

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

ÉDER KATALIN

Mezővárosi plébániatemplomok középkori városmentes tájakon

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Vezető: Dr. Székely Gábor DSc.

RÉGÉSZET DOKTORI PROGRAM

Vezető Dr. Szabó Miklós MHAS.

BÍRÁLÓK:

Dr. Feld István CSc., egyetemi docens

Dr. Valter Ilona CSc.

BÍRÁLÓBIZOTTSÁG:

Elnök: Dr. Székely György MHAS., professzor emeritus

Tagok: Dr. Szende Katalin PhD.

Dr. Jankovich B. Dénes CSc.

Dr. Végh András PhD.

Dr. Kálnoki-Gyöngyössy Márton PhD.

Témavezető: † Dr. Kubinyi András professzor emeritus

Dr. Laszlovszky József CSc.

Budapest, 2010.

Előszó

A disszertáció legelején szomorú kötelességem, hogy itt köszönjem meg azt a bizalmat, amivel a téma kidolgozását – a régészet szakon írt szakdolgozatom témavezetését követően – Kubinyi András rám bízta, és amíg lehetett, segítette munkámat, de a dolgozat elkészültét már nem érthette meg. A téma kiválasztásán túl legendás cédulagyűjteményének anyagát is rendelkezésemre bocsátotta, hogy saját kutatási eredményeimet kiegészíthessem, valamint ezeken túlmenően ötleteivel, megjegyzéseivel finomította már a kezdetekkor munkám irányát – bizalmát és biztatását igyekeztem munkámmal kiérdemelni.

Itt szeretnék köszönetet mondani Laszlovsky Józsefnek, aki átvette a témavezetést és tanácsaival segített kialakítani a disszertáció végleges formáját.

Kutatási eredményeik megosztásáért tartozom köszönettel Buzás Gergelynek, Fülöp Andrásnak, Koppány Andrásnak és Simon Zoltánnak; Aradi Csillának és K. Németh Andrásnak PhD disszertációjuk kéziratának felhasználásáért; az MNM Adattárában végzett kutatásaimhoz nyújtott baráti segítségért Szende Lászlónak, a német nyelvű cikkek fordításáért Bechtold Eszternek és Závodi Szilviának; az angol fordításért Töröcsik Zoltánnak; a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei fotóanyag nagy részéért Bodó Baláznak és Győr Attilának; az idegen nyelvű szakirodalom megszerzésében nyújtott segítségért Csankovszki Katának; a fotóanyag elkészítéséhez szükséges utazásokért Fajcsik Szilviának; a tanulmányi szabadságért munkahelyemnek, a Budapesti Történeti Múzeumnak.

Különösen köszönöm az alaptérképek elkészítését Kuczogi Zsuzsának, valamint a mérhetetlenül sok technikai-szerkesztési és digitalizálási munkában nyújtott segítséget Bordás Attilának. Közvetlen kollégáim, a BTM Régészeti Adattárának dolgozóinak türelmükért, valamint a folyamatos és lelkes támogatásért, tanácsokért Kovács Eszternek, Papp Adriennek és Tóth Anikónak tartozom nagyon sokkal.

Végül, de nem utolsó sorban köszönöm a szüleimnek, hogy sosem akartak letéríteni az általam választott útról és minden tőlük telhető támogatást mindig megadtak.

I. Bevezetés

1. A kutatás tárgya – források és módszerek

1.1. Témaválasztás

Az utóbbi két évtizedben a magyar várostörténet-kutatásban új irányt kapott a középkori magyar városfejlődés utolsó, harmadik szakaszának kutatása a Kubinyi András által a középkori Magyarország területére kidolgozott központi hely elmélet alapján. Ennek a megközelítésének a lényege az, hogy a települések funkcióit vizsgálja és az ezekre vonatkozó adatok alapján helyezi el őket egy kritériumrendszerben és egyben a településhierarchiában, nem választva szét a civitasokat és oppidumokat. Munkája során ugyanakkor több olyan kritérium vizsgálatát is megkísérelte, amelyek a végső centralitási kategóriák közé nem kerültek be, ami arra utal, hogy a rendszer elemei továbbfejleszthetők, új szempontok is bevonhatóak a vizsgálatokba. Kubinyi András részben a forrásanyag hiánya, részben a kidolgozott rendszer egységessége miatt nem használt további kritériumokat, de több lehetséges megoldást maga is bemutatott. Ezek közé tartozik a népesség szám, a topográfia, a köépületek, a városfalak megléte, a vallásos társulatok létrejötte, a zsidók jelenléte a településen, a plébániatemplom alapterülete. Ezek az elemek ugyanakkor egy nagyobb tájegység vagy akár az egész ország feldolgozásánál a kritériumrendszer kontrolljaként is felhasználhatóak.¹

Disszertációm témája ennek a kutatási iránynak a továbbgondolásaként lett a mezővárosi plébániatemplomok vizsgálata. Legfontosabb célkitűzése, hogy elemezzem ezek szerepét a Kubinyi-féle kritériumrendszer egyes csoportjaiban, összehasonlítsam a vizsgált csoportokat egymással, a vizsgált „városmentes” tájakat egymással. A mezővárosok városfunkciójának kérdése régi probléma a magyar történeti kutatásban, az általam elvégzendő elemzések arra keresik a választ, hogy a mezővárosi fejlődésben milyen szerepet játszottak a települések plébániatemplomai, ezen keresztül pedig arra a kérdésre adhat választ, hogy a mezővárosok, pontosabban annak bizonyos csoportjai mennyiben töltenek be városi funkciókat. Igyekeztem minél több szempontból áttekinteni a rendelkezésre álló adatok alapján ezeket az épületeket, környezetüket és a

¹ Kubinyi 2005 19., 23-28.

hozzájuk illetve a településhez kapcsolódó történeti adatokat és ezek alapján összefüggéseket találni a templom és a mezőváros kapcsolatában.

1.2. A vizsgált területek és azok körülhatárolása

A feldolgozott terület három régiót foglal magába Északkelet-Magyarország és az Észak-Alföld valamint a Dél-Dunántúl területét. Ez a területi behatárolás az észak-magyarországi területen öt megyét rejt a jelenlegi közigazgatási beosztás szerint. Ez az öt megye a Dunától kelet felé haladva: Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar. A dél-magyarországi területen négy mai megye területével foglalkoztam, ezek a Dunától nyugat felé: Tolna, Baranya, Somogy, Zala.

A vizsgálandó terület kijelölésénél nem volt könnyű pontos határokat húzni, hiszen a címben használt „városmentes” táj területe is csak nagy vonalakban definiált. A természetföldrajzi tényezők figyelembevételével – amelyek a városiasodás szempontjából sem elhanyagolhatóak – számolni kell, azonban a pontos lehatárolás sokkal nehezebb. Ezért egyfajta kompromisszumos megoldásként választottam a „városmentes” tájként meghatározott területek lehatárolásához az azokat lefedő, esetenként talán annak határain túl is nyúló régiókat és így azokon belül a jelenlegi megyebeosztást.

Ezen a helyen kell magyarázatot adnom arra is, hogy miért ezt a két területet választottam ki és hasonlítottam össze. A magyarországi városhálózatban a mai Magyarország északkeleti területét a középkorban „városmentes” tájként tartják számon és ugyanez az állítás hangzott el a középkori Dél-Dunántúltra, főleg annak délnyugati részére is.² A „városmentes” táj fogalma tulajdonképpen azt takarja, hogy ezeken a területeken a középkorban nem vagy csak kis számban fordultak elő ún. valódi városok (a király alá tartozó városok, püspöki székhelyek). Ezek hiányában azonban más, kisebb településeknek kellett a városfunkciót betölteniük és ezek az oppidumok vagyis a mezővárosok bizonyos csoportjai lehettek. Itt kap fontos szerepet a Kubinyi András által kidolgozott kritériumrendszer, amely a városiasság jellemzőit csoportokba osztva és pontozva a mezővárosokon belül is lehetőséget ad a tagolódásra. Erre azért is szükség

² Tóth. 1994 113., Kubinyi 1989 319. - a városmentes táj fogalma nem ismeretlen a nemzetközi szakirodalomban sem, a magyarnál korábbi időszakban, a 12-13. századi Dél-Piemont újjászerveződésének vizsgálata kapcsán az olasz várostörténet-írásban is előfordul szinte ugyanezzel a szóhasználattal: Guglielmotti 1995, a Német Birodalom dél-nyugati részét a középkor során alig városiasodott területnek tekintik: Scott 2006 201.

van, mert pontos egykorú definíciót nem ismerünk az oppidum fogalmára, a forrásanyag alapján azonban körülbelül 800-850 települést említettek legalább egy alkalommal ezen a néven. Figyelembe véve azonban a középkori Magyarország városias településeinek fejlettségét és a településhálózat általános jellegzetességeit, ez túlságosan magas számnak tűnik.³

A vizsgálat alá vont mai megyék közül a kritérium- és pontrendszer majdnem mindegyik esetében rendelkezésemre állt. Kivételt csak Baranya, Nógrád, Tolna megyék és Borsod-Abaúj-Zemplén megye zempléni területe jelentett. Ehhez kapcsolódott tehát elsődleges feladatom, hogy amennyire lehetséges ezekről a területekről is készítem el a mezővárosok pontrendszerét.

A pontrendszer összeállítása mellett egy teljes katalógust igyekeztem összeállítani a vizsgált templomokról. Az elemző, tematikus fejezetekben az egyes egyházi építmények különböző vonatkozásait vizsgáltam meg, többek között építéstörténetüket, méretüket és téralakításukat, valamint a településen belüli helyzetüket. A vizsgálathoz szükséges adatokat a legkülönbözőbb forrásokból és módszerekkel lehetett kinyerni, ezért szükséges volt, hogy egy egységes szempontrendszer alapján rendezett katalógusba foglaljam össze a rendelkezésre álló információkat. Ez lehetővé teszi, hogy gyorsan visszakereshetők legyenek azok a kutatási eredmények, amelyek alapjául szolgáltak a tematikus elemzéseknek. A templomokról készített adattár tartalmazza a templom középkori titulását, amennyiben ismert, méretét, első említését, rövid történetét és építéstörténetét, abban az esetben, ha találtam erre vonatkozó adatot. Az így elkészült adattár anyagának felhasználásával remélhetőleg sikerül képet alkotni a mezővárosi plébániatemplomokról.

1.3. Források és módszerek

A mezővárosi plébániatemplomok kutatásában – akárcsak más esetekben is – többféle forrás felhasználásával tudunk dolgozni. Előre kell azonban azt bocsátani, hogy a klasszikus értelemben vett kutatástörténete nincs a témának, azonban számos kutatás, amely foglalkozott a mezőváros szerepével a középkori Magyarország városhálózatában említést tett az egyházakról is. Egyes templomok kutatásakor – itt elsősorban műemléki

³ Székely 1961 334.

kutatásokra gondolok – a településtörténet ismertetése kapcsán a kutatók foglalkoztak az egyes települések jogállásával, a templom történetével, illetve a kettő összefüggéseit is érintik.

Az ilyen jellegű kutatások kapcsán is az írott források mellett a régészeti és műemléki kutatások játszanak igazán fontos szerepet az építéstörténet megismerésében. Vannak azonban olyan épületek is, amelyek azonosításához képi ábrázolásokat kell segítségül hívni.

A plébániatemplomokra vonatkozó írott források összegyűjtésekor elsősorban a nyomtatásban megjelent oklevéltárakat és okmánytárakat, a kiadott pápai kérvénykönyveket, tizedjegyzékeket, valamint a ma már digitális formában elérhető MOL Mohács előtti gyűjteményét használtam fel. Ezek mellett a másik nagyon fontos forráscsoport a régészeti és műemléki kutatásokból nyerhető adatok. E kettőt nem célszerű élesen elválasztani, hiszen álló épületek esetében egymás kiegészítői lehetnek. Együttesen az írott forrásokkal pedig egy-egy épület középkori építéstörténetét tudjuk megvilágítani olykor kisebb, gyakran viszont nagyobb hézagokkal.⁴

Munkám során két teljesen eltérő forrásadottságú terület templomait kutattam, amelyek gyakran más megközelítést igényeltek. Az északkelet-magyarországi terület középkori írott forrásokban gazdagabb, a tárgyalt épületek gyakran ma is – igaz ugyan, hogy többé-kevésbé átalakítva – állnak és több esetben kisebb-nagyobb kutatások történtek az épületeken és az épületekben egyaránt. Ezek az adatok már a templomok azonosítását, helyének meghatározását is nagyban segítették. Ezzel szemben a Dél-Dunántúl írott forrásokban kevésbé gazdag és a régió nyugati területétől eltekintve jóval kevesebb meglevő templomot ismerünk a maga fizikai valójában. Itt nagyban támaszkodtam az elmúlt években K. Németh András és Aradi Csilla által végzett kutatásokra.⁵ Főleg előbbi terepbejárási eredményeire, amely igen sok Tolna megyei középkori templom, köztük az általam vizsgált települések közül is nem egynek a helyét határozta meg. Mivel azonban ezen a területen éppen emiatt jóval csekélyebb számú feltárt templom ismert, ezért egy újabb forrás bevonása volt szükséges – amelyet egyes esetekben az északkelet-magyarországi templomok esetében is alkalmaztam már – ez pedig a képi ábrázolások felhasználása. Ezen forráscsoport felhasználása nem tekinthető újdonságnak, hiszen az 1686. évi felszabadító háború kapcsán született ábrázolásokat már korábban ismertették, feldolgozták, ahogy már megjelent Ottendorf Henrik 1663-

⁴ A felhasznált írott források részletes felsorolása a felhasznált irodalmat tartalmazó jegyzékben található.

⁵ Aradi 2007, K. Németh 2006

ból származó képes útleírása is. Ezekről a területekről ezek a képi források adhatnak releváns képet, hiszen a török uralom utáni időszakban az újratelepítéskor a települések újjáépítéskor a településkép alapvetően megváltozott. Természetesen figyelembe kellett venni azt is, hogy ezek egyfajta szemléletet, szempontrendszert, ábrázolásmódot adnak át, így ez felhasználásukkor óvatosságra int. Ugyancsak ilyen jellegű óvatosságra ad okot az Északkelet-Magyarország esetében áttekintett metszetek felhasználása is, erre éppen a tokaji templom azonosításakor mutatok rá. Ezen a területen sokkal több metszet ismert egy-egy település esetében, azonban a grafikai ábrázolások kutatása során már többen rámutattak arra, hogy kevés esetben készültek valós ismeretek alapján ezek az ábrázolások, gyakran fikció vagy a többszöri másolás miatti torzulás eredményei. Az utóbbi években például Kisari Balla György munkásságának köszönhetően több kötetben is megjelentek a külföldön őrzött magyar várakról készített metszetek. Ezek között vannak várrajzok, látképek, térképek, csata térképek, ebből és témájukból adódóan nem minden esetben ábrázolják a települést is.⁶ Ezeken túlmenően egyes várak ábrázolásairól, – és így esetenként a hozzájuk kapcsolódó településekről – jelentek meg kisebb összefoglalások, közlések is. Egyes esetekben – egészen pontosan Tokaj és Bátaszék esetében – más képi ábrázolások felhasználása is felmerült. E két település középkori plébániatemplomát – valószínűleg az idők során átalakított épületről beszélhetünk – a 20. század legelején, még az első világháború előtt bontották el, így lehetőségünk van arra, hogy fényképes ábrázolások felhasználásával tudjunk meg többet az épületekről. Erre elsősorban a korabeli képeslapok segítségével van lehetőség, hiszen például Tokaj több korai képeslapján feltűnik az akkor még álló középkori eredetű plébániatemplom is. Hasonlóan Tokajhoz Bátaszékről is ismert olyan korai képeslap, amelyek a ma is látható neogótikus plébániatemplom elődjét ábrázolják. Egy 1900-ban feladott mozaikos képeslapon a Templom térről is található egy kisebb ábrázolás, ahol a képen egy a nyugati homlokzaton toronnyal ellátott templom látható viszonylag

⁶ Kisari Balla 1996: a vizsgált területen állt várak közül: Ónod (17. század), Tokaj (1560-as évek, 17. század), Nógrád (16. század) – itt sajnos éppen a település lemaradt a közléskor, Nagykanizsa (17. század), Szigetvár (17. század), Kisvárdá (17. század), Hatvan (16. század) – a metszetek egy része a Stockholmi Királyi Hadilevéltár honlapján is elérhető: <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=7770#unggen>; Kisari Balla 1998: Ónod (17. század), Tokaj (1560?, 17. század), Nógrád (16. század), Kisvárdá (17. század), Nagykanizsa (17. század), Szigetvár (17. század), Hatvan (16. század) – itt kell megjegyeznünk, hogy a stockholmi és a stuttgarti metszetek között általában átfedések vannak, ennek okaira lásd Kisari Balla 1998 előszavát; Kisari Balla 2000: nagyharsányi csata (1687), Tokaj (1572-1573, 1660 körül, 1666, 1690, 1695), Szekcső és Mohács (1685 körül), Hatvan (1686), Ónod (1686 körül, 1572-1573), Nógrád (1656, 1688 körül), Siklós (1688 február, 1690 körül), Zalaegerszeg (1600, 1665), Lenti (1667), Balassagyarmat (1658), Szécsény (1666), Nagykálló (1666), Kisvárdá (1572-1573, 1690 körül), Nagykanizsa (1572-1573, 1600), Sárospatak (1572-1573), Letenye (1600); Kisari Balla 2005: Paks (1702-1726)

nagyméretű hajóval – amennyire a képeslap miniatűr fotói következtetni engednek. A képeslap felső részén a település látképe alapján arra következtethetünk, hogy a templom szentélye a hajóval egyforma magasságú volt.⁷ Ezek a képi források annyiban azonban már különböznek a kora újkori-újkori metszetektől, hogy – a készítési technikából adódóan – már sokkal hitelesebb képet adnak az épületről. Ugyanakkor a készítés időpontja miatt, amely a 19. század legvége-a 20. század legeleje, az épület „szenvedett el” olyan változásokat, amelyek miatt középkori arculatát nem teljesen őrizte meg. Így ezek ugyan hitelesebb képet adnak az épületről egy adott időpontban, azonban a kutatás szempontjából mégis kissé „hiteltelenek”. Ezekben az esetekben azzal a hátránnyal is számolnunk kell, hogy ezek az épületek elbontásra kerültek, így jó esetben régészeti kutatással csak alapfalaiak hozhatóak felszínre, felmenő falaikat, építészeti részleteiket nem ismerhetjük meg.

A fentiekben a források ismertetése egyben a munka módszereire is utal, hiszen a többféle forrás összegyűjtése és együttes elemzése az interdiszciplináris megközelítésen keresztül igyekszik a felvetett problémákra, kérdésekre választ adni. A kiválasztott területek részletes vizsgálata több szemponton keresztül történik. Bemutatom az írott forrásokon keresztül a templomról és az egyházi hierarchiájáról, a település egyházi intézményeiről kialakuló képet, megvizsgálom azt, hogy ezek mennyiben ismertek a régészeti és műemléki kutatások nyomán, illetve utóbbiak milyen új eredményekkel egészítik ki az írott adatokból szerzett ismereteket. Részletesen elemzek olyan szempontokat, mint a templom alapterülete, a templomok alaprajzi kialakítása, a gótika szerepe ezeknek a településeknek az építészetében, az épület adott időszakokhoz köthető fejlődése, illetve ezeknek az eredményeit a Kubinyi-féle kritériumrendszer vizsgált kategóriáival együtt elemzem. Munkámban vizsgálom a mezővárost és a templomot, és e kettő kapcsolatát, azt a problémakört, hogy a mezővárosi lét milyen hatással volt a templomra, a település egyházi szervezetére. Ez az összetett vizsgálatsor segíthet megválaszolni azt a kérdést, hogy az egyes mezővárosok, plébániatemplomuk szempontjából nézve mennyiben tekinthetők jelentősebb településnek, a városiasság bizonyos jellegzetességeivel.

⁷ Az általam ismert példányokat a szerencsi Zempléni Múzeum képeslevelezőlap-gyűjteményében és az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Aprónyomtatványtárában őrzik.

2. A mezővárosok kutatástörténete

Mezővárosokkal kapcsolatos történeti és régészeti kutatások történetét több szálra lehet bontani. Első helyen a mezőváros, vagyis az oppidum fogalmának, valamint a középkor városhálózatban a településtípus helyének értelmezése szerepel. Ehhez kapcsolódik az ebből kifejlődött központi hely kérdés kutatása is.

Ezt követi a mezőváros és a városkép kapcsolatának kutatása, valamint a mezőváros és a plébániatemplom közti mindenféle lehetséges összefüggés elemzése.

A magyar várostörténeti kutatások történetének összefoglalása jelen munkának nem feladata, hiszen annak kiterjedt kérdései túllépnek a dolgozat témájának határán, ezért jelen munkában csak a mezővárossal, annak meghatározásával foglalkozó munkákat vizsgálom meg.

2.1. A mezőváros fogalmának kutatástörténete

Werbőczy István Tripartitum című munkájának jogi városfogalma nagyon sokáig meghatározta a magyar várostörténet-kutatást, valamint a középkori magyar város fogalmának meghatározását is. A szabad királyi városok közé az ún. tárnoki városok tartoznak (Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Eperjes, Bártfa, Sopron), ezeket és a 3 ún. személynöki várost (Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse) tekintette Werbőczy munkájában városnak: „...a város nevet: civitas, mintegy a polgárok összességéről viseli...”⁸ Kubinyi András megfordítva a szörendet királyi szabad városok csoportjáról beszél, amelybe így a fent említetteken túl beletartoznak az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok, valamint az erdélyi szász városok is.⁹

A szabad királyi városok, a püspöki székhelyek mellett a késő középkorban, elsősorban a 15. században nagy számban jelentek meg a latin nyelvű forrásokban oppidumnak nevezett mezővárosok.¹⁰

A városok és mezővárosok elválasztása történeti munkákban először Csánki Dezső művében történt meg.¹¹ Ekkor a szerző az általa összegyűjtött történeti adatok alapján a megyénkénti beosztás alatt külön csoportban tárgyalta a várakat, városokat és mezővárosokat, illetve az egyéb helységeket, valamint a főbb birtokos családokat. Ez a típusú felosztás azután hosszú időre meghatározta a történettudományban a mezőváros

⁸ Werbőczy: Tripartitum 389. III. rész 8. cím

⁹ Kubinyi 2000/a 7., Kubinyi 2006 51.

¹⁰ Székely 1961 334.

¹¹ Csánki I-V.

fogalmának elhelyezését a települések között, mintegy a város és falvak közti települési formát jelölve, valamint alapot adott a helytörténetírásnak, illetve a kibontakozó várostörténeti kutatásnak arra, hogy innen merítve az adatokat hol helyezze el ezeket a településeket a középkori Magyarország településhálózatában.

Arra azonban nagyon hosszú ideig nem történt kísérlet a magyar történettudományban, hogy a mezőváros avagy oppidum néven ismert településcsoport fogalmát tisztázzák, ahogy Bácskai Vera fogalmazott: „Eleinte a történészek a könnyebb megoldást választották: elfogadva az Európa-szerte uralkodó jogi városfogalmat, a várost jogi kategóriának tekintve a városok körét csak a civitasokra, a királyi városokra korlátozták. Az oppidumokat a városi fejlődés bizonyos fokán megrekedt, a falu és város közötti átmenetet alkotó, inkább falusias településeknek tekintették, és vizsgálatukat a helytörténészekre hagyták.”¹²

A mezővárosok kérdésével először – igaz csak érintőlegesen – a két világháború között Mályusz Elemér foglalkozott. A második világháborút megelőző időszakban a várostörténeti kutatásban elsődlegesen a magyar városfejlődés korai szakaszának kutatása, a nagyobb, jelentősebb történelmi városok történetének megírása, szerepük meghatározása a középkori Magyarország városhálózatában került előtérbe a tudományos életben is, majd részben ezzel párhuzamosan megindultak a monografikus megye- és településtörténeti feldolgozások, utóbbiak tudományos igénye azonban erősen megkérdőjelezhető volt. A magyar várostörténettel foglalkozó első történeti összefoglaló munkák ezekre a hiányosságokra is rámutatnak.¹³ Megszülettek a középkori magyar városfejlődésről szóló első munkák, 1912-ben Szende Pál a középkorvégi magyar városokról szóló műve után 1934-ben a Századok c. történelmi folyóirat hasábjain több részletben Pleidell Ambrus a magyar várostörténet legkorábbi időszakának történetét dolgozta fel.

Mályusz Elemér 1944-ben megjelent tanulmányában az akkori német történetírás nézeteivel száll szemben – akárcsak Pleidell a fentemlített munkájában –, mely szerint a legnagyobb magyar városok létrehozásában a középkorban a betelepülő német hospesek játszották a vezető szerepet.¹⁴ Ennek kapcsán mutat rá arra, hogy az összes középkori magyar város keletkezésének, fejlődésének vizsgálata szükséges lenne

¹² Bácskai 2002 32.

¹³ Pleidell 1934 2.

¹⁴ Mályusz 1944 54-56.

azért, hogy ezek alapján csoportokba, kategóriákba oszthatóak legyenek és a folyamatok elemzése alapján képet kaphassanak a középkori magyar városfejlődés irányvonaláról.¹⁵

Mályusz Elemér munkájában több szempontból értékelte a mezővárosokat.¹⁶ Vizsgálta többek között a hetivásárok, céhek, kézművesek kérdését, a mezővárosok alaprajzát, szervezetét és utcaserkezetét okleveles források felhasználásával. Megállapította, hogy a mezővárosok kialakulási helyében elsődlegesek voltak a földrajzi viszonyok, az utak találkozása, ahol a piacok kialakultak.¹⁷ A mezővárosi piac megteremtődéséhez fontos szempontnak tartja a helyi szükségletet és a piacra dolgozó kézművesek meglétét.¹⁸ Azonban arra is rámutat, hogy nem minden vásárhely lett egyszersmind mezőváros, ehhez gazdasági előzmények, főleg a falusi foglalkozások mezőgazdasági és iparos jellegű szétválasztása szükséges.¹⁹ Rámutat tehát a piac és a kézművesek létének együttes fontosságára mint a mezővárosiaságot jelző tényekre.

Szücs Jenő, a magyar városfejlődés kutatása szempontjából kiemelkedő jelentőségű munkájában a belső piac kérdését, annak hatását vizsgálta.²⁰ Az oppidumok véleménye szerint kisebb körben hetipiacukkal piaci körzeteket építenek ki, mintegy elnyomni igyekezve a falusi iparosságot.²¹ A mezővárosi iparosságot a „valódi” városi kézművesipar és a falusi „esetleges” ipar közé helyezi el.²² Sajátosan magyar vonásként rámutat arra, hogy a 15. század második felében nem a városiasodás a jellemző Magyarországon, hanem a mezővárosiasodás.²³ Ebben a munkájában Szücs gyakorlatilag a magyar nagyvárosi fejlődés akadályának tekintette a mezővárosokat, az általa mezővárosiasodásnak nevezett folyamatot. Ezzel szemben Kubinyi András egyik tanulmányában Kassa példáján keresztül pontosan ennek ellentétét mutatja be, szerinte a mezővárosi ipar kevésbé differenciált, mint a városi, éppen ezért csak az egyszerűbb iparágakban lehet konkurens, de alapvetően a városi ipar uralja a mezővárosi piacot is. Szerinte tehát itt nem a piac szétforgácsolódása történt meg, hanem a falu és a város

¹⁵ Mályusz 1944 57.

¹⁶ Mályusz 1953 128-191.

¹⁷ Mályusz 1953 133.

¹⁸ Mályusz 1953 129.

¹⁹ Mályusz 1953 133.

²⁰ Szücs 1955

²¹ Szücs 1955 95.

²² Szücs 1955 95.

²³ Szücs 1955 98.

közé besorolódott a mezőváros anélkül, hogy a város érdekeit sértette volna.²⁴ A kettőjük közti vita lezárásának tekinthető Kubinyi András egy jóval későbbi tanulmánya, amelyben a Szüccsel folytatott vita téziseinek ismertetésén túl rámutat, hogy „az ún. mezővárosok egy tekintélyes része városmentes tájakon városfunkciót látott el, nem voltak konkurensei a valódi városoknak, kiemelkedésük pedig az árutermelés növekedésének következménye volt.”²⁵

Székely György tanulmányában rámutatott, hogy a mezővárosokban mind az állattenyésztés, mind az iparosodás jelen volt.²⁶ A nagyobb, fejlettebb mezővárosok egy-egy nagybirtok piacközpontjai voltak²⁷ és a 15. század során ezekre terjedt ki a céhszervezet is.²⁸

Bácskai Vera a téma első monografikus összefoglalásaként született könyvében elfogadta a mezővárosok számát 800-850-re becsülő adatokat.²⁹ Azonban fenntartását fejezte ki azokkal az oppidumokkal szemben, amelyeket a források csak egyszer említenek ebben a jogi kategóriában, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy ezeket sem lehet kihagyni, hiszen a források pusztulásából is adódhat az ilyen jellegű adatok hiánya.³⁰ Rámutatott, hogy oppidum és falu között nehéz meghúzni a határvonalat, aminek oka, hogy a mezőváros fogalma, jelentése, kritériumai nem tisztázottak.³¹ A 15. században mezőváros a fallal körül nem vett, általában földesúri tulajdonban levő település,³² amelynek jogi elhatárolódása a 15. század második felében befejezettek nyilvánítható.

Elsősorban a népességkoncentrációt és a kézművesipart vetette vizsgálat alá. A források alapján megállapította, hogy egy mezőváros átlagos népességszáma 500 fő körüli, de alapvetően nagyon hullámzó.³³ A kézművesipart, azon belül is a kézművesek számát és számarányát a mezővárosi iparfejlődés egyik legfontosabb fokmérőjének tekinti, amivel együtt kell vizsgálni a mezőgazdasági és ipari termelés különválását és az iparon belüli munkamegosztást.³⁴ A forrásadatok alapján megállapította, hogy az

²⁴ Kubinyi 1965 519-520.

²⁵ Kubinyi 1991/a 16.

²⁶ Székely 1961 318.

²⁷ Székely 1961 317.

²⁸ Székely 1961 322.

²⁹ Bácskai 1965 9.

³⁰ Bácskai 1965 21.

³¹ Bácskai 1965 14.

³² Bácskai 1965 19.

³³ Bácskai 1965 28.

³⁴ Bácskai 1965 32.

ipari és mezőgazdasági termelés még nem különült el és a munkamegosztás meghaladta ugyan a falusi szintet, de nem eredményezett döntő eltérést.³⁵ 6-7 iparág az átlagos egy-egy oppidumban, a kézművesipar elsősorban tehát a környék számára dolgozott.³⁶ A mezővárosi céhek megjelenését a 15. század elején mutatta ki, azonban számuk meglehetősen kevés, csak a legnagyobb oppidumok néhány (1-4) legfontosabb kézművescsoportjai alakítottak ilyen szervezeteket.³⁷

Fügedi Erik elsősorban a városfejlődés és a koldulórendi kolostorok kapcsolatát vizsgálta. Kimutatta, hogy a domonkosok és ferencesek korai alapításai a városi jellegű településekhez, illetve a kereskedővárosokhoz kapcsolódtak.³⁸ Jacques Le Goff elméletét vette alapul, amely szerint a középkori Franciaországban a városokon kívül nincs koldulórendi kolostor, illetve nincsen város ilyen kolostor nélkül.³⁹ A magyarországi mezővárosok közül 83-ban talált koldulórendi kolostort, ezen felül azonban 18 faluban is ismerünk obszerváns ferences rendházakat.⁴⁰ Eme tények alapján arra a megállapításra jutott, hogy a kolostor megléte nem feltétlenül jelenti a település városias voltát. A mezővárosok esetében egy másik fontos fokmérőt is talált, az ispotályokat, amelyek jelenléte a kolostorral együtt már mutathatja egy mezőváros városiasodottságát. Ez utóbbiak megjelenésének okát Fügedi a társadalmi differenciálódásban látta, mivel még a falu lakossága maga gondoskodott az elesettekről, addig a városi fejlődésben nincs meg az ilyen jellegű közösségi összetartóerő, ezért központilag kellett megoldani ezt a kérdést.⁴¹ Magát a mezővárost egy mozgásban lévő településkategóriaként értelmezte, amelybe a hanyatló városok és az emelkedő falvak tartoztak bele.⁴² Másik tanulmányában rámutatott, hogy a mezővárosok egyik típusa az uradalmi központból alakult ki,⁴³ amelynek kifejlődésében fontos tényező a birtokszervezet átalakulása, a zárt tömbben levő birtokok létrejötte.⁴⁴ Rámutatott a földesúr szerepére a kiváltságok megszerzésében és az uradalmi központ helyének kiválasztásában.⁴⁵

³⁵ Bácskai 1965 39.

³⁶ Bácskai 1965 40.

³⁷ Bácskai 1965 51-52.

³⁸ Fügedi 1981/a 73-75.

³⁹ Fügedi 1981/a 57.

⁴⁰ Fügedi 1981/a 85.

⁴¹ Fügedi 1981/a 85-86.

⁴² Fügedi 1981/a 80.

⁴³ Fügedi 1981/b 342.

⁴⁴ Fügedi 1981/b 340-341.

⁴⁵ Fügedi 1981/b 342., 346.

Kubinyi András, mint már egy fentebbi tanulmány említéséből is kitűnik, az 1960-as évektől foglalkozott a városok, mezővárosok, a középkori városi fejlődés kérdéseivel. A disszertáció témájához kapcsolódó első tanulmány 1965-ben a Századokban jelent meg, majd a Tanulmányok Budapest múltjából közölte a 14-15. századi magyar városfejlődésről szóló munkáját, ahol feltesz egy alapvető kérdést, amelyre választ kell keresni és amely részben ismétli Mályusz 1944-ben megfogalmazott gondolatát a magyar települések történetének, fejlődésének kutatása szükségességéről. Kubinyi ennél szűkebbre veszi a kérdéskört, ő a mezőváros helyének meghatározását keresi a várostörténetben és ezt azon kérdések és problémák közé sorolja, amelyekkel – az előrelépés érdekében – mindenképp foglalkozni kell.⁴⁶ Ebben a tanulmányban a heti vásárok és a sokadalmak esetleges hatását vizsgálja a mezővárosi fejlődéssel kapcsolatban, illetve a vásártartó településekhez tartozó piackörzeteket, a vásártartó települések egymástól való távolságát.⁴⁷

Nagyjából az 1970-es években kezdték el mélyebben boncolni azt a kérdést, hogy hogyan lehetne a mezővárost definiálni, illetve szerepét a városhálózatban meghatározni. Kísérletet tett erre Érszegi Géza a Sárvár monográfia középkort taglaló részében is, ahol a civitas és oppidum fogalmak különbségét vizsgálta, és arra a megállapításra jutott, hogy nem e jogi különbségen mérhető le a városiasság. A probléma megoldásához való közelebb jutáshoz két fontos kérdést tett fel: az egyik az, hogy ha nem a jogi kategóriákba való besorolást használjuk, akkor mi alapján tudjuk a városokat minősíteni; a másik felmerülő kérdés ehhez szorosan kapcsolódik, mégpedig azt a kérdést feszegeti, hogy egyáltalán felállítható-e valamilyen hierarchiája a középkori magyar városoknak.⁴⁸ Ő maga a kutatások akkori állása szerint kétféle lehetőséget látott a fenti kérdések megválaszolására, az egyik a koldulórendi kolostorok száma, a másik a külföldön tanuló egyetemisták száma, amelyek az akkor már Fügedi Erik és Kubinyi András által publikált munkákon alapultak.⁴⁹ Érszegi ebben a munkában használja a civitas-oppidum fogalmat, mert véleménye szerint mindazon várost kell civitasnak venni, amelyet rendszeresen e névvel illeltek és azt oppidumnak, amely ezen néven szerepelt és ezek között a települések között kategóriaként kínálkozik

⁴⁶ Kubinyi 1972 41.

⁴⁷ Kubinyi 1972 43-44., 47.

⁴⁸ Érszegi 1978 193.

⁴⁹ Érszegi 1978 194.

azon városok csoportja, amelyeket hol civitasnak, hol oppidumnak neveznek a források, ezek nevezi ő civitas-oppidumoknak.⁵⁰ A tanulmány születésekor két szempont uralkodott a magyar történettudományban a mezővárosok szerepének megítélésakor. Az egyik a Mályusz Elemér és Szűcs Jenő munkáin alapuló negatív szemlélet, mely szerint a mezővárosok kialakulása visszafogta a magyar városfejlődést, a másik a pozitív szempont, miszerint ezek a települések voltak a városiasodás tartalékai.⁵¹ Érszegi végső konklúziója: „A mezővárosok ott alakultak ki, ahol a kereskedelmi lehetőségek kielégítésében űr tátongott, ahová nem ért el a nagyváros kereskedelme. Egyszóval: a mezőváros a helyi igényeket volt hivatva kielégíteni.”⁵²

Az Érszegi Géza által elindított vonalat folytatta részben Blazovich László, ő munkájában azonban nem a civitas-oppidumok, hanem inkább a Körös-Tisza-Maros köz területén fekvő possessio-oppidumok kérdésével foglalkozott, későbbi kutatásai során álláspontja annyiban változott, hogy nagyobb hangsúlyt fektet az Érszegi-féle két kategória között álló oppidumok csoportjára.⁵³

Kubinyi András több évtizedes várostörténeti kutatásai során segítségül hívta munkájához a földrajztudományt, összetett vizsgálatának alapja Christaller „központi hely” elmélete. Igazoló forrásanyagként először a külföldi egyetemekre 1440-1514 között beiratkozottak számát vette alapul.⁵⁴ A realisabb képhez azonban más források felhasználása is szükségesnek bizonyult. A korábbi eredményekből Fügedi Erik a koldulórendek és ispotályok szerepét taglaló elmélete jól használható szempont volt.⁵⁵ Fontos információkat nyert az országos- és hetipactartási adatokból, a piackörzetek vizsgálatából.⁵⁶ Rámutatott, hogy a nemzetközi kutatások fontos szerepet tulajdonítanak a különböző jogállású települések alaprajzi jellegzetességeinek, azonban az ilyen szempontú vizsgálatot a régészeti kutatások hiánya hátráltatja Magyarországon.⁵⁷ Ezek a vizsgálatok, kutatások vezettek egy kritériumrendszer kidolgozásához, amelynek szempontjai közé a fent említett adatok is bekerültek, valamint más meglevő forrásaink alapján jól kutatható szempontok és korábbi, a mezőváros fogalmának, összetevőinek vizsgálatok született, ebben a fejezetben is részletezett eredmények.⁵⁸ Ennek

⁵⁰ Érszegi 1978 195.

⁵¹ Ez utóbbival ért egyet Székely György is – lásd: Székely 1991 11.

⁵² Érszegi 1978 197.

⁵³ Blazovich 1985 114-116., Blazovich 2002/a 144.

⁵⁴ Kubinyi 2000/a 10.

⁵⁵ Kubinyi 2000/a

⁵⁶ Kubinyi 2000/a

⁵⁷ Kubinyi 2000/a 11.

⁵⁸ Kubinyi 2000/a 12.

következtében létrejött egy pontszámítási rendszer, amelynek eredményei alapján a központi helyeket hét kategóriába sorolva felállított egy településhálózati rendszert.⁵⁹ A középkori Magyarország nagy részének feldolgozása el is készült.⁶⁰

Kubinyi András a fent Érszegi Géza és Blazovich László által bevezetett civitas-oppidum és possessio-oppidum fogalmakat megpróbálta a központi helyek osztályozására kialakított kritériumrendszer csoportjainak megfeleltetni. Így állásfoglalása szerint a minimum 16 pontot kapó településeket lehet civitas-oppidumnak nevezni, amennyiben korábban említették civitasként is, az általa részleges városfunkciót ellátó mezővárosok, azaz a 11-15 pont közötti csoport lehet az oppidum, míg a 6-10 pont közötti átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak nevezhetők possessio-oppidumnak és az ez alatti pontszámúak egyszerűen possessionak.⁶¹

A központi helyek kutatásának központba állításával egy új irány indult meg a magyar településtörténet kutatásban. Manapság már nem nagyon készül olyan várostörténettel, városfejlődéssel foglalkozó tanulmány, amely ne használna fel vagy venné górcső és kritika alá használhatóságát, rendszerét. Nyomatásban is több részlet jelent már meg Kollmann Örs László tollából, aki Gömör és Kishont vármegyék központi helyeinek vizsgálata kapcsán feldolgozta a kritériumrendszer alapján a települések adatait.⁶² Kubinyi András több munkájában is hivatkozott Rüszt-Fogarasi Enikő az erdélyi vármegyék központi helyeivel foglalkozó munkájára.⁶³

Bácskai Vera újabb összefoglaló várostörténeti munkájában több vonatkozásában visszatért a korábban felvetett kutatási kérdésekhez. Röviden ismerteti az addigi városkutatás történetét, a várostörténet irányzatait, majd saját voksát a funkcionális városszemlélet mellett tette le, ezt tartva a legalkalmasabbnak arra, hogy a városok összességét, a városhálózatban elfoglalt helyüket egy-egy adott korszakban

⁵⁹ Kubinyi 2000/a 13-15., legutóbbi rövid összefoglalása: Kubinyi 2005 9-36.

⁶⁰ Kubinyi 1989 319-330., Kubinyi 1996 130-148., Kubinyi 1999/a 499-158., Kubinyi 2000/a 59-94. – ez utóbbi tanulmányban igen részletes elemzést olvashatunk, amely ugyan elsősorban az Alföld és az Alföld szélénél központi helyeit helyezi előtérbe, de az eredmények felhasználhatósága érdekében dunántúli és északkelet-magyarországi eredményeivel összeveti őket, ezért ez a legkomplexebb munka ebben a témában

⁶¹ Kubinyi 2000/a 40.

⁶² Kollmann 2004 97-172., Kollmann 2005 47-122. – mindkét munka egy PhD értekezés részlete, amelyre hivatkozik is (Kollmann Örs László: Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban. Debrecen, 2003)

⁶³ Kubinyi 2005 17. 44. jegyzet, részben közölve: Rüst Fogarasi 2001 20-42.

összefüggéseiben vizsgálni és értelmezni lehessen.⁶⁴ A magyar várostörténet-írás azzal a megállapítással, hogy a középkori magyar városfejlődésben a 15. század második felében a mezővárosok számának emelkedésével egy torz városfejlődési folyamat indult be, azaz ez egyfajta elmaradottságot jelentene Bácskai nem ért egyet. Szerinte ez inkább alkalmazkodás volt ország gazdasági struktúrájához, sokkal inkább egy sajátos útnak tekinti, amelynek során a piac kereslet-kínálat egyensúlyába azon a módon került, hogy a magyar mezőgazdasági termények és élőállat kivitelért cserébe beérkező kézművesipari áruk mennyisége nem ösztönözte arra a mestereket, hogy tudásukat tökéletesítsék és teljes mértékben leszakadjanak a mezőgazdasági termeléstől.⁶⁵ Kutatási célja, hogy a 15-16. századi több száz oppidum városiasságát meghatározza és kiemelhesse közülük a valóban városi szerepkört betöltőket, erre azonban nem talált igazi megoldást, azonban úgy gondolja, hogy a Kubinyi-féle kritériumrendszer megoldás lehet erre a kérdésre.⁶⁶

A kutatástörténet áttekintése is megmutatta, hogy az elmúlt évtizedekben a mezővárosok szerepéről és megítéléséről több vitatott elképzelés látott napvilágot. A kérdéssel az utóbbi időben foglalkozó kutatók abban egyetértenek, hogy a mezővárosokkal kapcsolatban felmerülő kérdések megválaszolásában a funkcionális megközelítési mód és a városi kritériumok komplex elemzése segíthet. Éppen emiatt ez a kritériumrendszer jelenti a disszertációban feldolgozandó települések templomai kiválasztásának alapját is.

Az említett kutatásokat nemcsak a mezővárosok és a valódi városok száma közti különbségek indukálták, hanem az a tény is, amelyre addigi kutatásait összefoglaló munkájában Kubinyi András is rámutatott, hogy a Zágráb – Székesfehérvár – Buda – Pest – Kassa - Asszonypataka (Nagybánya) vonaltól keletre, illetve délre Erdély határáig mindössze egyetlen királyi szabad város található, Szeged. Ezzel elérkeztünk a disszertáció témájának egy másik fontos fogalmához, az ún. városmentes táj kérdéséhez. A középkori Magyarország területén ugyanis, ha a fent említett Werbőczy-féle megközelítést fogadnánk el, akkor alig 30 települést tekinthetnénk városnak, ami valljuk be egy ekkora területű országban igen csekély számnak tekintendő. Ebben az esetben ugyanis a püspöki városokon kívül sem

⁶⁴ Bácskai 2002 15.

⁶⁵ Bácskai 2002 19-20.

⁶⁶ Bácskai 2002 35-40.

Északkelet-Magyarországon, sem a Dél-Dunántúlon nem találtunk volna várost a középkor idején. Ezt a tényt Kubinyi András és más történészek is elképzelhetetlennek tartották.⁶⁷ Magát a városmentes táj fogalmát Kubinyi már 1989-ben használta, a kritériumrendszer kidolgozásáról született első tanulmányának címében szerepelt.⁶⁸ Az északkeleti területre a fogalom használatát Tóth Péter is átvette munkájában.⁶⁹ Az Alföld hasonló városiasodási képet mutatott, ezért is tekintette Kubinyi megfelelő kutatási területnek és ezt az utat követte Blazovich László is, aki a hatalmas kiterjedésű síkságra a városihiányos övezet kifejezést alkalmazta.⁷⁰ Figyelembe véve az eddigi kutatások ide vonatkozó eredményeit a disszertáció azt vizsgálja, hogy ezen területek közül kettő esetében vajon a templomok, mint a középkori társadalom fontos helyszínei milyen módon érintettek a városiasodásban.

2.2. A mezőváros és városképe

A településtörténet és az egyháztörténet viszonyát, utóbbi fontos szerepét az előbbi kutatásában már 1937-ben Fekete Nagy Antal megfogalmazta.⁷¹ Véleménye szerint ebben a munkában „...kétségtelenül a természettudományok és az archeologia nyújtják a legtöbb segítséget...”.⁷² Tanulmányának egyes részeiről ma már tudjuk, hogy tudományos zsákcába vezetnek, az azonban tagadhatatlan, hogy ma már egyszerűnek tűnő megállapításai alapvető irányvonalat adtak, hiszen fontos kutatási kérdésként vetette fel a nemzetiségi monostorok kérdését és a patrocínium kutatást is.⁷³ A disszertáció témája szempontjából a következő gondolatsort emeljük ki: „Az egyes helységek templomai, legyenek azok külsőre bármilyen egyszerűek és művésztlenek, településtörténeti szempontból igen sokoldalú vonatkozást rejtenek magukban.”⁷⁴ Ma már azt is tudjuk, hogy ezek az egyszerű külsejű templomok sokszor középkori falakat rejtenek magukban és segítségükkel az írott források jól kiegészíthetőek, illetve építési fázisaik a település történetéről is árulkodnak.

⁶⁷ Kubinyi 2000/a 11.

⁶⁸ Kubinyi 1989, Kubinyi 1991/a

⁶⁹ Tóth 1994 113. – munkájában kifejezetten a történeti Borsod, Gömör, Heves, Szabolcs, Zemplén megyékre és Abaúj megye déli részére használja a fogalmat, és ehhez hasonlóként párhuzamba hozza a Dunántúl délnyugati részét is

⁷⁰ Kubinyi 2000/a, Blazovich 2002/b 42.

⁷¹ Fekete Nagy 1937 417-431.

⁷² Fekete Nagy 1937 417.

⁷³ Fekete Nagy 1937 419., 422.

⁷⁴ Fekete Nagy 1937 422.

A városképi kutatások fontosságát a várostörténeti kutatásokban később Entz Géza szorgalmazta. Már az 1950-es évek második felében, Szűcs Jenő meghatározó munkájának recenziójában rámutatott, hogy a könyvben tárgyalt források kiaknázásakor szemügyre kellene venni a folyamatok településképre ható változásait, érdemes lenne megvizsgálni ezeket, hiszen éppen ebben az időszakban válnak mezővárossá ezek a települések.⁷⁵ 1962-ben egy konferencia során megállapította, hogy az addigi kutatásokat áttekintve a Hunyadiak és Jagellók idején élénk építési tevékenység figyelhető meg és ez nem csak a művészi tevékenységet beindító főúri és főpapi kezdeményezéseknek köszönhető, mert ezek mellett egyre fontosabb szerep jut a polgárságnak is.⁷⁶ Kubinyi András a középkori magyar városok hierarchikus térbeli rendjéről szóló tanulmánya végén, amelyben a külföldi egyetemre járók számát, származását vizsgálta, említi következő feladatnak a 800 mezőváros településképeinek osztályozását, felvetve azt, hogy a gazdaságilag városfunkciót ellátó települések külső formájukban is hasonlultak a városokhoz.⁷⁷ Entz Géza ilyen témájú vizsgálatait folytatva a középkori magyar gótikus építészet településalakító szerepéről írt tanulmányában rámutatott, hogy a gótika egyik alapvető vonása az egységre való törekvés és ez a településekben is megmutatkozik, ezért azok komplex vizsgálata szükséges, természetesen nem feledve egy-egy jelentős épület módszeres monografikus feldolgozását sem.⁷⁸ Munkájában tömör áttekintést ad a 13-15. századi gótikus építészetről a települések felől megvilágítva, elsősorban a legjelentősebb középkori városokon (Buda, Esztergom, Fehérvár, Pozsony, Sopron stb.) keresztül mutatva be. Az ilyen vizsgálatokhoz elengedhetetlenül szükségesek a régészeti, illetve álló emlékek esetében a műemléki kutatások és eredményeiknek ismerete. Ez a művészettörténész tollából születő elmélet, irányadó munka az alap, amelyet a többi tudomány megfigyelései árnyalhatnak, pontosíthatnak.⁷⁹ Ez volt az első munka, amelyben a szerző hangot adott annak a nézetének, hogy ha egy falu a mezővárosi szintre emelkedik, akkor társadalmi súlyával együtt lakossága is megnő és ez plébániatemplomának építészeti kialakításából, valamint terjedelmének növekedéséből is kiolvasható.⁸⁰ Ezt a gondolatmenetet továbbfejlesztve, a jelen disszertáció egyik célja az, hogy ezt az elméletet kombinálva Anders Andrén munkájával áttekintse, hogy a Kubinyi-féle

⁷⁵ Entz 1956 333-334.

⁷⁶ Várostörténeti 1963 402.

⁷⁷ Kubinyi 1971 74.

⁷⁸ Entz 1979 17.

⁷⁹ Entz 1979 18-19.

⁸⁰ Entz 1979 20.

városkategóriák 3-6. csoportjaihoz tartozó, városmentes tájakon található települések városiasságát a plébániatemplomok ilyen jellegű változásai alátámasztják-e, megfigyelhető-e valamilyen egyértelmű tendencia.

Itt szeretnék röviden utalni arra is, hogy az alapterületi vizsgálat módszeréhez az alapot Anders Andrén a középkori Dánia városiasodásáról készített munkája adta. Munkájában rámutat, hogy az ún. látható nyomok közé tartoznak a városi templomok, a kolostorok, a városi védelmi rendszer és a városháza, amelyek sok mindent elmondanak a város méretéről és szerkezetéről.⁸¹ Rámutatott, hogy a városi karaktert az egyházi struktúrával is lehet illusztrálni. A városi függetlenség növekedése bizonyítható a fizikai maradványokkal, mint amilyenek a templomok, a városi védművek és a városháza.⁸² Az itt felsorolt tényezők, látható nyomok közül kutatásunk csak az egyházakat érinti. A további tényezők vizsgálata is tartalmaz topográfiai izgalmas kérdéseket, munkámban azonban egy speciális kiválasztású terület – a városmentes táj – városiasságának kérdése áll a középpontban. Ahhoz, hogy ezeket egységesen áttekinthessem a településszerkezet egyik legalapvetőbb elemét kellett megvizsgálni – ez a középkor során a templom, viszonya a településsel alapvető.

Ugyanebben az esztendőben részben érintette a témát Marosi Ernő is.⁸³ Tanulmányának egyik fontos része a művészettörténeti egységek kérdése a középkori Magyarországon. Munkájában felhívja a figyelmet, hogy ezeket könnyebb feltételezni, mint körülhatárolni, de néhány területet már az addigi kutatások alapján is le tud határolni, ilyen például a Szepesség.⁸⁴ A disszertáció témáját ez a kérdéskör annyiban érinti, hogy elsősorban az északkelet-magyarországi területeken a magasabb kategóriákba sorolt települések templomai közül többet dél-német származásra visszavezethető műhelyhez lehet kötni, amelyet erre a területre valószínűleg a kassai Szent Erzsébet-templom közvetített.

A történettudomány részéről a mezővárosok kutatásának körébe ezt a szempontot szintén Kubinyi András vonta be. Tanulmányában a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosok alaprajzi és építészeti kérdéseit járta körül.⁸⁵ Munkájában a hasonló típusú osztrák és bajor Marktok hasonló kérdéskörben végzett kutatási

⁸¹ Andrén 1994 129., a város egyéb egyházi szervezeteiről lásd még: Amon 1995 130-131.

⁸² Andrén 1994 139.

⁸³ Marosi 1979 23-34.

⁸⁴ Marosi 1979 28-29.

⁸⁵ Kubinyi 1983 283-291.

eredményeit vette alapul, amelyek szerint a Markt alaprajzában csak piactérből áll, nincsenek mellékutcák, külön piaci negyed a településen.⁸⁶ Ennek alapján Kubinyi megvizsgálta néhány mezőváros ismert topográfiai adatait, amelyek alapján három alaprajzi típust emelt ki: a kizárólag piactérből állót, a többutcásat és a több faluból összeolvadó települést. Ez alapján arra jutott, hogy a legegyszerűbb alaprajzi típust ki is zárhatjuk a városiasnak tekinthető mezővárosok közül és a figyelmet a többutcás, városias alaprajzú mezővárosokra osztályozására kell fordítani. Úgy látta, hogy ehhez az építéstörténet is nyújthat segítséget, mégpedig abban, hogy a polgárság épületei mennyire városiasak, illetve a település temploma vagy templomai milyenek.⁸⁷ Elemzései alapján megállapítja, hogy a 15. század második felében ezen a hatalmas városmentes területen létezett a mezővárosoknak egy rétege, amely alaprajzában és építési módjában városiasodott, aminek oka az lehetett, hogy ezen a vidéken ezek a települések töltötték be a város gazdasági szerepét.⁸⁸

Két évvel később egy eredetileg angol nyelvű kötetbe készített cikk magyar nyelvű változatában kifejezetten a közép-keleti részre és annak várostípusaira koncentrált.⁸⁹ A tanulmány az addigi várostípus kutatások rövid történeti ismertetését megadja, elsősorban az alföldi várostípus kérdésében, majd kérdéseket vet fel, amelyekre a magyar várostörténeti kutatásnak válaszolnia kellene. Ezek közül az egyik az, hogy mi jellemzi e terület városalaprajzait, illetve miben különbözik az oppidum egyrészt a valódi várostól, másrészt a falutól, valamint lehet-e valami időbeni különbséget, illetve fejlődést kimutatni. Mivel azonban mind a régészeti, mind az írott forrásanyag hiányos, így egyes jól adatolható települések (Gyöngyös, Miskolc, Nyírbátor és Ráckeve) példáján keresztül próbált meg közelebb jutni a fenti kérdésekre adható válaszokhoz.⁹⁰

Az ilyen jellegű összefoglaló, problémafelvető tanulmányok szolgálták alapjául annak, hogy a kisebb-nagyobb régészeti kutatások során lassan körülvonalazódó képet az ismert írott forrásokkal kiegészítve közreadják a kutatók. Ennek egyik példája a Régészet és várostörténet konferencia keretében elhangzott és írásban megjelent három tanulmány, melyek közül az első Valter Ilona munkája az észak-magyarországi

⁸⁶ Kubinyi 1983 284.

⁸⁷ Kubinyi 1983 287.

⁸⁸ Kubinyi 1983 290-291.

⁸⁹ Kubinyi 2000/b 103-168. – ez a tanulmány magyar nyelvű másodközlése, az eredeti magyar nyelvű szöveg a Borsodi levéltári évkönyv 5. kötetében jelent meg 1985-ben

⁹⁰ Kubinyi 2000/b 104-105., 122-175.

mezővárosokról. Részben saját pásztói és gyöngyösi kutatásaira építve Hatvan, Pásztó, Gyöngyöspata, Gyöngyös, Miskolc, Szikszó, Sátoraljaújhely, Tokaj írott és régészeti adatait egybevetve ad képet a terület középkori településképeiről.⁹¹ Vándor László a középkori Zala megye oppidumként említett településeinek írott forrásait vette górcső alá, munkájában jelezve, hogy néhány kisebb leletmentésen kívül a városszerkezetek jobb megismerését célzó ásatásokra nem volt lehetőség.⁹² Magyar Kálmán tanulmánya kisebb részben szól a somogyi oppidumok meghatározásáról, munkája elsősorban saját segesdi, babócsai és kálmáncsai kutatásai alapján kialakult településrészletekről, épületekről szól.⁹³ Valter Ilona észak-magyarországi kutatási eredményeit, köztük a településképre vonatkozó megállapításokat, a hasonló földrajzi környezetben elhelyezkedő Pápa adataival vetette össze.⁹⁴ Blazovich László munkájában általánosságban fogalmazta meg az alföldi mezőváros településképét.⁹⁵

Itt kell megemlíteni egy olyan munkát, amely elsősorban nem a mezővárosokról szól, azonban módszerei, szempontjai esetlegesen új irányokat mutathatnak a mezővárosi templomok kérdéskörével kapcsolatban. Marie-Madeleine de Cevins munkáit, elsősorban doktori disszertációjának könyv alakban megjelent rövidített változatát említeném. A mű elsősorban a késő középkori magyar városok egyházaival foglalkozik, összehasonlítva a korszak európai, elsődlegesen francia példáival. A plébániaszervezetten kívül foglalkozik a koldulórendekkel, a karitatív intézményekkel, az egyéb egyházi intézményekkel, valamint az ezekben az intézményekben „szolgálatot” teljesítőkkel. Ezek elemzése után tovább lép és az egyház szerepét tekinti át a városi társadalomban, valamint a laikus vallásosság emlékeit.⁹⁶ Kisebbségek, részben magyar nyelven is megjelent cikkei közül fontos megemlíteni a 14-15. századi plébániatemplom sok szempontú vizsgálatát.⁹⁷ Munkái elsősorban a szabad királyi városokkal, illetve nagyobb településekkel foglalkoznak újabb szempontokat és megközelítéseket felhasználva.⁹⁸

⁹¹ Valter 1991 195-209.

⁹² Vándor 1991 211-216.

⁹³ Magyar 1991 217-226.

⁹⁴ Valter 1996/a

⁹⁵ Blazovich 2002/b 42., 45.

⁹⁶ Cevins 2003/a

⁹⁷ Pourquery 1991 59-93.

⁹⁸ További munkáinak felsorolását lásd Laszlovsky 2009 180. 9. jegyzet

2.3. A kisváros és központi hely kutatás a nemzetközi szakirodalomban és a magyar kutatási eredmények ennek fényében

A mezőváros fogalmat kutatástörténete során sokáig sajátos magyar településformaként kezelte a magyar történetírás, azonban a nemzetközi kutatások eredményei alapján egyértelművé vált, hogy a mezővároshoz hasonló településtípus egész Európában létezett, amely meghatározása más országokban is problémákba ütközött. A nemzetközi szakirodalomban Märkt, Marktflecken, small town, small urban centre, market centre, market town, trading centre, quasi città, centri minori megnevezések ismertek. Röviden itt szeretném összefoglalni ennek eredményeit, melyek alapján a magyar kutatások eredményei is új megvilágítást kapnak.

A modern történetírás mára egyetért azzal, hogy a késő középkor a kisvárosok kora.⁹⁹ Kutatásuk nemzetközi szinten elsősorban az elmúlt 20 évben lendült fel igazán, habár az európai várostörténet-írásban a kisvárosok kérdése már az 1960-as években feltűnt, de nem vált központi kutatási kérdéssé az 1990-es évek elejéig. A kisváros kutatás témakörének európai szintézisei egy-egy a témában rendezett nemzetközi konferencia kötetei foglalják össze.

Az 1980-as években Észak-Európa területén a kora újkori kisvárosi hálózat kutatásairól egy konferenciakötet látott napvilágot. Az ebben közölt tanulmányok és kutatások eredményei alapján megállapítást nyert, hogy a privilegizált városokat a falvaktól a városi jogok és szabadságok különböztetik meg.¹⁰⁰ A városhálózat Litvániában és Lengyelországban is nagy többségében kisvárosokból állt.¹⁰¹ Általánosan jellemző volt a kisvárosok kérdésének funkcionális szemléletű megközelítése is. Ennek mentén egyértelművé vált, hogy a kisvárosok megkülönböztethetőek a falvaktól és a nagyobb városoktól nem csak a méretük és lakosságszámuk alapján, hanem funkcióik szerint is. Ezek elsősorban gazdasági funkciókat jelentenek, habár a kézművesipar és kereskedőréteg kevésbé differenciált, mint a nagyobb városokban.¹⁰²

A kisvárosok témájában 1990-ben Leicesterben rendezett nemzetközi konferencia eredményeiből 1995-ben jelent meg tanulmánykötet. Ennek előszavában a szerkesztők rámutatnak arra, hogy az európai kisvárosok kutatásában az azt megelőző

⁹⁹ Kubinyi 2000/a 45.

¹⁰⁰ Degn 1991 151.

¹⁰¹ Wyrobisz 1991 197., Bogucka 1991 223-224.

¹⁰² Wyrobisz 1991 199-200., Bogucka 1991 228., Degn 1991 156.

két évtizedben igen sok előrelépés történt, de a kötet megjelenése előtti időkig a várostörténetek az európai kisvárosok számát, fontosságát és összetettségét nagymértékben figyelmen kívül hagyták.¹⁰³ Megfogalmazták azt is, hogy a kisváros meghatározásában sok nehézség van és szintén nagy változatosság van a szerkezetükben és a kisvárosok fejlődésében Európa különböző részei között.

A kötet fontos mérföldkő az európai kora újkori kisvárosok összehasonlító elemzésére és a definíció kereteinek megállapítására.¹⁰⁴ A szerzők változatos és eltérő megközelítési módokat alkalmaztak azon közös felismerés mentén, hogy a kisvárosok alapvetően fontosak voltak az iparosodás előtti Európa városi tájában. Az európai periférián, amely Skandináviát, valamint Kelet- és Kelet-Közép-Európát foglalja magában, nem a városok hiánya tűnik ki, hanem az igen kicsi kisvárosok sokasága.¹⁰⁵ A kisvárosok kutatási problémájának része az, hogy az ezt megelőző időszakban az alapvető részletes kutatások hiányoztak. A kötetben szereplő tanulmányok különböző demográfiai, gazdasági, kulturális és politikai megközelítések alapján széles spektrumát adják a kisvárosok kutatásának. A tanulmányok egyik alapvető megállapítása, hogy az európai kisvárosok megértésének és összehasonlításának komoly akadálya a definíció problémáiból származik.

A kelet-közép-európai kisvárosok helyzetét Bácskai Vera foglalta össze.¹⁰⁶ A középkori és kora újkori magyar településhálózat bemutatása mellett foglalkozott a Habsburg Birodalommal is, ahol 1500 körül 10 város volt több, mint 5000 lakossal, míg 8 olyan várost ismerünk amelynek 10 000 főnél nagyobb volt a lakossága.¹⁰⁷ A jelenlegi Ausztria területén ugyanebben az időszakban 87 város és 344 *Märkte* (kisváros, mezőváros) létezett. A kisvárosok, amelyek 5000 főnél kevesebb lakossal bírtak, a városok 91%-át és az összes városias település 98%-át tették ki. Azoknak a városoknak a száma, amelyek teljes városi státusszal bírtak csak nagyon lassan növekedtek 1300 és 1600 között – ráadásul ez a növekedés elsősorban 1300 és 1400 között történt – míg, a *Märkte* típusú települések száma megháromszorozódott 131-ről 409-re. Az 1300-tól 1660-ig terjedő periódus a *Märkte*-al ellentétben a városok számának csökkenését okozta. Hasonló folyamat figyelhető meg Magyarországon is. A késő középkorban a királyságban (Horvátországgal és Erdéllyel együtt) 30-35 szabad királyi város volt és

¹⁰³ Clark 1995 3.

¹⁰⁴ Clark-Reeder 1995 XVII.

¹⁰⁵ Clark-Reeder 1995 XVIII.

¹⁰⁶ Bácskai 1995

¹⁰⁷ Bácskai 1995 79.

kb. 800-850 földesúri függésben lévő oppidum. Itt a kisvárosok aránya a privilegiált városok között 75 % volt, a teljes városi hálózatban pedig 99%. Ugyanakkor túlzás lenne, ha a több, mint 800 magyar oppidumot vagy a 344 *Märktet* valódi városoknak tekintenénk: csak egy kis részük töltött be valamilyen városi vagy központi hely funkciót. Talán 50-60 magyar várossal számolhatunk, amely a kisvárosok számának arányát a teljes városi rendszerben lecsökkenti 90 %-ra.¹⁰⁸ A késő középkori lengyel adatok nagyon egyenlőtlenek, annyi azonban kiderül, hogy a kisvárosok aránya Lengyelországban kevésbé erőteljes, mint Magyarországon. A Csehország késő középkorára vonatkozó irodalom nem tartalmaz adatokat, csak a 18-19. századra vonatkozó adatokat ismerünk.

A szerzők többsége szerint a késő 16. és a 17. század a városi hanyatlás kora Közép-Európában. Ezt a nézetet megerősítette az a tény, hogy a középkori városiasodás látványos fejlődése, amely ebben a régióban a 12-15. században folyt le, megállt a mindössze néhány új város kiemelkedésével. A nagy vagy közepméretű városok lakossága stagnált vagy hanyatlott: a látványos csökkenés az adóhozamaikban a városi polgárok elszegényedését sugallja. A kisvárosoknak, mint a helyi csere központjainak, sikerült túlélni ezt az időszakot, de nem terjeszkedtek vagy fejlődtek jelentősen. Néhány jelentős kereskedelmi központ kivételével, mint Gdansk, Prága és Bécs, a városi gazdaság megőrizte középkori karakterét; a kézműves céhek rendszere és az ellenőrzött helyi kereskedelem egységes maradt; a mezőgazdaság – különösen Magyarországon és Lengyelországban – a városlakók jövedelmének egy kiemelkedően fontos forrásává vált.¹⁰⁹

2006-ban látott napvilágot újabb nagyobb összefoglaló munka a témában – szintén egy konferencia eredményeit összegezve. Ezúttal azonban egy kisebb területet, Közép-Európát és kifejezetten a középvárosok és mezővárosok témáját vizsgálva.

Fontos megállapítások születtek abból a szempontból, hogy a közepes nagyságú központokból a középkor során egy új városi hálózat alakult ki,¹¹⁰ amelynek alapja az, hogy létrejött egy magában álló településkategória a város és a falu között, így a késő középkori *Markt* (mezőváros) nem a befejezetlen várost jelenti, hanem egy önálló település típust.¹¹¹

¹⁰⁸ Bácskai 1995 80.

¹⁰⁹ Bácskai 1995 81.

¹¹⁰ Degraasi 2006 79.

¹¹¹ Liebhart 2006 303.

A települések topográfiai elemeinek vizsgálata is előtérbe került. Több régióban is arra az eredményre vezettek a kutatások, hogy a városfal megléte fontos megkülönböztető elem a településképpen és a település jogi kategória tartozásában. A település fejlődése leképeződik a külső megjelenésében, nem csak a városfal emelése, hanem Itália területén a dóm felépítése is ehhez kapcsolódik. Az ilyen települések már nem kistelepülések, hanem városi profillal rendelkező középvárosok, városok.¹¹² Másik fontos topográfiai elem, amely megkülönbözteti az eredmények alapján ezeket a településeket a városoktól az, hogy jellemzőbb piacutca megléte a piactérrel szemben, illetve középkorban a mellékutcák hiánya.¹¹³

A magyar településhálózatban a földesúri városok és a mezővárosok egy része tartozik a kisvárosok kategóriájába. Európában ennek meghatározásához elsősorban a népesség számot veszik figyelembe, amelyre azonban a középkori Magyarországról nincsenek teljes és pontos adatok. A felhasználható források alapján a Kubinyi-féle kritériumrendszerből a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok (16-20 pont) és a részleges városfunkciójú mezővárosok (11-15 pont) sorolhatók ide.¹¹⁴

A középkori magyar városfejlődés egésze kapcsán a magyar szakirodalom a korai városfejlődés kérdésében is elsősorban a nyugat-európai országok településhálózatahoz, városainak számához, valamint a városi népesség számához hasonlította a középkori magyar városi hálózatot. Kubinyi András mutatott rá, hogy sokkal inkább a hasonló környezetű országokkal lenne szükséges megtenni ezt az összehasonlítást, mint pl. Ausztria.¹¹⁵ A kisvárosok kialakulásának és fejlődésének kérdésében Peter Clark is rámutatott arra, hogy Európa egészét tekintve fel kell azt ismerni, hogy egyes területek fejlődési iránya más. Az általa északi perifériának nevezett területbe besorolta a Brit-szigeteket, Közép- és Kelet-Európát, valamint Skandináviát.¹¹⁶ Ezt igazolták a kora újkori svéd kisvárosok kutatásának eredményei is.¹¹⁷ Utóbbival való egy csoportba sorolása a középkori Magyarország területével kiemelendő abból a szempontból is, hogy Anders Andrén középkori dán városokat és plébániatemplomaikat vizsgáló munkájának konklúziója a templomok számának

¹¹² Degrassi 2006 87., 98., Katzinger 2006 276., Liebhart 2006 303.

¹¹³ Degrassi 2006 97., Liebhart 2006 303.

¹¹⁴ Kubinyi 2000/a 45-47.

¹¹⁵ Kubinyi 1991/a 21.

¹¹⁶ Clark 1995 2.

¹¹⁷ Lilja 1995 74-75.

alakulásáról – vagyis az, hogy egy plébániatemplom lesz a településeken jellemző a középkor végén – szintén illeszkedik a magyarországi folyamatokról alkotott képbe.

3. Kritériumrendszerből felhasznált csoportok körülhatárolása, kiválasztásuk és ennek indoklása

A jelen dolgozatban szereplő központi helyek kiválasztásakor Kubinyi András kritérium- és pontrendszerét vettem alapul. Az abban szereplő hét csoportból azonban nem használtam fel mindegyiket. Kimaradt az első két kategória, vagyis az elsőrendű (“főbb”) városok és a másodrendű városok, valamint a hetedik kategória, vagyis a központi funkciókat ellátó falvak.¹¹⁸ Az első két csoport kihagyásának oka, hogy ezekben olyan települések szerepelnek, amelyek a mezővárosok felett álló városok, tehát nem tartoznak a témámhoz. Az utolsó, hetedik csoport elhagyásának oka, hogy ezek jelentéktelen, általában piactartó falvak, amelyeket csak egyszer, vagy éppen véletlenül neveztek oppidumnak, ezeket tehát falunak tekinthetjük.¹¹⁹

A vizsgálat tárgyát képező négy kategória a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok (21-30 pont), a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok (16-20 pont), a részleges városfunkciójú mezővárosok (11-15 pont) és az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak (6-10 pont) csoportja. A rendszer kidolgozása, valamint az ország területe jórzésének elemzése után Kubinyi András arra az eredményre jutott, hogy az oppidumok és a városok közötti határvonal 15-16 pontnál van, így a 16 pont feletti központi helyeket – jogi helyzetüktől függetlenül – a városálózat részének kell tekinteni. A 11-15 pont közötti csoportot átmeneti kategóriaként értelmezhetjük, amely átmeneti abból a szempontból, hogy forráshiány miatt nem kaphat több pontot és nem kerül a következő kategóriába. Ezek a települések abból a szempontból is átmenetinek tekinthetők, hogy keveredik bennük a városi és falusi jelleg.¹²⁰

Így célom az volt, hogy e két határkategóriát mindenképp elemezzem és összehasonlítsam a plébániatemplomok szempontjából. A legmagasabb általam figyelembe vett kategória templomainak vizsgálata azért fontos, mert arra nézve szolgálhat adatokkal, hogy mennyiben különbözik az alatta levő már városnak, illetve még mezővárosnak tekintett kategóriáktól, illetve mennyire sorolhatóak be ezek az

¹¹⁸ Kubinyi 2000/a 13-15.

¹¹⁹ Kubinyi 2000/a 15., 38.

¹²⁰ Kubinyi 2000/a 16.

épületek a szabad királyi városok templomai közé. A legalsó vizsgált kategória pedig arra mutathat rá, hogy az ide tartozó templomok mennyiben különböznek a felsőbb kategóriák templomaitól vagy mennyiben hasonlítanak hozzájuk, illetve azt is meg tudjuk vizsgálni, hogy mennyiben kapcsolhatóak inkább a falusi templomépitészethez.

Ezt figyelembe véve a vizsgálandó összes település nem feltétlenül mezőváros, a templomok vizsgálata – mint már korábban is említettem – egyfajta kontrollja a kritériumrendszernek és a kutatás egyik célja megnézni azt, hogy ennek vizsgálata erősíti-e a települések kritériumrendszerben elfoglalt helyét.

4. A kritériumrendszer kiegészítése

4.1. Nógrád megye mezővárosai

Nógrád megye mai területére nem készült el a kritériumrendszer alapján a települések kategorizálása, így alapfeladat volt ennek elkészítése. A következőkben azokat az adatokat ismertetem, amelyek alapján a területen levő településeket besoroltam az általam vizsgált kategóriákba.

Balassagyarmatot oppidumként először említik 1437-ben.¹²¹ A 13. század végén 6 faluból álló uradalom központja,¹²² középbirtok központja.¹²³ 1295-ben fogott bírák ítéleshelye,¹²⁴ majd 1341 és 1472 között vármegyei és nádori gyűlések színhelye.¹²⁵ Már 1330-ban említik vámját és vásárát,¹²⁶ hetivásárát csütörtökön tartották.¹²⁷ 1374-ben sokadalmáról van adat.¹²⁸ Első céhére 1655-ből ismerünk adatot.¹²⁹ Gyarmat nevű településről egyetemre beiratkozott két fő (Bécs 1467 Stephanus de Gyarmath,¹³⁰ Krakkó 1513-1514 Gregorius de Gyarmath¹³¹), amely azonban nem feltétlenül egyezik meg ezzel a Gyarmattal. 3 központi hely érhető el innen. A település pontszáma 9.

¹²¹ Zólyomi 1997 11.

¹²² Nógrád 1997 206.

¹²³ Csánki I. 1890 88.

¹²⁴ Györffy IV. 1998 247.

¹²⁵ Zólyomi 1997 10.

¹²⁶ Györffy IV. 1998. 247.

¹²⁷ 1375: Balassa 1990 152. regeszta 57., Dl. 65787, (Arcanum CD), 1405: ZsO. II/1. 4267. regeszta , 1415: ZsO V. 1038. regeszta, 1416: ZsO. V. 2249. regeszta, 2525. regeszta, 1462: Dl. 105907. (Arcanum CD)

¹²⁸ Dl. 39136. (Arcanum CD)

¹²⁹ Céhkataszter II. 27.

¹³⁰ Schrauf IV. 1902 109.

¹³¹ Schrauf III. 1893 17.

Bujákot 1546-ban a török összeírás városként említette.¹³² A településnek vára és ehhez kapcsolódó uradalma volt.¹³³ Hetipiacca és sokadalommal is rendelkezett.

¹³⁴ Az innen elérhető központi helyek száma négy. Összpontszáma így 8.

Érsekvadkert egyetlen ilyen jellegű említését még 1255-ből ismerjük oppidum Vadkert néven.¹³⁵ Uradalmi központ is volt, a település az esztergomi érsek birtokában volt.¹³⁶ Vámját is említik.¹³⁷ 6 központi hely érhető el innen. Összes pontszáma 6.

Mátraverebély oppidum említésére nem találtam adatot, de Zsigmond városi szabadságokkal ruházta fel 1398-ban, amely alapján mezővárosnak tekinthetjük.¹³⁸ 1340-ben említik vásártartási jogát,¹³⁹ 1398-ból ismerjük három országos vásárát.¹⁴⁰ Öt egyetemre beiratkozottról tudunk. (Bécs 1453-1630 5 fő¹⁴¹) Borovszky pálos kolostoráról is tud,¹⁴² F. Romhányi Beatrix munkájában azonban ilyen nem szerepel, így nem vettem be a pontszámításba. Az innen elérhető központi helyek száma kettő. A biztos adatokat összeadva 7 pontot kap.

Nógrád 1284-ben birtokosától, a váci püspöktől városi kiváltságokat és vásártartási jogot is kapott,¹⁴³ valószínűleg hetipiac tartására. A 15. században mezővárosként és vámhelyként említik.¹⁴⁴ Várral bírt és uradalmi központ is volt.¹⁴⁵ Az innen elérhető központi helyek száma négy. Összes pontszáma 6.

Patakot először 1434-ben említik oppidumként.¹⁴⁶ A település uradalmi központ volt,¹⁴⁷ amelynek már 1405-ben hetipiacát említik.¹⁴⁸ Négy központi hely érhető el innen. A település 8 pontot kap.

Szécsény első oppidum említése 1439-ből való.¹⁴⁹ Vására már 1330-ban kihirdetés helyszíne,¹⁵⁰ szerdai hetipiacáról vannak források.¹⁵¹ Uradalmi központ,¹⁵² a

¹³² Káldy-Nagy 1985 160.

¹³³ Csánki I. 1890 89.

¹³⁴ Káldy-Nagy 1985 160.

¹³⁵ Fejér CD IV/2. 359.

¹³⁶ Csánki I. 1890 87.

¹³⁷ Borovszky 1911 36.

¹³⁸ ZsO I. 586. 5317. regeszta

¹³⁹ Nógrád 1997 478.

¹⁴⁰ ZsO I. 586. 5317. regeszta

¹⁴¹ Schrauf IV. 1902 XXXVI.

¹⁴² Borovszky 1911 82.

¹⁴³ NMM 1954 49., Györffy IV. 1998 280.

¹⁴⁴ Történeti névtár 1915 140-143.

¹⁴⁵ Csánki I. 1890 87., 90.

¹⁴⁶ Csánki I. 1890 93.

¹⁴⁷ Csánki I. 1890 87.

¹⁴⁸ ZsO. II/1. 4267. regeszta

¹⁴⁹ Csánki I. 1890 93.

¹⁵⁰ Györffy IV. 1998 297.

¹⁵¹ 1415: ZsO V. 1038. regeszta, 1416: ZsO. V. 2249. regeszta, 2525. regeszta

Szécsényi család rezidenciája. Megyei sedria színhelye 1444-1524 között.¹⁵³ 1332-ben alapítja meg Szécsényi Tamás a ferences kolostort.¹⁵⁴ 1400-ból ismerjük ispotálya említését, amelyet 1793-ban bontottak le.¹⁵⁵ Első céhei 1617-ben a csizmadiáké és a posztónyíróké.¹⁵⁶ A településről egyetlen egyetemre beiratkozott személyről van adat. (Bécs 1457 Johannes de Zechen¹⁵⁷) Az innen elérhető központi helyek száma három. Összesen 14 pontot kap.

Az adatok összegzése alapján a Nógrád megyei települések a következőképp sorolhatók kategóriákba: részleges városfunkciójú mezővárosok közé Szécsény, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közé Balassagyarmat, Buják, Érsekvadkert, Mátraverebély, Nógrád és Patak.

4.2. A Hegyalja mezővárosai

Aempléni Hegyalja területéről szintén nem készült el a városias települések kategorizálása, ezért elsőként ezt állítottam össze.

A hegyaljaiak nevezett oppidumok zárt csoportja a kora újkorra alakult ki, az első közös rendtartás 1613-ban készült, ez azonban nem maradt fenn, csak annak 1641. évi megújítása, amely a következő 12 várost foglalta magába: Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Tállya, Tarcál, Tokaj, Tolcsva.¹⁵⁸ A középkor során azonban még csak egy részük érte el a mezővárosi rangot, a többi település a kora újkor során került be az oppidumok sorába. A fent felsorolt települések közül Abaújszántó, mint neve is mutatja, a középkori Abaúj megyéhez tartozott, így a kritériumrendszer szempontjából feldolgozása már elkészült, ezért itt nem szerepel, pontszáma 12.¹⁵⁹

Bodrogkeresztúr oppidum említését 1507-ből,¹⁶⁰ 1517-ből¹⁶¹ és 1541-ből ismerjük.¹⁶² Keresztúr nevű településről az adott időszakból (1440-1514) egyetlen

¹⁵² Csánki I. 1890 88.

¹⁵³ Csukovits 1997 382.

¹⁵⁴ Romhányi 2000 60.

¹⁵⁵ Majcher 1994 20.

¹⁵⁶ Céhkataszter II. 29.

¹⁵⁷ Schrauf IV. 1902 58.

¹⁵⁸ Orosz 1960 60.

¹⁵⁹ Kubinyi 1999/a 516.

¹⁶⁰ Bándi 1985 Lád 141a. regeszta 664.

beiratkozott összesen három fő. (Bécs 1454 Gregorius de Crecztur és 1474 Gregorius de Keresturr,¹⁶³ Krakkó 1502 Blasius de Kherestwr¹⁶⁴), ami nem feltétlenül jelenti Bodrogkeresztúrt, a beiratkozottak száma pedig nem haladja meg az 5 fős alsó határt, így nem jár érte pont. Országos vásárt 1595-ben kapott, majd később, az újkorban további négy országos vásár tartását engedélyezték a település számára.¹⁶⁵ Számításaim szerint 6 központi hely érhető el innen. Ezek alapján a település 7 pontot kapott.

Olaszliszka első oppidum említését 1461-ből ismerjük.¹⁶⁶ Tizedkörzet központja volt.¹⁶⁷ 1320-ban Károly királytól szerdai napokon piactartási jogot kapott valamint Pünkösöd vigiliáján országos vásárt.¹⁶⁸ 1466-ban további három sokadalom tartására is kapott jogot (János olajbafőzése, Mária születése, Alexandriai Szent Katalin).¹⁶⁹ Középkori céhről nem tudunk, az első liszcai céhre (csizmadia) 1646-ból van adat.¹⁷⁰ Később alakult meg a szücsök-tímárok (1647), majd a szabók (1648) céhe. Nyolc egyetemre beiratkozott emberről van adat.¹⁷¹ A településről 7 központi hely érhető el. Ezek alapján 15 pontot kapott.

Sárospatak első oppidum említése 1390-ből származik, már 1326-ban civitas.¹⁷² A mezővárosban állt egy Szűz Mária tiszteletére épített ferences, Szent Vince tiszteletére domonkos, Szent Anna tiszteletére klarissza kolostor, valamint egy begina ház.¹⁷³ Ezeken felül volt egy Krisztus teste ispotály is.¹⁷⁴ Plébániáját exempt plébániaként említik.¹⁷⁵ 1460-ban két országos vásáráról tudunk.¹⁷⁶ Heti vásárának említését is ismerjük 1335-ből.¹⁷⁷ Több ízben is tartottak itt nádori közgyűléseket.¹⁷⁸ Az első céhet 1555-ből ismerjük, pontosabban a szabó céh pecsétnyomóját.¹⁷⁹ 1569-ből

¹⁶¹ Engel: Birtok CD

¹⁶² Heller 1981 20.

¹⁶³ Schrauf IV. 1902 91., 123.

¹⁶⁴ Schrauf III. 1893 24.

¹⁶⁵ Hőgye 1981 84., 85-86.

¹⁶⁶ Csánki I. 1890 337.

¹⁶⁷ Estei Hippolit 1992 73., 159., 229., 297.

¹⁶⁸ AO. V. 785. regeszta 302.

¹⁶⁹ Štátny Oblastný Archív v Levoci Szepesi prépostsági levéltár (471a) 2-11-825 – az adatra Kubinyi András hívta fel a figyelmem

¹⁷⁰ Céhkataszter II. 272.

¹⁷¹ Kubinyi 1971 76.

¹⁷² Csánki I. 1890 338.

¹⁷³ Romhányi 2000 56.

¹⁷⁴ Kubinyi 1999/b 266.

¹⁷⁵ ZsO. I. 1053. regeszta 132.

¹⁷⁶ DL. 15528. – az adatra Kubinyi András hívta fel a figyelmem

¹⁷⁷ Zichy I. 437. oklevél 446., AO. XIX. 65. oklevél 38., 1411: ZsO III. 536. regeszta 182.

¹⁷⁸ AO. X. 406. regeszta 250., AO. XXIII. 561. regeszta 265., 567-568. regeszta 268., ZsO. II/1. 98. regeszta 14., ZsO. IV. 732. regeszta 187., ZsO. VI. 144. regeszta 95.

¹⁷⁹ Céhkataszter II. 274.

ismét a szabó céhről hallunk, majd 1572-ben a fazekas és 1574-ben a kovács céhekről, valamint a 17. században további nyolcról,¹⁸⁰ 1578-ban pedig az ötvösökéről.¹⁸¹ A településről egyetemre összesen tizenhárman iratkoztak be. (Bécs 1444 7 fő, 1449 Thomas Litterati de Bathak,¹⁸² 1453 Marcus de Pactack, 1456 Damianus de Patag,¹⁸³ Krakkó 1492 Blasius de Pathak, 1494 Joannes de Pathak, 1503 Michael de Pathak¹⁸⁴) Patak egy nagybirtok uradalmi központja is volt.¹⁸⁵ Összesen 3 központi hely érhető el innen. A település így 23 pontot kap.

Sátoraljaújhely oppidumként való első említése 1390-ből ismert és már 1334-ben civitas.¹⁸⁶ A középkorból két kolostort ismerünk. Az egyik a Szent István király ágostonrendi remetekolostor (vilhelmiták), a másik pedig a Szent Egyed pálos kolostor.¹⁸⁷ A források említenek domonkosokat és ferenceseket is.¹⁸⁸ Exempt plébánia volt.¹⁸⁹ A város uradalmi központ¹⁹⁰ és vára is ismert.¹⁹¹ Az 1261-es oklevélben lévő vásárszabadalmat országos vásárként értelmezik,¹⁹² azonban a latin szövegből ez inkább hétfői hetipiacnak tűnik ki.¹⁹³ Vámszedőhelyként említik.¹⁹⁴ Első céhét, a szabóké 1569-ből ismerjük először, majd a 17. században további 3 céhről van tudomásunk.¹⁹⁵ A településről egyetemre beiratkozottak száma összesen kilenc fő.¹⁹⁶ Összesen 4 központi hely érhető el. A település pontszáma így 16.

Szerencs első oppidum említése 1490-ből való.¹⁹⁷ Egyetlen középkori kolostorról tudni, ez a Szent Péter és Pál bencés apátság.¹⁹⁸ Országos vásártartási jogát már 1519-ben említik.¹⁹⁹ Tizedkerület központja is volt.²⁰⁰ Innen 8 központi hely érhető el. Összesen 11 pontot kap.

¹⁸⁰ Román 1966 585.

¹⁸¹ Céhkataszter II. 274.

¹⁸² Schrauf II. 1892 96., 106.

¹⁸³ Schrauf IV. 397.

¹⁸⁴ Schrauf III. 4., 5., 10.

¹⁸⁵ Csánki I. 1890 331.

¹⁸⁶ Csánki I. 1890 339.

¹⁸⁷ Romhányi 2000 69.

¹⁸⁸ ÁÜO. VIII. 4. oklevél 6.

¹⁸⁹ Gárdonyi 1933 164-165.

¹⁹⁰ Borovszky é.n. 143.

¹⁹¹ Csánki I. 1890 336.

¹⁹² Hőgye 1981 84.

¹⁹³ ÁÜO. VIII. 4. oklevél 6.

¹⁹⁴ Csánki I. 1890 339.

¹⁹⁵ Román 1966 585.

¹⁹⁶ Kubinyi 1971 76.

¹⁹⁷ MVM IX. 13., 1525: Engel: Birtok CD

¹⁹⁸ Romhányi 2000 65.

¹⁹⁹ Jakó II. 1990 363. 3747. regeszta

²⁰⁰ AO. XI. 162. regeszta 81.

Tarcal első oppidum említése 1541-ből való, azonban már az 1434-ben tudunk bíróról, esküdteiről valamint universi consuleseiről, amelyek alapján, már ekkor is mezőváros.²⁰¹ Uradalmi központ volt,²⁰² amelynek országos vásárát 1598-ban említik.²⁰³ Az egyetemre beiratkozottak száma 3 fő. (Bécs 1473 Valentinus de Tharczal,²⁰⁴ Krakkó 1503-09 között valamikor Mathias de Tarchal és Albertus de Tharczal²⁰⁵) A településről 6 központi hely érhető el. Így 8 pontot kap.

Tokaj első oppidum említés 1420-ból ismert,²⁰⁶ 1353-ban a település hospeseit említik.²⁰⁷ A településről egy Szűz Mária majd Szent Anna néven szereplő pálos kolostorról vannak adatok.²⁰⁸ Vár és uradalmi központ volt.²⁰⁹ Vámhelyként²¹⁰ és sókamarahivatali helyként is említik.²¹¹ Országos vásárát 1598-ból ismerjük.²¹² Első céhét, a borbélyokét 1557-ben említik,²¹³ majd a 17. században további öt követi.²¹⁴ A településről 8 központi hely érhető el. Összesen 12 pontot kap.

Tolcsvát egyetlen alkalommal, 1449-ban említik oppidumként.²¹⁵ Tizedkörzet központja volt.²¹⁶ Innen 5 központi hely érhető el. Összesen 6 pontot kap.

Az adatok ismertetése és összegzése nyomán a következő településhálózati kép rajzolható meg a középkori Zemplén megye eme kis területéről. Kisebb városok, valamint jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok közé egy település, Sárospatak sorolható. A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé szintén csak egyetlen település, Sátoraljaújhely tartozik. A részleges városfunkciójú mezővárosok közé tartozik Olaszliszka, Szerencs és Tokaj. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak alá Bodrogkeresztúr, Tarcal és Tolcsva.

²⁰¹ Károlyi II. 88. regeszta 149., Heller 1981 187.

²⁰² Csánki I. 1890 330.

²⁰³ Hőgye 1981 84.

²⁰⁴ Schrauf IV. 1902 121.

²⁰⁵ Schrauf III. 1893 11., 12.

²⁰⁶ ZsO. VII. 1482. regeszta 347.

²⁰⁷ Károlyi I. 139. regeszta 215-216.

²⁰⁸ Romhányi 2000 68.

²⁰⁹ Csánki I. 1890 330.

²¹⁰ Csánki I. 1890 339.

²¹¹ ZsO II/1. 4925. regeszta 615.

²¹² Hőgye 1981 84.

²¹³ Céhkataszter II. 276.

²¹⁴ Román 1966 585.

²¹⁵ Dl. 55435. (Arcanum CD)

²¹⁶ Estei Hippolit 1992 72., 158., 228., 296.

4.3. Baranya megye mezővárosai

A dél-dunántúli terület ezen mai megyéjére is szükséges volt elvégezni az adatgyűjtést, hogy a vizsgált kategóriák településeit kiválaszthassam a középkori településhálózathoz. Egyetlen település, Szigetvár a középkori Somogy megye területén fekszik, ennek feldolgozása elkészült a település pontszám 12.²¹⁷

Babarc civeseit 1474-ben említik²¹⁸, 1554-ben egy török defterben város²¹⁹ és 1408-ban vasárnap tartja hetipiacát.²²⁰ A településről 10 központi hely érhető el, így 8 pontot kap.

Csele 1475-ben oppidum és piacoshely volt.²²¹ Királyi és nádori ítékezés helye volt 1236-ban.²²² A nyulak-szigeti apácák birtokának központja volt, officialisát 1423-ban említik.²²³ A településről összesen 7 központi hely érhető el, az összpontszáma 9.

Göröcsönyt 1554-ben egy török defter említi városként²²⁴ és 11 központi hely érhető el innen, pontszáma 8.

A középkori Harsány, a mai Nagyharsány, vásárára vezető utat 1247 körül említik a források²²⁵, városként az 1554. évi török defter említi²²⁶. 1334-től megyegyűlés színtere volt.²²⁷ A feletti álló szársomló vár 23 településből álló uradalom központja volt már a 13. század végén.²²⁸ Innen 4 központi hely érhető el. A település 7 pontot kap.

Körösmonostorának hetipiacát 1376-ban említik,²²⁹ majd 1550-ben és 1579-ben további piacairól vannak adatok, valamint ezekben a török defterekben városként szerepel.²³⁰ A 13. századtól premontrei prépostság állt itt.²³¹ 11 központi hely érhető el innen. A település 12 pontot kap.

²¹⁷ Kubinyi 1989 330.

²¹⁸ Csánki II. 1894 460.

²¹⁹ Káldy Nagy 1960 526. szám 68.

²²⁰ Zichy V. 466. oklevél 559.

²²¹ oppidum: Csánki II. 1894 461., piac: Gállos-Gállos 2001 172.

²²² Györffy I. 293.

²²³ Zichy VIII. 79. oklevél 103.

²²⁴ Káldy Nagy 1960 63. szám 20.

²²⁵ Györffy I. 313.

²²⁶ Káldy Nagy 1960 766. szám 104.

²²⁷ Györffy I. 314.

²²⁸ Györffy I. 314.

²²⁹ Csánki II. 1894 499.

²³⁰ Káldy Nagy 1966 153.

²³¹ Romhányi 2000 39.

Lippó 1465-ben szerepel először oppidumként,²³² de szerdai hetivásárát már 1433-ban említik.²³³ A településről 10 központi hely érhető el, így összesen 7 pontot kap.

Márén 1353-ban a Szűz Mária monostor kegyúri jogát említik.²³⁴ 1413-ból ismerünk vasárnapi hetipiacára adatot.²³⁵ 1450-ben említik először oppidumként.²³⁶ Kisebb uradalom központja.²³⁷ 17 központi hely érhető el innen, a település pontszáma 12.

Mecseknádasd uradalom központja volt.²³⁸ 1392-ben keddi hetivásáráról tesznek említést.²³⁹ 1465-ben oppidumként említik.²⁴⁰ 6 központi hely érhető el innen, így a település pontszáma 6.

Mohács 1280-ban már közgyűlés színtere volt²⁴¹ 1333-ban hospesei szerepelnek a forrásokban,²⁴² 1399-ben civitas,²⁴³ 1414-ben először említik mezővárosként.²⁴⁴ Vásárát 1399-ben említik először,²⁴⁵ majd 1408-ban hetivásárát²⁴⁶, 1420-ban már két hetivására is volt.²⁴⁷ 1507-ből ismerjük évi vásárát.²⁴⁸ 1323-ban a település birtokosának, a pécsi püspöknek az officialisáról először szólnak a források.²⁴⁹ A településről külföldi egyetemre járók száma 8.²⁵⁰ 7 központi hely érhető el innen, így összpontszáma 14.

Nagyfalu, a mai Siklósnagyfalu, 1267-től megyegyűlések helyszíne.²⁵¹ 1302 és 1524 között előbb csütörtökön, majd hétfőn sedriahely.²⁵² 1382-ben a király saját

²³² Csánki II. 1894 463.

²³³ Zichy VIII. 343. oklevél 494., Zichy VIII. 344. oklevél 497.

²³⁴ Zichy II. 380. oklevél 506.

²³⁵ ZsO. IV. 815. regeszta 201., ZsO. VII. 172. regeszta 72.

²³⁶ Csánki III. 1897 409.

²³⁷ Engel CD

²³⁸ Csánki III. 1897 400.

²³⁹ Zichy IV. 399. oklevél 493.

²⁴⁰ Csánki III. 1897 410.

²⁴¹ Györffy I. 343.

²⁴² Csánki II. 1894 463.

²⁴³ ZsO. I. 6172. regeszta 686.

²⁴⁴ ZsO. IV. 1774. regeszta 411.

²⁴⁵ ZsO. I. 6172. regeszta 686.

²⁴⁶ Zichy V. 466. oklevél 559.

²⁴⁷ Zichy VI. 407. oklevél 604-605.

²⁴⁸ DL. 82262. – az adata Kubinyi András hívta fel a figyelmem

²⁴⁹ AO. VII. 126. regeszta 67., Fejér CD VIII/2. 229. oklevél 494-495. Tomoknak mondott Péter testvére, Egyed

²⁵⁰ Kubinyi 1971 76., Koszta 1993/a 38.

²⁵¹ ÁÜO. XI. 407. oklevél

²⁵² Csukovits 1997 381., Zichy VI. 49. oklevél 65., Zichy VIII. 2. oklevél, 1424: Zichy VIII. 167. oklevél 254.

népeinek és hospeseinek említése és 1492-ben oppidum.²⁵³ 1413-ból ismerünk adatot hetivására is.²⁵⁴ A településről 4 központi hely érhető el, így összesen 8 pontot kap.

Pécsváradon 1015-ben alapították a bencés monostort, amely hiteles hely is volt.²⁵⁵ Már ekkor említik szerdai hetivását az Alszezen, majd 1220 körül vasárnapi hetivását a Szent Péter egyház mellett,²⁵⁶ az újpécsi rész hétfői piacára 1258-ból már van adat.²⁵⁷ 1258-59-ben említik civiseit és hospeseit,²⁵⁸ 1333-ban pedig a települést, mint civitast, 1439-ben pedig oppidum.²⁵⁹ Egy 20-22 településből álló uradalom központja és 12 központi hely érhető el innen. A település pontszáma 17.

Pellérd 1305-ben megyegyűlés helyszíne volt.²⁶⁰ Városként említi az 1554. évi török defter.²⁶¹ A településről 11 központi hely érhető el. A település által elért pontszám ezek alapján 9.

Sellye uradalmi központ volt.²⁶² 1554-ben a török defter városként említi.²⁶³ Obszerváns ferences kolostorát 1480 után alapította valószínűleg Nagylucsei Orbán királyi kincstartó.²⁶⁴ A településről 15 központi hely érhető el. Pontszáma 11.

Siklós egy legalább 50 faluból álló uradalom központja volt.²⁶⁵ 1355-ben civitas, majd 1454-től oppidum.²⁶⁶ Vásárára már 1294-ből van adat,²⁶⁷ amelyről 1392-ben kiderül, hogy szerdán tartják.²⁶⁸ 1332 előtt alapította ágostonrendi prépostságát az itt székhelyét kialakító Siklósi család.²⁶⁹ A településről 14 egyetemi hallgatót ismerünk.²⁷⁰ 13 központi hely érhető el innen. A település összesen 16 pontot kap.

Szekcső egy 18 falut magába foglaló uradalom központja volt,²⁷¹ 1362-ből officialisáról is hallunk.²⁷² 1259-ben már polgárát említik,²⁷³ majd 1399-ben Szekcső

²⁵³ Csánki II. 1894 463.

²⁵⁴ ZsO. IV. 1068. regeszta 250.

²⁵⁵ Romhányi 2000 51.

²⁵⁶ Györffy I. 364-366.

²⁵⁷ Györffy I. 364-366.

²⁵⁸ Györffy I. 364-366., Mon. Strig. I. 595. oklevél 453.

²⁵⁹ Gállos-Gállos 2001 140.

²⁶⁰ Györffy I. 367.

²⁶¹ Káldy Nagy 1960 15. szám 16.

²⁶² Koppány 1999 208.

²⁶³ Káldy Nagy 1960 659. szám 87.

²⁶⁴ Romhányi 2000 57.

²⁶⁵ Csánki II. 1894 452.

²⁶⁶ Károlyi II. 178. regeszta 301.

²⁶⁷ ÁÚO. X. 107. oklevél

²⁶⁸ Zichy IV. 399. oklevél 493.

²⁶⁹ Romhányi 2000 58.

²⁷⁰ Kubinyi 1971 75.

²⁷¹ Csánki II. 1894 453.

²⁷² Zichy III. 142. oklevél 204., Zichy III. 156. oklevél 218.

²⁷³ Györffy I. 382-383., HO. VI. 64. oklevél 100., ÁÚO. VII. 369. oklevél

civitast és vásárát.²⁷⁴ 1411-ben említik először oppidumként.²⁷⁵ Domonkos kolostorát 1391 előtt alapította a Szekcsői Herceg család, ágostonredni remetekolostora pedig a 15. században már létezett.²⁷⁶ A településről 6 központi hely érhető el. Összesen 12 pontot kap.

Szentlőrinc 1450-ben egy kisebb uradalom központja volt.²⁷⁷ 1363-ból ismerjük hetivásárának első említését, amelyet egy 1424. évi adat szerint szerdán tartottak.²⁷⁸ 1472-ben említik oppidumként.²⁷⁹ A településen a 13. század első felében templomos rendházat említenek, amely a század második felében hiteles hely volt.²⁸⁰ 11 központi hely érhető el innen. Összesen 14 pont.

A forrásokból összegyűjtött adatok alapján a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé két település tartozik, Pécsvárad és Siklós. A részleges városfunkciójú mezővárosok közé hat település, Kőrösmonostora, Máré, Mohács, Sellye, Szigetvár és Dunaszekcső sorolható. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak száma kilenc, Babarc, Csele, Görcsöny, Mecseknádasd, Nagyharsány, Lippó, Siklósnagyfalu és Pellérd.

4.4. Tolna megye mezővárosai

Tolna megye területén nagyszámú központi hely létezett a középkor során, itt most azonban csak azoknak az adatait ismertetem gyors áttekintéssel, amelyek a disszertáció által vizsgált kategóriákba sorolhatók.

Báta 1437-ben mezőváros,²⁸¹ uradalmi központ²⁸², ahol a birtokos bátai apát officialisát 1403-ban említik.²⁸³ 1093-ban Szent László király alapította bencés monostorát Szent Mihály tiszteletére, exempt apátság és hiteles hely volt.²⁸⁴ A településről 5 központi hely érhető el, összpontszáma 13.

²⁷⁴ ZsO. I. 6172. regeszta 686.

²⁷⁵ ZsO. III. 1403. regeszta 360.

²⁷⁶ Romhányi 2000 61.

²⁷⁷ Engel 2001 296.

²⁷⁸ 1363: Dl. 5218. (Arcanum CD), 1424: Zichy VIII. 181. oklevél 274.

²⁷⁹ Zichy XI. 120.

²⁸⁰ Györffy I. 389-390., Engel 2001 296-297.

²⁸¹ Dl. 63945. (Arcanum CD)

²⁸² Zichy XI. 1. oklevél 1.

²⁸³ ZsO. II/1. 2421. regeszta

²⁸⁴ Romhányi 2000 11.

Bölcske 1400-ban mezőváros,²⁸⁵ majd az 1561. évi török defterben is így említik.²⁸⁶ Az 1580-1590-es török defterekben sokadalmát említik.²⁸⁷ Igen sok, 21 központi hely érhető el innen. A település pontszáma 11.

Cikádor, a mai Bátaszék, első mezőváros említése 1441-ből ismert.²⁸⁸ Ciszterci apátságát 1142-ben alapították Szűz Mária tiszteletére.²⁸⁹ 1574-1595 közötti defterek piacát és vásárát említik.²⁹⁰ 9 helységből álló uradalom központja.²⁹¹ A településről 5 központi hely érhető el, pontszáma 11.

Dalmand Móric fia István nevű hospesét 1331-ben említi írott forrás²⁹² és ugyanebben az évből van adatunk a királyné dalmadi officialisáról is.²⁹³ 1389-ben udvarnoki faluként említik.²⁹⁴ 1438-ban szerepel először oppidumként.²⁹⁵ Innen is igen sok, 21 központi hely érhető el. A település pontszáma 9.

Debregecz, ma Döbrököz, uradalmi központ volt,²⁹⁶ amelyet 1443-ban említenek először oppidumként.²⁹⁷ A településről 22 központi hely érhető el, pontszáma 10.

Etét 1529-ben említik mezővárosként,²⁹⁸ majd 1535-ben város²⁹⁹ és a török defterekben általában így szerepel a későbbiekben is. 1398-ban már officialis székel a településen.³⁰⁰ Vasárnapi hetivásárát csak 1565-ben említik.³⁰¹ 3 központi hely érhető el a településről, pontszáma 6.

Faddon 1365-ben már officialis székel.³⁰² 1376-ban csütörtöki hetivásáráról tudunk.³⁰³ 1419-ben a település szabad polgárait említik,³⁰⁴ első oppidum említése azonban csak 1475-ből ismert.³⁰⁵ 5 központi hely érhető el innen, a település pontszáma 8.

²⁸⁵ Gaál-Kőhegyi 1971-72 307.

²⁸⁶ Havassy 1994 21.

²⁸⁷ Káldy Nagy 1970 52.

²⁸⁸ Csánki III. 1897 411.

²⁸⁹ Romhányi 2000 17.

²⁹⁰ Évszázadokon át I. 158., 163.

²⁹¹ Csánki III. 1897 402.

²⁹² Dl. 49240. (Arcanum CD), AO. XV. 192. oklevél 109.

²⁹³ Dl. 2645. (Arcanum CD), AO. XV. 68. oklevél 39.

²⁹⁴ ZsO. I. 1071. regeszta

²⁹⁵ Csánki III. 1897 408.

²⁹⁶ Csánki III. 1897 398.

²⁹⁷ Csánki III. 1897 408.

²⁹⁸ Szakály 1992 93.

²⁹⁹ Miklós-Vizi 1999 208.

³⁰⁰ Holub 1960 3.

³⁰¹ Miklós-Vizi 1999 208.

³⁰² Veszprémi regeszták 580-581., 583. regeszta 226-227.

³⁰³ Samay 2004 51.

³⁰⁴ Fejér CD X/6. 48.

³⁰⁵ Dl. 106630. (Arcanum CD), Csánki III. 1897 409.

Dunaföldvárát már 1397-ben oppidumként említették,³⁰⁶ 1381-ben már hetivására volt³⁰⁷ és 1468-ban Szent Luca napi évi vásárt tartottak a településen,³⁰⁸ majd 1483-ban már Péter-Pál napkor is.³⁰⁹ Bencés apátságát 1131-1141 között alapították Szent Péter tiszteletére és a 13. század végétől hiteles hely is volt.³¹⁰ 1537-ben említene a településen officialist.³¹¹ 22 központi hely érhető el innen. A település összpontszáma 16.

Gyánton a vránai keresztes perjel György nevű officialisát 1381-ben említik.³¹² 1423-ban a település iudexe tűnik fel egy oklevélben³¹³ és 1475-ből ismert első oppidum említése.³¹⁴ Kisebb uradalom központja volt.³¹⁵ A településről 10 központi hely érhető el, összesen 8 pontot kap.

Györkönyt 1465-ben említették először oppidumként.³¹⁶ Egy 7 településből álló uradalom központja,³¹⁷ ahonnan 19 központi hely érhető el. A település pontszáma 10.

Ireg 1389-ig még királyi birtok volt,³¹⁸ 1388-ból ismert szombati hetivására.³¹⁹ 1515-ben említik először oppidumként.³²⁰ Innen 12 központi hely érhető el, a település 9 pontot kap.

Keszthőlc vasárnapi hetivásáráról 1418-ból van adat.³²¹ 1494-ben nevezik először oppidumnak.³²² A településről 7 külföldi egyetemre járó diák ismert.³²³ Innen mindössze 2 központi hely érhető el. A település 6 pontot kap.

Nagymányok officialisáról 1437-ben szólnak a források.³²⁴ 1554. évi török defter nevezi városnak.³²⁵ 4 központi hely érhető el innen a település pontszáma 7.

Ozorát 1398-ban említik először oppidumként,³²⁶ 1399-ben pedig Zsigmond király szerdai hetivására ad engedélyt.³²⁷ 1417-ben az ozorai tizedkertületet említik.³²⁸

³⁰⁶ ZsO. I. 4802. regeszta 529.

³⁰⁷ Fenyvesi 2000 253. regeszta 129., Dl. 106191. (Arcanum CD)

³⁰⁸ Évszázadokon át I. 74-75.

³⁰⁹ Cziráky 1910 43.

³¹⁰ Romhányi 2000 25.

³¹¹ Koller V. 235.

³¹² Szakály 1998 29. regeszta 108.

³¹³ Dl. 106435. (Arcanum CD), Dl. 88065. (Arcanum CD), 1436-ban átirás Dl. 88065.

³¹⁴ Csánki III. 1897 409., Dl. 106630. (Arcanum CD), Dl. 106632. (Arcanum CD)

³¹⁵ Csánki III. 1897 401.

³¹⁶ Csánki III. 1897 409.

³¹⁷ Csánki III. 1897 409.

³¹⁸ ZsO. I. 1102. regeszta, Héderváry I. 95. oklevél 102. regeszta

³¹⁹ Dl. 42390. (Arcanum CD), Fejér X/3. 89., Fejér X/1. 274. oklevél 488., Fejér CD X/8. 91. oklevél 265.

³²⁰ Héderváry I. 358. oklevél 505., 380. oklevél 551.

³²¹ Zichy VI. 335. oklevél 484.

³²² K. Németh 2008 289.

³²³ Die Matrikel I. 261., II. 76., 87., 104., Alb. I. 115., 255., 258.

³²⁴ Szakály 1998 99. regeszta 143-144.

³²⁵ Káldy-Nagy 1960 329. sz. 49.

1418-ban Ozorai Pipo engedélyt kap a pápától, hogy obszerváns ferences kolostort emeljen a településen.³²⁹ 1426-ban évi és hetivásárokat említenek.³³⁰ Uradalmi központ volt, valamint a 15. században főrezidencia.³³¹ 15 központi hely érhető el innen, a település összesen 20 pontot kap.

Paksot a 15. század első felében civitasként említik³³² és csak 1504-ből ismerjük első mezőváros említését.³³³ Szerdai hetivására 1408-ból van adat.³³⁴ Összesen 5 országos vásárról és hetipiacokról szólnak a források.³³⁵ 1458-ban megyei gyűlés színhelye volt.³³⁶ Ferences kolostorát 1460 körül a Paksy család alapította.³³⁷ Középbirtok uradalmi központja is volt.³³⁸ A településről 20 központi hely érhető el, így 18 pontot kaphat összesen.

Simontornya uradalmi központ.³³⁹ 1410-ben már oppidumként említik és 1377-ben Szent György napi évi vásárra kap engedélyt.³⁴⁰ 1416-ban említik officialisát is.³⁴¹ 1434-ben hetivására kikiáltás színtere,³⁴² további vásáradatok ismertek a 16. századi török defterekből.³⁴³ 1515-1518 között alapította domonkos kolostorát Szűz Mária tiszteletére Gergellaki Buzlai Mózes.³⁴⁴ 8 központi hely érhető el a településről. Számításaim szerint a település pontszáma 14, azonban Kubinyi András egyik áttekintő munkájában szerepelteti a települést és 17 pontot ad neki,³⁴⁵ így – mivel ezzel a pontszámmal másik kategóriába kerül a település – ez alapján sorolom be a vizsgált kategóriák közé a települést.

Szakacs vasárnapi hetivásárát 1387-ben említik először.³⁴⁶ 1452-ben tűnik fel az itteni officialis,³⁴⁷ majd 1453-ból ismert a település egyetlen oppidum-említése.³⁴⁸ 7

³²⁶ Fenyvesi 2000 391. regeszta 189., 459. regeszta 219., 642. regeszta 294-295., 1096. regeszta 477.

³²⁷ ZsO. I. 6112. regeszta 680., Fenyvesi 2000 419. regeszta 203.

³²⁸ ZsO. VI. 1031. regeszta 299-302.

³²⁹ ZsO. VI. 1960. regeszta, ZsO. VI. 1961. regeszta 495., Lukcsics I. 95. regeszta 65.

³³⁰ Évszázadokon át I. 69.

³³¹ Csánki III. 1897 398., Papp 2000 70.

³³² Csánki III. 1897 410.

³³³ Fenyvesi 2000 989. regeszta 434.

³³⁴ Fenyvesi 2000 253. regeszta 129.

³³⁵ Német 1989 9.

³³⁶ Paks 1975 22.

³³⁷ Romhányi 2000 49.

³³⁸ Csánki III. 1897 400.

³³⁹ Fenyvesi 2000 204. regeszta 107., Csánki III. 1897 399.

³⁴⁰ Csánki III. 1897 411.

³⁴¹ C. Tóth 2000 52. regeszta 104.

³⁴² Dl. 106388. (Arcanum CD), Fejér CD X/7. 273. oklevél 593-594.

³⁴³ Dávid 1982 132. szám 129., 108.

³⁴⁴ Romhányi 2000 58.

³⁴⁵ Kubinyi 2005 30.

³⁴⁶ Dl. 42366. (Arcanum CD), SMM 31/2000 480. oklevél 18.

egyetemi hallgatóra van adat a településről.³⁴⁹ 5 központi hely érhető el innen, összesen 7 pontot kap.

Szekszárdon 1061-ben a Szent Megváltó tiszteletére alapította I. Béla király a bencés monostort, amely a 13. század közepétől hiteleshely volt.³⁵⁰ Első oppidum- említését 1418-ból ismerjük.³⁵¹ Kisebb uradalom központja volt.³⁵² Innen 3 központi hely érhető el, a település 8 pontot kap összesen.

Bonyhádszerdahely egyetlen oppidum említése 1432-ből ismert,³⁵³ míg szerdai hetivásáráról 1412-ből van adat.³⁵⁴ 14 központi hely érhető el innen, összpontszáma 8.

Somogyiszt1449-ben nevezik először oppidumnak.³⁵⁵ 9 központi hely érhető el a településről, így pontszáma összesen 8.

Tamásit 1339-ben említik először mezővárosként.³⁵⁶ Kisebb uradalom központja,³⁵⁷ vásárára és sokadalmára 1570-1590 közöttől van adatunk.³⁵⁸ 15 központi hely érhető el innen, a település 13 pontot kap összesen.

Tolnaváron már 1015-ben említik a vásár vámját.³⁵⁹ 1347-től megyegyűlés színtere,³⁶⁰ 1381-ben nádori közgyűlést is tartanak a településen.³⁶¹ Ugyanebben az évben az itt lakó királyi népeket és hospeseket említik,³⁶² 1416-ban pedig Thuruch-i Balázs bírót.³⁶³ Szintén 1416-ból ismerjük a királyné officialisát is.³⁶⁴ 1424-ben már oppidum és a század során többször is így említik.³⁶⁵ 1463-tól többször országgyűlés

³⁴⁷ Horváth 1969 40.

³⁴⁸ Csánki III. 1897 411.

³⁴⁹ Die Matrikel I. 261., II. 76., 87., 104., Alb. I. 115., 255., 258.

³⁵⁰ Romhányi 2000 61-62.

³⁵¹ ZsO. VI. 1398. regeszta 385.

³⁵² Csánki III. 1897 406., 402.

³⁵³ Lukcsics II. 72. regeszta 56.

³⁵⁴ ZsO. III. 2138. regeszta 510., ZsO. VII 307. regeszta 111.

³⁵⁵ Dl. 14284. (Arcanum CD)

³⁵⁶ Csánki III. 1897 407.

³⁵⁷ Csánki III. 1897 398., 407.

³⁵⁸ Dávid 1982 307.

³⁵⁹ Fenyvesi 2000 2. regeszta 5.

³⁶⁰ Kállay I. 907. regeszta 207., Dl. 51447. (Arcanum CD), AO. XXXI. 551. oklevél 297., 557. oklevél 299., 785. oklevél 408.

³⁶¹ Fenyvesi 2000 260. regeszta 132.

³⁶² Dl. 92656. (Arcanum CD)

³⁶³ ZsO. V. 1696. regeszta

³⁶⁴ ZsO. V. 1624. regeszta 448., 1635. regeszta 454., Fejér CD X/5. 320. oklevél 703-704., Fejér CD X/5. 322. oklevél 705-706., Fejér CD X/5. 324. oklevél 708-709., ZsO. V. 1937. regeszta, ZsO. V. 2387. regeszta

³⁶⁵ Csánki III. 1897 412., Fenyvesi 2000 777. regeszta 350., 779. regeszta 351., 846-847. regeszta 376., 848. regeszta 377., 1065. regeszta 463., 1069. regeszta 465., 1077. regeszta 469., 1104. regeszta 481.

helyszíne.³⁶⁶ 1560-ból ismerjük évi vásárát.³⁶⁷ 16 egyetemre járó ismert a településről³⁶⁸ és 18 központi hely érhető el innen. Összpontszáma ezek alapján 20.

Bonyhádvarasd officialisát 1437-ben említik.³⁶⁹ 1466-ig volt hetivására³⁷⁰ és egyetlen oppidum-emplítését 1475-ből ismerjük.³⁷¹ 13 központi hely közelíthető meg innen, így a település 9 pontot kap.

A forrásokból összegyűjtött adatok alapján a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé öt település tartozik, Dunaföldvár, Ozora, Paks, Tolnavár és Simontornya. A részleges városfunkciójú mezővárosok közé négy település, Bata, Bölske, Cikádor/Bátaszék és Tamási sorolható. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak száma tizennégy, Dalmad, Döbrököz, Ete, Fadd, Gyánt, Györköny, Ireg, Nagymányok, Szakcs, Szekszárd, Bonyhádszerdahely, Somogyszil, Bonyhádvarasd és Keszthely.

³⁶⁶ Csánki III. 1897 412., Zichy X. 199. oklevél 270., Fenyvesi 2000 1466: 777. regeszta 350., 779. regeszta 351., 1518: 1077. regeszta 469., 1079. regeszta 470., 1080. regeszta 471., Dl. 61033. (Arcanum CD)

³⁶⁷ Szakály 1973 107. 95. jegyzet

³⁶⁸ Kubinyi 1971 75.

³⁶⁹ Szakály 1998 99. regeszta 143., Dl. 106441. (Arcanum CD)

³⁷⁰ Csánki III. 1897 413., Dl. 106595. (Arcanum CD)

³⁷¹ Csánki III. 1897 413., Dl. 106630. (Arcanum CD)

II. A mezővárosi fejlődés korszaka

A mezővárosok kialakulásának, fejlődésének időszakáról az ország egészére az első összefoglaló munka Bácskai Vera már korábban ismertetett 1965-ben megjelent könyve volt. Ebben a kötetben az akkor rendelkezésre álló első mezőváros említések alapján meghatározta a mezővárosi fejlődés korszakainak határait. Kutatásaim során megkerülhetetlen volt az általam vizsgált területek településeinek ilyen jellegű adatgyűjtése is és összehasonlító vizsgálata, majd a Bácskai Vera által több, mint 40 éve kialakított határokkal való összevetése. Az itt levonható következtetések természetesen az általam vizsgált területeket reprezentálják.

A mezőváros, azaz a latin oppidum kifejezés a 14. század során tűnt fel, a településtípus és így az elnevezés a 15. században terjedt el igazán. Az oppidumok írott forrásokban való megjelenését, az első oppidum-említések időbeli határait Bácskai Vera vizsgálta.

A mezővárosok számának országos szintű vizsgálata során a 14-15. századon belül Bácskai Vera az első oppidum említések alapján több korszakot különít el. Ezek a következők: 1390 előtt, 1391-1440 között, 1441-1490 között, végül 1490 és 1526 közötti időintervallumokra. Az első alkalommal oppidumként említett települések száma, az ő kutatásai alapján, 1441-1490 között volt a legnagyobb. E mellett az általa ismert ilyen említéseket évtizedekre bontva grafikonon is bemutatja, amely alapján a legnagyobb szám 1461-1470 közé tehető, ez azonban egy folyamat csúcspontja, az emelkedés kezdete 1431-1440 közé esik, itt kisebb stagnálás következik, majd 1450 után meredeken ível felfelé a grafikon azt mutatva, hogy milyen sok település kapja meg, legalábbis az írásos emlékekben, az oppidum nevet. 1470 után számuk zuhanása ugyanolyan meredek, mint emelkedésüké.³⁷² Gyakorlatilag egy kisebb felvirágzás kivételével azt mondhatjuk – ezen adatok és grafikon alapján –, hogy 1490-re lecsengett az oppidumok első említéseinek nagy száma. Azt ne feledjük el, hogy ez nem feltétlenül jelenti a települések lesüllyedését is. Ennek megismertetéséhez gyakorlatilag minden egyes település történeti adatainak vizsgálata és elemzése szükséges lenne, ami nem e munka feladata, itt most annyiban szeretnénk rámutatni a késő középkori városfejlődés

³⁷² Bácskai 1965 15-16. – az azonban nem derül ki, hogy Bácskai Vera a négy időszak időhatárainak kialakításakor milyen szempontokat vett figyelembe

e kérdésére, hogy az ebből nyerhető adatok párhuzamot képezhessenek – negatívan vagy pozitívan – a mezővárosok fejlődésével, templomaival.

Saját kutatásaim során azzal is szembe kellett néznem, hogy a források feltártsága, illetve ismertsége sokat számíthat. Az északkelet-magyarországi és dél-dunántúli terület mezővárosnak említett településeinek vizsgálatakor az első említés során először elsősorban a Csánki-féle adatokat vettem figyelembe, majd saját gyűjtéseim alapján mellé tettem a máshonnan gyűjtött adatokat.

A saját gyűjtésű adataimat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba rendeztem, az oszlopokba a Kubinyi-féle rendszerből a disszertációban használt kategóriák kerültek, a sorok pedig korszakokat jelölnek. Külön táblázatot készítettem az összehasonlíthatóság kedvéért az északkelet-magyarországi és a dél-dunántúli területekről. Az első két sor a 14. századra utal, mivel azonban ebből a századból jóval kevesebb oppidum adat ismert, ezért az első sorban az 1350 előtti, a második sorban az 1350-1399 között először oppidumnak említett települések szerepelnek. A legelső sor egy kényszerű kategória, az ide tartozó négy település közül három esetében 13. századi adatról beszélünk, azonban nem gondolom, hogy ilyen korai időszakban valóban a mezőváros jelentésű oppidummal van dolgunk. Valószínűbb inkább, hogy mind Érsekvadkert, mind Nógrád, valamint Somogyvár esetében a birtoklástörténet mutathat rá arra, hogy mit is keres ez a fogalom ilyen korai időben a forrásokban. Ezt közelebből megvizsgálva kiderül, hogy Nógrád vára és ezzel együtt valószínűleg települése is a váci püspök birtokai közé tartozott 1272-től 1543-ig³⁷³, míg Érsekvadkert az esztergomi érsek birtokában volt 1257-től egészen a 16. század közepéig.³⁷⁴ Somogyvár birtokosa a királyi alapítású bencés apátság volt, amely egyben exempt egyház is volt, így a település 1210-es oppidum-említése is az egyházi birtokláshoz kapcsolódik.³⁷⁵ Az egyházi fogalomkörben azonban az oppidum fogalom másfajta településtípust jelöl. Ebben az esetben Ladányi Erzsébet megállapítása alapján a kánonjog oppidum fogalma szerint az oppidum olyan települést jelöl, amely nem püspöki székhely.³⁷⁶

³⁷³ Engel CD

³⁷⁴ Engel CD – a középkor és kora újkor idején Alsó-, Közép- és Felsővadkert ismert, mindhárom az esztergomi érsek birtokában volt, amelyre egyébként nyilvánvalóan utal a település mai neve

³⁷⁵ Romhányi 2000 58.

³⁷⁶ Ladányi 1992 3.

Az ezt követő időszakban, 1400 és 1526 között gyakorlatilag negyedévszázados beosztással dolgoztam, az utolsó előtti sornál kitolva ezt egy esztendővel a magyar középkor és történetkutatás által mindig is korszakhatárként használt 1526-os esztendőre. Az utolsó sor az ez utáni említések településeit tartalmazza a 16. század végéig.

Ez alapján megállapítható, hogy az északkelet-magyarországi területről a 14. század második felében, egészen pontosan 1390 után 3 települést említettek először oppidum néven, mégpedig Miskolcot, Patakot és Újhelyt.³⁷⁷ Mindhárom település bizonyos szempontból azonos paraméterekkel bír, azaz az első oppidum említés előtt már civitasként is előfordult az írott forrásokban és fennállása során hosszabb ideig királyi kézen volt. Patak és Újhely 1390-ig királyi kézen volt, ekkor kapta adományul a Perényi család.³⁷⁸ Miskolc esetében éppen fordított birtoklás történt, vagyis az Éleskői és Szécsi család birtokát szerezte meg az uralkodó 1365-ben, valószínűleg azért, hogy a diósgyőri uradalomhoz csatolja, így a település sorsára erős hatással volt a királyi, majd királynei birtoklás a szomszédos Diósgyőrben, illetve annak uradalmában.³⁷⁹ Fontos megjegyezni, hogy a három településből kettő a Kubinyi-féle rendszer kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok kategóriájába tartozik, míg harmadik társuk, Újhely a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé. Ebben az időszakban privilégiumokhoz jutott települések a magasabb centralitási kategóriákba tartoznak és a későbbiekben is fontos részei voltak a településhálózatnak. Ez utóbbiban azonban természetföldrajzi elhelyezkedésük is fontos szerepet játszott. Miskolc a Bükk hegység lábánál fekszik, azon a ponton, ahol a Sajó folyó kiér a Bükk és a Cserehát által szegélyezett völgyből, Sátoraljaújhely pedig több fontos kereskedelmi út csomópontja (Telkibánya, Töketerebes, Ungvár felé) volt, Sárospatak királyi birtokként játszott fontos szerepet.

A dél-dunántúli terület esetében összességében hat település első említése esik az 1350 és 1399 közötti időszakban. A települések szám kétharmad-egyharmad arányban oszlik el a Kubinyi-féle rendszer 4. és 5. kategóriája között azaz a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok és a részleges városfunkciójú mezővárosok között. A 4. csoportba tartozó Segesd, Dunaföldvár, Ozora és Simontornya közül 1377-ben

³⁷⁷ Patak és Újhely: 1390 ZsO. I. 1674. regeszta, Fejér CD X/1. 340. oklevél 610-612.; Miskolc: 1394 Fejér CD X/8. 175. oklevél 383.

³⁷⁸ Fejér CD X/1. 340. oklevél 610-612.

³⁷⁹ Miskolc tört. 1996 114.

Simontornya, mint oppidum seu possessio fordul elő egy oklevélben, majd Segesd 1389. évi királyi oppidumként való említése ismert, és egyben ez az egyetlen e három település közül, amelynek korábbi civitas említése is ismert.³⁸⁰ Természetföldrajzi elhelyezkedésük kapcsán elmondhatjuk, hogy Dunaföldvár a Duna mentén, az ott észak-déli irányba futó – a római kori limesút nyomát követő – főútvonal mellett fekszik. Ozora, a Sió mentén fekvő település éppen ebben az időszakban kerül az Ozorai család birtokába.

Az 5. kategóriában Kálmánca és Kőröshegy első oppidum-említése összekapcsolható azzal, hogy akkor mindkét település királyi birtokban volt, illetve Kálmánca már korábban említették civitasként, míg kőröshegyi polgárokról és hospesekről is hallunk már korábban.³⁸¹

A következő negyedik évszázad, azaz a 15. század első negyedében összesen 15 település nevéhez kapcsolódik hozzá a mezőváros településkategória. Ebből 10 településről tudjuk, hogy első oppidum említése előtt már megjelent a forrásokban civitasként, esetleg hospeseit, esküdtjeit említették korábban. Megfigyelhető, hogy az első két kategóriában Gönc kivételével az összes településnél ismerünk korábbi civitas vagy hospesekre vonatkozó adatot³⁸², ez még részben igaz az 5. kategória mezővárosaira is³⁸³, és még a 6. kategóriában szereplők között is találunk egyet, az esperesi központot, Forrót, amelynek korábban hospeseit említették.³⁸⁴

³⁸⁰ Segesd: 1327 civitas reginalis Fejér CD VIII/3. 60. oklevél 194., 1389 királyi oppidum ZsO. I. 1071. regeszta; Dunaföldvár: 1397 oppidum ZsO. I. 4802. regeszta 529.; Ozora: 1398 oppidum Fenyvesi 2000 391. regeszta 189.; Simontornya: 1377 oppidum seu possessio Csánki III. 1897 411.

³⁸¹ Kálmánca: 1342 királynői civitas Engel CD, 1395 királyi oppidum DI. 9139. (Arcanum CD), ZsO. I. 4140. regeszta; Kőröshegy: 1371 cives et hospites DI. 49277. (Arcanum CD), 1396 oppidum DI. 8176. (Arcanum CD)

³⁸² Debrecen: 1360: „...Ciuium et Hospitum Ciuitatis Debreczen, et vniuersorum Hominum...” Fejér CD IX/3. 119. oklevél 249. 1407: „Debrechen királyi opidum-ban...civisei és hospesei” ZsO. II/2. 5224. regeszta; Szikszó: 1392 Zykzo királynői civitas ZsO. I. 2537. regeszta, 1411 opidum Zykzo ZsO. III. 624. regeszta; Hatvan: 1404 „civitatem Naghathwan” ZsO. II/1. 3405. regeszta, 1406 Opido Hothwan HO. VII. 401. oklevél 442.; Kiszvárd: 1381 „...Blasius hospes de Kysvarad...” Zichy XII. 41. oklevél 45., 1414 oppidum Kisvarda Sztáray II. 106. oklevél 133., ZsO. IV. 1970. regeszta; Nagykálló: 1347 „...Peres Péter kállói telepes...” Kállay I. 865. regeszta 199., Bónis 1997 1039. regeszta 115., DI 51403. 1408 opidum Kalló ZsO. II/2. 6054. regeszta; Nyírbátor: 1382 „...Batur városi piacon...” DI. 39482. 1420 Bathor oppidum ZsO. VII. 1388. regeszta; Pásztó: 1331 „...iudie et iuratis de villa Paztoh...” AOKm. II. 456. oklevél 532. 1407 Pásztó mezőváros Bónis 1997 1845. regeszta, ZsO. II/2. 5450. regeszta; Sajószentpéter: 1370 „...Merth fia Miklós fiának Balázsnak, Szentpéter királynői civitas (Borsod megye) polgárának...Szentpéter civitas tanácsát...” DI. 105581. (Arcanum CD) 1409 „...in opido Zenthpeter...” ZsO. II/2. 6793. regeszta

³⁸³ Tokaj: 1353 hospites de Tokay Károlyi I. 139. regeszta 215-216., 1420: Thokay opidum ZsO. VII. 1482. regeszta

³⁸⁴ Forró: 1363 „...Simon Forow-i hospesöl...” DI. 89365. (Arcanum CD), 1420 opido Forro ZsO. VII. 2387. regeszta

A Dél- Dunántúl esetében 17 település jelent meg ebben az időszakban oppidumként a forrásokban. Itt is 10 település esetében ismerünk korábbi civitas említést, vagy hospesei, polgárai, esküdtjei jelentek meg korábban a forrásokban. A 3. kategóriába tartozó egyetlen idesorolható település, Kapornak is ide sorolható.³⁸⁵ A 4. és 5. kategória majdnem összes településéről elmondható – kivételt csak az 5. kategóriába tartozó Bölske képez – az, hogy már korábban a városiasodás felé mutató forrásemlítése ismert.³⁸⁶ A 6. kategóriában is található három ilyen település, Zalaegerszeg, Lenti és Lábod.³⁸⁷ Egerszeg polgárait még a királyi birtoklás idején említik, és Lábod is királynéi civitasként jelenik meg a forrásokban az oppidum említés előtt, egyedül Lenti az, amely magán civitas volt.³⁸⁸

A 15. század második negyedének képe már egészen más. A 18 ide tartozó északkelet-magyarországi település közül mindössze egy, a korábbi civitas adattal is rendelkező Gyöngyös, képviseli a legmagasabb csoportot.³⁸⁹ A 4. kategóriában nem találunk települést az északkelet-magyarországi területről, majd a következő csoportban három olyan oppidum címmel bíró település található, amelyekről megint csak elmondhatjuk, hogy vagy korábbi civitas vagy hospes, illetve esküdt említése ismert.³⁹⁰ Az ide tartozó települések többsége azonban a 6., az átlagos mezővárosokat és mezőváros jellegű falvakat tömörítő csoportba tartozik. Ebben az időszakban

³⁸⁵ 1408 „...Kapornak bírāja és esküdtjei előtt...” ZsO. II/2. 6134. regeszta; 1420 „...in oppido Kapornak...” ZsO. VII. 2266. regeszta

³⁸⁶ Nagykanizsa: 1321 „...ciuitate Canisa...” AOkm. I. 574. oklevél 627. – az oklevél azonban valószínűleg hamis lásd Méri 1988 13., 1409 Kanisa opidum ZsO. II/2. 6884. regeszta; Tolnavár: 1381 hospesek Dl. 92656. (Arcanum CD), 1384 cives et hospites Szakály 1998 30. regeszta 108., Dl. 92656. (Arcanum CD), 1424 oppidum Dl. 39284. (Arcanum CD), Csánki III. 1897 412.; Zalakomár: 1263 hospites Fejér CD VII/1. 268. oklevél 322-323., 1406 Kamar opidum ZsO. II/1. 4811. regeszta; Nagyszénfal: 1358 civitas Engel CD, 1417 oppidum ZsO. VI. 14. regeszta; Mohács: 1333 hospites Csánki II. 1894 463., AO. XVII. 2002 332. regeszta 152., 1399 civitas ZsO. I. 6172. regeszta 686., 1414 mezőváros ZsO. IV. 1774. regeszta 411.; Dunaszekcső: 1259 Symiano civi de Zekchn Györffy I. 382-383., HO. VI. 64. oklevél 100., ÁÜO. VII. 369. oklevél, 1399 civitas ZsO. I. 6172. regeszta 686., 1411 mezőváros ZsO. III. 1403. regeszta 360.

³⁸⁷ Zalaegerszeg: 1305 cives Bilkei 2006 13., AO. I. 745. olevél 358., 1380 „...az Egurzeg-i polgárok panasza...háborgatja bírói és egyéb jogaikban és szokásaikban...” Dl. 86193. (Arcanum CD), 1422 Egerzegh oppidum ZsO. IX. 411. regeszta 136.; Lenti: 1389 civitatem Nempty ZsO. I. 940. regeszta, ZsO. I. 944. regeszta, ZsO. I. 945. regeszta; 1403 „...item opido similiter Nempti...” ZsO. II/1. 2657. regeszta; Lábod: 1327 „...ex nostris videlicet ciuitatibus reginalibus Vereuche, Segusd, Labad...” Fejér CD VIII/3. 60. oklevél 194., 1409: mezőváros Df. 236580. (Arcanum CD), ZsO. II/2. 6704. regeszta

³⁸⁸ Engel CD

³⁸⁹ Gyöngyös: 1367 „...Konth Iudicem de Gynges, ac vniuersos ciues et hospites de eadem...” Fejér CD IX/4. 47. oklevél 108., 1439 oppidi Gyenges Bánffy I. 434. oklevél 622.

³⁹⁰ Diósgyőr: 1354 „...similiter hospitis de predicta Gewr...” AOkm. VI. 166. oklevél 257., 1440 „...Dyosgyewr, Myskolcz mezővárosok...” Bándi 1985 Diósgyőr 41. regeszta 572., Dl. 13582. (Arcanum CD); Szécsény: 1405 Zechen civitas ZsO. II/1. 4267. regeszta, 1439 oppidum Dl. 13405. (Arcanum CD); Telkibánya: 1367 „...Pertold Telky-i esküdt a maguk és a király Telky-i polgárai és bányászai...” Bándi 1985 Gönc 1. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD), 1447 Engel CD

megfigyelhető az is, hogy – bár ez az általam vizsgált legalacsonyabb, és így a piactartó falvakénál csak épphogy térbeli hierarchiában feljebb álló településhalmaz – már ennek települései között is vannak olyanok, amelyek az itt szereplő első oppidum említés előtt civitasként fordultak elő, vagy lakosaik között hospesek voltak. Ez az ide tartozó települések majdnem felét, a 14-ből 6-ot jelent!³⁹¹ Ha azonban megnézzük közelebből ezek más történeti, főleg birtoklástörténeti adatait, akkor néhány esetben könnyen választ kapunk az ennek miértjét firtató kérdésre is. Mátészalka, Patak, Rudabánya és Vizsoly középkori történetének is vannak olyan szakaszai, amikor a települések részben vagy egészben királyi, illetve királynéi birtokban voltak. Edelény pedig 1351 és 1382 között az óbudai klarisszák birtoka volt³⁹², Mátészalka birtokosai az 1360-as évek elején részben szintén az óbudai klarisszák, részben maga a királyné volt³⁹³, majd 1391-ben Debrői Péter felesége veszi zálogba Mátészalka birtokot.³⁹⁴ Mivel az óbudai klarisszák és a királyné között szoros kapcsolat állt fenn, nyilván a kegyelt apácák patrónusok támogatásával az adományozott birtokokon gazdasági tevékenységbe kezdtek, ehhez kapcsolódhatott a hospesek telepítése is, hiszen a mátészalkai hospes adat éppen az ő birtoklásuk idejéből származik. Sajnos Edelény kapcsán nagyobb hiátus van az apácák birtoklásának vége és az első hospes említés között, de nem zárható ki, hogy a Bódva-völgyében forgalmas út mellett fekvő település fejlesztésének megindítása az apácák tulajdonlásának idejére eshetett.

Rudabánya királyi bányaváros volt és 1359-től számos forrásadatot ismerünk, amelyben hospesein kívül civitasként említik, illetve a település önkormányzatára utaló bíró és esküdtek jelennek meg.³⁹⁵

Vizsolyt már 1271-ben királynéi villa-ként említik, tudjuk, hogy a településen már ekkor telepesek éltek, 1438-ban – az első oppidum említés idején – is királyi

³⁹¹ Edelény: 1415 „...Bicekos Edelen-i hospes...” ZsO. V. 518. regeszta, 1430 oppidum Csánki I. 165.; Hajdúböszörmény: 1410 „...viris iudici et iuratis ceterisque universis civibus et hospitibus nostris de Bezermen...” ZsO. II/2. 7274. regeszta, 1438 oppidi Bezermen Zichy XII. 144. oklevél 177.; Mátészalka: 1363: Miklós és Cosmas Mathezalka-i hospesek és falunagyok Szabolcs megye I. 2004 584. regeszta 149., 1439 Zalka oppidum Bónis 1997 2496. regeszta 299.; Patak: 1406: „...Revz (dictus) János Pathak-i hospes...” ZsO. II/1. 4964. regeszta, 1434 Engel CD; Rudabánya: 1359: „...populi et vniuersi hospites de Rudabanya...” Zichy III. 102. oklevél 152-153., Zichy III. 103. oklevél 153-155., 1437 oppidum Engel CD; Vizsoly: 1422: „...Vissol/Wysol-i civist és hospes-t...” ZsO. IX. 846. regeszta 267., 1438: Wyzol királyi oppidum Dl. 71976. (Arcanum CD)

³⁹² Engel CD

³⁹³ 1361: Dl. 5071. (Arcanum CD), 1362: Kállay II. 1449. regeszta 103., 1363: Kállay II. 1457. regeszta 104-105., Dl. 51980. (Arcanum CD)

³⁹⁴ ZsO. I. 2339. [Fejér CD X/1. 733.]

³⁹⁵ 1378: Zichy IV. 41. oklevél 37-38., 1397: ZsO. I. 4830. regeszta, 1415: ZsO. V. 808. regeszta

oppidumnak írják a források.³⁹⁶ Hajdúböszörmény esetében a 14. század elején még részben királyi tulajdon volt³⁹⁷, amely azonban eladományozásra került, birtokosa 1317-től az a Debreceni Dózsa, aki ebben az időszakban a király helyettes bírói, valamint a bihari és szabolcsi ispáni pozíciót töltött be.³⁹⁸ Valamikor a 14. század során, de nem pontosítható időpontban a debreceni uradalom része lett. A Debreceni család 1404-ben fiágon kihalt, ezért a debreceni uradalom a királyra szállt és Zsigmondtól kapta meg ekkor Debrecen a budai városi joggal azonos kiváltságait. Az uradalmat 1411-től 1444-ig Brankovics György, a szerb despota birtokolta.³⁹⁹

A Nógrád megyei Patakról kevés történeti adat ismert, annyit tudunk, hogy a 14. század jórészeiben a szandai uradalom része volt, amely 1382-ben királyi birtok volt⁴⁰⁰, majd a 15. század első negyedében királyi birtokban is volt⁴⁰¹, talán e kettő birtoklástörténeti adat emelhetne ki az egyszerű piactartó falvak sorából.

A dél-dunántúli terület települései közül ebben az időszakban – akárcsak az előzőben – 17 első oppidum-említést ismerünk a három alacsonyabb kategóriából. A 4. csoportba, Pécsvárad mellett, amelynek azonban számos korábbi civitas, hospes adata is ismert, ugyancsak ide sorolhatjuk Zalaszengrótot, ahol 1393-ban említenek hospeseket.⁴⁰² Az 5. kategóriából az ide kapcsolódó négy település közül egyetlen esetben sem ismerünk korábbi civitas vagy hospes, bíró, esküdt említést. A települések zöme itt is, akárcsak Északkelet-Magyarország esetén, a legalacsonyabb vizsgált kategóriába tartozik, itt azonban már jóval kevesebb településről, mindössze háromról, ismerünk korábbi civitas vagy hospes, polgár említést, ezek pedig Salomvár, Zákány és Marcali.⁴⁰³ Ezek közül azonban már csak Zákány esetében tudjuk azt, hogy a civitas elnevezéshez kötődően királyi birtokban volt.

³⁹⁶ 1271: Árpád-kori oklevelek 1997 14. sz. oklevél 37., 1438: Dl. 71976. (Arcanum CD)

³⁹⁷ Németh 1997 49.

³⁹⁸ Módy 1984/b 115., Dl. 96064., Dl. 97728. (Arcanum CD)

³⁹⁹ Módy 1989-1990 165-166.

⁴⁰⁰ Engel CD

⁴⁰¹ Engel CD

⁴⁰² Pécsvárad: 1258/1259 cives Györfly I. 364-366., Mon. Strig. I. 595. oklevél 453., 1259 hospites Györfly I. 364-366., 1346 civitas AOkm. IV. 379. oklevél 649., 1439 oppidum Gállos-Gállos 2001 140.; Zalaszengrót: 1393 hospes ZsO. I. 2920. regesztá

⁴⁰³ Salomvár: 1438: város Dl. 13284. (Arcanum CD), 1445: oppidum Dl. 92994. (Arcanum CD); Zákány: 1342 „...ceterorum ciuium de eadem Zakan...” Zichy II. 22. oklevél 29-30., AO. XXVI. 305. oklevél 240., 1378 királyi civitas Engel CD, 1444 oppidum Dl. 13781. (Arcanum CD), SMM 34-35/2003-2004 947. oklevél 11.; Marcali: 1416 „...hospites videlicet de Marchali...” ZsO. V. 1677. regesztá, 1448 város Dl. 14168. (Arcanum CD), 1456 mezőváros Dl. 15038. (Arcanum CD), Bándi 1986 45. oklevél 45-46.

A 15. század közepét követő negyed évszázadban az északkelet-magyarországi első oppidum említések száma szinte azonos a korábbi időszakéval, összesen 18 ilyen település jelenik meg a forrásokban. Különbség azonban ott van a két időszak között, hogy ha a Kubinyi-féle kategória szerint nézzük őket, akkor ebben a 25 évben a legmagasabban jegyzett kategória – az általam vizsgáltak közül – már csak a közepes városfunkciót ellátó mezővárosoké, abban is csak egyetlen település, Heves szerepel. Az ebben az időszakban mezővárosként megjelenő települések többsége az 5. és főleg a 6. kategóriában tömörül. A részleges városfunkciójú mezővárosok közé 7 település került, amelyek közül azonban már csak egyetlen olyan névvel találkozunk, mégpedig Sajókazáéval, amely esetében korábbi civitas említés ismert.⁴⁰⁴ Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közé tartozó 10 település között is mindössze egy olyan van, amelynek hospeseit már korábban említették.⁴⁰⁵

A dél-dunántúli települések esetében valamelyest csökken az idetartozó települések szám, már mindössze 12 oppidum-említés tartozik ide. A 4. kategóriában ebben az időszakban is egyetlen település, Siklós szerepel. Az 5. kategóriában is már csak három települést találunk (Szigetvár, Szentlőrinc, Máré), a települések többsége itt is, mint a korábbiakban a legalacsonyabb kategóriába tartozik. Ebben az időszakban ezen a területen már csak három korábbi civitas, illetve polgár említést ismerünk, amelyek arányosan oszlanak el a három kategória között. Így a legmagasabb kategóriába tartozó Siklós mellett Szigetvár és Muraszemenye tartozik ide. Ezek közül mindhárom magánföldesúri birtok volt a civitas említés idején.⁴⁰⁶

Az utolsó negyed században már csak egyetlen település került a részleges városfunkciójú mezővárosok közé, mégpedig Szerencs, a legutolsó, 6. kategóriába pedig mindössze két kisebb település Tar és Tiszacsege található.

A 15. század utolsó negyede a Dél-Dunántúl esetében elég egyértelmű, hiszen már csak a legalacsonyabb kategóriába tűnnek fel települések, azonban jóval nagyobb számban, mint Északkelet-Magyarországon, hiszen összesen 12 települést sorolhattunk

⁴⁰⁴ 1412: civitas ZsO. III. 3153. regeszta, 1461: oppidum Dl. 90035. (Arcanum CD)

⁴⁰⁵ Kállósején: 1395 „...Semyen birtokon lakó hospes-ei és jobbágiai...” Szabolcs megye II. 2003 27. regeszta 24., ZsO. I. 4023. regeszta, 1471 Csánki I. 508., Engel CD

⁴⁰⁶ Siklós: 1355 „...Soklous városában...” Dl. 87302. (Arcanum CD) 1478 oppidum Csánki II. 1894 466.; Szigetvár: 1382 György Zyget-i polgár Dl. 67732. (Arcanum CD), 1424 oppidum Dl. 90958. (Arcanum CD); Muraszemenye: 1367 civitas Herényi 2000 436., Csánki III. 1897 25. 1469 oppidum Dl. 16853. (Arcanum CD), Dl. 16854. (Arcanum CD)

be ide! Ráadásul ezek között három olyan is szerepel, ahol már korábban hospes, polgárt vagy esküdtest említettek, ezek Csele, Siklósnagyfalu és Fadd.⁴⁰⁷

A 16. század első negyedében, illetve egészen pontosan 1526-ig már csak átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közé sorolható települések használták először az oppidum elnevezést Északkelet-Magyarországon. 1526 után az általam vizsgált területről pedig már csak egyetlen olyan települést ismerünk, amely még a 16. század során megkapta ezt a rangot, ez pedig Tarcal, amely szintén az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közé tartozott, bár ebben az esetben már 1434-ből ismerjük a település önkormányzatának szereplőit, azaz a bírót és az esküdteket.⁴⁰⁸

Ebben az időszakban a Dél-Dunántúlon mindössze két település tűnik fel a forrásokban oppidumként, az egyik a 4. kategóriába, korábban már civitasként említett Paks, valamint a 6. kategóriába tartozó Ireg.⁴⁰⁹

Az 1526 utáni időszakban egy másfajta forrás is belép ezen a területen, mégpedig a török defterekben említett városok. Az 1526 utáni említések az 5. és a 6. kategória között oszlanak meg, összesen hét településről tudunk, amelyek közül hatnak defterben történő város említését ismerjük, az egyetlen klasszikus oppidum-említés Etée.⁴¹⁰

A fenti adatok ismeretében Északkelet-Magyarország esetében megállapíthatjuk, hogy az 1390-1424 közötti időszakban elsősorban a 3. és 4., részben pedig az 5. kategóriába sorolt települések első oppidum említései történtek. Majd ez a folyamat szépen lefelé tolódik az 5. és a 6. kategória felé, ez utóbbiban nagy számban, összesen 24 település, 1424-1474 között futotta ki magát ez a településcsoport, amelyben az első „szakaszban” azaz 1424-1450 között fordultak elő nagyobb számban olyan települések,

⁴⁰⁷ Csele: 1354 „...famulorum suorum et aliorum sociorum ipsorum seu hospitum de dicta possessione Chele...” AOkm. VI. 144. oklevél 227., Dl. 4446. (Arcanum CD), 1475 oppidum Csánki II. 1894 461.; Siklósnagyfalu: 1382 „...hospites et populi nostri (regis) de Naghfalu...” Csánki II. 1894 463., 1492 oppidum Csánki II. 1894 463.; Fadd: 1419 „Libertates civibus de Faad...” Fejér CD X/6. 48., 1419 „...cives et iobagiones de Fad...” ZsO. VII. 759. regeszta, 1475 oppidum Csánki III. 1897 409.

⁴⁰⁸ 1434: „...Johannes Hano iudex, Clemens Kenczel, Franciscus Mathei iurati de Tarczal ac universi consules...” Károlyi II. 88. regeszta 149., 1541: Heller 1981 187.

⁴⁰⁹ Paks: 15. század első fele civitas Csánki III. 1897 410., 1504 oppidum Fenyvesi 2000 989. regeszta 434.; Ireg: 1515 oppidum Hédeváry I. 358. oklevél 505., 380. oklevél 551.

⁴¹⁰ Kőrösmonostora: 1550, 1579 Káldy Nagy 1966 153., Sellye: 1554 Káldy Nagy 1960 659. szám 87., Babarc: 1554 Káldy Nagy 1960 526. szám 68., Görcsöny: 1554 Káldy Nagy 1960 63. szám 20., Nagyharsány: 1554 Káldy Nagy 1960 766. szám 104., Pellérd: 1554 Káldy Nagy 1960 15. szám 16.; Ete: 1529 mezőváros Szakály 1992 93., 1535 város Miklós-Vizi 1999 208., 1557 Kammerer I. 1886 102-107.

amelyeknek korábbi civitas vagy hospes említései ismertek, vagyis korábbi központi szerepüknek így módon van nyoma, azonban végül az adott településnek nem sikerült a városi hierarchiában feljebb jutnia. 1475 után az oppidum elnevezésben tulajdonképpen egy „hanyatlást” figyelhetünk meg, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a legalacsonyabb kategóriába tartozó települések köréből ismerünk ilyen adatokat, hanem abban is, hogy számuk drasztikusan lecsökken.

Az adatsort a 15. századra vetítve évtizedekre is lebontottam, amelynek során megfigyelhető volt, hogy az adott településekből az összes feldolgozott kategóriában a legtöbb első oppidum említés 1431 és 1440 közé esik, majd az ezt követő évtizedekben felére esik, hogy 1460 és 1470 között egy szerény emelkedést produkálva meredeken zuhanjon lefelé ez a szám.

Ezzel szemben alapvető különbséggént figyelhető meg a két terület között, hogy a Dél-Dunántúl vizsgált megyéi között csak egyetlen település tartozik a 3. kategóriába. A 4. kategóriába tartozó települések kétharmadának első oppidum-említése itt is 1389-1424 közé esik. Ugyancsak ebből az időszakból, egészen pontosan a 15. század elejétől ismertek a 6. kategória első említései. Az 5. kategóriába tartozó települések feltűnése arányosan oszlik el, jórészt a 15. század első feléből ismertek az első adatok. A 6. kategóriában szereplők a 15. század során végig egyenlő arányban tűnnek fel első alkalommal az írott forrásokban.

Ezen a területen szintén megfigyelhető az, hogy a magasabb kategóriába tartozó települések első oppidum-említései a 15. század közepéig nagyobb számban ismertek, az ezt követő időszakban pedig nagyobb számban ugyan, de már inkább az alsóbb csoportokba tartozó települések első említései mutathatók ki. Ráadásul az is elmondható, hogy a korábbi civitas, illetve polgár vagy hospes említések nagyobbik része is azokhoz a településekhez kapcsolható, amelyeknek első oppidum-említését 1450 előttről ismerjük. Az ezt követő időszakban már csak elvétve előforduló korábbi civitas adatok fele a 4. kategóriában tűnik fel, míg a korábbi polgár vagy hospes említések a 6. kategóriában és kifejezetten a 15. század utolsó negyedében.

Az északkelet-magyarországi területtől eltérő forrás, azaz a török defterek város említésének bevonása miatt ezen a területen az 1526 utáni említések száma is nagyobb, mint a másik területen. Az ebbe az időszakba sorolható 7 település közül csak Ete az, amelynek klasszikus oppidum-említése ismert ebből az időből, a másik 6 település mind török defterből ismert. Ezek mind az 5. és a 6. kategóriába sorolhatóak, kétharmad részben az utóbbiba.

Ezen a területen szintén elkészítettem az évtizedek szerinti beosztást, ami azonban ebben az esetben nem mutat olyan kiugró különbséget, mint Északkelet-Magyarország esetében. Talán kisebb mértékben ezen a területen az 1441-1450 közötti időszak emelkedik ki, azonban áttekintve az adatokat, sokkal egyenletesebb eloszlást figyelhetünk meg, jellegzetesen kiugró időszakok nélkül.

Végül visszatérve a fejezet elején említett összehasonlításra a Csánki-féle adatokra. Amennyiben elsősorban ezeket figyelembe véve beillesztem az Északkelet-Magyarországról fentebb vázolt táblázatba, akkor az eltérés már az 1400-1424 közötti időszakban megfigyelhető, míg a Csánki-féle adatok esetében az ekkor először mezővárosként említett települések a feldolgozott 63 oppidum 15,9 %, addig saját anyaggyűjtéssel kiegészítve ez már 23,8 %. A következő negyed évszázadban a Csánki adatok alapján a települések 22,2 %-át említették ekkor először mezővárosként, a kiegészítő adatokkal viszont 28,5 %-ot. A 15. század második felének első negyedében Csánki 38 %-val szemben már csak 28,5 % az új oppidum említés. Innen mindkét számítás szerint drasztikus csökkenés következett be, azaz az utolsó negyedszázadra Csánkinál 11,1 % az új említés, a kiegészítésekkel ez már mindössze 4,8 %. A mohácsi csatáig tartó újabb időszakban 1,6 %, illetve 4,8 %, majd a 16. század további időszakában 3,2 %, valamint 1,6 %.

A Dél-Dunántúl estében szintén elvégeztem ezt a vizsgálatot, amelynek során összesen 75 oppidum említését vizsgáltam. Az igazán jelentős eltérés itt is az 1400-1424 közötti időszakban figyelhető meg. Ebben a periódusban a Csánki-féle adatok szerint az összes oppidum 13 %-át említették először, míg a saját gyűjtéssel kiegészítve ez már 23 %. A 15. század második negyedében nincs ekkor különbség a két adat között, Csánkinál az összes vizsgált oppidum 23 %-át említették ekkor mezővárosként, a kiegészítette adatok szerint 24 %-át. A 15. század harmadik negyedében Csánki adatai alapján 19 % az első említés, míg saját gyűjtésem alapján ez 16 %, a különbség hasonló a század utolsó negyedében is, amikor 20-16 % az arány. Ezen kívül a 15. század első negyedében Csánki nem ismer oppidum említést, valamint az általam a Dél-Dunántúlon feldolgozott települések 19 %-ra egyáltalán nem is említ oppidum adatot.

Az egyébként egy természetes folyamat, hogy a 15. század végén a Csánki-féle adatok aránya növekszik, hiszen az ebbe az időszakban az ő adatai alapján besorolt települések közül többnek korábbi említése ismert a kiegészítő adatokból.

A kiegészítések azt mutatják, hogy a 15. század első három negyedében sokkal kiegyensúlyozottabb, egyenletesebb volt a területen az oppidumok első említése, mint azt a Csánki-féle adatok elsődleges felhasználása mutatta. Utóbbi ugyanis sokkal inkább egy meredek emelkedést és hirtelen zuhanást mutat, azaz egy elég hirtelen, rapszodikus folyamatot Északkelet-Magyarország esetében, míg a Dél-Dunántúlon ez a csökkenés nem olyan zuhanásszerű. A kiegészített adatok vizsgálata ugrásszerű megindulást mutat a 15. század kezdetén, majd egyenletes fejlődést és – Északkelet-Magyarország esetében komoly, Dél-Dunántúl esetében csekélyebb – visszaesést az utolsó negyed században. Ez alapján az összehasonlítás alapján Bácskai Vera megfigyelései az első oppidum említések időszakáról az általam vizsgált, összesen 138 településből álló minta vizsgálata során nem egyeznek. Az itt vizsgált területen ugyanis egy sokkal kiegyensúlyozottabb fejlődés figyelhető meg.

Időszak	3. kategória	4. kategória	5. kategória	6. kategória
1350 előtt				Érsekvadkert, Nógrád
1350-1399	Miskolc*, Sárospatak*	Sátoraljaújhely*		
1400-1424	Debrecen*, Gönc, Szikszó*	Hatvan*, Kisvárdá**, Nagykálló**, Nyírbátor*, Pásztó*, Sajószentpéter*	Muhi, Tokaj**,	Berekböszörmény, Fehérgyarmat, Forró**, Ónod
1425-1449	Gyöngyös*		Diósgyőr**, Szécsény*, Telkibánya*	Balassagyarmat, Csenger, Edelény**, Emőd, Gyöngyöspata, Hajdúböszörmény*, Levelek, Mátészalka**, Patak**, Pétervására, Rudabánya*, Tolcsva, Visonta, Vízsolymás*
1450-1474		Heves	Abaújszántó, Balmazújváros, Mezőkövesd, Olaszliszka, Poroszló, Sajókaza*, Vásárosnamény	Dédestapolcsány, Demecser, Gyöngyöstarján, Hejőcsaba, Jánkmajtis, Kállósején**, Mezőkeresztes, Sirok, Szakoly, Szentgyörgy
1475-1499			Szerencs	Tar, Tiszacsege
1500-1526				Bodrogkeresztúr, Buják, Nádudvar
1526 után				Tarcal**

* = korábbi civitas adat ismert

** = korábbi hospes vagy esküdt, bíró adat ismert

Időszak	3. kategória	4. kategória	5. kategória	6. kategória
1350-1400	Miskolc*, Sárospatak*	Sátoraljaújhely*		
1401-1410	Debrecen*	Hatvan*, Nagykálló**, Pásztó*, Sajószentpéter*		
1411-1420	Gönc, Szikszó*	Kisvárdá**, Nyírbátor*	Tokaj**	Fehérgyarmat, Forró**, Ónod
1421-1430			Muhi	Berekböszörmény, Edelény**, Balassagyarmat, Emőd, Gyöngyöspata, Hajdúböszörmény*, Levelek, Mátészalka**, Patak**, Rudabánya*, Vizsoly*
1431-1440	Gyöngyös*		Diósgyőr**, Szécsény*	Csenger, Pétersvára, Tolcsa, Visonta
1441-1450			Mezőkövesd, Telkibánya*	Gyöngyöstarján, Mezőkeresztes, Szakoly, Szentgyörgy
1451-1460			Abaújszántó, Poroszló	Demecser, Hejőcsaba, Jánkmajtis
1461-1470		Heves	Balmazújváros, Olaszliszka, Sajókaza*, Vásárosnamény	Dédestapolcsány, Kállósemjén**, Sirok, Tar
1471-1480				Tiszacsege
1481-1490			Szerencs	
1491-1500				
1501-1526				Bodrogkeresztúr, Buják, Nádudvar
1526 után				Tarcal**

Időszak	3. kategória	4. kategória	5. kategória	6. kategória
1350 előtt			Tamási, Somogyvár*	
1350- 1399		Segesd*, Dunaföldvár, Ozora, Simontornya	Kálmánca*, Kőröshegy**	
1400- 1424	Kapornak**	Nagykanizsa*, Tolnavár**	Zalakomár**, Nagyszentpál*, Mohács*, Dunaszekcső*, Bölcske	Bak, Zalaegerszeg**, Lenti*, Páka, Zalasántó, Bélavár, Csurgó, Lábod*, Szekszárd
1425- 1449		Pécsvárad*, Zalaszentgrót**	Babócsa, Igal, Bába, Bátaszék/Cikádor	Nova, Salomvár*, Hedrehely, Pata, Alsózákány*, Felsőzákány, Marcali**, Dalmad, Döbrököz, Bonyhádszerdahely, Somogyuszil
1450- 1474		Siklós*	Szigetvár*, Szentlőrinc, Mára	Csesztreg, Muraszemenye*, Zalaszentlászló, Valkó, Verőfény, Györköny, Mecseknádasd, Szakcs
1475- 1499				Becskehely, Letenye, Szepetnek, Hetes, Somogytúr, Szenyér, Csele**, Siklósnagyfalu**, Fadd**, Gyánt**, Kesztlőc, Mezővarasd
1500- 1526		Paks*		Ireg
1526 után			Kőrösmonostora***, Sellye***	Ete, Babarc***, Görcsöny***, Pellérd***, Nagyharsány***

* = korábbi civitas adat ismert

** = korábbi hospes vagy esküdt, bíró adat ismert

*** = török defterben városként szerepel

Időszak	3. kategória	4. kategória	5. kategória	6. kategória
1350 előtt			Tamási	
1350-1400		Dunaföldvár, Ozora, Segesd*, Simontornya	Kálmánca*, Köröshegy***, Bolcske	Bak
1401-1410		Nagykanizsa*		Lenti*, Páka, Csurgó, Lábod*
1411-1420	Kapornak**		Nagyszentpál*, Mohács*, Dunaszekcső*	Bélaavár, Szekszárd
1421-1430		Tolnavár**		Zalaszentő
1431-1440		Pécsvár*	Babócsa, Bába	Dalmad, Bonyhádszerdahely
1441-1450		Zalaszentgrót**	Igal, Somogyvár*, Bátaszék/Cikádor, Mára	Nova, Salomvár*, Hedrehely, Pata, Alsózáka*, Felsőzáka*, Marcali**, Döbrököz, Somogyuszil
1451-1460		Siklós*		Verőfény, Szakcs
1461-1470			Szigetvár*	Csesztreg, Muraszemenye*, Valkó, Lippó**, Györköny Mecseknádasd
1471-1480			Szentlőrinc	Zalaszentlászló, Csele***, Fadd**, Gyánt***, Mezővarasd
1481-1490				Hetes, Szentér
1491-1500				Becsehely, Letenye, Szepetnek, Somogytúr, Siklósnagyfalu**, Keszitőc
1501-1526		Paks*		Ireg
1526 után			Körösmonostora***, Sellye***	Pellérd***, Nagyharsány***, Göröcsöny***, Babarc*(*), Ete

III. A mezővárosi plébániatemplomok és az egyházszervezet

1. Egyházszervezet és írott források

A mezővárosi plébániatemplomokra vonatkozó írott források összegyűjtése során az okmánytárakban, a kiadott családi oklevéltárakban megjelenő egyes oklevelekben előforduló említések mellett a egyháztörténeti összefoglaló forrásgyűjtemények szolgálnak adatokkal. A legkorábbi és leghosszabb időszakot átfogó munka az esztergomi főegyházmegye 979-1358 közötti okleveleit tartalmazó gyűjtemény.⁴¹¹ Hasonló gyűjtemény készült a veszprémi püspökség 1103-1526 közötti forrásairól is,⁴¹² a pécsi egyházmegye történetéről is készült összefoglaló munka a forrásokkal együtt.⁴¹³

A vatikáni források közül a legelső és sok szempontból a legfontosabb a pápai tizedjegyzék,⁴¹⁴ az ezt követő időszakokra pedig az 1342-1392 közötti pápai kérvénykönyvek magyar egyházakra vonatkozó adatainak kiadott forrásgyűjteménye,⁴¹⁵ valamint ennek mintegy folytatása a 15. század nagyjából első felének pápai okleveleinek magyar vonatkozású anyagának közlése az 1417-1455 közti időszakból.⁴¹⁶

Az írott forrásokból elsősorban a templomok létezésére, az ott szolgálatot ellátó papokra, esetlegesen a templomban lévő oltárokra, kápolnákra és néhány kivételes esetben a templom építőanyagára találhatunk adatot. Klasszikus építéstörténeti információval – azon túlmenően, hogy az írott forrásból levonhatjuk azt a következtetést, hogy az épület akkor már állt vagy éppen már nem állt – nagyon ritkán találkozunk.⁴¹⁷

A következőkben a részletező adatfelsorolást elkerülve elsősorban néhány – az írott források gyűjtésekor, elemzésekor felvetődött és a mezővárosok, valamint egyházi

⁴¹¹ Mon. Strig. I-IV.

⁴¹² MREV I-IV.

⁴¹³ Brüstle I-IV. 1874-1880 és Koller I-VIII. 1782-1812.

⁴¹⁴ Mon. Vat. I/1.

⁴¹⁵ Bossányi I. 1916, Bossányi II. 1918

⁴¹⁶ Lukács I-II.

⁴¹⁷ Ilyen például az 1434-ben újonnan épített újhelyi Boldogságos Szűz egyház említése: Sátoraljaújhely lexikona 337., illetve Ónod, ahol 1363-ban arról szól az írott forrás, hogy Czudar Péter és fivére újjaépítették a Mindenszentek templomot: Bossányi II. 1918 153., a liszkai Szűz Mária egyház építésére vonatkozó 1486. évi említés: Bónis 1997 3531. regeszta 462., 1345-ben a szenyéri Szent Péter apostol egyház építése: Mon. Strig. III. 757. oklevél 570.

intézményeik szempontjából is fontos, érdekes – kérdéskört tárgyalok, és majd az ezt követő részekben, ahol a templomok építési és átalakítási ideje kapcsán felmerülő kérdésekre igyekszem választ találni, használom teljes egészükben az írott forrásokat a régészeti és műemléki forrásokkal kiegészítve, hogy ezen épületek építéstörténetéről minél teljesebb képet kapjunk.⁴¹⁸

1.1. Mezővárosi plébániatemplomok a pápai tizedjegyzékben

A mezővárosi plébániatemplomok vizsgálatának első lépése a templomokra vonatkozó írott források összegyűjtése. A középkori Magyarország plébániahálózatáról készített első nagy összeírás az 1332-1335 között készült pápai tizedjegyzék, amely – bár a mezővárosok kialakulásának szempontjából jóval korábbi keletkezésű– megkerülhetetlen írott forrása és kiinduló pontja a középkori templomok kutatásának.

A tizedjegyzék készítésekor a vizsgált települések még nem voltak mezővárosok, azonban adatai alapján már történtek arra kísérletek, hogy a befizetett tized alapján elhelyezzék az itt szereplő településeket a település hierarchiában mezővárosként, faluként.⁴¹⁹

Ugyanakkor fontos kérdés ennek a forrásnak a felhasználásakor, hogy az adott települések szerepelnek-e a tizedjegyzékben. Ez az általunk vizsgált központi helyeknél kiemelkedően fontos, hiszen rámutathat arra, hogy ezek már a 14 század első harmadának végén kiemelkedtek-e a faluhálózaton belül, esetleg átlagosnak számítottak. Abban az esetben, ha pedig nem szerepel a település temploma és/vagy plébánosa itt, akkor miért, mivel magyarázható ez a hiány.

A pápai tizedjegyzék középkori Magyarországra vonatkozó részei 1887-ben kerültek kiadásra a Monumenta Vaticana Hungariae sorozaton belül.⁴²⁰ Ennek alapján 1891-ben Ortway Tivadar készítette el Magyarország egyházi földleírását, munkájában a tizedjegyzékben szereplő települések azonosítását is elkészítette, amely azonban helyenként megkérdőjelezhető.⁴²¹ A canonica visitatiók általános szerepéről Varga Imre készített rövid összefoglalást.⁴²²

⁴¹⁸ Természetesen az írott források és a régészeti-műemléki kutatások részletesen szerepelnek a mellékelt adattárban is.

⁴¹⁹ Lásd Györfly I-IV. – Györfly a befizetett összegek alapján egyes településeket már ekkor besorolt a mezővárosok közé, ezek azonban nem minden esetben állják meg a helyüket

⁴²⁰ Mon. Vat. I/1.

⁴²¹ Ortway 1891

⁴²² Varga 1989 337-355.

A pápai tizedek szedése kapcsolódott a szentföldi hadjáratok finanszírozásához a 12-13. század során, ezek támogatására felszólítva rendelte el III. Ince 1199-ben, hogy az egyházak jövedelmeik negyvened részét adják át.⁴²³ Utódja, III. Honorius 1216-ban már a bevételek huszad részét kéri három éven keresztül befizetni, a bulla végrehajtására Magyarország területén az esztergomi templomosokat és kereszteseket, valamint az esztergomi káptalan kanonokjait jelölte ki.⁴²⁴ Az 1274. évi lyoni zsinaton rendelték el a jövedelmek tizedrészének átadását a szentföldi háborúkra.⁴²⁵ Az első magyarországi tizedekre az 1275 és 1281 közötti időszakból vannak adatok, ekkor azonban még nem ismerjük a tizedet megfizetők településenkénti felsorolását, csak a végösszeget adják meg a források.⁴²⁶ Az 1311-1312. évi viennei zsinaton határozták el, hogy az immár tizedet hat éven keresztül kell a papság összes jövedelmei után megfizetnie, ennek magyarországi végrehajtására csak 1331 után került sor.⁴²⁷ Az ekkor született részletes, ám területenként eltérő jegyzékeket tudjuk forrásként felhasználni a 14. század első harmadának egyházi topográfiájához, tekintve, hogy az összeírás egyházmegyénként és azon belül főesperességenként készült. Fontos azt megjegyeznünk, hogy vidékenként más-más pénznemben számolták el a tizedeket, ezért azok összegeinek összevetése komoly átszámítási kérdéseket jelentett már a középkorban is. A tizedjegyzékekből befolyt összegek adatait megpróbálták felhasználni az adott település népességének, a település gazdasági szerepének meghatározására és a településhálózatban való elhelyezésére is.⁴²⁸ A tizedjegyzék azonban – mint már fentebb is említettem – nem teljes, ráadásul a benne szereplő helynevek egy része rontott, félreírt formában található meg, amely sok esetben a település és így temploma azonosítását is lehetetlenné teszi. Egyes esetekben az egymást követő évek adatsorait összehasonlítva felismerhető a tizedszedők által követett útvonal, amely alapján egyes települések azonosíthatóvá válnak.⁴²⁹

A pápai tizedjegyzék, mint forrás használatánál fontos kiemelni, hogy az egykori Nógrád megye esetében csak egyetlen esztendő, az 1332. évi tizedlajstrom áll

⁴²³ Fejérpataky 1887 495.

⁴²⁴ Fejérpataky 1887 497.

⁴²⁵ Fejérpataky 1887 499.

⁴²⁶ Fejérpataky 1887 500.

⁴²⁷ Fejérpataky 1887 508-509.

⁴²⁸ Györffy 1984 153-157.

⁴²⁹ A Somogy megyével kapcsolatos problémák összefoglalása: Aradi 2007 21.

rendelkezésre, az is több szempontból hiányosan, ezért ezen a területen nem nyílik lehetőség arra, hogy a pápai tizedjegyzékekben való szereplés, illetve nem szereplés tényét közelebbről vizsgálhassuk. Éppen e miatt válnak még fontosabbá a további írásos források adatai, ezért itt most ennek a területnek az írott forrásokban való megjelenését röviden összegezzük. A további írásos említések elemzése arra mutat, hogy az itteni kilenc településből hét egyháza van adatunk, ebből hat szerepel a tizedjegyzékekben.⁴³⁰ Ezek közül kettőnek azonban ennél korábbi említését is ismerjük, ami Mátraverebély esetében csak néhány esztendővel korábbi, azonban Érsekvadkert esetében már egy fél évszázaddal helyezi korábbra az egyház meglétét a településen.⁴³¹ Ráadásul az egyik, a tizedjegyzékekben nem szereplő település, Nógrád plébániáját a 13. századból ismerjük. 1229-ben a nógrádi főesperesség székhelyén említik a Szűz Mária templomot a várban.⁴³² Mivel azonban a település főesperességi székhely volt, így felmerülhet a főesperesi templom kérdése is. Az eddigi kutatások szerint Szabolcs ispáni vár közelében épült meg az esperesi templom, amelyet Szűz Mária, a település plébániatemplomát Szent Mihály tiszteletére szentelték. Sopronban az ispáni vár mellett épült a Szűz Mária főesperesi templom, ettől távolabb a Szent Mihály plébániatemplom.⁴³³ Gyöngyöspátán a külső vár területén tárták fel az esperesi Szent Péter egyházat, a vár alján állt és mai formájában áll a Szűz Mária plébániatemplom.⁴³⁴ Így tehát nem dönthető el a patrocinium alapján teljes bizonyossággal, hogy a Szűz Mária cím melyik templomhoz tartozik. A pápai tizedjegyzékekben csak nógrádi főesperességgént szerepel.⁴³⁵

Megállapítható, hogy a legmagasabb kategóriában, a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok közül egyedül Sárospatak nem szerepel a tizedjegyzékekben, ennek okát abban kereshetjük, hogy Sárospatak szerepel abban az 1389. november 14-én kelt oklevélben, amely felsorolja azokat a plébániákat, amelyek közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak.⁴³⁶

⁴³⁰ Györfly IV. 223. – A tizedjegyzékekben a felsorolt települések közül Balassagyarmat, Pásztó, Szécsény, Tar, Érsekvadkert és Mátraverebély szerepel.

⁴³¹ Mátraverebély: 1329 AOkm. II. 379. oklevél 433., egyházának további említését ismerjük ebből az időszakból: 1331 AOkm. II. 478. oklevél 567. 1332 AOkm. II. 511. oklevél 600.; Érsekvadkert: 1283 Fejér CD V. 194., Mon. Strig. II. 138. oklevél 160., 1313. évi átírás Mon. Strig. II. 770. oklevél 685.

⁴³² HO. VIII. 14. oklevél 25., Fejér CD III/2. 194.

⁴³³ Gömöri 2002 96.

⁴³⁴ Szabó 1984 24-25. foglalja össze az esperesi templomok kutatásait

⁴³⁵ Györfly IV. 280., Mon. Vat. I/1. 188.

⁴³⁶ Gárdonyi 1933 164-165.

A vizsgált északkelet-magyarországi és észak-alföldi területek közepes városfunkciót ellátó mezővárosai már mind rendelkeztek plébániával a 14. század harmincas éveiben. Ez akár megerősítheti azt a képet is, mely szerint ez a kategória képviseli a városnak tekinthető települések alsó határát.⁴³⁷

Az északkelet-magyarországi területen Sátoraljaújhelyről tudjuk, hogy Sárospatakhoz hasonlóan szintén szerepel az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó és ezért exempt egyházak felsoroló oklevélben, így ez az oka hiányzásának.

A dél-dunántúli terület települések közül két kivétel van, az egyik Segesd. Hiányzásának okaként ugyanarra a megállapításra jutottunk, mint Sárospatak és Sátoraljaújhely esetében, hiszen a segesdi plébánia is szerepel abban az 1389. évi oklevélben, amely az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó plébániákat sorolja fel és amelyet 1464-ben II. Pius pápa ismételten megerősített.⁴³⁸ Simontornya plébániájának hiányzására a tizedjegyzékből – egyenlőre – nincs biztos indokunk.

A részleges városfunkciójú mezővárosok közül kettő oppidum szerepel azon a listán, amelyen a kimaradt települések szerepelnek. Tokaj a 13. század első harmadában részben az esztergom-szentkirályi kanonokok birtokába került, az ő birtokaik szintén kiváltságot élveztek és ezeknek egyházai nem tartoztak a megyés püspök fennhatósága alá.⁴³⁹ Így ezek a plébániák, amelyek a hegyaljai mezővárosok közül hiányoznak a pápai tizedjegyzékből mind valamilyen módon kiváltságos azaz exempt egyházak voltak és ezért nem kerültek be a jegyzékbe. A második település a Borsod megyei Mezőkövesd, amely a Buda és Kassa között vezető országút mentén feküdt, amely részben annak is oka volt, hogy Mezőkeresztessel együtt a diósgyőri vár uradalmához tartozott a közelebbi cserépi váruradalom helyett.⁴⁴⁰ Mivel az idekapcsolás oka már a 14. század utolsó negyedében is fontosságát bizonyítja, ezért nem feltételezhetjük, hogy a tizedjegyzék készítésekor jelentéktelen hely lett volna. Mindkét településen késő középkori eredetű, gótikus templom részletei ismertek, azonban nem szerepelnek a pápai tizedjegyzékben és egyik egyházra sem találtam középkori írott adatot. Mezőkeresztes és Mezőkövesd birtoklástörténetét megvizsgálva kiderül, hogy Kövesd

⁴³⁷ Kubinyi 2005 29.

⁴³⁸ MREV III. 1902 283. oklevél 173.

⁴³⁹ Tarcal 1996 17.

⁴⁴⁰ Miskolc története I. 1996 139.

1379-től, Keresztes pedig 1409-től biztosan a diósgyőri uradalom része volt.⁴⁴¹ A tatárjárás előtt besenyők éltek a területén megszabott szabadságaik között, majd 1238-ban IV. Béla király a jeruzsálemi ispotályos kereszteseknek adományozta a birtokot, amelyet 1323-ban egy határjárás során keresztesek földje néven említenek és úgy tűnik, hogy néptelen volt.⁴⁴² Talán éppen ez utóbbi miatt nem szerepelt a tizedjegyzékben, de az a felvetés sem elképzelhetetlen, hogy a keresztes birtoklás miatt exemptté vált és ezért maradt ki a felsorolásból.⁴⁴³ A diósgyőri uradalom azonban 1319 óta uralkodói kézben volt, elsősorban a királynék birtokát képezte, talán már ekkor idecsatolhatták a fent említett két települést is, ez azonban még mindig nem ad magyarázatot arra, hogy miért nem szerepelnek a pápai tizedjegyzékben, a királynéi birtoklást nem tekinthetjük exemptáló tényezőnek, hiszen az ugyancsak ide tartozó és az uradalom központját jelentő Diósgyőr mezőváros plébániája is megfizette a tizedet, valamint Muhi is.⁴⁴⁴ Azt érdemes megemlíteni és figyelembe venni, hogy a két település között, nagyjából félúton fekszik Keresztespüspöki, amely ugyan nem mezőváros, azonban a 13. század második felétől, 1261-től egészen 1558-ig az egri püspök birtokában volt, mint erre neve is utal és talán a püspöki befolyás miatt az 1332-1335. évek közötti tizedjegyzékben azért nincs nyoma két településnek – holott Keresztespüspöki szerepel benne –, mert nem rendelkeztek plébániai jogokkal. A településfejlődés során azonban a két település igen komolyan előrelépett Keresztespüspökihez képest és talán ekkor harcolták ki a saját plébánia jogát. Ezek azonban csak feltételezések, amelyek bizonyítására, illetve cáfolására írott, illetve régészeti források lennének szükségesek, hiszen sem a kövesdi, sem a keresztesi gótikus templomban nem volt régészeti kutatás, amely pedig az írott források hiányában igen értékes információkat nyújthatna. Ezért nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy köröskörül az egri püspöki birtokokkal ezek birtokosa igyekezett a közeli települések helyett saját birtokán tartani a plébániai jogokat, főleg a 14. század első harmadában.

A dél-dunántúli területen ebben a csoportban 5 olyan település van, amelyek nem szerepelnek a tizedjegyzékben. Az 1082-ben említett köröshegyi Szent Márton kápolna,⁴⁴⁵ amely már 1103-ban a panonhalmi apátság birtokában volt,⁴⁴⁶ és amely felett valószínűleg már ekkor joghatóságot gyakorolt, ezt 1187-ben II. Orbán pápa

⁴⁴¹ Engel CD

⁴⁴² Györffy I. 781.

⁴⁴³ A keresztes birtoklás kapcsán az exemptio gyakori, erről lásd lentebb.

⁴⁴⁴ Engel CD

⁴⁴⁵ Reöthy 1990 53.

⁴⁴⁶ MREV I. 1896 I. oklevél 1.

erősítette meg,⁴⁴⁷ majd a 13. század elején többször feltűnik a „spiritualem iurisdictione” a forrásokban,⁴⁴⁸ később pedig 1422-1423-ban pereskedik emiatt az apát és a somogyi főesperes.⁴⁴⁹ Bata a következő olyan helység, amely nem szerepel a pápai tizedjegyzékben, ennek kimaradását azonban szintén ahhoz az 1389. évi oklevélhez köthetjük, amelyben a felsorolt exempt plébániák között szerepel a bátai is. Szigetvár már 1344-ben a szigeti Antimus család birtokában volt, a településről ismert történeti adatok nem adnak információt arról, hogy esetleg valamilyen exemptio állna a tizedjegyzékből való hiányzás hátterében. Hasonló a helyzet Nagyszentpál esetében is.

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közül hiányzik arányosítva a legtöbb a pápai tizedjegyzékekből. A nógrádi települések esetében azonban nem szabad azt elfelejteni, hogy erről a területről csak 1332. évi jegyzék maradt fenn és az országos listát nézve, tisztában vagyok azzal, hogy előfordulnak olyan települések, amelyek egyik évben még vagy már szerepelnek a vizitációkban, egy másik évben viszont már vagy még nem. Patak és Buják esetében persze azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy nem éppen a középkori Nógrád megye jelentékeny településeiről van szó. Az ezen a területen a pápai tizedjegyzékből kimaradt összes településről megállapíthatjuk, hogy a legalacsonyabb, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak csoportjába tartoznak és mivel sem Patak, sem Buják nem voltak jelentős települések és egyházaikra sincsen írott forrás, valószínűleg a tizedjegyzék többi événél sem szerepelhettek. Nógrád esetében feltételezhető, hogy vagy a későbbi esztendőekben szerepelt a tizedjegyzékben vagy valamilyen exemptio miatt nem került bele. Utóbbinak oka nem lehet a főesperességi székhely szerep, mivel a szintén főesperesi székhely, Pata megtalálható benne. A település azonban a hasonló nevű várral és birtokkal együtt a mindenkori váci püspök birtokát képezte 1272-1543 között, talán e birtoklás lehetett az oka annak, hogy a település kimaradt a tizedjegyzékből.⁴⁵⁰

A Heves megyei Gyöngyöstarján az átlagos mezővárosok vagy mezőváros jellegű falvak közé tartozik, tehát a disszertáció által vizsgált legalacsonyabb pontszámú csoport része. A középkori településhálózatban való elhelyezkedését vizsgálva mindenképp elsőként az tűnik ki, hogy két nagyobb és több szempontból jelentősebb mezőváros között fekszik, az azokat összekötő út mentén, nagyjából félúton. Az egyik

⁴⁴⁷ ÁÚO. I. 40. oklevél

⁴⁴⁸ 1209: MREV I. 1896 24. oklevél 25., 1212: Fejér CD III/1. 136.

⁴⁴⁹ MREV III. 1902 44. oklevél 42.

⁴⁵⁰ Engel CD

mezőváros Pata – egyben főesperesi székhely –, amelynek plébániatemploma már a 12. században létezett, a másik Gyöngyös, amelynek 1301-ben már említik plébániatemplomát. Az utóbbi jelentős birtokosi fejlesztése, valamint az előbbi egyházigazgatási szerepe nyilván sokkal nagyobb vonzerővel bírt a városiasodás szempontjából. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a település birtokosa ugyanaz a Szécsényi család volt ebben az időszakban,⁴⁵¹ amely jelentős szerepet vállalt a középkori Gyöngyös fejlesztésében, ezért valószínűleg nem is kívántak a közvetlen közelben konkurenciát teremteni egyik legfontosabb központjuknak. Nem lehetetlen tehát azt gondolni, hogy Gyöngyöstarjának a pápai tizedjegyzék idején nem volt még saját plébániai jogokkal rendelkező egyháza, figyelembe véve azt is, hogy Pata főesperesség központja is volt. Valószínűleg a középkor folyamán nem is sikerült igazán „kifutnia” városi szempontból sem magát.

A Borsod megyei Mezőkeresztes esetében csak ugyanarra az okra gondolhatunk, amelyet fentebb Mezőkövesd esetében már vázoltam.

A Zemplén megyei Tarcal – akárcsak Tokaj – esetében tudjuk, hogy a 13. század első harmadában részben az esztergom-szentkirályi kanonokok birtokába kerültek, amelyeknek birtokai szintén kiváltságot élveztek és ezeknek egyházai nem tartoztak a megyés püspök fennhatósága alá.⁴⁵² Így mivel exempt egyháza volt a településnek, ezért nem szerepelt a pápai tizedjegyzékben.

A pápai tizedjegyzékből kimaradt következő négy település közül mind Jánk, mind Keresztút viszonylag kisméretű település volt már a középkorban is. Keresztút első említését, mint település 1383-ból ismerjük,⁴⁵³ Jánkot pedig 1315-ben egy birtokelkobzáskor,⁴⁵⁴ így megállapítható, hogy a 14. század első harmadából magukra a településekre is szinte alig vagy nincs is adat, ezért azt gondoljuk, hogy ekkor még plébániával nem rendelkeztek, ami azonban nem jelenti azt, hogy kápolna vagy templom nem állt ezeken a helyeken és esetleg valamelyik közeli település filiájaként működött. A középkori Szabolcs, ma Hajdú-Bihar megye területén elhelyezkedő Nádudvar esetében talán hasonló a helyzet azzal a különbséggel, hogy a településről származókat már 1213-ban említik,⁴⁵⁵ azonban a történeti adatok alapján egy a középkor során nem igazán jelentős szerepet játszó település képe bontakozik ki, olyannyira, hogy

⁴⁵¹ Engel CD

⁴⁵² Tarcal 1996 17.

⁴⁵³ Németh 1997 108.

⁴⁵⁴ TT 1903 120.

⁴⁵⁵ Németh 1997 136.

első oppidum említését is csak 1506-ból ismerjük.⁴⁵⁶ Így a hiányzó Nádudvar valószínűleg a tizedjegyzék készítésének idején jelentéktelen település lehetett és nem rendelkezett plébániával, ezt támasztja alá az is, hogy a vizsgált legalacsonyabb kategóriába tartozik.

A középkori Szatmárban fekvő Csenger oppidum önálló plébániaegyházának kialakulása éppen a pápai tizedjegyzék összeírásának idejére tehető. 1322-ből tudjuk, hogy Csengeren korábban egy fakápolna állt, amely egyházzójogilag Jánosi filiája volt és talán így volt ez még a vizitációkor is, ezért mivel nem volt önálló plébánia nem is jegyezték fel, ami azonban abból a szempontból különös, hogy Csenger ekkor már közigazgatásilag nem jelentéktelen település, hiszen 1338-ban megyei közgyűlés helyszíne.⁴⁵⁷ A ma is látható plébániatemplom tehát valamikor 1322 után, de még a 14. század során épült a művészettörténeti kutatások alapján.⁴⁵⁸ Így tehát 1332-1335 között nem is szerepelhetett a vizitációkban.

A dél-dunántúli terület ebbe a csoportba tartozó 47 települése közül 11 nem szerepel a tizedjegyzékben, így azt is elmondhatjuk, hogy arányaiban az északkelet-magyarországi területhez hasonlóan ebből a csoportból hiányzik a legtöbb plébánia a tizedjegyzékből. A tizedjegyzékből kimaradó egyházakkal kapcsolatban két-három feltevessel élhetünk a kimaradásuk okaként.

Elsőként a birtoklástörténeteket megvizsgálva szembevetendő az, hogy több olyan települést is ismerünk ezek közül, amelyek egyházi birtokban voltak már a tizedjegyzék előtt is. Ezen belül egy csoportnak tekinthetjük Csurgót, Faddot, Gyántot és Bonyhádvarasdót. Ezek a települések ugyanis már a 12. század végétől a fehérvári keresztesek birtokában voltak,⁴⁵⁹ sőt Csurgó a 13. század során a rend egyik erődtétellel rendelkező központja is volt, ahol 1275-ben a magyar-szlóven rend első káptalanját is tartották.⁴⁶⁰ Bizonyos szerzetesi és koldulórendi intézmények rendelkeztek exemptioval, így általában mentesültek a helyi püspök joghatósága alól, ilyenek voltak a johanniták, a Szent Antal rend, a Szent István keresztes kanonokok, a pálosok is.⁴⁶¹ A johannita rend kiváltságai nemzetközi szinten az 1113-tól 1154-ig tartó időszakban teljesedtek ki, több pápai bullával, amelyek alapján a rend mentes volt a tizedfizetési kötelezettség alól, valamint a megyéspüspök joghatósága alól is. A fent felsorolt

⁴⁵⁶ DL 73541. (Arcanum CD)

⁴⁵⁷ AOkm. III. 333. oklevél 501.

⁴⁵⁸ Czeglédy-Sedlmayr 1970 79-92.

⁴⁵⁹ Engel CD

⁴⁶⁰ Hunyadi 2001 25-256.

⁴⁶¹ Cevins 2003/a 59., Kisbán 1938 89.

birtokok közül Csurgó, Gyánt és Varasd pedig valószínűleg egyenesen a legkorábbi adományok közé tartoztak.⁴⁶² Szintén egyházi birtokban volt Szekszárd, amelyet az I. Béla király által alapított apátság birtokolt,⁴⁶³ és akit a monostor templomában temettek el.⁴⁶⁴

A birtoklástörténet alapján ismerünk három olyan települést, amelyek királyi, illetve királynői birtokhoz tartoztak, ez pedig Páka, amelynek 1377-ben az uralkodó volt a birtokosa,⁴⁶⁵ de már 1275-ben a zalai várföldek mellettinek mondják,⁴⁶⁶ és 1280-ban erősségét is említik.⁴⁶⁷ Lábod 1327 és nagyjából 1387 között a királyné birtoka volt,⁴⁶⁸ míg Ireg 1347 és 1387 között királyi tárnoki birtok volt.⁴⁶⁹

Letenye és Muraszemenye a középkor során magánföldesúri kézben volt, utóbbi ráadásul az alsólendvai uradalom részeként az alsólendvai Hahót család kezében volt a 14. század közepétől a 16. század közepéig.⁴⁷⁰ A két település nemcsak egymáshoz, hanem Becsehelyhez, Alsólendvához, Szepetnekhez, Perlakhoz, Pákához és Kanizsához is, azaz több központi helyhez volt földrajzilag is igen közel.

Bonyhádszerdahely településéről igen kevés adattal rendelkezünk, templomáról is alig tudunk valamit. Földrajzi elhelyezkedése kapcsán megfigyelhetjük, hogy több nála településhierarchiában előrébb álló település veszi körbe, így valószínűleg a mezővárosi fejlődés útján megrekedt település lehetett.

A pápai tizedjegyzékben nem szereplő településeket három csoportba tudjuk sorolni: az elsőbe azok tartoznak, amelyek valamilyen egyházi exemptio alá estek, köztük több olyan település is van, amely már a 14. század során is jelentős településnek számított, ezek általában az 1389. évi oklevélhez köthetőek. Az első két általam feldolgozott kategória ide tartozó települései közül három hiánya – Sárospatak, Sátoraljaújhely és Segesd – éppen ezzel az exemptioval magyarázható.

A második csoportba azok a jelentékenyebb oppidumok sorolhatóak, amelyek környezetének és annak birtoklástörténetének tanulmányozása során derülhetnek ki

⁴⁶² Hunyadi 2002 58.

⁴⁶³ Engel CD

⁴⁶⁴ Romhányi 2000 61-62.

⁴⁶⁵ Engel CD

⁴⁶⁶ ÁÜO. IX. 72. oklevél

⁴⁶⁷ ÁÜO. XII. 249. oklevél

⁴⁶⁸ Engel CD, Fejér CD VIII/3. 60. oklevél 194.

⁴⁶⁹ 1347: DL. 86989. (Arcanum CD), DL. 90982. (Arcanum CD), 1387: Fenyvesi 2000 272. regeszta 138., ZsÓ. I. 317. regeszta, Héderváry I. 92. oklevél 99.

⁴⁷⁰ Engel CD

olyan összefüggések, amelyek alapján a település ebben az időszakban nem rendelkezhetett plébániával, vagy az valamilyen kisebb exemptio miatt nem szerepel a jegyzékben, ilyenek a keresztesek birtokában lévő településeké.

A harmadik az a csoport, amelybe egyértelműen azok a települések templomai tartoznak, amelyek nemcsak a településhierarchiában nem töltöttek be fontos szerepet, hanem a plébániahálózatban sem. A legtöbb ilyen hiányzó az utolsó – általam vizsgált – csoportba tartozik.

2. A plébániaegyházakban szolgáló egyházi személyek

2.1. Plébánosok, papok, káplánok, presbiterek

Az írott források áttekintése során az is szembeötlő, hogy – elsősorban a magasabb kategóriákba sorolt oppidumok egyházainál – gyakrabban vannak adataink a plébános mellett tevékenykedő papokról, valamint oltárokról, kápolnákról, amelyek szintén ékes bizonyítékaik lehetnek egy-egy település gazdasági fejlődésének, hiszen ilyen alapítványt vagy a módosabb polgárok, esetleg a céhek vagy, kisebb települések esetében, a kegyúri jogokkal rendelkező birtokos tehetett. A mezővárosok, kisebb települések plébánosok melletti egyházi tisztségviselőinek, papjainak kutatása nem jellemző, hiszen ezekben az esetekben sokszor a plébánosok neveit is csak töredékesen ismerjük, arra kevés az esély, hogy a többi papi tisztségről, illetve azok betöltőiről pontos adatok maradjanak fenn.

Az egyházi társadalom rétegződéséhez Mályusz Elemér alapvető munkájára támaszkodhatunk. A plébánosok és az alsópapság kérdésében ő elsősorban a városok papságával, plébániáival foglalkozott, azonban munkája során nem került ki egy-egy, a mezővárosok közé tartozó települést, mint például Sárospatak.⁴⁷¹ Az ő kutatásai alapján a városi alsópapság, valamint az ennek élén álló plébánosról is sokat tudunk. A szabad királyi városok és valószínűleg a nagyobb, jelentősebb mezővárosok plébánosai számára elsősorban a plébánia, mint javadalom volt a szempont, amelynek előnyeit igyekezett kihasználni és a plébániai munkákat a káplánokra hagyta. Ezeket a plébániákat a káptalani stallumokhoz hasonlóan megélhetési forrásként adományozták.⁴⁷²

⁴⁷¹ Mályusz 1971, újrakiadva: Mályusz 2007

⁴⁷² Mályusz 2007 116.

Azonban a plébánosok nagyobb része az alsópapsághoz tartozott. Iskolázottságuk a korai időkben kezdetleges volt, általában falujuk plébánosától tanulták el a szükséges ismereteket, amely a 15. századra megváltozott.

A plébános mellett tevékenykedő káplánok fontos szerepet játszottak a középkori alsó papságon belül. A káplánok és az oltárospapok, más néven altaristák segítették a plébános munkáját. Létszámuk függött attól, hogy a plébánosnak mennyi munkája, jövedelme volt, hiszen csak olyan helyen volt lehetőség káplánok tartására, ahol ennek anyagi fedezete is volt. Így ha több káplán dolgozott egy plébánián, az már annak a jelének tekinthető, hogy egy falunál népesebb, jelentősebb településről van szó. A középkori Magyar Királyság nagyobb városaiban a káplánok létszáma elég nagy volt, az erdélyi szász városok plébánosai mellett rendszerint 2-3 káplán élt, míg 1504-ben Besztercén a plébános mellett nyolc káplán és egy prédikátor teljesített szolgálatot.⁴⁷³

A káplán és más pap említések összevetése kissé nehezebb, nem minden esetben tudjuk biztosan azonosítani őket. Számuk változó volt, az egyházi társadalom alsó rétegéhez tartoztak, de legalább egy káplán minden plébános mellett szolgálhatott, hiszen a 14. század végétől a zsinatok megkívánták, hogy a papok ne egyedül misézzenek és ez a legszegényebb plébániákra is vonatkozott. Létszámuk a hely népességétől is függött és a nagyobb településeken plusz zsolozsmákat is tartottak, ez volt az egyik olyan cselekedet, amelyben a polgárság a káptalani egyházak istentiszteletének színvonalát próbálta meg elérni.⁴⁷⁴

A káplánok felszentelt papok voltak, akik gyóntattak, keresztelek, kiszolgáltatták a szentségeket és miséztek. Gyakorlatilag tehát a plébános munkáját végezték, ő vette fel őket, tőle függtek, évi fizetést kaptak, amelyet kiegészíthettek a hívek lelki életének gondozásáért kapott külön jövedelmekkel. A 15. században a polgárság egyre több pénzt fordított misemondásokra és vigília tartásra, így nem csak a káplánok feladatai, hanem jövedelmük is növekedett. A 16. század elejére jobb anyagi helyzetbe kerültek a kisebb, periférikusabb helyek káplánjai is.

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjába az északkelet-magyarországi területről tartozik a települések nagy része. Az itteni plébános mellett szolgálatot teljesítőket – a viszonylag kevés adat alapján is – csoportokba oszthatjuk. Az első csoport a káplánoké és presbitereké, mint a plébános

⁴⁷³ Mályusz 2007 134-135.

⁴⁷⁴ Mályusz 2007 134.

munkáját segítő papoké,⁴⁷⁵ illetve ide sorolhatjuk a viceplébánost,⁴⁷⁶ a másik csoport az egyház ellátásához kapcsolódik, itt a gyöngyösi egyház provisorára gondolunk.⁴⁷⁷ A harmadik csoportba azok a funkciók sorolhatók, amelyek nem egyházi tisztségek, de fontosak az egyházi élet, liturgia szempontjából, ilyen pl. a Miskolcon 1525-ben említett Ferenc orgonista.⁴⁷⁸ Az egyetlen dél-dunántúli ide sorolható településen, Kapornakon 1520-ban Osvát és Simon káplánokat említik.⁴⁷⁹

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok északkelet-magyarországi csoportja az előzőekhez képest jóval kevesebb adattal szolgál. Az egyszerű karpapokon és klerikusokon kívül 1345-ből a kállói egyház adminisztrátorát ismerjük,⁴⁸⁰ valamint 1479-ben említik az újhelyi Szent Imre egyház káplánjainak szőlőjét is.⁴⁸¹ A Dél-Dunántúlról alig ismerünk egyszerű klerikus említést,⁴⁸² a gyakoribb sacerdos azaz pap elnevezés pedig nem segít biztonsággal eldönteni azt, hogy milyen funkcióban lévő egyházi személyt takar. Erről a vidékről viszonylag gyakori a portonariusok említése az írott forrásokban, akik nem voltak felszentelt papok, viszont ezt kérvényezhették és így vált lehetséges az is, hogy oltárigazgatói címet, oltáros papi pozíciót is betöltsenek, amint ezt a Kanizsán szolgáló Szepteknei Bereck Mihály esetébe is láthattuk.⁴⁸³

⁴⁷⁵ 1483 Péter gönci káplán: Bándi 1985 Gönc 42. regeszta 597., Dl. 18818. (Arcanum CD); 1332 a debreceni Szent András egyház káplánja: Debrecen története I. 125., 1478 Miklós miskolci presbiter: Dl. 83835. (Arcanum CD); 1502 Kelemen miskolci presbiter: Dl. 84010. (Arcanum CD); 1494 Thwba János, a sarospathak-i Keresztelő Szent János egyház vikáriusa, Spany György pap (presbyter), Feyethe-i Tamás pap (presbyter): Bándi 1985 Újhely 80. regeszta 715., Dl. 20241. (Arcanum CD); 1510-1511 Antal debreceni presbiter: Dl. 73349. (Arcanum CD)

⁴⁷⁶ 1533 Oláh Miklós plébánis viceplébánosa: Szendrei III. 180., 181., 184., 186. - A miskolci plébánia valószínűleg értékes hely lehetett, hiszen plébánosa nem tudott itt tartózkodni, a címet birtokolta ugyan, de a feladatok ellátására nem egyszerűen káplánokat, hanem egy viceplébánost, azaz alplébánost, plébánoshelyettesített tartott.

⁴⁷⁷ Lukcsics I. 258. regeszta 93., ZsO. VII. 1543. regeszta

⁴⁷⁸ Miskolc története I. 231.

⁴⁷⁹ Vasvári káptalan 1997 678. regeszta 220., 1521-ben Osvátot kapornaki papként ismételtelen említik: Vasvári káptalan 1997 681. regeszta 222.

⁴⁸⁰ 1509 András deák pásztoi acolitus: Bónis 1997 4054. regeszta 552., Dl. 90296. (Arcanum CD); 1468 Zenthpether-i Benedek sajószentpéteri karpap: Dl. 90119. (Arcanum CD); 1345 Miklós a kállói egyház adminisztrátora: Kállay I. 795. regeszta 182., Bónis 1997 1020. regeszta 112., Dl. 51337. (Arcanum CD); 1348 János kállói clericus parochialis és István nevű társa: Kállay I. 941. regeszta 215., 947. regeszta 217., 964. regeszta 221., 967. regeszta 222., Bónis 1997 1064. regeszta 118., 1065. regeszta 118., 1067. regeszta 118., 1079. regeszta 120., 1080. regeszta 120.; Dl. 51501., 51503., 51505., 51481., 51480. (Arcanum CD)

⁴⁸¹ Bándi 1985 Újhely 76. regeszta 714.

⁴⁸² 1455 Siklós: Lukcsics II. 1356. regeszta 333.

⁴⁸³ 1430 perpetuus portonarius: Lukcsics I. 1355. regeszta 250., 1430 Szent Szalvátor oltár rektora: Lukcsics I. 1361. regeszta 251.

A részleges városfunkciójú mezővárosok esetében a klerikusok mellett több esetben feltűnnek a presbíterek is.⁴⁸⁴ Egy 1485-ben kelt oklevélben a kálmáncsai plébániatemplom egyházi személyzetét is felsorolják, ez alapján ekkor a plébániatemplomban és a már korábban itt említett Gyümölcsoltó Boldogasszony kápolnában három klerikus, egy presbíter és egy presbíter-káplán is szolgált.⁴⁸⁵ A csoportba tartozó települések számához képest arányaiban igen kevés írott adattal rendelkezünk az egyházi személyzetről.

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak csoportjában a plébániákon a plébános mellett szolgálatot teljesítő papokról tudjuk a legkevesebbet, amelynek egyike lehet a források hiányossága, a másik azonban az, hogy ezek között a települések között már jóval több olyan van, amelyeknek településhierarchiában betöltött szintje és lélekszáma igen alacsony volt, ezért a település egyháza maximum egy plébánost tudott eltartani. Mindkét területen néhány elszórt presbíter és klerikus adat a jellemző, amely a csoport nagy létszámához képest igen csekély.⁴⁸⁶ Egy dologra érdemes rámutatni a déldunántúli terület kapcsán, mégpedig arra, hogy itt jóval gyakoribb az egyházak portionariusainak említése, csak ebben a csoportban nyolc település esetén ismerünk ilyet, míg az északkelet-magyarországi terület esetében mindössze egyet.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ 1477 Bálint szécsényi káplán: Balassa 1990 418. regeszta 150., DI. 65958. (Arcanum CD), 1493 Dénes liszkai káplán: Df. 270750. (Arcanum CD), 1493 György újhelyi áldozópap: Df. 215804. (Arcanum CD), 1449 Critai Mátyás liszkai presbíter: Df. 264497. (Arcanum CD), 1465 Dénes igali clericus: DI. 35648. (Arcanum CD), 1229 Vroch és Guza köröshegyi clericusok: ÁÜO. VI. 295. oklevél, Fejér CD III/2. 187., Fejér CD III/2. 181., 1237 köröshegyi clericus: Df. 206968. (Arcanum CD), ÁÜO. II. 41. oklevél, 1360 István köröshegyi pap: Veszprémi regeszták 537. regeszta 211-212., 1377 Tamás, a somogyvári Szent Péter-egyház káplánja: SMM 30/1999 402. oklevél 36-37., 1400 mohácsi káplán: Koszta 2007 226., MonVat I/4. 237. oklevél 185.

⁴⁸⁵ DI. 35717. (Arcanum CD)

⁴⁸⁶ 1324 Péter semjéni clericus: Szabolcs megye I. 2004 92. regeszta 38., 1413 Szűz Mária filiális egyház káplánjai: Bónis 1997 1956. regeszta 225., 1422 Mihály fehérgyarmati clericus: ZsO. IX. 855. regeszta 271., 1434 Péter tolcsvai presbíter: Németh 1996 41., 1503 Imre csabai káplán: DI. 84018. (Arcanum CD), 1343 a hetesi parochus papja: DI. 73272. (Arcanum CD), AO. XXVII. 32. oklevél 64., 1501 két pákai káplán: Molnár-Vándor 1983 101., 1421 Mihály bélavári clericus: ZsO. VIII. 915. regeszta 268., MREV IV. 1907 345. oklevél 411., 1456 Miklós és Ányos marcali papok és káplánok: DI. 15038. (Arcanum CD), Bándi 1986 45. oklevél 45-46., 1342 Gergely zákányi presbíter: Zichy II. 22. oklevél 29-30., AO. XXVI. 305. oklevél 240., 1519 Péter faddi presbíter és az egyház káplánja: Bartal 1941 42., DI. 106761. (Arcanum CD)

⁴⁸⁷ 1430 berekböszörményi Gál János a Mindenszentek egyház portionáriusa: Lukcsics I. 1382. regeszta 253., 1430 Gergely Lukács és Jakab Fábián csurgói portionariusok: Lukcsics I. 1351. regeszta 249., Lukcsics I. 1355. regeszta 249., 1429 Tamás Bereck [Bricit] patai acolytus és portionarius: Lukcsics I. 1258. regeszta 236., 1430 Miklós György zákányi portionarius: Lukcsics I. 1351. regeszta 249., Lukcsics I. 1355. regeszta 249., 1429: Jakab Mihály babarci portionarius/capellanus, acolytus és oltárigazgató: Lukcsics I. 1117. regeszta 216., Lukcsics I. 1129. regeszta 219., Lukcsics I. 1185. regeszta 226., 1429 Zalanchai Antal János dalmadi portionarius: Lukcsics I. 1144. regeszta 221., 1429 Jakab János faddi portionarius: Lukcsics I. 1162. regeszta 223., Lukcsics I. 1165. regeszta 224., 1430 Balázs Péter szakcsi portionarius: Lukcsics I. 1351. regeszta 249., Lukcsics I. 1355. regeszta 249., 1429 Szentmártoni István

2.2. Esperesek, alesperesek a mezővárosi plébánosok között

A plébániatemplomokban szolgáló plébánosok között külön figyelmet érdemes fordítani azokra a plébánosokra és náluk szolgáló papokra, akik esperesi vagy alesperesi címet töltöttek be. Ehhez figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az esperesi kerületek egy település nevét viselték ugyan, de a magát a tisztséget a terület bármely plébánosa betölthette.⁴⁸⁸

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok közül Gönc, Miskolc és Szikszó egyházaira vonatkozó írott forrásokból ismerünk alesperesi vagy esperesi címet viselő plébánost, azaz csak Debrecen és Gyöngyös esetében nem tudunk ilyen címet betöltő papról, ehhez azonban azt is hozzá kell tennem, hogy ez utóbbi két településről van talán a legkevesebb írott említés. Sárospatak plébánosi címe pedig olyan presztízt jelentett, hogy betöltői között már egri kanonokokat találunk, mint 1370-ben Miklós plébános,⁴⁸⁹ valamint a 15. század első negyedében Roycha István.⁴⁹⁰ Miskolc és Gönc esetében a 15. század során egy-egy alesperesi, illetve alesperesi-esperesi említés ismert. Előbbinél 1495-ben János plébános miskolci alesperes vagy esperes nevét ismerjük,⁴⁹¹ utóbbinál 1438-ban Mihály plébános viselt alesperesi címet is.⁴⁹² A csoportból Szikszó az, amelynek plébánosa, Keresztély 1377-ben a forrói alesperesi vagy esperesi címet is viselte,⁴⁹³ majd 1517-ből Bereck plébános és alesperes említéséről van tudomásunk.⁴⁹⁴

A dél-dunántúli Kapornakon Lukács plébános az, akit 1501 és 1524 között több-kevesebb következetességgel neveznek esperesnek is.⁴⁹⁵ Ez utóbbi azt támasztja alá, hogy az alesperesi/esperesi cím időnkénti elhagyása ugyanazon plébános esetében valószínűleg csupán véletlen.

Bálint mecseknádasdi portonarius: Lukács I. 1137. regeszta 220.

⁴⁸⁸ Kubinyi 2000/a 20.

⁴⁸⁹ Bónis 1997 1348. regeszta 147., Fejér CD IX/4. 152. oklevél 156.

⁴⁹⁰ Bándi 1985 Újhely 88. regeszta 718-719., Dl. 21935. (Arcanum CD)

⁴⁹¹ Dl. 57141. (Arcanum CD)

⁴⁹² Bándi 1985 Gönc 21. regeszta 589.

⁴⁹³ Dl. 42054. (Arcanum CD), Bónis 1997 1410. regeszta 155., Fejér CD IX/7. 604. „...dominis Cristano de Zikzou Vice Archi-Diacono de Districtu Horou...”, Bónis 1997 1414. regeszta 156., Dl. 60373. (Arcanum CD)

⁴⁹⁴ Df. 271000. (Arcanum CD)

⁴⁹⁵ esperes is: 1501 Vasvári káptalan 1997 572. regeszta 187., 1518 Vasvári káptalan 1997 649. regeszta 212., 1520 Vasvári káptalan 1997 678. regeszta 220., 1521 Vasvári káptalan 1997 681. regeszta 222., 1522 Vasvári káptalan 1997 693. regeszta 225., Vasvári káptalan 1997 695. regeszta 226., 1523 Dl. 67663. (Arcanum CD), 1524 Vasvári káptalan 1997 705. regeszta 230.; csak plébános: 1511 Vasvári káptalan 1997 630. regeszta 205., 1521 Vasvári káptalan 1997 682. regeszta 222.

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok között három, a mai Szabolcs-Szatmár megye területén fekvő település plébánosait említik igen gyakran a források alesperesként vagy esperesként. Ezek pedig Kisvárdá, Nagykálló és Nyírbátor. A forrásadottságoknak köszönhetően nem csak egyszeri említések ismertek, hanem egy-egy plébános gyakorlatilag teljes szolgálati ideje is követhető itt. Kisvárdán 1347-1359 között István plébánost többször is említik pap, rector, rector ecclesie címekkel.⁴⁹⁶ 1348-ban és 1358-ban ehhez még kapcsolódik az alesperesi cím is. A 14. század második felében Lukács plébánost 1373-1380 között mindig alesperesi címével együtt említették.⁴⁹⁷ A 15. század során ilyen összefüggő időszakok nem ismertek, csak egy-egy egyszeri említés.⁴⁹⁸ Nagykállón a 14. század közepén Miklós papot ugyanabban az esztendőben – 1347-ben – egyszer egyszerűen papként, máskor pedig plébánosként és alesperesként említik, majd a későbbi forrásokban már mindkét címe folyamatosan megjelent.⁴⁹⁹ 1367 és 1381 között Lukács volt a település plébánosa, aki a kezdetektől 1379-ig mint plébános és hol esperes, hol alesperes címmel tűnt fel a forrásokban, azonban utolsó két említésekor – 1380-ban és 1381-ben – csak plébánosként jelöltek meg.⁵⁰⁰ A 15. század első negyedében Benedek plébánost mindössze egyszer említik esperesként, később csak plébánosként jelenik meg a forrásokban.⁵⁰¹ A 15. század során

⁴⁹⁶ 1347 István pap, rector: Szabolcs megye I. 2004 400. regeszta 104., Dl. 96277. (Arcanum CD); 1348 István pap, rector, alesperes: Bánffy I. 130. oklevél 155.; 1350 István pap, rector: Dl. 96317. (Arcanum CD); 1351 István pap, rector: Dl. 96326. (Arcanum CD); 1356 István rector: Dl. 96354. (Arcanum CD); 1358 István rector ecclesia, alesperes: Zichy III. 80. oklevél 125.; 1359: Item Steph. de warada vicearchidiacon. de districtu Bursua: Adatok 1885 298., Zichy III. 101. oklevél 151.

⁴⁹⁷ 1373: „Nos luchas plebanus de kysvarada ac vicearchidiaconus...”: Zichy III. 390. oklevél 503., Dl. 77552. (Arcanum CD); 1378: „Nos Lucasius plebanus de Kysuarda nec non vicearchidiaconus de Borsua...”: Zichy IV. 60. oklevél 64., Bónis 1997 1415. regeszta 156.; 1380: „...domini luce plebani et vicevicary de kysuarada...”: Zichy IV. 141. oklevél 165.

⁴⁹⁸ Például: 1402 Sebestyén plébános és alesperes: ZsO. II/1. 1963. regeszta, Dl. 84319. (Arcanum CD); 1432 Mihály kisvárdai plébános és alesperes: Bónis 1997 2356. regeszta 278., Dl. 97139. (Arcanum CD); 1470 Demeter várdai esperes és plébános: Zichy XII. 239. oklevél 292.

⁴⁹⁹ A település első plébános és esperes említése 1340-ból ismert: Kállay I. 587. regeszta 137., Dl. 51121. (Arcanum CD); 1347 Miklós pap: Kállay I. 865. regeszta 199., Bónis 1997 1039. regeszta 115., Dl. 51403. (Arcanum CD); 1347 Miklós plébános és szabolcsi esperes: Miklós plébános és szabolcsi esperes Kállay I. 928. regeszta 212., Bónis 1997 1053. regeszta 117., Dl. 51465. (Arcanum CD); 1348 Miklós plébános és belsőszabolcsi esperes: Kállay I. 941. regeszta 215., 947. regeszta 217., 964. regeszta 221., 967. regeszta 222., Bónis 1997 1064. regeszta 118., 1065. regeszta 118., 1067. regeszta 118., 1079. regeszta 120., 1080. regeszta 120.; Dl. 51501., 51503., 51505., 51481., 51480. (Arcanum CD), Kállay I. 945. regeszta 216.;

⁵⁰⁰ 1367: Lukács plébános és Szabolcs megyei esperes Kállay II. 1602. regeszta 141., Bónis 1997 1333. regeszta 145., Dl. 52118. (Arcanum CD); 1377 Lukács plébános és szabolcsi alesperes: Kállay II. 1747. regeszta 177., Bónis 1997 1406. regeszta 155., Dl. 52407. (Arcanum CD); 1379: Lukács plébános és alesperes Kállay II. 1794. regeszta 188., 1808. regeszta 191.; 1380: Lukács plébános Dl. 42155. (Arcanum CD); 1381: Lukács plébános Kállay II. 1856. regeszta 202., Dl. 52360. (Arcanum CD)

⁵⁰¹ 1413: Benedek kálloi esperes-plébános: Bónis 1997 1956. regeszta 225., ZsO. IV. 1089. regeszta; 1414: „Benedictus de Kallo...ecclesiarum parochialium plebani, oratores et capellani vestri.”: Zichy VI.

további esperes és alesperesi említések csak egy-egy személyhez köthetően fordulnak elő.⁵⁰² Az ebbe a csoportba tartozó települések közül Nyírbátor plébánosai közül mindössze három nevét ismerjük a 14-15. század során, akik egyben az esperesi vagy alesperesi címet is betöltötték.⁵⁰³

A felsorolt adatokból nem derül ki, hogy az esperesi, alesperesi cím említése és annak elhagyása valóban kapcsolatban lehet-e annak betöltésével is. Hiszen ismertünk olyan egy személyhez köthető adatsort, amikor az alesperesi említés előtt és után is tudunk az illető pap tevékenységéről a településen – mint pl. Kisvárdán István pap. De van példa arra is, – Lukács nagykállói plébános esetében – ahol a plébános utolsó említéseikor már nem használják az alesperesi címet.

A Dél-Dunántúlon a csoportba tartozó települések közül 1473-ban Ozorán említik Bálint plébánost mint alesperest.⁵⁰⁴ 1518-ban egy tanúkihallgatás kapcsán név nélkül csak a plébánosi címmel együtt hallunk az esperesi címről is.⁵⁰⁵ 1529-ben pedig István plébános is viselte ezt a tisztséget.⁵⁰⁶

A részleges városfunkciójú mezővárosok közül is három településről rendelkezünk alesperesekről szóló forrással. Szécsény plébánosa, aki egyben esperes is volt mindössze a 15. század utolsó negyedében tűnik fel.⁵⁰⁷ Szerencs plébánosának egyetlen alesperesi említése igen korainak tekinthető ebben a sorban, hiszen a 14. század első negyedére esik.⁵⁰⁸ Vásárosnaményben a 15. század második felében ugyanabban az évben – 1462-ben – ugyanazt a plébánost említik többször is, mint alesperest.⁵⁰⁹ A Dél-Dunántúlon pedig mindössze egyetlen adat szól a 16. század

211. oklevél 319.; 1415: Benedek kállói plébános: Dl. 79220. (Arcanum CD)

⁵⁰² 1420: Jakab plébános és esperes Bónis 1997 2145. regeszta 252., Dl. 54138. (Arcanum CD), Dl. 107724. (Arcanum CD), Df. 285876. (Arcanum CD); 1430: „...Dominicum plebanum et vicearchidiaconum de prefata Kallo...”: Zichy XII. 109. oklevél 134.; 1440 körül: Péter pap és esperes: Adatok 1885 158.; 1454: János plébános és alesperes Df. 228760. (Arcanum CD); 1456: András plébános és alesperes Dl. 15026. (Arcanum CD); 1483: Balázs plébános és esperes Bónis 1997 3457. regeszta 449., Dl. 56134. (Arcanum CD); 1484: Balázs plébános és esperes Dl. 56170. (Arcanum CD), Bónis 1997 4122. regeszta 567.

⁵⁰³ 1322: Márton bátori pap, szatmári esperes: Bónis 1997 728. regeszta, 729. regeszta 81., Dl. 96080., Dl. 96090. (Arcanum CD), AO. VI. 755. regeszta 278., AO. VI. 825. regeszta 303.; 1445-1455 között Mihály plébános és alesperes Bónis 1997 2702. regeszta 324., Dl. 39552. (Arcanum CD) – ez alapján 1445-1455 közé teszik a keltezés időpontját; 1470: János plébános és alesperes Bónis 1997 3153. regeszta 389., Dl. 39606. (Arcanum CD)

⁵⁰⁴ Héderváry I. 292. oklevél 388., Dl. 91004. (Arcanum CD)

⁵⁰⁵ Dl. 94336. (Arcanum CD)

⁵⁰⁶ Héderváry II. 18. oklevél 19.

⁵⁰⁷ 1477 János Zechen-i plébános és esperes: Balassa 1990 418. regeszta 150., Dl. 65958. (Arcanum CD)

⁵⁰⁸ 1321: Fejér CD VIII/2. 133. oklevél 308., 1322: Fejér CD VIII/2. 62. oklevél 343.

⁵⁰⁹ 1462 Damján/Demjén naményi plébános és alesperes: Bónis 1997 2937. regeszta 354., Dl. 39595. (Arcanum CD), Bónis 1997 2938. regeszta 354., Bónis 1997 2943. regeszta 355., Dl. 39596. (Arcanum

legelejéről, 1504-ből Somogyvár Szent György egyházának alespereséről.⁵¹⁰ Sajnos az adatok hézagossága miatt az előző csoportokhoz képest szinte csak annyit mondhatunk el, hogy ebben a csoportban is előfordulnak ezt a címet ellátó plébánosok is.

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közül öt egyháza kapcsán szólnak a források alesperesekről. Demecser és Edelény egy-egy ilyen említése a 14. századból ismert.⁵¹¹ A 15. század első felében Mátészalka két plébánosát, 1427-ben Bálintot,⁵¹² majd 1437-ben Lászlót⁵¹³ alesperesként is említik a források. A 15. század második felében Kállósemjénben Pál plébános és alesperes-esperes neve ismert 1457 és 1491 között, természetesen nem kizárt, hogy a hosszú időtartam miatt esetleg egynél több ugyanolyan nevű egyénről van szó, azonban itt már az is előfordul, elsősorban a későbbi említésekkor, hogy a plébánosi cím nem szerepel, csak az esperesi, alesperesi.⁵¹⁴ A már a 13. század második felében egyházigazgatási szempontból a környék településeinél előbbre lévő Forró esetében nem meglepő, hogy a 14. század első harmadában papja már alesperes is.⁵¹⁵ Egy-egy említés mellett itt is megfigyelhető az – amikor egyes plébánosok szolgálati idejét tudjuk követni –, hogy a plébánosi és alesperesi-esperesi címet nem mindig következetesen és együtt, hanem esetleg egymást váltogatva használják az írott források. Forrón György plébános 1377-ben jelent meg a forrásokban,⁵¹⁶ majd 1385-ben csak mint esperes szerepelt,⁵¹⁷ majd 1389-ban és 1400-ban pedig mint plébános és esperes.⁵¹⁸ A 15. század során csak egyszeri említésekkel találkozunk.⁵¹⁹

A másik vizsgált területen szintén öt településen ismerünk alesperest vagy esperest. Alsózákányon egymást követő két évben, azaz 1453-ban és 1454-ben említik Pál plébánost alesperesként, míg 1454-ben a Felsőzákányban szolgáló Miklós csak

CD) Fekete Nagy 1931 151. oklevél 101., Dl. 39595. (Arcanum CD) Fekete Nagy 1931 150. oklevél 100.
⁵¹⁰ MREV IV. 1907 123. oklevél 151. I. jegyzetben

⁵¹¹ Demecser – 1380 Péter plébános és alesperes: Dl. 42155. (Arcanum CD), Dl. 64099. (Arcanum CD); Edelény – 1300-1320 között András pap és borsodi alesperes: Dl. 97768. (Arcanum CD)

⁵¹² Bónis 1997 2282. regeszta 269., Dl. 97057. (Arcanum CD)

⁵¹³ Bónis 1997 2459. regeszta 294., Dl. 39535. (Arcanum CD), Fekete Nagy 1931 86. oklevél 81.

⁵¹⁴ 1457: Pál plébános és alesperes Dl. 15188. (Arcanum CD); 1465: Pál plébános és esperes Bónis 1997 3033. regeszta 370., Dl. 55803. (Arcanum CD); 1466: Pál esperes [valószínűleg plébános is] Dl. 55806. (Arcanum CD); 1470-1490: Pál alesperes Dl. 47927. (Arcanum CD)

⁵¹⁵ 1315-1330 között Lőrinc pap és alesperes: Bónis 1997 548. regeszta 64., Dl. 84251. (Arcanum CD)

⁵¹⁶ Dl. 42054. (Arcanum CD), Fejér CD IX/7. 604.

⁵¹⁷ Bónis 1997 1487. regeszta 166.

⁵¹⁸ 1389 György plébános és esperes: Bónis 1997 1518. regeszta 171., ZsO. I. 1052. regeszta; 1400 György plébános és esperes: Bónis 1997 1711. regeszta 192.

⁵¹⁹ 1411 Miklós Forró-i plébános és alesperes: ZsO. III. 133. regeszta; 1463: Demeter Fforro-i plébános és alesperes: Dl. 15861. (Arcanum CD), Bónis 1997 2981. regeszta 362.

plébánosként szerepel a forrásban.⁵²⁰ Ebben az esetben nyugodtan állíthatjuk, hogy ugyanarról a személyről van szó. Marcali Balázs nevű plébánosát és esperesét említik 1456 és 1459 között,⁵²¹ lehetséges, hogy ő szerepel egy 1476. évi oklevélben is. 1418-ban a lábodi Szent Lukács egyház rectora, János egyben ottani esperes is.⁵²² Zalaszántó már igen korán, a 14. század közepén, 1357-ben esperesi székhelyként is funkcionált, ekkor János pap viselte ezt a címet,⁵²³ majd ezt követően 1472-ben említik a szántói alesperest⁵²⁴ és 1508-ban Mátyást, aki plébános és esperes volt itt.⁵²⁵ Ez az egy-egy évszázadból származó egy-egy adat alapján arra következtethetünk, hogy a cím – bár több forrásunk nincs rá – folyamatos volt a szántói plébániát betöltők számára. Hasonló helyzetet láthatunk Salomvár esetében, ahonnan 1367-től ismert az írott forrásokból alesperes,⁵²⁶ 1403-ban ezt a címet János plébános töltötte be.⁵²⁷

Ezek az adatok sokféle lehetőségre utalnak, mindenképp fontos azt megfigyelni, hogy melyik csoportban a települések számához képest milyen arányban találhatók alesperesi említések azaz az oda sorolt települések közül mennyi esetében ismerünk legalább egy esperesi vagy alesperesi említést. A legmagasabb kategóriában az északkelet-magyarországi települések több, mint felében tudunk ilyen adatról, valamint az egyetlen ide sorolható dél-dunántúli településen is feltűnnek esperesek. A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok felében említették meg a plébánost alesperesként vagy esperesként Északkelet-Magyarországon, a Dél-Dunántúlon azonban nem egészen a negyedét. A részleges városfunkciójú mezővárosok közül a negyedében sem ismerünk ilyen említést Északkelet-Magyarországon, a Dél-Dunántúl esetében pedig a települések 90%-ból nem ismert ilyen adat. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak népes csoportjában – mindkét területen – alig 10 % esetében tudunk arról, hogy plébánosuk alesperesi címet is viselt. Ezek alapján tehát azt állíthatjuk, hogy egy-egy alesperesi címet inkább a jelentősebb városfunkciójú települések, a településhierarchiában előkelőbb helyet elfoglaló oppidumok plébánosai nyerhették el

⁵²⁰ 1453: Bónis 1997 2758. regeszta 332., Dl. 14705. (Arcanum CD), Dl. 14704. (Arcanum CD), 1454: Dl. 14823. (Arcanum CD)

⁵²¹ 1456: Dl. 15022. (Arcanum CD), Bándi 1986 44. oklevél 45., Dl. 15038. (Arcanum CD), Bándi 1986 45. oklevél 45-46., 1459: Dl. 15370. (Arcanum CD), Bándi 1986 47. oklevél 46.; 1476: Df. 200542. (Arcanum CD)

⁵²² Dl. 102009. (Arcanum CD), ZsO. VI. 1958. regeszta

⁵²³ Zala I. 368. oklevél 580., Békefi 1907 176.

⁵²⁴ Dl. 93455. (Arcanum CD)

⁵²⁵ Dl. 65196. (Arcanum CD)

⁵²⁶ Valter 1993 70.

⁵²⁷ ZsO. II/1. 2213. regeszta

annak ellenére, hogy a részleges funkciójú mezővárosok esetében a dél-dunántúli és az északkelet-magyarországi területek esetében jóval nagyobb eltérés van.

3. Oltárok és kápolnák a plébániatemplomokban

A vizsgált területen és forrásokban oltárokról és kápolnákról, valamint az ezekben tisztséget betöltőkről is szólnak a források. Az oltáralapítványok feladata az volt, hogy imádkozzanak, zsolozsmázzanak és misézzenek az alapítványt tevő és rokonai lelki üdvéért. Az alapítvány mértéke változó lehetett, akár egy klerikust teljesen eltartatott, vagy esetleg csak kiegészíthette jövedelmét, sőt akár több altarista is tartozhatott egyetlen oltárhoz. Ezek az altaristák vagy oltárosok felszentelt papok voltak, akik elsősorban miséztek és nem volt feladatuk a lelkipásztorkodás. Helyzetük a káplánokénál kedvezőbb volt, jóval kevésbé függtek a plébánostól. A kápolna- és oltárigazgatóságokat eredetileg a káptalanokban szervezték meg, így feltűnésük a városi, mezővárosi és falusi egyházakban fokozatos elterjedésükről és népszerűvé válásukról tanúskodnak. Az oltár- és kápolnaalapítások a városi plébániatemplomokban a 15-16. században egymást követték, így ezek új és igen fontos elmeivé váltak a települések egyházi viszonyainak és a polgárság vagyonosodásának mértékét is mutatta.⁵²⁸ Megjelenésük a többi településen fontos jele volt annak, hogy ezek a plébániatemplomok kiemelkedtek a többi település templomához képest és ezzel a városi településhierarchiában elfoglalt szerepére. A központi helyek, mezővárosok plébániatemplomaiban az oltárok és kápolnák alapítása jelezheti a mezővárosi polgárság anyagi emelkedését, de bizonyítéka lehet a birtokos kegyúr gondoskodási-építtetői szándékának is. Ennek esetleges eldöntéséhez a szükséges írott források, illetve építéstörténeti adatok ismerete szükséges. Ez utóbbiak összevetése a plébániatemplom egészével fontos adalékkal szolgálhat az épület belső kiképzése és használata szempontjából is.

Az alapítvány mértékétől függően azonban egy-egy oltárjavadalom ideiglenesen vagy véglegesen megszűnhetett, esetleg kisebb javadalmakat összevonhattak, hogy így egy-egy klerikus eltartására alkalmassá váljanak. A javadalmak elsősorban készpénzt vagy szőlőt jelenthettek. Az oltárigazgatói cím betöltése azonban függött a kegyúri jogtól, illetve az alapítócsaládtól. Sokszor az alapító család egy tagja töltötte be ezt a posztot, ezzel biztosítva megélhetést a számára.⁵²⁹

⁵²⁸ Mályusz 2007 140., 142.

⁵²⁹ Mályusz 2007 142., 144.

Minden oltárnak és kápolnának volt oltárigazgatója, ráadásul a középkori Magyarország nagyobb településeinél a kápolnák számának növekedése a 15. század elejétől indul meg és ez a folyamat az 1470 utáni időszakban még erőteljesebbé vált.⁵³⁰ Kutatásunk szempontjából ez azért is fontos, hiszen éppen azon időszakhoz kapcsolható, amikor a mezővárosi fejlődés is virágkorát éli és a mezővárosi plébániatemplomok is változóban vannak, tehát az esetleges oltár- és kápolnalapítások csak még inkább hangsúlyozzák egy oppidum városias jellegét.

Az írott források alapján a vizsgált településeken a kápolna vagy a plébániatemplom épületéhez kapcsolódott, annak bővítménye volt vagy pedig teljesen különálló épületként funkcionált.

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjából minden település plébániatemplomában nem is egy oltárról van említés. Gyöngyösön két oltárt említenek a források, Bél Mátyás munkája azonban egyenesen 21 oltárról tud,⁵³¹ valamint a templom északi oldalán állt a gótikus Szent Anna kápolna,⁵³² majd a késő középkorban a település terjeszkedése során az oppidum nyugati határát éppen a Corpus Christi azaz a Szent Orbán kápolna határozta meg.⁵³³ Miskolcon négy titulussal említett oltárról van tudomásunk, valamint két kápolnáról, sőt az ezekhez tartozó javadalmas házakat is ismerjük.⁵³⁴ Ezeken felül 1376-ban a Szent György promontorium,⁵³⁵ a mai Avas, neve tűnik fel, majd 1507-ben magát a kápolnát is említik.⁵³⁶ Sárospatakon már a 15. század első felében kápolna és öt oltár volt ismert. Debrecen temploma négy oltárának titulását ismerjük a 15-16. századból.⁵³⁷ A 14. század végén pedig a Mindenszentek és Szent Erzsébet kápolnák álltak a településen, majd a 15. század első harmadától Szent Miklós tiszteletére emeltek újabb kápolnát.⁵³⁸

1508-ban Miskolcon létrejött a mészárosok céhe, amelynek alapítólevele rávilágít arra is, hogy a szabad királyi városok céheihez hasonlóan a kegyes, istennek tetsző cselekedetekben is követni akarták társaikat, így az alapítólevél rendelkezik arról

⁵³⁰ Cevins 2003/a 32.

⁵³¹ 1500 körül Szűz Mária oltár: Bónis 1997 3832. regeszta 512.; Bél: Heves 2001 209., 211., 213.

⁵³² Valter 2002 89-102.

⁵³³ Draskóczy 1984 115.

⁵³⁴ Miskolc tört. I. 211. 1504-ben a piacon négy egyházi ingatlan van: a plébános köháza, a Boldogasszony-ház, a Szent Mihály-ház, a Szent Benedek-ház ; 1502: Szent Benedek-ház – Miskolc tört. I. 232., 1572: Szentjános szőlő – Miskolc tört. I. 232.

⁵³⁵ Miskolc tört. I. 240.

⁵³⁶ Tóth 1990 139. oklevél 98.

⁵³⁷ Módy 2006 113-115.

⁵³⁸ Módy 2006 113-115.

is, hogy „...a mészáros mesterek kiválaszthatnak a miskolci plébániai templomban egy oltárt és ahhoz az oltárhoz kereshetnek egy megfelelő, buzgó papot, aki naponként vagy hetenként - aszerint amint vele időben és salariumban meg tudnak egyezni - mutat be részükre szentmise - áldozatot és imádkozik a céh minden tagjának a lelkiüdvéért...”.⁵³⁹ Az ilyen jellegű külön ájtatosság igénye jól ismert a középkori nagyobb településeken is. A plébániatemplomokban megjelentek az ilyen célokkal céhek által létrehozott oltárok és kápolnák, amelyek egyre több klerikus megélhetését is szolgálták. Kisebb mértékben a falusi templomokban is felvették ezeket a szokásokat, itt elsősorban egy-egy új földesúri család temetkezőhelyeként szolgáltak.⁵⁴⁰ A miskolci céhlevél kapcsán azonban érdemes arra felhívni, hogy itt nem saját, új alapításról esik szó, hanem a már meglévő oltárok közül választanak ki egyet, amelyhez azonban saját papot keresnek. Ennek oka kettős lehet, az egyik egyfajta költségcsökkentés, azaz a céhalapításkor szükséges formai igényt kielégítik, de teljesen új oltár emeléséhez nem elég erős a mészárosok közössége. A másik, és valószínűbb ok, egyfajta helyhiány lehetett a középkori plébániatemplomban. Sajnos nem tudjuk, hogy a két, ekkor Miskolcon álló plébániatemplom közül melyikről szól a forrás, de gyaníthatóan az ómiskolci Szent István király templomra kell gondolnunk, ahol a 16. század elejére már talán valóban nem volt hely egy egyszerű oltáremelésre, sem egy kápolnabővítmény kialakítására, tekintetbe véve a templomot körülölelő temetőt is. Hasonló figyelhető meg Gyöngyösön is, hiszen a templomhoz kapcsolódó Szent Anna kápolnát a szabó céh építtette a 15. század során. Míg az északkelet-magyarországi terület települései igen jól adatoltak, addig az ugyanebbe a csoportba tartozó dél-dunántúli Kapornakon mindössze csak egy 1518-ból való Mindenszentek oltár említés ismeretes.⁵⁴¹

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosoknál hasonló a helyzet, az északkelet-magyarországi terület ide tartozó nyolc település közül öt templomából ismerünk oltárra, kápolnára vonatkozó adatokat, igaz itt általában már egy-egy egyházzal csak egy-egy oltár vagy kápolna adat van. A kivétel Sátoraljaújhely, ahol ráadásul már a 15. század első feléből tudunk oltárokról, amelyeket a század második feléből már név szerint is ismerünk.⁵⁴² Pásztón⁵⁴³ és Kisvárdán⁵⁴⁴ csak altarista papok

⁵³⁹ Dl. 39386. (Arcanum CD); Szendrei III. 150-152.

⁵⁴⁰ Mályusz 2007 141.

⁵⁴¹ Vasvári káptalan 1997 649. regeszta 212.,

⁵⁴² 1420-1440 között Máté altarista: Df. 285058. (Arcanum CD), 1468 Szent Zsófia és Szentháromság oltárok: Bándi 1985 Újhely 65. regeszta 709.

neveit ismerjük, míg Nagykállón a Szent Kereszt oltárt a 14. század közepén említik, azonban ebben az esetben lehetséges, hogy a főoltárról van szó, hiszen az oltár titulusa megegyezik a templomával.⁵⁴⁵ Nyírbátor kilenc oltáráról csak 18. századi források emlékeznek meg, pontosabban azonban nem határozza meg ez a forrás, hogy ebből a középkor során valójában mennyi létezett.⁵⁴⁶ Kápolnákról még kevesebb írott forrás szól, a nyírbátori Krisztus Teste kápolna a plébániatemplom mellett állt.⁵⁴⁷ Kisvárdán említik 1453-ban Bertalan capellanust. Több település esetében ismertünk olyan kápolnákat, amelyek temetkezésre szolgáltak, mint Pásztón a közvetlenül a plébániatemplom szomszédságában épített Szent László kápolna, valamint a temetőben álló kápolnák, mint az újhelyi 11 ezer szűz kápolna a temetőben, amely a pálos kolostorhoz tartozott.⁵⁴⁸

A dél-dunántúli településeknél is igen magas az arány, hiszen a csoportba tartozó települések kétharmadában ismerünk kápolna adatot, és valamivel több, mint a felében oltáradatokat is. A templomon belüli kápolnára biztos írásos forrásunk csak a pécsváradi Mindenszentek plébánia esetében van 1428-ból.⁵⁴⁹ A településen a templom épületétől független kápolnaépületről van tudomásunk öt településen, amelyek közül három azonban nem a település területén, hanem a várban állt, így Nagykanizsán a várban lévő Boldogságos Szűz kápolnát említik 1423-ban,⁵⁵⁰ az ozorai vári Szent Fülöp és Borbála kápolnáról 1438-ban szól egy oklevél,⁵⁵¹ míg a siklósi vár kápolnájának Márk nevű rektoráról 1507-ben.⁵⁵² A település területén álló kápolnáról szól a forrás a segesdi Keresztelő Szent János kápolna esetében, amelynek rectorát említik 1455-ben⁵⁵³ és valószínűsíthető, hogy az 1553-ban a tolnavári Kápolna utcában említett, a város szélén álló Szent Bertalan kápolnát legkésőbb a késő középkorban alapították.⁵⁵⁴ Vannak azonban olyan kápolna-adataink is, amelyek alapján nem tudjuk biztosan megmondani,

⁵⁴³ 1459 Bertalan altarista: Békefi 1898 169. 8.j.

⁵⁴⁴ 1423 Bálint a várdai Szűz Mária egyház oltárigazgatója: Bónis 1997 2206. regeszta 260., DI. 87971. (Arcanum CD)

⁵⁴⁵ 1342 Szent Kereszt egyház: Kállay I. 636. regeszta 147., 655. regeszta 151-152., DI. 51170. (Arcanum CD), DI. 51187. (Arcanum CD), 1351 Szent Kereszt oltár: Szabolcs megye I. 2004 468-469. regeszta 121., 470. regeszta 122., 1409 Kallo-i Szent Kereszt egyházban az oltárnál: Szabolcs megye II. 2003 164. regeszta 53.

⁵⁴⁶ ACP I. 31.

⁵⁴⁷ 1433 Krisztus teste rotunda: Középkori oklevelek 2000 50. oklevél 104.

⁵⁴⁸ Bándi 1985 Újhely 89. regeszta 719., DI. 22709. (Arcanum CD)

⁵⁴⁹ Lukács I. 994. regeszta 202.

⁵⁵⁰ Méri 1988 14.

⁵⁵¹ DI. 88142. (Arcanum CD)

⁵⁵² DI. 75740. (Arcanum CD)

⁵⁵³ DI. 14915. (Arcanum CD)

⁵⁵⁴ K. Németh 2003/a 145.

hogy a templomon belüli vagy önálló kápolnaépületre vonatkoznak. Ilyen az 1402-ben említett kanizsai Szent Miklós,⁵⁵⁵ az 1420-as forrásból ismert ozorai Szent Anna kápolna.⁵⁵⁶ Utóbbi talán önálló épület lehetett, helyét újkori források alapján a vár bejárata mellett álló várkápolnával azonosítják.⁵⁵⁷ A forrásokban öt település templomának oltárát vagy oltárosát, esetleg együtt a kettőt említik.⁵⁵⁸

A részleges városfunkciójú északkelet-magyarországi mezővárosoknak már csak egyharmadából van tudomásunk oltárról és kápolnáról, ezek közül egy a Hegyalján található, mégpedig Szerencs.⁵⁵⁹ Muhiban 1470-ben egy hatalmaskodás során csak a templom főoltárát említik védőszent megjelölése nélkül.⁵⁶⁰ A másik két esetben, azaz Poroszlón és Telkibányán nem a templomon belül, hanem a településen elhelyezkedő kápolnákról van tudomásunk.⁵⁶¹ Telkibányán ennek a fakápolnának a helyén épült fel a Szent Katalin ispotály.⁵⁶²

Az egyházakhoz kapcsolódó és az önállóan álló kápolnákról ebben a csoportban a Dél-Dunántúl esetében azt tudjuk elmondani, hogy mindössze négy településen van biztos adatunk és a fentebb említett simontornyai Szent György mahalle kapcsán feltételezett esetleges kápolnát csak erősen feltételeesen sorolhatjuk ide. A négy településből kettő esetében is két kápolna-adatot is ismerünk, az egyik az 1455-ben említett babócsai Boldogasszony kápolna, amely a plébániatemplom oldalán van,⁵⁶³ míg az ugyanebben az évben említett Gyümölcslő Boldogasszony kápolna a településen kívül, a várban állt.⁵⁶⁴ A másik ilyen település Tamási, ahol 1447-ben a plébániatemplom oldalán álló Szűz Mária kápolnáról hallunk,⁵⁶⁵ míg az 1432-ben említett Mindenszentek kápolna ekkor újonnan építettnek említik, de nem tudjuk

⁵⁵⁵ ZsO. II/1. 1836. regeszta, MREV II. 1899 432. oklevél 338.

⁵⁵⁶ Lukcsics I. 284. regeszta 96., ZsO. VII. 1698. regeszta, Lukcsics I. 299. regeszta 98., ZsO. VII. 1824. regeszta

⁵⁵⁷ K. Németh 2006 137.

⁵⁵⁸ 1430 nagykanizsai Szent Szalvátor oltár: Lukcsics I. 1361. regeszta 251., 1475 segesdi Szent Kereszt oltár: MREV III. 1902 436. oklevél 291., 1531 ozorai Szent András oltár: K.Németh 2003/a 145., Héderváry II. 32. oklevél 45., 1478 tolnavári valamely szűz tiszteletére emelt oltár: MREV IV. 1907 393. oklevél 473., 477.

⁵⁵⁹ 1524 Péter szerencsi altarista: Bónis 1997 4345. regeszta 614., Egyháztörténelmi emlékek I. 159. oklevél 155.

⁵⁶⁰ Dl. 70295. (Arcanum CD)

⁵⁶¹ 1420 poroszlói Szent Jakab apostol kápolna: ZsO. VII. 2384. regeszta

⁵⁶² 1367: Bándi 1985 Gönc 1. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD)

⁵⁶³ Marcali 1995 75.

⁵⁶⁴ Dl. 14915. (Arcanum CD)

⁵⁶⁵ K. Németh 2003/a 149.

pontosan, hogy a templomban volt vagy önálló épületként állt a településen.⁵⁶⁶ Ezen túlmenően a plébániatemplomon belüli Gyümölcsöltő Boldogasszony kápolnát említenek 1455-ben Kálmáncsán is.⁵⁶⁷ A településen állóként azonosítható épületről tudunk 1470-ből Cikádon Szent Tamás és Szent Zsófia tiszteletére.⁵⁶⁸ Oltárokról a települések kevesebb, mint feléből van adatunk, azonban Cseményben két oltárról is van tudomásunk Szent György és Szent Anna tiszteletére.⁵⁶⁹ Ebben a csoportban két olyan település is van, ahonnan az oltáradat hordozható oltárról szól, mégpedig 1428-ban és 1433-ban Cikádon, valamint 1467-ben pedig Tamásiban.⁵⁷⁰ Babócsán a templom titulussal megegyező, így talán a főoltár említésének betudható Szent Egyed oltár rektoráról, Babócsai Mihály Pátról tudunk 1501-ből.⁵⁷¹ Kőröshegyen egy 1518. évi forrásban szerepel név szerint öt oltárigazgató: Mihály, Gergely, Albert, Lőrinc és Bertalan.⁵⁷² Számuk csak az oltárok számát maximálja, azonban ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy biztosan 5 oltár állt a kőröshegyi plébániatemplomban, hiszen az oltáralapítvány nagyságától függött, hogy egy vagy több pap látta el a szolgálatot. 1455-ben a Somogyvár városban álló Szent György egyház Szent István vértanú oltára,⁵⁷³ 1434-ben Gergely mohácsi oltáros pap,⁵⁷⁴ 1429-ben Zechche-i Benedek Mihály, a szekcsői Szent Jakab egyház Száz Mária oltárának rektora szerepel az oklevelekben.⁵⁷⁵ Ez utóbbi azért is érdekes, mert valószínűleg szintén ezt a Benedek Mihályt említik ugyancsak 1429-ben, mint a Szent Jakab egyház portionariusát.⁵⁷⁶

A legkisebb települések, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak, között is ismerünk kápolnaalapításokat mind Északkelet-Magyarországon, mind a Dél-Dunántúlon, bár elenyésző számban, mint például a Zemplén megyei Bodrogkeresztúr Szent Katalin oltárát és annak igazgatóját a 16. század elejéről,⁵⁷⁷ valamint a Borsod megyei Hejőcsaba esetében, ahol 1502-ben említik a források Imre papot a

⁵⁶⁶ Lukács II. 72. regeszta 56., MREV III. 1902 104-106. oklevél 74.

⁵⁶⁷ Dl. 14915. (Arcanum CD)

⁵⁶⁸ K. Németh 2006 39.

⁵⁶⁹ 1429 Szent György Lukács I. 1117. regeszta 216., 1429 Szent Anna Lukács I. 1118. regeszta 217.

⁵⁷⁰ Cikádor: Lukács I. 1060. regeszta 210., Tamási: Lukács II. 177. regeszta 79., K. Németh 2006 176.

⁵⁷¹ Jankovich-Bésán 1976 5., ld. még: MREV IV. 1907 113. oklevél 139.

⁵⁷² Df. 208185. (Arcanum CD), Df. 208317. (Arcanum CD)

⁵⁷³ Dl. 14915. (Arcanum CD)

⁵⁷⁴ Koszta 2007 226.

⁵⁷⁵ Lukács I. 1118. regeszta 217., Lukács I. 1129. regeszta 219.

⁵⁷⁶ Lukács I. 1138. regeszta 221.

⁵⁷⁷ 16. század eleje „...Domonkos pap a Kerezhthw-i Szent Kereszt plébániaegyház Szent Katalin oltárának igazgatója...”: Bándi 1985 Tokaj 18. regeszta 689.

Mindenszentek kápolna káplánját és altaristáját.⁵⁷⁸ Ezt az adatot a plébániatemplom titulására szokták értelmezni, azonban ha az oklevél regesztájának szövegét is figyelembe vesszük sokkal valószínűbb, hogy itt valójában a plébániatemplom kápolnájáról van szó. Részben azért, mert annak a Csabai Kovács Istvánnak a végrendeletét írják át, aki a miskolci Szent István király plébániatemplomban is kápolnát alapított és a Miskolc melletti településen is birtokos volt 1479-től, ahol egyre nagyobb birtokrészeket szerzett meg,⁵⁷⁹ hanem azért is, mert az oklevél szerint az átírást Csabai Horváth Gergely, más néven Japricai Horvát Gergely, az elhunyt veje kéri ugyan a jászói konventtől, de nem a maga számára, hanem András, a miskolci Szent Mihály arkangyal rectora és a már fent említett Imre pap, a csabai Mindenszentek kápolna káplánja és altaristája számára. Nem lehet véletlen, hogy két ilyen egyházi tisztséget betöltő számára kéri a végrendelet átírását. Az eseményekből úgy tűnik, hogy mindkét kápolna alapítója vagy legalábbis javadalmazója lehetett Csabai Kovács István, a végrendeletében 3 forintot hagyott a papoknak (a forrás a presbiteris szót használja azaz a felszentelt papot és nem a plébánost!) a tricesimára azaz a 30 napos gyászidőszakban mindennap elmondandó misék elmondására. Ez a forrás azonban nem csak a csabai kápolna megítélésében fontos, hanem abban is, hogy eddig biztosan csak a miskolci Mária mennybemenetele kápolna építését lehetett Csabai Kovács Istvánhoz kötni, de hipotetikusán felmerülhet, hogy az egyház másik kápolnájának alapításában is szerepet játszott.⁵⁸⁰

A Dél-Dunántúlon a templomhoz kapcsolódva három településről ismerünk kápolna adatot, 1441-ben a zalaszántói Szent Kozma és Damján plébániaegyház temetőjében álló kápolnát említik,⁵⁸¹ 1492-ben Szeptetneki Nagy András Istvánt acolytusról hallunk, aki a szeptetneki plébániatemplom kápolnájában szolgált.⁵⁸² Babarcon 1429-ben szolgált Jakab Mihály, akit a Szent Imre plébániaegyházban szolgálnak mondanak, de a forrás a következő módon nevezi meg az ő funkcióját: „portionarius ecclesie/capellanus ecclesia parochialis”.⁵⁸³ Ebben a csoportban a település területén, a templomon kívül álló kápolna lehetett az 1531-ből ismert régi⁵⁸⁴

⁵⁷⁸ Dl. 84018. (Arcanum CD)

⁵⁷⁹ Dl. 83841. (Arcanum CD), Dl. 83872. (Arcanum CD), Dl. 83954. (Arcanum CD), Dl. 83967. (Arcanum CD)

⁵⁸⁰ Csabai Kovács István birtokairól, karrierjéről részletesen: Miskolc tört. I. 169., Draskóczy 2004 131-138.

⁵⁸¹ MREV III. 1902 192. oklevél 115.

⁵⁸² MREV III. 1902 480. oklevél 324.

⁵⁸³ Lukcsics I. 1185. regeszta 226.

⁵⁸⁴ K. Németh 2006 91., Hédervár II. 32. oklevél 43.

és valószínűleg az 1437-ben említett kesztölci Szent Mihály kápolna is.⁵⁸⁵ Bizonyosan nem megállapítható, hogy az 1215. évi oklevélben a kesztölci Szent György egyház kápolnái a templomon belül vagy azon kívül álltak.⁵⁸⁶ A települések mintegy egynegyedének egyházaiban tudunk oltárról, bár a települések középkori írásmódjának következetlensége miatt vannak bizonytalan adatok is. Ezek egyike az az 1496. évi Szent Katalin oltáremlítés Letenyén, ami egyben a település egyházának egyetlen írott említése is.⁵⁸⁷ Azonban a településnév Liteghe formája kérdőjeleket vet fel, az azonosítás felé hajlik a település opido megjelölése. Hasonlóan problematikus az a szintén 1496-ból származó említés, amikor Hettesi György clericust és a Szűz Mária oltár papját említik, amely „Hetenn” parochialis egyházában található.⁵⁸⁸ Itt bár a clericus neve adhatta a településnév feloldását, de semmi biztos nem utal arra, hogy a településnevet nem esetleg inkább Hetényként lehetne feloldani, bővebb adatokkal sajnos a forrás sem tud szolgálni. A harmadik ilyen kérdőjeles eset Somogytúrnál merül fel, ahol – akárcsak az előbbi kettőnél – 1496-ban szerepel János, a Szűz Mária oltár papja, amely „Thnw” Szent Márton püspök parochialis egyházában áll.⁵⁸⁹ Sajnos ebben az esetben nem ismerjük Túr egyházának patrociniumát, ami alapvető segítséget nyújthatna az oltáradat elfogadásában vagy elvetésében. A többi település esetében annyit tudunk elmondani, hogy a zalasántói oltárra vagy oltárokra csak közvetlen adatunk van, hiszen 1247-ben csak az oltárjövendelmeket említik.⁵⁹⁰ Zalaegerszegen azonban csak 1540-ben említik az oltárigazgatót, az oltár megnevezése nélkül.⁵⁹¹ Ugyancsak a 16. század közepe táján, 1542-ben említik a pellérdi plébániatemplom két oltárigazgatóját.⁵⁹² A többi település közül 1496-ban Bélavár Szűz Mária oltárának papja, Gregorius Fabri,⁵⁹³ 1492-ben Lábod Mindenszentek oltárának papja, Johannes Benedicti Toth,⁵⁹⁴ 1456-ben Marcali Szent László király oltárának papja, Miklós,⁵⁹⁵ 1500-ban Somogytúr Mindenszentek oltárának papja, Johannes de Etwes,⁵⁹⁶ 1429-ben

⁵⁸⁵ K. Németh 2003/a 150., Lukcsics II. 443. regeszta, 444. regeszta 143.

⁵⁸⁶ K. Németh 2003/a 145., Mon. Strig. I. 206. oklevél 206.

⁵⁸⁷ MREV IV. 1907 113. oklevél 136.

⁵⁸⁸ MREV IV. 1907113. oklevél 135.

⁵⁸⁹ MREV IV. 1907 113. oklevél 136.

⁵⁹⁰ Vasvári káptalan 1997 11. regeszta 15., HO. VI. 33. oklevél 47.

⁵⁹¹ Bilkei 2006 16.

⁵⁹² Horváth-Timár 1972 116.

⁵⁹³ MREV IV. 1907 113. oklevél 135.

⁵⁹⁴ MREV III. 1902 480. oklevél 324.

⁵⁹⁵ DL. 15038. (Arcanum CD), Bándi 1986 45. oklevél 45-46.

⁵⁹⁶ MREV IV. 1907 113. oklevél 138.

Babarc Szűz Mária oltárának papja, Michaelis Laurentii de Darotz⁵⁹⁷ és 1524-ben a somogyiszi hordozható oltár és oltárigazgatóság említése ismert.⁵⁹⁸

Az adatok áttekintése alapján megállapítható, hogy a 14. századi vagy annál korábbi írott, illetve építéstörténeti adatok minden esetben a plébániatemplomon kívül álló önálló kápolnára vonatkoznak, míg az épületeken belül kialakított kápolnák, valamint az oltárállítás terjedésének időszaka a 15. század, annak is főleg a második fele, illetve vége. A század első felére eső említések elsősorban a nagyobb településekre, központokra jellemzőek, a kifejezetten késői, a 16. század elejéről ismert adatok pedig a legalacsonyabb pontszámú települések templomaira. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a mezővárosi plébániatemplomokban emelt oltárok és kápolnák száma éppen abban az időszakban növekszik meg, amelyet a történetírás a mezővárosiasodás korszakának tekint és elsősorban a magasabb kategóriák templomai esetében tudjuk kimutatni, így összefüggés van az oltáralapítás és az egyes központi helyek, mezővárosok településhierarchiában betöltött helye között.

4. Mezővárosi egyházi intézmények az írott forrásokban

A plébániatemplomokon, oltárokon, kápolnákon kívül a település képéhez és egyházi topográfiájához tartoztak egyéb épületek is, mint a kolostorok – amelyekről itt most részletesen nem ejtek szót – , iskolák, isptályok, valamint az írott források időről időre beszámolnak a temetők meglétéről is – bár a szabályozások miatt azt pontosan tudjuk, hogy a temetőnek a késő középkorban a plébániatemplomban körül volt a helye.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ Lukácsics I. 1117. regeszta 216.

⁵⁹⁸ K. Németh 2006 161.

⁵⁹⁹ 1363-ban a sárospataki templom temetőjét említik: Zichy III. 155. oklevél 215-216., 1444-ben a kazai templomét: Adatok 1887 228., viszonylag későn, 1573-ban hallunk a debreceni Szent András egyház temetőjéről: Módy 1984 41., 1427-ben a poroszlói egyház leírásánál az egyik templomról kiderül, hogy nem temetkezési hely, míg a másiknak van temetője: Adatok 1887 228., a Pásztón 1444-ben említett kőtemplom temetővel, de torony nélkül valószínűleg a Szentlélek isptályra és nem a plébániatemplomra vonatkozik: Adatok 1887 228., Kubinyi 1999/c 250., 1509-ben egy hatalmaskodás során a pásztói plébánia temetőjét említik: Bónis 1997 4054. regeszta 552., DI. 90296. (Arcanum CD), 1485-ben a kálmáncsai Mindszentek plébániaegyház temetője ismert: DI. 35717. (Arcanum CD), 1383 a váradi Szent Péter egyház temetője: Szabolcs megye I. 2004 714. regeszta 179., Zichy IV. 214. oklevél 253-254., 1483-ban a nagykálloi közegyház torony nélkül, temetőhellyel 10 marka értékű volt: Adatok 1887 228., ugyanez vonatkozik Kállósejmenre: Adatok 1887 229., 1441-ben a zalaszentői Szent Kozma és Damján templom temetőjében álló kápolna kap búcsüengedélyt: MREV III. 1902 192. oklevél 115., 1542-ben Gersei Pető Péter társaival felgyújtotta a zalaegerszegi templomot és a templom temetőjének kerítésfalát lerombolta: Németh 1976 70., 1554-ben a romos egerszegi templom temetőjében marhák és disznók járkáltak: Katolikus 2002 37., 1522-ben a kapornaki plébániatemplom temetőjében emlitenek egy temetőkápolnát: Egyháztörténeti emlékek I. 66. oklevél 74.

Ezeknek a fentebb felsorolt egyházi intézményeknek jelenléte, száma és szerepe a településen belül szintén fontos szempontok a városiasodottság kérdésének vizsgálatában. Ennek előzményei ismertek a történeti kutatásból, hiszen – ahogy a kutatástörténeti fejezetben már részletesen ismertettem – Fügedi Erik munkájában felismerte azt, hogy az ispótyúk jelenléte egy településen annak városiasságával összefüggésben állnak. Ugyancsak korábban ismertettem Kubinyi András kutatásait a külföldi egyetemrejárással kapcsolatban, amely szintén a városiasodással van összefüggésben és része is lett a kritériumrendszernek, és ezeket az elemeket is vizsgálta a városhierarchia kutatásában. Annak az összefüggése sajnos nem, illetve csak véletlenszerűen vizsgálható, hogy milyen kapcsolat van a mezővárosi oktatás, a mezővárosi iskolák és a mezővárosokból egyetemre járók száma között, illetve arról is nehéz egyértelmű véleményt megfogalmazni, hogy az egyetemre járók milyen viszonyban voltak a későbbiekben annak a mezővárosnak, központi helynek az oktatásával, iskolájával, ahonnan indultak.

4.1. Iskolák

Az oktatás magasabb szintű helyszínei a kolostori és káptalani iskolák voltak, amelyekből azonban nem jutott és nem is juthatott minden településre a középkori Magyarországon. A falusias településeken is léteztek iskolák, legalábbis a 16. század elején a Barcaság és a medgyesi szék területén vannak adataink kisebb települések iskoláiról és iskolamestereiről.⁶⁰⁰ Békefi nem kevesebbet állít, mint hogy a 14-15. században a falusi plébániai székhelyeken országszerte volt iskola. Ezt abból kiindulva teszi, hogy az egyházi szervezettel kapcsolatos intézmények az egész ország területén azonosak voltak.⁶⁰¹ A források ismeretében, illetve azok hiányában azonban ezzel az állítással nem érthetünk egyértelműen egyet, mivel túlzóan általánosítónak tartható ebben a kérdésben. A falusi iskolák esetében elsősorban a falusi papság oktatásával kapcsolatban vannak korai adataink, mely alapján feltételezhető, hogy a plébániai székhelyeken – azaz nem minden templommal rendelkező településen – lehetett az Árpád-korban iskola.⁶⁰²

Ezeknek az iskoláknak a létrejöttének legfontosabb oka a falusi plébánosok számára az utánpótlás nevelése volt. A 12. század során az esztergomi zsinat elrendelte,

⁶⁰⁰ Békefi 1906 22-23.

⁶⁰¹ Békefi 1906 24.

⁶⁰² Valter 1996/b 61.

hogy tanulatlan embert ne szenteljenek pappá, vagy amennyiben már felszentelték, akkor tovább kell képeznie magát, különben elmozdítják hivatalából. Ez a tanultság azonban közel sem volt nagy mélységű. A papnak tudnia kellett olvasni, énekelni, jártasnak kellett lennie az alapvető ismeretekben, amelyek elsősorban munkájához kapcsolódtak. Így például nem kellett tudnia írni.⁶⁰³ Az iskolai oktatást ezekben a falusi és városi iskolákban kezdetben a plébánosok végezték, majd a későbbiekben az iskolamesterek feladata lett, akik először a plébános mellett szolgáló papok közül kerülhettek ki, így a plébános alá tartoztak. Ha azonban mégsem volt iskolamester, akkor továbbra is vagy maga a plébános vagy pedig valamelyik papja látta el ezt a feladatot.⁶⁰⁴ A 15. század második felében bővült ki a falusi plébániai oktatás és ezzel a papi hivatáson kívül más pályára is alkalmassá tette tanulóit.⁶⁰⁵

A mezővárosi oktatásra vonatkozó adatok összegyűjtését is Békefi Remig kezdte meg, amelyről elmondhatjuk, hogy az általa ismert adatok felbukkanásának gyakorisága 1440-1520 között megnőtt. Az adatok alapján az ország egész területén elterjedt volt az iskolai oktatás.

A mezővárosi iskola legfontosabb jegyei, hogy az iskola rendszerint a templom szomszédságában állt, biztosabb anyagi létalappal rendelkezett, az iskolamestert a település – a plébános beleegyezésével és a kegyúri jog figyelembe vételével – választja. Az iskolamester lehetett papi és világi ember is, rendelkezett adott jövedelemmel, ami lehetett pénzbeli, valamint egyéb díjak az egyházon belül elvégzett szolgáltatásokért (templomi éneklés, harangozás – ha nincs harangozója az egyháznak).⁶⁰⁶ Ezen felül azonban a település tanácsa finanszírozta az iskolaépületét és innen kapta fizetését az iskolamester is. Az iskolamestert általában egy-egy évre fogadták fel. Az iskolamester funkciójának megnevezésére számtalan kifejezést ismerünk a forrásokból: schulmeister, rector scole, magister scole, rector scholarium, scolasticus, ludimagister, regens, rector ludi litteratii, ludimoderator, ludi litterarii moderator, modertator schole, ludi litterarii gubernator, litterarii studii director, informator et pedagogus, publicus informator, ludimagister, esetenként a scholaris is jelentheti az iskolamestert.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Valter 1996/b 61.

⁶⁰⁴ Békefi 1906 25.

⁶⁰⁵ Valter 1996/b 61.

⁶⁰⁶ Békefi 1906 30., 32-33., Valter 1996/b 62.

⁶⁰⁷ Valter 1996/b 62.

Békefi a városi iskolákkal kapcsolatban az Árpád-kor idejére hasonlóan fogalmazta meg nézeteit, mint a falusi iskolák esetében.⁶⁰⁸

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjában legkorábban Gyöngyös iskoláját 1447-ben említik.⁶⁰⁹ Miskolc iskolamesterei több alkalommal is előkerülnek a forrásokban. 1453-ban Mihály artium facultatis baccalaureus az iskolamester, azaz egyetemi végzettséggel rendelkező embert bízott meg a település a feladattal.⁶¹⁰ 1505-ben Johannes Ba.an de Zykzot csak egyszerűen miskolci iskolamesterként említik,⁶¹¹ az ő esetében nem tudjuk, hogy vajon a beosztásához szerzett-e korábban bármilyen magasabb fokú iskolai végzettséget, feltehetően azonban igen. Erre az is bizonyíték lehet, hogy 1521-ben Pál baccalaureus fokozatú iskolamester neve kerül elő a forrásokból.⁶¹² Valószínűleg Miskolc oppiduma a késő középkor során megengedhette magának az egyetemi végzettségű iskolamester alkalmazását. Sárospatakon 1521-ben csak a település iskoláját említik.⁶¹³ Szikszón 1453-ban Péter szintén artium facultatis Baccalareo, egyben Szikszó polgára ismert, valamint Mihály scolasticus.⁶¹⁴ Debrecen 1573-ban az Iskola utcáról szólnak a források, amely alapján – tekintve, hogy az utca az iskoláról kapta nevét – valószínűleg már jóval korábban állnia kellett, valószínűleg még 1526 előtt.⁶¹⁵

Sárospatak esetében ugyan csak magáról az iskoláról van egy igen későinek számító említésünk, azonban a többi településről származó adatokat figyelembe véve, valamint Pataknak a településhierarchiában betöltött szerepe alapján nem gondolnám, hogy az itteni iskolamesterek kevésbé képzettek lettek volna, mint pl. Miskolcon dolgozó társaik.

A Dél-Dunántúl egyetlen településén is ismerünk természetesen az iskolára vonatkozó adatot az 1522-ben említett kapronaki Sebastianus iskolamester személyében.⁶¹⁶

⁶⁰⁸ Békefi 1906 24.

⁶⁰⁹ Békefi 1910 357.

⁶¹⁰ Bándi 1985 Diósgyőr 42. regeszta 572-573., Dl. 14674. (Arcanum CD), Miskolc története I. 400.: rajtuk kívül még három miskolci pap: Orbán, Oszvald, Jakab, Szendrei III. 89.

⁶¹¹ Dl. 46736. (Arcanum CD)

⁶¹² Miskolc története I. 236.

⁶¹³ Békefi 1910 359.

⁶¹⁴ Dl. 14645. (Arcanum CD)

⁶¹⁵ Módy 1984 41.

⁶¹⁶ Vasvári káptalan 1997 693. regeszta 225.

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok között legkorábban 1477-ben az újhelyi Esztergomi (de Strigonio) Dénes arcium liberalium baccalaureus rector scolarium (iskolamester)⁶¹⁷ tűnik fel a forrásokban. 1428-ban Pásztói János végrendeletében szerepel a pásztói schola magister.⁶¹⁸ 1509-ben András deák acolithus [sekrestyész], egyben scholasticus [tanár] egy hatalmaskodás áldozata lett.⁶¹⁹ Kisvárdán 1456-ban a régi iskola magisteréről hallunk.⁶²⁰ Nagykállón 1501-ben a Szent Mihály egyház iskolájának házáat említik János iskolamesterrel együtt.⁶²¹ Az ebben a csoportban felbukkanó iskolák, illetve elsősorban iskolamesterek említése nem visz előbbre abban, hogy vajon az itt tanítók minden esetben biztosan megszerezték-e az egyetemi végzettséget is.

Iskolára a Dél-Dunántúl ide tartozó települései esetében csak egy esetben van forrásunk, a segesdi – név nélküli – iskolamester említése 1488-ból.⁶²² Itt, akárcsak az északkelet-magyarországi ebben a csoportba tartozó települések iskoláinál, nem szól arról a forrás, hogy az iskolamester megszerezte-e baccalaureus fokozatot.

A tanítók életszínvonalára utalhat lakóhelyük, amelyre az egyetlen ismert példa ebbe a csoportba tartozik. A régészeti és műemléki kutatás során feltárt pásztói iskolamesterház formavilágát és építőanyagát tekintve átmenet a parasztház és a nemesi udvarházak között. Kutatója a mezővárosi polgár házának típusaként jellemzi.⁶²³ A feltárás során a kamrában egy verembe előkerült a 16. században elrejtett használati tárgyak, amelyek bemutatják az iskolamester háztartását.⁶²⁴ Az itt megtalált tárgyak – háztartási edények, asztali edények, háztartási és mezőgazdasági vastárgyak – jól reprezentálják egy mezővárosi polgári háztartás kellékeit és ezen keresztül az iskolamester is elhelyezhetővé válik a mezőváros társadalmában, mint a település megbecsült polgára.

A részleges városfunkciójú mezővárosok közül legkorábban 1330-ban említik a szerencsi plébániái iskolát.⁶²⁵ 1427-ben a sajókazai egyház iskolamestere⁶²⁶, 1433-ban

⁶¹⁷ Bándi 1985 Újhely 74. regeszta 713., DI. 18005. (Arcanum CD)

⁶¹⁸ Valter 1987 279.

⁶¹⁹ Bónis 1997 4054. regeszta 552., DI. 90296. (Arcanum CD)

⁶²⁰ Zichy XII. 193. oklevél 248.

⁶²¹ Szabolcs megye II. 2003 733. regeszta 207., Békefi 1910 469., 503-504.

⁶²² Békefi 1910 477.

⁶²³ Valter 1987 278-279.

⁶²⁴ Valter 1992 15.

⁶²⁵ MVM IX. 19.

⁶²⁶ Lukcsics I. 915. regeszta 189., Bónis 1997 2273. regeszta 268.

Egyed diósgyőri *scolaris*.⁶²⁷ Olaszliszka iskolájának említését 1472-ből,⁶²⁸ míg Abaújszántótét 1516-ból ismerjük.⁶²⁹

Ezzel ellentétben azonban a Dél-Dunántúlon ebben a csoportban jelenleg nem ismerünk iskola említést.

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közül az egyházigazgatási központként a forrásokban már a 13. században feltűnő Forró iskolájának rectora, László *artium facultati baccalarium* 1400-ban,⁶³⁰ majd 1509-ben György a forrói *scolasticus*.⁶³¹ Szakolyban már 1345-ben említik Jakab *scholarist*.⁶³²

Ugyancsak két településről ismerünk iskolát a Dél-Dunántúlról, az egyik Kesztlőc, amelyet 1486 előtt említenek,⁶³³ a másik Marcalié, amit 1497-ből ismerünk.⁶³⁴

Az utolsó két csoportban ugyan elég kevés és szórványos adatot tudunk az iskolákról és főleg az ott tanítókról, azonban azt megfigyelhetjük, hogy mindkét csoportban, legalábbis Északkelet-Magyarország esetében, van olyan iskolamester, aki megszerezte a baccalaureatusi fokozatot.

Ezek az adatok alátámasztják azt a megállapítást, hogy a 15. században, annak is főleg a második felében a nagyobb városok és mezővárosok – esetünkben azonban a kisebb települések esetén is igazolható – magisztrátusai arra törekedtek, hogy legalább baccalaureatus fokozattal rendelkezzen a település iskolájába felfogadott iskolamester. Ezeken a településeken tehát egyértelműen kapcsolat mutatható ki a település városhierarchiában elfoglalt helye és az iskola megléte, valamint az abban folyó oktatás színvonala között, hiszen ez utóbbit biztosította a megfelelő képzettségű tanár is. Arra azonban nem találtunk adatot, hogy a korábban a településről egyetemre kerülő diák visszatért volna az őt elindító „alma mater”-ba és ő vette volna át az oktatás feladatát. Az ismert nevek általában csak keresztnévek, amelyek származást jelölnek, azok pedig más településhez kapcsolhatóak, mint pl. az említett Johannes de Zykzo miskolci iskolamester.

⁶²⁷ Dl. 43937. (Arcanum CD)

⁶²⁸ Békefi 1910 358.

⁶²⁹ Békefi 1910 359.

⁶³⁰ ZsO. II/1. 178. regeszta, Dl. 8575. (Arcanum CD)

⁶³¹ Dl. 75977. (Arcanum CD)

⁶³² Kállay I. 789. regeszta 181., Bónis 1997 1016. regeszta 112., Dl. 51331. (Arcanum CD)

⁶³³ Békefi 1910 358.

⁶³⁴ Békefi 1910 358.

Az egyetemre járók száma és a kritériumcsoport közötti kapcsolatra azt tekinthetjük jellemzőnek, hogy a 3-4. kategóriába tartozó településeknél az egyetemre járók száma általában 10 fő felett van, bár a 4. csoportban Bátor és Újhely csak 9 egyetemre járó tud felmutatni.⁶³⁵ Az 5-6. csoportban 8-9 fő ismert, már ahonnan van adatunk külföldi egyetemre járókra.⁶³⁶ Így tehát azt láthatjuk, hogy a létszámban növekvő tendencia mutatható ki korrelációban a városi hierarchiában betöltött szereppel. Azonban az iskola meglétére utaló adatok annyira nem egyenletesek, hogy az egyetemrejárás és az iskola megléte közötti kapcsolat vizsgálata nem releváns, hiszen például Tolnavárról 16, Siklósról 14 egyetemre járóra ismerünk adatot, azonban az iskoláról – jelenleg – nem tudunk sem írott, sem régészeti forrást.

4.2. Ispotályok

A templomok mellett szintén fontos szerep jut az ispotályoknak, a középkori szegényházaknak, amelyekben a betegellátás csak másodlagos feladata volt. Szerepük egy-egy település városiaságának megítélésében megkerülhetetlenül fontossá vált Fügedi Erik kutatásai óta, nem véletlen, hogy a mezőváros fogalmának kutatásában is fontos szerep jutott ennek a tényezőnek. Kubinyi András éppen Fügedi eredményei alapján tette a településhierarchiát vizsgáló kritériumrendszerének egyik elemévé, mint a koldulórendek mellett a kifejezetten a városi lét jellemzője.

Ispotályok már a kora középkor óta voltak Magyarországon, számuk megnövekedése a 13-14. század fordulóján indult meg.⁶³⁷ Marie-Madeleine de Cevins a jóléti intézmények, így az ispotályok alapításának megsokszorozódását a városiasodás fellendülésének utolsó fázisába, a 15. század közepe utánra helyezi. Arra is rámutat, hogy bizonyos városok még a 15. század végén sem biztosították az ilyen betegfogadó intézmények működési lehetőségét, a kis földesúri mezővárosokban és falvakban gyakran azonban semmi ilyen intézmény nem is működött.⁶³⁸

A jelenleg ismert ispotályok szinte csak városokban és mezővárosokban álltak. A város és ispotály kapcsolatával azonban még nem foglalkozott igazán mélyen a kutatás Magyarországon. A középkori ispotályok összegyűjtésére az 1940-es években Pásztor Lajos és Somogyi Zoltán munkáiban történt először kísérlet.⁶³⁹ Az ő

⁶³⁵ Kubinyi 1971 76.

⁶³⁶ Kubinyi 1971 75-76.

⁶³⁷ Dankó – Valter 2003 367.

⁶³⁸ Cevins 2003/b 49.

⁶³⁹ Pásztor 1940, Somogyi 1941

munkájukat Kubinyi András egészítette ki.⁶⁴⁰ A legújabb összefoglalás a témában Majorossy Judit és Szende Katalin nevéhez fűződik. Munkájukban összefoglalták a felhasználható forrásokat rámutatva azok véletlenszerűségére, esetlegességére és aránytalanságára is.⁶⁴¹ Kutatásaik során rámutattak, hogy a középkori Magyarország ispótályainak többségét a 14. század második felében és a 15. század első felében alapították, így mintegy követi a városi hálózat intenzív fejlődését, amely szintén erre az időszakra esik.⁶⁴²

Az ispótályok alapítója általában a földesúr, a régebbi alapításúak valamelyik ispótályos rend irányítása alatt működtek (johanniták, stefaniták, antoniták). A városi – mezővárosi ispótályok azonban inkább a városi tanács felügyelete alá tartoztak, létrehozásuk is inkább a település lakóihoz kapcsolható.⁶⁴³ Többségük azonban nem kapcsolódott semmilyen rendhez vagy konfraternitáshoz, bár egyházi alapítású és vezetésű volt. Vezetésüket a 15. század végére szinte teljes mértékben átvették a városok, ezzel városi intézménnyé váltak még akkor is, ha részben a település plébánosával vagy más egyháziakkal osztoztak az ellenőrzésen.⁶⁴⁴ Ez kevésbé jellemző azonban a püspöki városokra és az oppidumokra. Itt ugyanis a kegyúri jogok helyi birtokos vagy plébános kezében maradhattak, azonban az ispótályok itt is alapvetően városi intézménnyé váltak.⁶⁴⁵

Ezek alapján fontos szerepet tölthettek be a településképben, a település egyházi épületeinek hierarchiájában is, kapcsolatuk a helyi plébániatemplommal és annak papjaival szintén fontos tényező volt, ezt mutatja, hogy a rájuk vonatkozó írott források ezekkel a kérdésekkel is foglalkoznak.⁶⁴⁶

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjába tartozó hat északkelet-magyarországi település közül a gyöngyösi Szent Erzsébet, a miskolci Mindenszentek, a pataki Krisztus Teste és a debreceni Szent Erzsébet ispótályról tudunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ide tartozó települések 66%-a esetében tudunk ispótályról. 1407-ben a miskolci Mindenszentek ispótály

⁶⁴⁰ Kubinyi 1999/b 260.

⁶⁴¹ Majorossy-Szende 2008 410.

⁶⁴² Majorossy-Szende 2008 417-418.

⁶⁴³ Kubinyi 1999/b 260-261. – mint pl. Sárospatak és Debrecen: Majorossy-Szende 2008 428.

⁶⁴⁴ Majorossy-Szende 2008 425-428.

⁶⁴⁵ Majorossy-Szende 2008 437.

⁶⁴⁶ Majorossy-Szende 2008 411.

vezetője, rektora Joannes Batthus de Zikzo volt. A forrás megemlíti, hogy az ispotály Miskolc mezőváros végén állt.⁶⁴⁷

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjába nyolc település tartozik, ezek közül azonban csak a pásztói Szentlélek ispotályról szólnak a források. Tudunk viszont egy fürdőről, még a 14. század első felében Nagykállón, amely ekkor magántulajdonban volt, hiszen egy birtokosztáskor ezt osztatlan közös tulajdonban hagyták az örökösök.⁶⁴⁸ A birtoklás azonban nem volt háborítatlan, hiszen a következő években újra feltűnik a fürdőház, amikor annak bevételén pereskedtek az örökösök,⁶⁴⁹ valamint hatalmaskodás kapcsán is.⁶⁵⁰ A dél-dunántúli vizsgált települések közül ebbe a csoportba tartozik az egyetlen innen ismert ispotály, amely Nagykanizsán állt, ezen felül a településen fürdő létezéséről is tudunk.⁶⁵¹

A részleges városfunkciójú mezővárosok közül mindössze kettő estében, Szécsényben a Szentlélek és Telkibányán a Szent Katalin ispotály ismert.⁶⁵² Utóbbi területén feltárták az ispotályt, illetve előkerült az ennek helyén korábban állt kápolna alapozása is. Itt az ispotálytemplomhoz északról melléképület is kapcsolódott.⁶⁵³ Az ásató értelmezése szerint a templom hajójában mélyen benyúló karzat adott helyet az itt ellátott betegeknek és az északi melléképület lehetett az ispotálymester lakóhelye.⁶⁵⁴

A telkibányai ispotály létrehozása összefügg azzal is, hogy a bányavárosokban arányaiban nagy számban ismerünk ispotályokat. Ezt a gyakoriságot a lakosság különleges összetételével magyarázzák, hiszen ezekre a településekre nagy számban vándoroltak be munkaerőnek olyan szakképzett és szakképzetlen emberek, akik hátrahagyták családjukat és rokonságukat a távolban. Így azonban nem volt családi háttérük egy betegség esetére, holott a bányászat a munkakörülményeknek köszönhetően meglehetősen egészségtelen szakmának számított és mindenképp szükséges volt az intézményszerű gondoskodás ezekről az emberekről.⁶⁵⁵

⁶⁴⁷ Fejér CD X/4. 299. oklevél 625.

⁶⁴⁸ 1342: Kállay I. 667. regeszta 154-155., DI. 51198. (Arcanum CD), 1344: Kállay I. 765. regeszta 175., DI. 51301. (Arcanum CD)

⁶⁴⁹ 1346: Kállay I. 850. regeszta 195., 852. regeszta 195., DI. 51390. (Arcanum CD), DI. 51391. (Arcanum CD)

⁶⁵⁰ 1345: Kállay I. 816. regeszta 187., Szabolcs megye I. 2004 379. regeszta 99.

⁶⁵² Herényi 2000 280., Csánki III. 1897 11., 20.

⁶⁵³ 1367 Telkibánya: Bándi 1985 Gönc 1. regeszta 582., DI. 5783. (Arcanum CD)

⁶⁵⁴ Pusztai 2000/a 121.

⁶⁵⁵ Pusztai 2000/a 126-127.

⁶⁵⁵ Majorossy-Szende 2008 421.

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak népes csoportjában azonban egyetlen olyan települést sem ismerünk, ahol ispotály állt volna a középkor folyamán.

E gyors áttekintés alapján tehát elmondhatjuk, hogy Északkelet-Magyarországon az ispotályok nagyobb százalékban a magasabb kategóriájú, elsősorban a kisebb városok, illetve a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok között találhatók meg. Ennek nyilvánvalóan oda-vissza hatása van a kritériumrendszerrel, hiszen az ispotály meglétéért is jár pontszám, arányuk ezen a kisebb vizsgált területen is alátámasztja lényeges szerepüket a központi helyek vizsgálatában. Ezzel ellentétben azonban a Dél-Dunántúlon a vizsgált csoportok közül a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé tartozó Nagykanizsa az egyetlen, ami éles kontrasztban van a másik területtel. Kétségtelen tény, hogy a jelentősebb települések közé tartozó oppidumról van szó, amely jelentős birtokközpont is volt, azonban ez nem magyarázza, hogy miért az egyetlen a dél-dunántúli települések között, amelyben ispotály volt. Különös tekintettel arra, hogy az ispotályok szerepének országos szintű vizsgálatánál az a megállapítás született, hogy azok a mezővárosok, amelyekben voltak ispotályok valóban a városi fejlődés magasabb szintjén voltak, míg ez nem mondható el azokról, amelyekben nem volt ilyen intézmény.⁶⁵⁶ Talán ezt a nagyfokú hiányosságot annak tudhatjuk be, hogy ezen a területen a központi helyek jóval sűrűbben helyezkedtek el a földrajzi tényezők miatt és ennek a sűrűségnek a következtében eleve kevesebb magas pontszámú központi helyet ismerünk, a települések többsége az 5-6. kategóriákba tartozik, amelyek azonban nem tekinthetők olyan jelentős központi helyeknek, amelyekben a birtokos vagy éppen a település lakossága képes lehetett létrehozni és fenntartani egy ilyen intézményt.

5. Patrocíniumok és titulusok

A templomok, kolostorok és minden szakrális egyházi épület valamely szent vagy hittitok oltalmába volt, illetve van ajánlva. Patrocíniumról akkor beszélhetünk, ha a templomot valamelyik szent (védőszent, patrónus) oltalma alá helyezték és róla nevezték el. Titulus alatt az egyházi épület valamely hittitok vagy isteni személy védelme alá helyezését értjük.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ Majorossy-Szende 2008 419.

⁶⁵⁷ Mező 1996 36.

A patrocínium- és tituluskutatás német területen indult meg a 19. század végén, Magyarországon a 20. század 30-as éveiben születtek meg az első ilyen témájú tanulmányok (Bálint Sándor, Pásztor Lajos, Schwartz Elemér munkái).⁶⁵⁸ A magyarországi kutatástörténet rövid összefoglalásai elkészültek, így erre itt most nem kívánok kitérni.⁶⁵⁹ Legutóbbi nagy lélegzetű összefoglaló mű 2003-ban jelent meg Mező András munkájaként.⁶⁶⁰

A mezővárosok kutatásának kérdése kapcsán két kérdéskör merül fel a patrocíniumok kapcsán. Az egyik azon alapszik, hogy bizonyos szentek tisztelete kapcsolatba hozható a kereskedőkkel, a kereskedelemmel és így közvetetten a városi funkciókkal is, így érdemes azt áttekinteni, hogy ezek tiszteletének van-e kiemelkedő szerepe a vizsgált területen. A másik, – részben az elsőhöz kapcsolódó kérdéskör –, hogy van-e tipikusan a mezővárosok templomaihoz köthető védőszent, illetve a patrocíniumok megoszlása mutat-e bármilyen markáns különbséget az átlaghoz képest.

A disszertációban vizsgált 66 északkelet-magyarországi település templomai közül 58 patrocíniumára találtam adatot, ez valamivel több, mint 87 %, ami igen jó aránynak tekinthető. Itt fontos megemlíteni, hogy Miskolcon a 15. század közepétől (1445) az Újváros területéről ismerünk egy második, Szűz Mária tiszteletére szentelt plébániatemplomot, amelynek titulását természetesen szintén beszámítottam.⁶⁶¹ A poroszlói plébániatemplomnak két védőszentje volt Szűz Mária és Szt. Margit vértanú személyében,⁶⁶² akiket külön-külön számoltam. Felvettem továbbá a listába Ónod és Szikszó két ismert titulását is, így valójában 51 mezővárosról van adat, azaz valamivel több, mint 77 %-ról. Ezek sorrendjük alapján a következők:

⁶⁵⁸ Szabó 1984 64.

⁶⁵⁹ Szabó 1984 63-64., Tari 2000 210-211.

⁶⁶⁰ Mező 2003

⁶⁶¹ Miskolc tört. I. 1996 248.

⁶⁶² Kovács 1966 87.

TITULUS	SZÁMUK	TELEPÜLÉSEK
Szűz Mária (minden Mária ünnep)	13	Diósgyőr, Edelény, Gyöngyöspata, Hajdúszoboszló, Mátraverebély, Miskolc(2.), Nógrád, Olaszliszka, Ónod, Poroszló, Szikszó, Telkibánya, Tolcsva
Mindenszentek	6+1?	Berekböszörmény, Csenger, Gyöngyöstarján, Hejőcsaba, Kisnána, Tiszacsege, ? Ónod (1427)
Szent Márton	5	Dédestapolcsány, Forró, Heves, Jánkmajtis, Pétervására
Szent György	4	Demecser, Nyírbátor, Szentgyörgy, Szerencs
Szent Miklós	3	Hajdúböszörmény, Kállósemjén, Rudabánya
Szent Kereszt	3	Bodrogheresztúr, Nagykálló, Visonta
Szent András	3	Debrecen, Tarcal, Vizsoly
Szent István király	2	Emőd, Miskolc (1.)
Szent Lőrinc	2	Pásztó, Szakoly
Szent Mihály	2	Mátészalka, Tar

Szent Péter (és Pál)	2	Sajószentpéter, Kisvárd (Pál)
1 darab: Szent Bertalan (Gyöngyös), Szent Egyed (Gönc), Szent János evangélista (Muhi), Szent László (Mezőkövesd), Szent Mária Magdolna (Hatvan), Szent Mátyás (Balmazújváros), Szent Vid és Modeszt (Sajókaza), Szent Margit (Poroszló-kettős titulus), Szent Imre (Sátoraljaújhely), Szentháromság (Szikszó 2.), Keresztelő Szent János (Sárospatak)		

A történeti Magyarország területére a legteljesebb ilyen irányú adatgyűjtést Kovács Béla végezte el. Munkájának időbeli felső határa a 14. század közepe,⁶⁶³ amelyen az általam készített adatgyűjtés túlnyúlik, hiszen találtam olyan patrocíniumokat, amiket a 15. században említenek először (Csenger, Miskolc-Újváros, Nyírbátor⁶⁶⁴). Munkájában összefoglalta az egyes titulusok gyakoriságát összesítve és területekre lebontva. Ezzel összevetve az általam vizsgált patrocíniumokat elmondható, hogy a tíz leggyakoribb védőszent, illetve titulus az, amely ebben az öt megyében – a mezővárosok esetében – szintén a legtöbbször használt. Eltérés az országos adatokhoz viszonyítva csak sorrendjükben van, azonban itt mindenképp figyelembe kell venni néhány fontos tényezőt. Ebben az esetben speciális szempont szerint kiválasztott templomokról, és ezzel együtt, patrocíniumokról van szó, amelyek száma a Kovács Béla által összegyűjtött 2490 adathoz képest alacsony és gyakorlatilag mennyiségileg egyetlen igazán kiemelkedő van közöttük, ez pedig Szűz Mária. Az 58 patrocínium közül 14 valamely Mária ünnephez kapcsolható, ez az összes templomcím 24%. A második helyen szereplő Mindenszentek titulusból 7 darabot ismerünk, amely így mintegy 14%-át teszi ki az összes ismert titulusnak. Ez utóbbi megelőzi az országos átlagban előtte álló, itt azonban csak 5 településen ismert Szent Márton, és 4-4 településen ismert, Szent Miklós és Szent György patrocíniumokat.

A Mindenszenteket követő többi patrocínium sorrendjében többször előfordul azonos szám, illetve a különbségeket egyes templomcímek között 1-2 darabos eltérések

⁶⁶³ Kovács 1990

⁶⁶⁴ Utóbbi kettő – Miskolc-Újváros és Nyírbátor – esetében ez természetes is, hiszen a 15. század folyamán épültek: Miskolc tört. I. 248., Entz 1993 1-2., Csenger: 1405 Károlyi I. 331. regeszta 536.

jellemzik, amelyek inkább csak a védőszentválasztás tendenciáját mutatják meg és nem szabad az átlagostól való minimális eltérésüknek nagy szerepet tulajdonítani. Az ország egyes megyéit vizsgálva is felfigyelhetünk kisebb-nagyobb eltérésekre,⁶⁶⁵ ezek azonban összességében kiegyenlítik egymást, és alapvetően nem várhatjuk, hogy a különböző vidékekről származó adatok teljes mértékben megfeleljenek.

A Dél-Dunántúl 77 mezővárosa esetében 65 titulus ismert, azonban ez az olyan esetek miatt, amikor a települések több templom létezett, vagy titulusváltás történt valójában 58 oppidumot takar, azaz összesen kb. 75 %-nak ismerjük a titulusát.

TITULUS	SZÁMUK	TELEPÜLÉSEK
Szűz Mária (minden Mária ünnep)	6	Bölcske, Csurgó, Dunaszekcső (1.), Görcsöny, Kálmánca, Nova
Szent György	6	Bak, Csemény, Igal, Kesztlőc, Lenti, Somogyvár (1.)
Szent Péter	5	Bátaszék, Dunaföldvár, Pécsvárad (1.), Somogyvár 2., Szenyér
Szent Márton	5	Fadd, Kőröshegy, Muraszemenye, Zákány, Somogytúr
Mindenszentek	5	Dalmad, Nagyarsány, Kálmánca, Paks (1.), Pécsvárad (2.)
Szent Kozma és Damján	4	Nagykapornak, Szigetvár, Zalasántó, Zákány
Szent Imre	3	Babarc, Bélavár, Mecseknádasd

⁶⁶⁵ Tari 2000 212., Biczó 1987 72., Guzsik 1979 165-166.

Szent Margit	3	Báta, Nagykanizsa, Ozora
Szent István király	3	Tolnavár, Tamási, Bonyhádszerdahely
Szent Lőrinc	2	Lippó, Szentlőrinc
Szent Kereszt	2	Máré, Paks (2.)
Szent János ev.	2	Salomvár, Szekszárd
Szent Jakab	2	Dunaszekcső (2.), Szaks
1 darab: Szent András (Pata), Szent Ányos (Marcali), Szent Apollinaris (Somogyvár 3.), Szent Demeter (Somogyszill), Szent Egyed (Babócsa), Szent Erzsébet (Hetes), Szent Gellért (Zalaszentgrót), Szent László (Zalaszentlászló), Szentlélek (Ete), Szent Lukács (Lábod), Szent Mária Magdolna (Zalaegerszeg), Szent Márk (Páka), Szent Mihály (Segesd), Szent Miklós (Mohács), Szent Mór (Csesztreg), Szent Pál (Szentpál), Keresztelő Szent János (Becsehely)		

A Kovács Béla-féle adatgyűjtéssel összehasonlítva, ahol a kutatás felső határát a 14. század közepe adja,⁶⁶⁶ meg kell állapítanunk, hogy jóval több település patrocíniumát csak későbből, a 14. század második feléből és a 15. századból ismerjük. A Dél-Dunántúl általunk vizsgált területének egy részéről K. Németh András kimutatta, hogy a Tolna megyéből ismert patrocíniumok közel negyede a Lukács által kiadott pápai kérvénykönyvekből ismert, amely az 1418 és 1445 közötti időszakot öleli fel, azaz mindössze 27 esztendő.⁶⁶⁷

A fentebb már említett országos gyűjtésben a gyakoriságuk alapján az országos átlaghoz képest nyilvánvalóan vannak eltérések, amelyek azonban a speciális

⁶⁶⁶ Kovács 1990

⁶⁶⁷ K. Németh 2006 14.

szempontok alapján történt „mintavétel” miatt nem tükrözik a vizsgált terület összes plébániája patrocíniumának arányait.

Ezen a területen sokkal kevésbé kiemelkedő a Szűz Máriához és ünnepeihez kapcsolódó titulusok száma, mint az országos átlag, összesen 6 ilyen ismerünk és ugyanennyi templom volt Szent György tiszteletére szentelve. Ezekből csak kicsivel lemaradva 5 patrocíniummal szerepel a Szent Péter, Szent Márton és a Mindenszentek titulus. Ezeket követi 4 templomcímvel Szent Kozma és Damján, majd holtversenyben 3 patrocíniummal Szent Imre, Szent Margit és Szent István király patrocíniuma. Az arányos eloszlás és a viszonylag kis különbségek a sorrendben fontosabb következtetések levonására nem igazán alkalmasak, hiszen egy-egy előbukkanó titulusemlítés átrendezheti a sort. Két dologra érdemes rámutatni, az egyik az, hogy az országos gyakoriság alapján felállított sorrendben első tíz helyen szereplő patrocíniumok közül csak 7 olyan van ezeken a településeken, amelyek egynél több templom védőszentjeként szerepeltek. A másik pedig két olyan szent templomok védőszentjeként való feltűnése, akik a vizsgált terület méreteihez és a települések speciális kiválasztás szempontjaihoz képest nagyobb számban vannak képviselve a várt átlagnál, míg országos szinten ritkábbak, ezek pedig Antiochiai Szent Margit, valamint Szent Kozma és Damján.⁶⁶⁸ Utóbbi esetében az is érdekes lehet, hogy Zala és Somogy megye területén fordul csak elő a vizsgált oppidumok esetében és Tolna megye patrocíniumai között egyszer sem szerepel semmilyen más jogállású településnél sem.⁶⁶⁹

Fontos röviden említést tenni az ispotályok patrocíniumáról is. Országos átlagban a Szent Erzsébet patrocínium fordul elő a leggyakrabban, ezt követi a Szentlélek, majd a Szent Antal.⁶⁷⁰ Az itt felsorolt – és ismert titulusú – ispotályok között mind a Szent Erzsébet, mind a Szentlélek patrocíniumra két-két példa van, míg egy-egy példát ismerünk a Mindenszentek, Krisztus Teste, Szent Katalin titulusokra. Ami az országos vizsgálatban markánsabban megjelenik, az Szent Antal, mint védőszent, amely azonban az északkelet-magyarországi terület vizsgált települései között nem került elő. Azt is itt kell megemlítenünk, hogy az ispotályok esetében is ismert a patrocíniumváltás

⁶⁶⁸ Szent Margitnak a Tolna megyei patrocíniumokban az országos átlaghoz képest elfoglalt előkelő helyére K. Németh András is rámutatott – lásd: K. Németh 2006 227.

⁶⁶⁹ K. Németh 2006 300.

⁶⁷⁰ Kubinyi 1999/b 262.

– például Pozsony, Pécs – és arányaiban gyakoribb, mint a plébániatemplomokénál, bár pontos okát nem tudjuk.⁶⁷¹

Általában a patrocíniumok elemzéskor kitérnek a különböző védőszentek gyakorisága mellett csoportba sorolásukra, illetve a tisztelet gyökereit is igyekeznek felvázolni. Ebben az esetben ettől eltekintünk, egyetlen titulust azonban ki kell emelnünk, ez pedig Szent Miklós, akinek tisztelete sokáig csak a keleti területeken volt elterjedt, nyugatra Dél-Itália felől érkezhettek összekapcsolódva azzal a ténnyel, hogy erekyéit 1087-ben az itáliai Bariba szállították.⁶⁷² Magyarországi tisztelete azonban inkább keletről eredeztethető, mivel már Szent István uralkodása alatt megjelent.⁶⁷³ A tutajosok, hajósok, zarándokok, utazók, kereskedők védelmezőjeként tisztelték,⁶⁷⁴ talán ismertsége és népszerűsége is ennek volt köszönhető, hiszen a középkorban az úton levőknek igen nagy szükségük volt egy mennyei támogatóra. A kereskedők gyakran egyesületük védelmezőjének is őt választották.⁶⁷⁵ Templomai gyakran főutak, hidak mellé épültek – Magyarországon is. Az adott mezővárosok közül Kállósemjén, Hajdúböszörmény, Sajószentpéter és Mohács esetében ez elképzelhető, Rudabányánál azonban nem mutatható ki ilyen jellegű indok. Mindenképpen elfogadható Palovics Lajos azon megállapítása, hogy bár a Szent Miklós titulus és a városok között szoros kapcsolat van, de ezt nem lehet kizárólagosnak tekinteni,⁶⁷⁶ amint ezt az általam hozott fenti példa is mutatja.

Így az alfejezet elején feltett kérdésekre összekapcsolódva az a válaszunk, hogy bár van Magyarországon jellegzetesen városi funkcióhoz kapcsolható védőszent a patrocínium választásban, de száma nem olyan mértékben kiugró, hogy azt relevánsnak lehetne tekinteni, és más olyan szent tisztelete sem jellemző, amely az országos átlaghoz képest kiugró lenne.

⁶⁷¹ Majorossy-Szende 2008 431.

⁶⁷² Palovics 1980 96.

⁶⁷³ Mesterházy 1968 168.

⁶⁷⁴ Szentek lexikona 269-270.

⁶⁷⁵ Palovics 1980 97.

⁶⁷⁶ Palovics 1980 107.

IV. A mezővárosi plébániatemplomok építéstörténete és kérdései

1. Keltezési kérdések és azonosítási problémák

A klasszikus településtörténeti feldolgozások során az egyháztörténetet tárgyaló rész legfontosabb eleme a pápai tizedjegyzékben szereplés ténye, az abban szereplő összeg összevetése a környékbeli és megyebeli nagyobb településekkel, és ez alapján a település elhelyezése a környezet, a megye település-hierarchiájában. Sokszor ennél sokkal többet nem is tudunk meg a középkori egyházak írott forrásairól. Ha maga az épület nem áll vagy nagyon korai ásatások eredményei ismertek csak, akkor pedig az azonosítás és egyeztetés szintén nehéz feladat, amely sokszor megoldhatatlan akadályokba ütközik. Ilyenről a jelenlegi kutatás során is találkoztunk, amely nyilván több kérdőjelet hagy maga után.

Milyen keltezési kérdések merülhetnek fel ebben az esetben? Először megvizsgálva az egyes települések templomait maga az azonosítás kérdése, illetve az írott és régészeti források összehasonlítása, egyeztetése és, amennyire lehetséges, egységes képpé formálása. Ezen kérdések után a speciális kiválasztás, a mezővárosi plébániatemplom funkció kapcsán felmerülő kérdések kerülhetnek sorra. Itt fontos megemlíteni, hogy a „mezővárosiasodás” fő időszaka a 15. század és az ebben a korszakban bekövetkező és tetten érhető változások megismerése, értékelése a feladat.

2. A templom és a templom helyének azonosítási lehetőségei

2.1. Északkelet-Magyarország

Az északkelet-magyarországi területen 66 település kerülhet vizsgálat alá. Ebből 41 templom ismert ma is, amelyek vagy feltárt vagy álló épületek, részleteikben illetve szinte teljes középkori formájukban. Tehát mintegy 25 templom helyének azonosítása részben itt a feladat.

Néhány település esetében csak egyéb források felhasználásával tudunk közelebb jutni a templom feltételezhető helyéhez. Ezek egyike a templom épületen túli más régészeti források, szélesebb körben a középkori település bármilyen topográfiájához kapcsolható adat felhasználása, amely alapján a település egykori helyét lokalizálhatjuk, szűkebben pedig az esetlegesen előkerülő középkori temetkezések segíthetnek a templom helyének meghatározásában. Egy másik fontos forrás a képi

ábrázolás, amely szintén segíthet a templom helyének a településen belüli lokalizálásában, illetve amennyiben egy-egy oppidumról több ilyen forrás is ismert, úgy azok összehasonlításával némi képet kaphatunk a templom fizikai kinézetéről is.⁶⁷⁷ Ez utóbbi esetben azonban feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a metszetek nem feltétlenül adják vissza egy az egyben a templom épületének valóságát.

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkcióit betöltő mezővárosok közé tartozó hat oppidum plébániatemplomának azonosítása nem nehéz feladat, mivel mindnek ismert részben vagy egészben középkori temploma.

Ez az a csoport, amelynek esetében azt is elmondhatjuk, hogy 5 templomban – az egyetlen kivétel Gönc –, illetve annak területén folytak régészeti kutatások is. Így tehát ez az a csoport, ahol a legjobban összevethetőek a régészeti és írott források.

Nyolc település tartozik a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé, amelyeket ugyancsak könnyen lehet azonosítani. Illetve ebben az esetben egyetlen kivétel akad mégpedig Heves, ahol a település a 15. század második felére keltezett gótikus elemeket jelenleg is magán hordozó plébániatemplomáról nem eldönthető jelenleg, hogy vajon a középkori oppidum plébániatemploma vagy a hevesi kerület esperesi temploma volt. Az utóbbi évek szakirodalmi és kutatásai alapján nem elvethető az a lehetőség sem, hogy a településnek valójában egy temploma volt.⁶⁷⁸

Régészeti kutatások a pásztói és a sajószentpéteri templomok környezetében voltak. Utóbbi esetében azonban a régészeti források és a történeti források egyeztetése, illetve a plébániatemplom azonosítása több problémát vet fel.

⁶⁷⁷ Ennek vizsgálatáról lásd Pourquery 1991 59-93.

⁶⁷⁸ Fodor 2001 75-77. – Az írott források elemzése alapján egyre több kutató azon az állásponton van, hogy a településnek nem volt külön esperesi és plébániatemploma, hanem csak egy templom állt Hevesen az Árpád-kor korai időszakától, amely betölthette mindkét funkciót. Ehhez kapcsolódik a hevesi ispánsági vár azonosításának, illetve létezésének problematikája is. Bóna István tagadta a hevesi vár létezését. Lásd Bóna 1998 52., Gömöri János végzett ásatásokat a településtől keletre, az ún. Fácánostanya területén, ahová a hevesi várat korábban lokalizálták, azonban ebből a szempontból kutatása negatívnak bizonyult. Ezek alapján arra a megállapításra jutott, hogy Hevesen nem volt vár, hanem valószínűleg csak valamilyen megerősített udvarház állhatott itt. Lásd Gömöri 2001 53-54. Fodor László a település belterületén végzett régészeti kutatásai alapján nem tartja elvetendő gondolatnak, hogy a vár vagy az esperesség központja a mai település központjában állhatott, a mai plébánia környezetében. Lásd Fodor 2001 70.; A ma álló templom épületén 2004-ben folyt falkutatás Fülöp András vezetésével, aki szintén nem tartja valószínűtlennek, hogy a templom plébánia- és esperesi templom lehetett egyben. (A kutató szíves szóbeli közlése.) Ezúton szeretném megköszönni Fülöp Andrásnak, hogy publikálatlan kutatási eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

A középkori Sajószentpéter neve 1281-ben tűnik fel a forrásokban Zenthpeter formában,⁶⁷⁹ a település papját 1304-ben Symone de sancto petro plebanis formában említik.⁶⁸⁰ A középkori helynévadás gyakorlatát követve a település nevét a plébániatemplom patrocíniumáról kapta. Ezt az egyértelműnek tűnő állítást azért szükséges leszögezni, mert a pápai tizedjegyzék szerint is Johannes sacerdos de Sancto Petro fizeti a tizedet,⁶⁸¹ azonban a 15. század elején már a szentpéteri Szent Miklós templomot ismerjük meg.⁶⁸² A településen a késő középkorban létezett társaskáptalan alapításának idejét nem ismerjük,⁶⁸³ valószínűleg nem szerepelt a pápai tizedjegyzékben, ezért csak később alakulhatott meg. A régészeti és műemléki kutatások alapján a településen ma is két középkori eredetű templomot ismerünk. 1995-ben és 1999-ben a település déli részén, a középkori ún. Kiskassa városrész területén került elő egy két periódusú templom, az első periódust az ásatók az Árpád-korra, míg a másodikat a 15. századra teszik. A korábbi periódushoz kapcsolható temetkezések is kerültek elő. Ezt az épületet egyértelműen a korábban említett Szent Péter plébániatemplommal azonosítják kutatói.⁶⁸⁴ A település északkeleti részén az Edelény felé vezető út mentén, a Sajóhoz közel található református templom jelenlegi formájában a 14. századra keltezhető hajóból és az ehhez a 15. században épült nagyméretű szentélyből áll, a hajó nyugati homlokzata előtt nagy alapterületű és magasságú ötszintes toronnyal.⁶⁸⁵ Ezek alapján a 15. század során a településen két működő templom létezett, amelyek közül az egyik nyilvánvalóan a század elején említett Szent Miklós templommal azonos, míg a másik a forrásokból csak említésében ismert társaskáptalan temploma lehetett. Ennek a templomnak a romjait jelzi a Sajószentpéterről és határáról 1801-ben készült térkép is a Miskolc felől vezető út mentén a temetővel szemben.⁶⁸⁶ Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy az Acta Cassae Parochorumban szerepel a Szent Péter apátság (!) romja a városon kívül, valamint a katolikus formában épített kőtemplom plébániával.⁶⁸⁷ A fenti adatok alapján

⁶⁷⁹ ÁÚO. XII. 344.

⁶⁸⁰ AOkm. I. 83. oklevél 91.

⁶⁸¹ MonVat I/1. 322., 39., 347., 363. - bár Rupp Jakab Szent István király emlékeztetere szentelt plébániatemplomról írt: Rupp II. 1872 104.

⁶⁸² 1409: ZsO. II/2. 6811. regeszta

⁶⁸³ Romhányi 2000 64. – a Pázmány-féle jegyzék alapján valószínűsíti, azonban semmilyen középkori adatot nem ismer hozzá

⁶⁸⁴ Régészeti kutatások 1998 164.

⁶⁸⁵ Sajó völgye 19.

⁶⁸⁶ BAZ megyei levéltár

15-6BMT44.1

megtekinthető:

<http://www.bazleveltar.hu/request.php?download.421>

⁶⁸⁷ ACP II. 1969 385.

egyértelműnek tűnhetne, hogy az előbbivel a település belsejében levő ma is álló templomot azonosítsuk, míg az utóbbival a feltárt maradványaiban megismert kiskassai városrészen elterülő egykori Szent Péter plébániatemplom második periódusát. A legújabb kutatások azonban más eredményekre jutottak. A református templom környezetében végzett régészeti megfigyelések szerint a templom körül nem volt temető, ami pedig az egyik alapvető plébániai jognak, a temetkezés jogának a hiányát mutatja. A falkutatás alapján a legkorábbi periódus a 14. századnál nem lehet korábbi, illetve a templomhajón előkerült egy északi kapu is. Ezek alapján a kutatók arra a véleményre jutottak, hogy ez a templom volt a Szent Miklós templom, ami azonban nem plébániatemplom volt, hanem ez a Pázmány-féle jegyzékben említett társaskáptalani templom.⁶⁸⁸ A két templom topográfiai azonosításán túl, illetve a forrásokban szereplő egyházak azonosítása után az is fontos kérdést vet fel az épületekkel kapcsolatban, hogy a Szent Miklós templom megalapításával hogyan változott meg a település topográfiája, és milyen viszonyban van a templomokkal a település súlypontja, eltolódott-e ennek hatására. Ezen felül érdekes kérdés a titulusválasztás is, hiszen Szent Miklóst a tutajosok, hajósok, zarándokok, utazók, kereskedők védelmezőjeként tisztelték,⁶⁸⁹ valamint a kereskedők gyakran egyesületük védelmezőjének is őt választották.⁶⁹⁰ Ráadásul Szent Miklós napja a bortermelésben is fontos mérföldkő, ekkorra kerül az újbor olyan állapotba, hogy abból meg lehetett itélni a minőségét és így a borkereskedők ilyenkor adták a foglalót a megvásárolandó borért.⁶⁹¹ A kérdés tehát az, hogy ki választotta a templom titulusát. Ebben talán a szőlő- és bortermelésben, illetve kereskedelemben megerősödött polgárság is szerepet játszhatott

Három település, a Szabolcs megyei Kisvárdá és Nagyálló, valamint a Szatmár megyei Nyírbátor esetében rendelkezünk ma is álló középkori templommal. A kapcsolódó épületek esetében Kisvárdának csak 15. századi épületét ismerjük, Nagyálló plébániájának első periódusának tekinthetjük a várban állt rotundát, amelyet a 12-13. századra kelteznek,⁶⁹² az azt követő időszakot a település 15. századi temploma képviseli, amely azonban már kikerült a vár területéről és a településen belül kapott

⁶⁸⁸ A legújabb kutatásokat Gál-Mlakár Viktor és Simon Zoltán végezte. Köszönöm Simon Zoltánnak a szíves szóbeli közlést.

⁶⁸⁹ Szentek lexikona 269-270.

⁶⁹⁰ Palovics 1980 97.

⁶⁹¹ Tóth 1995 57. 16. jegyzet

⁶⁹² Lukácsy 1980 98. – az épületet a Gervers-Molnár féle tipológia alapján 12-13. századra datálta

helyet. Nyírbátor első temploma 1326-ban leégett, ennek lehetett plébánosa az 1322-ben említett Márton pap.⁶⁹³ Ezt követően 1433-ból a Krisztus teste kápolnáról van adat, amely a ma is álló, az 1480-as évek végén épült templomtól északnyugatra állt.⁶⁹⁴ Az 1326 és 1480-as évek közötti időszakról írott adatokkal ugyan nem rendelkezünk és ugyan a templomban nem folyt szisztematikus kutatás, de az elmúlt közel száz év apróbb kutatási eredményei alapján egyre többet tudunk a templom építéséről. 1931-ben „a templom közepén, a padló alatt erősebb falazatra” találtak – amelyeket később sírkamrák kialakításához is felhasználtak, az 1980-as években pedig Balázsik Tamás a karzat egyik pillére mellett észlelt a jelenlegi építménytől független téglafalat.⁶⁹⁵ Németh Péter ezt valamelyik korábbi periódushoz kapcsolódó részletnek tartja, ezt igazolták a 2008-ban végzett részleges falkutatás eredményei is, amely alapján a Balázsik Tamás által megtalált fal a korábbi templom nyugati zárófala volt. A falkutatás eredményei alapján annyi biztosan kiderült, hogy a mai templom helyén egy kisebb templom állt korábban – az, hogy ennek kialakítása egy vagy két periódusban történt meg, vita tárgya.⁶⁹⁶ Ezen túlmenően sikerült egy szondázó ásatás keretében a templom melletti Krisztus teste kápolnában is kutatást végezni, amely alapján az ásató arra jutott, hogy az eddigi ismert kápolna eredeti magját adó patkóíves szentélyzáródású rotunda lehetett a település első plébániatemplom. Így valószínűleg itt szolgálhattak a templomról szóló legkorábbi, 1313. évi oklevélben említett Simon és Márton papok⁶⁹⁷, és ez az épület éghetett le 1326-ban, majd valószínűleg ez után építették fel mellette, a mai templom helyén, a következő plébániatemplomot.⁶⁹⁸ A két épületkésőbbi kapcsolata azonban kérdéses.⁶⁹⁹

A legújabb kutatási eredmények alapján a pápai tizedjegyzékben említett templom már valószínűleg a mai templom helyén emelt épület lehetett, amely falainak részleges felhasználásával – mint ezt a legutóbbi kutatás be is bizonyította – épület fel a ma is látható templom. Az 1479. évi kenyérmezei csata után Bátori István vajda családi temetkezéshelynek megalapította a ferences kolostort a településen és valószínűleg

⁶⁹³ Bónis 1997 728. regeszta, 729. regeszta 81., DI. 96080., DI. 96090. (Arcanum CD)

⁶⁹⁴ Entz 1993 1-2.

⁶⁹⁵ Papp 2005 72. 508. lábjegyzet, Németh 2006 378.

⁶⁹⁶ Feld 2009 157.

⁶⁹⁷ AO. III. 452. oklevél 202. „...Egyed leánya, Yluncha sirjánál 6 pap – Simon Batur-i, Márton ugyanoda való, Saul, Nata Chakal-i, Mihály Leuelek-i pap – jelenlétében...”

⁶⁹⁸ Simon 2009 136-137.

⁶⁹⁹ Feld 2009 157-158.

valamikor ez után kezdődött meg a korábbi plébániatemplom területén egy új, nivósabb épület építése.⁷⁰⁰

Két olyan település van, amelynek templomáról csak írott adatokkal rendelkezünk, középkori elhelyezkedésüket mindkét esetben a jelenlegi plébániatemplom helyére teszik, ez a két oppidum pedig Hatvan és Sátoraljaújhely. Utóbbi esetében a középkori templom a 18. század második felében kétszer is leégett, ekkor lebontották és a település akkori birtokosa, Trautsohn herceg ennek a helyére építette a mai római katolikus templomot.⁷⁰¹ Az épületben azonban még nem folyt régészeti kutatás, így a források szerint többször újjáépített templom pontos építészeti részleteit nem ismerjük.

A részleges városfunkciójú mezővárosok csoportja 13 települést foglal magába a tárgyalt területen. Ebből részben vagy egészben hét álló épületet ismerünk (Abaújszántó, Diósgyőr, Mezőkövesd, Olaszliszka, Sajókaza, Telkibánya, Szerencs). Három épületet régészeti ásatások hoztak a felszínre (Balmazújváros – Árpád-kori(!), Muhi, Szécsény), másik kettőt a 20. század során lebontottak, amelyeknek a településen belüli helyét, illetve az épület formáját korábbi látképekről, metszetekről nagyjából ismerhetjük (Tokaj, Vásárosnamény).

Tokaj gótikus plébániatemplomát a 20. század elején bontották le a település központjából. Szerencsére a középkori templom általában feltűnik a Tokaj váráról a 16-17. század során készült metszeteken, így – ha vázlatosan is – de ismerjük a középkori épületet. Hét különböző 16-17. század metszet összehasonlítása alapján arra, a következtetésre juthatunk, hogy mindegyik alapvetően másképp látja a templomot, de abban mindegyik egyforma, hogy a templom tornya nem a homlokzat elé ugró, hanem a főhomlokzat felett emelkedik. Egyes ábrázolások a nyugati homlokzat felett, egyes ábrázolások pedig nagyjából a templom hosszanti tengelyének közepénél ábrázolják. Minden egyes esetben a település középpontjában látható és leghangsúlyosabb része a torony. Három olyan ábrázolást ismerünk, amelyek esetében maga a templomépület kevésbé kidolgozott, ezek azok, amelyeken a templomtorony a nyugati homlokzatba behúzva helyezkedik el. Azokon az ábrázolásokon, amelyeken a torony a hosszanti tengely közepénél látható (az egyik metszet 1566-ban, a másik 1690-ben készült) egyértelműen

⁷⁰⁰ Romhányi 2000 48., a teremtemplom építési idejéről lásd a későbbiekben

⁷⁰¹ Genthon 1961 255., Sárospatak és környéke 29.

kidolgozottabban látszanak a templom részletei, például a miskolci és sárospataki templomokéhoz hasonló nagyméretű gótikus ablakok, amelyek alapján azokhoz hasonló építészeti részletekkel számolhatunk az 1900-as évek elején lebontott templomnál is.⁷⁰² Egy a 19. század végéről származó képeslap megerősíti, hogy a templom tornya a nyugati homlokzat felett lehetett.⁷⁰³ A településről a századfordulón készült egyéb képeslapok szintén megegyeznek ezzel, az 1903-ban készült mozaikos képeslap a nyugati homlokzat felől készült fényképen mutatja be a Fő téri római katolikus templomot, amelynek tornya ugyan a bejárat felett van, de akkori formájában inkább későbbi építmény. Megfigyelhető azonban a hajó két sarkán álló támpillér és az északi oldalán távolabb látható sekrestye is.⁷⁰⁴ Egy másik, valószínűleg ennél valamivel később készült képeslap a településről leporellóban több képet is tartalmaz, amelynek egyikén Tokaj látképén tűnik fel – sajnos távoli fotón, így részleteiben elmosódottan – a középkori eredetű templom. Szerencsére ez a látkép külön képeslapként is megjelent, ahol a középkori templom jobban kivehető, ez alapján még a 20. század elején is a nyolcszög három oldalával záródó szentélye volt, és mind szentélye, mind pedig hajója kívülről támpillérekkel volt ellátva, sajnos a középkori nyílásrendszernek nincsen nyoma. Egy másik, valamivel jobb minőségű 1903-ból származó látképen úgy tűnik, hogy szentélyének méretei hasonlóak a hajóéhoz, magassága pedig szintén a hajóéval közel azonos.⁷⁰⁵

Ezek alapján nem tűnik nagy merészségnek az egykor a település középpontjában álló épületet besorolni a nagyobb alapterületű terem- vagy esetleg csarnoktemplomok közé – az ábrázolások alapján, amelyek késő gótikus stílusban épültek és építési idejüket a 15. századra tehetjük.

Poroszló az egyetlen olyan település ebben a csoportban, amelynek középkori plébániatemplomának elhelyezkedéséről nincsen semmilyen közelebbi adatunk.

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak száma a legmagasabb, összesen 39 település tartozik ide. Ezek közül 24 olyan templom van, amely ma is részben vagy egészben áll, illetve esetleg régészeti feltárást is folytattak a területén.

⁷⁰² Az ábrázolások egyik része Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának metszeteit tartalmazó CD-n található meg 53.985, t965, t3690, t6536 számokon. Három metszet az Országos Széchényi Könyvtár digitalizált gyűjteményéből való: <http://www.topomap.hu/oszk/hun/>, a metszetek egy része megjelent: Tokaj 1993

⁷⁰³ Bencsik-Veres 1989 6.

⁷⁰⁴ A képeslapot a szerencsi Zempléni Múzeum képeslevelezőlap-gyűjteményében őrzik.

⁷⁰⁵ Ez utóbbi képeslapok őrzési helye az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Aprónyomtatványtára, ahol az 1945 előtti képeslapok között Tokaj gyűjtőnév alatt találhatók.

Ezek felül két olyan templom a kispánai és a szentgyörgyi olyan, amelyet csak régészeti kutatásokból ismerünk. Szakoly középkori plébániatemplomát pedig 1897-ben a torony kivételével elbontották.⁷⁰⁶ Négy olyan település van (Dédestapolcsány, Emőd, Patak, Sirok), amelynek plébániatemplomairól több-kevesebb írott forrással rendelkezünk, de jelenleg lokalizálásukra nem áll rendelkezésre elegendő adat. Az ide sorolható esetleges oppidumok közül nyolc olyan van, amely templomának helyét nagy valószínűséggel valamilyen egyéb forrás segítségével azonosítani tudjuk (Balassagyarmat, Érsekvadkert, Gyöngyöstarján, Hejőcsaba, Nádudvar, Nógrád, Ónod, Pétervására).

Kispána templomának kérdése kicsit problematikus. A települést ugyanis 1325-ben Egyházasnána néven említik.⁷⁰⁷ A településhez kapcsolható több periódusú feltárt templom azonban nem a faluval szerves egységben, hanem a vár területén belül található, ennek legkorábbi periódusa egy rotunda azaz körtemplom, amelyet ásatója a 11. századra keltezett.⁷⁰⁸ Hasonló esetet – részben – megfigyelhetünk Nagykovácsiban, ahol a település plébániájának tekinthető első templom egy rotunda volt, amely a vár területén állt.⁷⁰⁹ Itt azonban a későbbiekben a templom kikerült a vár területéről és a településen belül kapott helyet. Kispána esetében tehát biztosnak kellene lennünk abban, hogy a templom ugyan a település birtokosának várában kapott helyet, de egyúttal a település lakóit is szolgálta-e. Erre szolgál bizonyítékul a feltárás, amelynek során a több periódusú épület alatt és körül középkori temető sírjai kerültek feltárássra. A sírokból előkerült leletek alapján a temető a 12. század közepétől egészen a 15. század második feléig használatban volt.⁷¹⁰

Szentgyörgy templomát már 1234-ben ismerjük, ez esetben az épület feltárássra került és a régészeti kutatások nyomán megállapítást nyert, hogy egyetlen periódusa volt csak, amelyet a 13. század elején építettek.⁷¹¹ Ez a plébániatemplom állhatott tehát már

⁷⁰⁶ SzSzMT II. 300-302.

⁷⁰⁷ AOKm. II. 212. oklevél 232.

⁷⁰⁸ Pámer 1970 300-301.

⁷⁰⁹ Lukácsy 1980 98. – az épületet a Gervers-Molnár féle tipológia alapján 12-13. századra datálta

⁷¹⁰ Pámer 1970 301., Az elmúlt időszakban újabb kutatások folytak a várban felújításhoz kapcsolódóan, amelyek változásokat hoztak a vár periodizálásában. A templom környezetében I. Ulászló korára datálható pénz került elő, amely a temető használatának lezárulását a korábbiaknál későbbi időpontra teszi. A templom és a település viszonya kapcsán továbbra is egyértelmű, hogy a templom még jó ideig plébániatemplomként is funkcionált. Az azonban problematikus, hogy valóban ilyen hosszú ideig temetkeztek-e a templomba, miután az 1440-es években az épület a fallal övezett vár területére került. Köszönöm Buzás Gergelynek a legújabb kutatási eredmények szíves közlését.

⁷¹¹ Nepper-Módy 1985 115.

1234-ben is, egészen a település elnéptelenedéséig, amely a 16. század végén, 1594-ben következett be.⁷¹²

A mai Balassagyarmat középkori templomhelyének azonosításához segítséget adhat, hogy szennyvízvezeték fektetésekor a Bercsényi utcában egy késő középkori temető részletei kerültek elő.⁷¹³

Érsekvadkert középkori templomának helye azért is nehezen határozható meg, mert a település már a középkor során is három részből állt, Alsó-, Közép- és Felsővadkertből.⁷¹⁴ Felsővadkert területén 1860-ban a földek művelésbe vételekor megtalálták a régi templom és házak alapfalait.⁷¹⁵ Újabban pedig a mai település középpontjában álló templomépület környékén szintén szennyvízcsatornázás során 35 csontváz került elő. Ez a temetőrészlet az előkerült leletek alapján a 12. századtól a 17-18. századig keltezhető.⁷¹⁶ A település eddigi topográfiai adatai szerint erre a területre lokalizálható Középvadkert, amelynek temetőjével azonosíthatjuk az előkerült vázakat és ezzel együtt sejtethetően a mai templom helyén kell keresni az egykori középkori egyházat is.⁷¹⁷

Nógrád településének egyházának pontos helye nem ismert, az utóbbi időben talán sikerült lokalizálni.⁷¹⁸

Gyöngyöstarján középkori templomának helyéről a későbbi források alapján annyit tudunk, hogy a jelenlegi plébániatemplomtól nem messze egy magas dombon állt, a 18. század során alapfalai, illetve a hozzá kapcsolható temetkezések előelőkerültek az építkezések során.⁷¹⁹ A templomról, illetve papjairól ismert kevés forrást így semmilyen módon nem tudjuk épülethez kötni.

Pétervására középkori templomát elbontották, helyére épült a mai plébániatemplom, azonban az ún. Vár területén, ahol a jelenlegi templom is áll, Árpád-kori temető részletei kerültek feltárássra a leletek alapján a 12-13. század fordulójára keltezhetően, amely alapján valamilyen egyház épületnek kellett ebben az időszakban is léteznie.⁷²⁰

⁷¹² Nepper-Módy 1985 91.

⁷¹³ Régészeti kutatások 2001 137.

⁷¹⁴ Engel CD

⁷¹⁵ Nógrád 1997 365.

⁷¹⁶ Régészeti kutatások 2002 208.

⁷¹⁷ NMM 1954 201. A jelenlegi település nyugati végén feküdt Felsővadkert, keleti végén Alsóvadkert.

⁷¹⁸ Majcher Tamás előadása 2001. november 30-án a Középkori templomok kutatása Magyarországon konferencián

⁷¹⁹ Adatok 1887 33., HMMT III. 239.

⁷²⁰ RF. 1972 84-85.

Hejőcsaba esetében egy adat segít, amely alapján helyét a jelenlegi katolikus plébániatemplomtól nyugatra kell keresni, valamint Ónodon egy 15. század eleji forrás szerint a várat a templom köré építették, a várban folyó feltárások során előkerült egyes falrészletek talán ennek a templomnak a helyét jelzik.⁷²¹ Egyes vélemények szerint viszont a középkori templomot a jelenlegi református templom helyén kell keresni.⁷²² Az is feltehető, hogy ezen a településen a sajószentpéterhez hasonló folyamat játszódhatott le. Tehát a templom eredeti helye valóban a vár területén volt, majd a terület szűke, illetve talán a zökkenőmentes használat miatt az egyház épülete a váron kívülre, attól nem messze délnyugatra, került – szintén a település központi helyére, hiszen itt vezetett el a Sajó gázlóján, a vár előtt elhaladó, kelet-nyugati irányú út és a mai református templom környékén találkozhatott az észak-déli irányú úttal.

Nádudvar középkori temploma a település központjában állt, 1773-ban lebontották és helyére 1774-ben építették a jelenlegi református templomot.⁷²³

Az északkelet-magyarországi 66 vizsgált településből összesen tehát 58 esetében tudjuk azonosítani a templom helyét, ebből 48 templomépületet ismerünk részben, vagy egészben, feltárva, esetleg csupán fennmaradt alaprajza alapján. Ezeknél lehetséges megpróbálkozni azzal, hogy az írott és régészeti forrásokat – az első említésen túl is – egységes képpé formáljuk, egymásnak valamilyen módon megfeleltessük. Mindezek alapján megállapítható, hogy a vizsgálatunkhoz használt minta mindenképpen reprezentatív a területre vonatkozóan, és a kevésbé ismert emlékek inkább a településhierarchia alacsonyabb szintjén álló mezővárosokra jellemzőek.

2.2. Dél-Dunántúl

A dél-dunántúli területen 76 település templomait vizsgáljuk, de ez összességében 80 templomot jelent, figyelembe véve azt is, hogy egyes településeken több plébániatemplom is állt. Ebből részben vagy egészében áll, illetve feltárás során napvilágra került részben vagy egészben 26 templom. Ezeken felül azonosított a templom helye, de az épület részleteit nem ismerjük 4 esetben, amikor egyes falszakaszok kerültek elő kisebb feltárások során.

⁷²¹ RF. 1987 92., RF. 1988 81., RF. 1989 66., Tomka 2000 160-161., 173-174.

⁷²² Keményffy 1966 28.

⁷²³ Balázs 2001 49.

A többi esetben más források bevonása is szükséges az azonosításban és még így is igen sok templom esetében nem tudunk jelenleg választ adni arra a kérdésre, hogy hol állt a középkori épület. Ezért szükséges, hogy részletesen áttekintsük az egyes templomok keletkezési és azonosítási kérdéseit. Segítségünkre lesznek a településekről ismert egyéb topográfiai adatok, elsősorban a középkori temetkezések előkerülésének helyei, a területen elsősorban Miklós Zsuzsa által végzett légi fotózások eredményei, a K. Németh András által Tolna megye középkori templomos helyeinek kutatásához végzett terepbejárások eredményei, valamint esetenként a töröktől való visszahódítás utáni képi ábrázolás és az újkori egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai is.

Ezen a területen a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjába tartozó egyetlen települést ismerünk. Míg azonban Nagykapornak monostoráról számos forrás szól, ennek épülete – átalakítva – ma is áll, a középkori plébániatemplomot nem ismerjük, romjai a 18. század közepén még láthatóak voltak, helyét a jelenlegi temető területére lokalizálja a szakirodalom.⁷²⁴

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjába tartozó 10 településen 11 templomról van tudomásunk, azonban jelenlegi ismereteink szerint csak a pécsváradi Mindenszentek templom középkori épülete ismert, valamint régészeti feltárás során kerültek elő a segesdi plébániatemplom középkori részletei.⁷²⁵

Az ozorai kastély feltárása során előkerült a középkori templom kerítőfala, valamint a kastélyból a templomba vezető híd helye is, ezzel bizonyítva, hogy a középkori plébániatemplom a jelenlegi helyén, illetve annak környezetében állt. 2002-ben közműépítés kapcsán történt megfigyelés során napvilágra került falrészletek a középkori templom poligonális szentélyzáródásának részletei lehettek, amelyek alapján a mai templom a középkoritól kissé északnyugatra áll. Ezen felül szintén a kastély feltárása során a templomhoz kapcsolható gótikus faragott kőanyag is került elő, valamint valószínűleg ide köthető az a 15-16. századra datált harangtöredék is, amely a belső várudvar barokk feltöltéséből került elő.⁷²⁶

⁷²⁴ Egyházlátogatási 1997 69., Valter 2004 50. – a helyszínen jártunkkor azonban a romot nem sikerült megtalálni

⁷²⁵ Magyar 2001 166., 172.

⁷²⁶ Gere 2003 99-100. 65. tábla 1. kép, Ódor-K. Németh 2004 218., Miklós 2007 279-281.

A dunaföldvári plébániatemplom helyének azonosítása nem ennyire egyértelmű, helyét sokáig az Alsó-Öreghegyen azonosították,⁷²⁷ azonban az utóbbi időkben a kutatástörténeti adatok részletes vizsgálata alapján ezt a területet a földvári bencés apátság helyeként határozták meg.⁷²⁸ Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején a Kisegítő Iskola területén végzett ásások során került elő két alapfal, valamint viszonylag későre, a 16-18. századra datálható temetkezések.⁷²⁹ A régészeti adatok mellett Gaál Attila a településről 1686-ban készült térképlap és Evlia Cselebi leírását vizsgálva arra a feltételezésre jutott, hogy a középkori plébániatemplom helye kerülhetett elő a Kisegítő Iskola területén.⁷³⁰

A pécsváradi Szent Péter templom helyére ismertek feltételezések, az épületet a 18. század első harmadában már szűknek és kicsinek írók le, romjait később elbontották és valószínűsíthetően felhasználták az 1757-1767 között épített, ma is álló Nagyboldogasszony templom falaiba, talán az épületet is a korábbi templom helyére emelték.⁷³¹

A csoporthoz tartozó települések közel felének plébániatemplomának azonban nem ismerjük a helyét. Nagykanizsa templomának helyét a 20. század első felében a Régiváros, azaz Ó-vár területére helyezték Szent Péter védőszenttel, ami már azért is kérdésessé teszi az azonosítást,⁷³² mivel már a 13. század közepétől a templom Szent Margit védőszentje ismert,⁷³³ ráadásul egyes vélemények szerint a ferences kolostor keresendő inkább ezen a területen.⁷³⁴ Vándor László a középkori település magját és a Szent Margit plébániatemplomot az Izzó (Tungsram Rt.) területére helyezi.⁷³⁵ 1962-ben a Landler Jenő utcában (ma Pivári utca) gázvezeték fektetésekor 6 késő középkori sírt bolygattak meg.⁷³⁶ Ugyancsak késő középkori sírok kerültek elő a Kisfaludi utca torkolatának környékén,⁷³⁷ a két terület azonban igen távol esik egymástól. A kora újkori források közül a 16. század végi, 1594-1596 között keletkezett protocollumkönyvek adatai alapján a város a vártól keletre feküdt és belső szögletes

⁷²⁷ Szelle 1894 29-30.

⁷²⁸ K. Németh-Ódor 2005 138-141.

⁷²⁹ RF. 1988 71., RF. 1989 55-56., RF. 1990 76., RF. 1991 77-78.

⁷³⁰ Gaál 1984 130.

⁷³¹ Gállos-Gállos 2001 137.

⁷³² Barbarits 1929 3.

⁷³³ 1257: Méri 1988 64. 24. jegyzet, a legkésőbbi ismert titulus adat: 1430 Lukács I. 1361. regeszta 251.

⁷³⁴ P. Takács-Pfeiffer 2001 108., helyét bizonytalannak határozta meg és az egykori vár területe mellett felvetette az újkori ferences rendház helyén való lokalizálást is: Vándor 1994 107.

⁷³⁵ RF. 1994 103-104.

⁷³⁶ RF. 1962 71-72., ez a terület a vártól nyugatra, a Principális csatorna túlpártján található.

⁷³⁷ Vándor 1991 215.

térségén állt más fontos épületek mellett a magyar templom is, amely ekkor már nem töltött be egyházi funkciót, hanem hadiszertárként működött.⁷³⁸ Méri István a protocollumkönyvek alapján készült rekonstrukciója szerinti a 16. századi város területéhez képest a Kisfaludi utcai lelőhely délebbre esik.⁷³⁹ Összevetve a források által sugallt képet, egyenlőre a középkori plébániatemplom helyét nem tudjuk biztosan meghatározni.

Paks területéről két középkori titulus adat is ismert a középkorból, 1429-ben a Szent Kereszt,⁷⁴⁰ 1433-ból a Mindenszentek templom neve kerül elő a forrásokból.⁷⁴¹ 1572-ben dzsamijáról és két keresztény templomáról hallunk.⁷⁴² Egy 1591-ben keletkezett leírás szerint a településen két keresztény templom áll még ekkor is, az egyik a mezővároson kívül a hegyen, a másik, a nagyobb bent a mezővárosban.⁷⁴³ Ez utóbbinak a romjai még 1721-ben a visitatio során is álltak és a leírásból egyértelműen kiderül, hogy a középkorban emelt épületről van szó.⁷⁴⁴ A településről ismert régészeti adatok két helyszín esetében feltételezik a középkori templom helyét, az egyik a Templomdomb, a mai r.k. templom alatt, ahol 1995-ben folytak régészeti ásatások, ennek során azonban csak 16-17. századi leletanyag került felszínre.⁷⁴⁵ Ennek ellenére K. Németh András továbbra sem tartja kizártnak, hogy a templom alatt kell keresnünk az épület középkori elődjét.⁷⁴⁶ A másik középkori templom helyét feltételezhetjük a Rókus utca környékén, itt 1955-ben a Rókus utca 3. mögötti egészen, a sánchegy alatt vörösmárvány sírkőtöredék, téglák, csontok alapján 15. századi temetőrészletként azonosították,⁷⁴⁷ majd 1996-ban a Rókus utca 4. mögött a löszfal felett kőalapozás és csontvázak kerültek napvilágra, a leletmentés alapján a temetőrészletet a 15. század végére – 16. század elejére keltezték.⁷⁴⁸

Tolnavár a középkorban főesperességi központ is volt, így – elvileg – a középkorban két templom, egy esperességi és egy plébániatemplom állhatott a település területén. Az eddigi kutatások két helyszínen feltételezik középkori templom helyét, az egyik a mai r.k. templom, a másik pedig a Duna medre, azonban mindkettő csak újkori

⁷³⁸ Méri 1988 45-48.

⁷³⁹ Méri 1988 3. melléklet

⁷⁴⁰ Lukcsics I. 1157. regeszta 223.

⁷⁴¹ Lukcsics II. 212. regeszta 90-91., 267. regeszta 109.

⁷⁴² Német 1989 11.

⁷⁴³ Emlékkönyv 1901 7.

⁷⁴⁴ K. Németh 2003/b 17-20.

⁷⁴⁵ RF. 1995 112-113.

⁷⁴⁶ K. Németh 2003/b 17-19., K. Németh 2006 145.

⁷⁴⁷ ArchÉrt 1957 88.

⁷⁴⁸ K. Németh 2003/b 17-20.

forrásokból ismert. A 18. század első feléből ismert különböző források beszámolnak a Duna partján álló, a folyó által már majdnem elnyelt régi templomról. Az 1722-ből származó visitatio leírást is ad az épületről, amely szerint bejárata nyugaton nyílt, felette torony volt és a hajóhoz mindkét oldalon kápolnák csatlakoztak és sekrestye is kapcsolódott az épülethez. 1733-ra már csak az épület tornya állt. A 19. században az épület elpusztulása ellenére is fennmaradt az emlékezet annak, hogy a Duna medre régi épületmaradványokat őriz.⁷⁴⁹ A másik templom, a mai r.k. templom környékén lehetett szintén az 1722. évi visitatio alapján, amely a plébánia telkén egy régi kőtemplomról tesz említést. 1975-ben a templom előtt vízvezeték fektetésekor emberi csontokat és 10. század második felére keltezhető leleteket szolgáltatott be a szekszárdi múzeumnak. 1996-ban pedig a mai katolikus templom közelében, a Szekszárdi utca 6. alatt csontvázak kerültek elő.⁷⁵⁰

Simontornya esetében közelebből meg nem határozott adatok alapján felmerült a templom helyének azonosítása a buszállomás területén.⁷⁵¹

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjába 20 település tartozik, azonban mivel mind Somogyvár területén legalább két plébániatemplom említését ismerjük, valamint ugyanez a helyzet Dunaszekcső esetében is, így összesen 22 templommal kell számolnunk ebben a kategóriában.

Igal középkori temploma egyértelműen a mai r.k. templom helyén állt, a templom ma álló szentélye középkori.

Régészeti feltárások során került napvilágra részben vagy egészben Babócsa, Kőröshegy, Bata és Somogyvár két plébániatemploma is.

Bátaszék korai plébániatemplomának nyomai indirekt módon kerültek elő a ciszterci apátság feltárása során, amikor 48 korábbi temetkezést tártak fel az apátsági templom falai alatt. Ez az épület 1142-ig, az apátság és templomának felépítéséig állt fenn.⁷⁵² A második plébániatemplom helye a monostortól délre, a Sárvíz közelében volt.⁷⁵³

Tamási középkori plébániatemplomáról az 1733. évi visitatio mondja el, hogy a hívek az 1710-es évek végén kezdték újjáépíteni az épületet, amely alapozásának csak

⁷⁴⁹ K. Németh 2006 182-184.

⁷⁵⁰ Ódor 1999 164., K. Németh 2006 184.

⁷⁵¹ K. Németh 2006 155.

⁷⁵² K. Németh 2001 395., Valter 1998 162.

⁷⁵³ K. Németh 2001 395., Valter 1998 162.

egy része maradt meg és részben erre, azaz a középkori templom helyére és részben annak köveiből épült az újkori templom.⁷⁵⁴ Ezt támasztja alá az is, hogy átépítés során csúcsíves támpillérek alapjai kerültek elő, majd 1958 előtt a Tamási család címerével ellátott padlótéglákat találtak.⁷⁵⁵

Feltételezések szerint Bölske középkori temploma a jelenlegi református templom helyén állhatott.⁷⁵⁶

A csoportba tartozó települések középkori plébániatemplomai közül 12 helyére nincsen adatunk. A középkori Kőrösmonostora és Szentlőrinc területe ma pusztá, a templom helye azonban ezen belül nincs lokalizálva.⁷⁵⁷

A többi templom pontos helyének meghatározására a jelenlegi település területén nincsen lehetőség.

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak csoportjába 47 település tartozik, mivel azonban ebben a csoportban is van egy település, mégpedig Mecseknádasd, ahol két plébániatemplomot is ismerünk, ezért a vizsgált templomok száma 48.

Összesen 14 templom részben vagy egészben áll és kisebb-nagyobb régészeti vagy műemléki kutatás történt benne, ezek Csesztreg, Páka, Salomvár, Zalaszántó, Csurgó, Hetes, Marcali, Szenyér. Somogyzil és Mecseknádasd – Szent István templom. Páka kapcsán fontos tisztázni, hogy első említésének Nagypáka Szent György templomának 1121. évi említését tekintették, amelynek alapján a település történetének feldolgozói arra a következtetésre jutottak, hogy már ebben a korai időszakban két Pákáról beszélhetünk.⁷⁵⁸ Esetünkben azonban éppen a kisebbik Páka válik a későbbiekben oppidummá, ennek Szent Márk tiszteletére emelt kápolnáját azonban csak 1323-ban említik először, ezt tekinthetjük a későbbi középkori kőtemplom elődjének, valószínűleg annak helyén állhatott.⁷⁵⁹

Régészeti feltárás során sikerült azonosítani, illetve részben vagy egészen feltárni Valkó, Csele, Ete és Mecseknádasd másik plébániatemplomát.

⁷⁵⁴ K. Németh 2006 177.

⁷⁵⁵ Papp 2000 101., MNM Ad. 370. T. IV.: Egy újkori, talán 19. századi sír került elő a templom előtt, a templomdomb oldalába vágott rézsűben 1958-ban, ekkor adta át Papp István azt a padlótéglát, amin a Tamási címer látható és ekkor adott információt a templom belső átalakításakor talált falakról is.

⁷⁵⁶ K. Németh 2003/b 7.

⁷⁵⁷ Kőrösmonostora: Györfly I. 265., Szentlőrinc: Bándi 1963 152.

⁷⁵⁸ Molnár-Vándor 1983 99.

⁷⁵⁹ Fejér CD VIII/2. 210. oklevél 461.

Ebben a csoportban a feltáráson kívül két másik módszer segít azonosítani három települést, illetve azok templomait is.

Terebbejárás segítségével Fadd középkori templomának és településének helyét a mai település északi részén, a Dunaszentgyörgyre vezető út északi oldalán, a magaspárt keleti nyúlványának laposabb tetején, a Főmajor területére és környékére lokalizálták.⁷⁶⁰ Szintén terebbejárás során sikerült azonosítani Gyánt középkori helyét és templomát Tolnanémeditől délnyugatra, körülbelül 500 méterre a Gyánti-földeken, a Kapossal párhuzamos, kiemelkedő dombvonulaton. Templomra utaló rengeteg tégl- és kötörmelék, valamint embercsont a domb legmagasabb részén került elő, a Görbőre tartó, a domb szélét átvágó földúttól a Kapos felé körülbelül 50 méterre. A templomhely a település plébániatemploma is lehet, illetve a johannita rendház is – azonban az sem lehetetlen, hogy a 15. században említett plébániatemplom a 14. század második felétől már nem említett johannita rendházból alakult ki.⁷⁶¹

A harmadik templom és település Dalmad, amelynek helyét Miklós Zsuzsa határozta meg légi fotózással, majd ezt megerősítő terebbejárással 1999-ben a mai Dalmand délkeleti határában, a Sajtosmalmi-árok nyugati oldalán, a domb peremén.⁷⁶²

Ebben a csoportban 11 település temploma esetében nem ismerjük a középkori templomot, de helyére írásos vagy más régészeti adatok adnak útmutatást. Gyakorlatilag biztosan tudjuk, hogy Zalaegerszeg 1247-ben először említett középkori plébániatemploma a mai római katolikus templom helyén állt. Ezt részben az újkori források is megerősítik, részben a mai templom déli oldalán 1976-ban feltárt gótikus temetőkapolna.⁷⁶³

Letenyén a jelenlegi templom környékén a 19. században és 1958-ban 11-13. századi sírok kerültek elő, a temető sírjai mellett átégett réteget is megfigyeltek, feltételezhetően a temetkezések a középkorban a településen álló templom közelségére utalnak.⁷⁶⁴

Muraszemenye középkori templomának felhasználásával épülhetett a Felsőszemenye településrész Fő terén álló római katolikus templom, bár a jelenlegi épület tájolása eltérő a középkorban szokásostól.⁷⁶⁵

⁷⁶⁰ K. Németh 2006 70-71.

⁷⁶¹ Régészeti kutatások 2000 219., Régészeti kutatások 2003 305., K. Németh 2000 145., K. Németh 2006 186.

⁷⁶² Miklós 2004 6-7., Miklós 2007 161.

⁷⁶³ Vándor 1997 109-110.

⁷⁶⁴ ArchÉrt 1959 211., Kerecsényi-Tóth 1992 10.

⁷⁶⁵ Valter 1985 186., Valter 2000 122., Zala műemlékjegyzéke 2006 71.

Hedrehely településén Magyar Kálmán legalább két templom helyét azonosította, az egyikét az ún. református kisiskola udvarán, ezt a ferences kolostorral azonosította, a másik pedig egy nagyméretű román kori bazilika, amely a református templomtól nem messze, a Kossuth Lajos utca és a Szabadság utca találkozásánál állhatott.⁷⁶⁶

Lenti középkori temploma 1669-ben pusztult el, helyette – talán éppen a helyére – épült a birtokos Esterházy család segítségével 1691-1698 között.⁷⁶⁷

A középkori Somogytúr helyének azonosításaként több helyszín is felmerülhet. A falutól délre, a temető környékén kb. 600x400 méter kiterjedésű középkori település maradványait azonosítottak 14-16. századi leletekkel. A középkori Somogytúrral történő azonosítás alapja egy itt előkerült 12. századi párkánykő-töredék.⁷⁶⁸ Másik lehetőség, hogy a középkori települést és plébániatemplomát a mai település területén keressük. Ezt támaszthatja alá az a tény is, hogy 2000-ben gázvezeték ásásakor 14-15. századi, kör alakú fejen bevéssett oroszlán stilizált ábrázolásával díszített gyűrűt találtak embercsontok mellett. Ekkor derült ki, hogy az 1970-es években földmunkák során kerültek elő koponyák és különböző temetkezésekre utaló maradványok, amelyeket nem jelentettek be a múzeumnak. A helyszín a jelenlegi katolikus templomtól délre, 200 méterre helyezkedik el, valószínűleg egy középkori temető és talán templom lehet a területen, akár itt is kereshetjük a középkori Túrt.⁷⁶⁹

Babarc mai római katolikus templomát az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján Baranya megye legrégebbi gótikus eredetű templomának tartják, amelyet 1807-ben építették újjá.⁷⁷⁰ Ezt azonban eddig még sem műemléki, sem régészeti kutatás nem bizonyította.

Döbrököz középkori templomát valószínűleg a mai településen belül – feltehetően a mai templom környezetében – kell keresnünk, legalábbis erre utal, hogy Wosinsky Mór kérdőívére érkezett döbröközi válasz szerint a templom melletti épületek építésekor emberi csontvázakat találtak, mellékletek nélkül.⁷⁷¹

Györköny templomának helyét Krähling János az 1722-es telepítési szerződés alapján a falu evangélikus templomának helyére lokalizálta.⁷⁷² Ezt erősítette meg az is,

⁷⁶⁶ Magyar 1979 302. – helyszínrajz alapján

⁷⁶⁷ Zala műemlékjegyzéke 2006 65-66.

⁷⁶⁸ Müller 1975 54.

⁷⁶⁹ Régészeti kutatások 2000 204.

⁷⁷⁰ Egyházlátogatási 1999 25-26.

⁷⁷¹ K. Németh 2005 135., K. Németh 2006 64.

⁷⁷² K. Németh 2003/b 11.

hogy 2004-ben K. Németh András által végzett terepbejáráskor a helybeliek elmondták, hogy az evangélikus templom környékén lévő házak területén már többször találtak csontvázakat és építési törmeléket, amelyek megerősítik a korábbi feltevéseket.⁷⁷³

Szekszárd középkori egyházi épületei közül egyértelműen a bencés apátság a jobban ismert mind a forrásokból, mind a régészeti adatokból. Az épület helyéhez visz közelebb az, hogy 1970-ben Horváth Jolán a Munkácsy u. 13. számú telken középkori sírokat tárt fel, amelyek valószínűleg a plébániatemplom körüli temetőhöz tartoztak. Vass Előd ezek alapján a plébániát és templomot a mai Bartina Áruház helyére lokalizálta, a temetőt pedig a Munkácsy és a Bezerédj utcák közti területre.⁷⁷⁴

Keszitőlc településének középkori helyét a földrajzi nevek, azaz ebben az esetben dűlőnevek alapján próbálták meg lokalizálni. A település tehát valószínűleg a mai Alsónána, Alsónyék és Várdomb hármashatárának vidékén terült el, a falu és temploma az alsónánai részen fekhetett. K. Németh András a lelőhelyet ettől kissé dél-délkeletre, az ún. Nyéki-völgy déli részén keresendő.⁷⁷⁵

A csoportba tartozó 16 további település középkori templomának helyéről jelenleg nem rendelkezünk semmilyen adattal.

A fentiekben megrajzolt kép alapján egyértelmű, hogy az északkelet-magyarországi területhez képest a dél-dunántúli területen a települések és az írott forrásokból megismert templomok számához képest sokkal kevesebb épületet, illetve annak azonosítható helyét ismerjük. Az is elmondható a fenti vizsgálat tükrében, hogy azonosítási problémákkal elsősorban az alacsonyabb kategóriák templomai esetében kell szembenézni. ennek a területnek az adatai

3. A templomok építéstörténete az írott és a régészeti források tükrében

A keltezés és azonosítási kérdések, valamint az írott források alapján a mezővárosi templomokról kirajzolódó képet a régészeti és falkutatási adatok integrálásával lehet – a jelenlegi források és épületkutatói eredmények alapján – tovább alakítani és a lehető legteljesebbé formálni az egyes építési periódusokról,

⁷⁷³ K. Németh 2006 80.

⁷⁷⁴ RF. 1970 73., Ódor 1999 161. szerinte az ismert szekszárdi lelőhelyek közül egyiket sem lehet a Munkácsy utcai temetővel azonosítani, K. Németh 2006 172.

⁷⁷⁵ K. Németh 2006 33.

építéstörténetükről. Ennek segítségével az épületeknek a településsel való kapcsolatáról is remélhetőleg többet tudunk mondani.

3.1. A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok

3.1.1. Északkelet-Magyarország

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjának mind a hat oppiduma egyházának ismerjük korábbi említését. Ebből kettő, Gönc és Sárospatak, a 13. század harmadik harmadából származik.⁷⁷⁶ Debrecennél az első írott forrás éppen a templom építéséhez kapcsolódik, ezért a feltárt első periódusú épülethez lehet kapcsolni a forrást.⁷⁷⁷ Gyöngyös templomának 1301. évi említésével egy birtokfelosztó oklevélben találkozunk, az épületet a feltárások során első periódusként azonosított, a 12. század végén-13. század elején épített templommal azonosítják, amelyet 1320 körül Csák Máté felégetett.⁷⁷⁸

Gönc az egyetlen olyan település, amelynek templomában nem folyt még régészeti kutatás, így az 1271. évi kegyúri jog említéséhez nem tudunk építési periódust kapcsolni.

Három templom esetében a feltárások során meghatározott építési időpont megelőzi az írásos emlékekből ismert évszámokat. Így Miskolc első temploma már a 13. században állt, és 1323. évi első említésekor vagy ez az épület létezett, vagy már a 14. századra datált meghosszabbítás után kialakult templom.⁷⁷⁹ Sárospatak és Szikszó templomának első periódusát a 12. századra kelteznek, ez Sárospatak esetében a későbbi plébániatemplomtól délre feltárt körtemplom, amely a 13. századra elveszítette eredeti funkcióját és az írott forráshoz korban kapcsolható épület faragott építészeti részletei másodlagos helyzetből előkerültek, illetve kerítőfala azonosítható volt.⁷⁸⁰

Sárospatak kapcsán felmerül a rotundák kérdése. A magyarországi körtemplomok átfogó kutatását és elemzését Gervers-Molnár Vera végezte el majdnem négy évtizede.⁷⁸¹ Az északkelet-magyarországi oppidumok rotundáinak vizsgálatához is az ő munkájára támaszkodunk elsősorban, kiegészítve az azóta történet kutatásokkal és

⁷⁷⁶ Gönc 1271: Árpád-kori oklevelek 1997 14. sz. oklevél 37., Sárospatak 1263: Kállay I. 5. regeszta 8., 1265: Zichy IX. 115. oklevél 137. – 1446. évi oklevélbe belefoglalva

⁷⁷⁷ Módy 1984 74.

⁷⁷⁸ Valter 2002 89-102.

⁷⁷⁹ 1323: Miskolc története I. 98., Miskolc története I. 222-237.

⁷⁸⁰ Molnár 1972 227-228.

⁷⁸¹ Gervers-Molnár 1972

feltárásokkal. Funkciójuk alapján három csoportot különböztet meg: királyi kápolnák, várkápolnák és falusi plébániatemplomok. Ezeken túl alaprajzi formái alapján is vizsgálta a „kerekegyházakat”. Kutatásunkat először a funkció szerinti vizsgálat érinti, hiszen éppen a vizsgált területre esik Sárospatak, amelynek ásatója maga Gervers-Molnár Vera volt, egyike a kutató szerinti három legkorábbi ilyen épületnek. Patak 1390-ig uralkodói birtok volt, ásatója szerint a rotunda a korai pataki királyi lakóhely kápolnája volt, amelyről azonban okleveles forrásokat nem ismerünk. Ennek részben ellentmond Ladányi Erzsébet egyik munkájában,⁷⁸² amelyben a rotundát az olasz Szent Miklós templommal azonosítja. A körtemplom további sorsáról annyit tudunk, hogy a 13. századi plébániatemplom felépítése után a 13. század – 14. század második fele között annak kápolnája (temetőkápolnája?), esetleg sekrestyéje lehetett.⁷⁸³ A régészeti adatok alapján a 17. század végéig, talán az 1737-ben bekövetkezett pataki tűzvészig fennállt. A királyi kápolna funkcióhoz kapcsolják, hogy a későbbiekben a pataki plébánia az exempt egyházak közé tartozott.⁷⁸⁴ A rotundák egy másik csoportja a várkápolnáké, melyeknek létrejöttét Gervers az uralkodói előképek követésében és másolásában látta. Az akkor ismert emlékek közül ide sorolta Ducó, Kiszána, Keszthely és Mórighely templomát, megemlítette, ám az épület létezését, illetve templom voltát megkérdőjelezte Pozsony és Csanád esetében. Meg kell jegyezni, hogy Ducó esetében ellentmondásosnak érezte a várkápolna funkcióval a templom körüli nagyobb temető tényét. Kiszána templomának eredeti rendeltetését plébániatemplomként határozta meg, amelyet csak később kapcsoltak a várhoz és változott meg így funkciója. Kutatott területünkre esik Kiszána, így ennek kérdését semmiképpen nem kerülhetjük meg. Egész biztosan a kiszánai vár területén feltárt templomot tekinthetjük a település plébániatemplomának a 15. század második feléig, részben a vár palánkfalának megépülése miatt, részben a feltárt temetkezések, illetve mellékletek alapján a templom temetőjébe a betemetkezés eddig az időszakig bizonyítható. A 15. század során, 1428-ban alakítják ki a templomban a birtokos család egyik tagjának, Kompolti Lászlónak a kriptáját, így egyben a birtokos és kegyúr temetkezési helye is lesz az egyház. Az épületet a 15. század közepén foglalják a várba, amelyet 1543-ban a török megrongál és 1560 után már nem is állítják helyre. Mindenképp érdekesnek találom azt, hogy Gervers ebben az esetben a feltárt temetőrészleteket – amelyeket a kutató a templom

⁷⁸² Ladányi 2000 193.

⁷⁸³ Gervers-Molnár 1972 29.

⁷⁸⁴ 1389: ZsO. I. 1053. regesztá; exempt egyházak felsorolása: Gárdonyi 1933 164-165., Gervers-Molnár 1972 29.

periódusainak meghatározásában is felhasznál – nem tekintette oly mértékben ellentmondásosnak, mint Ducó esetében. Az biztos, hogy írott forrással nem tudjuk sem bizonyítani, sem tagadni a nánai templom várkápolna voltát, de az biztos, hogy körülötte a temető a település lakosságát szolgálta a 15. század második felében is – talán tovább is, a temető bolygatottságára tekintettel – a vár pedig ezt az időpontot csak mintegy fél évszázaddal élte túl.

Gerversnél még nem szerepel Nagykovácsi rotundája, amelyet Eggen mérnök 1665-ben készült metszetéről ismerünk, amelyet ebben az időszakban szertárként használtak.⁷⁸⁵ Funkciójának értelmezése régészeti kutatások nélkül kérdéses. Általánosan értelmezhető a település plébániatemplomaként is a 17. századi metszeten feltűnő rotunda, de nem elvethető, hogy egykoron várkápolna funkcióját tölthette be. Ismertetője szerint ezt a templomot kell Kálly plébániatemplomának tekintetnünk a középkori végéig, a település 1560-as években elhagyatottá vált és 1570-től helyén építették fel a várat és a település máshol telepedett meg. Ezzel elveti a településen található templom középkori eredetét is.⁷⁸⁶

A 11. század végétől a kerek templomok más, újabb funkcióban jelennek meg, ez pedig a falusi plébániatemplom – mint ezt fentebb Nagykovácsi esetében is érintettem.⁷⁸⁷ Az ilyen alaprajzú, tömegű épületeket a gótika megjelenése szorítja ki a 14. századtól, azonban az ezt megelőző időintervallumban datálásuk pontosítása, szűkítése problematikus. A tárgyalt területen kifejezetten ide sorolható Berekbszőrmény Árpád-kori rotundája, amelynek falait a későbbiekben részbe felhasználva alakították ki a poligonális szentélyű templomot.⁷⁸⁸ A vizsgált területen úgy tűnik, hogy mindhárom funkció szerinti egyházat ismerünk – még ha a várkápolnák besorolása kérdéses is. A funkciójában legkiemelkedőbb királyi kápolna, a pataki rotunda a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjába, az itt tárgyalt legmagasabb kategóriába tartozik. A kérdéses, talán plébániatemplomi funkciójú Nagykovácsi települése a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok között is számon tart egy körtemplomot, míg a másik két kerektemplom, Kislána és Berekbszőrmény a legalacsonyabb vizsgált csoportot, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvakat képviseli. Utóbbi háromból egy biztos, a falusi plébániatemplomként meghatározható berekbszőrményi rotunda valóban a

⁷⁸⁵ Közzölve: Koroknay 1961 76., XXIV. tábla 1. kép

⁷⁸⁶ Lukácsy 1980 99.

⁷⁸⁷ Gervers-Molnár 1972 31.

⁷⁸⁸ Nepper 2002 25-26.

legalacsonyabb vizsgált csoport része. Elsősorban Kisnána példája azt mutatja, hogy nem lehet minden esetben követni a Gervers-féle rendszert, hanem minden egyes esetben külön-külön meg kell vizsgálni a keltezésre vonatkozó adatokat és ezek alapján lehet funkciójukat meghatározni.

3.1.2.Dél-Dunántúl

Az egyetlen ebbe a kategóriába tartozó dél-dunántúli település Nagykapornak templomát már a pápai tizedjegyzék előtt, 1264-ben említették, azonban az épületet nem ismerjük, így az írott adatokat nem tudjuk összevetni az épülettel.

3.2. Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok

3.2.1. Északkelet-Magyarország

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé nyolc település tartozik. A nyolcból hat oppidum egyházának ismerjük említését a pápai tizedjegyzék előttről. Ezek közül három származik a 13. század utolsó harmadából, ez pedig Kisvárdai, Hatvani és Sátoraljaújhely.⁷⁸⁹ Ebben az esetben azonban a mai ismert kisvárdai épület, helyesebben annak szentélye már a 15. századból származik, míg a középkori hatvani plébániatemplom épületéről semmilyen régészeti adat nincsen. Hatvani a török háborúk alatt fontos erősség volt, ezért a településről és váráról ebben az időszakban készült ábrázolások segíthetnek valamelyest közelebb jutni a templom épületének elhelyezkedésében a településen belül⁷⁹⁰, illetve feltételezhető kinézetében. A településen belüli azonosítása során azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a településen premontrei prépostság is volt, amely 1539-re elnéptelenedett.⁷⁹¹ Így hiába van már adatunk a 13. század harmadik harmadából a templomról, sajnos jelenleg nem tudjuk semmilyen részlettel párhuzamba hozni. Sátoraljaújhely plébániatemplomának számos írott adatát nem tudjuk konkrét épületekhez csatolni.

A három másik település esetében Sajószentpéter 1304. évi első említése talán még a kiskassai részen feltárt Árpád-kori templomhoz kapcsolható.⁷⁹² Nyírbátor papjainak, így közvetve első plébániatemplomának említése 1313-ban történt, ez az

⁷⁸⁹ Kisvárdai 1293 körül: Zichy I. 92. oklevél 82., Hatvani 1273: Fejér CD V/2. 82-83., Sátoraljaújhelyen 1260-ban a hospesek szabad papválasztási joga ismert: ÁÚO. VIII. 4. oklevél 6.

⁷⁹⁰ Feltételezések szerint helye a mai plébániatemplom helyén volt - HMMT III. 259.

⁷⁹¹ Romhányi 2000 30-31.

⁷⁹² AOKm. I. 83. oklevél 91.

épület éghetett le 1326-ban.⁷⁹³ Nagykálló esetében az első írásos emlék 1328-ból származik, míg a ma álló épületet a 15. századra tehetjük.⁷⁹⁴ Itt azonban – mint már korábban említettem – egy 12-13. századra tehető körtemplom állt, a korábbi vár területén, talán ez utóbbihoz kapcsolhatjuk az első írott emléket is. Ebben a csoportban két olyan plébániatemplom ismert, amelynek első említése csak a pápai tizedjegyzékhez köthető, ez pedig Heves és Pásztó. Heves templomának azonosításához kapcsolódóan ismételten itt is szembekerülünk a plébániatemplom problematikájával, ha mind az írott forrást, mind a ma is álló épület középkori részleteit – hipotetikusan – a plébániatemplomra vonatkoztatom, akkor meg kell állapítanunk, hogy a ma álló, a 15. század második felére datálható templomnak kellett lennie valamilyen előzményének, amely a 14. század első harmadában, a tizedjegyzék készítésekor már állt. Pásztó legkorábbi templomát a 12. század végén – a 13. század elején építhették, amelyet a 13. század második felében-végén átépítettek és valószínűleg az átépítés utáni templom állhatott a tizedjegyzék idejében.⁷⁹⁵

3.2.2. Dél-Dunántúl

Ezen a területen a csoportba 10 település tartozik, ahonnan összesen 13 templomról van adatunk. Ezek közül hat templom említését ismerjük a pápai tizedjegyzék előtti időszakból.⁷⁹⁶ Ezek közül négyet már a 13. században említenek. A korai említésű templomok közül Nagyanizsa középkori plébániatemplomát még csak

⁷⁹³ 1313: AO. III. 452. oklevél 202., Németh 2008 23., a templom leégéséről: Entz 1993 1-2.

⁷⁹⁴ 1328: Zichy I. 384. oklevél 314., a templom építési idejére: Genthon 1961 202.

⁷⁹⁵ Valter 1969/b 227-228.

⁷⁹⁶ Nagyanizsa: 1257 „... terra Sancte (Beate) Margarethe” Méri 1988 64. 24. jegyzet, 1261 „populus apud ecclesiam Sancte Margarete” Méri 1988 64. 24. jegyzet, 1322 Szent Margit köegyház Méri 1988 13., 64. 24. és 25. jegyzet ld. Zichy I. 162. „villa seu predio Kenesa...in qua est ecclesia lapidea in honorem beate Margarete fundata...”; Segesd: 1216 „...Ceterum Ecclesiam de Segusd...” Fejér CD III/1. 183., MREV I. 1896 38. oklevél 36., 1269 „...vna cum Plebania Segusdiensi...” Fejér CD IV/3. 500., Mon. Strig I. 732. oklevél 568., 1319 plébános Magyar 1985 36., 1320 segesdi pap Fejér CD VIII/7. 108. oklevél 131., Mon. Strig. II. 902.oklevél 786. „Stephanus Episcopus Vesprimiensis excommunicat Sacerdotes de Segusd, Sasagh, Leleld et Urs propter decimarum denegationem et translationem Ecclesiarum suarum sub ArchiEpsicop Strigon. iurisdictionem.”, Mon. Strig. III. 966. oklevél 713., 1321 „...de segusdino, de Luend, de Sasag, de Urs et de Cheyk ecclesie...” MREV II. 1899 46. oklevél 39.; 1327. évi megerősítés: Mon. Strig. III. 971. oklevél 716., 1322 „...Paulo de Segusdino...ecclesiarum sacerdotibus...” MREV IV. 1907 252. oklevél 318., Mon. Strig. III. 32. oklevél 14., 1330 a pannonthalmi apátság és a segesdi plébánia tizedpere Bónis 1997 839. regeszta 93., PRT II. 1903 106. oklevél 372., MREV II. 1899 62. oklevél 52., AO. XIV. 379. oklevél 232-233. „...a veszprémi egyházmegyébe tartozó Segusd-i egyház rektora megsértette monostoruk [ti. a pannonthalmi bencés] bizonyos tizedekkel és más dolgokkal kapcsolatos jogait...”; Nagypapornak: 1264 Szent Kozma és Damján templom említése Valter 2004 50., 1330 „...Tamás fia Demeter és Heym fia Hegun – a Szent Kozma és Damján vértanúk egyházának papjai...” AO. XIV. 640. oklevél 362.; Pécsvárad: 1220 körül Szent Péter egyház Györffy I. 364-366., 1320 Benedek, a Mindenszentek egyház papja Zichy I. 202. oklevél 175-176., 1327 Balázs, a Szent Péter egyház papja Zichy I. 320. oklevél 300., Zichy I. 322. oklevél 301.; Dunaföldvár: 1328 Péter pap Zichy I. 328. oklevél 307-308.

részleteiben sem ismerjük, így e település esetében nem tudjuk a forrásokat összevetni az építészeti emlékekkel. Pécsvárad két középkori plébániatemploma közül a Szent Péter templom helye is bizonytalan, azonban a Mindenszentek templom, amelyet 1320-ban említenek először, átalakított formában ma is áll. A műemléki felmérések alapján szentélyének és a hajó egy részének építési idejét a 13. század végére teszik. Azonban egyes részletei alapján egy korábbi, 11. századra keltezett periódussal is számolnak, így a 13. századi építkezés ennek nyugati irányba történt bővítése lenne.⁷⁹⁷ Mindenesetre tény az, hogy a templom épülete első említésénél korábban már állt.

A 14. században, de a tizedjegyzéknél korábban említett másik település Dunaföldvár, amely templomának építészeti részletei szintén nem ismertek. Ottendorf ábrázolásán a palánk területén álló dzsámi látszik csak.⁷⁹⁸ Részletesebb információt adnak azok a grafikai lapok, amelyek 1686-ban keletkeztek és Gaál Attila adta közre őket.⁷⁹⁹ Ezeken a várospalánkon belül felismerhető egy régi templom romja, amely a török idők során dzsámiként működött és amelyet Evlia Cselebi művészi templomként jellemezett.⁸⁰⁰

A csoportban tartozik négy olyan templom, amelynek első említése a pápai tizedjegyzék, ezek Siklós, Ozora, Paks és Tolnavár.

Siklós templomáról nincsen építészeti adat. Egyes vélemények szerint valószínűleg a település első plébániatemploma a későbbi ágostonos kanonokok által használt templom volt.⁸⁰¹ A késő középkori templomhoz írott adatot is alig tudunk kötni, helyét, építési periódusait szintén nem tudjuk meghatározni.

Ozora középkori plébániatemplomának részletei és a 15. században gyakran említett plébániatemploma és plébánosa könnyedén megfeleltethetők egymásnak.

Paks egyik késő középkori temploma romokban még a 18. századi vizitációk során is állt, a késő középkorra való datálást a leírásokban szereplő részben befallazott „gót” ablakok említése alapján tekinthetjük elfogadhatónak.⁸⁰² A Szent Kereszt templom következő ismert írásos említése a tizedjegyzék után 1429-ből ismert,⁸⁰³ míg egy másik templomot, a Mindenszentek tiszteletére emeltet 1433-ban említik.⁸⁰⁴ A késő

⁷⁹⁷ KÖH Tervtár 20178

⁷⁹⁸ Ottendorf 42.

⁷⁹⁹ Gaál 1984 123-153.

⁸⁰⁰ Gaál 1984 130.

⁸⁰¹ Lővei 1995 177., a prépostságot 1332 előtt alapította a Siklósi család Szent Anna tiszteletére: Romhányi 2000 58.

⁸⁰² K. Németh 2003/b 17-20.

⁸⁰³ Lukcsics I. 1157. regeszta 223.

⁸⁰⁴ Lukcsics II. 212. regeszta 90-91., 267. regeszta 109.

középkorban több forrás nem is szól ezekről az egyházakról, csak a 16. század második felében, a török hódoltság idején ismertek újabb említései a település egyházainak, azonosításuk azonban jelenleg nem egyértelmű.

Tolnavár templomát először a pápai tizedjegyzék említi, azonban mint államalapítási birtokközpontban bizonyosan kellett léteznie templomnak, amely ekkor talán a főesperesi és plébániai funkciókat egyben töltötte be. Györffy György a tolnai plébánia létrejöttét a 10. század végére helyezte, feltételezve, hogy István még trónörökösként megkapta az uradalmat.⁸⁰⁵ A tizedjegyzék után a 15. század során említik néhány alkalommal a plébániatemplomot Szent István király patrocíniumával és mellékolatárával együtt.⁸⁰⁶ Jelenleg nem ismerjük sem a plébániatemplom, sem a főesperességi templom épületét, az újkori forrásokban említett középkori templomok építészeti formájára a 17. századi ábrázolások nyújthatnak segítséget. Sajnos azonban az Ottendorf által készített rajzok vázlatosak, nála Tolnavár esetében egy egyszerű négyzet jelez a Dunától és a vártól nyugatra egy templomot.⁸⁰⁷ Részletesebb képet ad azonban az 1686-ban készült grafikai lapok ide vágó darabja. Ezeken ugyanis a tolnai palánk területén egy romjaiban is impozáns kereszthajós, félköríves szentélyzáródású középkori templom látható, amelynek masszívan álló tornya a palánk védelmében is szerepet játszott. A váron kívül egy kisebb és egy nagyobb templom romjait tüntetik fel, amelyek a település ún. nagytemplomával és a Szent Bertalan kápolnával azonosíthatóak.⁸⁰⁸ Gaál a vári templomot a pálosok egykori templomával azonosítja, véleményem szerint azonban valószínűbb, hogy ez lehetett a főesperesi templom.⁸⁰⁹

Két település tartozik a csoportba, amelyek templomainak helyét semmilyen módon nem tudjuk azonosítani, az egyik a tizedjegyzékben először említett Zalaszentgrót, míg a másik a jóval későbbi első említésből ismert simontornyai plébániatemplom.⁸¹⁰

⁸⁰⁵ K. Németh 2001 393-394.

⁸⁰⁶ 1429 Szent István király plébániatemplom: Lukács I. 1323. regeszta 244., 1478 plébániatemplom: MREV III. 1902 391. oklevél 251., 1478 plébános, oltárigazgatóság: MREV IV. 1907 393. oklevél 473., 477., 1495 Mihály mester, tolnai plébános: MREV IV. 1907 36. oklevél 36.

⁸⁰⁷ Ottendorf 46.

⁸⁰⁸ Gaál 1984 138.

⁸⁰⁹ Gaál 1984 138. – K. Németh András szerint vagy a plébániatemplom vagy a főesperesi templom lehetett: K. Németh 2006 182-184.

⁸¹⁰ 1518 Simontornya: K. Németh 2003/a 149., MREV IV. 1907 204. oklevél 258-259. – a forrás alapján nem egyértelmű, hogy a plébániatemplomhoz köthető

3.3. A részleges városfunkciójú mezővárosok

3.3.1. Északkelet-Magyarország

A részleges városfunkciójú mezővárosok száma ezen a területen összesen 13. Ebben a kategóriában a többség első említése már 14. századi, egy még a tizedjegyzék előtt, hét esetében pedig a tizedjegyzék maga az első írott forrás, azaz a templomok felét először innen ismerjük.⁸¹¹ A többi település közül a 13. századra esik több első említés is, a legkorábbi a szerencsi parochia, amelynek tizedeit 1217-ben már szedték, majd még szintén a század során, 1275-ben ismét említik a parochiát.⁸¹² A pápai tizedjegyzékben nem szereplő két településből egy korábbi említését ismerjük, a 13. század közepén Tokajnak nem csak templomáról tudunk, hanem annak Szent Kereszt titulusáról is.⁸¹³ A másik település, Mezőkövesd középkori egyházáról semmilyen írott adat sincsen.

A 13. századi említésű templomok közül a legkorábbi Szerencs, azonban ebben az esetben egy korábbi templomépület létezhetett, amelyet később, valamikor a 15-16. század során, átépítettek vagy újjáépítettek, ezt támaszthatja alá az is, hogy a templom mellett tereprendezési munkálatok során sírok kerültek elő, amelyek közül az egyiket 11. századi érmék kelteztek.⁸¹⁴ Tehát ugyan a jelenlegi templomot nem azonosíthatjuk a forrásokban említettel, de az egészen bizonyos, hogy létezett korábbi templomépület és az a jelenlegi templom alatt keresendő. Tokaj korai említéséhez nem tudunk régészetileg megfogható épületet felmutatni, csak annyit tudunk, hogy temploma – valamilyen formában – a 14. század közepén már állt, hiszen 1349-ben Miklós pap teljesített szolgálatot.⁸¹⁵ Sajókaza első említése 1288-ra esik, ekkor már állt az a templom melynek építési idejét a 12. század vége és 1200 közötti időre teszik.⁸¹⁶ A templom kutatója a 13. század második felére datált kibővítést, átépítést éppen 1288 előttre valószínűsíti,⁸¹⁷ így az írott forrás egy éppen formálódó épület papjára vonatkozhat. Az utolsó 13. századi említésű templomról, Poroszlóról semmilyen

⁸¹¹ Abaújszántó: Györfly I. 55-57., Balmazújváros [Hímes néven]: Németh 1997 93., Mon. Vat. I/1. 258., 327., 344., 360., Diósgyőr: Györfly I. 774., Mon. Vat. I/1. 248., 322., 338., 347., 363., Olaszliszka: Mon. Vat. I/1. 249., 324., 340., 345., 361., Szécsény: Györfly IV. 297., Mon. Vat. I/1. 228., Telkibánya: Györfly I. 151., Mon. Vat. I/1. 211., 353., 369., Vásárosnamény: SzSzMT II. 422-423., Mon. Vat. I/1. 117., 134.

⁸¹² 1217: Fejér CD III/1. 191., 1275: Árpád-kori oklevelek 1997 17. sz. oklevél 42.

⁸¹³ 1256: Györfly II. 278., 281., Tarcál 1996 16.

⁸¹⁴ RF. 1967 77.

⁸¹⁵ Kállay I. 989. regeszta 227., DI. 51525. (Arcanum CD), Szabolcs megye I. 2004 445. regeszta 115.

⁸¹⁶ HO. VII. 163. oklevél 204.

⁸¹⁷ Simon 2002 119.

közelebbi építési adatunk nincs, így építéstörténete homályba vész.⁸¹⁸ Ugyanez a helyzet a tizedjegyzék előtt majd egy évtizeddel a forrásokban megjelenő Muhi oppidum plébániatemplomával is, amelyet 1324-ben említenek, az épület részletei ugyan feltárássra kerültek, de az akkori (1934, 1936, 1937, 1941 – összesen 78 munkanap)⁸¹⁹ dokumentálás, valamint a környékbeli lakosok kőkitermelése miatt sem alaprajzát, sem építéstörténetét nem ismerjük. Az azonban fontos információt nyújthat, hogy feltárása során 14 sírt figyelt meg, melyeknek leletanyaga a 15-17. század közé tehető.⁸²⁰ 1995-ben egy 11. századi soros temető sírjai kerültek elő a területen, valamint a temetőre a 13. században rátelepült falu építményei is feltárássra kerültek.⁸²¹

Azokat a templomokat, amelyeket a pápai tizedjegyzék említ először három csoportra oszthatjuk, az egyikbe tartozik Vásárosnamény, amelynek középkori templomának építési idejéről nincsen adat, a másodikba Balmazújváros templom, amelynek jelenleg ismert periódusa az Árpád-korhoz köthető,⁸²² a harmadikban a többi település, amelyeknél az ide kapcsolható jelenleg is álló templomok építési ideje általában a 14. század, de főleg a 15. századra esik. Ezek közül az egyetlen Szécsény feltárt késő középkori temploma, amelynél az Árpád-kori épület helyének átadása után az új plébániatemploma a település északi oldalán épült fel valamikor 1340-1350 körül, az épület feltárása során az is megállapítható volt, hogy az épületet egyetlen periódusban alakították ki.⁸²³ A 14. századi forrásokból ismert és főleg a 14-15. századra keltezett álló épületeknél részben más a kérdésfelvetés és mások a lehetőségek is. Ezekben az esetekben az írott források adatai egyszerűbben összhangba hozhatóak az álló emlékekkel. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy például Diósgyőr már 1319-ben az uradalom központjaként a király, illetve a királyné birtokát képezte, akkor feltételezhetjük, hogy már ekkor rendelkezett saját plébániatemplommal. A többi település esetében csak találgathatunk, hogy vajon az Árpád-kor alatt, amikortól vannak adataink történetükről, volt-e templom, ha igen, kőből vagy fából épült-e és a jelenleg álló épület ennek 14-15. századi átalakított formája.

⁸¹⁸ Fejér CD VI/1. 229.

⁸¹⁹ 1324: Károlyi I. 53. regeszta 59., 55. regeszta 60., az ásatásról: A templomdomb területén Leszih Andor 1934-ben folytatott feltárássokat, Éri – Bálint 1959 9.

⁸²⁰ Éri – Bálint 1959 11. – Előkerült leletek: párták, pártaövek, egy szlapon denár, Mátyás és Ferdinánd denárjai (1539-1553 között) Ábrák: XXI. t. 2., XIX. t. 6., XX. t. 9., XVIII. t. 14., XXVIII. t. 2., XI. t. 7-8., XII. t. 1-3., XIII. t. 10.

⁸²¹ Régészeti kutatások 2001 194.

⁸²² 1905-ben folytak Zoltai Lajos vezetésével feltárások a hortobágyi vasútállomás melletti Bivalyhalmon, ekkor került elő a templom alapja, amelyet először – tévesen – a máti templommal azonosított. Zoltai 1925 32.

⁸²³ RF. 1988 89-90., Bodnár 1989 42-44.

Telkibánya 14. században említett templomát nem ismerjük, a csonka formában ma is létező gótikus templomépület építési ideje a 15. század.

Összefoglalásként fontos rámutatni arra, hogy ezeknek a templomoknak a többségében nem folyt átfogó régészeti-műemléki kutatás, amely felszínre hozhatja a korábbi építési periódusokat.

3.3.2. Dél-Dunántúl

Ebbe a kategóriába összesen 18 település tartozik, azonban itt már a települések több, mint felének első említése a pápai tizedjegyzék,⁸²⁴ sőt három további településnek az első, sokszor egyetlen, említését ennél későbbi időszakból ismerjük.⁸²⁵ A fennmaradó hat településből egyet a 11. század második felében (Köröshegy),⁸²⁶ egyet a 12. század utolsó negyedében (Somogyvár),⁸²⁷ hármat a 13. század során (Babócsa, Zalakomár, Cikádor)⁸²⁸ és egyet a 14. században, de még a tizedjegyzék előtt említenek (Igal) a források.⁸²⁹ Ezek közül azonban részleteiben sem ismerjük Zalakomár templomát, a korai cikádori plébániatemplom részletei sem kerültek napvilágra.

A templomok több, mint feléről azonban nincsen építészeti adat, illetve ezeken felül több esetben is csak rész információkkal rendelkezünk a középkori templomról. A tizedjegyzék előtt említett templomok közül Babócsa templomának két periódusát tárták fel, az Árpád-korra datálható első periódus építési idejét a 11-12. századra keltezte ásatója, míg a második periódus felépítése a 14. század közepe utánra tehető.⁸³⁰ Így a legkorábbi írott forrásban említett épület még az első periódushoz kapcsolható. Azonban az 1390-ben IX. Bonifác pápa által a Szent Egyed templom számára kibocsátott búcsúengedély valószínűleg már az új templomra vonatkozott.⁸³¹ A Köröshegyen a 11. század végétől már említett templom romjai kerülhettek elő 1960-ben a település melletti agyag-, egyes leírások szerint homokbányában, amelyet jelenleg szeméttelpeként használnak. Szakszerű régészeti feltárás azonban egyetlen alkalommal

⁸²⁴ Kálmánca, Csemény, Körösmonostora, Mohács, Sellye, Dunaszekcső, Szentlőrinc, Bölcse, Méré, Tamási

⁸²⁵ 1447 Nagyszentpál: DI. 14825. (Arcanum CD), DI. 14824. (Arcanum CD), 1482 Szigetvár: DI. 36104. (Arcanum CD), 1386 Bata: Zichy XII. 43. oklevél 47.

⁸²⁶ 1082: Valter 2004 51., Koppány 1993 215.

⁸²⁷ 1184-1188 Szent Apollinaris: MREV I. 3. oklevél 5., Békefi 1907 110.

⁸²⁸ 1248 Babócsa: ÁÚO. II. 128. oklevél 203., 1252 Zalakomár: Fejér CD IV/2. 154-155., Mon. Strig. I. 511. oklevél 394., 1274 Bata: ÁÚO. IX. 63. oklevél

⁸²⁹ 1331: AOkm. II. 446. oklevél 520., DI. 2645. (Arcanum CD), SMM 28/1997 115. oklevél 11., AO. XV. 68. oklevél 39.

⁸³⁰ Magyar 1992/a 56.

⁸³¹ ZsO. I. 1362. regesztá, MonVat. I/3. 68. oklevél 57., MREV II. 1899 318. oklevél 262-263.

sem folyt a területen, így a templom maradványainak datálása sem történt meg.⁸³² Valószínűleg ennek a templomnak a romjait is említi az 1748. évi leírás, amely szerint a település végén délre két templom romja látszik.⁸³³ A feltárások hiányában annyit feltételezhetünk, hogy valószínűleg nem az igen korai „capella S. Martini in Keurishig” romjai láthatók a felszínen, hanem inkább azé a templomé, amelynek a 15. század legvégén és a 16. század elején több oltára, illetve oltárigazgatója volt.⁸³⁴ Bátaszék 1274-ben említett temploma bizonyosan nem az első periódusú épület volt, hiszen az első templom temetőjéhez tartozó sírok kerültek elő a ciszterci apátság templomának feltárásakor.⁸³⁵ Így a legkorábbi írott forrás már a második templomhoz kapcsolható. Ez a plébániatemplom a monostortól délre, a Sárvíz kikötőjének közelében épült fel.⁸³⁶ A később Ráctemplomként ismert épületet 1903-ban bontották le, köveit széthordták, alapfalai a Hősök tere alatt keresendők, padlósintje nagyjából 1 méterrel az utcaszint alatt volt.⁸³⁷ Építészeti részletei és periódusai így azonban egyelőre nem ismertek.

A korai említésű templomok közül a legproblematisabb Somogyvár és templomai kérdése.⁸³⁸ Terepbejárások során több középkori telep nyomai kerültek elő: az ún. Kupavár közelében a Nyaka és Temető úti dűlőkben 12-16. századi település nyomai, az ún. Váralja területén a Tölösi dűlőben 13-16. századi település nyomai, a kurtói dűlő szélén főleg 10-13. századi, a Makovistya és Török dűlőben 13-16. századi település, a Nyaka és Makovistya dűlőben egy-egy középkori templom alapjai és szétdőlt kőfalai voltak megfigyelhetők.⁸³⁹ A középkori település több részből állt, már az Árpád-korban valószínűleg 5 templom volt.⁸⁴⁰ Ezek közül a legkorábban 1184-1188 között a monostor melletti nagy faluban álló Szent Apollinaris egyházat említik,

⁸³² MNM Adattár XIX. 549/1961.: 1961-ben a környék topográfiai bejárása során járt a területen Sági Károly, aki ekkor a falu szélén álló agyagbánya metszeteiben sírfoltokat, a templom átvágott hosszanti falait látta és nagy mennyiségű középkori kerámiát is talált. Reöthy 1990 53.: 1961-ben a bányászás során a templom nyugati oldalát megsemmisítették. Régészeti kutatások 2007 241.: 2007-ben helyszíni szemle során megállapították, hogy a tereprendezés nem érinti a romot, amely a felszínen és az egykori bányagödör metszetében látható volt.

⁸³³ Magyar-Nováki 2005 160.

⁸³⁴ 1493: MREV IV. 1907 11. oklevél 134., 1518: Df. 208185. (Arcanum CD), Df. 208317. (Arcanum CD)

⁸³⁵ Valter 1998 162., K. Németh 2001 395.

⁸³⁶ K. Németh 2001 395.

⁸³⁷ Sümegi 1997 76., 211., 293.

⁸³⁸ A bencés apátság és környezete feltárását Bakay Kornél végezte 1972-1989 között. Ásatási beszámoló a bencés apátság feltárásáról szólnak részletesen. Az ettől északra egykor állt egyhajós, félköríves szentélyű templom és temetőjének feltárásáról részletes beszámoló nem látott napvilágot, csak Bakay egyes munkáiban utal az ásatás eredményeire. Az apátság feltárására lásd: Bakay 1973 341-348., Bakay 1975 191-207., illetve Bakay 1992 107-110. Ez utóbbi cikkben a kis templomot kápolnának tekinti és temetőjének 11-16. század közötti használatát írja le, keltező anyag ismertetése nélkül: Bakay 1992 108.

⁸³⁹ RF. 1971 100-101.

⁸⁴⁰ Müller 1975 52.

amelynek helyére a környéken előkerült középkori templomok közül többet is lehetségesnek tartanak, ilyen a Vári-hegy, az országúttól keletre levő Nyaka-dűlőben, Mernyei Erzsébet házától északkeletre feltárt több periódusú Árpád-kori templom. Magyar Kálmán az utóbbi helyre valószínűsíti inkább a Szent Apollinaris templomot és a hozzá kapcsolódó települést (Temető úti dűlő – iskola – templom környezete).⁸⁴¹ 1210-ben említik először a Szent Péter egyházat.⁸⁴² Ennek a helyének azonosítása kapcsán felmerül szintén a Nyaka-dűlő területe is, valamint a monostor közelében feltárt kupavári templom, illetve az Imre-remic területén ismert templom.⁸⁴³ Azonban leginkább a második helyszínt tekinthetjük elfogadhatónak, hiszen 1529-ben a Szent Péter plébániaegyház plébánosának lakását a Szent Egyed monostor mögöttinek mondják.⁸⁴⁴ Az először 1323-ban említett Szent György egyház Kortó területén állt.⁸⁴⁵ Pápai tizedet az utóbbi két templom fizetett.⁸⁴⁶ A későbbi források is már csak erről a két templomról szólnak. A Szent Péter templom valószínűsíthető épületét tarták fel a monostortól nem messze, amelyet ásatója az ispáni vár templomának tart, amely a 11. század elején épülhetett és temetőjével együtt évszázadokon keresztül használták, a feltárt sírok jó része 14-15. századi, mivel korábbi temetkezések nincsenek, ezért Valter Ilona a keltezését kérdésesnek tartja.⁸⁴⁷

Báta Alsóbáta településrészén, a Régitemető völgy területén 1975-ben partfalomlás során téglatörmelék és embercsont omlott a Fő utca házainak udvarára, a leletmentés során Gaál Attila három melléklet nélküli sírt és két téglafalvégződést tárt fel. A megbolygatott sírok közül az egyikből egy ún. csákóra vágott, 17-18. századi nemezsüveget, egy gyermeksírból pedig a 15. század második felére keltezett veretes pártaöv darabjait sikerült összegyűjteni.⁸⁴⁸ Az először 1386-ban említett templomot a partfal megerősítése kapcsán Ódor János Gábor tárta fel 1998-ban. Ennek első periódusa a 12. században, esetleg a 13. században épült patkó alakú szentéllyel ellátott templom volt, a második periódusban a 15. század elején alakították át az épületet. Korábbi templom meglétére utal az, hogy a templom körüli temetőből olyan sír került feltárássra, amely részben az első periódus hajófala alatt feküdt.⁸⁴⁹ Ezt megerősíti az is,

⁸⁴¹ Magyar 1992/b 29., Magyar 2001 154.

⁸⁴² ÁÜO. I. 59. oklevél

⁸⁴³ Magyar 1992/b 28.

⁸⁴⁴ Békefi 1907 110., Egyháztörténelmi emlékek I. 440.

⁸⁴⁵ Veszprémi regeszták 129. regeszta 61.

⁸⁴⁶ Békefi 1907 110.

⁸⁴⁷ Valter 2004 42.

⁸⁴⁸ RF. 1975 72., Gaál 1977-78 109-111.

⁸⁴⁹ Régészeti kutatások 1998 128.

hogya a templom körüli temetőből szórvány I. László denár került napvilágra, amely arra utal, hogy a területen már a 12. századot megelőzően is temetkeztek.⁸⁵⁰ A forrásokban csak a 14. század utolsó negyedében felbukkanó templomot a 12. században épült periódussal azonosíthatjuk.

Tamási a tizedjegyzékben először említett temploma a 18. században épített templom alatt találhatóak, részletei – amelyek a 14-15. századra keltezhetőek – a templom belsejében végzett munkák során kerültek elő a járószint alatt. Itt tehát az első ismert említés részben szinkronba hozható, részben némileg korábbi, mint az ismert építészeti részletek.⁸⁵¹

3.4. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak

3.4.1. Északkelet-Magyarország

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak csoportja a legnépesebb, ami természetes is hiszen minél lejjebb jutunk a településhierarchia csoportjaiba, annál nagyobb ütemben nő az odatartozó települések száma, hiszen kevés település kerülhetett csak be a valódi oppidumok sorába. Így összesen 40 település tartozik ebbe a kategóriába az északkelet-magyarországi területről. Ebben a csoportban nemcsak a települések száma nő meg, hanem azok az arányok is, amelyek a korábbi csoportokban nem jelentek meg, vagy azokat alig jellemezték. Így például negyedük nem szerepelt a pápai tizedjegyzékben, ugyanakkor majd a felének éppen innen ismerjük csak az első említését, ennél korábban, a 13. század során összesen hat település egyházáról tudunk, amely az összes település 15%-a, míg a 14. század első harmadában ennél valamivel több, 8 egyház jelenik meg először a forrásokban, amely 20%. A tizedjegyzék után, de minden egyes esetben a 15. században említik először öt templom épületét vagy papját, ami az összes település 12,5%-a. Azoknak az egyháznak az esetében, amelyeket a 13. században említettek kettőnél lehetséges, hogy a templom első említéséhez kapcsolódó építési periódust azonosítani tudjuk. Az egyik Szentgyörgy, amelynek említése 1234-ből származik, az ásatók a templom egyetlen építési periódusának építési idejét 1210-1233 közé teszik.⁸⁵² Vizsolyt 1220-ban Egyházaszviszolyként említik, ezt tekintjük egyházának első említésének, amelyhez kapcsolható a templom 13. század elejére

⁸⁵⁰ Ódor 1999 165.

⁸⁵¹ K. Németh 2006 177.

⁸⁵² Nepper-Módy 1985 115., Váradi Regestrum 132. oklevél 250-253.

keltezhető első periódusa.⁸⁵³ Tarcál és Forró ismert építési idejű templomának korát ezek közül a korai említésű egyházak közül részben a 14-15. századra, illetve a 15. századra teszik.⁸⁵⁴ Az utolsó ide tartozó Nógrád egyházának épületét nem ismerjük.⁸⁵⁵

Azoknak az egyházaknak a száma, amelyek ebben a kategóriában a pápai tizedjegyzékben bukkannak fel először összesen 18. Ezen a kategórián belül a legnagyobb azoknak a templomoknak a száma, amelyeknek építéstörténetéről egyáltalán nem rendelkezünk jelenleg adatokkal. Mindössze három olyan település van, amely templomának első ismert építési periódusa a 14. századra (Levelek),⁸⁵⁶ illetve a 14-15. századra tehető (Mátészalka, Tolcsva).⁸⁵⁷ Még ebben a csoportban is akad, igaz meglehetősen kevés, olyan templom, amelynek említését megelőzi az első építési periódusa. Az egyik Gyöngyöspata 12. századi plébániatemploma, a másik Berekbőszörmény, a középkori Nagybőszörmény Árpád-kori rotundája és végül Tar legkorábbi periódusa a 13. század elejéről.⁸⁵⁸ Meglepően alacsony a száma – bár erre bizonyára hatással van a sok ismeretlen építési idejű templom is – a tizedjegyzékhez képest későbbi építési periódussal rendelkező templomoknak. Ide mindössze három települést sorolhatunk, melyek mindegyikének templomát a 15. századra,⁸⁵⁹ illetve Bodrogresztúr esetében a 15-16. század fordulójára teszik.

A három település közül, amelyeknek egyházára nincsen jelenleg ismert középkori írott forrás, kettőnek, azaz a Nógrád megyei Buják és Patak templomainak helyét nem ismerjük, ezért építési idejükről sem tudunk közelebbit. Egyetlen település Mezőkeresztes az, amelynek ugyan írott emlékéről nem tudunk, de ma is áll templomát 1490 körül emelheték.⁸⁶⁰

Ide tartozik nyolc olyan templom, amelynek első említése ugyan a 14. század első harmadára tehető, de ez megelőzi a pápai tizedjegyzékek összeírásait is.⁸⁶¹

⁸⁵³ Györffy I. 156., építési idejére: Benke 1989 2-5., Hernád völgye – Encs környéke 50-51.

⁸⁵⁴ 1256 Tarcál: Tarcál 1996 16., építési idejére: Genthon 1961 287., Tokaj és környéke 33-34.; 1262 Forró: Györffy I. 81., ÁÚO. VIII. 24. oklevél, építési idejére: Hernád völgye – Encs környéke 17.

⁸⁵⁵ 1229: HO. VIII. 14. oklevél 25., Fejér CD III/2. 194.

⁸⁵⁶ SzSzMT II. 44-47.

⁸⁵⁷ Mátészalka: Mátészalka története 1992 300., Tolcsva: Genthon 1961 306., Pauleczki 1996 116-118.

⁸⁵⁸ Gyöngyöspata: Levárdy 1984 2., Berekbőszörmény: Nepper 2002 26., Tar: Cabello 1993 37-40.

⁸⁵⁹ Fehérgyarmat: SzSzMT I. 399., Hajdúszoboszló: Sági 1973 136., Rudabánya: Pamer 1980 203., Hajdúböszörmény: Cabello-Simon 2008 48-49., a keltezésre az időintervallumokat a IV. táblán lévő periodizált alaprajz adja meg

⁸⁶⁰ Genthon 1961 184., Mezőkövesd és környéke 21.

⁸⁶¹ Dédestapolcsány: 1304 Válogatott források 2000 14., 16., Demecser: 1331 AO. XV. 385. oklevél 221., AO. XV. 386. oklevél 221-222., Edelény: 1300-1320 körül DL. 97768. (Arcanum CD), Kállósejmen: 1317 Kállay I. 74. regesza 26., Kislána: 1325 AOkm. II. 212. oklevél 232., Mátraverebély: 1329 AOkm. II. 379. oklevél 433., AO. XIII. 514. oklevél 311., Szakoly: 1329 SzSzMT II. 300-302., Visonta: 1304 Fülöp-Koppány 1999. Ezúton szeretném megköszönni Fülöp Andrásnak és Koppány Andrásnak, hogy

Mindössze egyetlen település esetében nincsen adat a templom építéstörténetére, ez a középkori dédesi templom, és öt olyan eset van, ahol az ismert írott adathoz kapcsolhatunk építési periódust is. Ezek közül Kállósemjén és Visonta datálása elég tág időszakra tehető, a 14-15. század során épülhettek, ezért ezek kérdőjelesen kerültek ebbe a csoportba, míg a század elejére, első felére keltezhető biztosan Edelény és Szakoly temploma, illetve utóbbi már csak volt, tekintve, hogy 1897-ben lebontották. Edelény esetében az egybeeséshez azt is figyelembe kell venni, hogy az oppidum mellett található Borsod település, a megye is innen kapta a nevét, amely esperesi székhely is volt, ezért talán nem lehetetlen, hogy Edelényben igen sokáig nem állt önálló plébánia, csak talán egy kisebb kápolna, amelyre azonban sem írott, sem régészeti adat nem ismert.⁸⁶² Ehhez hasonlóan alakult Csenger és Jánosi viszonya is. Két esetben azonban jóval korábbra tehető az első építési periódus. Mátraverebély írott és régészeti forrásainak összehasonlításakor az figyelhető meg, hogy a templom legkorábbi említése a 14. század első harmadából származik, míg a régészeti kutatások egy korábbi - az ásátók által -, a 12. századra datált épületet hoztak felszínre. Az első említés időszakához kapcsolódóan a kutatás annyit bizonyított, hogy a 14. század elején a szentély északi oldalára sekrestyét, a déli oldalára ugyanilyen építményt, talán osszáriumot emeltek, majd később a 14. század folyamán teljesen átépítették.⁸⁶³ Kislána első temploma egy, az ásátó által, a 11. századra datált rotunda volt, amelyet a 13. század során bővítettek, ez lehetett a plébániatemplom, amikor 1325-ben a település Egyházasnána néven tűnik fel a forrásokban.⁸⁶⁴

Ez a legalacsonyabb kategória az egyetlen, amelyben olyan egyházak is szerepelnek, amelyeknek első említését csak a tizedjegyzék utáni időszakban, minden esetben a 15. század idejéről ismerjük. Némileg kivételnek tekinthető Csenger, amelynek területén már a 14. század első harmadában egy fakápolna állt, majd a 14. század során épült fel a jelenleg is álló templom, de ennek a Mindszentek titulusú téglatemplomnak az említése 1406-ból való.⁸⁶⁵ A másik négy templom közül kettőnek az ismert építési idejét tudjuk az első írott forráshoz kötni. A középkori Jánk templomának első említése 1433-ból való, a templom épülete pedig a 15. század

kutatási dokumentációjukat rendelkezésemre bocsátották.

⁸⁶² A borsodi földvárból feltárt esperesi templomra és a földváron kívül álló templomra lásd: Wolf 1999 321., Wolf 2001 183.

⁸⁶³ Czeglédy-Koppány 1969 44-46.

⁸⁶⁴ Pámer 1970 300.

⁸⁶⁵ Károlyi I. 331. regesztá 536.

második felére keltezhető,⁸⁶⁶ a középkori Keresztút 1417-ben említett temploma pedig tágabban a 15. századra.⁸⁶⁷ Nádudvar templomát a 15. század közepén említik először, míg templomát a 14. század közepére datálták.⁸⁶⁸ Egyetlen település, Gyöngyöstarján az, amelynek nem ismerjük építéstörténetét.

3.4.2. Dél-Dunántúl

A csoportba tartozó 47 településen 48 templom említését ismert. 22 templom első említése a pápai tizedjegyzék, míg 17 olyan egyház tartozik ebbe a csoportba, amelynek korábbi írott emlékét is ismerjük. Ezek közül a legkorábbi az iregi egyház 1082. évi említése.⁸⁶⁹ A 12. század során Szepetnek, Bélavár és Somogytúr temploma,⁸⁷⁰ a 13. században pedig már Becsehely, Zalaegerszeg, Zalaszántó, Nagyarsány, Lippó és Kesztlőc egyházai is feltűnnek az írott forrásokban.⁸⁷¹ A 14. század első harmadában, a tizedjegyzéket éppen csak megelőző időszakban pedig Bak, Csesztreg, Salomvár, Szekszárd, Páka, Muraszemenye és Babarc plébániái tűnnek fel.⁸⁷² Azonban ennek a csoportnak a templomai közül 26 esetében semmilyen építészeti adattal sem rendelkezünk.

A tizedjegyzéknél korábban említett templomok közül vannak olyanok, amelyeknek első ismert építési periódusa is korábbi, mint a tizedjegyzék. Ennek egyik példája az is, hogy Csesztreg plébániatemplomának első említése valamivel későbbi, mint a templom első periódusa, amelyet a 13. század végére tehetünk.⁸⁷³ Ugyanez igaz Salomvár esetében is, hiszen az 1328. évi első írásos említéshez képest korábbi első periódust hoztak felszínre a kutatások, amely a 13. század első harmadára teszi az első

⁸⁶⁶ 1433: Lukács II. 281. regeszta 113., Németh 2008 123., építési idejére: SzSzMT I. 443-449.

⁸⁶⁷ 1417: Bónis 1997 2055. regeszta 239., DI. 53932. (Arcanum CD)

⁸⁶⁸ 1455: Zichy IX. 354. oklevél 483., építési idejére: Balázs 2001 49.

⁸⁶⁹ HO. IV. 1. oklevél 7., Brüstle III. 1879 134., Fejér CD Tomus I. 448-458.

⁸⁷⁰ Szepetnek: 1184-1188 között egyház MREV I. 1896 3. oklevél 4.; Bélavár: 1163 capellanus Fejér CD II. 168.; Somogytúr: 1184-1188 között egyház MREV I. 1896 3. oklevél 5.

⁸⁷¹ Becsehely: 13. század vége-14. század eleje Szent János templom Herényi 2000 110., Csánki III. 1897 19.; Zalaegerszeg: 1247 Mária Magdolna egyház Vasvári káptalan 1997 11. regeszta 15., HO. VI. 33. oklevél 47.; Zalaszántó: 1247 Szent Kozma és Damján egyház Vasvári káptalan 1997 11. regeszta 15., HO. VI. 33. oklevél 47.; Nagyarsány: 1289 Mindszentek templom Györfly I. 314.; Lippó: 1274 Szent Lőrinc templom Györfly I. 336.; Kesztlőc: 1215 Szent György egyház K. Németh 2003/a 145., Mon. Strig. I. 206. oklevél 206.

⁸⁷² Bak: 1318 Szent György templom Valter 1985 79.; Csesztreg: 1323 Szent Mór egyház Bilkei 1996 56.; Salomvár: 1328 János pap Vasvári káptalan 1997 65. regeszta 30.; Babarc: Babarc: 1325 Bereck pap Zichy I. 290. oklevél 269., Szekszárd: 1322 Miklós pap, plébános AO. VI. 2000 848. regeszta 311.; Páka: 1323 Szent Márk fakápolna Fejér CD VIII/2. 210. oklevél 461.; Muraszemenye: Szent Márton plébániatemplom Valter 2000 122., Valter 1985 186.

⁸⁷³ 1323: Bilkei 1996 56., építési idejére: Vándor 1996 50-51., Valter 2004 143., Zala műemlékjegyzéke 2006 23.

templom építését, de az első említéskor már valószínűleg a 13. század végén – 14. század elején kibővített épület szerepelhetett a forrásokban.⁸⁷⁴ Hasonló dolgot figyelhetünk meg Zalaszentőbád esetében is, hiszen az 1236-ban említett templom első építési korszakát a kutatások során a 12. századra tették, így az írott forrásokban említett épület talán inkább már a 13. század közepén épített 2. periódussal egyeztethető össze.⁸⁷⁵

Nagyharsány 13. század első negyedében említett temploma azonos azzal a román kori épülettel, amelyet a 13. században emeltek és amelynek félköríves apszisának részleteit feltárták, hajója északi és déli falának jórészt a mai templom hajófala magában őrzi.⁸⁷⁶

Mecseknádasd Péter papját 1332-ben említik,⁸⁷⁷ azonban a település a középkorban két településrészre oszlott és a forrás nem nevezi meg mely templom papjáról is van szó. G. Sándor Mária értelmezése alapján a Szent István templom környéke lehetett Felsőnádasd, amelyet még a 20. században is a település felső részeként emlegettek. Alsónádasd a község alsó, keleti végében lévő dombon – amelyet Várhegynek is neveznek – lévő területen feküdt, ahol a templom romjai is ismertek, az 1721. évi canonica visitatio szerint a templom hatalmas volt és hajóját oszlopok három részre osztották.⁸⁷⁸ Mindkét plébániatemplomot ismerjük, a Szent István templom legkorábbi periódusát a 13. század első felére teszik, amely megfeleltethető az írott forrás idejének,⁸⁷⁹ a Schlossbergen állt igen tekintélyes méretű templom első periódusát kutatói a 11-12. századra, míg a másodikat a 14. századra teszik, így ez az épület is bőven állhatott akkor, amikor a forrás keletkezett.⁸⁸⁰

A csoport legkorábban említett középkori temploma az iredi egyház, amely maradványaiként azonosítható az a Kálvária-kápolna, ami a mai katolikus plébániatemplom szomszédságában fekszik.⁸⁸¹ Az épület mai formájában egy középkori sokszögű szentély maradványaként azonosítható, ez alapján a 15. századra keltezik, de kutatása még nem történt meg. Ireghez hasonlóan Páka ma álló templomának alapjai a

⁸⁷⁴ 1328: Vasvári káptalan 1997 65. regeszta 30., építési idejére: Valtér 1993 76-78.

⁸⁷⁵ 1236: HO. VI. 21. oklevél 31., építési idejére: KÖH Tervtár 1100, Kozák 1962 220-235.

⁸⁷⁶ Mende 1985 149-165.

⁸⁷⁷ AÖkm. II. 486. oklevél 575.

⁸⁷⁸ Sándor 1971 126.

⁸⁷⁹ Schönerné 1974 195-196., Sándor 1971 141-142.

⁸⁸⁰ Magyar műemlékvédelem IX. Budapest, 1984. 485.

⁸⁸¹ Tolna műemlékjegyzéke 2006 50.

feltárások alapján a 15. századra tehetőek, a ma álló épület talán valóban akkor is épülhetett, hiszen 1323-ban még egy fakápolna állt a településen.⁸⁸²

A pápai tizedjegyzékben először említett templomok közül a szenyéri templom az, amelynek kutatása során egyértelműen megállapítást nyert, hogy a templom a 13. század második felében épült és a középkor során további periódusokban nem alakítottak rajta.⁸⁸³ Így teljesen egyértelműnek tekinthetjük, hogy a pápai tizedjegyzék erre az egyházra vonatkozik. Valkó középkor templomának részleteit feltárták, amelynek során a gótikusnál korábbi, a 13. század elejére keltezett épületrészletek is napvilágra kerültek, amely szintén a tizedjegyzékben szereplő templommal kapcsolható össze.⁸⁸⁴ Ennyire pontos datálásra – egyenlőre – nincsen lehetőség Dalmaid középkori plébániatemplomának első periódusa esetében. A templomot ugyanis légifotózás során sikerült azonosítania Miklós Zsuzsának, a felvételek elemzésekor vált megfigyelhetővé, hogy a markánsan gótikus formát mutató templom helyén már korábban egy kisebb méretű templom állt, valószínűleg ezt említették a pápai tizedszedők is.⁸⁸⁵ Ezeknek az adatoknak a viszonylagosságát igazán az mutatja, hogy Ete mezőváros plébániatemplomának feltárása során 5 periódust sikerült az ásatóknak elkülöníteniük az első alkalommal a tizedjegyzékben feltűnő épület kutatásakor. Az 1330-as évek első felére a templom már a második építési perióduson volt túl, az első a 12. század végére-13. század elejére tehető templomot a 13. század második felében már nyugat felé bővítették, majd a 14. század közepén az apszis északi oldalán sekrestye épült.⁸⁸⁶

Két olyan templom tartozik a csoportba, amelyeket a tizedjegyzék említ először, azonban csak 15. századi építési periódusukat ismerjük, az egyik Marcali, a másik pedig Somogyzil. Bár mindkét épület markánsan gótikus stílusjegyeket hordoz magán, azonban alapos kutatásra még egyik épületben sem került sor, így az írott és eddigi régészeti-műemléki források alapján alapos okkal feltételezhetjük azt, hogy a templomok korábbi periódusairól szólt a pápai tizedjegyzék. Hasonló módon Szakcs templomának is csak leletmentés jellegű műemléki kutatását ismerjük, amelynek során gótikus részletek kerültek napvilágra, azonban ezeknek a 13. század végére-14. század elejére helyező datálását kétkedéssel kell fogadnunk.⁸⁸⁷ Szintén ide tartozik a nagymányoki templom, amely nem maradt fenn, azonban a 18. században Blandl

⁸⁸² 1323: Fejér CD VIII/2. 210. oklevél 461., építési idejére: Molnár-Vándor 1983 101., Molnár 1990 8.

⁸⁸³ Valtér 1975 93-94.

⁸⁸⁴ Aradi-Rózsás 1994 96-97.

⁸⁸⁵ Miklós 2004 7., Miklós 2007 164.

⁸⁸⁶ Miklós-Vizi 1999 213-216.

⁸⁸⁷ Tolna műemlékjegyzéke 2006 87.

György által végzett vizitáció során a templom akkor még álló romjairól részletes leírást adott, valamint egy rekonstrukciót is készített, amely alapján egy késő gótikus épület maradványairól kapunk információkat.⁸⁸⁸

A tizedjegyzékben említett azon templomok, amelynek építési periódusait legalább részben ismerjük, nagyobb részt rendelkeznek korai, általában a 13. század végére tehető periódussal, azaz a gótikát megelőző időszakban épültek.

Néhány a csoportba tartozó templom csak igen későn, a 15. század során tűnik fel a forrásokban. Ezek közül Gyánt 1405-ben és Fadd 1419-ben először említett templomainak helyét terepbejárással azonosították, építési periódusaikra azonban feltárások híján nincs adatunk.⁸⁸⁹ Más a helyzet Csurgó 1430-ban⁸⁹⁰ és Lábod 1418-ban említett templomaival. Csurgó igen jellegzetes formájú templomának alaposabb műemléki kutatása nem történt még meg. Az 1977-ben tatarozáskor végzett kisebb megfigyelések alapján annyit tudunk, hogy a templom egyhajós volt, a hajó a szentéllyel azonos szélességű és jellegzetes középkori tornyát, amely lent négy-, fent nyolcszögű és építési idejét a 13. század második felére teszik, utólag építették a templom épületéhez.⁸⁹¹ Ez alapján tehát a templom épület korábbi a toronymál, azaz a 13. század második fele előtt épült, illetve a forrásokban ugyan igen későn jelenik meg Csurgó, azonban már jóval korábban, legalább a 13. század közepén templomos hely volt.

4. A 15. századi át- vagy újjáépítés kérdése

A 14. század végétől indul meg a mezővárosok számának növekedése, ez a folyamat egészen a 15. század végéig tartott.⁸⁹² Ennek a folyamatnak az alapját a 15. században végbemenő gazdasági változások adják. Ezek kapcsán a települések iparának fejlődése, a népesség számának növekedése, amely külsőleg a városképben is lemérhető, azon belül kutatásunk tárgya ennek hatásának vizsgálata a plébániatemplom épületének változásában, mind a méretváltozás, mind az építészeti elemek használatában. Ez különösen azokon a területeken fontos, ahol ún. valódi városokat nem ismerünk és ezek központi hely funkcióját az ottani oppidumok egy része veheti, veszi át. A mezővárosi plébániatemplomok vizsgálatakor fontos áttekinteni, hogy történt-e a

⁸⁸⁸ Bland 1935 116.

⁸⁸⁹ Gyánt 1405: ZsO. II/1. 4299. regeszta 530., Fejér CD X/4. 201. oklevél 452., Fadd 1419: Fejér CD X/6. 83. oklevél 235-237.

⁸⁹⁰ Lukesics I. 1351. regeszta 249., Lukesics I. 1355. regeszta 249.

⁸⁹¹ Kozák 1984 102-103.

⁸⁹² Bácskai 2002 31.

15. század folyamán bővítés vagy átépítés a templomon, hiszen néhány kivételtől eltekintve (pl. Gyöngyös, Miskolc, Szécsény) ebben az időszakban válnak mezővárossá ezek a települések. Erre először Entz Géza hívta fel a figyelmet,⁸⁹³ majd Kubinyi András is érintőlegesen foglalkozott a kérdéssel.⁸⁹⁴

4.1. Északkelet-Magyarország

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok hat települése közül Sárospatak templomát gyakorlatilag a középkor minden századában érték kisebb-nagyobb átalakítások. A vizsgált időszakra vonatkozóan a 15. század második feléből tudunk átalakításról, ekkor alakult ki a háromhajós, sokszögzáródású nyújtott szentélyes nagy alapterületű templom. A későbbi századokban funkciója megmaradt ugyan, de mivel a 16. század harmincas-negyvenes éveitől stratégiai szerepet is kapott, így építészetileg ennek vetették alá az épületet. Virágkora tehát egyértelműen a 15. század második fele volt.

Hasonló képet festhetünk a középkori Miskolc Szent István király tiszteletére emelt templomáról is. A 13. században emelt templomot a 14. században, majd a 15. század első felében is kibővítették, végül azonban a 15. század második felében alapjaitól újjáépítették. Ez utóbbi során az északi oldalon két kápolna is kialakításra került, a kutatási eredmények legújabb összefoglalása egy kétszintes kápolnát feltételez, amely egyedülállóan tekinthető megoldásában magas szintre emeli a templom építészeti képét.⁸⁹⁵ Miskolc egyházi életének szempontjából a 15. század kezdete, de talán már a 14. század utolsó negyede más szempontból is mérföldkőnek számít. Az oppidum kinőtte korábbi területét, így a kelet-nyugati irányú utca mentén húzódó település észak felé terjeszkedett, és a Pece-patak ágai között egy háromszög alakú téren újabb városrész alakult ki, Novamiskocz azaz Újmiskolc néven.⁸⁹⁶ Bár kezdetben a Szent István király templom látta el mindkét településrészt, de valamikor 1411 után ebben az új településrészben új plébániatemplom is épült⁸⁹⁷, amelyet 1445-ben *ecclesiam parochialem B. Marie de Novamiskocz* néven említenek és búcsúengedélyt is

⁸⁹³ Entz 1956 332-334.

⁸⁹⁴ Kubinyi 2000/b 156-157.

⁸⁹⁵ Feld 2003 390-391.

⁸⁹⁶ Miskolc tört. I. 372. – 1376-ban Újvárosi Mátyás (Mathias de Nova Civitate) a négy esküdt egyike, ami arra mutat, hogy az Újváros vagy Újmiskolc nevű településrész ekkor már létezhetett.

⁸⁹⁷ Fejér CD X/5. 78. oklevél 182-183. – 1411-ben Zsigmond megengedi, hogy „...Miskolc város, a régi és az új egyaránt, a Szt. István-egyház plébánosát mindenkor szabadon választghassa...”

kap.⁸⁹⁸ Plébániai rangja meglepő, valószínűleg kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy az új városrész részben vagy teljesen önálló önkormányzattal is rendelkezett,⁸⁹⁹ illetve az sem elhanyagolható szempont, hogy viszonylag távol esett az ómiskolci plébániatemplomtól és talán a régebbi templom befogadóképessége sem volt elegendő a település lakosságának, annak kétszeri alkalommal, ráadásul az első ízben igen korán, már a 14. században történő bővítésének ellenére. A 15. század közepén tehát már biztosan két plébániatemplommal bírt Miskolc, noha a régebbi éppen építés alatt állt.

Gyöngyös templomának építéstörténetében igen fontos szerep jut mind a 14., mind a 15. századnak. A Csák Máté által 1320-ban felégetett templom újjáépítését hamarosan, a század közepén egy nagyarányú átalakítás követte, amelyet a település új birtokosa Szécsényi Tamás nevéhez köthetünk. A fontosnak tartott 15. század során két részletben alakították ki hatalmas méretű gótikus templomát. A század első felében a szentély kerül kialakításra, míg második felében a hajó építése fejeződött be.⁹⁰⁰

A szikszói templomban végzett régészeti ásatások sokkal közelebb visznek a templom építéstörténetének részletes megismeréséhez. A 12. században épült első periódus a 13. század során átalakításra kerül, amelyet a 14. század végén-15. század elején átépítenek, majd az 1400-as évek második felében készült el a boltozat, amelyet még e század végén (!) magasabb, a késő gótika egyik remekének számító csillaghálós boltozattá alakítanak át.⁹⁰¹

Némileg eltér a többiek közül Debrecen, amelynek első periódusát 1360-1400 között bővítik ki, tehát valamivel korábban történik meg a változás, mint a 15. század.⁹⁰² Ebből a szempontból részben párhuzamot húzhatunk a miskolci templom kétszeri bővítésével, amelyeket fentebb említettünk. Eltérés abban látható, hogy a debreceni plébániatemplom átalakítása az első felmerülő lehetőségkor mind stílusban, mint méretben hatalmasabb és hosszútávon hatékonyabb volt, mint a miskolci munkálatok. Az építkezések támogatóirol nincsenek adataink. Ebben az időszakban Debrecen még a Debreceni család birtokában van, Miskolcon pedig a királyné az úr, de a településnek saját bírái és esküdtjei azaz önkormányzata van, amely alapján az építkezések mögött a mezőváros gazdag polgárait is sejthetjük. Mivel e két település esetében tudunk igen korai, illetve sokszori átalakításról, ezért azzal kell számolnunk,

⁸⁹⁸ Lukcsics II. 827. regeszta 219.

⁸⁹⁹ Miskolc tört. I. 365. Már 1433-ban említik Kajtár Gergelyt a régi város bíráját.

⁹⁰⁰ Valter 2002 94-96.

⁹⁰¹ Balázsik 1999 171-176.

⁹⁰² Módy 1984/b 120., Módy 1991 111-112.

hogyan az északkelet-magyarországi vidék két, a középkorban gazdaságilag lendületesen fejlődő települését ismerhetjük meg, amelyek némileg előrébb járhattak, mint az ugyanebben a kategóriába tartozó társaik.

A közepes városfunkciót ellátó nyolc mezőváros templomainak eddig ismert építéstörténeti adatait azt figyelhetjük meg, hogy a 15. század ezeknél az egyházaknál sem múlt el nyomtalanul. Sajnos kutatottságban ezekről a településekről jóval kevesebbet tudunk, így Kisvárdra és Nagykálló templomainak ma ismert 15. századi, azon belül jobban nem szűkíthető, építési idejét jelenlegi építészeti formájuk alapján tudjuk meghatározni, műemléki vagy régészeti kutatás hiányában korábbi periódusaikról nincsenek adataink.

Hatvan mellett Újhely temploma az, amelynek építészeti részleteit nem ismerjük, azonban utóbbi esetében az írott források 1434-ben újonnan épült, 1482-ben újjáépített templomról szólnak.⁹⁰³ Épp abban az időszakban, amikor a Hegyalján túlsúlyba kerültek a felvidéki városok a szőlőbirtoklásban és pontosan ugyanebben az évben, 1482-ben érték el az uralkodónál, hogy a vidéken betiltsa a szerémségi borok kereskedelmét, ezzel előnyt teremtve a helyi borok észak felé való kereskedelmének és a terület településeinek gazdasági fejlődésének.

Heves templomának mai épületét a 15. század második felében alakították ki, ezt az épület 1969-es részleges kutatása során sejteni lehetett, a legújabb falkutatások csak megerősítették ezt. Utóbbihoz nem csatlakozott régészeti kutatás, amely nemcsak azt dönthetné el, hogy a templom korábbi épülete ugyanitt állt-e, hanem a már munkák során gyakran hangsúlyozott problémához is közelebb vinne az esperesi és a plébániatemplom kérdésében.⁹⁰⁴

Sajószentpéteren mindkét templom állt ebben az időszakban, a korábbi Szent Péter plébániatemplomnak ez már a második építési periódusa volt, a Szent Miklós templommal azonosítható épületnek szintén bővítését látjuk ebben az időben, mégpedig a szentély megnagyobbítására került ekkor sor.⁹⁰⁵

Pásztón a 15. század gyakorlatilag egy folyamatos építkezés, felújítás időszaka. A század elején a hajót észak felé szélesítették, keleten poligonális szentély épült, a hajó déli oldalához előcsarnokot és ebből nyíló gótikus kápolnát építettek. Talán ez utóbbi

⁹⁰³ Sátoraljaújhely lexikona 317., 337.

⁹⁰⁴ HMMT III. 284-285., Fülöp András 2004. évi falkutatásának eredménye.

⁹⁰⁵ Lővei é.n., a legújabb kutatási eredmények alapján a Szent Miklós templom 2. periódusa a 15. század harmadik negyedére tehető – Simon Zoltán szíves közlése.

időpontjának tekinthetjük a renoválásról és kimeszelésről árulkodó 1421-es évszámot, amelyről Benke Gábor feliratos köve árulkodik a gótikus kápolnában. A 15. század végén még egy átépítés volt, ennek nyomát a késő gótikus ajtók mutatják. A század első felében folytatott munkálatokat a birtokos és kegyúr Rátót nemzetséghez köthetjük, erről tanúskodik a kápolna déli falában a címerükkel ellátott ülőfülke. Ennek alapján a későbbi átalakításokról csak sejthetjük, hogy szintén az ő támogatásukkal történhetett meg.⁹⁰⁶

Nyírbátor ma álló késő gótikus temploma építkezésének megindulását a legújabb kutatási eredmények alapján a korábban sokak által az 1480-as kezdési időpont helyett egészen a század legvégére 1500 körülre teszik, így alapvetően beleillik a fentebb felvázolt sorba, bár ennek a csoportnak a legkésőbb kialakított épülete.⁹⁰⁷ Ebben a csoportban azt mondhatjuk, hogy a század második feléből ismertek elsősorban az ilyen jellegű átalakítások, amelyek során minőségi késő gótikus, helyenként már reneszánsz elemekkel is gazdagított plébániatemplomok jöttek létre, mint például a pásztói kápolna vagy éppen a nyírbátori templom. Itt a templomok alapterületének növekedése és a minőségi részletek kialakítása között egyfajta egyensúly is észlelhető, utóbbit azonban – legalábbis a két példa, Pásztó és Nyírbátor esetében – egyértelműen a kegyurakhoz, azaz a birtokos családhoz, illetve családokhoz köthetjük.

A részleges városfunkciójú 14 mezőváros közül négynek (Muhi, Poroszló, Tokaj és Vásárosnamény) építési idejére nincsen adatunk, azt azonban néhány esetben itt is megkísérelhetjük az írott források alapján, hogy képet kaphassunk ezeknek a templomoknak a 15. századi változásaihoz.

Tokaj templomának esetében az írott források nem szólnak ilyen részletesen az építéstörténetről és a lebontott templomépület híján a képi ábrázolások alapján megkockáztathatjuk, hogy valószínűleg a 15. század során késő gótikus formában kialakított, az ábrázolások alapján hipotetikusan akár csarnoktemplom kialakítású épület szolgálhatta a települést.

A települések másik egyharmadának temploma legkorábbi jelenlegi építési ideje a 15. századra, vagy elég tágra meghatározva a 15. századra esik.⁹⁰⁸ Ennél korábban

⁹⁰⁶ Valter 1987 278., Valter 1969/b 227-228.

⁹⁰⁷ Simon 2009 151-153.

⁹⁰⁸ Abaújszántó: Tokaj és környéke 6-7., Diósgyőr: Miskolc és környéke 31-32., Mezőkövesd: Mezőkövesd és környéke 5., Szerencs: MVM IX. 19., Détszy 1988. 239., Tokaj és környéke 29., Telkibánya: Várady 1989 332., Hernád völgye – Encs környéke 48.

datálható első építési periódusú négy templom közül kettőről érdemes ebből a szempontból szólnunk. Az egyik Szécsény késő középkori plébániatemplom, amelynek építési ideje a 14. század közepe és ez az egyetlen periódusa van, mivel a korábbi plébániatemplomot a középkorban épített ferences kolostor helyére lokalizálják, amelyet régészeti kutatások során előkerült sírok is alátámasztanak.⁹⁰⁹ Ennek a csoportnak a legkutatottabb temploma a sajókazai, amelynek utolsó középkori átépítési periódusát a 15. század végére tehetjük, amikor a késő gótikus szentély kerül kialakításra. Két dologra világít rá a kazai templom, részben, hogy a többi templom alapos kutatása során több kérdőjelet sikerülne feloldani építéstörténetükben, részben arra is, hogy a kazai templom kutatás előtti építészeti formái – ebben az esetben a templom tornya – már árulkodtak a román kori előzményekről, ami már abban a korai időszakban is jelentős épületre és jelentős szerepre enged következtetni. Itt kell tehát hangsúlyozni azt, hogy az írott források, illetve a csak részleges falkutatások, kisebb szondázó ásások alapján egyaránt későbbre keltezhető templomoknál sem állíthatjuk biztosan a teljes kutatás nélkül, hogy az épületnek nem lehetett korábbi periódusa. Egy-egy templom teljes építéstörténetének megismerése csak minél teljesebb épületkutatással ismerhető meg, amely azonban kevés esetben valósul meg, így az épületek periódusainak megismerése újabb kutatásokkal sokat finomodhat.

A legnépesebb kategóriában, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak esetében elmondható az, hogy egyharmaduk 14-15. századi építésről tudunk.⁹¹⁰ Valamivel kevesebb, mint egyharmaduk építési idejéről nincsen adatunk. Egyetlen olyan templom ismert, amelynek egyetlen építési periódusa volt – ezt Szentgyörgyön régészeti feltárások támasztják alá. Mindössze öt olyan templomot ismerünk – Berekbőszörmény, Gyöngyöspata, Kisnána, Rudabánya, Tar – ,⁹¹¹ amely korábbi építésű és a 15. század során átépítésre vagy bővítésre került, míg négy olyan egyház van – Gyöngyöspata, Mátraverebély, Tar, Vizsoly – ,⁹¹² amely esetében az átalakítás a

⁹⁰⁹ RF. 1992 111-112.; 1332-ben alapította a kolostort Kacsics nembeli Szécsényi Tamás Szűz Mária tiszteletére, 1467-ben kapták meg az obszervánsok. Romhányi 2000 60-61.

⁹¹⁰ Fehérgyarmat: Genthon 1961 93., SzSzMT I. 399., Forró: Hernád völgye – Encs környéke 17., Hajdúszoboszló: Sági 1973 136., Jánkmajtis: SzSzMT I. 443-449., Kállósemjén: Genthon-Lux-Szentiványi 1939 21., Mihucz 2000 23., Kótaj: SzSzMT II. 29., Németh 1997 108., Mátészalka: Genthon 1961 181., Mezőkeresztes: Genthon 1961 184., Mezőkövesd és környéke 21., Rudabánya: Pamer 1980 203., Tarcal: Genthon 1961 287., Tokaj és környéke 33-34., Tolcsva: Genthon 1961 306., Pauleczki 1996 116-118., Visonta: Fülöp-Koppány 1999

⁹¹¹ Berekbőszörmény: Nepper 2001 125., Gyöngyöspata: Levárdy 1984 4-5., Kisnána: Pamer 1970 301., Rudabánya: Pamer 1980 203., Tar: Cabello 1993 43-46.

⁹¹² Gyöngyöspata: Levárdy 1984 4-5., Mátraverebély: Czeglédy-Koppány 1969 46., Tar: Cabello 1993

14. század során következett be. A két csoport között természetesen van átfedés, hiszen a régészeti és műemléki kutatások adataiból tudjuk, hogy mind Gyöngyöspata, mind Tar középkori templomában mindkét évszázad során végrehajtottak kisebb-nagyobb átalakításokat. Ha a 14. és 15. század munkálatait összehasonlítjuk a két templom építéstörténetében arra a megfigyelésre jutunk, hogy mindkét esetben a 14. századi átalakításhoz köthető a templom befogadóképességének növeléséhez kapcsolódó változtatás, míg a 15. századi átalakítások inkább a szentélyt, valamint az épület belső kiképzésének minőségét érintik új, gótikus boltozatok, falfestmények formájában. Ha ugyanezeket áttekintjük a legmagasabb pontszámú településeknél, akkor ott arra a következtetésre jutunk, hogy a templom befogadóképességének növelése mindkét században folyamatos probléma és munka, gyakran a teljes átépítésre a 15. század végét választják. Ugyanakkor mindig fontos a szentély kialakítása, de mivel ezek az épületek a késő gótika jegyében, sokkal művészebb megoldásokat követnek, ezért kevésbé válik el a szentély tere a hajóétól. Kiegyensúlyozottan töreksenek az épület belső kiképzésének színvonalas kialakításában, ekkor épülnek a kápolnák, a karzatok, melyek bővítik a férőhelyet, több esetben a nyugati torony is ekkor kerül kialakításra és szintén a 15. század az időszaka a késő gótika mesterműveinek a háló- és csillagboltozatoknak, amelyek ezeknek a templomoknak a nagy részéből sem hiányozik. Mivel a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok templomai közül kevés pontos építéstörténeti adatot ismerünk, ezért csak nagyon óvatosan jelenthetjük azt ki, hogy még itt is elsősorban egy kiegyensúlyozott tendencia figyelhető meg, bár eltolódva arrafelé, hogy a befogadóképesség növelése már inkább a 15. századra tehető, de továbbra is egyensúlyban van a belső, építészeti finomságok kialakításával, mint az ablakok mérművei, boltozatok. A részleges városfunkciójú mezővárosok között annyira kevés adat áll rendelkezésre, hogy csak hipotetikusan jelenthetjük azt ki, miszerint az ide tartozó templomok között megfigyelhető, hogy a 15. század már inkább a szentély alakításának az időszaka és kevésbé az alapterületé.

Ezek alapján ezen a területen azt tudjuk mondhatjuk, hogy a magasabb kategóriába tartozó települések plébániatemplomai kerültek biztosan újjáépítésre, bővítésre.

4.2. Dél-Dunántúl

Erről a vizsgált területről csak egyetlen település, Kapornak tartozott a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjába. Sajnos a templom épületéről semmit sem tudunk, amely azért is kiemelendő, mert az északkelet-magyarországi területen éppen ez volt az egyik legjobban kutatott csoport, a legszínvonalasabb épületek is ide tartoztak. Azon a területen ez volt az a csoport, amelynek településeinek templomairól a legtöbbet tudunk.

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportja még a másik vizsgált területen történt megállapítások szempontjából szintén érdekes lehetne, azonban az ide tartozó tíz település tizenhárom temploma közül csak nagyon kevés adattal bírunk arra nézve, hogy a 15. század milyen szerepet játszott, játszhatott a templom épületének kialakításában. Segesd Szent Mihály plébániatemplomának második építési periódusát ásatója mint gótikus stílusban átépített templomot definiálja, ám semmilyen datálást nem ad meg hozzá.⁹¹³ Ezt az építési periódust Aradi Csilla a stílusjegyek alapján a 14. század végére – a 15. századra tette.⁹¹⁴ Valószínűleg itt is a templom alapterületének megnövelése történt meg.

Hasonló problémával küzdünk a pécsváradi Mindenszentek templom esetében is, amelynek régészeti-műemléki kutatása nem volt, azonban az ismert részletek alapján a második építési periódus meghatározása itt is a gótikus, amelyet kutatás nélkül a 14-15. századra tesznek. Ennek során a hajót déli irányba bővítették, talán kéthajóssá alakítva a belső teret azaz a befogadó teret növelték meg.⁹¹⁵

Ozora késő középkori plébániatemplomából gótikus kőtöredékek ismertek, amelyek a templom 14-15. századi épületére utalnak, akárcsak a poligonális szentélyzáródás részletének napvilágra kerülése.⁹¹⁶

Szintén részben régészeti, részben pedig újkori írott források alapján van némi képünk Paks két templomáról. Az egyik épület leírását egy 1721. évi visitatióból ismerjük, amely az épület déli hajófalán nagyméretű, befalazott gót ablakokat említ. Jogosan tételezhetjük fel tehát, hogy a templom a 15. század során épülhetett. A másik templom kő- és téglamaradványai mellett előkerült 15-16. századi sírok azt sugallják,

⁹¹³ Magyar 2001 263.

⁹¹⁴ Aradi 2007 143.

⁹¹⁵ KÖH Tervtár 20178

⁹¹⁶ Ódor-K. Németh 2004 218.

hogyan ez a plébániatemplom is állt már a 15. században.⁹¹⁷ Tolnaváron már korábban vázoltuk az esetleges templomhelyeket és az ezekről szóló újkori írott, valamint képi forrásokat. Itt a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek leírásai ugyan nem beszélnek gót ablakokról, mint Paks esetében, azonban a Duna partján egykor állt templom leírása alapján egy igen tekintélyes, jelentős épület képe bontakozik ki kápolnákkal, nyugati toronnyal és sekrestyével. Környékén, a mai Tolna település keleti részén 1864-ben Rómer Flóris egy gótikus faragott követ rajzolt le, 1996-ban pedig a Fürdőház utcából Ódor János Gábor egy 15. századi kőborda-töredéket szállított be a szekszárdi múzeumba.⁹¹⁸ Ezen adatok együttese azt sugallja, hogy a településen a 15. században egy színvonalas templomépület állhatott, amelynek azonban funkcióját, azaz főesperesi vagy plébániatemplomi mivoltát eldönteni nem tudjuk.

Csekély forrásaink alapján elmondhatjuk, hogy a befogadóképesség növelésének célja is kimutatható az építkezések, bővítések során, de e mellett vagy talán ezzel párhuzamosan az épületek művészi színvonalának emelése kapcsán végzett átalakítások is történhettek.

A részleges városfunkciójú mezővárosok csoportjának 20 temploma közül mindössze négy esetben vannak ismereteink a templomok építési periódusairól, azonban nem minden esetben volt itt sem részletes kutatás, ami részletes építéstörténetet adhatna.

Babócsa templomának feltárása során tisztázható volt a templom építése az Árpád-kortól egészen a 16. század második feléig, azaz a templom pusztulásáig.⁹¹⁹ A 11-12. században épült első templomot a 14. század derekán lebontották és mellette építették fel a majdnem két és félszer nagyobb területű gótikus téglatemplomot, amelynek építési idejét ásatója a település oppidummá fejlődéséhez kapcsolja a 14-15. század fordulójára, inkább a 14. század második felére.⁹²⁰ Bába esetében hasonló a helyzet, itt is feltárás során az alsóbáti templom első periódusa szintén az Árpád-korra volt keltezhető, azonban ebben az esetben a templom a 15. század elején alakították át nagyméretű, asszimmetrikus poligonális szentélyű épületté úgy, hogy a járószintig visszabontották és az épület hosszát több, mint kétszeresére növelték.⁹²¹

⁹¹⁷ K. Németh 2003/b 17-20.

⁹¹⁸ K. Németh 2006 182-184.

⁹¹⁹ Magyar 1990 109.

⁹²⁰ Magyar 1992/a 56.

⁹²¹ Régészeti kutatások 1998 128., Ódor 2002 2.

A tamási plébániatemplom gótikus, 15. századi periódusára csak részletei alapján tudunk következtetni, hiszen a mai templom alatt támpillérek alapjai kerültek napvilágra, valamint a Tamási család címerével díszített padlótegla.⁹²²

Igal templomának 15. századi szentélye a mai plébániatemplom részeként látható.

A csoport igen csekély számú ebből a szempontból vizsgálható templomának adatai azt mutatják, hogy a templomok átalakításának ideje már a 14. század végén megindul, azonban többségében a 15. századra tehető, és egyenlőre itt is inkább a hajó alapterületének növeléséről van szó, legalábbis jelenlegi ismereteink szerint. Itt kell rá mutatnunk, hogy ez a csoport a bővítések és átalakítások kérdésében a vizsgálati anyag eddigi arányaihoz képest erősen alulreprezentált, különösen a Dél-Dunántúl esetében. Erre jelenleg csak egyetlen okot tudunk mondani, ez pedig a török hódítás, valamint a visszafoglalás időszaka alatti pusztulás.

A 47 átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak kategóriájába tartozó 48 templom közül 27 templom építéstörténetére nincsen régészeti vagy műemléki kutatási adat.

Részletes régészeti és műemléki kutatások során kiderült, hogy Salomvár templomának legutolsó, harmadik építési periódusa a 14. század végéhez köthető, amely azonban a tornyot érintette csak.⁹²³

Hasonlóan részletes ismeretekkel rendelkezünk Zalaszentőrástól esetében is, ahol szintén a legutolsó, harmadik középkori építési periódus a késő középkorra esik, az 1480-as évekre, amelynek során kialakításra került a késő gótikus szentély, a torony, valamint átalakításra kerültek az oldalkápolnák is. A templom hajójának nyugati irányba történt bővítése korábban történt meg, még a 14. század során, annak második fele előtt.⁹²⁴ A kutatások során megfigyelhető volt a késő gótikus és a reneszánsz formák együttes alkalmazása is.⁹²⁵

Nagyharsányban a második periódusban, amelynek építési ideje a 15. századra tehető, történik egy átalakítás-bővítés, amelynek során kialakítják a gótikus szentélyt és

⁹²² K. Németh 2006 177.

⁹²³ Valter 1993 76-78.

⁹²⁴ Kozák 1962 220., 233.

⁹²⁵ KÖH Tervtár 1100

az ehhez északról kapcsolódó sekrestyét, valamint ezek idomtégla-boltozatát is, valamint nyugat felé meghosszabbítják a hajót.⁹²⁶

Mecseknádasd Szent István templomának, amely a középkorban Felsőnádasd településrészen állt az utolsó, harmadik középkori periódusa a 14. századra esik, ekkor kerül kialakításra a szentély mai formája és annak boltozata, valamint a belső ún. díszítőelemek egy része, azaz az ülőfülkék, a pasztofórium és a freskók egy része is.⁹²⁷ Ugyancsak ebben az időszakban a templom hajóját a dél felé megnövelték.⁹²⁸

Némileg kilóg az előző templomok közül a szenyéri, amely a 13. század második felében, 1270 körül épült és ebben az egységes formában maradt fenn, a középkor során végzett esetleges átalakítás nyomai nem kerültek elő.⁹²⁹

A csoporton belül három olyan templom van, amelyek régészeti feltárása megtörtént és ezek szolgálhatnak adatokkal az épület 15. századi átalakítása, bővítése, újjáépítése kérdésében.

Valkó középkori templomának keleti felét tudták csak felszínre hozni a feltárások, mivel az épület további részeit egy korábbi utépítés során megsemmisítették. Az előkerült poligonális szentély és egyéb részletek alapján a templom első periódusának építése a 13. századra tehető, míg a második periódust, amelynek során a hajóval egyenlő szélességű gótikus szentélyt kialakították – ezzel csarnoktemplomot kialakítva – a 14-15. századra tehetjük, a csarnoktemplom megoldás alapján inkább a 15. századra.⁹³⁰ A feltárás eredményei alapján kutatói nem adnak pontosabb datálást, mindössze a gótikus meghatározást.

A magyarországi mezővárosok közül jelenleg a legjobban kutatottnak tekinthetjük teljességében Etét, amely plébániatemplomának feltárása során öt periódust tudtak elkülöníteni ásatói. Szempontjaink alapján számunkra a legérdekesebbek a 4. és az 5. periódus építkezései. A 14. század végére keltezett 4. periódus során a korábbi szentély elbontása után csarnoktemplommá alakítják az épületet egy új, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel. A feltáráskor az omladékból előkerült nagymennyiségű faragott, csonkolt téгла került elő – talán a boltozat részei. Ezek után az 5. periódusban, amelyet a 15. század második felére – a 16. század elejére tesznek a gótikus csarnoktemplom északi oldalán lévő sekrestyét nyugati irányba a templom teljes

⁹²⁶ Mende 1985 154.

⁹²⁷ Schöner 1974 197.

⁹²⁸ Sándor 1971 141-142.

⁹²⁹ Váner 1975 93-94.

⁹³⁰ Aradi-Rózsás 1994 96-97.

hosszában kibővítették ezzel egy nagyméretű kápolnát kialakítva. A déli oldalon egy az északnál kisebb kápolna került kialakításra.⁹³¹

Mecseknádasd másik középkori plébániatemploma az egykori Alsónádasd településrészen állt az ún. Várhegyen vagy Schlossbergen. Az épület második periódusában, a 14. század során egy háromhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű épületet emeltek, ezt már csak a török hódoltság során érték változások.⁹³²

Ezen a területen Északkelet-Magyarországhoz hasonlóan is igen népes a templomoknak azon csoportja, amelynek középkori építési periódusairól csak kisebb kutatások vagy jelenlegi formai sajátosságaik alapján vannak ismereteink. Ilyen részben kutatott épületként ismerjük ebben a csoportban Csesztregtet is, ahol a falkutatás megállapította, hogy a ma álló templom a 13. század utolsó negyede és a 14. század legeleje közti időszakban épülhetett, korábbi periódusaira azonban régészeti kutatások hiányában semmilyen adat nincsen.⁹³³ Ezzel szemben Kozák Károly a templom építési idejét – a meglévő részletek alapján – a 13. század elejére tette és a gótikus átalakítás időszakát, amelynek során a templom szentélye és kapuzata kialakításra került a 15. századra teszi, bár felhívja a figyelmet arra, hogy a szentély támpillér nélküli megoldása a 14. századi datálást is megengedi.⁹³⁴ Általánosságban az épület első periódusát a 13. század végére, a másodikat pedig a 15. századra teszik.⁹³⁵

A csurgói templom a 13. századi román kori torony mellett gótikus kialakítású szentéllyel rendelkezik.⁹³⁶

A hetesi templom kutatását 1977-ben készítették elő, bár a teljes falkutatásra nem került sor, de mind a templom hajóján, mind szentélyén középkori ablaknyílások kerültek elő.⁹³⁷ Támpillér nélküli gótikus szentélye alapján a 14. századra datálható – kutatás nélkül.⁹³⁸

Marcali ma is látható, jórészt gótikus kialakítású templomán az 1970-es évek elején végeztek falkutatást, aminek során egyértelművé vált, hogy a mai templom magában foglalja az eredeti késő gótikus teremtemplomot, amelynek klasszikus sokszögű szentélyzáródását a csehsüvegboltozatos – a középkori templom arányaiba

⁹³¹ Miklós-Vizi 1999 213-216.

⁹³² Magyar műemlékvédelem IX. Budapest, 1984. 485., RF. 1973 97-98., RF. 1974 126-127., RF. 1976 61-62., RF 1978 123.

⁹³³ Vándor 1996 50-51.

⁹³⁴ Kozák 1984 100.

⁹³⁵ Zala műemlékjegyzéke 2006 23.

⁹³⁶ Horváth 1992 5.

⁹³⁷ KÖH Tervtár 17233

⁹³⁸ Horváth-Gondos 2004 104-105.

egyáltalán nem illő – újkori szentély építésekor bontották el.⁹³⁹ Korát a 15. századra, illetve a 15-16. század fordulójára teszik.⁹⁴⁰

A csoport érdekes építménye az iregi Kálvária-kápolna, amely valószínűsíthetően a középkori település plébániatemplomának 15. századi szentélyéből lett kialakítva.⁹⁴¹

Szakacs templomának 1965-ben történt felújításakor a déli oldalon gótikus ablakok részletei kerültek elő, amely alapján – tekintve, hogy részletes falkutatás nem történt – feltételezhetjük, hogy az épületnek volt egy 14-15. századra tehető periódusa is, amelyekhez az előkerült nyílásokat köthetjük.⁹⁴²

Somogyzil templomán 1976-ban vakolatleveréskor számos középkori ablaknyílás került elő mind a szentélyen, mind a tornyon, ezek alapján a templom késő gótikus periódusának kialakítását a 15. század végére teszik.⁹⁴³

Dalmaid középkori templomának azonosítása – mint már korábban is említettem – légi fotózással történt meg, az ez alapján kiserkeszthető épület második periódusa a formai sajátosságok alapján a gótika korszakába sorolható, így korát a 14-15. századra tehetjük részletesebb kutatások hiányában.⁹⁴⁴

Fadd és Gyánt terepbejárással azonosított templomhelyein az épületek építési periódusai nem ismertek.

Nagymányok középkori templomának rekonstrukciós rajza két 18. századi egyházlátogatási leírás alapján készül a 20. század első felében, ez alapján egy poligonális szentélyű támpilléres épület állt a településen. A leírásban említett formai sajátosságok alapján itt is egy gótikus, késő gótikus, valószínűleg késő középkori formájában a 15. században kialakult épület volt.⁹⁴⁵

A fenti adatok áttekintése során megfigyelhettük, hogy ebben a csoportban elsősorban nem az alapterület bővítés merül fel, amennyiben a hajó területét növelik, ez korábbra, általában a 14. századra esik. Az ide tartozó templomok esetében inkább az igényes templomépület kialakítása a cél, amely azonban nem csak a belsőre vonatkozik (boltozat, késő gótikus szentély, ülőfülkék stb.), hanem az épület külső

⁹³⁹ Dávid-Gergelyffy 1972 432-433.

⁹⁴⁰ Sági-Cséby 1991 50., Koppány 1993 201.

⁹⁴¹ Tolna műemlékjegyzéke 2006 50.

⁹⁴² Tolna műemlékjegyzéke 2006 87., K. Németh 2006 166.

⁹⁴³ Dávid-Kovács 1984 535-537., K. Németh 2000 162., K. Németh 2006 161.

⁹⁴⁴ Miklós 2004 7.

⁹⁴⁵ K. Németh 2006 127., Blandl 1935, 116.

megjelenítésében is, így annak a településképpen elfoglalt szerepét is megváltoztatva, mint a toronyépítés fontossága, illetve a már meglévő torony „csinosítása”.

5. Több templom a mezővárosok területén

A szabad királyi városok esetében gyakori az, hogy a településen a késő középkorban nem egy, hanem kettő vagy több plébániatemplom állt. A kutatás során néhány oppidum esetében is kimutatható volt a településen álló egynél több, – általában plébániai funkcióval ellátott – templom jelenléte. A források alapján két nagyobb csoportba sorolhatók ezek a települések.

A két nagy csoport közül az egyik azoknak a településeknek az összessége, amelyek főesperességi székhelyek voltak. Az eddigi kutatások szerint Szabolcs ispáni vár közelében épült meg az esperesi templom, amelyet Szűz Mária, a település plébániatemplomát Szent Mihály tiszteletére szentelték. Sopronban az ispáni vár mellett épült a Szűz Mária főesperesi templom, ettől távolabb a Szent Mihály plébániatemplom.⁹⁴⁶ Gyöngyöspatán a külső vár területén tarták fel az esperesi Szent Péter egyházat, a vár alján állt és mai formájában áll a Szűz Mária plébániatemplom.⁹⁴⁷ A vizsgált területeken hét olyan település van (Heves, Tolnavár, Segesd, Somogyvár, Gyöngyöspata, Nógrád, Becsehely), amelyek főesperességi székhelyek is voltak és amelyekben így – legalábbis valószínűleg az esetek nagy részében – két templom is állt, és ahol a plébániatemplom mellett a főesperességi templomnak valószínűleg szintén voltak plébániai jogai is.⁹⁴⁸ Ezekben az esetekben azonban arról beszélünk, hogy ezek a templomok voltak megalakulásukkor, az Árpád-kor elején, az első plébániatemplomok is – így alapítási idejük valószínűleg korábbinak tekinthető, mint a település plébániatemplomáé.⁹⁴⁹ Így ezekben az esetekben a két templom szerepe, funkciója a késő középkorban más megítélés alá esik.

A másik nagy csoportba tartoznak azok a települések, ahol két plébániatemplomot is ismerünk a középkor során. Van olyan, mint Debrecen esetében, amikor több kisebb településből alakult ki a város. A 14. században Debrecen területén feküdt Szentlászlófalva, amely 1332-1337 között a pápai tizedjegyzékben minden esztendőben szerepelt, a 15. század során Debrecen területén volt, ekkor „az elhagyott és elpusztult debreceni Szent László utca templom körüli pusztá telkek” betelepítését

⁹⁴⁶ Gömöri 2002 96.

⁹⁴⁷ Szabó 1984 24-25. foglalja össze az esperesi templomok kutatásait

⁹⁴⁸ Aradi 2007 55.

⁹⁴⁹ Györffy 1977 186.

ismerjük. 1549-ben a Szent László utcát említik a források, az elpusztult templomot azonban már nem.⁹⁵⁰ Ez a templom talán az 1484 tavaszán pusztító tűznek esett áldozatul, az eredetileg is Debrecen nevet viselő településrész három kisebb településből (Paptava melletti, Domb-Magos utcák környéki és Mester utca környéki) jött létre.⁹⁵¹

Szintén ebbe a második nagy csoportba tartozhat Szikszó is, amelynek egyházával, esetleg egyházaival kapcsolatos kérdést itt kell áttekinteni. Szikszó első említését a pápai tizedjegyzékből ismerjük, mégpedig 1332-ben Mátyás és Tamás papok fizették a tizedet, 1333-ban rajtuk kívül még János papot is a tizedfizetők között említik a források.⁹⁵² Ezek alapján két templom létezését feltételezik a településen már a 14. század első harmadában. Ortway az egyik Szikszót úgy értelmezi, hogy az Szikszó-Újfalu (ma Ongaújfalu területe) lehetett.⁹⁵³ A település templomára, illetve templomaira vonatkozó adatok értelmezése az eddigiekben két nézetet képviselt. A pápai tizedjegyzékben egyszerre említett 2-3 pap neve miatt gyakorlatilag elfogadottnak számít az, hogy a középkorban Szikszón két plébániával kell számolnunk. Egyedül tehát Ortway Tivadar a tizedjegyzék helyneveit feldolgozó munkája értelmezte másként a történeti adatokat. Itt most megkísérlem a rendelkezésre álló adatok alapján áttekinteni a kérdést. 1387-ben a szikszói Trinitatis azaz Szentháromság egyház helyreállításáról szól egy oklevél.⁹⁵⁴ Így a 14. század során lehetséges, hogy két templom volt a településen. Az azonban nem valószínű, hogy azért mert a tizedjegyzékből több pap nevét ismerjük a település teljes középkori történetében több templom is állt. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy 1377-ben Keresztély plébános forró alesperes vagy esperes,⁹⁵⁵ akkor pedig nem lehetetlen, hogy a kettős poszt betöltése miatt helyettese is volt. Ráadásul azt is figyelembe kell venni, hogy ugyan az esperesi kerületek egy település nevét viselték, de a magát a tisztséget a kerület bármely plébánosa

⁹⁵⁰ Módy 1984/b 101.

⁹⁵¹ Módy 1984/b 110.

⁹⁵² Mon.Vat. I/1. 215., 318., 254.: Undecimo est in via vacationis plebania de Syxo eiusdem archidiaconatu (mármint a forrói)

⁹⁵³ Ortway 1891 165.

⁹⁵⁴ ZsO. I. 28. regeszta, Dl. 7257. (Arcanum CD) „...propter reformationem et remeliorationem fori edificacionemque et constructionem ecclesie trinitatis nostre Zekzou, hogy in fluvio Hornaduyze intra metis ipsorum et nostris hidat építsenek.” Balázsik Tamás a templom kutatója ezt az oklevelet (a titulus figyelmen kívül hagyásával) a Boldogságos Szűz patrociniumú templom építésére vonatkoztatja. Ld. Balázsik 1999 172.

⁹⁵⁵ Dl. 42054. (Arcanum CD), Bónis 1997 1410. regeszta 155., Fejér CD IX/7. 604. „...dominis Cristiano de Zikzou Vice Archi-Diacono de Districtu Horou...”, Bónis 1997 1414. regeszta 156., Dl. 60373. (Arcanum CD)

betölthette.⁹⁵⁶ Cevins szerint az általa vizsgált ún. referenciavárosokban – amelyek a legnagyobb középkori magyar városok – 1320 körül egy plébániaegyházban kb. 15 mindenféle feladatot ellátó pap szolgált, amely 1490 körüli időszakra 20-25 főre nöhetett.⁹⁵⁷ Ha ezt megpróbálom leképezni egy Szikszó méretű településre, figyelembe venni településföldrajzi és az alesperesség miatt egyházigazgatási szerepét is, akkor nem kell túlzónak tekinteni, hogy akár a pápai tizedjegyzékben is minimum 2-3 pap jelenjen meg. Titulusként is gyakorlatilag csak a Boldogságos Szűzet említik, leszámítva az 1387. évi adatot. Így tehát lehetséges, hogy a 14. század első harmadában két templom volt, de utána valószínűleg az egyiket elhanyagolták, hiszen 1387-ben egy hídfépítési lehetőséget kapnak azok, akik átalakítják, kijavítják az „ecclesia trinitatis” épületét. De azt gondolom, hogy később ez az épület megszűnt – jogilag mindenképp – és maradt egy plébániatemploma a településnek az adatok értelmezése alapján. Lehetséges válasznak tekinthető az is, hogy már a 14. század során németeket telepítettek le itt, amelyet bizonyít, hogy a település szőlőhegyeinek elnevezésében találkozzunk 1367-ben először a Magyar-hegy,⁹⁵⁸ illetve 1406-ban a monte Teutunicali azaz Német-hegy elnevezéssel.⁹⁵⁹ Valószínűsíthető, hogy esetleg valamelyik templom egy ideig az ő plébániatemplomuk volt. Hasonló példákat jól ismerünk a középkori Magyarországról, elsőként Budát említve, illetve a kisebb települések közül Nagyborzsönyt is ide sorolhatjuk, azaz egy településen álló több plébániatemplom kialakulásának oka lehet a település soknemzetiségűsége, amelynek során a nemzetiségeknek saját plébániatemplomuk épül.

Ennek a csoportnak a részeként ismerünk hét olyan települést, amelynek egynél több plébániatemplomával kapcsolatban nem merülnek fel a szikszóihoz hasonló kérdések. Kialakulásának idejére, valamint párhuzamos létezésük meglétére bizonyítékkal az írott és a régészeti források adhatnak támpontot. Két település esetében legalább az egyik plébániatemplom említése igen korai. Pécsváradon először 1220 körül a Szent Péter egyház, majd mintegy 100 évvel később, 1320-ban a Mindenszentek egyház bukkan fel az írott forrásokban.⁹⁶⁰

⁹⁵⁶ Kubinyi 2000/a 20.

⁹⁵⁷ Cevins 2003/a 30.

⁹⁵⁸ Dl. 5608. (Arcanum CD)

⁹⁵⁹ Dl. 9159. (Arcanum CD), ZsO. II/1. 4465. regeszta

⁹⁶⁰ Szent Péter: Györffy I. 364-366., Mindenszentek: Zichy I. 202. oklevél 175-176.

Somogyváron 1210-ben a Szent Péter, míg 1323-ban a Szent György egyházat említik.⁹⁶¹ Ezen a két egyházon felül, amelyeket a középkor során később is említenek, a 12. század végén említik a monostor melletti nagy faluban lévő Szent Apollinaris egyházat, majd 1230-ban ismét feltűnik a forrásokban.⁹⁶² Ez az igen korai templom különleges patrocíniumával azonban később már nem jelenik meg az írott forrásokban, így a településen betöltött szerepét a késő középkorban nem tudjuk figyelembe venni. Dunaszekcsőn mind a Szent Jakab, mind a Boldogságos Szűz templomot már a pápai tizedjegyzékben említik. A település templomaira vonatkozó későbbi – igen csekélyszámú – forrásokban a Szent Jakab templom tűnik fel.⁹⁶³

Mecseknádasd szintén azok közé a települések közé tartozik, amelynek területén két templom ismert, azonban itt az írott források adatait nem tudjuk semmilyen szinten elkülöníteni, azaz jelenleg nem megmondható, hogy melyik adat melyik templomra vonatkozik. Itt a régészeti és falkutatói eredmények segítenek, ezek alapján tudjuk, hogy a Szent István templom első periódusa a 13. század előtt már állt, míg a Schlossbergen feltárt templom első periódusát a feltárások során a 11-12. századra datálták.⁹⁶⁴ Itt az a kérdés is felmerül azonban, hogy a Schlossbergen, a várban álló templom funkciója valóban plébániatemplom volt-e, mint ahogy ezt G. Sándor Mária értelmezte.⁹⁶⁵

A másik három település esetében az egyik plébániatemplom első említése a 14. századhoz köthető, hiszen a miskolci Szent István király templomot 1323-ban,⁹⁶⁶ a paksi plébániatemplomot a pápai tizedjegyzékben, valamint a zákányi Szent Márton plébániatemplomot szintén a tizedjegyzékben említik először. A második plébániatemplomok a 15. század során épülnek fel és jelennek meg a forrásokban ezeken a településeken. Már korábban említette Újmiskolc létrejöttét, az itteni plébániatemplom első említése 1445-ből ismert,⁹⁶⁷ míg Paks esetében az 1420-as-1430-as években említett két patrocínium közül egyik – jelenleg pontosan nem

⁹⁶¹ Szent Péter: ÁÚO. I. 59. oklevél, Szent György: Veszprémi regeszták 129. regeszta 61.

⁹⁶² 1184-1188: MREV I. 1896 3. oklevél 5., 88. oklevél 74., 1230: MREV I. 1896 96. oklevél 83.

⁹⁶³ Lukesics I. 1118. regeszta 217., Lukesics I. 1129. regeszta 219., Lukesics I. 1138. regeszta 221.

⁹⁶⁴ Schlossberg: Magyar műemlékvédelem IX. Budapest, 1984. 485., Szent István: Schönerné 1974 195-196., Sándor 1971 141-142. – utóbbi egészen pontosan 1235 előtté datálja a templom építését egy korábbi forrásra hivatkozva, amely szerint Szent László király tiszteletére szentelték az épületet (Sándor 1971 127.), Dercsényi Dezső azonban azt az álláspontot képviseli, hogy ez az oklevél Püspökszentlászlóra vonatkozik Dercsényi 1984 25., Az oklevélben szereplő határleírás is inkább utóbbi magyarázatát támasztja alá: Fejér CD III/2. 437-438.

⁹⁶⁵ Sándor 1971 125-127.

⁹⁶⁶ Miskolc története I. 98., AO. VII. 345. oklevél 162.

⁹⁶⁷ Miskolc története I. 222-237.

megmondhatóan – takarja a második plébániatemplomot.⁹⁶⁸ Zákány a középkorban két településrészből állt. A település első, fent említett plébániatemploma Alsózákány településrészen állt,⁹⁶⁹ Felsőzákány Szent Kozma és Damján templomát 1430-ban említik először.⁹⁷⁰

Ezek alapján egyes mezővárosok esetében is, akárcsak a szabad királyi városoknál, a több plébánia kialakulásának okai között megtalálható az, hogy a településen több nemzetiség él együtt, de külön plébániatemplomot használnak.⁹⁷¹ Ezen felül az is előfordul itt is, hogy több településből alakul ki a város és ezért van – legalábbis egy ideig – több plébániatemplom, valamint a késő középkorban újabb kiváltó okként lép be a demográfiai kérdés, a népesedési lendület, a település lakosságának növekedése,⁹⁷² amely esetenként ebben az időszakban a település olyan mértékű bővülésével is járhat, amikor a templomok száma is növekszik.

⁹⁶⁸ 1429 Szent Kereszt: Lukcsics I. 1157. regeszta 223., 1433 Mindenszentek: Lukcsics II. 212. regeszta 90-91., 267. regeszta 109.

⁹⁶⁹ Engel CD

⁹⁷⁰ Lukcsics I. 1351. regeszta 249., Lukcsics I. 1355. regeszta 249.

⁹⁷¹ Budapest története II. 1973 15.

⁹⁷² Cevins 2003/a 25.

V. A plébániatemplomok és a gótika – alaprajzi tipológia és alapterület

Az előző fejezetben a vizsgált területek templomainak építéstörténetének elemzése rámutatott arra, hogy két kérdéskör kiemelhető ebből a témából és további vizsgálatukkal lehetőség nyílik arra, hogy a mezővárosi plébániatemplomokról, a vizsgált kategóriák közti hasonlóságokról és különbségekről árnyaltabb képet alkothassunk.

1. Az Andrén-féle módszer

A plébániatemplom és a városiasodottság viszonya vizsgálatának egyik fokmérője, és a centralitás rendszer egyik kontrollja a plébániatemplom mérete, annak változása lehet.⁹⁷³ Azt a módszert, amely ehhez felhasználható és értékelhető eredményt hozhat Anders Andrén dolgozta ki a középkori Dánia városainak vizsgálata kapcsán. Munkája során a települések városiasságát kívánta felmérni és ehhez templomaik száma és méretei alapján felállított egy sorrendet.⁹⁷⁴ Összesen 112 város feküdt az általa vizsgált területen a középkorban, amely korszak az ő vizsgálata esetében az 1000-1550 közötti időszakot jelenti. Munkája során elsősorban a régészeti forrásokat használta fel, természetesen ezek mellett az írott forrásokat is figyelembe vette a legszélesebb áttekintésben.⁹⁷⁵ A régészeti forrásokat a szerző két részre osztotta, az egyik a „manifest traces” azaz a kézzelfogható nyomok, a másik a „latent traces” azaz a rejtett nyomok, amelyek közül az előbbi alapján vizsgálódott, kutatásai esetében ez alatt a városi templomokat és a koldulórendi kolostorokat érti. Így kiindulópontja a város maga, annak külső képe, illetve ennek a képnek a változása. Megvizsgálja, hogy a város fogalmának megváltozása hogyan változtatta meg a helyi egyházat a városokban. Az egyházi struktúrára ugyanis hatással van a város, mint lakott hely és mint központi hely. Az előbbi azért fontos, mert a lakosság létszáma hatással van a templomok számára, az utóbbi pedig az egyházszervezet és a környék kapcsolatára. A templomok száma alapján megállapítható a város karaktere, három vagy több templom esetében beszél pluralitásról, két templom esetében dualitásról, míg egy templom esetében egypólusúságról. A szempontok típusainak kombinálása alapján hat különböző

⁹⁷³ Kubinyi 2005 24.

⁹⁷⁴ Andrén 1985 251.

⁹⁷⁵ Andrén 1985 247.

várostitípust állított fel. Ezek a típusok adják az alapját a várostörténet periódusokra bontásának. Az elemzés során a dán városiasodás három fő időszakát lehetett elkülöníteni, az első 1000-1200, a második 1200-1350 és a harmadik 1350-1500 közé tehető.⁹⁷⁶ A későbbi alapítású, Andrén által fiatalabbnak nevezett, városok esetében az egyplósú megoldás a jellemző, amely talán a növekvő önkormányzati függetlenség kialakulását is erősítette, ráadásul ezeknek a templomoknak a védőszentje igen gyakran Szent Miklós volt, aki a kereskedelem és hajózás patrónusa volt. Ebben az időszakban, a korábbi pluralitással jellemezhető városok is az egyplósúság felé indultak a templomok tekintetében. Ezekben a településeken a templomok közül egyet kiválasztottak a város templomának és általában igen komoly átalakítás, újjáépítés történt ezután az épületen, amelyben a város is részt vesz, és ennek kiterjedése szimbolizálja a várost magát is. A gazdasági hatások a város képén a templomok számában mérhetőek le. A templomok külső képe egyfajta társadalmi képet fejez ki, hiszen a templomok számát és méretét tekintve két jellemzőjét tükrözi a városnak: a város szerepét, mint sűrűn lakott hely és mint központi hely. Az 1200 előtti városokban a legjellemzőbb rangsorolási lehetőség a templomok száma. Amennyiben azonban a templomok méretét is figyelembe vesszük, akkor a városokat négy kategóriára lehet osztani. Az 1200 utáni középkori dániai városok esetében, amikor egyplósúvá vált az egyházi struktúra a település gazdasági erejét főleg a templom mérete tükrözte. A dániai városok esetében jól megfigyelhető összefüggés van a templomok mérete, az adófizetési potenciál és a polgárok száma között a reformáció idején.⁹⁷⁷ A középkori dán gazdaság fejlődésének fényében a periodizációk során kitűnt, hogy a városfejlődés szakaszaiban megtorpanások és fellendülések figyelhetők meg, amelyeket jól követnek a templomok méretei vagy alapvető újjáépítésük időpontjai.⁹⁷⁸ Tehát az 1200 utáni középkori dániai városokban a városiasodás szintje tükröződik a templomok méreteiben és ennek az összefüggésnek az igazolását táblázatokkal is alátámasztotta.⁹⁷⁹

2. A mezővárosi fejlődés és a gótika

Az Andrén-féle módszer szerinti összefüggések összeköthetőek a templomok alaprajzi tipológiájával is. Ezért érdemes foglalkozni ezeknek a templomoknak az alapterületével, méreteivel, valamint a korszak magasabb színvonalú művészi

⁹⁷⁶ Andrén 1985 248-249.

⁹⁷⁷ Andrén 1985 205-251.

⁹⁷⁸ Andrén 1985 253-258.

⁹⁷⁹ Andrén 1985 54-55.

megoldásainak esetleges alkalmazásával is, azzal, hogy milyen kapcsolatban van ez a városiasság fokmérőjének tekintett csoportokkal. Ebben az időszakban az erős központi hatalom mellett már az állandóan növekvő szerepet betöltő polgárság igényei megnőnek és figyelmük a minőségi művészeti megoldások felé fordul. Ezért ebben a korszakban válik igazi művészeti központtá a város.⁹⁸⁰ A magyarországi mezővárosi fejlődés jellemző időszaka a 15. század, jellemző építészeti korszaka a gótika, amelyet a középkori város stílusának is tekintenek.⁹⁸¹ Ebben az építészeti korszakban a legegyszerűbb típusú az egyhajós, a nyolcszög általában három oldalával záródó szentélyű, esetenként a nyugati homlokzathoz kapcsolódó toronnyal ellátott templom. Általában ezt a formát követik a falusi és mezővárosi templomok többsége is, ezért a különbségtételben fontos megvizsgálni az épületek alapterületét is.

Az Anjou-korban meginduló, de Zsigmond korára is jellemző törekvés a városi plébániák kibővítése és gyakran térszerkezetük megváltoztatása, ekkor válik jellemzővé a csarnok térre alakítás.⁹⁸² A német gótika nem csak a katedrálisok művészete volt, hanem hatalmas méretű, de stílusukban a katedrálisok építészetétől eltérő templomok épülnek, ilyen Lübeck, Rostock, Gdansk, a müncheni Mária-templom, a wismari és a stralsundi Mikolaikirche, a landshuti St. Martin, a St. Peter és Paul Görlitzben, a St. Ulrich Augsburgban, a St. Anna Annabergben és még sok más épület is. A német gótika a franciához képest másabb, egyszerűbbnek ható, gyakori megoldás a csarnoktér, amely önhordó szerkezet, ezért a gyámok, támvégek és a felső támpillérek feleslegessé válnak. Nem jellemző a monumentális kapu és az azon elhelyezett szoborcsoport sem.⁹⁸³ Az egységesebb terű csarnoktemplomok a koldulórendeknél és a késő polgári gótikában válik gyakorivá.⁹⁸⁴

A csarnoktér származási helye Dél-Németország területe, megjelenését a Schwäbisch Gmünd-i templomhoz kapcsolják, itt figyelhető meg a Parlerek tevékenységének nyomán a körüljárós szentély, amelynek befelé vont támpillérei között kápolnák találhatók.⁹⁸⁵ Hans Stethaimer volt ennek a típusú templomnak egyik jelentős terjesztője és építője.⁹⁸⁶ Stethaimerre nagyban hatottak a Parlerek, ennek egyik hatása a

⁹⁸⁰ Entz 1973/a 95.

⁹⁸¹ Középkor 1975 436.

⁹⁸² Nagy 1987 373.

⁹⁸³ Gótikus 2000 191.

⁹⁸⁴ Szentkirályi-Détshy 1994 130-131.

⁹⁸⁵ Marosi 1997 150.

⁹⁸⁶ Csemegi 1937 3.

tengelypilléres szentélyfej alkalmazása is.⁹⁸⁷ Csemegi Stethaimer hatását három magyarországi szentélykörüljárós templom esetében látta bizonyítottnak. Az egyik a brassói Fekete-templom szentélyfeje és hosszháza, amelynek építési idejét a Stethaimer-féle német párhuzamok alapján a 15. század első évtizedére teszi.⁹⁸⁸ A másik e körbe sorolt templom a gyöngyösi Szent Bertalan-templom, amely Csemegi szerint az előzőnél fejlettebb megoldás, és ez abban mutatkozik meg, hogy a hajó és szentély tere nem elválasztott, az egész egyetlen nagy téregység, amely a szentélyfej különleges, tengelytámpilléres megoldásában csúcsosodik ki. Ebben az esetben Csemegi megállapításait azonban az épületkutatás megcáfolta, ez ugyanis arra az eredményre jutott, hogy a templom a 15. században két részletben épült.⁹⁸⁹ A harmadik, a landshuti mesterhez kapcsolt templom a miskolci-avasi templom, amelyet Csemegi a dél-német iskolát legjobban tükrözőnek tartott mind téralkotásában, mind a részletek kialakításában.

Osztrák területen alakult ki az ún. álszentélykörüljárós csarnoktemplom, ezek olyan kéthajós csarnoktemplomok, amelyek polygonális záródású szentélyük háromhajóssá terebélyesedik és a szentély terét összesen két pár pillér töri három hajóra úgy, hogy a pillérek szorosan vett körüljáró folyosót nem alkotnak.⁹⁹⁰ Magyarországon ennek megjelenése Nagy Lajos király uralkodásához köthető. Ehhez az épülettípushoz tartozik Szászsebes, Mariazell és a debreceni Szent András-templom. Utóbbinak építési idejét a 14. század 70-80-as éveire teszi az alaprajza és a szászsebesi alaprajzzal való összevetése alapján.⁹⁹¹ Ezzel nagyjából összecseng Entz Géza következtetése is, amellyel Módy György is egyetért.⁹⁹²

A templomtípus a gótika után is tovább élt, a 17-18. században beszélhetünk egy posztgótikus építőművészetről is, ahol hasznosítják ezt az épülettípust.⁹⁹³ A magyar kora reneszánsz időszaka Mátyás uralkodása, amikor az új stílus mellett tovább él a késő gótika is, elsősorban az egyházi épületeken, ennek fényében a 15. század végén épülnek meg a gótikus teremtemplomok, mint Nyírbátor, Kolozsvár és Ds. ⁹⁹⁴ A világi épületeken a reneszánsz hatása érvényesült erősebben, az egyházi építészetben azonban

⁹⁸⁷ Csemegi 1937 5.

⁹⁸⁸ Csemegi 1937 7., Entz 1996 84-85.

⁹⁸⁹ Valter 2002 95.

⁹⁹⁰ Csemegi 1937 9., Buzás 2009/a 73., a gyöngyösi Szent Bertalan templom kutatásának eredménye: Valter 2002 89-102.

⁹⁹¹ Csemegi 1937 11., Buzás 2009/b 98.

⁹⁹² Módy 1991 111-112.

⁹⁹³ Csemegi 1937 17.

⁹⁹⁴ Gótikus 2000 206.

sokáig tartotta magát a gótika – a 16. század folyamán ez jellemző Nyugat-, Észak- és Közép-Európa országaiban is, a 16. század első felében kerül sor a nagy katedrálisok késő gótikus hálóboltozatainak befejezésére.⁹⁹⁵ Magyarországon ez átnyúlik a 17. század első felére, sokszor a középkori eredetű templomok gótikus boltozattal való átboltozásai a 17. század során történtek meg, mint például Gyöngyöspatán is. Szintén nálunk fordul elő már a 16. század során, hogy a háborúkban elpusztult templomokat gótizáló stílusban újjáépítik. Ilyen az északkelet-magyarországi vizsgált területen a sárospataki plébániatemplom 1540-es átalakítása gótikus formákkal és szerkezetekkel, 1560 és 1569 között a miskolci templom helyreállítása középkori formákkal, 1591-ben a forrói templom és 1595-ben a szerencsi templom újjáépítése.⁹⁹⁶ Csak a 17. század első harmadában, 1626-ban kerül sor a debreceni Szent András-templom újjáépítésére, illetve a szikszói plébániatemploméra 1628-1629-ben. A 16. század végén a kassai kőműves és kőfaragó céhszabályzatában a mesterremek egy gótikus, bordás keresztboltozat vagy kereszt osztású ablak vagy fiálás támpillér elkészítése volt. Ennek a boltozat típusnak az elkészítése nehezebb volt, mint a későbbi korok borda nélküli keresztboltozataié.⁹⁹⁷

A mezővárosok közül a városias jellegűek művészetükben is a városokhoz igazodtak. Jelentős birtokközpontok a központjai és kiindulópontjai az egy-egy zártabb régióban kimutatható tevékenységének.⁹⁹⁸ A regionális összefüggések, a közeli nagyvárosok utáni igazodás és a városias igények együtt határozták meg azoknak a helyi művészeti köröknek a kereteit, amelyek az 1400 körül és a 15. század elején keletkezett emlékek csoportjain meglehetősen biztonsággal körvonalazhatók.⁹⁹⁹

A vizsgált területeken a kutatottság változó lehetőségei, eredményei miatt a vizsgálati szempontok kialakítása során ezt figyelembe kellett venni. Így a részben vagy egészben kutatott templomok összehasonlításához két szempontot emeltem ki, az egyik az alapterület vizsgálata, egymással való összehasonlítása, a másik pedig az alaprajzi szerkezet. E két szempont kiválasztásában részben az játszott szerepet, hogy a két vizsgált területen a templomok kutatottsága eltérő mind azonosíthatóságuk, mind meglévő vagy feltárt maradványaik szempontjából. A többszöri középkori, majd újkori átépítések, a török hódítás alatti pusztulás, olykor az újkori bontások miatt a felmenő

⁹⁹⁵ Koppány 1990 451., Farbak 1998 73.

⁹⁹⁶ Koppány 1990 453.

⁹⁹⁷ Koppány 1990 454.

⁹⁹⁸ Magyarországi művészet 77.

⁹⁹⁹ Magyarországi művészet 78.

részek, a szerkezeti elemek, díszítések jórészt összehasonlításra alkalmatlanok, hiszen esetlegesen maradtak csak fenn és bár szerepük fontos abban, hogy képet alkothassunk ezekről a templomokról teljes egységükben, azonban teljesebb összehasonlításra művészeti vonatkozásban nem vállalkozhattam. Az alaprajz, az alapterület a régészetileg vagy műemlékileg kutatott templomok esetében sokszor a nem teljes kutatások ellenére is ad eredményt, hiszen a legkisebb kutatások elsődleges célja általában az, hogy legalább a templom alaprajzi szerkezetét és kiterjedését nagy vonalakban tisztázza.

3. A templomok alapterülete és alaprajza

3.1. A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok

3.1.1. Északkelet-Magyarország

Az északkelet-magyarországi kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok hat települése közül a templom alapterületének vizsgálatára egyetlen esetben Göncnél nincs lehetőség, ugyanis a jelenlegi templomnak csak a szentélye középkori. Ha azonban a szentély hozzávetőleges területét összevetjük a többi templomával, akkor azt láthatjuk, hogy az ebben a kategóriában szereplő templomok közül a kisebb alapterületűek közé tartozhatott.

A másik öt templom esetében azt lehet mondani, hogy a kisebb alapterületű templomok 305 m² körüliek, ez Miskolc és Szikszó. Ezeknél mintegy másfélszer nagyobb a sárospataki plébániatemplom hajója a maga 455 m²-es területével. A két legnagyobb épület Debrecen és Gyöngyös, utóbbi alapterületében a legnagyobb az északkelet-magyarországi területen, hajójuk területe 640 és 745 m² között van. Így egy csoporton belül is megfigyelhető, hogy az egyik templom kétszer olyan nagy alapterületen tudta befogadni a hívőket, mint a másik. A két legkisebb alapterületű templom közül Miskolc esetében azonban 1445-től már biztosan, mint korábban említettem, állt egy második plébániatemplom is, ezért a település északi oldalán levő új, részben jogilag önálló városrész lakosságát a régi templom helyén 1453-tól újjáépített épületnek nem kellett befogadnia. Építészetiileg, illetve alaprajzilag ebben a csoportban találhatók a késő gótika legjelentősebb templomai – ide sorolhatóak a csarnokterű templomok, a különlegesebb kialakítású csillag- és hálóboltozatok.

A csarnoktemplomok közé tartozó négy templom megoldásaiban nagyon nívós épületeket takar, amelyeknek építői is egy műhelyhez köthetőek, ám azon belül a

csarnoktérre komponált megoldások teljes tárházát felvonultatták. A klasszikus formát mutató miskolci plébániatemplom a legkisebb, amelynek belső kiképzését kevésbé ismerjük, de azt tudjuk, hogy mindezek a különleges térszerkezet kialakításához kapcsolódnak. Gondoljunk a boltozatra, amelynek pontos rajzáról nincsenek adataink, de a kiserkeszthető megoldások is jól mutatják, hogy magas színvonalú, a késői gótikára jellemző hálóboltozat fedte. Jelenlegi tudásunk szerint meglepő módon a miskolcinál nagyobb, ám alaprajzában hasonló kialakítású debreceni Szent András-templomnak ennél egyszerűbb megoldású boltozata volt, itt Zoltai Lajos rekonstrukciója szerint a hajók öt boltszakaszra voltak osztva, melyeket keresztboltozat fedett és csak a szentély felett alakítottak ki csillagboltozatot. Ez a megoldás némileg emlékeztet a falusi templomok olyan módú 14. századi átalakítására, amikor a hajó síkmennyezetű marad, míg a szentélyben kőboltozatot alakítanak ki, azaz a nivósabb építészeti megoldás a szentélyben kerül kialakításra. A debreceni templom második periódusának építési idejét, illetve a csarnoktemplom kialakításának korát 1360-1400 közti időszakra teszik, amely a magyarországi mezővárosi templomépítészetben igen korai időpontnak tűnik – a boltozat szempontjából is, amelyet azonban a kutatáskor előkerült kölélek alapján a 15. század közepén átboltoztak.¹⁰⁰⁰ Bár a kutatások nem terjedtek ki a gyöngyösi Szent Bertalan-templomban a boltozat szerkezetére az alaprajz pillérei alapján, valamint a tengelytámpilléres szentélymegoldást figyelembe véve itt is egy igen nivós hálóboltozat fedhette a templom egészét. A sárospataki templom 15. századi periódusának kutatásakor a későbbi pusztulások miatt csak boltozat indítások alapján feltételezte kutatója, hogy a teret ebben az időszakban egy motívumaiban meg nem határozható hálóboltozat fedhette. Szikszó templomának 15. század második felében elkészült boltozatáról közelebbi nem tudunk, az azonban bizonyos, hogy még a század vége előtt a szentély boltozatát megmagasították és csillaghálósá alakították. Így tehát a csoporthoz tartozó templomok közül a gönci kivételével elmondható, hogy nagyrésztük térszerkezetében, és szinte mindegyik épület belső részleteiben, elsősorban boltozatában, a késő gótika jelentős alkotásai, illetve megoldásai közé tartozik.

A templomok boltozatrendszerének áttekintése azért is fontos a gótika időszakában, mert ezek a hajlított bordás boltozatok a gótikus építészeti boltozatszerkezetei közül a legtöbb építészeti fantáziát és technikai tudást hordozzák, ez a térlefedések fejlődésének végső szakasza, széles körű alkalmazásuk a kibontakozó

¹⁰⁰⁰ Módy 2006 115.

reneszánsz időszakára esik.¹⁰⁰¹ A 15. század végére – 16. század elejére sokféle egyedi megoldás jön létre, a borda által összekötött vertikális távolságok növekedése jelzi a nagyobb tudást.¹⁰⁰² A hajlított boltozatok Magyarországon a 16. század első-második évtizedében is létesülnek, tökéletesedésük cseh területen vesz újabb lendületet.¹⁰⁰³ A késői törekvések során a bordamagasságok növekednek, a motívum geometriailag összetettebb. A magasabb szintet képviselik a csüngőzáróköves, térgörbe bordás kompozíciók a 16. század során.¹⁰⁰⁴ A csillagboltozatok kapcsolják a késő gótikus boltozóművészetet az érett gótika 14. századi eredményeihez. A történeti Magyarországon legkorábban és markánsan a kassai székesegyházon fordulnak elő, azután kisugároznak Erdély késő gótikájára.¹⁰⁰⁵ Magyarországon a csillaghálós boltozatok között a burghauseni eredetű hatágú csillagforma a jellemző, elsősorban az erdélyi részeken. Feltételezhetően ez a Burghausen az a Hans Burghausen, akit Hans Stetheimerrel is azonosítanak.¹⁰⁰⁶ A csillaghálós boltozatok áttekintése azt bizonyítja, hogy kialakulásuknak jól meghatározható helye van: a burghausen-landshuti műhely, azaz a kiindulópont Landshut és Salzburg volt. Továbbfejlesztésükben elsősorban a közeli ausztriai tiroli-stájer területek vettek részt.¹⁰⁰⁷

Az ebben a csoportban vizsgált települések közül két templom, Gönc és Szikszó némileg elkülönül. Ebben az esetben abban az értelemben, hogy a többi épülethez képest kevésbé nívós megoldásokkal találkozunk az épületeken. Ezt Gönc esetében a csak részben fennmaradt épület miatt mondhatjuk, hiszen nem rendelkezünk pontos ismeretekkel a templom hajójáról, ami esetünkben a legfontosabb információt hordozná. Azonban a megkutatott szikszói templomban nyoma sincs a többi ide tartozó oppidum építészeti megoldásainak. Gönc igen korai időszakban, a 13. század során királynéi birtok volt, pontosabban a királynéi német telepese falvak egyike, majd a 14. század során, valamint a 15. század végén szintén, csakúgy, mint Szikszó, ami egészen a 14. század végéig, illetve 1393-ig biztosan az uralkodó feleségének birtokát képezte.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰¹ Császár 1970 65.

¹⁰⁰² Császár 1970 69.

¹⁰⁰³ Császár 1970 71.

¹⁰⁰⁴ Császár 1970 73.

¹⁰⁰⁵ Császár 1987-1988 108.

¹⁰⁰⁶ Császár 1987-1988 115.

¹⁰⁰⁷ Császár 1987-1988 119., Papp 2005 129.

¹⁰⁰⁸ Gönc: 1271 - Árpád-kori oklevelek 1997 14. sz. oklevél 37., Györffy I. 89., 14. század – Engel CD, 1470 - D1. 39967. (Arcanum CD), 1473 - D1. 39968. (Arcanum CD), D1. 17523. (Arcanum CD); Szikszó: ZsO. I. 2961. regesztá

Azonban ezek az időszakok nem érintik templomok építési idejét, hiszen az uralkodói pár birtoklása ezt megelőző, illetve Gönc esetében az építési idő utánra tehető. A két település történetében, már csak a királynéi birtoklás kapcsán fedezhetőek fel hasonlóságok. Az írott forrásokban kiváltságairól kevés adat maradt fenn, mindkét helyen a 15. század során említik a bírót és az esküdteket.¹⁰⁰⁹ A gazdasági kiváltságokról szóló forrásokban hasonlóan hangsúlyosan szerepelnek azok az adatok, amelyek e települések régi – általunk részletesen nem ismert – kiváltságait őrzik az uralkodó diósgyőri uradalmának várnagyaival, tisztjeivel, familiárisaival szemben.¹⁰¹⁰ A diósgyőri várnagyok eljárása és az uralkodónak a saját uradalmának vezetőjével szemben a település jogainak megvédése azt mutatja, hogy ezek valóban régi kiváltságokkal bírtak, valamint arra a lehetőségre is felhívja a figyelmünket, hogy a 15. század második felében az uralkodónak a korábbi eladományozás ellenére beleszólási joga volt ezen települések életébe, akik közvetlenül hozzá fordultak – talán éppen azért, mert ekkor ezek ismételtlen az ő birtokában voltak. Erre utal a diósgyőri várnagyok viselkedése is. Az uralkodói pártfogás szempontjából azt is figyelembe kell venni, hogy mindkét település esetén tudunk német nemzetiségű lakosokról a középkor során. Több hasonlóság tapasztalható Miskolc esetében, amely szintén uralkodói, főleg királynéi kézben volt és egyenesen a diósgyőri uradalom területén feküdt, valamint hasonló kiváltságokkal bírt a beszállásolás, a bortized-fizetés, valamint egyéb adók, hozzájárulások, collecták megfizetése kapcsán.¹⁰¹¹ Ellentétes példaként szolgálhat azonban a templom kérdésében, hiszen már fentebb említettem, hogy ezen a településen a csarnoktemplom építészeti egyik klasszikus épületét emelték, amelyhez ráadásul már 1411-ben a „ius patronatus”, a kegyúri jog, a szabad papválasztás joga kapcsolódott.¹⁰¹² A másik két település esetében csak Gönc „ius patronatusáról” szólnak a források 1271-

¹⁰⁰⁹ Gönc 1471: Bándi 1985 Gönc 35. regeszta 594., DL 17175. (Arcanum CD); Szikszó 1406: DL 9159. (Arcanum CD), ZsO. II/1. 4465. regeszta

¹⁰¹⁰ Szikszó 1478: a diósgyőri várnagy a várhoz munkára kényszeríti a település lakóit, valamint élelmiszer fizetésére köteleznél, amitől az uralkodó eltiltja: DL 18045. (Arcanum CD); Gönc 1473: a diósgyőri várnagyok jogtalanul élnek a beszállásolás jogával és beleszólnak a település igazságszolgáltatásába az eddigi szokások ellenére: DL 39968. (Arcanum CD)

¹⁰¹¹ 1471 „Mátyás király Miskolc városát mentesíti a taxák, contributiók és collecták fizetése alól, ezért meghagyja a Dyosgewr-i várnagynak és dicatoroknak, hogy a mondott adókat Miskolc népétől ne szedjék be.”: DL 45451. (Arcanum CD); 1471 Mátyás király elrendeli, hogy Miskolc város lakosait a bortizedre vonatkozó szabadságaikban ne háborgassák: Szendrei III. 105-106.; 1492 II. Ulászló király Miskolc, Diósgyőr és Keresztes városokat királyi pártfogásába vette, ezért eltiltja a katonákat az azokba való beszállásolástól: Szendrei III. 124-125.

¹⁰¹² Fejér CD X/5. 78. oklevél 182-183., Miskolc története I. 225., 1490-ben Beatrix királyné emlékezteti János miskolci plébánost, hogy a városé a település összes templomának ius patronatusa, amellyel a plébános nem törődött és beperelte a miskolciakat a királyné kúriáján: Szendrei III. 123-124.

ben, amikor azt a királyné birtokolta, nyilvánvalóan, mint a település birtokosa, a gönci egyház ráadásul a későbbiekben exempt egyház is volt.¹⁰¹³

3.1.2. Dél-Dunántúl

Az ide tartozó egyetlen település, Kapornak templomának építészeti részleteit sajnos nem ismerjük, így ebben a csoportban nincs módunk összehasonlítást végezni.

3.2. A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok

3.2.1. Északkelet-Magyarország

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok nyolc települése közül Hatvan és Sátorajárhely templomának semmilyen épített részletét, így alaprajzát és alapterületét sem ismerjük, ezzel ebből a szempontból kimaradnak a vizsgálatból.

A maradék hat oppidum esetében kettőnek csak a szentélye középkori, ez pedig Kisvárdra és Nagykállóra. Így itt is, akárcsak Gönc esetében, némileg összevethető a többi, teljes templom szentélyének alapterületével. Ez alapján azt lehet mondani, hogy Kisvárdra a nagyobb, Nagykálló a kisebb alapterületű szentélyekhez tartozik. Mivel a szentély az épületnek szintén fontos része, hiszen a szertartások ebben a térben zajlanak le, kialakításuknak ezért fontos szerep jut az építkezéskor és átépítéskor is. Ezért azt gondolom, hogy nem túl merész azt feltételezni, hogy ezen adatok alapján Kisvárdra esetében a nagykállói temploménál nagyobb hajót valószínűsítsünk, különösen figyelembe véve a várdai templom késő gótikus mérműveinek kialakítását is.

Az ide tartozó és értékelhető templomok alapterülete 300-437 m² között vannak, amely részben eléri az előző, magasabb kategóriába tartozó templomok alsó értékeit, részben le is fedi azokat. Itt tehát valószínűleg kisebb különbség van a két csoport között ilyen szempontból, azonban a sokkal lényegesebb és látványosabb eltérés a templomok térszerkezetében van. Ez alól egyetlen kivétel a csoport legnagyobb alapterületű temploma, Nyírbátor, amelyet a késő gótika és a reneszánsz határán építenek meg a 15. század legvégén – 16. század legelején¹⁰¹⁴ egyhajós

¹⁰¹³ 1271: Árpád-kori oklevelek 1997 14. sz. oklevél 37., exempt: Engel CD

¹⁰¹⁴ A nyírbátori templom építési időpontjának széles szakirodalma van. Az építési időt a kőfaragványokon, stallumokon szereplő dátumok, az írott források és a stíluskritika alapján többen igyekeztek meghatározni, az alábbiakban ezeket röviden felsoroljuk: Entz 1993 1-2. 1480-as évek végére teszi az építkezés megindulását, ezzel egyetért Farbak 1998 72., aki az építkezés megkezdését 1484-re teszi és Báthori Istvánhoz kapcsolja, a munka döntő részét és befejezését pedig Báthori Andrásához; Buzás 1999 144. a 16. század első felének szászországi késő gótikájával tartja rokonnak és csak Báthori András fia Andrást tartja az építtetőnek; Papp 2005 68-69. az egyik támpillér lábázati részűjén talált 94-es szám alapján az építkezés megindulásának idejét 1494-re teszi, így megkezdését Báthori Istvánhoz köti, a

teremtemplomként, belső kiképzése, boltozata az előző kategória templomait idézi, azonban kőfaragványai, díszítő elemei már a reneszánsz felé mutatnak. Az utána alapterületben következő két templom Pásztó és Heves a maguk 300 és 325 m²-es területével majdnem másfélszer kisebbek és a különleges alaprajzi forma is hiányzik. Ezek az épületek, – valamint a ismeretlen alapterülete ellenére ezekhez hasonlóan tekinthető sajószentpéteri jelenlegi református templom – egy- és háromhajós, sokszögű szentélyzáródású templomok. A pásztói templom egy egyhajós sokszögzáródású szentélyű épület volt, amelynek déli oldalához kétszakaszos keresztboltozatú kápolna csatlakozik sugárboltozású apszissal, igényes kialakítású rozetta és halhólyag záradékú mérműves ablakokkal és gótikus ülőfülkével. Utóbbi igényes kialakítását azonban teljes bizonyossággal a birtokos családhoz köthetjük. Heves temploma középkori formájában háromhajós, sokszögzáródású szentéllyel kialakított templom volt, amely a 15. század második felében egyszerű kiképzésű mérműves ablakokkal, sekrestyével északi és déli oldalán egyaránt kapuval. A sajószentpéteri templom hajója valószínűleg már a középkorban is síkmennyezetes lehetett, míg a három boltszakaszos szentélyt keresztboltozat fedte. A templomhoz kapcsolódó nagyméretű és nagy alapterületű torony nem tekinthető jellegzetes gótikus építménynek sokkal inkább védelmi és megfigyelő helynek tűnik. Kialakítása a mérműves ablakok alapján a gótika időszakára tehető, azonban tömbje erősen elüt az igényes, légiességre törekvő városi gótikától. Az építéshez képest későbbi periódust képvisel a szentély északi oldalán az egykori sekrestyeajtó reneszánsz kerettel és szemöldökpárkánnyal, amely a 16. század elejéről származhat. Végül, de nem utolsó sorban a csoport legjelentősebb építménye az a nyírbátori egykori Szent György-templom, amely a késő gótika egyik impozáns alkotása Magyarországon. A csarnoktér egyszerűbb formáját, a teremtemplomot képviseli, amely annyiban tér el a csarnoktemplomtól, hogy mindössze egyetlen hajóból áll és szentélye szinte le sem válik a hajóról, diadalív nem osztja meg az épület terét. A nyírbátori templom alaprajzi egyediségén túl gazdag belső kialakításában – már amennyi napjainkra megmaradt belőle – is kiemelkedik az ebbe a csoportba tartozó templomok közül. Mind nagyméretű gótikus ablakai, mind hálóboltozata igényes

befejezést pedig a stallumon található évszám alapján 1511-re datálja és az építkezések fő lebonyolítójaként Báthori Andrást nevezi meg; a legutóbbi – a templom 2008. évi részleges falkutatásához és ásatásához kapcsolódó – keltezés alapján a templom építésének megkezdése 1500 körülre tehető, míg a befejezés időpontját – részben írott forrásokra is építve – legkésőbb 1517-re határozta meg Simon 2009 151-153.; a 2008. évi kutatás eredményei alapján kialakított periodizáció kritikája során Feld István meggyőzőnek tartja a Simon Zoltán által javasolt új építési időszakot: Feld 2009 158.; ezek alapján történt a templom építési periódusának megadása a szövegben

kiképzésű, akárcsak az építkezés utolsó fázisához kapcsolható reneszánsz faragott emlékek egy része is. A reneszánsz faragványokat két részletre lehet osztani, az egyik Buda környéki márgából készült minőségi munka (déli kapu, nyugati kapu feletti címetábla, szentségfülke és a szentély ülőfülkéje), a második részlet valószínűleg Észak-Erdélyből származó dácittufából (sekrestyeajtó, karzat ballusztrádja, részben a torony nyíláskeretei, déli oldal keresztosztós ablaka). Ez utóbbi csoportot, amely kivitelezésében gyengébb minőségű, valószínűleg a helyi kőfaragó mesterek készítették, akárcsak az ugyanebből az anyagból készült késő gótikus szerkezetek.¹⁰¹⁵ A település ilyen mértékben kiemelkedő megoldású templomának építése egyértelműen a település 1311-től egészen a 16. század közepéig birtokló Báthori családhoz köthető.¹⁰¹⁶ A csoportba tartozó templomok közül három esetében tudjuk, hogy az átalakítások, átépítések során a település birtokosának és sokszor a plébániatemplom kegyúranak fontos szerepe volt az épület kialakításában. Heves esetében nincs ugyan írott forrás arra, hogy a nánai uradalmat és az ahhoz tartozó települést ekkor birtokló Kompolti család az építtető, de majdnem bizonyosan állíthatjuk, hogy az ő támogatásával készült el a templom.¹⁰¹⁷ Egészen biztosan részt vettek a munkálatokban Pásztó esetében a Rátótiak, olyannyira, hogy egy külön személyes teret hoztak létre önmaguk számára az itáliai párhuzamokat mutató kápolna kialakításával, amelyre az ülőfülkék feletti címer is utal. A Báthoriak Nyírbátor esetében pedig egy teljes templomot építettek a településnek – és elsősorban maguknak. A legújabb áttekintések során került előtérbe, hogy a templom jelenlegi kialakításában összesen 18 alkalommal szerepel a Báthori-család címere a templomban és nem valószínű, hogy ez volt az összes, tekintve, hogy az egykori épület teljes belső kiképzését, mellék- és főoltárait sajnálatos módon nem ismerjük. Papp Szilárd ezt egyfajta sajátos rend vagy liga Báthoriak által való létrehozásában és azon belül a család szerepének kiemelésében látta. Azonban ilyen jellegű alapító kezdeményezésre semmilyen írott forrás nem utal, csak esetleges korabeli párhuzamok alapján született meg a feltételezés. Németh Péter ezzel szemben sokkal inkább a családi legendák rétegeinek egymásra rakódásával kialakult hagyományban látja ennek okát, amely Mátyás uralma alatt – a Hunyadiak okori

¹⁰¹⁵ Papp 2005 71.

¹⁰¹⁶ A település 1279-ben egy birtokosztás során a Gútkeled nemzetségen belül kerül elő az írott forrásokban. Ebből a nemzetségből származott a Báthori család. – SzSzMT II. 133.; Engel: Genealogia CD – Gútkeled nem 1. Rakmazi ág 6. tábla: Bátor (ecsed); az épített személyéről lásd fentebb az építkezés idejének meghatározásáról szóló lábjegyzetben

¹⁰¹⁷ Engel CD - A felvetés a templom kutatójától Fülöp Andrásról származik, amelyet a nánai várban álló templom építésében ismert szerepük alapján nagyon valószínűnek találunk.

eredetét felvető legendák között felvirágzott.¹⁰¹⁸ Bár az első magyarázat a középkortörténet szempontjából izgalmasabb lehetőségnek tűnik, de egyenlőre megalapozottságot nélkülöz, sokkal inkább Németh Péter gondolatmenete mutathat feloldást erre a kérdésre.

A nyírbátori templom térszerkezete és belső kialakítása egyben rámutat arra is, hogy a birtokos család – különösen mivel a késő középkori arisztokráciához tartozó jelentős famíliáról van szó, amelynek reprezentációs igényei az átlagosnál magasabbak – egyes esetekben milyen szerepet játszhat a település templomának kialakításában, és elsősorban a rezidencia szerepet betöltő települések esetében a mezőváros fontossága és egyéb centralitási tényezők mellett a birtokos család befolyása kiemelkedő, sőt a település lakóiénál fontosabb tényezővé válhat a templom kialakításának kérdésében.

3.2.2. Dél-Dunántúl

Az ebbe a csoportba tartozó 10 település 11 temploma közül teljes biztonsággal ismerjük a pécsváradai Mindenszentek templom hajójának alapterületét. Az alaprajz alapján egy érdekes kialakítású templom rajzolódik ki előttünk, amely hajójának alapterülete valamivel nagyobb csak, mint 100 m². Ez meglehetősen kicsinek tekinthető ebben a kategóriában, azonban ha egy kicsit jobban megvizsgáljuk a település egyháztörténetét, akkor megállapíthatjuk, hogy a történeti adatok alapján a település első plébániatemplom a Mindenszentek templomtól délre álló közeli Szent Péter templom lehetett. A Mindenszentek egyházra az első írásos adatot 1320-ból ismerjük, a jelenleg álló épület legkorábbi periódusát azonban 11. századnak tartják, amelyet a 12-13. század fordulóján bővítettek nyugati irányba, ehhez kapcsolódva valószínűsíthető, hogy az itt álló korai kápolnát ekkor szervezhatték plébániává, talán a hospesek betelepítéséhez kapcsolódóan.¹⁰¹⁹ Így érthető módon nem az átalakított formában fennmaradt Mindenszentek épülete volt a település jelentősebb plébániatemploma, hanem sokkal inkább a kolostortól nem messze, a hegyfok legmagasabb kiszögellésén épült – 1220-ban már említett – Szent Péter templom. Ez utóbbiról azonban csak annyit tudunk, hogy romjai 1733-ban még láthatóak voltak, köveit beépítették a jelenleg a kolostor mellett álló plébániatemplomba.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁸ Németh 2006 379-380.

¹⁰¹⁹ KÖH Tervtár 20178, Gállos-Gállos 1988 51., Gállos-Gállos 2001 136-137.

¹⁰²⁰ Gállos-Gállos 2001 137.

Segesd plébániatemplom egyhajós kialakítású, egyenes szentélyzáródású, amelynek szentélye a hajóval megegyező szélességű – legalábbis a feltárások eredményei nyomán kisserkesztett alaprajz alapján, amelynek teljes területe 140 m².¹⁰²¹ Segesd, akárcsak a többi a 14. század során biztosan királynéi birtokban lévő település, mint Lábod és Kálmánca a 14. század végén, illetve a 15. század elején magánföldesúri kézbe kerül.¹⁰²² Sajnos a három felsorolt település közül csak Segesd templomát ismerjük, így az egységes birtokosváltás – hiszen a 3 település és a hozzájuk kapcsolódó birtokok 1395-től a Marcali család kezébe, majd 1495-től a babócsai uradalom részeként a Báthori család kezébe kerültek – kapcsán a templomok fejlődésének vagy éppen nem fejlődésének, illetve fejlesztésének összehasonlításában nem juthatunk eredményre.

3.3. A részleges városfunkciójú mezővárosok

3.3.1. Északkelet-Magyarország

A részleges városfunkciójú mezővárosok tizennégy temploma közül nyolcnak, tehát alig több, mint a felének ismerjük alapterületét. Ezen adatok alapján a nyolc templom három csoportra különíthető el. Összesen öt templom alapterülete 100-185 m² között van, míg kettőé 305-315 m² közé esik. Az egyetlen jóval nagyobb templom a 480 m² alapterületű telkibányai templom. Ezek a templomok az előzőeknél homogénebb csoportot alkotnak alaprajzi kialakításukban, hiszen jelenlegi adataink szerint mindhárom csoportba tartozó épületek az ebben az építészeti korszakban a legegyszerűbb típusú egyhajós, a nyolcszög általában három oldalával záródó szentélyű, esetenként a nyugati homlokzathoz kapcsolódó toronnyal ellátott templomok közé tartoznak. A művészettörténeti szakirodalom ezeket falusi templomokként tartja számon, amely megállapítás azonban nem minden esetben állja meg a helyét, ha alapterületüket, méreteiket figyelembe vesszük.

A három nagyobb alapterületű templom közül Telkibánya plébániatemploma hordozza a legnagyobb ellentmondásokat. A ma álló épület csak csonka maradványa az egykori templomnak, amely a középkorban talán háromhajós is lehetett, szentélyét elbontották és a keleti oldalon emelt fallal lezárták a hajót, mindez 1624-ben történt meg. A település egy időre a bányászat révén felvirágzott, aminek nyomán képes volt

¹⁰²¹ Magyar 2001 170.

¹⁰²² Segesd: 1409 Engel CD; Lábod és Kálmánca 1387 DI. 9139. (Arcanum CD), ZsO. I. 4140. regeszta, SMM 31/2000 530. oklevél 32-33.

egy nagyméretű, talán háromhajós templom emelésére. A település a 14. században indult meg a fejlődés útján aranybányái révén, 1367-ben az ispótlály alapításakor polgárait és bányászait említik, valamint feltűnik a forrásban György bányaispán is, valamint Pertold esküdt, amely a település önkormányzatának létezésén túl a név alapján az esküdt idegen, német származására is utal.¹⁰²³ Már 1341-ben királyi bányaváros, majd 1344-ben, 1346-ban és 1367-ben civitas.¹⁰²⁴ 1369-ben a nevük alapján szintén német származású Kuprer György bíró és fivére, Koncz Telky-i bányaispán az általuk egy régi fakápolna helyén alapítani kívánt ispótlály kapcsán jelennek meg a forrásokban, ekkor hallunk egyébként a telki-i anyaegyházról is.¹⁰²⁵ A 15. század során mindentől függetlenül kezdetben város, majd oppidum néven említik, illetve polgárai, önkormányzatának tagjai is feltűnnek az írott forrásokban, a név szerint ismert személyek egytől-egyik nevük alapján német származásúak még 1479-ben is.¹⁰²⁶ A település utoljára 1494-ben városként szerepel.¹⁰²⁷ A források alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a településen a 15. században, annak második felében is német vagy német származású személyek tölthettek be vezető szerepet a település önkormányzatában. Sőt úgy tűnik, hogy egyes esetekben egy-egy család több tagja is bekerült az esküdtek közé, mint 1444-ben Urbanus Polner és 1479-ben Martino Polner, akiknek pontos rokoni kapcsolatára nem világítanak rá a források. Sajnos a plébánosokról fennmaradt írott források csak keresztnéveket tartalmaznak, ezért itt nem tudunk összefüggést találni abban a kérdésben, hogy a helyi egyház élén is a közösség német származású tagjai állhattak-e, azt csak az ispótlály papjának esetében tudjuk, hogy a tisztséget 1444-ben az alapító testvérpár egyikének, Györgynek a mostohafia, Mátyás töltötte be.¹⁰²⁸ Ő 1450-ben úgy rendelkezett, hogy az ispótlály és az ehhez kapcsolódó alapítás kezelését halála után a gönci pálos kolostorra hagyja.¹⁰²⁹ Ennek a betelepítésnek

¹⁰²³ Bándi 1985 Gönc 1. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD)

¹⁰²⁴ Pusztai 2000/a 118., 1367: Bándi 1985 Gönc 1. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD)

¹⁰²⁵ Bándi 1985 Gönc 2. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD)

¹⁰²⁶ 1367 Pertold esküdt: Bándi 1985 Gönc 1. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD); 1369 Kuprer György és Koncz: Bándi 1985 Gönc 2. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD); 1428 Nicolaus dictus Kabishopt iudex, Nicolaus Puderpruzch magister montanorum, Steygesser János esküdt: Bándi 1985 Gönc 19. regeszta 588., Dl. 11976. (Arcanum CD); 1444 Johannes Vendel iudex, Urbanus Polner és Stephanus Kreczel iurati cives: Bándi 1985 Gönc 22. regeszta 590., Dl. 13819. (Arcanum CD); 1479 Georgio Nymit (valószínűleg Német), Cristianno Grawpner, Georgio Urbani, Martino Polner, Thoma Pretsch, Ulrico Jacusch: Bándi 1985 Gönc 38. regeszta 595., Dl. 13819. (Arcanum CD); 1483-ban a szomszédos Gönc mezőváros bírása is német származású, mégpedig Thomas Rofpmann: Csáky I/1. 461.

¹⁰²⁷ Df. 271490. (Arcanum CD) – Mindez azonban a város valós jelentősége szempontjából nem feltétlenül mértékadó, hiszen az egyszer megjegyzett városi ranghoz a későbbiekben mindig erősen ragaszkodnak az adott település lakói és megkövetelik a cím használatát.

¹⁰²⁸ Bándi 1985 Gönc 22. regeszta 590., Dl. 13819. (Arcanum CD)

¹⁰²⁹ Dl. 14391. (Arcanum CD), , Dl. 14392. (Arcanum CD)

a fényében azonban felmerül az a kérdés, hogy vajon a templom építésekor építészeti szempontból kapcsolatot teremtettek-e a közép-európai gótika gyökerének számító délnémet vidékkel, volt-e egyáltalán bármilyen kapcsolatuk német területekkel, illetve melyik területről telepíthették be a települést. Ami napjainkra a középkori plébániatemplomból megmaradt nem árulkodik ilyen kapcsolatokról, alaprajzában biztosan nem, hiszen nyoma sincsen a csarnoktérnek, a különleges szentélykiképzésnek. A belső kiképzésről nincsenek információink, így ebből a szempontból még tartogathat egy falkutatás esetén információkat az épület.

A 15. század első évtizedeire a korábbi termelések során az aranyérc-előfordulások dúsult zónáit lefejtették, így a felszíni aranytelérek kimerülése miatt egyre mélyebbre kellett hatolni az egyre elvékonyodó telérekben, ráadásul ennek során a korabeli bányatechnika nem tudott megbirkózni a feltörő talajvízzel.¹⁰³⁰ Ezért valószínűleg már a 15. század közepére elvesztette jelentőségét a település, Mohács előtt, 1517-ben lakossága 150 fő körül lehetett, amely a korszakban már csak falusias településnek felelt meg.¹⁰³¹

A fentiek azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy Telkibánya, mint telepített bányaváros estében egy a középkori Magyarországon jól megkülönböztethető város csoport, a bányavárosok csoportja is vizsgálatunk körébe kerül. Vizsgált területünk a 15. század végére már kialakult felső-magyarországi bányavárosok szövetségének területére esik, amelynek Telkibánya is tagja volt.¹⁰³² E szövetségnek a tagjai jelentőségükben nem érték el az alsó-magyarországi bányavárosok szövetségének tagjait, erre abból is következtethetünk, hogy míg azok mind királyi szabad városok voltak, addig a területünkre eső kisebb bányavárosok bár kezdetben királyi kézben voltak, de zömmel magánföldesúri kézbe kerültek.¹⁰³³ Azt tehát a fent említett adatokból is láthatjuk, hogy Telkibánya hosszútávon nem tartozott a jelentős bányavárosok sorába, mint pl. Kőrmöcbánya, Besztercebánya vagy Selmecebánya, ezért inkább a kisebb bányavárosokkal, azok plébániatemplomaival hozható párhuzamba. Ezek a települések gazdaságilag hosszabb-rövidebb ideig fontos szerepet játszottak, de népességszámuk nem volt jelentősebb.

¹⁰³⁰ Magyar bányászati I. 1997 78.

¹⁰³¹ Pusztai 2000/a 118.

¹⁰³² KMTL 668.

¹⁰³³ KMTL 82.

Diósgyőr középkori plébániatemploma szinte a középkori vár tövében állt, amely az uradalommal együtt már a 14. század első harmadától királynéi kézben volt, és bár uradalmi központ volt első oppidum említését 1440-ből ismerjük.¹⁰³⁴ Önkormányzatáról, illetve városi jogairól 1516-ból hallunk, amikor az uralkodó, II. Lajos király „...Dyosgewr polgárságának a panaszára meghagyja Dyosgewr vár officialisainak, hogy a polgárokat régi bíraskodási kiváltságaikban háborgatni ne merészeljék...”¹⁰³⁵ Bírāja azonban már a 14. században volt.¹⁰³⁶ Elsősorban gazdasága lendítette előre a települést, hiszen szőlőbirtokok adás-vétele folyik a középkor folyamán, valamint a malomipar is jelentős volt a településen.¹⁰³⁷ Valószínűleg azonban oppidummá fejlődésének elsődleges szempontja az uradalmi központi szerep, főleg pedig a királyné birtokának központja volt. Ezért nem tartjuk lehetetlennek a feltételezést, hogy a plébániatemplom építéséhez birtokosként hozzájárult – ha nem is kegyúrként, hiszen a várban ülfülkersorral ellátott, két mellékoltárral rendelkező saját kápolna szolgálta az ott élőket, magas szintű kialakításáról tanúskodik az ún. diósgyőri Madonna, amely reneszánsz stílusú márványtöredék, valószínűleg oltár részlete, alkotójának Giovanni Dalmatát tartják.¹⁰³⁸

A harmadik nagy alapterületű templom Abaújszántó, amelynek gótikus templomát valamikor a 14–15. század során emelték, szintén a klasszikusnak tekinthető egyhajós, sokszögzáródású szentéllyel, szentélyében eredetileg kőbordás csillagboltozat volt, a hajót is boltozat fedhette, amelyeknek kialakításában valószínűleg kassai előképek hatását fedezhetjük fel.¹⁰³⁹ A templom egyik különleges részlete a gótikus torony, amely a második szintig négyzetes alaprajzú, ettől a szinttől feljebb pedig nyolcszögletű. A torony nyolcszögletű megoldása nem ismeretlen a gótikus templomépítészetben az északkelet-magyarországi területen. Formailag a csengeri, valamint az annak előképeinek tekinthető debreceni Szent András templom első periódusában megépült, majd a második periódusba is beleépített tornyaihoz hasonlítható, azonban némileg eltérő módon utóbbi kettő az alapjaitól nyolcszögletű és talán éppen ezért kevésbé „tömör” hatást keltő, mint az abaújszántói. Az épület építési idejének meghatározásában azonban igen értékes az az információ, hogy ezek a tornyok

¹⁰³⁴ uradalom: Miskolc tört. I. 112.; 1440 oppidum: Bándi 1985 Diósgyőr 41. regeszta 572., DI. 13582. (Arcanum CD),

¹⁰³⁵ DI. 24785. (Arcanum CD)

¹⁰³⁶ Miskolc tört. I. 163.

¹⁰³⁷ Szőlő és malmok említése: 1343 AOkm. IV. 182. oklevél 299., DI. 3667. (Arcanum CD), AO. XXVII. 44. oklevél 76., Bándi 1985 Diósgyőr 6. regeszta 560-561.

¹⁰³⁸ Czeglédy 1988 40.

¹⁰³⁹ Magyarországi művészet 681.

a 14. század során épültek. A debrecenit 1311-1360 között építhették, hiszen a második periódus építési idejét 1360 utánra tehetjük és ekkor már állt a torony, a csengeri templom építési idejéről annyit tudunk, hogy 1322 után történt, valószínűleg a 14. század második negyedében.¹⁰⁴⁰ A szántói pap 1334-ben és 1335-ben igen kis összegű tizedet fizet, ekkor tehát már áll a templom, amelynek tornyát valószínűleg a 14. század legvégén, talán a 15. század elején építhették. A torony párhuzamok alapján való építési idejének meghatározása közelebb visz a templom 14-15. századra meghatározott építési idejének szűkítésére, amennyiben a torony egy időben épült a templom épületével, akkor az épület építési idejét a 14-15. század fordulójára tehetjük. További közelebbi párhuzam a tarcali templom szintén alul négyzetes, majd a második szinttől nyolcszögletű tornya, amelyet a szakirodalom szintén a 14. századra keltez. Távolabb, azonban még a vizsgált területen belül további három ilyen torony hozható párhuzamba a szántói templomával, kettő pedig a vizsgált csoportokba is tartozik. A kettő közül az egyik Gyöngyöspata, a másik Kisnána, mindkét templom alul négyszögletes, felül nyolcszögletű. A nánai templom építésének harmadik periódusában, a 14-15. század fordulóján épült fel a torony, Gyöngyöspata esetében az építés időpontját a templom 1400 körüli átépítéséhez kapcsolhatjuk. Ha ehhez még a szintén a vizsgált területen fekvő, de a kutatott csoportokba nem sorolt Gyöngyössolymos plébániatemplomának hasonló tornyát vesszük, amelynek építését szintén a 15. század elejére keltezik, akkor az építés időpontjának meghatározásában nagyot nem tévedhetünk.¹⁰⁴¹ Ez utóbbi példa alapján, valamint a vizsgált csoportokba tartozó, ám alacsonyabb kategóriájú, sokszor inkább már a falusi templomok közé sorolható épületeknél is emeltek ilyen tornyokat.

3.3.2. Dél-Dunántúl

Ebbe a csoportba tartozó 18 település összesen 21 temploma közül mindössze öt van, amely alapterületének adatait, legalább részben, ismerjük, ez a templomoknak alig negyede. Így például Somogyvár templomai közül a feltételezhetően a forrásokban említett Szent Apollinaris templom maradványaival azonosítható alapfalak feltárásával kapcsolatban a templom hosszát tudjuk, ami ásatója szerint 15 méter.¹⁰⁴² A Szent Péter egyházzal azonosítható kisebb templom a monostortól északra fekszik, ennek alapterület – amely a feltárások eredményei alapján a középkor során nem változott –

¹⁰⁴⁰ Magyarországi művészet 319.

¹⁰⁴¹ Magyarországi művészet 531.

¹⁰⁴² Magyar 1992/b 29., Magyar 2001 154.

igen kicsi, mindössze 90 m². Somogyvár települése azonban sok szempontból érdekes helyzetben van, hiszen a település területén három templomot tudunk megkülönböztetni, egyes vélemények szerint azonban a település területén már az Árpád-korban öt templommal számolhatunk.¹⁰⁴³ Ennek kialakulása kapcsolatban kell, hogy álljon azzal, hogy a település ispánsági központ volt, itt állt a Szent László király által Szent Egyed tiszteletére alapított bencés monostor, 1224-ben már civitas seu oppidum-ként tűnik fel a forrásokban,¹⁰⁴⁴ 1374-ben pedig civiseit és hospeseit említik.¹⁰⁴⁵ Utóbbiakat 1411-ben egyenesen királyi hospesnek mondják, amikor az uralkodó a település birtokában levő részét eladományozza a Marcali családnak és elkülöníti az egyházi birtoktól.¹⁰⁴⁶ Ennek megfelelően valószínűleg a különböző templomok már az Árpád-kor kezdetétől különböző funkciók ellátására jöttek létre. A monostor ásatója az épületegyüttéstől északra előkerült, az írott források alapján valószínűleg a Szent Péter templommal azonosítható kisebb épületet az ispáni vár templomának tartja, bár korai keltezésére eddig nem publikált bizonyítékot, ezért ez egyelőre kérdéses.¹⁰⁴⁷ A 12. század végén először említett Szent Apollinaris egyház helyét a források a monostor melletti nagy faluban jelölik meg, amelyet így talán a település korai egyházának tarthatunk, amelyet 1230-ban említenek utoljára, azonban a feltételeken ennek épületével azonosított templom környezetében feltárt temetkezések alapján az egész középkor során használatban volt.¹⁰⁴⁸ A harmadik, Szent György templomot Kortó területére lokalizálhatjuk, ennek a településrésznek az egyházaként funkcionálhatott.¹⁰⁴⁹ Az előbbieken szándékosan nem használtam a plébániatemplom fogalmát, a korai források a 13. században a Szent Péter egyházra többször a kápolna szót használják,¹⁰⁵⁰ a másik két templom esetében pedig egyszerűen egyháznak nevezik őket.¹⁰⁵¹ Plébániaként csak a 15. század elejétől említik mind a Szent Péter, mind a

¹⁰⁴³ Müller 1975 52.

¹⁰⁴⁴ HO. VII. 8. oklevél 11.

¹⁰⁴⁵ Fejér CD IX/5. 154. oklevél 299., SMM 30/1999 415. oklevél 43. polgárok felsorolva: Peteu fia Jakab bíró, Kulchar Domokos, Domokos szűcs, Sebestyén, Felicián, Leudrinus és Péter kereskedők

¹⁰⁴⁶ ZsO. III. 475. regeszta, ZsO. III. 646. regeszta

¹⁰⁴⁷ Valter 2004 42.

¹⁰⁴⁸ Aradi 2007 100.

¹⁰⁴⁹ Magyar 1992/b 31-34.

¹⁰⁵⁰ 1210: ÁÚO. I. 59. oklevél, 1215: ÁÚO. I. 69. oklevél, ÁÚO. XI. 83. oklevél, SMM 26/1995 1. oklevél 5., 1238: ÁÚO. XI. 211. oklevél, egyháznak nevezik a 14. századi források: 1333-1335: Békefi 1907 110., 1370: DI. 49289. (Arcanum CD), 1377: SMM 30/1999 402. oklevél 36-37., 1384: Tóth 1984 7. oklevél 51., SMM 31/2000 466. oklevél 14-15.

¹⁰⁵¹ Szent Apollinaris - 1184-1188: MREV I. 3. oklevél 5., Békefi 1907 110., 1230: MREV I. 1896 96. oklevél 83. Valószínűleg erre az egyházra vonatkozik, de csak a templom titulását megnevezve: MREV I. 1896 3. oklevél 5., 88. oklevél 74., Szent György – 1323: Veszprémi regeszták 129. regeszta 61., 1333-1335: Békefi 1907 110., 1377: SMM 30/1999 394. oklevél 30-31.

Szent György egyházat.¹⁰⁵² Így az írott források alapján két plébániáról beszélhetünk a településen, míg a Szent Apollinaris templomként azonosított részben feltárt templom funkcióját nem áll módunkban meghatározni, azt azonban tudjuk, hogy egyházi épületként szolgálta a középkor idején a települést. Ennek nyomán Somogyváron három olyan templomról tudunk, amelyek a késő középkorban a település lakosságát szolgálhatták. Azt sem tarthatjuk elképzelhetetlennek, hogy a királyi birtokrész 15. század eleji eladományozását követően az egyes birtokrészek lakói, szolgálonépei elkülönítése miatt létezhetett több plébániának nevezett templom.

Babócsa plébániatemploma az egyetlen, amelynek második periódusát biztosan ismerjük, amikor a szentély és az ezzel azonos szélességű templomhajó 250 m², melyből hajó területe kb. 170 m². Ennek mérete az északkelet-magyarországi ebbe a csoportba tartozó települések legkisebb alapterületű templomai közé sorolható be. Építetőinek a Babócsát 1398-ban megszerző Marcali családot tarthatjuk.¹⁰⁵³

Szintén a teljes alapterületét ismerjük az alsóbáti plébániatemplomnak, amely 290 m², ebből a hajó területe c. 142 m², így ezt is a csoport legkisebb templomai közé sorolhatjuk.

Az utolsó templom, amelynek ebben a csoportban középkori alapterületét részben ismerjük az igali plébániatemplom szentélye, amelynek területe közel 70 m². Nagyjából hasonló méretű a babócsai templom szentélye is, így azt feltételezhetjük – tekintettel arra, hogy a templom többi középkori részletét jelenleg nem ismerjük –, hogy a templom legalább hasonló alapterületű lehetett, mint a babócsai.

3.4. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak

3.4.1. Északkelet-Magyarország

Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak csoportja a legnépesebb, a negyven településnek valamivel több, mint fele álló épület (23), amelyek közül 18 alapterülete ismert, egynek pedig csak középkori szentélye áll és annak alapterületét ismerjük. Ezek alapján az ide tartozó templomokat alapterületük alapján három csoportba célszerű sorolni. Az elsőbe az 58-167 m² közé eső épületek tartoznak. Az első pillantásra tágak tűnő határ meghúzásának oka az, hogy ezen a csoporton belül fokozatos emelkedést tapasztalunk a második csoporthoz képest, amely a 230-291 m²

¹⁰⁵² Szent Péter – 1429: Lukcsics I. 1113. regeszta 216., Lukcsics I. 1115. regeszta 216., Szent György – 1402: ZsO. II/1. 1668. regeszta, MREV II. 1899 429. oklevél 336-337.

¹⁰⁵³ Dl. 8312. (Arcanum CD), ZsO. I. 5302. regeszta

alapterületű templomokat foglalja magába. Itt a két csoport között nagy az ugrás, míg a második csoporton belül megint csak fokozatos emelkedést tapasztalhatunk. Ezt követően a harmadik csoport – bár fenntartással lehet csak homogén csoportnak tekinteni – két plébániatemplomot takar, amelyek alapterülete között nagy a különbség, azonban méreteikben olyannyira eltérnek a többitől, hogy ez teszi őket összetartozóvá. Az egyik a rudabányai templom első 15. századi periódusa, amely majd 400 m²-es, a másik pedig a hajdúböszörményi templom 450 m²-es hajója. Így míg az első csoportba tartozó templomok átlag alapterülete 115 m², a másodiké 269,5 m², addig a harmadiké 425 m². Mint láthatjuk az első és harmadik csoport alapterülete között három és félszeres a különbség. A kérdés igazából az, hogy mi ennek az oka, mit is keres két ilyen kvalitású templommal rendelkező település ebben a településkategóriában. Rudabánya esetében viszonylag könnyen találhatunk választ a kérdésre. A település templomának a 15. századból két építési periódusát ismerjük, az első a 15. század első felében épült templom az, amelyik közel 400 m²-es, majd a 15. század második felében a korszakban megfigyelt tendenciával ellentétesen nem megnövelik a templom befogadóképességét, hanem leszűkítik azt, és így a hajó területe 159 m²-re csökkent! Az átépítés oka talán az épület állagának romlása lehetett, amely bontással és szűkítéssel járt, esetleg a település lakosság száma a hanyatló bányászatnak köszönhetően lecsökkent és ha gazdasági ereje valóban megrendült, akkor nem volt értelme a nagyméretű templomot felújítani. A település a 15. század közepéig királyi bányaváros volt, még Albert király is saját városaként említi, majd Szapolyai Imre birtoka lett.¹⁰⁵⁴ Ebben az esetben párhuzamot tudunk vonni Telkibányával, hiszen Rudabánya is a felső-magyarországi bányavárosok szövetségének tagja volt.¹⁰⁵⁵ Abban azonban különbözik a két település, hogy Rudabánya nagyobb mértékben veszített jelentőségéből és ezzel a késő középkorban már az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak közé került. Ez az egykor bányavárosként ismert település esetében komoly visszaesést jelent, amit jelezhet az a tény is, hogy itt már a középkor során a templom sorsa átépítés, bővítés helyett szűkítés lesz – talán fenntartási, talán népességszám csökkenés okán.

A másik templom, a csoportban legnagyobb Hajdúböszörmény, amelynek alapterülete a 3. csoportból Debrecen és Sárospatak, a 4. csoportból Nyírbátor, míg az 5. csoportból Telkibánya méreteivel közel azonos. A település igen korán, valamikor az 1310-es évek elején került a Debreceni család birtokába. 1317-ben már biztosan a

¹⁰⁵⁴ Magyar bányászat I. 1997 108.

¹⁰⁵⁵ KMTL 582.

család legjelentősebb tagja, Debreceni Dózsa birtokolta. Böszörmény ekkor már szombati hetipiaccal rendelkezhetett, amelyet 1325-ben I. Károly király a Kállói család birtokában levő Nagykálló piacának javára eltörölt.¹⁰⁵⁶ Bíráit és esküdteit, valamint polgárait és hospeseit, mint sajátjait említi Zsigmond király egy 1410-ben kelt oklevelében.¹⁰⁵⁷ 1439-ben több iudex címet viselő személyt sorolnak fel a birtokos officialisával szembeni perben.¹⁰⁵⁸ 1454-ben Veres Jakab és Balkan-i Barnabás iudexek említésével találkozunk.¹⁰⁵⁹ Birtokosa a Debreceni család 15. század legelején (1404) történt kihalása után 1411-ben először Lazarevics István, majd Brankovics György rác despota lett,¹⁰⁶⁰ akivel úgy tűnik, hogy konfliktusba került nemcsak Böszörmény, hanem az uradalmi központ, Debrecen tanácsa is, ezért szólítja fel őket 1441-ben Ulászló király arra, hogy mint földesuruknak, neki engedelmeskedjenek.¹⁰⁶¹ Az ő birtoklása azonban ezután már nem tartott sokáig, 1445-ben már Hunyadi János veszi birtokba zálogjogon egyebek mellett a két települést és a hozzájuk tartozó birtokokat.¹⁰⁶² 1476-ban özvegye, az uralkodó édesanyja, Szilágyi Erzsébet kezébe kerül szintén zálogjogon Böszörmény és egyéb, környékbeli birtokok.¹⁰⁶³ Meglepő módon nem szerepel abban az oklevélben, amelyben 1484-ben Mátyás király édesanyja egykori birtokait fia, Corvin János birtokába adja, holott itt felsorolják Debrecent és birtokait, illetve több környékbeli birtokot, amelynek birtoklásai a korábbi időkben ugyanazok voltak, mint Böszörményé.¹⁰⁶⁴ A település kastélyának építéséről 1460-ban szólnak a források,¹⁰⁶⁵ bár ebben az időszakban nem tudjuk biztosan, inkább csak sejtjük, hogy a terület már a Hunyadi család birtokában volt.¹⁰⁶⁶ A források alapján a két település, Debrecen és Böszörmény birtoklástörténete párhuzamos, Böszörménynek is volt valamilyen fokú saját önkormányzata, hiszen telepeseiről, bíráiról és esküdteiről már a 15. század elejéről van adat. Azonban más, a mezővárosi státust jelentő kategóriákban kevés adatunk van, hiszen a 14. század első negyedében elvett hetipiac

¹⁰⁵⁶ Kállay I. 246. regeszta 63., Dl. 50793. (Arcanum CD), AOkm. II. 199. oklevél 220.

¹⁰⁵⁷ ZsO. II/2. 7274. regeszta

¹⁰⁵⁸ Dl. 64338. (Arcanum CD), Szabolcs megye II. 2003 460. regeszta 124.

¹⁰⁵⁹ Szabolcs megye II. 2003 533. regeszta 143., Zichy IX. 334. oklevél 448.

¹⁰⁶⁰ Mody 1989-1990 169.

¹⁰⁶¹ Dl. 39817. (Arcanum CD)

¹⁰⁶² Dl. 37602. (Arcanum CD)

¹⁰⁶³ Dl. 17893. (Arcanum CD)

¹⁰⁶⁴ Dl. 37661. (Arcanum CD) – Engel CD szerint 1498-ban Corvin János birtokában volt, 1506-ban Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix kéri a privilegialis oklevél átírását, amelyben birtokosként ő is érintett – itt Böszörmény is fel van sorolva a birtokok között. Dl. 37602. (Arcanum CD)

¹⁰⁶⁵ Zichy X. 104. oklevél 128.

¹⁰⁶⁶ Mody 1989-1990 171. – Mody Mátyás királyt nevezi meg Szilágyi Erzsébet után a debreceni uradalom birtokosnak közelebbi forrásmegjelölése nélkül.

után további hetipiac vagy országos vásár adatról nincs tudomásunk. A település ugyan birtokközpont volt, de igen valószínű, hogy birtokosai a mintegy 18 km-re levő uradalmi központ, Debrecen kiváltságainak és fejlettségének megőrzése érdekében nem igyekeztek Böszörményt, mint oppidumot jogaiban fejleszteni, legalábbis a Debreceni család és Brankovics György nem. Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy – legalábbis városképileg – csak a későbbiekben, a Hunyadi család különböző birtoklása idején fejlődött, hiszen a kastély mellett a 15. század közepe táján épült fel a település plébániatemploma,¹⁰⁶⁷ amely méreteiben – mint fentebb láthattuk már – bármikor egy helyre sorolható a magasabb kategóriák templomaival. Ráadásul itt egy teremtemplom került felépítésre, amely ugyancsak azt erősíti, hogy minőségében egy jelentősebb építkezésre került sor a településen a Hunyadiak idején.

Négy közepes méretű, a csoport átlagos alapterületén felüli templom is ide tartozik. Forró, amely a középkor során esperességi központ volt, és már a 13. század második felében fontos egyházigazgatási központ volt és már igen korán, 1319-ben említik vámját is.¹⁰⁶⁸ 1337-ben Benedek nemcsak plébánosa a településnek, hanem „capellanus specialis”, azaz a királyné káplánja is.¹⁰⁶⁹ Hospesét már 1363-ban említik.¹⁰⁷⁰ 1420-ban az Alsófügedre vezető vásárút, majd 1422-ben csütörtöki hetipiacá tűnik fel a forrásokban.¹⁰⁷¹ A Kassára vezető út mellett, a Hernád folyótól nem messze fekvő település mezővárosi önkormányzatáról nincsen adatunk, a település nagyjából félúton fekszik a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő Szikszó és Gönc között, talán ez az egyik magyarázat arra, hogy nem fejlődött a jelentősebb oppidumok közé. A középkorban a Forrói, később a Czudar család birtokában volt,¹⁰⁷² majd 1470-ben Mátyás király a Rozgonyiaknak adományozza, azonban 1498-ban már Beatrix, Mátyás felesége a birtokos és a forrói birtok az ónodi uradalom része.¹⁰⁷³ A jelenlegi forrói templom a 15. században emelt épület 18. században átalakított formája, kialakítását részben a település egyházigazgatási szerepének is köszönheti, részben talán itt is a királyi birtoklást láthatjuk a településképp fejlesztésében, akárcsak Hajdúböszörmény esetében.

¹⁰⁶⁷ Cabello-Simon 2008 48-49. – a kutatás alapján ez a templom 3. periódusa

¹⁰⁶⁸ AOkm. I. 455. oklevél 505.

¹⁰⁶⁹ Fejér CD VIII/4. 126. oklevél 274., ehhez hasonló funkciót töltött be Lukács segedi plébános, akinek 1365-ben említik ez a címét: Df. 236494. (Arcanum CD), SMM 9/1978 40-41. oklevél 74-75.

¹⁰⁷⁰ Dl. 89365. (Arcanum CD)

¹⁰⁷¹ 1420: ZsO. VII. 2387. regeszta, 1422: ZsO. IX. 846. regeszta 267.

¹⁰⁷² Engel CD

¹⁰⁷³ Dl. 16973. (Arcanum CD)

Gyöngyöspata főesperességi székhelyként fontos szerepet játszhatott a településhálózatban, birtokosai az Aba nembeli Néksei család, majd 1405-től a Szécsényi család egyformán sokat tettek azért, hogy a településnek nívós templom épüljön. A Nékseiek az 1330-as években új szentélyt építettek a templomhoz, a 15. század közepén – második felében végrehajtott nagyarányú átalakításokat pedig a Szécsényi család birtoklásához köthetjük, amelynek során egy álcarnokszerkezet alakult ki, a hajóban csillagboltozattal, a déli mellékhajóban különleges kialakítású hálóboltozatokkal. Itt tehát a 15. század második felének nagy volumenű templomépítkezéseinek követésével van dolgunk, amely a falusi templomoknál mind alapterületében nagyobb, mind kivitelezésében jobb, azonban a nagyobb mezővárosok plébániatemplomainak nivóját finomságában nem éri el. Így viszont nem nehéz párhuzamot látni a birtokközpontjaikat fejlesztő Szécsényiek itteni tevékenysége és többi templomépítési törekvése között, itt is igyekeztek magas színvonalon, a kornak megfelelő újítások alapján alkotni, azonban a település mérete, valamint talán a birtokosi rezidencia helyének megválasztása is befolyásolta ennek minőségét, a befektetett anyagi eszközöket.

A középkori Szoboszló birtoklástörténeti szempontból hasonló, mint Böszörmény azaz a Debreceniek birtoka volt, a debreceni uradalom része, a 15. század során előbb a szerb despoták, majd Corvin János birtoka volt. Egyhajós teremtemplomként kézenfekvő párhuzama a nyírbátori templom lenne, amely azonban majdnem kétszer akkor, mint a szoboszlói, és belső kialakításában is nívósabb. Valószínűleg sosem volt jelentős uradalmi központ, annyiban azonban valószínűleg itt is jelentős lehetett, hogy a 15. század során épült templomának kialakításában talán a Hunyadiak birtoklását sejtjük. Önkormányzatáról egyetlen adatot tudunk, amikor a 15. század közepén, 1451-ben bíróját említik.¹⁰⁷⁴

A Nógrád megyei Verebély a középkor során, 1229-től biztosan a településről nevezett Verebélyi vagy Verebi család¹⁰⁷⁵ birtoka volt a 16. század közepéig. A több periódusban épült templom kegyurasága felett már a 14. század első felében, 1331-1332-ben, még a tizedjegyzék előtt pereskedett a család két ága, már ekkor említene az oklevelek peregrinusokat, azaz búcsújárókat is.¹⁰⁷⁶ 1400-ban a Szentháromság és Szent Mária Magdolna kápolnákkal együtt búcsúengedélyt kapott, bár már a 14. század első

¹⁰⁷⁴ DL. 14467. (Arcanum CD)

¹⁰⁷⁵ A középkori egyik, és gyakori névváltozat a Vereb településnév és az ebből kialakult családnév is.

¹⁰⁷⁶ Czeglédy-Koppány 1969 32.

felébe is búcsújáró helyként tartották számon.¹⁰⁷⁷ A birtokos számára ezért lehetett fontos a templom bővítése, így ebben az esetben a templom végső bővítése korábbra, a 14. századra tehető.¹⁰⁷⁸ Azt hiszem, hogy ez a tény jól indokolja azt, hogy miért alakult ki több középkori építési periódus nyomán ez a hatalmas templom ebben az átlagosnak tekinthető mezővárosban.

A kisebb alapterületű részletesebben nem tárgyalt templomok adatait megvizsgálva és összevetve megállapítható, hogy ezek kivétel nélkül egyhajós, sokszögű szentélyzáródásúak. A húsz településből mindössze hét nem volt kisebb vagy nagyobb birtok központja valamikor a középkor folyamán.¹⁰⁷⁹ Ebbe a kategóriába elsősorban oppidum említésük, az úthálózatban elfoglalt helyük – azaz annak potenciális lehetősége, hogy komolyabb városos hely lesz –, illetve néhány esetben hetipiac tartási jog alapján kerültek a települések. Ezért az ide tartozó templomok alapvetően egészükben nem tartalmaznak különleges megoldásokat, esetleg egyes részleteiket lehet párhuzamba hozni a magasabb kategóriájú oppidumok templomaival. A 15. század utolsó negyedében késő gótikus átalakítás szinte minden emléket érintett.¹⁰⁸⁰ Az épületek méretei a 13. századhoz képest általában megnöttek. A falvak birtokközpontjaiban mind gyakrabban építettek nyugati tornyokat az egyhajós templom homlokzata elé, bár a templomok többsége továbbra is torony nélküli volt.¹⁰⁸¹ Kisebb falusi templomoknál csak a szentélyben építették meg a boltozatot.¹⁰⁸² Kivétel Bodrogkeresztúr 16. század elejére datált háromboltszakaszos hajója, melyet páros bordás hálóboltozat fed le.¹⁰⁸³

Mindenesetre az a megállapítás igaz, hogy a mezővárosok alsó rétege és a falvak között művészeti tekintetben – épülettípusok megválasztásában és a stílusjelenségek elterjedésében – éppúgy nincs különbség, mint ahogyan településtörténeti és jogi tekintetben is nehéz a különbségtétel.¹⁰⁸⁴

3.4.2. Dél-Dunántúl

A csoport 47 településén az írott források, valamint a régészeti-műemléki kutatások, valamint az álló épületek alapján 49 templomról van tudomásunk, amelyek

¹⁰⁷⁷ MonVat I/4. 311. oklevél 251., MonVat I/4. 312. oklevél 252., Czeglédy-Koppány 1969 33.

¹⁰⁷⁸ Czeglédy-Koppány 1969 32.

¹⁰⁷⁹ Engel CD

¹⁰⁸⁰ Magyarországi művészet 169.

¹⁰⁸¹ Magyarországi művészet 318.

¹⁰⁸² Császár 1987-1988 115.

¹⁰⁸³ Császár 1987-1988 132.

¹⁰⁸⁴ Magyarországi művészet 78.

közül 16 templom épületének alaprajza és részben vagy egészben alapterülete ismert, azaz körülbelül a templomok egyharmadáról vannak ismereteink. A vizsgált csoportokban itt található a legjobb arány, amelynek alacsony volta sajnos jellemzi a Dél-Dunántúl vizsgálható templomainak számát.

A 16 templomból kettőnek mindössze a középkori szentélyt ismerjük, a kisebbik az iregi templom szentélye, amely jelenleg kápolnaként funkcionál, szentélyzáródása a sokszögzáródás egyik ritka alkalmazási formája, hiszen eltérve a megszokott a nyolcszög három oldalával záródó megoldástól itt inkább a hatszög két oldalával záródó megoldással találkozunk. A típus erdélyi elterjedésével részletesen is foglalkoztak, a tanulmány ad egy gyors áttekintést a hasonló típusú középkor-európai és magyarországi emlékekről is, amelyben azonban az iregi kápolna nem szerepel.¹⁰⁸⁵ A tanulmányban tárgyalt templomok közül a nagyrápolti – jelenleg – református templom szentélye is hasonló kialakítású, a 13. századi hajóhoz a hálóboltozatos szentély a 15. század végén épült.¹⁰⁸⁶

A másik templom, amelynek csak gótikus szentélyét ismerjük a valkói. A feltárások során annyi azonban kiderült, hogy a templom hajója a szentéllyel azonos szélességű volt, így az épület teremtemplom kialakítású volt.¹⁰⁸⁷

A teljes alapterületét tudtuk figyelembe venni a késő középkorban ugyancsak teremtemplom kialakítású etei templomnak, amelynek feltárása során – az alaprajz alapján – a diadalív helyét nem tudjuk pontosan meghatározni.

A többi esetben azt figyelhetjük meg, hogy a templomok mintegy felének alapterülete 57 és 81 m² közé esik, azaz ezek átlagosan 73 m² területű hajóval rendelkeznek, míg ugyanennyi templom hajójának alapterülete 111 és 158 m² között, átlagosan 111,5 m²-es a hajójuk. Egyetlen olyan templom van, a mecseknádasdi Schlossberg területén feltárt háromhajós épület, amely hajójának területe több, mint 300 m² és így eltér és kiemelkedik a kategória többi temploma közül. Alapterületén túlmenően ez a templom mutatja azt a klasszikus háromhajós, sokszögzáródású formát, amelyet a gótikában általános formaként ismerünk és amely ebben a formában jellegzetessége a városi gótikának.

¹⁰⁸⁵ Burnichioiu 1999 107-120.

¹⁰⁸⁶ Entz 1996 195.

¹⁰⁸⁷ Aradi-Rózsás 1994 96-97.

4. Összefoglaló elemzés

A középkori templomkutatásban Magyarországon Guzsik Tamás cikke teremtette meg az egyes területek, elsősorban megyék középkori templomainak elemzéséről készített összefoglalások szempontjait.¹⁰⁸⁸ Munkájában Veszprém megye már korábban Koppány Tibor által két részletben publikált középkori egyházi emlékei alapján dolgozott vizsgálva többek között a templomok alapítási/építési időpontját, a birtokviszonyokat, a patrocíniumokat, az alaprajzi rendszerüket, a méretüket, térarányukat és tájolásukat is. Tari Edit Pest megye középkori templomairól készített összefoglaló kötetének adattárában szerepelnek ugyan az ismert alaprajzi adatok, de egy esetleges elemzésre nem vállalkozott.¹⁰⁸⁹ Az utóbbi években több olyan doktori disszertáció is született, amely egy-egy jelenlegi vagy középkori megye plébániahálózatával, templomaival foglalkozott. Ilyen Szatmári Imre könyv formában is napvilágot látott munkája, amely Békés megye középkori templomait dolgozza fel. Szatmári elveti a falusi templomok méretváltozása és a lakosságszám közti direkt kapcsolatot. Szerinte a templomok mérete sokszor a késő középkorban sem változott jelentősen annak ellenére, hogy az Árpád-kor végén egy nagy területi átrendeződésre került sor az általa vizsgált terület településhálózatában, és biztos, hogy a késő középkorban az Árpád-korinál sokkal kevesebb, de nagyobb lélekszámú településekkel kell számolnunk. A késő középkort megért, bizonyára megemelkedett lakosságszámú falvak egy részénél lehetünk tanúi Békés megyében a templomok kisebb-nagyobb bővítésének, átépítésének, de arra is van példa, hogy az Árpád-kori templomot változatlan formában és méretben használják az egész középkor során.¹⁰⁹⁰ Azt azonban általános tendenciának tekinti, hogy a bővülő lakosságszám és a régi templom épületének elavulása miatt átépítésre, bővítésre vagy legalábbis megújításra törekedtek, de szerinte a templom befogadóképessége semmiképpen nem lehetett arányban a település lakosságszámával, illetve semmiképpen nem igazodhatott ahhoz már a legkorábbi időkben sem.¹⁰⁹¹ Az általa vizsgált templomok alapterülete klasszikusan a falusi templomok csoportja, a hajó alapterülete 15,5-74,7 m² közötti, általában egy építési periódusú templomok.¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁸ Guzsik 1979

¹⁰⁸⁹ Tari 2000

¹⁰⁹⁰ Szatmári 2005 30.

¹⁰⁹¹ Szatmári 2005 33.

¹⁰⁹² Szatmári 2005 34.

Aradi Csilla Somogy megye plébániahálózatát elemző disszertációjában az alapterület kapcsán elsősorban annak a népességszámmal való kapcsolatáról írt, annak becslését tartja merészsegnek.¹⁰⁹³

A Guzsik-féle módszert legalaposabban K. Németh a középkori Tolna megye templomait vizsgáló munkájában hasznosítja. Az ott megadottak alapján a 11-13. századi Tolna megyei templomok átlagos belmérete 30,4 m², a 14-15. századiaké 97,5 m². Az összehasonlítás alapján arra mutat rá, hogy Tolna megye területén az Árpád-kori térarányhoz képest a késő középkori templomoknál csekélyebb méret növekedés mutatható ki, mint Veszprém megyében. Ennek okát az eltérő korai birtokszerkezetben látja, azaz Tolna megyében az Árpád-korban valószínűsíthetően kisebb lehetett a királyi-királynéi, valamint a főpapi-egyháztestületi birtokok aránya.¹⁰⁹⁴

4.1. Északkelet-Magyarország

A kategóriák külön-külön való elemzése után azt láthatjuk, hogy a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok átlagos alapterülete c. 462 m². Ez a közepes városfunkciót ellátó mezővárosoknál c. 355 m², míg a részleges városfunkciójú mezővárosoknál c. 227 m²-re csökken, és végül az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvaké mindössze c. 180 m². A számok alapján tehát egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az egyes kategóriák plébániatemplomainak alapterülete között mérhető, érzékelhető különbségek vannak. Természetesen mindegyik csoport között vannak különbségek, mégis talán markánsabb különbség az első és a második, de főleg a második és harmadik kategória között látható. A harmadik és negyedik csoport között mutatkozó átlagos méretkülönbség nagyjából fele, egyharmada az előzőkének. Ezek alapján megerősíthetjük azt, hogy az első kategória templomai mindenképpen kiemelkednek a többi település egyházai közül, valamivel kisebb területen, de ezeknek kisebb utánpótlásai a második csoport templomai. Egyébként ez az a csoport, amely a Kubinyi-féle kategorizálás szerint még a városokhoz sorolható. Talán éppen ez mutatható ki a második és harmadik csoport határán is, ahol az átlagok közötti különbség maga is már egy átlagos méretű falusi templomé. A különbség azonban nem csak az alapterületben mutatkozik meg. Az első csoportban gyakorlatilag kivétel nélkül a korszak építőművészetének legmodernebb egyházi építészeti megoldásait alkalmazták, amelyekhez hozzátartozott az igényes belső kiképzés is. A

¹⁰⁹³ Aradi 2007 25-26.

¹⁰⁹⁴ K. Németh 2006 220-221.

következő csoportban már inkább ez utóbbi maradt csak meg – az egyetlen kivétel Nyírbátor, ahol azonban a birtokos család országos szinten betöltött szerepe, a királyi udvar hatását sugárzó reprezentációs igényét viseli magán a település plébániatemploma is.

Azonban kivételek gyakorlatilag minden csoportban akadnak, amelynek talán legfőbb oka a források fennmaradásának esetlegessége lehet, ezért is került sor a templomok alapterületének kategóriánkénti átlagolására, mert ezzel a módszerrel egy középadatot kaphatunk, amelynek felhasználhatósága, az egymáshoz viszonyított arányok jobbakk. Természetesen a kivételeknek más okai is lehetnek, mint a fentebbi feltételezés Nyírbátor esetében, vagy mint a középkor első felében fontos egyházi központként működő Somogyvár, amely azonban a késő középkorra nem tudott gazdaságilag fontos településsé válni, nem került be a jelentősebb mezővárosok közé.

A fentiek alapján tehát elfogadható az a megállapítás, hogy az Andrén-féle módszer alkalmazható és értelmezhető ebben az esetben is. A használhatóság érdekében érdemes a magasabb kategóriájú csoportok templomait összehasonlítani ilyen szempontból az ún. valódi városok templomaival. Itt most ennek eredményére csak egy rövid összefoglalás keretében mutatnánk rá. A szabad királyi városok közé az ún. tárnoki városok tartoznak (Buda, Pest, Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Eperjes, Bátfá, Sopron), ezeket tekintette Werbőczy munkájában városnak: „...a város nevet: civitas, mintegy a polgárok összességéről viseli...”¹⁰⁹⁵ Kubinyi András megfordítva a szórendet királyi szabad városok csoportjáról beszél, amelybe beletartoznak a személynöki városok, az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok, valamint az erdélyi szász városok is.¹⁰⁹⁶ Az összehasonlítás során azonban egy nagyon fontos elemet figyelembe kell vennünk, mégpedig azt, hogy a szabad királyi városok esetében gyakoribb az, hogy a településen a késő középkorban nem egy, hanem kettő vagy több plébániatemplom állt.¹⁰⁹⁷ Ezen felül a kolostorok is gyakoribbak, illetve a vallásos élet részletei is jobban ismertek, mint pl. oltárigazgatóságok, kápolnák, egyéb vallásos társulások, amelyek sokkal jobban illusztrálják a település vallási életét, sokkal jobban megosztják a vallási élet színtereit. A nyolc tárnoki város mindegyikének ismerjük legalább egy plébániatemplomnak a tárgyalt időszakban fennállott állapotát, méretét.¹⁰⁹⁸ A legkisebb

¹⁰⁹⁵ Werbőczy: Tripartitum 389. III. rész 8. cím, Kubinyi 2006 56.

¹⁰⁹⁶ Kubinyi 2006 59-60.

¹⁰⁹⁷ Cevins 2003/a 22.

¹⁰⁹⁸ Az alapterületek kiszámítása a publikált alaprajzok alapján történt. Bátfá: Magyarországi művészet 538., Eperjes: Magyarországi művészet 534., Kassa: Magyarországi művészet 542., Pozsony:

templomhajó 125 m² (Nagyszombat), a legnagyobb 1109 m² (Kassa). A nyolc település templomai közül négy esik 400-600 m² közé (Pozsony, Buda – Mária Magdolna, Sopron, Bártfa), 600-700 m² közé Eperjes, 700-800 m² közé Pest, 800-900 m² közé pedig a budai Nagyboldogasszony – plébániatemplom alapterülete. 1000 m² fölé a kassai templom területe esik. Megállapíthatjuk, hogy a szabad királyi városok felében a fő plébániatemplom alapterülete 600 m² felett van. Az ennél kisebb alapterületű hajóval rendelkező templomok közül azonban három egy alapvetően homogén csoportot képez és mindössze egyetlen város, Nagyszombat tűnik ki a sorból. A legtöbb, összesen négy plébániatemplom ismert a középkori Buda és külvárosai területéről, ehhez kapcsolódik még négy kolostor és egy isptály is. Hasonló a helyzet Pozsony esetében, ahol a városfallal elkerített területen áll a szabad királyi városok közül a második legkisebb alapterületű templom, a Szent Márton templom. A késő középkorra Pozsony fő plébániatemploma az a templom lett, amely valószínűleg a 13. század első harmadában épült, azután hogy a káptalan és a Szent Szalvátor templom a várból a vár alá „költözött”. A 13. század során a település fejlődésekor a két rotunda, – az egyik az 1311-ben először említett Szent Lőrinc, a másik az 1325-ben említett Szent Mihály plébániatemplom előzménye, a hozzájuk tartozó településrészekkel azaz a későbbi külvárosok magjaival – a város falain kívülre kerültek, így a város falain belül egyetlen plébániatemplomként a káptalani templom, a Szent Márton templom létezett. A 13. század során épült fel a káptalanhoz kapcsolódó legnagyobb templom, amely így egyben a plébániatemplom szerepét is ellátta.¹⁰⁹⁹ A késő középkorra a négy külvárosban működtek a következő plébániatemplomok: a Szent András-templom a várostól délre, a Szent Lőrinc-templom keletre, a Szent Mihály-templom északra és a Szent Miklós-templom nyugatra.¹¹⁰⁰ Pest esetében két plébániatemplom ismert a késő középkorban, azonban csak – a feltehetően nagyobb – Boldogságasszony plébániatemplom alaprajzát ismerjük. Ezeket felül két kolostorról szólnak az írott források. A többi szabad királyi városnak – Bártfa, Eperjes, Kassa, Nagyszombat és Sopron – mindössze egyetlen plébániatemploma volt és mindegyikben minimum egy kolostorról is tudunk. Mindegyik városban található egy vagy több isptály is.

Magyarországi művészet 664., Buda-Nagyboldogasszony templom: Magyarországi művészet 412., Buda-Mária Magdolna templom: Magyarországi művészet 413., Sopron: Magyarországi művészet 420., Nagyszombat: Magyarországi művészet 518., Pest: Melis 1991 370.

¹⁰⁹⁹ Šedivý 2005. 111., valószínűleg a városba leköltözött Szent Márton templom részben megőrizte patrocíniumában a Szent Szalvátort – ld. *liber ecclesie sancti Martini alias sancti Saluatoris Posoniensis Sopko* 1981. 77., 15. században oltárára adat: *altaris Corporis Christi in ecclesia s. Martini Sopko* 1981. 79.

¹¹⁰⁰ Šedivý 2005. 122., Szent Lőrinc templom 1469: *in ecclesia s. Laurencii extra muros civitatis Posoniensis Sopko* 1981. 122.

Az összehasonlító munka során más eltérésekre, megkülönböztetési pontokra is fény derült. Rá lehet arra mutatni, hogy ezek az átépítések, alaprajz növelések összefüggenek a késő gótika nivósabb megoldásainak begyűrűzésével, mind az új térszerkezetek, mind az új kialakítású boltozattípusok és egyéb belső kiképzések esetében is ezekben a kategóriákban. Ezeket is érdemes és szükséges tehát áttekinteni a kutatáskor és elemzéskor. Ennek során pedig egy még határozottabb cezúrát lehet húzni a csoportok között. Igen markánsan leválik az első csoport és csak részben kapcsolható hozzá a második. Utóbbi főleg Nyírbátor itt szereplése miatt. A két leszakadó csoport homogénebb képet mutat, amelyekben – mint már korábban rámutattunk – szintén vannak kivételek, de az átlag nivójában, egészében meg sem közelíti ezeket a templomokat. Egy-egy részletmegoldása válthat ki érdeklődést, de az is előfordul, hogy ez csak egy környékbeli központ gyengébb kivitelű utánzata, mint például Gyöngyöspata és Abaújszántó templomainak kapuja, illetve szentségháza, melyet a kassai székesegyház kapuzatával hoznak párhuzamba,¹¹⁰¹ amelyek azonban még így is kiemelik, főleg Gyöngyöspata esetében, az egyszerű, falusias megoldású templomok közül ezeket az épületeket. Az ilyen, valamint a nivós megoldások megjelenése általában a birtokos szerepéhez köthető. Ennek bizonyítékai a feliratok, címerek elhelyezése az épületben, mint Nyírbátorban a déli kapuzat felé utólagosan elhelyezett felirat, a pásztói oldalkápolnában elhelyezett Rátót címer, illetve Gyöngyösön Szécsényi Tamás és felesége egyesített címerével díszített címerkő még a 14. század közepétől, valamint az építető képi megjelenítése a falfestményeken, mint Tar 15. században kialakított szentélyének déli karéjában látható térdelő lovag, akiben a kutató szerint talán magát Tari Lőrinc feltételezhetjük.¹¹⁰² A birtokos szerepe túlmutat a templom épületén egy birtok központjában, felveti a rezidencia-templom és kegyuraság problémakörét is.

Végül visszautalva az Andrén-féle módszerre két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt a középkori Magyarországon az oppidumok esetében, pontosabban a Kubinyi-féle kategóriák közül itt felhasználtaknál az alapterületek vizsgálata, azok változása valóban mutat különbséget a különböző csoportok között, természetesen minél jelentősebb, magasabb pontszámú a település, annál nagyobb plébániatemplomának alapterülete. Másrészt a város karaktere alapján nálunk elsősorban az egypólusúság

¹¹⁰¹ Magyarországi művészet 681.

¹¹⁰² Cabello 1993 43-46.

jellemző. Az itt vizsgált településeknél a dualitás különböző formáit már korábban tárgyaltuk. Ezen a helyen azokra szeretnék csak visszatérni, amelyek a késő középkorban alakultak ki és létrejöttüket a város növekedéséhez, gazdasági fejlődéséhez, mezővárosiasságához – ha fogalmazhatok így – lehet kötni. Miskolc esetében volt megfigyelhető, amely valóban a település gazdasági fejlődését követő területi és népességbeli növekedését követően alakult ki a 15. század során. Ehhez hasonló dualitást – amikor a második templomot a 15. század során említik – ismerünk Paks és Zákány esetében. A dualitás egy másik formájának tekinthetjük azt, amikor már az Árpád-kortól több olyan templomot ismerünk, amelyek közül egynél többnek lehettek plébániai jogai, mint Dunaszekcső, Mecseknádasd és talán Somogyvár esetében.

Debrecen három településből alakult ki, ezért még a pápai tizedjegyzék során is legalább két plébániája fizetett tizedet, az egyik a központban kialakult Szent András plébániatemplom, a másik a korábbi Szentlászlófalva temploma, utóbbi 1484-ig állt fenn.¹¹⁰³ Itt tehát az eredeti formában nem beszélhetünk dualitásról, hiszen a templomok alapításukkor önálló plébániaként jöttek létre és csak később kerültek egy településen belülre.

Azt is megfigyelhetjük, hogy – elsősorban – a késő középkor során kápolnák alakulnak ki, nem feltétlenül csak a templomok belül, hanem azokon kívül, a településeken is. A korábban már áttekintett kápolnákra vonatkozó írott adatok némelyikét régészeti feltárások is igazolták, mint a tolnavári Szent Bertalan kápolnát, melyet a 16. század közepi források a város szélén állónak mondtak, és amelynek szinte alapjáig elpusztított maradványait 2005-ben a mai Tolna északi szélén kiemelkedő részén, a Selyemgyár területén tárták fel a körülötte fekvő temetővel.¹¹⁰⁴ A kápolna alapterülete egy átlagos falusi templom méreteivel azonos. Részben feltárt maradványait ismerjük a nyírbátori Krisztus teste kápolnának is, amelyről a legutóbbi szondázó kutatása során kiderült, hogy eredetileg egy patkóíves szentélyzáródású, mindenképpen Árpád-kori eredetű rotundából alakították ki azt a különleges alaprajzú épületet, amely közvetlenül a plébániatemplom északi fala mellett áll. Ez a korai periódus pedig arra enged következtetni, hogy ez volt a település első plébániatemploma és amikor ez

¹¹⁰³ Módy 2006 113-115.

¹¹⁰⁴ K. Németh 2006 184-185.

utóbbi funkciót átvette egy újonnan épített, nagyobb méretű templom, az épületet megtartották és kápolnaként funkcionált.¹¹⁰⁵

4.2. Dél-Dunántúl

A Dél-Dunántúl területén ugyan nagyobb településszámmal dolgozhattunk, azonban a történeti eseményeknek köszönhetően jóval kisebb számban ismerjük – jelenleg – a terület középkori templomait fizikai valójukban, azon belül pedig az általunk vizsgált kategóriákba tartozó települések templomairól is jóval kevesebb tudunk ebből a szempontból. Így ebben a fejezetben erre a területre nagyon nehéz általános következtetéseket levonni, inkább csak arra van lehetőségünk, hogy a jobban fennmaradt és kutatottabb északkelet-magyarországi templomok kapcsán levonható következtetéseket alátámasszuk vagy éppen az azoktól való eltérésekre, esetleges területi különbségekre rámutassunk.

Ezen a területen az egyes kategóriák elemzése után azt tudjuk, hogy a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjába tartozó egyetlen település templomát nem ismerjük, így alapterületének adata sem ismert. A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közül mindössze kettő alapterületének ismerete igen kevés, az ezt adó átlag c. 124 m² lenne, ami azonban valószínűleg igen torz eredmény lenne, tekintetbe véve az északkelet-magyarországi terület c. 355 m² átlagát. A részleges városfunkciójú mezővárosok esetében hasonló helyzettel kell szembe néznünk, hiszen itt mindössze két templom van, amelynek teljes alaprajzát, így alapterületét ismerjük. A babócsai templom gótikus periódusának 250 m²-es és az alsóbátai templom 2. periódusának 290 m²-es teljes alapterülete önmagában párhuzamba hozható az északkelet-magyarországi hasonló csoportba tartozó templomok átlagával, amennyiben hajójuk alapterületének átlagát számoljuk az 156 m². Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak templomai közül ismerjük erről a területről a legtöbbet – ahogy erre már fentebb rámutattam – bár ezek száma arányaiban szintén jelentősen kevesebb, mint az északkelet-magyarországi terület ebben a csoportban vizsgált templomainak száma, azonban arra már alkalmas, hogy egy használható átlagot számíthassunk belőle, amely így ennél a csoportnál c. 125 m². Ez utóbbi templomok nagyrésze tehát alapvetően besorolható – alapterülete alapján – a nagyobb falusi templomok körébe, kivételt képez azonban a mecseknádasdi Schlossberg területén

¹¹⁰⁵ Simon 2009 137.

feltárt templom méretei alapján, valamint részben az etei plébániatemplom építészeti megoldása alapján.

A dél-dunántúli területen gyakori az a térszerkezeti megoldás, amikor a szentéllyel azonos szélességű a templom. Ezt a formát a kiemelt templomok kutatói, ismertetői időnként csarnoktemplomként, egyes esetekben teremtemplomként definiálják. A korszak városi és kolostori templomépítészetének kétségtelenül legimpozánsabb és legjellemzőbb típusa a csarnok- és teremtemplom. A teremtemplom egyhajós, osztatlan terű, a csarnoktemplom több hajós, hajóinak magassága azonos.¹¹⁰⁶ Így e definíció alapján sokkal inkább teremtemplomként definiálhatjuk ezeket az épületeket, amelyek azonban méretükben kisebb kivitelben kerültek kialakításra, mint azt az északkelet-magyarországi területen láthattunk. Ilyen megoldással találkozunk a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé tartozó segesdi plébániatemplom egyenes szentélyzáródású épületénél, illetve a részleges városfunkciójú mezővárosok csoportjába sorolható babócsai Szent Egyed plébániatemplom poligonális szentélyű épületénél is. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak esetében Ete, Csurgó, Valkó, Dalmad, Bata és Zalaszántó templomainál.

A klasszikusnak tekinthető három hajós, poligonális szentélyzáródású gótikus templomtípus – amelynek számtalan példáját láthatjuk Északkelet-Magyarországon – itt igen kevés épülettel képviselteti magát. A legjellegzetesebb idesorolható épület a Mecseknádasd-Schlossberg területén feltárt 14. századra keltezett gótikus templom, amely viszonylag nagy alapterületével, támpillérekkel tagolt négyzetes háromhajós megoldásával és szentélyével leginkább Szikszó 14. század végén-15. század elején épült periódusához hasonlítható. Ezeknél nagyobb, inkább téglalap kialakítású háromhajós megoldású a mátraverebélyi templom 1380-1400 közöttre datált kialakítása, valamint a sárospataki plébániatemplom 15. századi periódusa.

A dél-dunántúli templomok bővítésénél megfigyelhető volt az, hogy nem feltétlenül csak nyugati, hanem sokszor déli irányba növelik meg a hajó területét, ilyen megoldással találkozhattunk Pécsvárad-Mindenszentek 14-15. század során történő bővítésekor és Mecseknádasd-Szent István 14. század eleji átalakításakor.

¹¹⁰⁶ Művészeti szótár 32., 258.

A dél-dunántúli területeken a faragott kőanyag mellett idomtégglák is kerülnek elő, illetve ezekből kialakított építészeti formák, oszlopok. A terület kőben szegény vidék, tehát a templomok is főleg téglából épülnek. A középkori Magyarországon már igen korán, a 11. században megjelentek az idomtégglák, ekkor még a falazótégglákból alakították ki őket és csak egyszerűbb formákat (oszlopok dobjait, lábazati párkányokat, ablakok élszedett kereteit) készítettek belőlük. A 15. század végén jelentek meg a változatos formájú, kőfaragványokat helyettesítő idomtégglák használata, akárcsak Budán. Az egyik terület, ahol elterjedt volt – valószínűleg a késő gótikus hálóboltzatot térhódításával összefüggésben – az éppen Nyugat-Magyarország, a másik pedig Erdély. Az idomtégla ilyen célú alkalmazása bajor területről indult ki a 15. század első felében és osztrák, valamint stájer közvetítéssel jutott el a század második felében Nyugat-Magyarországra. Boltozaton kívül nyíláskereteket, ablakműveket, párkányokat készítettek elsősorban gótikus formákkal dolgoztak, de használtak reneszánsz elemeket is.¹¹⁰⁷ A vizsgált templomok közül a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közül a segesdi templom feltárása során került elő nagyszámú idomtégla, azonban erről az anyagról csak mellékes említésből van információ.¹¹⁰⁸ Ugyaninnen tudunk a részleges városfunkciójú mezővárosok közé tartozó Babócsa plébániatemplomából származó idomtégglák előkerüléséről is. A legutolsó, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak magába foglaló csoportban a feltárások során kerültek elő idomtégglák és élszedett téglák a valkói templom szentélyében előkerült, a 2. építési periódushoz tartozó oltáralapból, amelyek így valószínűleg a templom első építési fázisához tartoztak.¹¹⁰⁹ Szintén feltárás során az omladékból nagymennyiségű faragott, csonkolt téglák kerültek elő az etei templom feltárasakor, amelyeket ásatói feltételeken az épület boltozatához köthetőnek tartanak.¹¹¹⁰

A dél-dunántúli területen a tégláépítkezés volt az elterjedtebb – tekintetbe véve a nyersanyag elérhetőségének kérdését. K. Németh András megállapítása szerint a középkori Tolna megye területén építkezésre alkalmas kőzet csak a Mórágyménfalaságon található, így a forrásokban említett kőtemplomok esetében inkább kő alapzattal épített, de téglá felmenő falakból álló épületekre kell gondolnunk. A kő ezen felül még díszítő elemként kerül elő ezen a vidéken.¹¹¹¹ Ez utóbbi állítás azonban felveti

¹¹⁰⁷ Végh 1998 38.

¹¹⁰⁸ Magyar 1992/a 56.

¹¹⁰⁹ Aradi-Rózsás 1994 96-97.

¹¹¹⁰ Miklós-Vizi 1999 213-214.

¹¹¹¹ K. Németh 2006 213.

azt a kérdést, hogy akkor milyen szerepet töltöttek be az idomtégglák, mely időszakban és milyen települések templomainál használták. A vizsgált templomok között is ismert olyan téglateplom, amelynek nyíláskeretei kőből készültek, mint például a mecseknádasdi Szent István templom ablakai és ajtaja, a somogyzili templom mérműves ablakai. Boltozati bordák, illetve azok töredékei kerültek elő Bába – Régitemetővölgyben, Mecseknádasd – Schlossbergen és szórványként Tolnán is. Az ozorai vár feltárása során előkerültek e közeli plébániatemplom faragott kőanyagának töredékei is. Aradi Csilla Somogy megyét feldolgozó munkájában is említést tesz a téglateplomokról, külön azonban nem tér ki a téglafalazat, kő díszítőelemek és idomtégla kérdésre.¹¹¹² Békés megye középkori templomait áttekintő munkájában Szatmári Imre általánosságban a téglát nevezi meg e köben szegény vidéken a templomok építőanyagaként.¹¹¹³ Az épületdíszítő elemek között a homokkő mellett csak említés szintjén jelenik meg az idomtégla, amelyek a megye családi monostorainak feltárásaiból is ismertek.¹¹¹⁴

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a templomok alaprajzi, alapterületi és egyes épületrészleteinek szerkezeti elemzése megerősítette azt, hogy a kritériumrendszer általam vizsgált kategóriái közötti különbség a templomokon lemérhető, azok kontrollesoportként is használhatóak. Az eredmények alapján elmondható az, hogy a legmagasabb pontszámú településekből álló csoport a városokhoz áll közel, azokkal mutat hasonlóságot templomaiban. Természetesen, mint mindig, kivételek akadna, azaz az alacsonyabb kategóriákba tartozó templomok között is találhatóak olyan templomok, amelyek inkább a városi plébániatemplomokkal mutatnak rokonságot. Ezekben az esetekben azonban sok esetben a birtokos család társadalmi helyzete és reprezentációs igénye mutatkozik meg elsősorban.

A legalacsonyabb pontszámú települések templomai a falusi templomokkal mutatnak inkább rokonságot, a települések helyének meghatározását támogatva a településhierarchiában. A legfelső és a legalsó kategória közötti csoportok átmenetet képeznek egyedi példákkal.

¹¹¹² Aradi 2007 101-104.

¹¹¹³ Szatmári 2005 34.

¹¹¹⁴ Szatmári 2005 38-39.

VI. Egyházi épületek, mezővárosi település és rezidencia

1. Plébániatemplomok a településen

A plébániatemplomok, mint a település elsődleges vallási központjai, vallási terei a maguk fizikai valójában általában központi szerepet tölthettek be a település topográfiájában. Ez a központi szerep nyilván összefügg a korai település létrejöttének helyével is. Az alapvető és általános településszerkezeti megoldások szerint a templom a település központjában állt, orsós és piacutcás megoldás esetén az utca kiszélesedő részét foglalta el, míg utcakeresztes szerkezet esetén az utcák találkozásánál állt, illetve a piactér valamelyik oldalán. A vizsgált területek ismert templomai is jórészt ezek közé tartoztak, mint Újhely, Patak, Gyöngyös, Nógrád, Debrecen, Pécsvárad, Nyírbátor, Abaújszántó, Ozora, Babócsa stb. Ismerünk azonban kivételeket is. Miskolcon eredetileg a Szent István templom volt a középkori plébániatemplom, amely a Szent György (ma: Avas) hegy oldalában áll jelenleg is. Az eredeti Árpád-kori település itt a hegy alatt, a Szinva partján feküdt és a századok során tolódott északabbra, így alakult ki a piacutcás, majd az újkorban a keresztutcás elrendezés.¹¹¹⁵ Itt tehát a település központja tolódott el a középkor során a pataktól és ezzel együtt a templomtól is, azonban a település lakói a templomot nem hagyták el, továbbra is az maradt az egyházi központ.

Hasonlóan helyezkedik el a településhez Mátraverebély középkori temploma is annyi különbséggel, hogy itt a templom a dombhát alatt fekszik, és valószínűsíthetően a templom feletti dombháton állt a birtokos család castelluma.¹¹¹⁶ Szintén itt a Zagyva völgyében Taron a település egyik kiemelkedő magaslatán áll a templom, míg az udvarház a szomszédos magaslat tetején volt,¹¹¹⁷ Pásztón a település északnyugati részén szintén egy kisebb kiemelkedésen található a plébániatemplom. Utóbbinál egy területre koncentrálódik a település szinte összes egyházi létesítménye, az egyetlen kivétel az ispotály, amely Pásztó északi szélén állt a középkorban.¹¹¹⁸ Ez pedig így a vallási terek erőteljes összevonását eredményezi, ahol a település részbirtokosai mind megjelennek, így a pásztói apát az apátság épületegyüttesének jelenlétével a tér déli felén, míg az északi oldalon elhelyezkedő plébániatemplommal a magánbirtokosok. A

¹¹¹⁵ Valter 1991 205.

¹¹¹⁶ Koppány 1999 242.

¹¹¹⁷ Cabello 1993 1. kép

¹¹¹⁸ Valter 1991 203.

plébániatemplomon belüli kápolnában megjelenik a Rátót nem, mint a részbirtokos családok öse, valamint a templomtól északra álló Szent László kápolnában is, amely ugyanennek a nemzetségnek a temetkezési kápolnájaként funkcionált. Ezt az összetett, különleges kialakítású vallási térhasználatot a részbirtokosok száma és jogi helyzete magyarázhatja. Annak pedig, hogy ez a terület a település szélére került inkább a késő középkori fejlődésben kereshető, hiszen ebben az időszakban már az áthaladó kereskedelmi útvonal mentén fejlődött tovább a város.

A dél-dunántúli terület települései közül Ete szerkezetét ismerjük talán a legjobban, itt a templom helye a mezőváros nyugati szélén volt azonosítható, ahol a hosszan elnyúló domb kiemelkedik az ártérből, míg a domb keleti végén, ahol a főutca kiszélesedik – feltételezhetően a piactér miatt – nincs nyoma semmilyen egyházi épületnek.¹¹¹⁹ Itt úgy tűnik, hogy egyértelműen a földrajzi tényezők döntöttek a templom helyéről. Szintén a város középkori szélén álló templomokat ismerünk Szécsényben és Bátaszéken is, itt azonban már a későbbiekben kolostoroknál tárgyalandó okok miatt a földesúr támogatásának és akaratának megvalósulását láthatjuk.

2. Kápolnák

A kápolnák írott adatait már bemutattuk, itt most azokról az épületekről lesz szó, amelyek a templomokon kívül, a településeken álltak és ismerjük helyüket a középkori településszerkezetben, esetleg régészeti vagy műemléki kutatások eredményeként fizikai megjelenésükről is rendelkezünk adatokkal.

A legmagasabb kategóriában egyetlen ilyen épület helyét tudjuk biztosan, ez pedig a gyöngyösi Corpus Christi/Szent Orbán kápolna,¹¹²⁰ amely a késő középkorban a település nyugati szélén állva a patakon túl kialakult utcák mellett állt, talán azok lelki igényeinek kiszolgálására.¹¹²¹ A miskolci Szent György kápolna helye a mai Avason lehetett – hiszen a középkorban éppen erről kapta a hegy korabeli nevét –, valahol az ún. Avas tetőre, a kilátó környékére lokalizálta Marjalaki Kiss Lajos abból kiindulva, hogy az Avas oldalában húzódó egyik pincesorst még sokáig a kápolna alatt

¹¹¹⁹ Miklós-Vizi 2001 268., Pusztai 2010 124-131.

¹¹²⁰ A kápolna titulusa a középkor során Corpus Christi volt, azonban a 16. század második felétől Szent Orbán néven említik: HMMT III. 44.

¹¹²¹ Draskóczy 1984 115.

megjelöléssel említették. Véleménye szerint ennek temetője került elő az 1920-as években térszín rendezéskor, valamint 1954-ben új vaskorlátok elhelyezéskor.¹¹²²

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok kápolnái közül a nyírbátori Krisztus Teste kápolna közvetlenül a plébániatemplom mellett állt.¹¹²³ Erről azonban a legújabb régészeti kutatások alapján azt feltételezhetjük, hogy ez lehetett a település első plébániatemploma és a 15. század során, amikor a mai teremtemplom elődje megépült, vált csak kápolnává.¹¹²⁴ Az írott forrásokból ismert tolnavári Szent Bertalan kápolna maradványai, amely a kora újkorban a beszédes nevű Kápolna utcában állt, kerültek napvilágra 2005-ben a Selyemgyár területén. A 11,3x6 méter területű polygonális szentélyű épület körül temetkezések is feltárára kerültek.¹¹²⁵

A részleges városfunkciójú mezővárosok írott forrásokból ismert kápolnái közül csak az 1367 előtt Telkibányán álló fakápolna helyét ismerjük, mivel ennek helyén épült fel a feltárt ispotály, így tudjuk, hogy a templomtól nem messze, a hegy tetején, de a templom temetőjén kívül állt, ráadásul az ispotály felépültével elvesztette funkcióját.¹¹²⁶

3. A plébános háza, alapítványi házak

A plébános lakóhelye logikusan a templom közelében kellett, hogy legyen, azonban nagyobb települések esetén ez áttevődhetett a városi elit lakókörzetébe, így esetleg a templomtól távolabb helyezkedett el. Ezen felül a plébános birtokolhatott több más épületet is a településen belül.

Sárospatakon 1413-ban a plébános beiktatásakor említik a plébániaegyház tartozékai között az ehhez tartozó házat,¹¹²⁷ majd 1477-ben már mint a plébános házával találkozunk az írott forrásokban.¹¹²⁸ Ez az épület az Árpád-kori körtemplom mellett, a középkori főutca orsó alakúán kiszélesedő terén, a mai plébániaház helyén állt.¹¹²⁹

1489-ben Beatrix királyné megerősíti János miskolci plébános és a város polgársága között létrejött egyezséget, amelyben egy a városban levő kőházat is említene.¹¹³⁰ 1497-ben pedig Pap Simon kőházát halála után a királyné fele részben a

¹¹²² Marjalaki Kiss 1987 134-135.

¹¹²³ 1433 Krisztus teste rotunda: Középkori oklevelek 2000 50. oklevél 104.

¹¹²⁴ Simon 2009 141.

¹¹²⁵ K. Németh 2006 184-185.

¹¹²⁶ 1367: Bándi 1985 Gönc 1. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD)

¹¹²⁷ ZsO. IV. 70. regeszta

¹¹²⁸ Bándi 1985. Újhely 75. regeszta 713. p., Dl. 18006. (Arcanum CD)

¹¹²⁹ Gömöri 1996 69.

¹¹³⁰ Miskolc története I. 226., 229., 231., 238., Szendrei III. 120-122.

Szent István, fele részben a Boldogasszony egyháznak adja.¹¹³¹ 1504-ben a plébános kőházával együtt a szintén a piacon álló másik három egyházi birtokban lévő épület mellett a szomszédos háztulajdonosokat is említik.¹¹³² 1500-ban pedig a mezőváros piacán vagy belterületén – in theatro sive corpore dicti oppidi – álló romos házat pincéivel és építményeivel András pap, a Szent Mihály oltár igazgatója veszi meg.¹¹³³

A dél-dunántúli területen néhány településen különböző események, jogi aktusok kapcsán találkozunk a plébános házával. Így például 1389-ben Csesztreg Felsőcsesztreg nevű részén egy birtokfelosztó oklevélben említik a plébános kúriáját,¹¹³⁴ míg 1422-ben pedig egy hatalmaskodás során az egerszegi plébános házat rombolták le.¹¹³⁵ 1529-ben a somogyvári Szent Péter plébánia plébánosának lakását egy oklevél a Szent Egyed monostor mögött levőnek mondja.¹¹³⁶ 1446-ban Felső- és Alsólippó határjárása során említik a plébános fundusát.¹¹³⁷ 1456-ban a marcali plébános házában végrendelkezésre került sor tanúk jelenlétében.¹¹³⁸

Ezekről az épületekről biztos régészeti adatokkal nem rendelkezünk. A Muhin az 1930-1940-es évek során Leszih Andor által végzett feltárások során a templom mellett egy nagy házat említ, amely szerinte a forrásokban említett két curia közül az egyik lehetett, de a templom közelsége miatt azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy az épület volt a plébános háza.¹¹³⁹ Segesden a templomtól északkeletre feltárt épületmaradványok egyikéről feltételezi ásatója, hogy a település plébánosának háza lehetett.¹¹⁴⁰ Mindkét esetben azonban feltételezéssel állunk szemben, amely abból a – fentebb már említett – nyilvánvaló tényből fakad, hogy a plébános házában a templom mellett, illetve közvetlen közelében kellett lennie. Funkciója a plébános életterén túl annak munkájához is kapcsolódott, mint a fenti adatokból kiderül, hiszen végrendelkezés helye, esetenként a végrendeletek őrzési helye, ahogy ezt egy 1479-ben kelt forrás említi Telkibánya esetében.¹¹⁴¹ Kiemelkedő helyét mutatja, hogy határjárás esetén viszonyítási pont is volt.

¹¹³¹ Miskolc története I. 234., Szendrei III. 128-129., Dl. 20606.

¹¹³² Miskolc története I. 199., 211., Szendrei III. 142.

¹¹³³ Miskolc története I. 199., 231., Szendrei III. 129-130.

¹¹³⁴ Bilkei 1996 64-65.

¹¹³⁵ ZsO. IX. 471. regeszta 153.

¹¹³⁶ Békefi 1907 110.

¹¹³⁷ Dl. 13899. (Arcanum CD)

¹¹³⁸ Dl. 15038. (Arcanum CD), Bándi 1986 45. oklevél 45-46.

¹¹³⁹ Pusztai 2000/b 129.

¹¹⁴⁰ Magyar 1988 122., Magyar 2001 172.

¹¹⁴¹ Bándi 1985 Gönc 38. regeszta 595., Dl. 13819. (Arcanum CD)

4. Iskolák

Az iskolaépületek közül a vizsgált területekről összesen három épület helyét és kialakítását ismerjük. Az épületek kialakítására kiváló példának hozható Sárospatak feltárt késő középkori iskolaépülete, amely az egykori oppidum fő utcáján állt. Az épület alatt két irányból megközelíthető pince volt, amelyben a feltárások során előkerültek az épület első, a 14. század második felére keltezhető periódusának leletei is.¹¹⁴² Az épület körül kavicsos térburkolat volt; a falakat világos mészhabarcba rakott tört kövekből építették.¹¹⁴³

A miskolci iskolaépületet 1453 előtt emelték, valószínűleg az iskola már a 15. század első felében megvolt.¹¹⁴⁴ Ez ma a középkori plébániatemplom mellett, az Avas lábán az ún. Papszeren áll. Az épületen és környezetében 1953-ban és 1957-ben folyt részleges kutatás, amelynek eredményei alapján többszörös átépítésen esett át. A feltételezhetően legkorábbi periódust a mai épület középső része őrzi, homokkő falai 1,2 m vastagak. A belső térkiosztás szerint középen teljes hosszában folyosó lehetett, ennek egyik oldalán három helyiség nyílt, másik oldalán az épület hosszával megegyező hosszúságú egyetlen helyiség, talán terem volt, alatta pincével. Ezt vagy a 15. század végén, vagy a 16. század elején bővítették.¹¹⁴⁵ 1927-ben két gótikus kórácsfödő került elő a mai lépcsőcsarnokból, párhuzamok alapján a 15. század első felére-derekára keltezték őket.¹¹⁴⁶

Pásztón régészeti és műemléki kutatás során kerültek napvilágra a 15. századra keltezhető iskolamester ház részletei. A háromosztatú épület középső helysége volt a konyha, innen nyílt a két szélső helyiség, amelyek közül a déli volt a nagyobbik és ez tölthette be az oktatás helyszínének szerepét.¹¹⁴⁷

Mindhárom esetben az iskolaépület a templom közvetlen közelében, annak tözsomszédságában található, ami nem meglepő, tekintve a már korábban vázolt kapcsolatot a középkori iskola és a plébános között.

¹¹⁴² Gömöri 1996 69-78.

¹¹⁴³ Gömöri 1996 71.

¹¹⁴⁴ Komáromy 1960 3.

¹¹⁴⁵ Komáromy 1960 8-15.

¹¹⁴⁶ Komáromy 1960 15-18.

¹¹⁴⁷ Valter 1987 278-279.

5. Ispotályok

Az ispotályok szerepének kutatásáról a városfejlődésben már korábban szoltunk, ennek megfelelően topográfiai helyzetüket is szükséges röviden áttekinteni.¹¹⁴⁸

Az általunk vizsgált területeken ismert ispotályok közül a legtöbb a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjába tartozik, hiszen az ebbe tartozó hét település közül négyben, azaz valamivel több, mint felében állt ilyen intézmény. Ezek közül csak a debreceni helyét nem ismerjük. Két-két ispotály ismert a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok és a részleges városfunkciójú mezővárosok között, az első csoportba tartozó Pásztó és Nagykanizsa közül utóbbi ispotályának helye egyelőre ismeretlen. Az összes ismert ispotály a város szélén állt, annak egyik határát jelölve. Abban azonban nem található semmilyen törvényszerűség, hogy ez melyik szélét jelölte a településnek, hiszen Pásztó és Szécsény esetén az északi, Gyöngyösön a keleti, Telkibányán a nyugati, míg Miskolc esetében a déli határban álltak ezek az épületek.

Az ispotályok elhelyezkedésének egyik fontos tényezője a víz közelsége volt, ezért gyakran patakparton – mint pl. Szécsény – vagy esetleg melegvízes források mellett – erre más településekről ismerünk példát, min Budafelhévíz –, illetve olyan helyeken telepedtek meg, ahonnan könnyen megközelíthető volt a vízpart, pl. Gyöngyös. Ezeken túlmenően fontos volt az utak közelsége, illetve a város védelmi rendszere vagy éppen a városkapuk közelsége. Az ispotályok sokszor a település központjától nem túl távol álltak, az elkülönítés, a lakosságtól és a településtől való távoltartás inkább a lepra és pestiskórházakra volt jellemző.¹¹⁴⁹

6. Temető

A települések temetői elsősorban a templomok közül helyezkedtek el. A vizsgált területekről is ismerünk írott és régészeti adatokat a temetőkre, a templom körüli temetőkre.¹¹⁵⁰ Érdekes kérdést vet fel az orsós utcaszerkezet, amikor a templom az utca

¹¹⁴⁸ A középkori Magyarország ispotályainak topográfiai áttekintésére lásd Majorossy-Szende 2008 442-447.

¹¹⁴⁹ Majorossy-Szende 2008 446.

¹¹⁵⁰ Az írott forrásokra való hivatkozásokat lásd korábban. Régészeti adatok: Miskolc-Újváros plébániatemplomának temetője a mai Hősök tere északi részén kerültek elő: HOMÉ 47/2008 174.; Szerencsen a templom mellett kertrendezési munkálatok során 11. századi érmével keltezett csontvázak kerültek elő: RF. 1967 77.; Sajószentpéter-Kiskassa területén a Szent Péter templom temetőjének feltárása: Régészeti kutatások 1998 164., Sárospatakon a templom körül a temető 59 sírját is feltárták, a gyermeksírokban 15. századi övveretek, 15-16. századi párták voltak: RF. 1968 87., Ónodon a Várban az első plébániatemplomhoz kapcsolható temető sírjai is előkerültek, mellékletként S végű hajkarika is előkerült: RF. 1987 92., RF. 1988 81., RF. 1989 66., Tomka 2000 160-161., Sajókázán is előkerült a

kiszélesedő részén helyezkedik el, hiszen nyilvánvalóan az egyházi szabályozás miatt a temető alapvetően itt is a templom mellett, valószínűleg kerítőfállal körülvett területen helyezkedett el. A kérdés az, hogy vajon a késő középkor során is fenn tudott-e maradni ez a megoldás. Sajnos éppen az ilyen templomok környezetében nem nagyon történt régészeti kutatás, így az ilyen topográfiai elhelyezkedésű temetők kiterjedéséről, használati idejéről kevés adatunk. A babócsai Szent Egyed templomot körülvevő temető részleteit feltárták, használati idejét ásatója a település 1566. évi török megszállásáig határozta meg.¹¹⁵¹

A mezővárosok esetében is fontos kérdés, hogy a temetkezési jog alapvetően a plébániákhoz tartozik, azonban egyes esetekben kolostorok és kápolnák is kapnak jogot a temetkezésre. A kolostorokban az ott elhunyt szerzetesek számára tartottak fenn temetőt, a temetkezési jog kérdése akkor merül fel, ha világiak is temetkeznek ide, általában az alapító és családja, valamint leszármazottaik, illetve a későbbi adományozók. Ez azonban, amennyiben az írott források erről nem számolnak be, akkor csak régészeti módszerekkel különíthető el. A vizsgált területeken is vannak temetők a kolostorok mellett is, erre szolgál példaként az, hogy 1515-ben Újhelyen a pálos kolostor temetőjét említik, ami a kolostor keleti oldalán volt és amelyben ekkor épült a

temető részlete: Régészeti kutatások 2003 278., Muhi területén Leszih Andor ásatásai során a templom körüli temetőben 15-17. századra datálható mellékletekkel tárt fel sírokat: Pusztai 2000/b 129., Kiskanán a várban a templom körül a temető egy részét feltárták, összesen 66 sírt, esetenként 5 sírréteget figyeltek meg, régészeti leletek a legalsó és a legfelső sírrétegben jelentek meg; a legfelsőben Albert 1439-es denárja, vascsüngő és két díszöv; a legalsóban S végű hajkarika, mellűtű, lófog (nyaknál) és III. István denárja, újabban I. Ulászló pénz: RF. 1966 89-90., Pámer 1970 301., Buzás Gergely szíves szóbeli közlése, Gyöngyöstarjánon 12-15. századi sírokat bolygattak meg, a középkori templom körüli temető sírjaiból S végű hajkarikák kerültek elő: RF. 1972 82.; Pétervárásan a középkori templom helyén álló jelenlegi templom körül 12-13. századi sírok kerültek elő: RF. 1972 84-85.; Szécsényben a késő középkori templom belsejében falazott sírok kerültek elő: MNM Adattár XVIII. 183/1989., ugyancsak Szécsényben a ferences kolostor kutatásakor a korábban itt állt plébániatemplom temetőjének részletei is előkerültek: RF. 1992 111-112.; Valkó templomának feltárásakor sírok a templom körüli temető részletei is napvilágra kerültek: Aradi-Rózsás 1994 98.; Somogyváron a feltárások során a Szent Péter templomként azonosítható kupavári templom temetőjének sírjai kerültek elő: RF. 1982 120., RF. 1983 93., a Szent Apollinaris templommal azonosítható lelőhelyen is középkori temetkezések kerültek elő: Aradi 2007 100., Magyar 1992/b 29., Magyar 2001 154., Segesden a plébániatemplom temetőjén kívül a ferences kolostornál is került elő temető: RF. 1981 132-133., Magyar-Nováki 2005 117-118.; Bátán a Régitemető-völgyben a templom feltárásakor az azt övező temető részletei is előkerültek: Régészeti kutatások 1998 128., Gaál 1977-78 109-111., RF. 1975 72., Ódor 1999 165., Ódor 2002; Bátaszéken a ciszterci kolostor feltárásakor került elő a korai temető 48 sírja: Valter 1998 162., Ete templomának feltárásakor a temető részletei is napvilágra kerültek: Miklós-Vizi 1999; Dunaföldváron a Kisegítő iskola területére feltételezhető templom sírjai: RF. 1988 71., RF. 1989 55-56., RF. 1990 76.; Pakson a Rókus utcában kerültek elő a temető sírjai: ArchÉrt 1957 88.; Szekszáron a Munkácsi utcában előkerült sírok valószínűleg a templom körüli temetőhöz tartoztak: RF. 1970 73., Zalaegerszezen a templom mellett a temetőkápolna feltárásakor, valamint korábban is kerültek elő 14-15. századra keltezhető sírok: Kvassay 1997 61., Vándor 1997 104-107.; Csesztreg temetőjének részletei közművesítés kapcsán kerültek napvilágra: Vándor 1996 50.

¹¹⁵¹ Magyar 1990 60-72.

11 ezer szűz tiszteletére a kápolna.¹¹⁵² Szintén temetkeztek a településen álló kápolnák mellé is, a tolnavári Szent Bertalan kápolna feltárásakor 149 sírt tártak fel, amelynek nagyobbik része ugyan újkori volt, tájolásbeli eltérések alapján ennél korábbi sírok is napvilágra kerültek.¹¹⁵³

7. Monostorok, kolostorok

A monostorok és kolostorok helye és szerepe, mint vallási tér igen fontos a települések életében. Amennyiben a település plébániatemplomát, mint a közösség minden tagja által egyformán elérhető vallási teret elsődlegesnek tekintjük, úgy a másodlagos vallási terek szerepét a kolostorok tölthették be. Míg azonban a koldulórendi kolostorok feltűnését vagy meglétét egy településen belül a városiasodás részeként értékeli a kutatás, addig a monasztikus rendekhez tartozó épületegyütteseknek látszólag nem tulajdonítanak nagy szerepet a városhálózat kialakulásában.¹¹⁵⁴ Utóbbiak figyelembe nem vétele azonban nem számol azzal a központi szereppel, amelyet az ad ezeknek a rendeknek, hogy gyakran egyházi birtokok uradalmi központjai és hiteleshelyi tevékenységet is folytatnak, így vonzva a településre az ügyes-bajos dolgaikat intéző jobbágyokat és nemeseket egyaránt, ezzel központi helyé téve a települést a közvetlen környezetükben fekvő települések hierarchiájában.

Itt a vizsgált települések topográfiája szempontjából most elsősorban a településen belüli helyükkel, illetve a városra gyakorolt hatásukkal foglalkozunk.

A legkorábbi alapítású monostorok a vizsgált településeken természetesen a bencés rendhez tartoztak. Tíz olyan település van a két területen, amely ehhez a rendhez tartozott rövidebb-hosszabb ideig. Ezeknek fele királyi alapítású (Báta, Dunaföldvár, Pécsvárad, Somogyvár és Szekszárd),¹¹⁵⁵ felét pedig magánalapításként a birtokos családok, nemzetségek hozták létre legkésőbb a 13. század közepéig (Babócsa, Kapornak, Pásztó, Poroszló és Szerencs).¹¹⁵⁶ A királyi alapításúak mindegyike hiteles helyként is funkcionált, többségük a középkor végéig. A monostor és a települések viszonyáról azt tudjuk elmondani, hogy a királyi alapítású monostorok jórészt a város felett kisebb magaslaton álltak, mint Bátán, Dunaföldváron és Somogyváron. Ez

¹¹⁵² Bándi 1985 Újhely 89. regeszta 719., DI. 22709. (Arcanum CD)

¹¹⁵³ K. Németh 2006 184-185.

¹¹⁵⁴ Erre rámutat: Valter 1991 204., a koldulórendek és a városfejlődés viszonyát vizsgálta: Fügedi 1981/a

¹¹⁵⁵ Romhányi 2000 11., 25., 50., 58., 61.

¹¹⁵⁶ Romhányi 2000 10., 34., 50., 52., 65.

részben igaz Pécsváradra is azzal a különbséggel, hogy itt a monostor mögötti kiszélesedő magaslaton telepedett meg a város is, itt voltak a település plébániatemplomai, valamint itt volt az ún. felső piac is.¹¹⁵⁷ A szekszárdi monostor a „kivétel”, amely a középkori település központjában állt, a jelenlegi Vármegyeháza területén. Ez utóbbi esetében a közeli, korai település valószínűleg eredetileg a monostor szolgálatnokainak lakhelye lehetett, amelyből a késő középkorra mezőváros fejlődhetett ki – részben a monostor hiteleshelyi funkciója, részben pedig más kiemelkedő egyházi központként (pl. zarándokhely) betöltött szerepe miatt is.

A magánalapításoknál fordított helyzetet figyelhetünk meg, itt ugyanis Kapornak az egyetlen olyan monostor, amely a település felett állt, míg a többi a település területére, általában annak központjába lokalizálható. Pásztón a település szélén egy kisebb dombon az apátság mellett egyfajta egyházi központ alakult ki a középkor során – a bencés apátság 1191-ben a ciszterciek kezébe került –, és itt állt a középkor során a település plébániatemploma a hozzá tartozó plébániaépülettel, az iskolaépület, valamint a hatszögű Szent László kápolna is.¹¹⁵⁸ Babócsán a Tibold nem által alapított Szent Miklós apátságtól délre, alig 50 méterre tárták fel a település plébániatemplomát.¹¹⁵⁹ A szerencsi bencés monostort, amelyet 1247 előtt alapított a Bogátradvány nemzetség, majd 1556-ban erődítménnyé alakították, helyét a mai vár helyén kereshetjük.¹¹⁶⁰ Itt a plébániatemplom közelségében állt egykori monostor a település középpontjában alkotott egységet és ezzel együtt központot a település vallási életében. Egyértelmű tehát az, hogy a kolostor növeli a központi hely funkcióját – nem véletlenül része is a Kubinyi-féle kritériumrendszernek – és ezáltal kihat a mezővárosi fejlődésre.

A ciszterci rendhez két monostor tartozott, az egyik a már fentebb említett Pásztó, amikor egy korábbi épületet kaptak meg, amelynek helye adott volt a településen belül. A másik esetben, Bátaszéken 1142-ben alapította II. Géza király a rendházat, amelynek templomát a régészeti adatok alapján a korábbi plébániatemplom helyére építették.¹¹⁶¹ A ciszterciek megjelenésével a települést áttelepítették a monostortól délre, a Sárvíz közelébe¹¹⁶²; a település központi tere a mai Szabadság és Zrínyi utcák kereszteződésében lehetett, itt állt a templom, a plébánia és az iskola.¹¹⁶³ A

¹¹⁵⁷ Gállos-Gállos 1988 62.

¹¹⁵⁸ Valter 1987 277-279.

¹¹⁵⁹ Magyar 1992/a 57.

¹¹⁶⁰ Romhányi 2000. 65.

¹¹⁶¹ Valter 1998 162.

¹¹⁶² Sümegi 1997 210.

¹¹⁶³ Sümegi 1997 293.

14. században északnyugati irányba bővülve a település elérte a monostort, a 15. század során tovább növekedett és félkörben bekerítette a monostor épületeit, ezt a monostortól nyugatra kialakult településrészt hívták Felsővárosnak.¹¹⁶⁴ Ebben az esetben a monostor és a plébániatemplom a település két végén helyezkedett el.¹¹⁶⁵ Itt tehát a ciszterci rend maga igényei szerint formálta még az Árpád-korban a település képét, amely azonban a 15. században – a település fejlődésének köszönhetően – végül átvette ezt a formáló szerepet és természetes igényeit követve fejlődött tovább. A két érintett ciszterci monostor kapcsán érdemes azt is feleleveníteni, hogy a rend előírásai alapján lakott területtől távol kell a rendháznak megtelepülni, ezzel szemben azonban a fenti két példa azt mutatja, hogy sokkal inkább viszonylag forgalmas kereskedelmi utak mentén, a települések közelébe, illetve területére költöztek be. Ez a két példa azonban nem egyedi, további ilyenekre mutatott rá a magyarországi ciszterci monostoroknál Koszta László. Feltételezése szerint Magyarországon az a jellemző, hogy nem a ciszterciek indítják el kolostoraik környezetében a gazdasági fejlődést, hanem kihasználják a már gazdaságilag fellendülőben lévő helyeket.¹¹⁶⁶ Így szerepük egy-egy település városi fejlődésében is nyomokat hagyott.

A két nagy koldulórend, a domonkosok és a ferencesek közül az előbbi rendhez a vizsgált területeken mindössze négy kolostor tartozott. Ezek közül három, a szekcsői, a simontornyai és a debreceni magánalapítás volt, míg az igen korán, már az 1230-as években létrehozott sárospataki az uralkodócsaládhoz köthető.¹¹⁶⁷ Az első kettőnek helyét nem ismerjük, a debreceni kolostor pedig talán két évtizedig állt csak fenn, hiszen a rend mindenféle engedély nélkül próbált megtelepedni a városban – sikertelenül. A pataki kolostor helyét és szerepét a ferences kolostorral együtt a későbbiekben mutatom be.

A ferences rend különböző ágainak 17 településen volt kolostora a vizsgált területen. A koldulórendi kolostorok jellemzője, hogy a település szélén, vagy a településen kívül, de ahhoz közel telepednek meg. Két korai, 13. századi alapítású kolostor – Segesd és Sárospatak –királyi alapítású,¹¹⁶⁸ a többi azonban magánalapítás. A következőkben csak azoknak a kolostoroknak az elhelyezkedéséről és a településen

¹¹⁶⁴ Sümegi 1997 375.

¹¹⁶⁵ Sümegi 1997 378.

¹¹⁶⁶ Koszta 1993/b 121-122., Zágráb esetében ugyanez történhetett, lásd: Brigljević 1995 103-104.

¹¹⁶⁷ Romhányi 2000 20., 56., 57., 60.

¹¹⁶⁸ Romhányi 2000 56., 57.

betöltött szerepéről, illetve esetleges településalakító szerepéről lesz szó, amelyekről biztos adatunk van, így itt nem kívánok olyan kérdésekben állást foglalni, mint a nagykanizsai kolostor helyének kérdése.¹¹⁶⁹

A két korai alapítású közül a segesdi helyét az Alsóseged településrészre lokalizálják.¹¹⁷⁰ A másik településen Sárospatakon a középkor során a ferenceseken kívül több kolostor is állt, legkorábbi alapítások, a 13. század második felében megtelepedett ferences és domonkos kolostorok még az uralkodói birtokláshoz köthetőek.¹¹⁷¹ Topográfiai elhelyezkedésükben felismerhető a koldulórendi kolostorokra sokszor jellemző helyválasztás, azaz a település szélén telepednek meg, a ferencesek az északi, a domonkosok pedig a déli oldalon. A későbbiekben az oppidum északi felén levő ferences kolostor környezete fejlődik erőteljesen tovább, vallási és világi épületekkel egyaránt. A 14. század végén itt épül fel a ferencesek női testvérrendjének, a klarisszáknak a kolostora Erzsébet királyné alapításaként.¹¹⁷² A királyi birtokból való kikerülés után a Pálóczi család itt alakítja ki rezidenciáját. Később a ferencesek templomuk mellé kápolnát építettek, valamint ispotályt alapítottak, ez utóbbi alapjainak feltárása is megtörtént.¹¹⁷³ Ide, a ferencesekkel szemközti telekre lokalizálható a beginák háza, amely 1500 körül épült.¹¹⁷⁴ Ennél egy kissé egyszerűbb módon alakul Debrecen topográfiája, itt az egyetlen ferences kolostor az egykori földesúri rezidenciával szemben, a település keleti oldalán volt a Csapó utcában.¹¹⁷⁵ Szintén a földesúri lakóhely közelébe telepítette a Szécsényi család a Szécsényben általuk 1332-ben alapított ferences kolostort, sőt olyannyira előnyt élveztek, hogy a korábban itt állt plébániatemplomot szüntették meg a kolostorépítés miatt és új plébániatemplomot emeltek a település távolabbi, északi szélén.¹¹⁷⁶ Valószínűleg szintén egy korábbi templomépület helyén emelték fel a zalaszentgróti kolostort is a 15. század végén,

¹¹⁶⁹ A lokalizálási lehetőségekre: Vándor 1994 107., P. Takács-Pfeiffer 2001 108.

¹¹⁷⁰ Magyar 2001 169.

¹¹⁷¹ A ferences kolostort 1261 előtt alapították, a domonkos kolostort 1230-1238 között.: Romhányi 2000. 57.

¹¹⁷² Romhányi 2000. 57.; Erzsébet királyné klarisszákat támogató tevékenysége közismert, pl. Óbuda esete.

¹¹⁷³ Dankó 2004. 34.

¹¹⁷⁴ Dankó 2004. 35., 1500: DL 72084. (Arcanum CD) „...Dorottya asszony, Pálóc-i Imre özvegye egyrésről és Pálóczi Antal Mihály másrésről fogott bírák közvetítésével kötöttek s amelyben a Zemplén megyei Pathak oppidumban lévő régi kuria s Dorottya asszony által a Szűz Mária monostorral szemben építettett új kő kuria...” – valószínűleg ez utóbbi a beginaház épülete

¹¹⁷⁵ Módy 1984/b 121., Debrecen története I. 4. melléklet

¹¹⁷⁶ Majcher 1994 25.

hiszen alapítása erre az időre esik, azonban az épületrész régészeti kutatása során kiderült, hogy a 13. század második felében épült a templom.¹¹⁷⁷

Egyes településeken azonban a földesúr – bár nyilvánvalóan alapítóként, illetve kegyúrként kapcsolatban volt a kolostorral – inkább a plébániatemplomhoz közel tartotta fenn a rezidenciáját. Ilyen volt Ozora is, ahol az Ozorai család kastélya mellett állt a plébániatemplom, még híd is összekötötte a két épületet, a település akkori szélén, a mai Barátkút téren állt a ferences kolostor, amelyet 1418-ban alapított Ozorai Pippo.¹¹⁷⁸ Ehhez hasonló Nyírbátor is, ahol a Báthori család rezidenciájával szemközt áll a középkori plébániatemplom és innen valamivel távolabb, a település nyugati oldalán a ferences kolostor.¹¹⁷⁹ Településalakító szerepe más esetben is van a kolostoroknak, Gyöngyösön az 1330-as években alapította a Szécsényi család a ferences kolostort, amely akkor a település délkeleti végében állt és amely körül a 15. század végén – 16. század elején új városrész jött létre.¹¹⁸⁰

Ehhez hasonló fejlődést lehet megfigyelni az újhelyi pálos kolostor kapcsán is. Itt szintén a királyi birtoklás folyományaként jött létre mind az 1258-ban alapított pálos, mind az 1324 előtt alapított ágostonrendi remeték kolostora. A pálosok közvetlenül a város szélére települtek, a kolostor körül különálló településrész alakult ki, a már említett Barátság.¹¹⁸¹ Ez a településrész a mai piarista rendház környékére lokalizálható az újkori források alapján, középkori kialakulása írott források alapján nem bizonyított, de nem is kizárható.¹¹⁸² 1457-ben felsőújhelyi pálosoknak is nevezi őket egy oklevél,¹¹⁸³ 1515-ben pedig temetőjükről és az abban álló kápolnáról is hírt adnak.¹¹⁸⁴

Újhelyen kívül még két településen ismerünk pálos kolostort, Göncön és Tokajban. Előbbi romjai a településen kívül a Dobogó-hegy oldalában állnak, a városon kívül a vár alatt Gönc és Telkibánya között épült.¹¹⁸⁵ A tokaji pálos kolostor megalapítása, majd újraalapítása a Szapolyai családhoz fűződik, topográfiai elhelyezkedésére két forrásadat ad segítséget, az alapításkor „sub claro monte” azaz az ismert hegy alatt jelölést használják, egy 1476. évi oklevélben a Szapolyai Imre által

¹¹⁷⁷ Vándor 1994 107., a feltárás eredményei: 110-113.

¹¹⁷⁸ Romhányi 2000 48-49.

¹¹⁷⁹ Kubinyi 2000/b 167.

¹¹⁸⁰ Draskóczy 1984 110-111., 113.

¹¹⁸¹ Sátoraljaújhely 1261-1986. 6.

¹¹⁸² Itt szeretném megköszönni Tringli Istvánnak, hogy a témában folytatott kutatási eredményeit megosztotta velem.

¹¹⁸³ Bándi 1985. Újhely 62. regeszta 708., Dl. 14453. (Arcanum CD)

¹¹⁸⁴ Bándi 1985. Újhely 89. regeszta 719., Dl. 22709. (Arcanum CD)

¹¹⁸⁵ Romhányi 2000 27-28., Belényesy 2004 19-20.

alapított pálos kolostor, mint a Bodrog folyó kikötőjében álló szerepel. Ez alapján a település szélén, azonban az átkelőhelytől nem messze állhatott az épület.¹¹⁸⁶ A diósgyőri pálos kolostor maradványai a középkori település északnyugati szélén ma is megtalálhatóak.¹¹⁸⁷

A vizsgált települések között érdemes kiemelni, hogy csak az északkelet-magyarországi területen ismerünk pálos kolostorokat, ráadásul ezek nagyobbik része egyetlen területen, a Zempléni-hegységben találhatóak. Ebben az esetben azonban ezek a kolostorok, pontosabban egy pálos kolostorcsoport alakult ki ezen a vidéken, amelyek nem közvetlenül a településen belül találhatóak. A mezővárosi fejlődés során azonban kiemelt szerepet kaptak, szorosabb kapcsolatba kerültek a településekkel, azok lakóival, ezt jól jelzik a nekik juttatott adományok.¹¹⁸⁸

A kisebb rendek közül fentebb Sárospatak területéről már megemlítettük az egyetlen ismert klarissza kolostort, valamint említést tettem az ottani beginaházról is. Utóbbit ismerünk Gyöngyösön is, ahol a 15. század utolsó negyedében Rozgonyi János özvegye, Bánfi Dorottya alapította a ferences kolostor környezetében kialakult új városrészen.¹¹⁸⁹ Debrecen beginaházáról csak 1526 utáni írott forrás szól, közelebbi adatunk nincs az épületről és helyéről.¹¹⁹⁰ Már említettem az egyetlen olyan ágostonrendi remetekolostort, amelynek helyét többé-kevésbé lokalizálni lehet Újhely középkori topográfiájában, a sajókazai, zalakomári, szekesői és zákányi kolostorok helyéről semmilyen adatot nem ismerünk. Ugyancsak ez a helyzet a hatvani premontrei monostorral és a feltehetően szintén egykor a premontrei rendhez tartozó körösmonostori épülettel.

Végül meg kell említenünk az egyetlen idetartozó ágostonrendi prépostságot, amelyet Siklóson a Siklósi család alapított Szent Anna tiszteletére, és valószínűleg itt a korábbi plébániatemplomot kapták meg a család rezidenciájának helyet adó kisebb magaslat aljában.¹¹⁹¹ A következő birtokos Garai család is támogatta a kolostort, erről tanúskodik 15. század eleji átépítése.¹¹⁹² Ennek egyik legfontosabb, reprezentatív része a magas színvonalú és kiváló állapotban fennmaradt falképek. A szentélyben

¹¹⁸⁶ Romhányi 2000. 68., 1476: Bándi 1985. Tokaj 8. regeszta 686.; egyes vélemények szerint a kolostor templomát rejtí magában a volt kapucinus kolostor, amely az 1960-as évek elején TBC kórház volt: Ribáry-Jóó 1964 49-52.

¹¹⁸⁷ Romhányi 2000 21.

¹¹⁸⁸ Belényesi 2004 41-42.

¹¹⁸⁹ Draskóczy 1984 113.

¹¹⁹⁰ Romhányi 2000 20.

¹¹⁹¹ Romhányi 2000 58.

¹¹⁹² Lövei 1995 179.

hangsúlyos helyen a falképek között kiemelkedő helyen található Garai címeres zárókő utal a készítettőre, de a család címere több helyen is feltűnik, mint pl. a délkeleti szentélyablak bélletében. A déli hosszfalón feltűnő Sárkányrend jelvénye segíti a közelebbi datálást, azaz a falképek 1408 után készülhettek.¹¹⁹³

A birtokos szerepe nélkülözhetetlen az alapításokban és ezzel együtt a másodlagos vallási tér kialakításában is. Ezek természetesen – főleg a remete- és a koldulórendi kolostorok esetében – elvonultabb életet követve távolságot tartanak a településtől, és inkább az alapító és családja vallási igényeinek adnak helyet. Ez utóbbi például Patakon a Pálócziaknak köszönhetően sajátos megoldást hozott, hiszen gyakorlatilag saját vallási teret hoztak létre maguknak azzal, hogy rezidenciájukat a ferences kolostor környezetében alakították ki. Ehhez párosul az is, hogy valószínűleg a plébániatemplom 15. század második felében történt nagymértékű átépítését szintén a családhoz kapcsolhatjuk, bár elképzelhető, hogy a polgárság is szerepet kapott. Ebben, bár rezidenciájukat nem ennek közelében építették fel és rendezték be, nyilvánvalóan része volt a hagyományos földesúri szerepnek, és annak, hogy bármilyen kolostor nyerte el valakinek a támogatását, a település plébániatemploma ugyanúgy az ő gazdagságának és hatalmának kifejező eszköze volt, mint a kolostorok számának növelése, azok kiemelkedő támogatása. Hasonló megoldást láthatunk Debrecen és Szécsény esetében is, bár ezeken a településeken nem kimutatható az a fajta szoros kapcsolat a birtokos család és a kolostor között, mint Sárospatak esetében.

8. A rezidencia

Az oppidumok jó része birtokközpont, sokszor fő- vagy mellékrezidenciaként is funkcionált, amely része a Kubinyi-féle pontrendszernek is, annak első kategóriája. Már Fügedi Erik felismerte a földesúr szerepét a mezővárosok életében, fejlődésében, mint kiváltságokat szerző, valamint ő ismerte fel az uradalmi központ mezőváros-fejlesztő szerepét is.¹¹⁹⁴ Kubinyi András részben vitatta ezt, szerinte a földesúr vagy officialisának jelenléte a település önkormányzata szempontjából hátrányt jelentett, egyetlen előnyének a mezővárosi fejlődés szempontjából azt tartotta, hogy a falvak jobbágysai ügyes-bajos dolgaikkal kénytelenek voltak időnként felkeresni a tisztartót, amely így a település centralitását növelte.¹¹⁹⁵

¹¹⁹³ Lővei 1995 194-195.

¹¹⁹⁴ Fügedi 1981/b 336-363.

¹¹⁹⁵ Kubinyi 2000/a 17.

Milyen lehet egy rezidencia épülete a maga fizikai valójában? Az egyszerű nemesi udvarház, kúria a legegyszerűbb forma, ezt követheti a castellum, a kastély, amely többszortatú épület gazdasági épületekkel, amelyet fal vagy palánk vesz körül. Ezen felül rezidencia lehet maga a vár is. Utóbbi kettő építéséhez azonban királyi engedélyre volt szükség, míg nemesi kúriát minden nemes építhetett magának, ráadásul ezek is sokszor kőből épültek.¹¹⁹⁶ A pontos határ a vár, a castellum és a kúria között elég elmosódott, de nyilvánvalóan az erődítettség fokában van, az is megfigyelhető különbség, hogy a várak a településeken kívül, míg a castellumok és kúriák általában azon belül helyezkedtek el. A középkori magyarországi castellumok kutatása, a fogalom értelmezése Koppány Tibor munkásságához kapcsolódik, kutatása során mintegy félszáz középkori kastélyról sikerült adatot gyűjtenie.¹¹⁹⁷ A legjelentősebb bárói rezidenciák helyének meghatározásáról az írott források alapján a 15. század közepe és a mohácsi csata közötti időszakból Kubinyi András készített összefoglalást.¹¹⁹⁸ A téma legújabb összefoglalását funkcionális és reprezentációs szempontból három különböző épületegyüttes vizsgálatán keresztül Virágos Gábor készítette el.¹¹⁹⁹

Az egyik tárgyalt terület 16. századi kastélyainak összefoglalását Feld István készítette el, ebben az általam vizsgált települések közül Csenger, Kisvárd, Nyírbátor, Sárospatak és Szerencs szerepel.¹²⁰⁰ Munkájának korszakhatára azért fontos, mert az eddigi építészettörténeti kutatások szerint az 1500-as évek vége határnak tekinthető, ugyanis az ezt követő időszak lesz a reneszánsz virágkora, ekkorra jut igazán túlsúlyba az építészeti formák és alaprajzok alapján ez a stílus.¹²⁰¹ A gazdagabb építészeti kiképzésű, a falu plébániatemploma mellett felépült többszortatú nemesi udvarházak az ország középső területén a 14. század végétől ismeretesek, mint a nemesség legfelső rétegének lakóhelye. Ilyen lehetett a várpalotai vár előzménye és a tari castellum.¹²⁰²

A vizsgált településeken sok esetben szólnak írott források curiáról, castellumról vagy éppen várról, itt azonban mindkét vizsgált terület esetében csak néhány olyan példát érdemes kiemelni, amelyeknél egyáltalán vizsgálni lehet a rezidencia meglétét, annak valamilyen földesúrhoz való kötését, illetve a rezidencia építése, kialakítása és a

¹¹⁹⁶ Kubinyi 1991/b 212.

¹¹⁹⁷ Koppány 1999

¹¹⁹⁸ Kubinyi 1991/b 211-228.

¹¹⁹⁹ Virágos 2006 81-110.

¹²⁰⁰ Feld 2000 – itt részletesen olvasható a nemesi lakóhelyek kutatástörténete 1-8., illetve a tárgyalt terület kastélyainak kutatástörténete 9-33.

¹²⁰¹ Feld 2000 5.

¹²⁰² Feld 2000 106.

templom építése, átalakítása között feltételezhető viszonyt. Ezeknek kiválasztása elsősorban azon alapul, hogy tudjuk-e lokalizálni az épület helyét, esetleg ismerjük építészeti részleteit is. Így meg tudjuk vizsgálni a rezidencia helyét a településen belül és ennek viszonyát a plébániatemplommal.

A földesúri lakóhelytől, rezidenciától el kell különítenünk azokat az épületeket, amelyek egy-egy birtok központját képezhették, mint az officialisok székhelyei. Az olyan települések esetében, ahol ismerünk officialis említést – ami sok helyen előfordul, hiszen ez is a Kubinyi-féle kritériumrendszer része – ott valószínűsíthetünk valamilyen épületet, valószínűleg kúriát, bár ezek létét sokszor csak az írott források bizonyítják.

A 67 vizsgált északkelet-magyarországi településen bármilyen nemesi lakhelyre vonatkozó írásos vagy régészeti forrással bizonyítható adat összesen 30 esetben van. Ezek egyik csoportja a váraké, amelyek korábbi építésűek, azaz a 13. századra tehetjük kialakulásukat, a településtől távolabb, védhető magaslatokon alakultak ki, mint esetünkben Újhely, Nógrád, Dédes, Sirok és a Gönc közelében álló Amadé-vár. Fennállásuknak nem feltétlenül következménye a hozzá közel eső település oppidummá fejlődése, az azonban tény, hogy az olyan mezővárosok, illetve mezővárosi jellegű települések, amelyek ilyen korán felépült várak közelében fekszenek, nem jön létre – legalábbis a vizsgált területen – újabb, minőségi kialakítású és lakhelyként kényelmesebb rezidencia a 14-15. század során. Természetesen azt feltételezhetjük, hogy a birtok kisebb gazdasági központja számára emelnek épületet, mint például a Gyöngyösön – ahol az 1301. évi osztozkodáskor az elhatárolásban többször előkerülő Benedek ispán udvarházát,¹²⁰³ amely a templommal átellenben lokalizálható, nem birtokosi kúriaként, hanem a birtok igazgatási központjaként használták – , illetve Göncön, de olyan jelentős épületkomplexum nem jön létre, mint Nyírbátorban. A későbbi – 14-15. századi – várak a területen szintén képviselve vannak. Ónod és Kislána a legalapvetőbb példák, amelyek területén egy korábbi udvarház fejlődött tovább várrá. Hasonló fejlődési vonalat mutat Balassagyarmat is, amelynek a 13. század végén említett tornya, amely valószínűleg egy korai nemesi lakóhely lehetett, adta a később kialakult castellum és castrum alapját, ellenben temploma helyének ismerete nélkül viszonyuk nem meghatározható. Diósgyőr egy a kutató által nemzetiségi várnak tartott korai objektumból alakult valódi rezidenciává, hiszen fekvésénél fogva a késő

¹²⁰³ Valter 2002 89., AOkm. I. 3. oklevél 3.

középkor során nem jól védhető helyen alakult ki.¹²⁰⁴ Ugyanez megállapítható Kisértő és Ónod esetében is, előbbi egy lankás domboldalon, utóbbi pedig a Sajó gázlója melletti sík területen áll. Kisvárdra vára az alig fél évszázadot megélt castellum helyére épült a 15. század második felében. Ezekben az esetekben egy általában kisebb, kevésbé vagy egyáltalán nem erősített épületet alakítanak át. Az építkezés ideje általában a 14. század vége – 15. század vége közötti időre tehető. Egyetlen kivétel Diósgyőr, amely Nagy Lajos király uralkodásának idején már jelentős királyi mellérezidenciává épült ki, melyet a 15. század során, már mint királynéi „jegyajándékot”, tovább fejlesztenek mindenkori birtokosai, az uralkodók hitvesei.

Az épületek jelentősebb átalakítása, átépítése a 15. század végén – a 16. század elején történt meg, melynek során szinte minden erről a területről ismert épületkomplexumnál megfigyelhető, hogy a lakó- és reprezentatív helyiségek díszítésére már a korai reneszánsz stílusú kőfaragványok kerülnek, részben ajtók és ablakok elemei, illetve ezen túlmenően díszítőelemek töredékei, mint például kandallók részletei. A kandallókon túl a klasszikus fűtőberendezések, a kályhák sem maradnak el. A rezidenciák kialakításában fontosnak számító leletcsoportok feltűnése, gyakorisága és minősége is megmutatja, hogy jelentős, a tulajdonosaik által nagy gonddal fejlesztett központokról beszélhetünk, amelyek ráadásul mindegyik esetben a település központjának részei voltak.

A castellumok száma is jelentős, többségüket azaz Vásárosnamény, Hatvan, Nagykálló, Csenger, Hajdúböszörmény, Mátraverebély, Tiszacsege és Szakoly kastélyát, csak írott forrásokból ismerjük.¹²⁰⁵ Hatvan esetében helyét meg tudjuk határozni, de módszeres régészeti kutatás hiányában részletei semmilyen mértékben nem ismertek. Azonban a castellumként említett épületek mérete és kialakítása is változó, valószínűleg ez az épülettípus is a korábbi, egyszerű udvarházak helyén alakult

¹²⁰⁴ Czeglédy 1988 87-94.

¹²⁰⁵ Hatvan castellumának első említése 1493-ból ismert, a Hatvani család emelte valamikor a 15. század második felében, majd valószínűleg a 16. század közepén ennek helyére épült a végvár – utóbbi helyét a jelenlegi Grassalkovich út – Bátya utca – Thurzó utca környékére lokalizálják: Koppány 1999 152., RF. 1958 73., RF. 1959 111.; Nagykálló birtokosa, Kállai János 1457-ben V. László királytól engedélyt kap, hogy „érdemeire való tekintettel azt a kegyet adja neki, hogy szabolcsmegyei birtokainak bármelyik központjában fából való kastélyt illetőleg erődítményt emelhesse, de avval a megszorítással, hogy avval a király egyetlen alattvalójának se okozhasson kárt. Meghagyja azért Szabolcsmegye comesének, vagy vicecomesének és szolgabíráinak, hogy a kastély felállításában és annak a megtartásában Kallo-i Jánost semmiben se akadályozzák” – ezen túlmenően azonban középkori adat nem maradt fenn róla: DL. 15191. (Arcanum CD), Koppány 1999 161.; Kisvárdra: Koppány 1999 165.; Vásárosnamény: SzSzMT II. 420.; Szakoly: Középkori oklevelek 2000 97. oklevél 169.

ki. Ennek nyomai mind a *tari castellum*, mind a nyírbátori épületegyüttes kutatásánál napvilágra kerültek.¹²⁰⁶

Egyre több részletet a további kutatások is felszínre hoztak, hiszen jelentős földesúri *castellum* állt Sárospatakon is. A 14. század utolsó évtizedében a Perényi családhoz került a település mintegy 40 évre, majd a Pálócziak birtokolták egészen a mohácsi csatavesztésig. Ennek megfelelően két kúriáról tudunk a település két végén. A Perényiek udvarháza valószínűleg a város déli részén a városmagban állhatott. A Pálócziak egyik kúriája a Bodrog partján állt, a másik a város felső, északi végén, a mai Szél-dombon, kb. 1 kilométerre északra a városmagtól, a plébániatemplomtól északkeletre fekszik, közel a Nagy úthoz (ma Dobó Ferenc utca), amely összekapcsolta a településsel.¹²⁰⁷ Az eredeti kúria építési idejét pontosan nem ismerjük, 1461-ben említik először az épületet,¹²⁰⁸ majd 1465-ben Pálóczi László már arra kap királyi engedélyt, hogy ezt a kúriát vár módjára árokkal, falakkal és védőművekkel erősíthesse meg.¹²⁰⁹ Ezt az épületet sikerült feltárni J. Dankó Katalinnak.¹²¹⁰ Azt figyelhetjük meg, hogy az eredetileg királyi kézben levő település a 14. század végére kialakult központját, amelyben a plébániatemplom, valamint vélhetően a királyi kúria, illetve a közelben a Bodrog átkelőhelye is volt, az új birtokos Perényi család elhagyta. Új rezidenciáját a város déli végén alakította ki, ahol a domonkos kolostor a 13. század első harmada óta állt. Amikor azután Patak a Pálócziak kezébe került, ők a település ellentétes végét választották a családi kúria számára, ám valószínűleg egy már korábban is valamilyen központnak használt helyet, amelyre a 14. századi leletanyag is utal. Itt ekkor már kialakulóban volt egy kisebb egyházi centrum, így a Pálóczi család ebbe a plébániatemplomtól távol, a koldulórendekre jellemzően a település szélén kialakult egyházi megtelepedés mellett építette fel rezidenciáját, külön központot, szinte városrészt kialakítva a településen belül a maga számára. Ezt támasztja alá egy 1461. évi oklevél is, amelyben a birtokos család a közelben futó utcát – amelyet Hécze néven említenek – kívánja benépesíteni. Ezért Pálóczi László országbíró az utcának és az itt lakó népeknek kedvezményeket és kiváltságokat szerez az uralkodótól, amelyek

¹²⁰⁶ Cabello 1993 115., Virágos 2006 74.

¹²⁰⁷ Dankó 2004. 31-34.

¹²⁰⁸ DL 15664. (Arcanum CD)

¹²⁰⁹ Koppány 1999. 195., Dankó 1990. 217-226.

¹²¹⁰ Koppány 1999. 195., Dankó 1990. 217-226., RF. 1989. 70.

elsősorban a királynak fizetendő és nyújtandó szolgáltatások alóli felmentést jelentik.¹²¹¹

A legalacsonyabb kategóriába tartozó Tar castellumának épülete a templomdombtól árokyszerű úttal elválasztva álló dombhát nyugati oldalán került feltárássra árokkal és sáncsal övezve, bár ezek csak igen korlátozott védelmet nyújtottak. Ennek kialakítását a 15. század első negyedére tehetjük a Tari család birtoklásának idejére.¹²¹² Ez a viszonylag kisméretű birtokközpont és egyben rezidencia, egy kisméretű, igazi oppidumnak nem nevezhető, mezővárosi jellegű településen az itt élő birtokos család igényeinek megfelelő, ám a korszak nemesi lakhelyei kialakításának „divatját”, illetve irányvonalát követő épületet ismerünk meg a 15. század elején, majd az átalakítás után, a század végén, illetve a következő század elején.

Szécsény a 13. század végétől a Szécsényi család birtokában volt. A korábbi, megerősített udvarházból feltételezhetően 1440 körül ifjabb Szécsényi László építtette a castellumot, majd 1451-ben az itt tartózkodó Hunyadi János adott engedélyt megerősítésére. Ez az épület a település nyugati oldalán az Ipoly feletti dombon állt, a jelenlegi Forgách-kastély helyén.¹²¹³

A harmadik kategória az udvarházak azaz kúriák sora. Mint a kastélyok esetében, itt is sok olyan településről tudunk, amelynek kúriáját csak az írott források említéséből ismerjük, mint Pásztó, Sajókaza, illetve a régészeti feltárások jelzik egykori létezésüket és helyüket, mint Heves esetében. Utóbbi késő középkori birtokközpontjáról írott forrást nem ismerünk, azonban régészeti adatok szerint a 15. század második felében épült plébániatemplomtól nyugatra, a Hunyadi János út és az Erkel Ferenc út sarkán épületmaradványok melletti törmelékben 15-16. századi cseréptöredékek kerültek elő, amelyek módosabb udvarházra engednek következtetni. Erre a területre valószínűsíthető a korábbi településmag is, hiszen az Erkel Ferenc utca területén településjelenségek mellett 13-14. századi cseréptöredékek is felszínre kerültek.¹²¹⁴ Az ide feltételezhető birtokközpont épületéről, annak kialakításáról nincs pontosabb képünk, azonban az ismert topográfiai adatok alapján azon központok közé tartozhatott, amelyeknél közvetlenül a templom mellett alakul ki a birtokigazgatás központja.

Az írott források alapján a kúriák közé tartozott egykor a terület egyik legjelentősebb és talán legjobban kutatott főúri rezidenciája, ez pedig a Báthori család

¹²¹¹ DL. 15664. (Arcanum CD)

¹²¹² Cabello 1993 100., 116., 1. ábra

¹²¹³ RF. 1974 139., Koppány 1999 213-214., Régészeti kutatások 2002 273-274.

¹²¹⁴ Fodor 2001 69-70.

Bátor oppidum központjában, a plébániatemplomtól mintegy 100 méterre állott épületkomplexuma. Az itteni központ írott forrásainak és régészeti-műemléki kutatásainak már jelentős, ha nem is teljes eredményei vannak.¹²¹⁵ A települést a középkorban birtokló Bátori család több tagja már 1354-ben is itt, saját kúriáiban élt, amely az oppidumot felosztó oklevélből derül ki, ezek egy része talán a szintén itt említett Nemesulcha területén lehetett. Mindössze a település papjának curiája és a Szent György templom kegyurasága maradt közös.¹²¹⁶ 1433-ban ismételen a település kúriáiról esik szó.¹²¹⁷ Az 1496-ban említett ház vagy kúria azonban valószínűleg már megegyezik azzal, amelyet 1517-ben és 1524-ben Báthori András Bátor városában lévő házának vagy nemesi kúriájának mondanak.¹²¹⁸ A több, loggiás szárnyból álló épületegyüttes kialakításának ideje a 15. század végére, illetve a 16. század elejére tehető, az épület nyilvánvalóan nem erősségnek, hanem reprezentációs célokkal épült. A régészeti kutatások eredményei alapján kibontakozó építészeti kép mellett a régészeti leletanyag is árulkodik a rezidencia gazdagságáról.¹²¹⁹

A Debreceni család – amely a család névadó települését kihalásukig, azaz a 15. század első éveig birtokolta – birtokai központjában már igen korán felépítette kúriáját, melyet a mai Kálvin tér – Csapó utca – Vár utca által határolt terület délkeleti részére lokalizálnak.¹²²⁰ Az épületegyüttes azonban nem az akkorra már kialakult egységes településközpontban, azaz a Szent András plébániatemplom mellett, a piactéren foglalt helyet, hanem attól valamivel távolabb és szorosabb kapcsolatban valószínűleg inkább a közvetlen szomszédságában a család által alapított kolostorral lehetett.

Összességében az fentebb ismertetett, részleteiben feltárt birtokosi rezidenciák fejlődéséről elmondhatjuk, hogy részben már a 15. század első felében is találunk köztük egyéni, a reprezentatív kiképzésre mutató megoldásokat, ám az igazi kényelmi-reprezentatív fejlesztéseket a 15. század végén – 16. század elején hajtják végre, építészetiileg az éppen feltűnő reneszánsz jegyében, a mindennapi tárgyak, objektumok szempontjából pedig elsősorban az udvar szokásainak, igényeinek valamilyen szintű, nyilván azért szerényebb kiképzésében. Erre mutatnak az előkerült kályhacsempe-

¹²¹⁵ Castellum: RF. 1958 75., RF. 1959 112., RF. 1969 90., RF. 1970 90., RF. 1989 64-65., RF. 1990 83., RF. 1992 101., Régészeti kutatások 2002 247-248., ArchÉrt 1959 214., Virágos 2006; Plébániatemplom: Gróh 1893, Entz-Szalontai 1969, Entz 1993, Papp 2005, Németh 2006, Simon 2009, Feld 2009

¹²¹⁶ Dl. 4407. (Arcanum CD)

¹²¹⁷ Középkori oklevelek 2000 50. oklevél 104.

¹²¹⁸ 1496: Dl. 30059. (Arcanum CD), 1517: Dl. 67193. (Arcanum CD), 1524: Dl. 30082. (Arcanum CD), Dl. 32601. (Arcanum CD)

¹²¹⁹ Virágos 2006 68-78.

¹²²⁰ Módy 1984/b 118.

töredékek, melyek között akad nem egy helyen az ún. lovagalakos kályhához köthető, illetve más, szintén ide vezethető darabok is.

9. A rezidencia és a plébániatemplom viszonya

A rezidenciák áttekintése után a forrásadottságokat is figyelembe véve néhány települést tudunk kiemelni, amelyek esetében érdemes megvizsgálni a rezidencia és a plébániatemplom viszonyát, illetve a földesúr által esetlegesen utóbbi építésére gyakorolt hatását. Ez utóbbi esetében főleg a földesúr, mint kegyúr anyagi támogatása alapvető volt, hiszen az ő meghívására érkezhettek mesterek a településre a templom építéséhez is, esetleg a saját rezidenciájának építésekor itt dolgozók egyben a templom építésében is részt vehettek.

A településkomplexumnak két nagyon fontos térbeli eleme van minden esetben, az egyik a majorsági birtok annak minden épületével, tehát a gazdasági épületekkel és a nemesi lakóhellyel, a másik pedig a templom, ezek viszonya település topográfiája szempontjából igen meghatározó elem. Maksay Ferenc szerint a nemesi lakóhelyek vagy a templom mellett vagy pedig a település szélén találhatók meg.¹²²¹

A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok közé tartozó települések között a ránk maradt források szerint két olyan templom ismert, amelyek építésében szerepet vállalt, vállalhatott részben vagy egészben a birtokos család, mégpedig Debrecen és Sárospatak esetében, míg a gyöngyösi plébániatemplomról is tudjuk, hogy szintén földesúri támogatással épülhetett, bár a település maga nem volt főrezidenciája a családnak. Topográfiailag mindhárom eset különböző. Debrecenben klasszikusan a piactéren állt a templom, az oppidum középpontjában és ebben a központban, az ettől keletre levő területen állt a kúria, amelyet a 15. század második felében castellummá alakítottak át. Azonban ennek régészeti kutatása még nem történet meg, így csak feltételezhetjük, hogy a 14. század végén már gótikus stílusban kialakított, átépített Szent András templom építése mögött a Debreceni családot sejtethetjük, esetleg a település lakóival karöltve. Feltételezésünket támaszthatja alá az is, hogy a késő gótika új, jellegzetes térszerkezete jegyében épült fel ez a második periódus, amelyhez hozzáértő mestert találni, megfizetni bizonyára nem volt egyszerű dolog, különösen figyelembe véve, hogy éppen egy újonnan kialakult

¹²²¹ Virágos 2006 102.

formáról beszélünk. A castellum kialakításával párhuzamosan történhetett meg a templom 15. század közepi átalakítása.¹²²²

Sárospatakon a plébániatemplom szintén az oppidum középpontjában állt, ettől északra a Pálóczi család két kúriáját is ismerjük, itt azonban a 15. század során a földesúr és a templom, azaz a településközpont között koránt sincs szoros kapcsolat, legalábbis topográfiaiilag biztosan nem. Sőt azt kell feltételeznünk, ahogy erre korábban is utaltunk, hogy a település északi végén a ferencesek és a klarisszák megtelepedésével létrejött, majd a Pálóczi Imre özvegyének, Rozgonyi Dorottyanak a támogatásával a beginákkal kiegészült egyházi központot választották inkább.¹²²³ Másik kúriájuk, amelyet alsó várként említetnek a források, valamivel közelebb feküdt a központhoz. Azt, hogy milyen okból választották a Pálócziak ezt a távolságtartást, nem tudjuk biztosan. Csak feltételezhetjük, hogy az eredetileg királyi civitasként megismert település korábbi birtokosától, az uralkodótól kapott kiváltságai nyomán jogilag erős polgársággal rendelkezett és későbbi birtokosaival szemben esetleg szintén érvényesíteni kívánhatta ezt. Maga a plébánia már a 14. század elején exempt volt, kegyúri joga a birtokos uralkodóé volt, amelynek nyomán az itteni plébánosi cím birtokosai közeli emberei voltak. Sőt, amikor Patakot a királyi 1390-ben Perényi Miklósnak adományozta, a templom kegyúri jogát csak két évvel később, 1392-ben juttatta neki.¹²²⁴ A Pálócziak is éltek ezzel a joggal, 1486-ban adományukból iktatják be a pataki plébánost,¹²²⁵ majd 1524-ben Pálóczi Antal Raskai Mihály csanádi nagyprépostnak adja a plébánosi címet.¹²²⁶ Pálóczi Antal 1526-ban, a török elleni harcokba vonulás előtt keletkezett végrendeletéből kiderül, hogy Raskay Mihály az unokaöccse volt, húgának Katalinnak második házasságából született fia.¹²²⁷ Nyilván nem csak ebben a kérdésben élt kegyúri jogaival. Ebben, bár rezidenciájukat nem ennek közelében építették fel és rendezték be, nyilvánvalóan része volt a hagyományos földesúri szerepnek, és annak, hogy bármilyen kolostor nyerte el valakinek a támogatását, a település plébániatemploma ugyanúgy az ő gazdagságának és hatalmának kifejező eszköze volt, mint a kolostorok számának növelése, azok kiemelkedő támogatása. Sárospatak esetében azt is megkockáztathatjuk, hogy a földesúr mellett a település polgárságának is szerepe lehetett a templom átalakításában, ezt

¹²²² Módy 1991 111-112.

¹²²³ Romhányi 2000 57.

¹²²⁴ Déshy 1972 90.

¹²²⁵ Jakó I. 2486. regeszta 836., Dl. 36395. (Arcanum CD)

¹²²⁶ Dl. 68673. (Arcanum CD)

¹²²⁷ Dl. 82732. (Arcanum CD)

bizonyítja a templomban előkerült temetkezések egy része is, a feltárások során a polgárság soraiban tartozó személyek sírkövei is napvilágra kerültek.¹²²⁸ Ugyaninnen a birtokos családok tagjainak sírkövei is ismertek, elsőként 1519-ből a Pálóczi testvérek, Antal és Mihály vörösmárvány síremléke.¹²²⁹ Ilyen típusú temetkezéséhez való jogot Északkelet-Magyarországon Miskolcra is ismerünk, ahol több polgári-kisnemesi temetkezés került feltárássra. Ráadásul ezen a településen az írott források bizonyítják a polgárság szerepét az építkezésekben is – hiszen már 1411-ben Zsigmond király szabad papválasztást biztosít az itt lakóknak –,¹²³⁰ amelyet a későbbiek során is megerősítenek a királynék, akik mint a diósgyőri uradalom részét, birtokolják a települést.¹²³¹ Emellett a településen a birtokosnak nem volt semmilyen rezidenciája, ami nem meglepő, tekintve, hogy az uradalom központja, Diósgyőr alig 6,5 kilométerre fekszik innen. Valószínűleg valamilyen önállóság jele is a polgárság templomba temetkezésének lehetősége. Patakon ezt hangsúlyozhatja az is, hogy a Pálócziak az egyháztól távol alakítják ki otthonukat. Talán a polgárság önállósága az ok, amely ahhoz vezet, hogy a kolostorok mellé költözve, inkább ezek élvezhetik a birtokos kegyét.

A harmadik település Gyöngyös, amelynek plébániatemploma talán az egyik legkülönlegesebb és leghatalmasabb Északkelet-Magyarországon, különös helyzetben van, hiszen birtokosai a késő középkorban nem éltek a településen, csak fejlesztésében vettek részt.¹²³² Ez utóbbinak éppen a templom az egyik legkésebb bizonyítéka, – amely az észak-déli irányú útvonal kiszélesedésének közepén áll, a pataktól keletre, a később kialakult kelet-nyugati irányú út közvetlen szomszédságában –, hiszen már a 14. század közepén, 1350 körül, az akkori birtokos Szécsényi Tamás és felesége támogatásával alakítják át az álló templomot, ebből az időszakból Szécsényi Tamás és első felesége egyesített címerét viselő címerkő tanúskodik. Ezt követően a 15. századi két részletben történő átalakítást a templom kutatója már az új birtokoshoz, Rozgonyi

¹²²⁸ Gervers-Molnár 1983. 22.

¹²²⁹ Gervers-Molnár 1983 23-24., 1644-ben Dayka István 100 ezüst tallért hagyott a templomra azért, hogy a templomban mégis megengedték számára a temetkezést, míg Bonis Mihály 50 tallért fizetett, hogy feleségének és leányának a temetkezési helyet adjanak: Források 1965 73. regeszta 52-53.

¹²³⁰ Fejér CD X/5. 78. oklevél 182-183.

¹²³¹ 1490-ben Beatrix királyné figyelmezteti János miskolci plébánost arra, hogy a város rendelkezik a területén fekvő összes templom ius patronatusával: Szendrei III. 123-124.; 1503-ban Anna királyné írja át Zsigmond 1411. évi szabad papválasztást biztosító oklevelét: Szendrei III. 132-133.; ezt a jogot az oppidum II. Ulászló alatt ideiglenesen elvesztette, amikor a király 1507-ben ezt a jogot az akkori plébánosnak, zalaházi Zalay Tamásnak és utódainak adta: Szendrei III. 149-150.; de ezt 1511-ben visszavonta: Szendrei III. 154-155.

¹²³² Draskóczy 1984 109.

Jánoshoz köti.¹²³³ De teljes biztonsággal nem zárható ki az sem, hogy segítségükre volt a település polgársága is.

Azt tehát kiemelhetjük, hogy ezeknél a településeknél a birtokos mellett a polgárságnak is szerep jut a plébániatemplom késő középkori kialakításában. Arra azonban rá kell mutatnunk, hogy még a templomok a késő gótika jegyében, annak legigényesebb megoldásait használva épülnek, addig a rezidenciák átépítésében, esetleg csak belső átalakításában a reneszánsz stílus kap szerepet.

A következő csoportban szintén három települést tudunk kiemelni, amelyek esetében a rezidencia kialakítása, a földesúr szerepe valamilyen módon megfoghatóvá válik. Ebben az esetben is a templom helye a legbiztosabb a települések topográfiájában, hiszen a központban foglalnak helyet. A legbizonytalanabb Kisvárda, mivel a castellum első periódusa a 15. század közepén épült, és igen korán átalakítás alá került, míg a vár építkezésénél legalább három periódust ismerünk, addig a templom építéstörténete kevésbé tisztázott. A jelenlegi templom a vár első periódusával egyidőben épülhetett,¹²³⁴ de míg a vár kutatása során reneszánsz faragványok kerültek elő, addig a templom középkori szentélye a gótika jegyében született. A templom építésében, mint földesúrnak és kegyúrnak szerepe volt a Várdai családnak is, a templom volt a temetkezőhelyük és egyes vélemények szerint a gótikus szentélyben ma is eredeti helyükön látható figurális díszítésű gyémántok egy részén a Várdai család tagjait örökítették meg.¹²³⁵ Tudatos műhelypárhuzamokra azonban nem tudunk bizonyítékokkal szolgálni.

Pásztón ugyan az itt birtokos Rátót nembeli családok udvarházait nem ismerjük, azonban a település déli részén fekvő központban fekvő plébániatemplom déli kápolnája a 15. század első felében számukra készült. Talán már a korábbi templom kialakítása is az ő nevükhöz kapcsolható, a déli kápolnában azonban már a nemzetség címere is feltűnik, ami azért is érdekes, mert a Rátót nemzetség a 14. század elején bomlik szét családokra, és ezek alapján az egykori közös birtokokon megosztoznak a családok, általában résztulajdonlással. A vizsgált területen ilyen Sajókaza és Pásztó is. Azt azonban pontosan megállapítani nehéz, hogy a települést birtokló egy nemzetségből származó három család együtt vett részt a templom építésében vagy csak közülük az

¹²³³ Valter 2002 89-102.

¹²³⁴ SzSzMT II. 22.

¹²³⁵ Németh 1983 16-17.

egyik tüntette ki támogatásával az egyházat. A déli kápolnában előkerült Rátót címer mindenesetre az első felvetést támasztja inkább alá, bár azt érdemes figyelembe venni, hogy a Tari család a Pásztótól 5 kilométerre északra fekvő Taron rendezte be főrezidenciáját és támogatta a templom építését már a 15. század elejétől. A második felvetést pedig az támasztja alá, hogy a szintén a Rátót nemzetség négy családja által birtokolt Kazán minden valószínűség szerint a Putnoki családhoz köthető az építkezés, ők bukkannak fel a legtöbbször a templom említésével együtt.¹²³⁶ Ha utóbbi állítás igaz és Pásztón is ezt feltételezhetjük, akkor két lehetőség marad, a Pásztói vagy a Kazai család. Az általam a templomról talált adatok alapján a 14. század utolsó éveiben mindkét ág tagjainak felsorolásakor a Kazai Kakas család egyik tagja, Miklós az oppidum plébánosa.¹²³⁷ Előtte mintegy negyed évszázaddal, 1372-ben Kazai Kakas fia János fiai László és János osztozkodnak birtokaikon, amikor azonban az egyházak kegyuraságát közös kézben hagyják.¹²³⁸ A 15. század végén és a 16. század elején inkább a Pásztói család tűnik fel a templommal kapcsolatban a forrásokban.¹²³⁹ Sajnos a pásztói egyházzal nagyon kevés adattal rendelkezünk, így ezek fényében csak annyit lehet feltételezni, hogy a kegyuraság – a 14. század során biztosan – közös kézben lehetett, és bár a nemzetség különböző családjai birtokolták, de együttesen.

Az eddig vizsgált települések közül a legegységelműbb kapcsolat a rezidencia/birtokos és az egyház között Nyírbátor esetében mutatható ki. A család régi, mondhatni ősi birtoka, névadója a település. A korábbiakban mind a templom előzményeiről, mind az udvarház, a rezidencia feltárásának eredményeiről röviden esett szó. Ebben az esetben a kutatások bizonyítékai alapján biztosan tudjuk, hogy Báthori András nevéhez köthetjük az építkezést, és bár a templom téralakítása, a szerkezet továbbra is a késő gótika stílusában került kialakítására, azonban a belső kialakításának részeként már megjelennek a reneszánsz kőfaragványok, többek között a bejárat feletti – utólagosan elhelyezett – feliratos címertábla, amely megnevezi az építetőket is, valamint a család címereinek újabb és újabb elhelyezése is. Nyírbátor egy forrásokkal is jól alátámasztható példa arra, hogy kapcsolódik össze a birtokos kegyúri szerepe az építkezéssel, hogy nem csak a szertartásokon vesz részt, „követeli meg” helyét, hanem annak pompáját is alakítja a rangjának megfelelő reprezentációs szintre, kissé talán magánegyház módjára. Ami igazán érdekes, hogy itt van lehetőség pontosan

¹²³⁶ Simon 2002 111.

¹²³⁷ 1395: Fejér CD X/3. 176.

¹²³⁸ Dl. 89424. (Arcanum CD)

¹²³⁹ 1489: Dl. 38799. (Arcanum CD), 1509: Dl. 90296. (Arcanum CD)

megfigyelni azt is, hogy egy időszakban – még ha nem is feltétlenül teljesen egyszerre – épül fel a rezidencia épületegyüttese és a plébániatemplom, azonban külső kialakításukban más-más stílusban. Ismert ugyan, hogy a gótika milyen sokáig tovább él az egyházi építészetben, de mégis meglepő, hogy a világi és az egyházi épület építetője azonos, talán még ugyanazt a mestert, műhelyt alkalmazta az építkezés során, stílusában azonban különbözik. Nyilván a rezidencia a lakók kényelmét és társadalmi pozíciójuk kifejezését szolgálja, a templom építésében azonban ennél sokkal határozottabb szabályok lehettek, amelyek így az erre a funkcióra kifejlesztett hagyományos formák megőrzésében jelenhettek meg.¹²⁴⁰

Szécsény Árpád-kori plébániatemploma a település nyugati részén állt, a most itt futó Nagy Sándor és Haynald utcák területére lokalizálható az Árpád-kori település is.¹²⁴¹ Itt volt tehát a korai település központja. A Szécsényi család birtoklásával azonban lassan megváltozott a település képe és a legfontosabb épületek topográfiai helye is. Az oppidum számára 1334-ben Szécsényi Tamás által megszerzett kiváltság egyik – jelen vizsgálatunk szempontjából legfontosabb – része az volt, hogy a települést fallal vehették körül, e falon belül, elsősorban az északi oldalon húzódott az eredeti településmag a templommal. A mezőváros tudatos fejlesztése során a birtokosok a ferenceseket betelepítették a 14. század első harmadában, kolostoruk helyét közvetlenül saját rezidenciájuk szomszédságában jelölték ki, feláldozva a plébániaegyházat, amelynek új épületét a település délkeleti részén, a városfal közelében jelölték ki. Mindkét egyházi épület kutatása többé-kevésbé megtörtént.¹²⁴² A késő középkori plébániatemplom feltárása során előkerült építészeti részletek alapján nívósabb kialakításra nem gondolhatunk, bár felépítésében minden bizonnyal szerepet játszott a Szécsényi család, az új templom helyének kijelölésében és felépítésében is szerepüket sejtethetjük.¹²⁴³ Az előkerült leletek, építészeti részletek azonban azt mutatják, hogy a 14. század közepén a birtokos jóval szorosabb kapcsolatot ápol a kolostorral, mint a plébániaegyházal és ez a település képén is jól megfigyelhető. Ezzel némi párhuzamot fedezhetünk fel a pataki 15. századi birtokos-plébániaegyház kapcsolattal, bár ebben az esetben a település nagysága és jelentőség nem volt akkora, mint Pataké, ezért egy ahhoz hasonló településen belüli központ itt nem jött létre.

¹²⁴⁰ A legújabb kutatási eredmények és azok interpretációja: Virágos 2006 60-80.

¹²⁴¹ RF. 1994 107-108.

¹²⁴² Ferences kolostor: Lászlai 1994 491-516., Plébániatemplom: Bodnár 1989 42-44.

¹²⁴³ Romhányi 2000 60-61.

Ónod vára a 14. század végén, az uralkodó engedélye nélkül épült, ezt utólagosan szerezte meg az Ónodi Cudar család 1416-ban Zsigmondtól. Ebből az engedélyből derül ki, hogy a várat az Árpád-kori plébániaegyház köré emelték,¹²⁴⁴ amely talán még egy darabig betölthette funkcióját is, talán már korábban udvarház is állhatott a templom mellett. A templom helyét a jelenleg is álló váron belül valószínűleg azok a temetkezések jelzik, amelyeket a palotaépület déli szárnya alatt tártak fel.¹²⁴⁵ Ugyanitt olyan bizonytalan falmaradványok is előkerültek, amelyeket a sírok alapján joggal feltételezhetünk egy esetleges templom alapfalainak. Sajnos azonban az eddig megjelent jelentések alapján biztosat nem tudunk, tehát az a megoldás sem elvetendő, hogy ezek a falmaradványok egy esetleges korábbi udvarház részei voltak, amelyekre és amely köré a későbbi vár épült. A vár építésében tulajdonképpen utóbbi továbbfejlesztését láthatnánk, melynek során a templom a kegyúr rezidenciáján belülre került, az egykori településközpontból. Az is igen valószínű, hogy e stratégiailag fontos pont, a Sajó átkelőhelye volt a település kialakulásának egyik földrajzi oka, majd a vár kiépülése után a településmag arrébb került, ahol az új templom kiépülésével is számolhatunk. Arra kérdésre nincs pontos válaszunk jelenleg, hogy az eredeti templomépület alakításában, illetve a második templom kiépítésében milyen szerepe lehetett az Ónodi Cudar családnak.

A végére maradt két olyan példa, melyeknek esetében nem kifejezetten oppidumokról, hanem inkább mezővárosi jellegű településekről van szó, és ahol viszonylag jól kutatott mind a templom, mind a rezidencia épülete, és ez komoly segítséget ad a két épület, valamint a templom és a földesúr közti viszony áttekintésére. Az első Kismén eredetileg a lankás dombtető déli kiemelkedő pontján állt a templom, az északi oldalon pedig az első periódusban megépült udvarház, valamint a nyugati oldalon egy nagyméretű, egytraktusos épület, ami talán gazdasági célokat szolgált. A feltárások során előkerült palánkerődítés korát meghatározni az ásatónak nem volt lehetősége, ezért az sem kizárható, hogy ezt a három épületet már körbevette. Ami egyenlőre biztos, hogy a 13. században a templom és az udvarház egymás közelségében állt, míg maga a település a vártól délre és keletre feküdt a várdombon.¹²⁴⁶ A templom a 15. század végére a vár azaz a rezidencia belsejébe került. Az épületben ekkorra már külön helye volt a kegyúrnak, bizonyíthatóan ide is temetkeztek, ehhez mérten a

¹²⁴⁴ ZsO. V. 2388. regeszta

¹²⁴⁵ Nováki-Sárközy-Feld 2007 86.

¹²⁴⁶ Pámer 1970 298., 300., Virágos 2006 40-60., az ónodi és kisménai vár ezen párhuzamára rámutatott: Détsy 1974-1975 193.

templom külső kialakítása is picit átlépte az egyszerű falusi plébániatemplomok kereteit. Itt az az igen problematikus kérdés, hogy a település plébániatemploma az idők során a földesúr magánegyházává vált, milyen módon maradt a közösség szolgálatában. Utóbbira egyetlen bizonyítékunk van, mégpedig a 15. század végéig kimutatható temetkezések, melyek nyilvánvalóan nem történhetek volna meg, amennyiben a templom csak a földesúr magánegyháza lett volna.

A második Tar plébániatemplom és castelluma a település központjában, hiszen tulajdonképpen ezek alkotják azt, két szomszédos dombtetőn. A templom építésében már a 14. század utolsó harmadában szerepe volt a Tari családnak, majd a 15. század elején is ők támogatják a különleges szentélymegoldás kialakítását és a templom falképeit.¹²⁴⁷ Ha ehhez kapcsoljuk a rezidencia ismertetésénél megfigyelt tényt, vagyis azt, hogy a Tariakhoz kapcsolható építési periódusban a castellum egy részének boltozatának rajzolata megegyezik a templom szintén ebben az időszakban, azaz a 15. század első negyedében, kialakított boltozatával.¹²⁴⁸ A birtokos tehát egymással párhuzamosan reprezentatív külsőt ad templomának és lakóházának, mindezt azonos mester vagy műhely keze által. Hasonlót már láthattunk Nyírbátor esetében is, ahol a két építkezés közötti stílusbeli különbség volt meg.

A fentiek alapján – összefoglalva az írott források és a régészeti, építészettörténeti kutatások alapján jobban ismert mezővárosokról ismert adatokat –, megállapítható, hogy a birtokos, még ha nem is lakik a központban, szerepet vállal a templom építésében, kialakításában, annak nivójának növelésében. Ha azonban a birtokos a településre is költözik, lakóhelyét nem feltétlenül a plébániatemplom mellett alakítja ki, hanem esetleg az általa kedvelt szerzetesrend kolostora környékére költözik. Az sem ismeretlen jelenség, hogy egy településen ugyanazon birtokos család több ága él és külön rezidenciákban laknak. Amíg azonban Nyírbátor esetében a kutatás során arra a következtetésre jutottak, hogy ezek a kúriák egy területen álltak, addig Sárospatak esetében az figyelhető meg, hogy a Pálóci család két ágának rezidenciái egymástól ennél távolabb helyezkedtek el.

A települések városiasságának szempontjából legfontosabb és leghangsúlyosabb térelemek áttekintése, szerepe a településszerkezetben azért volt fontos, mert minél

¹²⁴⁷ Cabello 1993 40-46.

¹²⁴⁸ Cabello 1993 117.

többféle ilyen elem található meg egy-egy település topográfiájában, az annál jobban erősíti a település központi funkcióját – ennek megfelelően több ilyen elem is szerepel a Kubinyi-féle kritériumrendszerben – és ezzel városiasságát. Ezen felül ezek egymással való kapcsolata, egymáshoz való viszonya fontos településalakító tényező, mint pl. az ispotályok, a kolostorok és plébániatemplomok elhelyezkedése, a rezidencia és a plébániatemplom kapcsolata. Ezek átvezetnek egy másik nagyon fontos dologhoz, a birtokos befolyásához. A birtokos erőteljes fellépése nyomán saját képére formálhatja a települést, pl Nyírbátor, amelyet nem feltétlenül kell negatívan értékelnünk a városiasság szempontjából, azonban a fontos településformáló erőt ezekben az esetekben ő képviseli.

VII. Összegzés

A disszertáció célkitűzése az volt, hogy a Kubinyi-féle kritériumrendszer továbbgondolásaként egy a városiasság szempontjából nagyon fontos elem, a plébániatemplomot több szempontból elemezze és megvilágítsa annak viszonyát a településhez és annak a településhierarchiában elfoglalt szerepéhez.

1. A településhálózat és a földrajzi helyzet kapcsolata

A két nagy vizsgált terület földrajzi képe teljesen eltér egymástól. Északkelet-Magyarország területének nagy részén az Északi-középhegység vonulata húzódik, amely tulajdonképpen a Kárpátok déli vonulata, a hegylánc lába, ahol a hegyvidék találkozik az Alfölddel, a síksággal. Részben ez a találkozási vonal, az ún. vásárvonal, illetve az itt futó nemzetközi kereskedelmi út vonalán alakultak ki a legtehetősebb központi helyek, mezővárosok, valamint az ehhez a nemzetközi kereskedelmi úthoz kapcsolódó helyi, kisebb kereskedelmi utak mentén, amelyek általában a nagyobb folyóvölgyekben, a kisebb hegységek lábainál futottak. A terület kisebb része már az Alföldön fekszik, ahol a középkor során fontos tényező volt a megtelepedésnél a vízjárta és víztől védett területek ismerete – a változó mederben és széles ártereken húzódó Tisza és a többi kisebb vízfolyás mentén.

A Dél-Dunántúl az északkelet-magyarországi területtől erőteljesen különbözik földrajzi szempontból. A Balatontól délre és nyugatra a Dunántúli-dombság területe, amelyet dombságok, hordalékkúpok, valamint kisebb folyóvölgyek és ártéri síkságok tagolnak viszonylag nagy sűrűségben. Ettől délre a sík területből emelkedik ki a Mecsek és a Villányi-hegység az ezek lábainál és völgyeiben futó utakkal. A Balaton nyugati partjához kapcsolódó terület földrajzi jellegzetességét a Kis-Balaton és annak vízjárta, mocsaras lápvíedke adja.

A Dél-Dunántúl központi helyeinek elemzése kapcsán Kubinyi András rámutatott arra, hogy ebben a régióban a falusi piachelyek, falvak aránya 32%, az alföldi régió 22%-hoz képest. Ennek oka – a terület természetföldrajzának ismeretében is – a tagolt földrajzi táj lehetett.¹²⁴⁹ Ennek az a következménye, hogy az általam vizsgált dél-dunántúli terület központi hely hálózata sűrűbb, mint az északkelet-magyarországié és talán ez az egyenletesebb eloszlás az oka annak, hogy a falusi

¹²⁴⁹ Kubinyi 2000/a 39.

piachelyek száma jóval magasabb.¹²⁵⁰ Ennek azonban valószínűleg kihatása van a templomokra is. Megfigyelésünk szerint az itteni templomok alapterülete nem nő olyan látványosan, mint Északkelet-Magyarországon. Valószínűleg a sűrűbb központi hely hálózat miatt a települések centralitása kisebb, valószínűsíthetően alacsonyabb a lakosság száma és talán ezzel van összefüggésben az is, hogy a templomok alapterületében nincs látványos növekedés. A sűrűbb és ritkább szóródásnak a központi helyek hierarchiájában lehet összefüggése az őket ellátó hátszág méretével, termelésével is.¹²⁵¹

2. Az írott források elemzésének eredményei

Az írott források elemzéséből képet alkothatunk a mezővárosi papságról, annak összetételéről. A templomban szolgáló személyzet létszámát összehasonlítva a szabad királyi városokban ismertekkel megállapíthatjuk, hogy elsősorban a legfelső kategória templomai azok, amelyekben egy időpontban legalább 2 vagy esetleg 3 káplán vagy pap szolgál a plébános mellett, illetve az átmenetinek tekinthető csoportokból is feltűnik egy-egy település (1494 Sárospatak 3 fő, 1330 Kapornak 2 fő, 1348 Nagykálló 2 fő, 1520 Kapornak 2 fő).

Megtalálhatjuk a nyomait a mezővárosi polgárság azon igényének, hogy részt vállaljon az egyházi ügyek meghatározásában és vagyonához, azaz az egyház számára jutott adományokhoz mérten. Ezért cserébe részt kér a templom belső tereinek használatából – lelki üdvé érdekében. Ilyen térelemek a kápolnák, esetleg oltárok, illetve a templomba temetkezés lehetőségének kihasználása. Ez utóbbi esetében, mint a kegyúri jog egyik fontos elemére formálnak jogot. A kegyúri jog fontos kérdés részben a plébániaegyházakban, részben a kápolnáknak és az oltárok esetében is.

A magasabb kategóriába tartozó mezővárosok sok mindenben utánozzák a valódi városokat az egyház szempontjából, de van egy finom határ, amit nem tudnak, vagy nem akarnak átlépni és ez minden igyekezetük ellenére alacsonyabb kategóriába sorolja őket, mint a királyi szabad városokat. Ilyen a céhek és az oltáralapítások kapcsolata, amit jól szemléltet a korábban említett miskolci példa, ahol nem új oltárt alapítanak a mészáros céh tagjai, hanem a meglévőkből választanak. Ráadásul a vizsgált települések közül ezt az egyetlen esetet ismerjük, amikor a céh, mint szervezet lép fel oltáralapításhoz kapcsolódóan. A templomhoz kapcsolódó kápolnák alapításánál is csak

¹²⁵⁰ Kubinyi 2000/a 27., 36.

¹²⁵¹ Erre lásd a német területekhez kapcsolódóan: Scott 2005 225-261., 283-306.

egyetlen esetben, a szabó céh által emelt gyöngyösi Szent Anna kápolnát ismerjük, mint amelyet egy ilyen közösség emelt. Ez a kevés példa azonban tovább erősíti azt a képet, hogy az ebbe a csoportba tartozó települések tölthették be a városi funkciókat az ún. városmentes területeken.

A kápolnáknak kétféle csoportját ismerjük, az egyik a templomon belüli, a másik a templomon kívüli kápolna. A templomon belüli kápolnák egyértelműen a késő középkori városfejlődés, a település lakosságának, polgárságának, gazdasági ereje növekedésének lenyomatai. A vallási lelkület, a lelki üdv megváltásának igénye találkozott a reprezentáció igényével és a megvalósítás anyagi lehetőségével.

A templomon kívül, a településen álló kápolnák a 14. századtól tűnnek fel a forrásokban, ezeket tekinthetjük a lakosság szám növekedése, vagy esetleg a település fizikai terjeszkedése miatt kialakult intézményeknek. Ez utóbbihoz kapcsolódik a plébániahatárok kérdése, amelyet a szabad királyi városok kapcsán Marie-Madeleine de Cevins próbált meghatározni, eredményei azonban – mivel részletes adatok hiányában feltételezésekre épített – erősen kérdésesek.¹²⁵²

A külső kápolnák esetében két kivétel van, az egyik a temetőkápolnák csoportja, amelynek funkciója adott, nem a közösség mindennapi lelki életét szolgálták. A másik csoport a várakban álló kápolnáké, melyeket a birtokos kegyúr saját maga – akár saját védőszentje tiszteletére, mint pl. Ozora – emeltetett saját lelki üdvére, saját és családja, esetleg udvara igényeinek kielégítésére.

3. Mezővárosi plébániatemplomok fejlődése – építéstörténeti folyamatok

A mezővárosi templomok azonosításához, keltezéséhez számos forrás vizsgálata, felhasználása volt szükséges. Ebben a kérdéskörben tehát hangsúlyosan fontos az interdiszciplinaritás azaz nem csak a régészeti, hanem az írott és képi források használata.

A templomok helyét illetően több régészeti módszer használata is lehetséges – olykor tulajdonképpen indirekt módon határozhatjuk meg a templom helyét. Így például az előkerülő középkori temetőrészlet a jelenleg is álló templom közvetlen környezetében jelezheti, hogy a templom akár középkori alapokra, akár a középkori épület felhasználásával épült¹²⁵³ vagy legalábbis annak helyére vagy egykori helyének közvetlen környezetébe.

¹²⁵² Cevins 2003/a 23-25.

¹²⁵³ Itt kell felhívni módszertani szempontból Simon Zoltán tanulmányának egyik fontos gondolatára,

A templomok építéstörténetének kutatásunk szempontjából leglényegesebb időszak a 14-15. század, amelyben Entz Géza megállapítása szerint a mezővárosi templomok átépítése megindult, illetve be is fejeződött. Entz tanulmányát vette alapul Kubinyi András is. A mezővárosiasodás fő időszakának azonban a 15. századot tekinti a történeti kutatás, hiszen a 14. században kevés oppidum adattal rendelkezünk. A 14. század második felében az északkelet-magyarországi területről Miskolcot, Sárospatakot és Sátoraljaújhelyet, míg a dél-dunántúlról Dunaföldvárat, Ozorát, Segesdet, Simontornyát, Kálmáncsát és Kőröshegyet említik először oppidumként. Láthatjuk, hogy az északkelet-magyarországi területen általában a magasabb, azaz a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok és a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé tartoznak, míg a dél-dunántúli területen a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok és a részleges városfunkciójú mezővárosok csoportjából kerülnek ki. Ez az elcsúszás valószínűleg azzal magyarázható, hogy a dél-dunántúli területen más a települések kategóriák közötti megoszlása a vizsgált legmagasabb kategóriába csak egyetlen település tartozik, így tulajdonképpen az az alatti két csoport egyes települései részben a magasabb kategória településeinek szerepét is átvehették.

A fentiek alapján fontos, hogy mit tudunk ezeknek a templomoknak mind a 14., mind a 15. században történt esetleges átalakításáról. A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjában szinte az összes templom esetében tudunk a 14. században is bővítésről, átalakításáról, átépítéséről. Az egyik kivétel a még részleteiben nem kutatott gönci templom, valamint az ismeretlen kapornaki középkori plébániatemplom. Az építéstörténetileg jobban ismert templomok esetében azonban a 15. század során is kimutatható a bővítés.

A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjában nem ismerünk ilyen adatot, míg a részleges városfunkciójú mezővárosok kategóriájában egyedül a babócsai templom újjáépítése mutat a fentiekkel hasonlóságot. Ebben a csoportban kivételt képez Szécsény, amelynek ekkor épül késő középkori plébániatemploma – azonban nem a bővítés igényével, hanem a földesúrnak köszönhető településszerkezet-változás miatt.

Érdekes az, hogy az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak csoportjában viszonylag sok 14. századi bővítést, építkezést ismerünk mindkét

mely szerint ugyan számos olyan település van, amelynek templomán nem láthatóak középkori részletek, de ha történeti források szólnak középkori templomról, akkor amíg annak ellenkezője be nem bizonyosodik, addig fenn kell tartani azt a lehetőséget, hogy a településen álló templom tartalmazhat középkori részleteket – lásd: Simon 2010 290.

területen, ám ez sok esetben egyben a templom utolsó középkori építési periódusa is. Itt tehát nyilvánvalóvá válik, hogy ennek a kategóriának a templomai a falusi plébániatemplomok felé mutatnak hasonlóságot. Itt csak 1-2 esetben tudunk arról, hogy a 15. század során ennek a kategóriának a templomai átépítésre kerültek, mint például Gyöngyöspata és Tar.

Összességében megállapítható, hogy a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok csoportjában a templomok nagy részénél mind a 14., mind a 15. század során történik olyan átépítés, bővítés, amely az épület befogadóképességét is növelte. Az alacsonyabb kategóriákban, különösen a részleges városfunkciójú mezővárosok és az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak templomai esetében a két évszázad két különböző lépést jelent. Sok esetben a 14. század az alapterület bővítésének időszaka, míg a 15. században a szentély átalakítása, illetve az egész épület belső kiképzésének reprezentatív igénnyel történő átalakítása (díszítőfestés, gótikus csillagboltozat stb.) a jellemző. Ez utóbbiban – főleg a kisebb települések esetén – a kegyúr-földesúr szerepét sejtethetjük, mint például Tar.

A befogadóképesség növelésének szükségességét, a lakosságszám emelkedését, illetve a település terjeszkedését mutatják – mint már fentebb említettem – az önálló kápolnák. Ennél tovább mutat a második plébániatemplomok 14-15. században történő megjelenése és ebben a kérdésben elsősorban az a tény kiemelkedő, hogy ezek a plébániatemplomok teljes plébániai jogokat is kaptak. Ennek talán legmegfoghatóbb példája Miskolc-Újváros plébániatemploma.

4. A települések kritériumrendszerben elfoglalt helye és a templom építészeti kialakítása

A késő középkorra a nagyobb települések már rendelkeztek plébániai jogokat bíró templomokkal. Az általam vizsgált települések esetében is néhány alacsonyabb kategóriába tartozó templom kivételével mindegyik épületre ismerünk írott forrást, amely egyben bizonyítja fennállását.

A templom településsel való késő középkori viszonyát első sorban a kegyúri jog kérdése befolyásolhatja. A kegyúri jog legfontosabb eleme a *ius praesentandi* azaz a bemutatás joga új plébános kinevezése esetén, a templom belső kiképzése kapcsán pedig a kegyúr templomba temetkezési joga, illetve az őt megillető díszes hely. A kegyúri jog átadására, illetve adományozására mindössze két templom esetében ismerünk írott forrást. Mindkét esetben a település – Miskolc és Sárospatak – a kisebb

városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok közé tartoznak és Zsigmond uralkodása idején történt meg az adományozás – Patakon 1392-ben, Miskolcon 1411-ben. Ezekből következik az is, hogy ebből a két templomból ismertünk nagyobb számban templomon belüli temetkezéseket, Miskolc esetén a 16. század második feléből,¹²⁵⁴ míg Patakról már a 15. század végéről.¹²⁵⁵ Ebben a városiasodottság felé mutató kérdésben is azt láthatjuk, hogy kifejezetten abban a csoportban bukkan csak fel, amely a városokhoz a legközelebb áll.

A templom késő középkori átalakításában a polgárság szerepvállalását azonban csak sejtethetjük, források nem szólnak róla. Azt a kérdést sem tudjuk megválaszolni biztosan, hogy a városi templomépítéshez közelálló csarnoktemplomokhoz szükséges szakemberek kinek a megbízásából kerültek az adott településekre, honnan érkezhettek. Csak sejtethetjük, hogy mivel ez a típus dél-német területről származik, így talán a Felvidék német polgársággal rendelkező városain keresztül érkezhettek erre a területre.

Egyes esetekben az átmenetinek tekinthető kategóriákban, illetve a többségében a falusi templomok megoldásaihoz közel álló épületeket felmutató csoportban akadnak kivételek, azaz olyan templomok, amelyek alapterületük vagy építészeti kialakításuk, sok esetben mindkettő szempontjából kiemelkedőek és ezek alapján akár magasabb kategóriába is sorolhatóak lennének. Ezeknek a kivételeknek számos oka lehet, természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a középkori írott források hiányos fennmaradása miatt esetlegesen a besorolásuk során kerültek alacsonyabb kategóriába – erre a kritériumrendszer kidolgozása kapcsán Kubinyi András is többször rámutatott. Azonban további adatok híján áthelyezni csak az alaprajz és alapterület okán nem lehetséges egy települést sem egyik kategóriából a másikba, itt csak a kivételek kiemelését vállalhatjuk, és feltételezhetjük esetleges magasabb kategóriába tartozását.

Ilyen kivétel a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok között Nyírbátor, a részleges városfunkciójú mezővárosok között Telkibánya, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak között Forró, Gyöngyöspata, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Mátraverebély, Rudabánya és a mecseknádasdi Schlossbergen álló templom.

¹²⁵⁴ Gyulai 1994 185.

¹²⁵⁵ Gervers-Molnár 1983 22.

Nyírbátor esetében már korábban említettem, hogy itt nyilvánvalóan hatással van a birtokos család a templomra, amelynek építését magára vállalja, mintegy kiegészítve ezzel az ebben az időszakban egyértelműen reprezentációs célokkal emelt rezidenciáját, megteremtve társadalmi és gazdasági helyzetének külső szemlélő számára is egyértelmű lenyomatát a település központjában.

A két bányaváros, Telkibánya és Rudabánya templomai valószínűleg a felső-magyarországi bányavárosok szövetségéhez kapcsolódó településeként templomai kialakításában is más irányt képvisel, sokkal inkább a szövetség többi tagjának városaihoz hasonlíthatóan. Mivel azonban éppen a szövetség tagjai voltak a kevésbé jelentős települések, amelyek nem váltak a késő középkor során királyi szabad várossá, ezért a kritériumrendszerben valószínűleg a közvetlen környezetük és az országos településhierarchiában betöltött szerepüknek megfelelő.

Egyházi szempontból kiemelkedő státuszuk játszhat szerepet abban, hogy a forrói és a mátraverebélyi templom a kategóriájában szereplőkhöz képest nagyobb alapterülettel bír. Előbbi a 13. században a megye egyházi központja, míg utóbbi zarándokhely volt a középkor során. Bár mindkét esetben kapcsolható a településhez olyan szempont, amely elősegíti a település központi szerepének kialakulását közvetlen környezetén belül, ráadásul mindkét dolog egyházi kapcsolódású, így inkább e miatt lehet hatása a templom alaprajzi növekedésére és szerkezeti megoldására, mint a központi hely funkció maga.

A másik három település esetében azonban nem tudjuk az okát ennek az ellentétnek, amely Böszörmény esetében különösen érdekes, hiszen a középkor során végig jelentős település, a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok közé tartozó Debrecen közvetlen közelében található. Valószínűleg ennek köszönhetően – és talán ebben az esetben valóban a források hiánya miatt is – olyan látványos az ellentét a település kategóriába sorolás és a templom méretei és kialakítása között.

5. A templom térhasználata

A szakrális térhasználat dinamikus elemeiről, vagyis a szertartásokról, a búcsúkról, a körmenetekről, a zarándoklatokról részletesen nem szólnak a középkori források. Helyzetükre, szerepükre a templom középkori belső térkialakításából fennmaradt tárgyak, oltárok, illetve utóbbiak létezéséről szóló források utalnak. A szakrális térhasználat helyeihez tartoznak a kápolnák, temetőkápolnák, és maguk a

temetők is. Bizonyos kiváltságos csoportoknak a templom belső részein is lehetőségük nyílt a temetkezésre. Az adott helység egyházának szakrális térhasználatának intenzitását számos ok növelhette, mint a pápai búcsúengedély, egy-egy csodatévő szent vagy ereklye, illetve védőszenthez kapcsolódó hiedelem, csoda. Ide sorolható azonban a birtokos személye is, akinek támogatása, a búcsúengedélyek és ereklyék megszerzésében játszott szerepe is fontos szerepet játszhatott ebben.

Az új templomok, kápolnák alapítása vagy a már meglévő térbeli szerkezethez idomul vagy éppen új helyzetet is teremthet, és annak alakításában is részt vehet. Építésükkel mindenképp a kiválasztott hely központosultságát és szimbolikus jelentését erősítették.

Az épületek térhasználatában beálló változások egyes elemeinek a forrásokban való megjelenését és régészetileg megfogható maradványait a vizsgált területeken már áttekintettem fentebb: ezek az oltárok, a templomokon belül álló kápolnák és a templomon belüli temetkezések. Ezen eredmények alapján azt szeretném összefoglalni, hogy milyen hatással lehetnek ezek a változások az épület térhasználatára, a település lakosságának templommal való viszonyára. Azt látnunk kell, hogy azokon a településeken, ahol a kegyúri joggal a birtokos él, illetve ahol a birtokos család jelenléte erős, ott nem bizonyítható egyértelműen, hogy a lakosság hatással lehetett a templom reprezentáció szempontjából történő átalakítására. A templom belső térelemeinek használatában kitapintható különbségek összefoglalása közelebb vihet egy-egy település településhierarchiában betöltött szerepének megértéséhez.

A templom szentélyében álló főoltár a szertartások központi eleme, ezért az építkezések során is általában kelet felől indul meg a templom építése, átalakítása a székesegyházak, városi plébániatemplomok, kolostortemplomok esetében is. Ezeknél a templomoknál előfordul, hogy elkészül a nagyméretű, jelentős kivitelű, díszes szentély, de közben az építették anyagi helyzete megváltozik, kiapadnak az anyagi források és a templom befejezése során nem tudják megőrizni az eredetileg tervezett színvonalat.

Az sem lehet véletlen, hogy a kisebb településeken nem a templom hajója kerül bővítésre – hiszen a lakosság nem gyarapodik olyan jelentősen, hogy ezt igényelné – hanem a szentély átalakítására, reprezentatívabbá tételére kerül sor. Ez természetesen a nagyobb mezővárosok csarnoktemplomai esetén szintén megtörténik, hiszen sokszor a teljes épület kerül átalakításra, mint a miskolci templom 1453 után. A mellékoltárak állítóiról szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk, hiszen a miskolci mészáros céh sem alapít saját oltárigazgatóságot létrejöttékor 1508-ban. Arra azonban már vannak

adataink, hogy a település polgárai az oltárok javára tesznek alapítványokat, akárcsak a szabad királyi városok esetében. Itt is érződik egy finom határ a településkategóriák között, hiszen a kisebb mezővárosok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosokat ebben a kérdésében ez különbözteti meg a „valódi” városoktól. Az ennél alacsonyabb – általam vizsgált – kategóriákba tartozó településeket pedig részben a melléktárok megléte, részben pedig azok száma különbözteti meg.

Többet tudunk azonban a templomon belül álló kápolnákról, amelyek bizonyítják a birtokos család és a lakosság kegyúri szerepének elkülöníthetőségét is. Pásztón a templom déli oldalához kapcsolódó kápolna építésében egyértelmű a birtokos Rátót nemzetség szerepe, míg Miskolcon, ahol a 15. század elején a település megkapja a kegyúri jogot, a mezőváros lakosságának egyik jelentős tagja, Csabai (másik nevén Miskolci) Kovács István alapítja a templom északi oldalán álló Mária mennybemenetele kápolnát 1489-ben. Egyes esetekben a birtokos és egyben a kegyúri jogokkal rendelkező család reprezentáltsága a templomban rámutat arra, hogy ezek a települések milyen mértékben voltak függő viszonyban birtokosuktól ellentétben a szabad királyi városokkal – ilyen a kiemelkedő alapterületű templomok közül Nyírbátor.

A harmadik olyan jelenség, amely a templom belső térhasználatát tükrözi a templomba való temetkezés, amely – mint fentebb említettem – a kegyúri jog része volt. Feltárások során a miskolci és a sárospataki templomokból kerültek elő sírkövek, kisebb-nagyobb kripták. A pataki templomban a legkorábbi kriptá a 16. század második feléből származik és a déli mellékhajó alatt helyezkedett el, akárcsak a 17. század első negyedében kialakított többi is. A főhajót, illetve annak nyugati felét csak a 18. században használták temetkezésre.¹²⁵⁶ Patak kapcsán a 16-17. század fordulójáról tudjuk, hogy a brebiri Melith család egyik tagjának ide temetése kapcsán az azt engedélyező Dobó Ferenc csak annyit kötött ki, hogy a felállításnál vigyázzanak, nehogy a templom belső tere nagyon megszoruljon, alkalmazkodjon a többi síremlék elhelyezkedéséhez.¹²⁵⁷ Ez alapján a templomban ekkorra már számos síremlék állt, amelyek azonban a középkorra jellemző sírlapokkal szemben már inkább a kiemelkedő tumbaszerű kora újkori síremlékek közé tartozhattak.

¹²⁵⁶ MNM Adattár III. 20/1965.

¹²⁵⁷ Gervers-Molnár 1983 33.

6. A templomok alapterülete és a településhierarchia

A település egyházi térhasználata többrettű lehet, a disszertáció témája szempontjából elsősorban a plébániatemplomok szerepe, azaz az általam elsődleges vallási térnek nevezett elem, a legfontosabb. A templom terének változása minden esetben következmény: eszköz a kegyúr – akár birtokos család, akár a lakosság – kezében arra, hogy gazdasági erejét, reprezentációs igényét kifejezze.

A templom egy-egy eleme alapterületének növelése részben a népességszámra utalhat, részben a település gazdasági erejére – amelyek nyilvánvalóan egymással is összefüggésben állnak. Fontos abból a szempontból is, hogy hogyan változik meg a templom térhasználata a településhierarchiában betöltött szerepe kapcsán.

Kutatásunk eredményei elsősorban a hajó alapterületének változása kapcsán emelték ki annak méretnövekedését elsősorban a 15. század során. Ez alapján kiderült, hogy az egyes kategóriák templomainak alapterületében mérhető különbségek vannak, még ha kisebb átfedésekkel is. Kifejezetten kiemelkedik mind alapterületében, mint építészeti minőségében az első csoport, amelybe a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok tartoznak. Ezeket a települések templomaik alapján a városokhoz közel álló, azokhoz sorolható csoport. Az ezt követő közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjába tartozó települések templomai általában ezeknél alacsonyabb színvonalat képviselnek – egy-két kivételtől eltekintve –, valamint alapterületükben is kisebbek, de még így is kiemelkedő méretűek. Már ezt a kategóriát is átmenetinek tekinthetjük a városi és falusi templomok között, azonban a legtöbb átfedést tartalmazó csoport a részleges városfunkciójú mezővárosoké, amelyek egy része a fölötte lévő kategória, míg másik része a legalacsonyabb vizsgált kategória, az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak templomaival rokonítható. Ez a csoport tehát nem csak abból a történeti forrásokból megrajzolt településhierarchia eredmények alapján tűnik átmenetinek, ahogy ezt Kubinyi András a kritériumrendszer elemzése kapcsán megállapította, de ezt tükrözik a templomok alapterületei és építészeti megoldásai is.

A kutatási eredmények vizsgált aspektusait áttekintve azt láthatjuk, hogy a kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok templomai minden szempontból kiemelkednek a többi közül és részben a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjába tartozó egyes települések is ide sorolhatóak. Ez teljesen összhangban van Kubinyi András azon megállapításával, hogy a 16 pont feletti központi

helyek városnak tekinthetők.¹²⁵⁸ Az is kimutatható, hogy a 11-15 pont közötti települések templomai valóban átmeneti kategóriát jelentenek a városok és a falvak között, míg az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak templomai inkább a falusi templomokkal mutatnak rokonságot.

Ezek alapján megállapítható, hogy az általam vizsgált legmagasabb kategóriába tartozó települések templomai mind alapterületükben, mind belső kialakításukban hasonlíthatók az átlagos szabad királyi városok plébániatemplomaihoz. A templomon túlmenően az egyházi topográfia egy vagy több eleme alapján a települések beilleszthetők a szabad királyi városok közé, a városmentes területeken pedig átvehetik azok szerepét is. Természetesen nem Budával, Pozsonnyal vagy éppen Pesttel hozható párhuzamba, hanem azokkal a szabad királyi városokkal, amelyben szintén általában egy plébániatemplom állt a késő középkor során, és a másodlagos vallási terekként értelmezhető kolostorok, ispotályok ugyanúgy megvannak.

A kritériumrendszer felhasználásához kapcsolódóan nem megkerülhető az a legújabb felvetés, hogy kibővíthető-e ez az eddigi terepkutatások nyomán megfogalmazható régészeti szempontokkal.¹²⁵⁹ Ez a kérdéskör nem új, hiszen már a kritériumrendszer kidolgozója, Kubinyi András is felvetette annak a lehetőségét – a nemzetközi módszerek és eredmények alapján –, hogy a települések topográfiai tényezőit és alaprajzát is beillessze a rendszerbe.¹²⁶⁰ Éppen azért tekintett el végül ettől, mert a magyarországi középkori települések alaprajzáinak megismerése régészeti kutatások alapján történhet meg, amely azonban akkor még több helyen nem volt lehetséges. Ez az elmúlt mintegy másfél-két évtizedben megváltozott, elsősorban a mai nagyvárosok esetében, azonban országos szinten véleményem szerint még mindig akadályt jelentene a kutatások egyenletlensége, és így a felhasználható eredmények egyenletlensége. Az azonban egy elképzelhető kiinduló pontnak tűnik, hogy egy-egy területen – ahol több egykori központi hely területén történtek nagyobb felületű feltárások – a régészeti terepi eredmények alapján összehasonlító elemzések történjenek, melyek alapján kialakulhat régészeti szempontok beillesztése a kritériumrendszerbe. Addig azonban az a lehetőség marad a kutatók számára, hogy eredményeiket kontrollként szembesítsék a kritériumrendszer szerinti beosztással, leírva

¹²⁵⁸ Kubinyi 2000/a 16.

¹²⁵⁹ Pusztai 2010 120.

¹²⁶⁰ Kubinyi 2005 23-24.

az esetleges összefüggéseket és eltéréseket, így adva lehetőséget a továbblépésre a kutatásban.

Katalógus

A katalógus az általam vizsgált két terület összesen 142 településére tartalmaz adatokat. A település mai neve és a mai megye után következik esetleges középkori névváltozata, illetve a középkori közigazgatási beosztás szerinti megye neve, majd a centralitási pontja. Ezt követően két nagyobb részből áll egy-egy településről szóló szócikk. Az elsőben a mezővárosi adatok szerepelnek, amelyek elsősorban azoknál a Bevezetésben említett megyékben fekvő településeknél részletesek, amelyeknek kategorizálását el kellett végezni. A többi helyen a Kubinyi András által meghatározott centralitási pontokat használtam, ezekben az esetekben itt csak a mezővárosra vonatkozó leglényegesebb adatok szerepelnek.

A második nagyobb rész a templomok adatait foglalja magában, elsőként elhelyezkedése, majd a történeti adatok, a templom kutatástörténete és építéstörténete, majd leírása és végül – amennyiben készült alaprajz – a templom hajójának alapterülete szerepel. Természetesen az adatoktól függően nem minden település templománál szerepel minden alkategória.

A templomokra vonatkozó történeti adatok kapcsán fontos elmondani, hogy igyekeztem az anyag nagyságára való tekintettel tömören szerkeszteni, így általában csak az egyház, plébános (ha neve ismert, akkor azzal együtt), plébánia szó szerepel. Ettől abban az esetben térek el, ha a forrás különleges megvilágításba helyezi az egyházi személyzet feladatkörét, anyagi kultúráját.

Abaújszántó (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Szántó, középkori megye: Abaúj, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- 1459 Abaúj megyei Zantho mezőváros¹²⁶¹
- 1480 előtt alapította a Szapolyai család ferences kolostorát¹²⁶²

Templom:

Elhelyezkedés:

Az egykori település középpontjában a főutca orsószerű kiszélesedő részén áll a templom.

Történeti adatok:

- 1275: Zamthou-i egyház dézsmája¹²⁶³
- pápai tized: 1334 I: 5 garas, 1335 I: 6 garas¹²⁶⁴
- 1465: Zantho-i egyház plébánosa¹²⁶⁵
- 1500-1515: Márton szántói pap¹²⁶⁶
- 1516: a település iskoláját említik¹²⁶⁷
- 1681-1751 között a templomot a reformátusok használták¹²⁶⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom a 14-15. században, gótikus stílusban épült.¹²⁶⁹ Mai formáját a 18. század végén kapta. 1771-ben hajóját újraboltozták egyetlen csehsüvegboltozattal, ekkor falazták be a hajó déli ablakait, az oldal közepe elé előcsarnokot emeltek és a szentély északi oldalára sekrestyét építettek. A templomot 1804-ben Franz Ignác tokaji építőmester felmérte és kisebb átalakításokat végzett rajta, valószínűleg ekkor készült a toronysisak.¹²⁷⁰

Leírás, méret:

Egy hajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom, amelyhez északról sekrestye kapcsolódik. Nyugati homlokzatán előreugró torony, amely négyzet alaprajzú, a második emeletről szabályos nyolcszögű. A szentély az eredeti kőbordás

¹²⁶¹ Balassa 1990 344. regeszta 116., Dl. 15374. (Arcanum CD), Dl. 65921. (Arcanum CD)

¹²⁶² Romhányi 2000 59.

¹²⁶³ Györffy I. 142.

¹²⁶⁴ Györffy I. 56., 142-143.

¹²⁶⁵ Dl. 16286. (Arcanum CD)

¹²⁶⁶ Bónis 1997 3915. regeszta 525.

¹²⁶⁷ Békefi 1910 359.

¹²⁶⁸ Tokaj és környéke 6-7.

¹²⁶⁹ Várady 1989 20., Tokaj és környéke 6-7.

¹²⁷⁰ Tokaj és környéke 6-7.

csillagboltozattal fedett, a hajó gótikus boltozata helyett barokk csehstüveg boltozatot alakítottak ki, a sekrestye dongaboltozatos. A hajó gótikus ablakait elfalazták és mind az északi, mind a déli oldalon nagyméretű barokk ablakokat vágtak. A szentély keleti, dél-keleti és déli oldalán egy-egy gótikus ablak lefaragott keretézéssel mérműveik nélkül láthatóak. A szentélyben az északi falon részben lefaragott, talapzatos tornyos gótikus szentségház van. A hajó és a szentély sarkait gótikus támpillérek támasztják.¹²⁷¹
A templom alapterülete: 363 m².¹²⁷²

Babarc (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1408 vasárnapi hetivásár (1p)¹²⁷³
- 1474 cives de Babarcz¹²⁷⁴
- 1554 Babarc város – török defterben (2p)¹²⁷⁵
- 1570-1571 Babarcza város – török defterben¹²⁷⁶
- 10 központi hely (5p)

Templom:

Történeti adatok:

- 1325, 1330, 1331 Briccius [Bereck] babarci pap¹²⁷⁷
- pápai tizedjegyzék: 1332: [nincs összeg], 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: [nincs összeg], 1334 I.: 20 báni denár, 1334 II.: 10 báni denár, 1335 II.: 5 báni denár, tizedfizető pap: Mori, Nor, Mauritius¹²⁷⁸
- 1354: Mihály a babarci egyház papja¹²⁷⁹
- 1390 IX. Bonifác pápa Jánosnak, a babarci Szent Imre egyház plébánosának székesfehérvári kanonokságot ad¹²⁸⁰
- 1426 Márk, a babarci Szent Imre parochialis egyház rectora¹²⁸¹

¹²⁷¹ Abaújszántó r.k. templom építészeti leírás KÖH Tervtár 18821, Tokaj és környéke 6-7.

¹²⁷² Abaújszántó r.k. templom építészeti leírás KÖH Tervtár 18821

¹²⁷³ Zichy V. 466. oklevél 559.

¹²⁷⁴ Csánki II. 1894 460.

¹²⁷⁵ Káldy-Nagy 1960 526. szám 68.

¹²⁷⁶ Kammerer II. 1890 399.

¹²⁷⁷ Zichy I. 290. oklevél 269., Zichy I. 368. oklevél 360., Zichy I. 376. oklevél 371., 1330: AO. XIV. 382. oklevél 234., 1331: AO. XV. 89. oklevél 52.

¹²⁷⁸ Györffy I. 264., 275.

¹²⁷⁹ AOkm. VI. 144. oklevél 227., Dl. 4446. (Arcanum CD)

¹²⁸⁰ ZsO. I. 1721. regeszta 194., MREV II. 1899 325. oklevél 267.

¹²⁸¹ Lukcsics I. 887. regeszta 184.

- 1429 Darotzi Lőrinc fia Mihály a babarci Szent Imre parochialis egyház Szűz Mária oltárának rectora¹²⁸²

- 1429 Darotzi Lőrinc fia Mihály a babarci Szent Imre parochialis egyház Szűz Mária oltárának acolytus rectora¹²⁸³

- 1429 Mihály fia Jakab a babarci Szent Imre egyház capellanus/portionarius¹²⁸⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

- Feltételezések szeimrt a jelenlegi r.k. templom helyén állt a középkori templom, esetleg az épület romjaira épült. Egyes források szerint 1524-ben épült, a török hódoltság alatt református volt, majd 1807-ben újjáépítették barokk stílusban a falu legmagasabb pontján¹²⁸⁵

Babócsa (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- vár és uradalom¹²⁸⁶

- 1360 Babolcha piaca¹²⁸⁷

- 1434 oppidum említés¹²⁸⁸

- bencés apátság első említése 1348-ból ismert, a Tibold nem alapította még valószínűleg az Árpád-korban Szent Miklós tiszteletére; maradványait Magyar Kálmán tártá fel – ez alapján a 13. század első felére datált az építkezést; a török korban helyére fürdő épült; az apátsági templomtól 50 méterre, délre feltárták a plébániatemplom maradványait¹²⁸⁹

- éves vásár¹²⁹⁰

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- 1248: babócsai egyház¹²⁹¹

- pápai tizedjegyzék: 1334 György pap 50 garas¹²⁹²

¹²⁸² Lukcsics I. 1117. regeszta 216.

¹²⁸³ Lukcsics I. 1129. regeszta 219.

¹²⁸⁴ Lukcsics I. 1185. regeszta 226.

¹²⁸⁵ KÖH Tervtár 12566, Egyházlátogatási 1999 25-26.

¹²⁸⁶ Engel: Birtok CD

¹²⁸⁷ Veszprémi regeszták 537. regeszta 211-212.

¹²⁸⁸ Magyar 1992/a 57.

¹²⁸⁹ Romhányi 2000 10.

¹²⁹⁰ Kubinyi 1989 330.

¹²⁹¹ ÁÜO. II. 128. oklevél 203.

¹²⁹² MREV II. 1899 81. oklevél 67.

- 1390: IX. Bonifác pápa a veszprémi egyházmegyei Szent Egyed babócsai egyházat felkeresőknek búcsút engedélyez.¹²⁹³
- 1442 a Szent Egyed parochiális egyház kérvénnyel fordul a pápához¹²⁹⁴
- 1455: Marcali János végrendeletében a Babócsa városban lévő Gyümölcsoltó Boldogasszony kápolna részére a testvéreivel együtt a Kisbabócsa nevű falut adta heti egy mise elmodásáért.¹²⁹⁵
- 1455: Boldogasszony kápolna, amely a plébániaegyház oldalán van¹²⁹⁶
- 1478: Babócsa plébánosa¹²⁹⁷
- 1485: János plébános¹²⁹⁸
- 1494: János plébános¹²⁹⁹
- 1501: a parochiális egyház Szent Egyed oltárának rektora, Babócsai Pál fia Mihály fordul kérvénnyel a pápához¹³⁰⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

1978-1992 között folyt régészeti feltárás a Basakert-Nárciszon területén, ahol a középkori település feküdt. 1978-1979-ben a Nagyatád felé vezető út melletti dombon, az ún. Lénárt kertenél feltárták Babócsa egyik 14-16. századi templomát és annak temetőjét – a sírmellékeltek kora alapján az ásató ezt az épületet azonosítja a forrásokban egyszer feltűnő Gyümölcsoltó Boldogasszony kápolnával. 1984-1990 között került feltárássra a Szent Egyed egyház és a Szent Miklós bencés monostor.¹³⁰¹

1. periódus: 11-12. századi halszállkás építési technikával épített, patkóíves szentélyű, téglalap alakú hajóval rendelkező 13x8 méteres téglatemplom (hajó h: 6,15m, sz. 4,85 m; szentély h. 3,55 m, sz. 3,21 m). Az épületet a 14. század derekán lebontották.

2. periódus: Felépítették a gótikus téglatemplomot, amelynek támpilléres szentélye nyújtott és a tiszszög hat oldalával záródott, az épülethez sekrestye is kapcsolódott, előkerült a karzatra vezető lépcső és a karzatot alátámasztó oszlop is; a templom nyugati és déli bejáratainak helyére a külső lépcsők adnak támpontot. A templomnak három

¹²⁹³ ZsO. I. 1362. regeszta, MonVat. I/3. 68. oklevél 57., MREV II. 1899 318. oklevél 262-263.

¹²⁹⁴ Jankovich-Bésán 1976 5. ld. még: MREV III. 1902 203. oklevél 121.

¹²⁹⁵ DL. 14915. (Arcanum CD)

¹²⁹⁶ Marcali 1995 75.

¹²⁹⁷ Magyar 1992/a 55.

¹²⁹⁸ DL. 35717. (Arcanum CD)

¹²⁹⁹ MREV IV. 1907 31. oklevél 30.

¹³⁰⁰ Jankovich-Bésán 1976 5., ld. még: MREV IV. 1907 113. oklevél 139.

¹³⁰¹ Magyar 1992/a 55.

mellékoltára volt, valamint nagyszámú idomtégla került elő. A gótikus templom pusztulásának idejét ásatója 1555-1566 körülre teszi¹³⁰²

Leírás, méret:

Egyhajós, sokszögzáródású szentélyű gótikus templom.

A templom méretei 25x10 méter, a templom alapterülete 250 m².

Bak (Zala megye), középkori megye: Zala, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1394-ben országos vásárjoggal rendelkezett, 1400-ban oppidum Book¹³⁰³

- 1418: keddi hetivásár¹³⁰⁴

Templom:

Történeti adatok:

- 1318: Szent György egyház¹³⁰⁵

- pápai tizedjegyzék: 1334: 4 garas és 13 görög denár, tizedfizető pap: Bertalan¹³⁰⁶

- 1421: István plébános¹³⁰⁷

- 1490: György plébános¹³⁰⁸

- 1505: plébános¹³⁰⁹

- 1513: plébános¹³¹⁰

- 1519: plébános¹³¹¹

- 1554: a templom tetőzet nélküli¹³¹²

Balassagyarmat (Nógrád megye), középkori név: Gyarmat, középkori megye: Nógrád, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- castellum: csak a 16. századtól ismerjük írott forrásokból, de már a középkorban építhette a Balassa család, akiknek trnya 1290-ben már itt állt, 1549-ben egy család

¹³⁰² Magyar 1990 109.

¹³⁰³ Herényi 2000 96., Csánki III. 1897 18.

¹³⁰⁴ ZsO. VI. 2650. regeszta

¹³⁰⁵ Valter 1985 79.

¹³⁰⁶ Békefi 1907 123-124., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

¹³⁰⁷ MREV IV. 1907 344. oklevél 396., 345. oklevél 410., 346. oklevél 413.

¹³⁰⁸ Dl. 19647. (Arcanum CD)

¹³⁰⁹ MREV IV. 1907 134. oklevél 159.

¹³¹⁰ Békefi 1907 124.

¹³¹¹ Dl. 47334. (Arcanum CD)

¹³¹² Katolikus 2002 34.

osztozkodásból ismerjük; helyén 1996-ban kezdett ásátásokat Majcher Tamás – eszerint a castellum a korábbi torony felhasználásával épült korai reneszánsz részletekkel¹³¹³

- 13. század végén 6 faluból álló uradalom központja,¹³¹⁴ középbirtok központja¹³¹⁵

- 1295-ben fogott bírák ítélőhelye¹³¹⁶

- 1341 és 1472 között vármegyei és nádori gyűlések színhelye¹³¹⁷

- 1330-ban említik vámját és vásárát,¹³¹⁸ hetivásárát csütörtökön tartották,¹³¹⁹ 1374-ben sokadalmáról van adat¹³²⁰

- 1405: populi et hospites in...Naghgyarmath¹³²¹

- 1437 oppidum¹³²²

- 1511 Gyarmath mezőváros¹³²³

- 3 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A középkori templom helye ismeretlen.¹³²⁴

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 30 garas, tizedfizető pap: Syxtus¹³²⁵

- 1429: Gyarmat plébániatemploma¹³²⁶

- 1468: gyarmati plébános¹³²⁷

Balmazújváros (Hajdú-Bihar megye), középkori név: Himes, majd Újváros, középkori megye: Szabolcs megye, Centralitási pont: 14

Mezőváros adatai:

- 1392: civitate sua Wyuaras¹³²⁸

¹³¹³ Koppány 1999 150.

¹³¹⁴ Nógrád 1997 206.

¹³¹⁵ Csánki I. 1890 88.

¹³¹⁶ Györffy IV. 1998 247.

¹³¹⁷ Zólyomi 1997 10.

¹³¹⁸ Györffy IV. 1998. 247., AO. XIV. 374. oklevél 231.

¹³¹⁹ 1375: Balassa 1990 152. regeszta 57., Dl. 65787. (Arcanum CD), 1405: ZsO. II/1. 4267. regeszta , 1415: ZsO V. 1038. regeszta, 1416: ZsO. V. 2249. regeszta, 2525. regeszta, 1462: Dl. 105907. (Arcanum CD)

¹³²⁰ Dl. 39136. (Arcanum CD)

¹³²¹ ZsO. II/1. 3890. regeszta

¹³²² Zólyomi 1997 11.

¹³²³ Balassa 1990 496. regeszta 181.

¹³²⁴ Nógrád műemlékjegyzék 29.

¹³²⁵ Györffy IV. 246.

¹³²⁶ Dl. 95816. (Arcanum CD)

¹³²⁷ Dl. 16701. (Arcanum CD)

¹³²⁸ Bánffy I. 316. oklevél 439.

- 1465: Mátyás király Erzsébet királynő városának, a Szabolcs megyei Ujváros más néven Balmaz oppidumnak 3 országos és hetivásártartási jogot adományoz.¹³²⁹
- 1473: Erzsébet királynő a Szabolcs megyei Ujváros oppidumnak kiváltságokat adományoz.¹³³⁰
- 1473: Szilágyi Erzsébet, Mátyás anyja megerősíti Wywaras oppidum régen élvezett kiváltságait, külön is említve a város lakosainak szabad végrendelkezési jogát.¹³³¹
- 1475: Mátyás király nyílt parancsa, hogy Erzsébet királynő Szabolcs megyei városának, Ujváros oppidumnak jobbágysait senki ne merje törvényszéke elé állítani, mert azok felett egyedül földesasszonyoknak, Erzsébetnek van jog ítélni.¹³³²
- 1475: I. Mátyás király a prelátusoknak, báróknak stb. - Litt. priv. Minthogy minden nemes és birtokos saját jobbágysai felett az ország régi szokásai szerint maga ítélni - kivéve a kriminálisokat - megparancsolja címzeteknek, hogy anyjának, Erzsébetnek Wywaras oppidumban lakó jobbágysai felett ítélni ne merészeljenek, hanem velük szemben való esetleges keresetüket Erzsébet asszony prézenciája előtt adják elő.¹³³³
- 1506: Ulászló király nyílt parancsa az összes illetékesekhez, hogy a Szabolcs megyei Ujváros oppidum népeit senki ne merje törvényszéke elé állítani és felettük ítélni, mert azok felelősségére csak a nevezett város bírása és esküdtjei előtt vonhatók.¹³³⁴
- 1508: György pécsi püspök, királyi kancellár városának, a Szabolcs megyei Ujváros oppidumnak kérésére átírja és minden pontjában megerősíti Erzsébet királynő által a város részére kiadott, 1473. március 10-én kelt privilégiumot.¹³³⁵
- 1516: Wywaras oppidum bírása: Thewrewk István felmutatta Zápolyai János erdélyi vajda előtt a város nevében Korvin János herceg által a város lakosai részére kiadott és a polgárok kiváltságaira vonatkozó oklevelet, amelyet a város részére annak minden pontjában megerősít.¹³³⁶
- 11 vagy több központi hely

Templom:

Történeti adatok:

¹³²⁹ Dl. 25996. (Arcanum CD)

¹³³⁰ Dl. 25996. (Arcanum CD)

¹³³¹ Dl. 73543. (Arcanum CD)

¹³³² Dl. 25996. (Arcanum CD)

¹³³³ Dl. 73529. (Arcanum CD)

¹³³⁴ Dl. 25996. (Arcanum CD)

¹³³⁵ Dl. 25996. (Arcanum CD), Dl. 73543. (Arcanum CD)

¹³³⁶ Dl. 73546. (Arcanum CD)

- 1470: II. Pál pápa a veszprémi püspököt utasítja, hogy az Erzsébet királyné által az egri egyházmegyében Szent Mátyás apostol tiszteletére emelt úJVárosi plébánia számára ítélje oda a tizedszedési jogot¹³³⁷

- 1471: Szent Mátyás apostol tiszteletére emelt templom rectora¹³³⁸

- 1477: János plébános¹³³⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

Az Árpád-kori település templomának alapjai is ismertek a mai várostól nyugatra.¹³⁴⁰

Báta (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 13

Mezőváros adatai:

- 1093-ban alapították bencés monostorát Szent Mihály tiszteletére, amely exempt apátság és hiteles hely volt (3p)¹³⁴¹

- 1403: officialis¹³⁴²

- 1437: Batha mezőváros¹³⁴³

- 1453, 1470, 1499, 1505 oppidum Batha (3p)¹³⁴⁴

- 1469 birtokközpont (1p) és oppidum¹³⁴⁵

- 1560 nundina [éves vásár]¹³⁴⁶

- 1479 Mihály napi és Úrnapi országos vásárok (3p)¹³⁴⁷

- 5 központi hely (3p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A település középső részén, egy magaslaton a Régitemető-völgyben feltárt templom romjai.

Történeti adatok:

- 1386 Bátai István rector¹³⁴⁸

- 1408: Dénes Alsóbáta plébánosa és esztergomi joghatóság¹³⁴⁹

¹³³⁷ MREV III. 1902 324. oklevél 203-204.

¹³³⁸ MREV III. 1902 334. oklevél 209.

¹³³⁹ Dl. 18006. (Arcanum CD)

¹³⁴⁰ Zoltai 1925 31., Németh 1997 31.

¹³⁴¹ Romhányi 2000 11.

¹³⁴² ZsO. II/1. 2421. regeszta

¹³⁴³ Dl. 63945. (Arcanum CD)

¹³⁴⁴ Csánki III. 1897 408., 1453: Dl. 106536. (Arcanum CD), 1470: Dl. 102570. (Arcanum CD)

¹³⁴⁵ Zichy XI. 1. oklevél 1.

¹³⁴⁶ Szakály 1973 107. 95. jegyzet

¹³⁴⁷ Kubinyi 2000/a 31. 67. lábjegyzet

¹³⁴⁸ Zichy XII. 43. oklevél 47.

- 1418 Dénes az alsóbátai Szent Margit egyház plébánosa¹³⁵⁰

- 1420: Himódi Pál győri egyházmegyei pap kéri a pápát, hogy adja neki, bár az övé a győri egyházmegyei Baráti plébániaegyháza és van várományosi felhatalmazása, a pécsi egyházmegyei bátai Szent Margit-plébániaegyház, amely Sárközi Dénes halálával üresedett meg.¹³⁵¹

- 1431: Bálint plébános¹³⁵²

- 1451: Simon plébános¹³⁵³

- 1451: plébános¹³⁵⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

1975-ben a Régitemető-völgy területén partfalomlás következtében téglatörmelék és embercsontok zúdultak le a Fő utcai házak udvarára. A terep rendezése után kialakított részüben Gaál Attila 3, melléklet nélküli sírt és két téglafal végződését tárta fel. A megbolygatott sírok közül az egyikből egy ún. csákóra vágott, 17-18. századi nemezsüveget, egy gyermeksírból pedig a 15. század második felére keltezett veretes pártaöv darabjait sikerült összegyűjteni. A templom nagy részét a partfal megerősítése kapcsán 1998-ban Ódor János Gábor tárta fel.

1. periódus: A 12. vagy a 13. század folyamán egy 11 m hosszú és 7,5 m széles, másodlagosan felhasznált római téglából épített, patkó alakú szentéllyel ellátott templom épült, amelyet az ásató szerint esetleg fatemplom is megelőzhetett.

2. periódus: A 15. század első felében az előző épületet a járószintig visszabontva, északi hajófalát pedig részben újra felhasználva építették fel a 29 m hosszú és 10 m széles gótikus egyházat, amelynek szentély a nyolcszög három oldalával, ám kissé aszimmetrikusan záródott. A szentélyt valamint a hajó szaknyugati és délnyugati sarkát támpillérekkel erősítették meg. A pusztulási rétegben talált faragványok a templomon nagyobb méretű, mérműves ablakok, illetve kapukeret létét igazolják, előkerült továbbá egy boltozati bordatöredék is. A belső díszítésre rózsaszín, vörös és szürke sávós festéssel ellátott vakolatöredékek utalnak.¹³⁵⁵

¹³⁴⁹ Bónis 1997 1864. regeszta 212., 1868. regeszta 213., áttételezen – az 1418. évi átírás alapján – erre az egyházra vonatkozik: ZsO. II/2. 6174. regeszta és 6250. regeszta, K. Németh 2003/a 148.

¹³⁵⁰ Zichy VI. 346. oklevél 501-504., Zichy VI. 347. oklevél 506-507. – mindkettő az 1408. évi oklevél átírása

¹³⁵¹ ZsO. VII. 1869. regeszta 432., Lukcsics I. 304. regeszta 99.

¹³⁵² Zichy VIII. 315. oklevél 449.

¹³⁵³ Zichy IX. 228. oklevél 305.

¹³⁵⁴ Dl. 81033. (Arcanum CD)

¹³⁵⁵ K. Németh 2006 38., Ódor 2002 2., Régészeti kutatások 1998 128., Gaál 1977-78 109-111., 129., RF. 1975 72.

Aa templom körüli temető sírjaiból három került feltárára, az egyik a 12. századi templom hajófalának alapozása alatt volt részben, ami az első téglatemplom előtti temető létét igazolja a területen.¹³⁵⁶ A középkori plébániatemplom mellett szórvány I. László denár került elő.¹³⁵⁷ A templomot az 1800-as évek elején lebontották.¹³⁵⁸

Leírás, méret:

A 12-13. századra keltezett, patkóíves záródású előzmény után a 15. század első felében épített, majdnem teljesen feltárt, boltozott, mérműves ablakokkal ellátott, nagy méretű gótikus egyház, a 15. századból gazdag forrásanyaggal.

A késő középkori templom teljes alapterülete 290 m².

Bátaszék (Tolna megye), középkori név: Szék/Cikádor, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- 1142-ben alapították cisztercita apátságát Szűz Mária tiszteletére, amely 1421-ig állt fenn, 1478-ig bencés rendi volt (1p)¹³⁵⁹
- 1441, 1470 opidum Zeek (3p)¹³⁶⁰
- 1574-95 piac és vásár –török defterben (3p)¹³⁶¹
- Szék város és erősség uradalma (9 helység) (1p)¹³⁶²
- 5 központi hely (3p)

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- 1274: plébános¹³⁶³
- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: nem fizet, 1333 II.: nem fizet, 1334 I.: nem fizet, 1334 II.: [nincs összeg], 1335 II.: nem fizet, tizedfizető pap: János¹³⁶⁴
- 1340: Miklós plébános¹³⁶⁵
- 1351: Miklós plébános¹³⁶⁶

¹³⁵⁶ Régészeti kutatások 1998 128.

¹³⁵⁷ K. Németh 2001 392., Ódor 1999 165.

¹³⁵⁸ Régészeti kutatások 1998 128.

¹³⁵⁹ Romhányi 2000 17.

¹³⁶⁰ Csánki III. 1897 411.

¹³⁶¹ Évszázadokon át I. 158., 163.

¹³⁶² Csánki III. 1897 402.

¹³⁶³ ÁÜO. IX. 63. oklevél

¹³⁶⁴ Tímár 1999 284.

¹³⁶⁵ Sümegi 1997 293., Zichy IV. 456.oklevél 575-583.

¹³⁶⁶ DL. 4157. (Arcanum CD)

- 1393: István plébános¹³⁶⁷
- 1394 István plébános¹³⁶⁸
- 1394 Miklós plébános¹³⁶⁹
- 1404: IX. Bonifác pápa Bodrogi Mihály cikádori plébánosnak kalocsai kanonokságot és az ottani Szent Anna oltár igazgatóságát adja.¹³⁷⁰
- 1425: István fia Tamás plébános, Imre apát ügyvédje¹³⁷¹
- 1428: István fia Tamás presbiter, a cikádori Szent Péter parochialis egyház rectora hordozható oltár és búcsúengedélyt kap¹³⁷²
- 1470: Patraházai László plébános¹³⁷³
- 1470: Szent Tamás és Zsófia kápolna – egyetlen említése, ekkor egy szőlőt adományoz Debrenetei Tamás nyitrai püspök a kápolnának, amely valahol a település belterületén állt.¹³⁷⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

1. periódus/1. plébániatemplom: Az apátság feltárásakor 48 korábbi sír került elő, ezeknek egy része korábbi a ciszterci templomnál, mert annak falait a sírokra építették, ezek az apátság alapítása előtt itt létezett korai plébániatemplom körüli temetőhöz tartoztak. Ez alapján Széken 1200 előtt két korai plébániatemplom volt (nem ugyanazon a helyen és nem egy időben), az apátság építése miatt korábbi lebontott templom helyett a monostortól délre, a Sárvíz közelében épült fel az 1970-es években lebontott második korai, széki plébániatemplom.¹³⁷⁵ Ennek a korai templomnak az építési idejét ante quem datálja az apátság 1142. évi alapítása.

2. periódus/2. plébániatemplom: Ezt a második templomot 1903-ban bontották le, köveit széthordták, alapfalai a Hősök tere alatt keresendők.¹³⁷⁶ A templomot ráctemplomnak nevezték, lebontás előtti alaprajzi jellegzetességei: keletelt, egyhajós, félköríves szentélyzáródású, nyugati homlokzatán torony, nagyméretű téglakból épült.¹³⁷⁷

¹³⁶⁷ Sümegi 1997 294., Zichy IV. 456.oklevél 575-583.

¹³⁶⁸ HO. I. 180. oklevél 285.

¹³⁶⁹ Zichy IV. 456. oklevél 575.

¹³⁷⁰ ZsO. II/1. 3226. regeszta

¹³⁷¹ Sümegi 1997 378. Zichy VIII. 27. oklevél 39. alapján azonban semmilyen ilyen plébánosról nincs szó!

¹³⁷² Lukcsics I. 1060. regeszta 210., Lukcsics I. 1063. regeszta 210.

¹³⁷³ Sümegi 1997 378.

¹³⁷⁴ K. Németh 2006 39.

¹³⁷⁵ K. Németh 2001 395., Valter 1998 162., ÁÚO. IX. 63. oklevél 103.

¹³⁷⁶ Sümegi 1997 76.

¹³⁷⁷ Sümegi 1997 211.

Becsehely (Zala megye), középkori név: Bekcsény, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1331: tizedkörzet központja¹³⁷⁸
- 1342: Bekchen-i vásár és vámja¹³⁷⁹
- 1354: országos vásár¹³⁸⁰
- 1493 oppidum¹³⁸¹

Templom:

Történeti adatok:

- a 13. század végén, illetve a 14. század elején Szent Jánosról elnevezett temploma volt¹³⁸²
- 1342: egyház¹³⁸³
- 1523: György plébános¹³⁸⁴

Bélavár (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1360: Belawar-i piac¹³⁸⁵
- 1399 - 1420: Belawar opidum-ban tartott évi vásár¹³⁸⁶
- 1458: Medenczes András Belawar mezővárosi officialis¹³⁸⁷

Templom:

Történeti adatok:

- 1163: Althavis csurgói praeceptor és bélai káplán¹³⁸⁸
- pápai tizedjegyzék: 1334: 8 garas, tizedfizető pap: Péter¹³⁸⁹
- 1421: Mihály klerikus¹³⁹⁰
- 1472: Gergely plébános¹³⁹¹

¹³⁷⁸ AO. XIX. 485. oklevél 219.

¹³⁷⁹ Dl. 3537. (Arcanum CD), AO. XXVI. 664. oklevél 440., 442.

¹³⁸⁰ Engel: Birtok CD

¹³⁸¹ Engel: Birtok CD

¹³⁸² Herényi 2000 110., Csánki III. 1897 19.

¹³⁸³ Dl. 3537. (Arcanum CD), AO. XXVI. 664. oklevél 440., 442.

¹³⁸⁴ Dl. 67663. (Arcanum CD)

¹³⁸⁵ Veszprémi regeszták 537. regeszta 211-212.

¹³⁸⁶ ZsO. VII. 2158. regeszta

¹³⁸⁷ Dl. 106549. (Arcanum CD)

¹³⁸⁸ Fejér CD II. 168.

¹³⁸⁹ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

¹³⁹⁰ ZsO. VIII. 915. regeszta 268., MREV IV. 1907 345. oklevél 411.

- 1496: Fabri Gergely a Bélavár oppidumbeli Szent Imre egyház Szűz Mária oltárának rectora¹³⁹²
- 1504: János plébános¹³⁹³
- 1690: elhagyott templomát említik¹³⁹⁴

Berekböszörmény (Hajdú-Bihar megye), középkori név: Böszörmény, középkor megye: Bihar, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1459, 1464: Bezermen oppidum, Bezermen-i tisztek¹³⁹⁵
- 9-10 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főútvonal mellett álló körítőfallal övezett templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 28 garas, 1333 I-II: 28 garas, 1334 I-II: 28 garas, 1335 I-II: 28 garas, 1136: 28 garas, 1337 28 garas, tizedfizető pap: János¹³⁹⁶
- 1345: Bente János fia Bálint a Váradtól nyugatra fekvő böszörményi kápolna káplánja, egyben a váradi Szent Péter oltár igazgatója és székesfehérvári kanonok¹³⁹⁷
- 1430: Böszörményi János fia Gál, a böszörményi Mindszentek parochialis egyház portionarius¹³⁹⁸
- 1421: böszörményi Mindszentek parochialis egyház építése¹³⁹⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom feltárását és falkutatását 1997-1998-ban M. Nepper Ibolya végezte.

1. periódus: A templom falán kívül, az északi oldalon a szentély falához illeszkedő egykori rotunda maradványai kerültek elő. Ezt a körtemplomot, fehér kváderkő és vörös színű téglasorok váltakozásával építették. A külső vakolat leverése után előbukkant a

¹³⁹¹ Dl. 70412. (Arcanum CD)

¹³⁹² MREV IV. 1907 113. oklevél 135.

¹³⁹³ Dl. 75726. (Arcanum CD), SMM 11/1980 101. oklevél 58-59., 103. oklevél 60.

¹³⁹⁴ Magyar-Nováki 2005 36.

¹³⁹⁵ Dl. 75910. (Arcanum CD)

¹³⁹⁶ Györffy I. 584., 606.

¹³⁹⁷ Bossányi I. 1916 311.

¹³⁹⁸ Lukcsics I. 1382. regeszta 253.

¹³⁹⁹ ZsO. VIII. 648. regeszta 190., Csáky I/1. 313.

visszabontott rotunda felmenő falának egy szakasza, amelyhez a későbbi templom északi falát építették hozzá.¹⁴⁰⁰

2. periódus: Ehhez az épülethez kapcsolhatóak a templom északi és déli falának egyes szakaszai. A feltárás során előkerült a nyolcszög öt oldalával záródó szentély. A lábazati javítás során előkerült mindkét falon egy-egy pasztofórium. Az apszis északi oldalához építve 140-150 cm mélységben téglából épített kripta falai kerültek elő, amely nem egyidős a szentéllyel. A nyugati fal külső oldalán, a padlástérben előkerült két befalazott, félköríves zárású, rézsús román kori ablak. Kibontásra került egy addig elfalazott és elfeledett fűgefalevél díszes fejezetekkel tagolt, alig sérült kapuzat, valamint a templomot a toronnyal összekötő nyaktag tetőzete fölött teljes épségben a harmadik, eredeti, késő román kori ablak. Ezt a periódust a templom kutatója egységesen a 12-13. századra datálja, de elképzelhető, hogy a 15. század első harmadában átalakítás történt a templomon.¹⁴⁰¹

3. periódus: 1783-1784-ben épült nyugati tornya.

4. periódus: 1824-29 közötti átépítés során alakult ki a jelenlegi templom. Ekkor a középkori szentélyt lebontva kelet felé meghosszabbították a hajót, északon és délen pedig a templombelső felé nyitott portikusokat emeltek. Elkészültek a karzatok, valamint és egy taggal összekötötték a hajót az addig külön álló toronnyal.¹⁴⁰²

Leírás, méret:

Egyhajós, félköríves szentélyű templom, nyugati homlokzata előtt toronnyal, északi és déli oldalán előcsarnokkal.¹⁴⁰³

A hajó alapterülete 138 m².

Bodrogheresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Keresztúr, középkori megye: Zemplén, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1507: Kerezthwr mezővárosukban és Kerezthwr mezőváros bírája és esküdtjei¹⁴⁰⁴

- 1595 országos vásár¹⁴⁰⁵

- 6 központi hely

Templom:

¹⁴⁰⁰ Nepper 2002 26., Nepper 2001 123.

¹⁴⁰¹ Nepper 2002 25-26., Nepper 2001 124.

¹⁴⁰² Nepper 2002 25-26.

¹⁴⁰³ Genthon 1961 34.

¹⁴⁰⁴ Bándi 1985 Lád 141a. regeszta 664.

¹⁴⁰⁵ Hőgye 1981 84., 85-86.

Elhelyezkedés:

Az egyhajós templom az egykori mezőváros központjában, a főutca feletti domboldal teraszán áll.

Történeti adatok:

- 1333: pápai tizedjegyzék, tizedfizető pap: István¹⁴⁰⁶
- 1465: Kerezthwr-i egyház plébánosa¹⁴⁰⁷
- 1507: Kelemen Kerezthur-i pap¹⁴⁰⁸
- 1507: Péter mester keresztúri pap¹⁴⁰⁹
- 1511: Domonkos Kerezthwr-i plébános¹⁴¹⁰
- 16. század eleje: Domonkos pap a Kerezthwr-i Szent Kereszt plébániaegyház Szent Katalin oltárának igazgatója¹⁴¹¹
- 1566: a templom leégett¹⁴¹²
- 1598-1711 között hol katolikus, hol protestáns volt¹⁴¹³

Építéstörténet, kutatástörténet:

A jelenlegi templom építését 1481-1520 közé teszik.¹⁴¹⁴ 1785-ben és 1833-ban leégett. Az első helyreállításkor épülhetett a sekrestye és a kápolna, a 19. században pedig a kórus készült el.¹⁴¹⁵

1985-ben a templom körítő falának megállapították, hogy a középkori íve némileg eltér a jelenlegiétől, illetve a templom északi oldalában az 1959-1960-ban fellelt nagyméretű gótikus ív előtt húzott szelvényből nagyon törmeléken, köves omladékos részből több középkori kora gótikus, faragott kötödredéket bontottak ki, elképzelhető, hogy itt kápolna állt, amelyet azonban nem tudtak feltárni.¹⁴¹⁶

Leírás, méret:

A templom támpilléres háromszakaszos hajója hálóboltozattal fedett, ebből csúcsíves, élszedett diadalívvel nyílik a kétszakaszos 8/3 záródású támpilléres szentély, gótikus bordás keresztboltozat és a záródás felett ötsüveges boltozat. Nyugati homlokzata előtt gótikus torony, amelynek első emeletén egyenes záródású élszedett keretű gótikus, a

¹⁴⁰⁶ Mon. Vat. I/1. 249.

¹⁴⁰⁷ Dl. 16286. (Arcanum CD)

¹⁴⁰⁸ Bándi 1985 Lád 141a. regeszta 664.

¹⁴⁰⁹ Bónis 1997 4026. regeszta 548.

¹⁴¹⁰ Bándi 1985 Tokaj 16. regeszta 688-689.

¹⁴¹¹ Bándi 1985 Tokaj 18. regeszta 689.

¹⁴¹² Várady 1989 50.

¹⁴¹³ Tokaj és környéke 11.

¹⁴¹⁴ Genthon 1961 41.

¹⁴¹⁵ Genthon 1961 41.

¹⁴¹⁶ RF. 1985 80.

másodikon késői félkör záródású ablakok; az utóbbiakkal egykorú óraíves párkányon gúlasícs emelkedik. A déli oldalon gótikus, pálcátagos kapu, felette 1481-es évszám. A hajó déli falán csúcsíves nagyméretű ablakok, a szentély déli oldalán két, a dél-keleti és déli oldalán egy-egy halhólyagos ablak található. A templom falában több helyen találhatók másodlagosan beépített középkori kőfaragványok.¹⁴¹⁷

A templom alapterülete 116 m².

Bonyhádvarasd (Tolna megye), középkori név: Varasd, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1437 officialis (1p)¹⁴¹⁸
- 1437, 1445, 1446 possessio¹⁴¹⁹
- 1466-ig hetivásár (1p)¹⁴²⁰
- 1475 oppidum Warasd (1p)¹⁴²¹
- 13 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A mai falutól délnyugatra a Diós-dűlőben terepbejárással azonosított templomhely.

Építéstörténet, kutatástörténet:

2003-ban terepbejárással azonosították Bonyhádvarasd – Diós-dűlőben, a mai falutól délnyugatra található észak-déli irányban elhúzódnó középkori faluhelyet. Ennek déli részén egy kb. 25x15 méter nagyságú, nyugat-keleti irányú területen van a templom, az a középkori Varasd területe.¹⁴²²

Bölcske (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- 1400 mezőváros¹⁴²³
- 1561 oppidum (3p)¹⁴²⁴
- 1580-1590 sokadalom (2p)¹⁴²⁵

¹⁴¹⁷ Genthon 1961 41., Valter 1969/a 123., Tokaj és környéke 11.

¹⁴¹⁸ Szakály 1998 99. regeszta 143., Dl. 106441. (Arcanum CD)

¹⁴¹⁹ Szakály 1998 99. regeszta 143., 105. regeszta 147., 106. regeszta 148.

¹⁴²⁰ Csánki III. 1897 413., Dl. 106595. (Arcanum CD)

¹⁴²¹ Csánki III. 1897 413., Dl. 106630. (Arcanum CD)

¹⁴²² Régészeti kutatások 2003 167.

¹⁴²³ Gaál-Kőhegyi 1971-72 307.

¹⁴²⁴ Havassy 1994 21.

- 21 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A mai református templom a község középpontjában egy romboid alakú telken áll.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: 48 báni denár, 1333 II.: 24 báni denár, 1334 I.: nem fizet, 1334 II.: [nincs összeg], 1335 II.: 30 báni denár, tizedfizető pap: Péter¹⁴²⁶
- 1433 Busthque/Buschque –i Szűz Mária parochialis egyház - búcsúengedély¹⁴²⁷
- 1508 Boldog Szűz Mária templom¹⁴²⁸
- 1722: a középkori templomot a reformátusok vették használatba¹⁴²⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom körüli temetőből az 1960-as évek elején és 1995-ben újkori sírokat mentettek meg.¹⁴³⁰ Az 1965. évi helyreállítás előtt nem volt próbafeltárás a templomban.¹⁴³¹

A mai református templom helyén a Paksi család által építtetett már a 15. században álló templom volt.¹⁴³² 1844-ben kezdték meg a középkori helyén álló új templom építését a reformátusok, felhasználták az előző templom köveit, amelyek részben másodlagosan használt római kövek voltak.¹⁴³³

A korábbi templomról fennmaradt egy 1686-os ábrázolás, amely alapján megállapítható, hogy kelet-nyugati tengelyű, egy tornya van, háromhajós, fallal körülvett épület volt.¹⁴³⁴

Buják (Nógrád megye), középkori megye: Nógrád, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1519 oppidum¹⁴³⁵
- 1546 török összeírásban város¹⁴³⁶

¹⁴²⁵ Káldy-Nagy 1970 52.

¹⁴²⁶ Timár 1999 284.

¹⁴²⁷ Lukcsics II. 212. regeszta 90-91., 267. regeszta 109.

¹⁴²⁸ Fenyvesi 2000 1013. regeszta 442.

¹⁴²⁹ Pongrácz 1994 149.

¹⁴³⁰ K. Németh 2003/b 7.

¹⁴³¹ KÖH Tervtár 2138

¹⁴³² Pongrácz 1994 163.

¹⁴³³ Pongrácz 1994 169.

¹⁴³⁴ Szabó-Szécsi 1994 83.

¹⁴³⁵ Engel: Birtok CD

¹⁴³⁶ Káldy-Nagy 1985 160.

- vár és uradalom¹⁴³⁷
- hetipiac és sokadalom¹⁴³⁸
- 4 központi hely

Csele(j) – elpusztult település a Duna jobb partján Mohácstól északra feküdt, ahol a Csele patak torkollik a Dunába (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1236 itt ítélkezett Kálmán [halicsi] király és Dénes nádor az országnagyokkal (1p)¹⁴³⁹
- 1354: sociorum ipsorum seu hospitum de dicta possessione Chele¹⁴⁴⁰
- 1423 Georgius de Day officialialis¹⁴⁴¹ (1p)
- 1475, 1478 oppidum Chele (2p)¹⁴⁴²
- 7 központi hely (4p)
- piacoshely (1p)¹⁴⁴³

Templom:

Elhelyezkedés:

A Csele patak torkolatánál, a patak bal partján, a mohács-bátaszéki út mellett levő halom déli oldalán került részben feltárássra a középkori Csele temploma.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 40 báni denár, 1333 I: 45 báni denár, 1333 II: 20 báni denár, 1334 I: 20 báni denár, 1334 II: [nincs összeg], 1335 II: 30 báni denár, tizedfizető pap: Kozma¹⁴⁴⁴
- 1376 Péter plébános¹⁴⁴⁵
- 1473 Miklós plébános¹⁴⁴⁶
- 1524: cselei egyház¹⁴⁴⁷
- 1547-től szinte minden török összeírásban említene Mohács mellett egy üres templomot, ez a Csele pusztán állt és a korábbi Nagycsele egykori temploma volt¹⁴⁴⁸

¹⁴³⁷ Csánki I. 1890 89.

¹⁴³⁸ Káldy-Nagy 1985 160.

¹⁴³⁹ Györffy I. 293.

¹⁴⁴⁰ AOkm. VI. 144. oklevél 227., Dl. 4446. (Arcanum CD)

¹⁴⁴¹ Zichy VIII. 79. oklevél 103.

¹⁴⁴² Csánki II. 1894 461., 1475: Dl. 17656. (Arcanum CD), 1478: Dl. 18040. (Arcanum CD)

¹⁴⁴³ Gállos-Gállos 2001 172.

¹⁴⁴⁴ Brüstle III. 1879 750-751., Györffy I. 264., 294.

¹⁴⁴⁵ Dl. 87491. (Arcanum CD)

¹⁴⁴⁶ Dl. 17507. (Arcanum CD)

¹⁴⁴⁷ MREV IV. 1907 234. oklevél 297., Egyháztörténelmi emlékek I. 139. oklevél 134.

Építéstörténet, kutatástörténet:

1934-ben, 1949-ben és 1958-ban a Csele-patak torkolatától északra folytattak régészeti feltárást, amelyek során a templom szerény kőfalmaradványa került elő, a többi részét azonban régebbi bolygatások során tönkretették, köveit elhordták.¹⁴⁴⁹ Az 1958. évi ásatás során kisebb leletmentéskor két lakógödör és egy sír került elő, az Árpád-kori temető 45. sírjában a koponya bal oldalán bronz S végű hajkarika került elő.¹⁴⁵⁰

Csenger (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori megye: Szatmár, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- udvarház: a középkori templomtól északra, az ún. Kastélydombon 1935-ben két lakóépület nehezen értelmezhető maradványai kerültek elő Gallus Sándor ásatása során, az egyik épületrészhez kapcsolódó kápolna került felszínre két kriptával; az előkerült leletanyag, elsősorban a kályhacsempék alapján az épületet a 16-17. századra lehet keltezni, korábbi leletek nem kerültek elő; a református templom felújításakor elbontott 19. századi szélfogó köveiből egy keresztosztós-képszeke-párkányos reneszánsz tagozatú hegyaljai riolituffából faragott ablakkeret részlete került elő; Csenger a Csaholyiak egyik legfontosabb birtoka volt, többségük a középkorban a településen lakott, a kastélyt valószínűleg a 16. század vége felé, 1585-ben építhették¹⁴⁵¹

- 1338: nemesi közgyűlés¹⁴⁵²

- 1353-1506 sedriahely¹⁴⁵³

- 1404: szerdai hetivásár¹⁴⁵⁴

- 1429: oppidum¹⁴⁵⁵

- 5-6 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

¹⁴⁴⁸ Vass 1976 24.

¹⁴⁴⁹ Fehér 1955 212.

¹⁴⁵⁰ Kiss 1983 238.

¹⁴⁵¹ Feld 2000 34-35.

¹⁴⁵² 1338: AOkm. III. 333. oklevél 501., 1357: AOkm. VI. 406. oklevél 620., 1364: DI. 96392. (Arcanum CD), 1381: Kállay II. 1892. regeszta 212., 1893. regeszta 213., Zichy IV. 248. oklevél 301., 1393: Sztáray I. 340. oklevél 530., Zichy IV. 426. oklevél 528., 1406: Középkori oklevelek 2000 38. oklevél 86., Zichy V. 377. oklevél 447., Zichy V. 379. oklevél 449., 1409: Zichy V. 503. oklevél 614., 1411: Zichy VI. 108. oklevél 163., ZsO. III. 450. regeszta

¹⁴⁵³ Csukovits 1997 384.

¹⁴⁵⁴ Zichy V. 323. oklevél 381.

¹⁴⁵⁵ Orosz 1983 31.

A település központjában szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1322: András erdélyi püspök engedélyezi Csengerben egy fakápolna építését¹⁴⁵⁶
- 1406: Mindenszentek egyház¹⁴⁵⁷
- 1448: plébános¹⁴⁵⁸
- 1451 [1445-1455]: Máté plébános és szatmári dézsomás¹⁴⁵⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1932-ben tárták fel a templomban a 16. század közepe-17. század közepe közti időre datálható kriptákat.¹⁴⁶⁰ Az épület régészeti és falkutatására 1965-1966-ban került sor Czeglédy Ilona vezetésével.

A mai is álló templomot a 14. században építették, az írott források alapján egyértelműen 1322 után. Az épület 1707-ben leégett, 1713-ban a tűz után északi mellékhajót építettek az egyhajós templomhoz. 1840-ben a bejáratok elé szélvédőcsarnokokat építettek, amelyeket az 1965-66. évi helyreállításkor lebontottak. Az ásatás során a szentélyben a mai szentély keleti fala előtt előkerült egy korábbi szentélyalapozás, amelyben a jelenleginél eggyel több törés volt, ez valószínűleg soha nem épült meg. A vakolatleverés és a falkutatás bizonyította, hogy a templom – a 18. századi hozzáépítések kivételével – egységes építkezés eredménye.¹⁴⁶¹

Leírás, méret:

A jelenlegi református templom egyhajós, nyújtott szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. Nyugaton a hajó előtt nyolcszögű gótikus torony. A templom téglából épült, amely helyenként fekete mázas. Az északi mellékhajót később építették hozzá. A szentély belső északi falán előkerült egy pasztofórium fülke, a szentély déli falán is előkerült egy kis fülke; a templom falából több töredékes sírkövet is kibontottak, ezek egyikét a 16. század utolsó harmadában állították. A templom eredeti déli bejárata felett, attól jobbra és balra egyenlő távolságban került elő két kisméretű, a szentély ablakaihoz hasonló ablak.¹⁴⁶²

A hajó alapterülete 74 m².

¹⁴⁵⁶ Fejér CD VIII/2. 165. oklevél 370-371.

¹⁴⁵⁷ Károlyi I. 331. regeszta 536.

¹⁴⁵⁸ Zichy IX. 136. oklevél 179.

¹⁴⁵⁹ Bónis 1997 2702. regeszta 324., Dl. 39552. (Arcanum CD) – ez alapján 1445-1455 közé teszik a keltezés időpontját

¹⁴⁶⁰ Höllrigl 1934 97-114.

¹⁴⁶¹ Czeglédy-Sedlmayr 1970 79-92., MNM Adattár X. 146/1967.

¹⁴⁶² SzSzMT II. 356-359., MNM Adattár X. 146/1967.

Csesztreg (Zala megye), középkori megye: Zala, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1469: Chezteregh mezőváros¹⁴⁶³

Templom:

Elhelyezkedés:

A falu szélén, szabadon álló, keletelt, egyhajós, poligonális szentélyzáródású templom, Ny-i homlokzata előtt toronnyal, a szentély felől kontyolt nyeregtetővel, a szentély D-i oldalához csatlakozó sekrestyével. A homlokzaton festett vakolat-architektúra.

Történeti adatok:

- 1323 Szent Mór egyház¹⁴⁶⁴

- 1335: Szt. Móric tiszteletére épült köegyház¹⁴⁶⁵

- 1389: a plébános kúriája¹⁴⁶⁶

- 1501: Blasius plébános és káplánja¹⁴⁶⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

1668-ban és 1691-ben a vizitációk említik és leírják az épületet, ezek szerint a középkori templom jól alapozott, falazott, meszelt, szentélye boltozott, hajója gerenda tetejű, egyszerű asztalosmunka, részben romos, a szentélyen három, a hajón négy ablak nyílt. 1691-ben zsinddal fedték be, 1803-ban belsejét barokk stílusban átépítették.¹⁴⁶⁸ 1904-ben a freskókat restaurálták és 1975-ben az egész templomot is, ekkor kerültek elő csúcsíves mérmű nélküli ablakai.¹⁴⁶⁹ 1993–1994-ben ismételtén restaurálták.¹⁴⁷⁰

1. periódus: Az első periódusban a templom egy a mainál kb. 2 méterrel alacsonyabb hajóval és kb. 1 méterrel alacsonyabb toronnyal, valamint feltehetően egy a hajónál kisebb szentéllyel rendelkezett. A templom déli hajófala 3 nagyobb és 1 kisebb csúcsíves záródású ablakkal rendelkezett. Építési idejét a falkutatások alapján a 13. század utolsó negyede és a 14. század legeleje közötti időszakra teszik, korábbi periódus régészeti kutatások hiányában nem ismert¹⁴⁷¹

2. periódus: A kisebb szentélyt lebonthatták és helyette a nyolcszög három oldalával záródó, a hajónál jóval magasabb szentélyt építettek. A templom homlokzatán látható

¹⁴⁶³ Dl. 16853. (Arcanum CD), Dl. 16854. (Arcanum CD)

¹⁴⁶⁴ Bilkei 1996 56.

¹⁴⁶⁵ AO. XIX. 260. oklevél 117., 298. oklevél 136.

¹⁴⁶⁶ Bilkei 1996 64-65.

¹⁴⁶⁷ Valter 1985 103.

¹⁴⁶⁸ Valter 2004 143.

¹⁴⁶⁹ Valter 1985 103.

¹⁴⁷⁰ Zala műemlékjegyzéke 2006 23.

¹⁴⁷¹ Vándor 1996 50-51., Móga-Pintér 2006 147.

dekoratív kifestés is ebből a periódusból származik, amely bizonyítékot ad a hajó-szentély közötti szokatlan, de nem példa nélkül álló méretviszonyra.¹⁴⁷² A szentély déli falához egy maitól eltérő sekrestye tartozhatott. Erre utalnak az előkerült építészeti elemek és a festés is. A templom és a sekrestye szintbeli magasságaival való egybevetés, valamint a nyílás jellege alapján az a feltevés erősödött meg a kutatókban, hogy egykor itt egy sekrestye felett elhelyezkedő oratórium is létezett. A templom belső terének megvilágítását a meglévő hajóablakokon kívül egy keleti és egy délkeleti gótikus szentélyablakkal növelték. Mind az első, mind a második középkori periódus vakolatának és festésének nyomai a templom mind a négy falán megtalálhatóak; a szokatlan építészeti megoldás, azaz a magasabb szentély – alacsonyabb hajó, elég sokáig léteztetett változtatás nélkül.¹⁴⁷³

3. periódus: A sekrestye átépítésének okát egy égett vakolatréteg adata, azaz a sekrestye leéghetett, erre a festések alapján a barokk időszakban kerülhetett sor.

4. periódus: A barokkban alakították a hajót át úgy, hogy a szentéllyel azonos magasságúra emelték falait és a hajó belsejében pillérekemelték. Ekkor új ablakokat alakítottak ki, az új sekrestyét is bővítették, valamint a szentélyt belül félkörívesre alakították – ez 1803 előtt történt.¹⁴⁷⁴

5. periódus: 1903-ban az ablakokat lefelé megnövelték.

6. periódus: A 20. század hatvanas éveiben kívülről körbe kifestették.¹⁴⁷⁵

Leírás, méret:

Támpillér nélküli sokszögzáródású szentély, keskeny mérmű nélküli gótikus ablakokkal. Homlokzati tornya teljesen román stílusú, a hajóba vezető ajtó is félköríves. A hajó és a szentély boltozata barokk.¹⁴⁷⁶

A hajó alapterülete 81 m².

Csurgó (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- castellum: 1437-től ismerjük az írott forrásokból, amelyet feltételezhetően a század elején épített a vránai perjelség, talán az 1193-ban épült kolostorokból épülhetett, 1448-ban Hunyadi János foglalta el, 1453-ban ismét a perjelségé, 1472-ben királyi

¹⁴⁷² Mőga-Pintér 2006 147.

¹⁴⁷³ Mőga-Pintér 2006 148.

¹⁴⁷⁴ Mőga-Pintér 2006 150.

¹⁴⁷⁵ Mőga-Pintér 2006 151.

¹⁴⁷⁶ Valter 2004 119.

megbízásból Magyar Balázs tartotta kézben, a vágvár a 16. század közepén pusztult el, helye a falutól délnyugatra levő Várhegy¹⁴⁷⁷

- 1405: Bissenus Demeter Chorgo-i officialis¹⁴⁷⁸

- 1405: Zsigmond az auranai perjelséghez tartozó Csurgó mezővárosnak, védelmébe véve, az ugyancsak somogymegyei Segesd kiváltságait adja.¹⁴⁷⁹

- 1464: vasárnapi hetivásár¹⁴⁸⁰

- 1498: Somogy megyei Chorgo mezőváros¹⁴⁸¹

Templom:

Elhelyezkedés:

A templom Felső-Csurgó területén a utak kereszteződésében kialakult téren egy kisebb magaslaton áll.

Történeti adatok:

- 1430 Lukács fia Gergely és Fábián fia Jakab, a csurgói Szűz Mária parochialis egyház portionariusai¹⁴⁸²

- 1468: Mihály pap¹⁴⁸³

- 1474: Mihály pap¹⁴⁸⁴

- 1479: Mihály pap¹⁴⁸⁵

- 1495: csurgói plébános¹⁴⁸⁶

- 1520: A csákerényi Mária-egyház javainak István csurgói plébános kezébe való átadásáról szóló lajstrom¹⁴⁸⁷

- 1523: István plébános¹⁴⁸⁸

- 1713: a templom romos homlokfalát és ép tornyát említik¹⁴⁸⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1962-ben a templomtól délre sírokat bolygattak meg.¹⁴⁹⁰ 1977-ben az épület tatarozásakor végeztek kisebb kutatást.

¹⁴⁷⁷ Koppány 1999 132-133.

¹⁴⁷⁸ ZsO. II/1. 4108. regeszta

¹⁴⁷⁹ ZsO. II/1. 4280. regeszta, Fejér CD X/4. 389.

¹⁴⁸⁰ Df. 236611. (Arcanum CD)

¹⁴⁸¹ Dl. 106686. (Arcanum CD)

¹⁴⁸² Lukcsics I. 1351. regeszta 249., Lukcsics I. 1355. regeszta 249.

¹⁴⁸³ Dl. 16662. (Arcanum CD)

¹⁴⁸⁴ Dl. 17614. (Arcanum CD)

¹⁴⁸⁵ Df. 236629. (Arcanum CD), SMM 10/1979 232. oklevél 108.

¹⁴⁸⁶ Bónis 1997 3696. regeszta 491., MREV IV. 1907 51. oklevél 56.

¹⁴⁸⁷ Egyháztörténelmi emlékek I. 17. oklevél 20.

¹⁴⁸⁸ Dl. 25675. (Arcanum CD)

¹⁴⁸⁹ Valter 2004 143.

¹⁴⁹⁰ Horváth 1992 5.

A torony építése a 13. század második felére tehető – Magyarországon ritka megoldásnak tekinthető a torony két oldalán levő bejáratok, valamint a lent négy-, fent nyolcszögű forma. A templom hajójának a nyugati homlokzaton előkerült nyílás alapján korábbinak kell lennie a toronynál. A templom sokszögzáródású formában történt átépítését a 13. század második negyedére, a 13. század közepe tájára teszik.¹⁴⁹¹ Az épületen késő román, gótikus és barokk stílusjegyek keverednek.¹⁴⁹² 1731-ben szentélyét és sekrestyéjét helyreállították, mai késő barokk formáját 1787-ben kapta.¹⁴⁹³

Leírás, méret:

Az egyhajós templom a hajóval azonos szélességű, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyfejen végződik. A nyugati homlokzat előtt lent négy-, fent nyolcszögletű torony áll, amelyet később építettek a hajóhoz. A torony északi és déli falában egy-egy csúcsíves záródású, magas, elfalazott bejárat nyílás került elő; a torony emeleti szintjén egy kisméretű körablak figyelhető meg a hajó nyugati falában, amely a torony építése előtt a templom nyugati kapuja felett helyezkedett el. A téglából épült, rézsús lábazatú hajó északi oldala mellett szokatlanul nagyméretű, emeletes sekrestye áll.¹⁴⁹⁴

A templom alapterülete 141,75 m².

Dalmad/Dalmand – ma puszta Dombóvártól északra (Tolna megye), középkori megye:

Tolna, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1331 a királyné Dalmad-i officialisa: János klerikus¹⁴⁹⁵

- 1331: Móric fia István Dolmold-i hospes¹⁴⁹⁶

- 1438: 1500 oppidum (3p)¹⁴⁹⁷

- 21 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

Az elpusztult település helyét 1999-ben Miklós Zsuzsa azonosította Dalmand DK-i határában, a Sajtosalmi-árok Ny-i oldalán, a forrás közelében, kb. 500 x 500 m-es

¹⁴⁹¹ Kozák 1984 102-103.

¹⁴⁹² Horváth 1992 5.

¹⁴⁹³ Valter 2004 143.

¹⁴⁹⁴ Kozák 1984 102-103.

¹⁴⁹⁵ Dl. 2645. (Arcanum CD), AO. XV. 68. oklevél 39.

¹⁴⁹⁶ Dl. 49240. (Arcanum CD), AO. XV. 192. oklevél 109.

¹⁴⁹⁷ Csánki III. 1897 408., 1438: Héderváry I. 159. oklevél 190., 1500: Dl. 88848. (Arcanum CD)

területen.¹⁴⁹⁸ A templom a domb keleti peremén, a szürke házfoltokkal egyvonalban található.¹⁴⁹⁹

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332 I.: nem fizet, 1333 I.: 12 báni denár, 1333 II.: 10 báni denár, 1334 I-II.: 3 garas [15 báni denár], 1335 I.: nem fizet, 1335 II.: 2 garas [10 báni denár], tizedfizető pap: Péter¹⁵⁰⁰

- 1331: János klerikus a királyné dalmadi officialisa¹⁵⁰¹

- 1389: Mária királynő egyéb birtokok és egyházak között Dalmad kegyúri jogát is zálogba adja¹⁵⁰²

- 1429: Zalancha-i János fia Antal, a dalmadi Mindenszentek parochialis egyház portionarius¹⁵⁰³

Építéstörténet, kutatástörténet:

A települést és templomát 1999-ben Miklós Zsuzsa légifotózás során azonosította, majd részletes terepbejárás pontosította a lelőhely kiterjedését.

1. periódus: A növényzet elszíneződése alapján feltételezhető, hogy a templom területén, azon belül egy korábbi, kisebb templom is állhatott (ezt kb. a sekrestye keleti vonalától a hajó nyugati záródásáig terjedő sötétebb tónusú elszíneződés adja ki).¹⁵⁰⁴

2. periódus: A 19,8 m külső hosszúságú, 9,1 m széles és 1 m falvastagságú templom támpillérek nélküli szentélye a nyolcszög három oldalával zárult, a szentély hossza 6 méter. A szentély és a hajó találkozásának É-i oldalára épített, 5,7 x 3 m nagyságú, 0,7 m falvastagságú sekrestye ÉNy-i sarkát az É-i fal folytatásaként támpillérrel erősítették meg.¹⁵⁰⁵

Leírás, méret:

Egyhajós templom, amelynek szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, a sekrestye a hajó északi oldalán, a szentély és a hajó találkozásánál látható északnyugati sarkánál támpillérrel.¹⁵⁰⁶

A hajó alapterülete 125,58 m².

¹⁴⁹⁸ K. Németh 2006 55-56., Miklós 2007 164.

¹⁴⁹⁹ Miklós 2007 161.

¹⁵⁰⁰ Timár 1999 299.

¹⁵⁰¹ AOkm. II. 446. oklevél 520.

¹⁵⁰² ZsO. I. 1071. regeszta

¹⁵⁰³ Lukácsics I. 1144. regeszta 221.

¹⁵⁰⁴ Miklós 2004 7., Miklós 2007 164.

¹⁵⁰⁵ K. Németh 2006 55-56., Miklós 2007 164.

¹⁵⁰⁶ Miklós 2004 7.

Debrecen (Hajdú-Bihar megye), középkori megye: Bihar, Centralitási pont: 28

Mezőváros adatai:

- 1322-1340 között alapította Debreceni Jakab, mint földesúr a domonkos kolostort¹⁵⁰⁷
- castellum: 1484 előtt Szilágyi Erzsébet emeltette az egykori birtokos Debreceni család kúriájának helyén, helye a Csapó és Vár utca sarkán, a Csapó utca 14-18. számú házak helyén volt, az egykori ferences kolostor szomszédságában; az árokkal körülvett kastély 1564-ben leégett és elpusztult¹⁵⁰⁸
- 1317 specialis congregatio – Dózsa nádor¹⁵⁰⁹
- 1360: „Ciuium et Hospitum Ciuitatis Debreczen”¹⁵¹⁰
- 1405: Zsigmond Debreczenben Szt. György-napkor és nagyboldogasszony-napkor évi vásár tartását engedélyezi.¹⁵¹¹
- 1406: Zsigmond Gara-i Miklós nádorhoz és Debrechen tartozékain alkalmazott officialisaihoz. Ne akadályozzák tilalommal és zálogolással Debrechen bíráját, esküdtjeit, civiseit és hospeseit¹⁵¹²
- 1407: Zsigmond Debrechen királyi opidum-ban egyrészt civisei és hospesei szolgálatainak jutalmául, másrészt az ország javára és hasznára való tekintettel Szt. Antal napján (jan. 17.) s ezt megelőzően és követően 15 napon át évi vásár tartását engedélyezi oly kiváltságokkal, amilyenek mellett nundine seu fora annualia aliarum civitatum nostrarum liberarum celebrari consueverunt, biztosítva a kereskedőket és a vásárra jövőket, hogy a királyi civitasokban, opidiumokban és falvakban vámot nem kell fizetniük.¹⁵¹³
- 1408: Nos Andreas filius Nicolai de Teten camararius salium regalium de Debrechen¹⁵¹⁴
- 1411: in antea a Ciuiibus, hospitibus, Mercatoribus, alteriusque cuiusvis Status, et Conditionis Ciuitatis de Debreczen hominibus, ipsorumque Mercibus, rebus atque Bonis quibusvis, nullum Tributum, nullamque Tributariam exactionem petere¹⁵¹⁵
- 1415: oppidum Debrechen¹⁵¹⁶

¹⁵⁰⁷ Romhányi 2000 20.

¹⁵⁰⁸ Koppány 1999 133-134.

¹⁵⁰⁹ Kállay I. 74. regeszta 26., AOkm. I. 392. oklevél 436., Dl. 50656. (Arcanum CD), Szabolcs megye I. 2004 30. regeszta 26.

¹⁵¹⁰ Fejér CD IX/3. 119. oklevél 249.

¹⁵¹¹ ZsO. II/1. 3930. regeszta

¹⁵¹² ZsO. II/1. 4807. regeszta

¹⁵¹³ ZsO. II/2. 5224. regeszta

¹⁵¹⁴ Zichy V. 458. oklevél 548., Dl. 78844. (Arcanum CD), ZsO. II/2. 6162. regeszta

¹⁵¹⁵ Fejér CD X/5. 43. oklevél 114., ZsO. III. 179. regeszta

¹⁵¹⁶ Zichy VI. 254. oklevél 382.

- 1418: karácsony táján, amikor Mese János nevű, Bathor-ban lakó familiárisukat a nővérük esküvőjére szükséges holmik beszerzése végett a Debrecenben tartani szokott vásárra küldték.¹⁵¹⁷

- 1419: Zsigmond valamennyi királyi és királynéi vámszedőhöz: Minthogy valamennyi királyi civitas civis-ei mentesülnek a vám fizetése alól, firmo nostro regio sub edicto szigorúan megtiltja, hogy Debrechen királyi civitas civis-eitől, azok embereitől és familiárisaitól – a jelen oklevél bemutatóitól – a királyi és királynéi vámhelyeken vámot szedjenek.¹⁵¹⁸

- 1446: Ladislao Zolimi dicto, officialibus oppidi nostri Debreczen vocati.¹⁵¹⁹

- 1460: Mátyás király bizonyítja, hogy jóllehet debreceni officialisai: Nadas-i László és Lak-i Kachor Péter kérésére a Debrecen városához tartozó erdőket a Hortobagy folyón lévő révvel együtt tetszés szerinti időre nekik adta megőrzésre és "pro honore", később, mikor eléje járultak Debrecenből Fekes Márton bíró és Eszthán Mihály esküdt, akik az őspolgárság nevében bemutatták előtte atyjának: Hwnyad-i János kormányzónak és a királynak saját oklevelét, amelyben a kormányzó a város előnyére az erdő és a rév őrzését a városra bízta, amely intézkedést a király megerősített, egyrészt ezért, másrészt abból a megfontolásból, hogy ha netalán a város véletlen tüzeset folytán kárt szenvedne, az erdő révén a várost újra fel lehetne építeni és erre való tekintettel az erdő megőrzésében a polgárok éberebbek, mint az officialisok, akik gyakran szoktak változni, azért a nekik adott adományt megsemmisíti és az erdő és a rév őrizetét ismét a polgárságra bízta, a két officialist pedig utasítja, hogy többé ne avatkozzanak az erdő és a rév ügyében.¹⁵²⁰

- 1467: Erzsébet, Mátyás király anyja a Debreczen mezővárosban Antal napján, vagyis Barnabás ünnepének harmadnapján (jún. 13.) a város közepén tartani szokott országos vásárt eddigi kiváltságival a posztókészítő (magistri lanifices) mesterek utcájába teszi át...meghagyja debreceni tisztjének: Lengyel Jakabnak (egr.) és a városi előjáráságnak (bíró, esküdtek és a polgárok communitas-a), hogy a posztókészítő mestereket jogaikban ne merjék háborgatni.¹⁵²¹

- 1507: Debrecen város privilégiuma¹⁵²²

¹⁵¹⁷ ZsO. VI. 1521. regeszta

¹⁵¹⁸ ZsO. VII. 997. regeszta

¹⁵¹⁹ Zichy IX. 105. oklevél 108.

¹⁵²⁰ Dl. 15312. (Arcanum CD)

¹⁵²¹ Dl. 65939. (Arcanum CD)

¹⁵²² Dl. 21799. (Arcanum CD)

- 1513: Debrecen város előljárósága és gyapjúszővő céhe kérésére átírja Debrecen város 1458. május 2-i oklevelét¹⁵²³
- gubacsapó, varga, szabó, mészáros, kovács és egyéb szűcs céhek¹⁵²⁴
- beginaház¹⁵²⁵
- ispotály¹⁵²⁶
- 11 vagy több központi hely
- 17 külföldi egyetemre járó¹⁵²⁷

Templom:

Elhelyezkedés:

A település főutcájából orsószerűen kiszélesedő téren szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1291-1294 papja fél márka dézsmát fizet¹⁵²⁸
- 1311: László pap, vikárius¹⁵²⁹
- 1326: a domonkosok elfoglalták a debreceni plébániaegyházat, amelyet Ivánka püspök szentelt fel korábban és hatalmukban tartják, ennek visszaadására kötelezi őket XXII. János pápa¹⁵³⁰
- pápai tizedjegyzék – Szent András: 1332: 60+6 garas (két pap), 1333 I-II: 110 garas, 1334 I-II: 115 garas, 1335 I-II: 2 márka, 1336: 76 garas, 1337: 75+37 garas, tizedfizető papok: László, Miklós; Szent László egyház: 1332: 22 garas, 1334 I-II: 22 garas, 1335 I-II: 22 garas, 1335: 22 garas, 1337: 22 garas, tizedfizető papok: Domonkos, András¹⁵³¹
- 14. század vége: Mindenszentek (valahol a mai Piac utca 16. környékén), Szent Erzsébet (Csapó utca-Vár utca nyugati sarok) kápolnák a településen, 15. század első harmada: Szent Miklós kápolna a település délnyugati részén¹⁵³²
- 15-16. század: Szent István protomártír, Szent Péter, Szent Katalin és Szent László oltárok¹⁵³³
- 1430 János fia Jakab a Szent András parochialis egyház rectora¹⁵³⁴

¹⁵²³ DL. 47031. (Arcanum CD)

¹⁵²⁴ Kubinyi 2000/a 65.

¹⁵²⁵ Kubinyi 2000/a 65.

¹⁵²⁶ Majorossy-Szende 2008 451.

¹⁵²⁷ Kubinyi 1971 75.

¹⁵²⁸ Györffy III. 611.

¹⁵²⁹ Zichy I. 155. oklevél 130., Zichy I. 156. oklevél 131.

¹⁵³⁰ MREV II. 1899 54. oklevél 46.

¹⁵³¹ Györffy I. 584., 610-611.

¹⁵³² Módy 2006 113-115., Módy 1984/b 122.

¹⁵³³ Módy 1991 111-112.

¹⁵³⁴ Lukcsics I. 1370. régeszta 252.

- 1484 tűzvész, valószínűleg enen során pusztult el a Szent László templom¹⁵³⁵
- 1502: Debrecen plébánosa¹⁵³⁶
- 1503: a Szent László egyházat elpusztultként említik¹⁵³⁷
- 1506: András debreceni plébános¹⁵³⁸
- 1510-1511: Antal presbiter¹⁵³⁹
- 1524: Parlag-i László plébános és Debrecen város plébániájának háza¹⁵⁴⁰
- 1573: egy ház az Iskola utcában, a Szent András temetőjétől délre¹⁵⁴¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1956-ban a Nagytemplomkörül két helyen előkerült a templomot körülvevő 16-17. századi téglakerítés, valamint az 1642-ben épült ún. Verestorony nyugati sarka. Az átvágásra került templomkerítésen belül mintegy 40 csontváz antropológiai anyaga jutott megmentésre¹⁵⁴² A Szent András templomban 1981-ben folyt ásatás. Ekkor a Verestorony belsejében 16 sír került feltárássra, amelyeket 1520-1550 közöttre kelteztek.¹⁵⁴³

1. periódus: Az előkerült korai egyenes szentélyzáródású templom az 1280-as években épülhetett, körítőfalának egy részlete is előkerült.¹⁵⁴⁴ Entz Géza elgondolása: a gótikus csarnoktemplom alatt előkerült kisebb templom nem egy 12-13. századi épület, hanem a Szent András templom 1290-1317 közötti építési periódusához kapcsolható eleme. A templom építtetője talán Debreceni András.¹⁵⁴⁵ Ennek a templomnak kb. 30 méter hosszú és kb. 10 m széles hajója volt.¹⁵⁴⁶

2. periódus: Entz a háromhajós álkörüljárós csarnoktemplom kialakítása a 14. század utolsó harmadára teszi (1360-1400 között) és szerinte a nyolcszögű torony az első periódusból maradt meg. Módy György szerint: az előzmény egy az 1280-as években már álló egyenes szentélyzáródású templom volt, ezt követte a Szent András templom felépítése, amit talán 1317-ben szenteltek fel.¹⁵⁴⁷

¹⁵³⁵ Módy 1984/b 110.

¹⁵³⁶ Székely 1974 350.

¹⁵³⁷ Módy 2006 113-115.

¹⁵³⁸ Bónis 1997 3997. regeszta 540., Dl. 46750. (Arcanum CD)

¹⁵³⁹ Dl. 73349. (Arcanum CD)

¹⁵⁴⁰ Dl. 83117. (Arcanum CD)

¹⁵⁴¹ Módy 1984/a 41.

¹⁵⁴² RF. 1956 50.

¹⁵⁴³ RF. 1981 109.

¹⁵⁴⁴ Módy 1984/b 109., 118.

¹⁵⁴⁵ Entz 1973/b 49.

¹⁵⁴⁶ Módy 1991 111-112.

¹⁵⁴⁷ Módy 1984/b 120.

3. periódus: A harmadik építési fázist a kutatáskor előkerült, 1450 körülre datált borda- és oszloptörödékek, címeres kövek bizonyítják.¹⁵⁴⁸

4. periódus: 1564-ben tűzvész pusztított a templomban, az újjáépítés során 1626-ban téglából emelték az oszlopokat és gerendamennyezetet kapott a templom.¹⁵⁴⁹

5. periódus: Az 1571-ben épített imatermet mellékhajóként a templomhoz csatolták valamint az északi oldalon egy, a déli oldalon két bejáratot alakítottak ki porticusszal.¹⁵⁵⁰

7. periódus: 1802-ben ismét hatalmas tűzvész pusztította a templomot, amely után csak az alapfalak maradtak meg és 1805-ben ezeken indult meg a jelenleg álló templom építése.¹⁵⁵¹

Leírás, méret:

A mai református Nagytemplom alatt található. 3 hajós csarnoktemplom volt, szentélye a nyolcszög három oldalával záródott. Nyugati homlokzatán alul nyolcszögletű vastagfalú torony állt. A 16. század második feléig boltozata volt, amelyet 6-6 köoszlop tartott.¹⁵⁵² Szentélye a nyolcszög három oldalával záródott, nyugati homlokzaton torony.¹⁵⁵³

A hajó alapterülete kb. 640 m².¹⁵⁵⁴

Dédestapolcsány (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Dédes, középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1474: a Dedews vár és mezőváros feletti Szentlélek kolostor¹⁵⁵⁵

- hetivásár¹⁵⁵⁶

Templom:

Történeti adatok:

- 1304: kőegyházának papját említik¹⁵⁵⁷

¹⁵⁴⁸ Módy 1991 111-112.

¹⁵⁴⁹ Entz 1973/b 49.

¹⁵⁵⁰ Balogh 1962 11.

¹⁵⁵¹ Balogh 1962 5.

¹⁵⁵² Entz 1973/b 49.

¹⁵⁵³ Módy 1984/b 119.

¹⁵⁵⁴ Módy 1984/b 72., 119. – Zoltai Lajos szerkesztése alapján adja meg a középkori templom méreteit

¹⁵⁵⁵ Bándi 1985 Dédes 2. regeszta 558., Dl. 17577. (Arcanum CD)

¹⁵⁵⁶ Kubinyi 1999/a 517.

¹⁵⁵⁷ Válogatott források 2000 14., 16.

- pápai tizedjegyzék: 1332 12 garas, 1333 I-II: 2 garas, 1334 I: 4 garas, 1334 II: 12 garas, 1335 I: 5 garas, 1335 II: 5 garas¹⁵⁵⁸

- titulus: Szent Márton¹⁵⁵⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

A középkori templom helyét nem ismerjük.¹⁵⁶⁰

Demecser (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Devecser, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1405: csütörtöki hetivásár¹⁵⁶¹

- 1419: Chaba-i Miklós diák, Beke-i Péter és Erdel-i (dictus) János, Kerepech-i Miklós Deuecher birtokán lévő familiárisai és offiálisai¹⁵⁶²

- 1462: oppidum¹⁵⁶³

- 9-10 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen átvezető út mentén, egy kisebb téren álló templom.

Történeti adatok:

- 1331: Szent György kápolna¹⁵⁶⁴

- 1333: Szent György mártír egyház patronatusa¹⁵⁶⁵

- 1359: Gergely pap, a devecseri egyház rectora¹⁵⁶⁶

- 1361: Szent György mártír egyház¹⁵⁶⁷

- 1380: Péter alesperes, a devecseri egyház rectora...¹⁵⁶⁸

- 1380: Péter plébános¹⁵⁶⁹

- 1417: László plébános¹⁵⁷⁰

- 1422: Gál plébános¹⁵⁷¹

¹⁵⁵⁸ Györfly I. 749.

¹⁵⁵⁹ Györfly I. 770.

¹⁵⁶⁰ Válogatott források 2000 14., 16.

¹⁵⁶¹ Szabolcs megye II. 2003 110. regeszta 42., Zichy V. 346. oklevél 410.

¹⁵⁶² ZsO. VII. 352. regeszta

¹⁵⁶³ Dl. 55717. (Arcanum CD)

¹⁵⁶⁴ AO. XV. 385. oklevél 221., AO. XV. 386. oklevél 221-222.

¹⁵⁶⁵ Zichy I. 414. oklevél 412., Zichy I. 415. oklevél 415.

¹⁵⁶⁶ Kállay II. 1340. regeszta 76., Bónis 1997 1262. regeszta 138., Dl. 51858. (Arcanum CD)

¹⁵⁶⁷ Zichy III. 132. oklevél 193.

¹⁵⁶⁸ Dl. 64099. (Arcanum CD)

¹⁵⁶⁹ Dl. 42155. (Arcanum CD)

¹⁵⁷⁰ Bónis 1997 2055. regeszta 241., ZsO. VI. 1145. regeszta, Dl. 53978. (Arcanum CD)

- 1460: Fábián plébános¹⁵⁷²
- 1462: Fábián plébános¹⁵⁷³
- 1512: László plébános¹⁵⁷⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

A középkori templomot 1550 és 1600 között nyugati irányban bővítették, ebből az időből valók a kétosztású támpillérek. Az északi oldalon támpillérnél érzékelhető kiugrás valószínűleg a középkori (feltételezhetően négyszögű) szentély beszögellését jelzi. 1768-ban nagyobb átalakítás történt a templomban. 1770-ben zsindelyezték, 1771-ben kezdték el a torony építését, 1820-as években nyerte el végleges formáját és valószínűleg ekkor bontották le a szentélyt kelet felé bővítve a hajót.¹⁵⁷⁵

Leírás, méret:

A mai református templom egyhajós, egyszerű, téglából épült teremtemplom. Az északi oldalon középen emelkedő támpillér mellett kis ugrás látszik, talán a középkori szentély beszögellése. A déli oldalon a bejáráshoz négyszög alakú torony kapcsolódik.

Diósgyőr (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- 1304 előtt alapította Ákos nb. István nádor Krisztus Teste tiszteletére a pálos kolostort¹⁵⁷⁶
- 1354: hospitis de predicta Gewr...castellanorum et officialium castri Gewr¹⁵⁷⁷
- 1440: a Dyosgyer királyi várhoz tartozó Dyosgyewr, Myskolcz mezővárosok¹⁵⁷⁸
- 1469: Mátyás király a Diósgyőrhöz tartozó részeken a lakosság gyarapodása érdekében aki négy éven belül elhagyott helyen házat épít, azt minden ad alól felmenti¹⁵⁷⁹
- 1492: II. Ulászló király Miskolc, Diósgyőr és Keresztes városokat királyi pártfogásába vette, ezért eltiltja a katonákat az azokba való beszállásolástól¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷¹ ZsO. IX. 1186. regeszta 378., 1268. regeszta 402.

¹⁵⁷² Zichy XII. 211. oklevél 267., Bónis 1997 2889. regeszta 347., Dl. 81399. (Arcanum CD)

¹⁵⁷³ Dl. 15690. (Arcanum CD)

¹⁵⁷⁴ Dl. 97639. (Arcanum CD)

¹⁵⁷⁵ Műhűz 2000 19.

¹⁵⁷⁶ Romhányi 2000

¹⁵⁷⁷ AOkm. VI. 166. oklevél 257.

¹⁵⁷⁸ Bándi 1985 Diósgyőr 41. regeszta 572., Dl. 13582. (Arcanum CD)

¹⁵⁷⁹ Szendrei III. 104-105.

¹⁵⁸⁰ Szendrei III. 124-125.

- 1516: I. Lajos király Myskolcz és Dyosgewr polgárságának a panaszára meghagyja Dyosgewr vár officialisainak, hogy a polgárokat régi bíraskodási kiváltságaikban háborgatni ne merészljék, sőt inkább azokat tartssák be.¹⁵⁸¹

- hetivásár¹⁵⁸²

Templom:

Elhelyezkedés:

A település egykori központjában, a kelet-nyugati út mentén, szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék – Szűz Mária egyház: 1332: 12 garas, 1333 I-II: 10 garas, 1334 II: 12 garas; 1335 I: 8 garas¹⁵⁸³

- 1373: Péter Geour-i plébános¹⁵⁸⁴

- 1381: Péter Dyosgewr-i plébános¹⁵⁸⁵

- 1433: Egyed Gyesger-i "scolaris"¹⁵⁸⁶

- 1450: László plébános¹⁵⁸⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

A 15. században épült.¹⁵⁸⁸ Az 1560-as években a reformátusok kezébe került, 1585 körül enyingi Török István földesúr újjátta fel.¹⁵⁸⁹ 1600-1601 körül a törökök felégették a települést és a templom is kárt szenvedett. 1679-ben a templom leégett, 1752-ben renoválták. A templom a 18. század közepi újjáépítésig romosan állt és a helyiek "puszta templomként" emlegették.¹⁵⁹⁰ A tornyot 1809-1811 között építették hozzá. A toronyhoz délről kapcsolódó toldaléképület 1922-ben készült.¹⁵⁹¹

Leírás, méret:

Szabadonálló, támpillérekkel tagolt, egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom, a nyugati homlokzat elé ugró toronnyal. A szentélyhez északról sekrestye kapcsolódik. A hajó déli oldalán négy ablak található, a hajó és a szentély fiókos dongaboltozatú.¹⁵⁹²

¹⁵⁸¹ DL. 24785. (Arcanum CD)

¹⁵⁸² Kubinyi 1999/a 517.

¹⁵⁸³ Györffy I. 749.

¹⁵⁸⁴ Bándi 1985 Diósgyőr 12. regeszta 562-563., DL. 6110. (Arcanum CD), DL. 1669. (Arcanum CD)

¹⁵⁸⁵ Bándi 1985 Diósgyőr 20. regeszta 565., Bónis 1997 1456. regeszta 162., DL. 6787. (Arcanum CD)

¹⁵⁸⁶ DL. 43937. (Arcanum CD)

¹⁵⁸⁷ Balázs 1998 9-10.

¹⁵⁸⁸ Genthon 1961 196.

¹⁵⁸⁹ Balázs 1998 30.

¹⁵⁹⁰ Balázs 1998 15., 31., Egyházlátogatási 1998 39.

¹⁵⁹¹ Balázs 1998 32.

¹⁵⁹² Diósgyőr, r.k. templom külső felújítás KÖH Tervtár 18843, Genthon 1961 196., Miskolc és környéke

A hajó alapterülete: 306 m².

Döbrökőz (Tolna megye), középkori név: Debregecz, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 10

Mezőváros adatai:

- vár és város uradalmi központ (-8-9 helység ill. pusztá és 1 város) (1p)¹⁵⁹³

- 1443, 1471 opidum Debregezth (3p)¹⁵⁹⁴

- 22 központi hely (6p)

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: nem fizet, 1333 II.: 15 báni denár, 1334 I.: 15 báni denár, 1334 II.: [nincs összeg], 1335 II.: 50 báni denár, tizedfizető pap: Iván, Kozma¹⁵⁹⁵

- 1441 Eghazasdebregezth¹⁵⁹⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

A középkori templomnak a mai község belterületén való fekvésére utalhat, hogy a Wosinsky kérdőívére érkezett döbrökői válasz szerint a templom melletti épületek építésekor emberi csontvázakat szoktak találni, mellékletek nélkül. A 14. század elején már álló, azonosítatlan templom.¹⁵⁹⁷

Dunaföldvár (Tolna megye), középkori név: Földvár, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 16

Mezőváros adatai:

- 1397: Ffeldwar oppidum (3p)¹⁵⁹⁸

- 1381: hetipiac¹⁵⁹⁹

- 1468: Szent Luca napi sokadalom¹⁶⁰⁰

- 1483: Péter-Pál napi sokadalom (4p)¹⁶⁰¹

- 1537: officialis (1p)¹⁶⁰²

31-32.

¹⁵⁹³ Csánki III. 1897 398.

¹⁵⁹⁴ Héderváry I. 169. oklevél 211., 277. oklevél 365.

¹⁵⁹⁵ Timár 1999 285.

¹⁵⁹⁶ Dl. 13605. (Arcanum CD)

¹⁵⁹⁷ K. Németh 2005 135., K. Németh 2006 64.

¹⁵⁹⁸ ZsO. I. 4802. regeszta 529.

¹⁵⁹⁹ Fenyvesi 2000 253. regeszta 129., Dl. 106191. (Arcanum CD), 1468 keddi hetipiac: Csánki III. 1897 409.

¹⁶⁰⁰ Évszázadokon át I. 74-75.

¹⁶⁰¹ Csánki III. 1897 409., Cziráky 1910 43.

- 1131-1141 között alapították bencés apátságát Szent Péter tiszteletére, amely 1543-ban szűnhetett meg, a 13. század végétől hiteles hely is volt (1+1p)¹⁶⁰³

- 22 központi hely (6p)

Templom:

Történeti adatok:

- 1328: Péter pap¹⁶⁰⁴

- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: 100 báni denár, 1333 II.: 100 báni denár, 1334 I.: –, 1334 II.: [„solvit nichil”], 1335 II.: 2? márká [480 báni denár], tizedfizető pap: István¹⁶⁰⁵

- 1433: a földvári Szent Péter apostol parochialis egyháznak búcsúengedély, valamint Zubar Dénesnek hordozható oltárra engedély¹⁶⁰⁶

- 1449 plébánia¹⁶⁰⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

1988 és 1991 között a Kisegítő Iskola területén Gaál Attila mészkőfalat, középkori, illetve 16-18. századi sírokat tárt fel, valószínűleg ide lokalizálható a középkori plébániatemplom.¹⁶⁰⁸

Dunaszekcső (Baranya megye), középkori név: Szekcső, középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- vár és város uradalmi központ (18 falu) (1p)¹⁶⁰⁹

- 6 központi hely (3p)

- 1259 Symiano civi de Zekchn¹⁶¹⁰

- 1343: Zekchw város¹⁶¹¹

- 1362, 1363: Johannem filium Chouk Szekcső várnagya és officialisa¹⁶¹²

- 1373 felszekcsői officialis¹⁶¹³

¹⁶⁰² Koller V. 235.

¹⁶⁰³ Romhányi 2000 25.

¹⁶⁰⁴ Zichy I. 328. oklevél 307-308.

¹⁶⁰⁵ Timár 1999 286.

¹⁶⁰⁶ Lukcsics II. 251. regeszta 103.

¹⁶⁰⁷ DL. 25204. (Arcanum CD)

¹⁶⁰⁸ RF. 1988 71., RF. 1989 55-56., RF. 1990 76.

¹⁶⁰⁹ Csánki II. 1894 453.

¹⁶¹⁰ Györffy I. 382-383., HO. VI. 64. oklevél 100., ÁÚO. VII. 369. oklevél

¹⁶¹¹ AO. XXVII. 398. oklevél 257.

¹⁶¹² Zichy III. 142. oklevél 204., Zichy III. 156. oklevél 218.

¹⁶¹³ Zichy III. 378. oklevél 492.

- 1391 előtt alapították domonkos kolostorát és a 15. század közepén ágostonos kolostorát (4p)¹⁶¹⁴
- 1399 Zekchew civitas és vására (1p)¹⁶¹⁵
- 1411 oppidum Zekcheu¹⁶¹⁶
- 1472 oppidum¹⁶¹⁷ (3p)

Templom:

Történeti adatok:

- két temploma volt a gazdagabb a Szent Jakab tiszteletére szentelt – pápai tizedjegyzék: 1332: 1 márka (240 báni denár), 1333 I.: nem fizet, 1333 II.: 40 báni denár, 1334 I.: 40 báni denár, 1334 II.: 7 garas (35 báni denár), 1335 II.: 8 garas (40 báni denár) nem fizet és a szegényebb Boldogságos Szűz tiszteletére emelt – pápai tizedjegyzék: 1332: [nincs összeg], 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: 30 báni denár, 1334 I.: 30 báni denár, 1334 II.: 5 garas (25 báni denár), 1335 II.: 30 báni denár, tizedfizető pap: mindkét helyen Miklós¹⁶¹⁸
- 1429 Zechche-i Mihály fia Benedek a szekcsői Szent Jakab parochialis egyház Szűz Mároa oltárának rectora¹⁶¹⁹
- 1429 Zelew-i Mihály fia Benedek a szekcsői Szent Jakab parochialis egyház Szűz Mária oltárának rectora¹⁶²⁰
- 1429 Mihály fia Benedek a szekcsői Szent Jakab parochialis egyház portionarius¹⁶²¹
- 1721-ben a templom romokban állt¹⁶²²
- 1729-ben az ősi templom romokban, helyén részben fából épített templom, amit 1716-ban készítettek, az 1730-as években épült új templom más titulussal¹⁶²³

Edelény (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Borsod, Centralitási pont:

7

Mezőváros adatai:

- 1299 nádori közgyűlés¹⁶²⁴

¹⁶¹⁴ Romhányi 2000 61.

¹⁶¹⁵ ZsO. I. 6172. regeszta 686.

¹⁶¹⁶ Zichy VI. 113. oklevél 169., Zichy VI. 141. oklevél 199.

¹⁶¹⁷ Zichy XI. 65. oklevél 119.

¹⁶¹⁸ Györffy I. 267., 382-383.

¹⁶¹⁹ Lukcsics I. 1118. regeszta 217.

¹⁶²⁰ Lukcsics I. 1129. regeszta 219.

¹⁶²¹ Lukcsics I. 1138. regeszta 221.

¹⁶²² Brüstle II. 1876 528.

¹⁶²³ Egyházlátogatási 1999 110.

¹⁶²⁴ Györffy I. 772.

- 1341 nádori közgyűlés¹⁶²⁵
- 1415 edelényi esküdték¹⁶²⁶
- 1430 oppidum¹⁶²⁷
- 1437 hetivásár¹⁶²⁸
- 1492 Zapolya-i István szepesi gróf meghagyja Edelen város lakosainak, hogy Czwerchenczky Kristófot, familiárisát, mint officialisukat tekintsék¹⁶²⁹

Templom:

Elhelyezkedés:

Patak partján szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1300-1320 között: András edelényi pap és borsodi alesperes¹⁶³⁰
- pápai tizedjegyzék: 1332: 29 garas, 1333 I-II: 22 garas, 1334 II: 29 garas, 1335 I: 14 garas¹⁶³¹
- 1362: edelényi egyház¹⁶³²
- titulus: Boldogságos Szűz¹⁶³³

Építéstörténet, kutatástörténet:

A 14. század elején épült, a 15. század során északi oldalához nagyméretű gótikus kápolna épült. Az 1580-as években került a reformátusok kezébe, 1696-ban épült a torony. 1802-ben elbontották a sekrestyét és a kápolnát, 1863-ban új harangláb épült, 1866-ban új, festett ablakok készültek.¹⁶³⁴ 1930-ban Schulek János restaurálta.¹⁶³⁵

Leírás, méret:

Téglalap alaprajzú, egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom. A nyugati homlokzat elé ugrik az alacsony, fagalériás, majdnem a hajóval megegyező szélességű torony, amelyen neogótikus kapu nyílik. A kapu fölött és a déli oldalon egy-egy keskeny, háromkarélyos záródású ablakocská. A hajó déli oldalán három darab hámosasztatú, mérműves ablak, a szentélyen három mérműves ablak, a déli kaput

¹⁶²⁵ AOkm. IV. 92. oklevél 127., DI. 834., DI. 40840., DI. 75834. (Arcanum CD), Fejér CD VIII/4. 354. oklevél 669., AO. XXV. 580. oklevél 278., 584. oklevél 279., 585. oklevél 280., 589. oklevél 281.

¹⁶²⁶ ZsO. V. 518. regeszta

¹⁶²⁷ Engel: Birtok CD

¹⁶²⁸ DI. 13089. (Arcanum CD)

¹⁶²⁹ DI. 46179. (Arcanum CD)

¹⁶³⁰ DI. 97768. (Arcanum CD)

¹⁶³¹ Györffy I. 749.

¹⁶³² DI. 5106. (Arcanum CD)

¹⁶³³ Edelény 1973 163.

¹⁶³⁴ Edelény 1973 163-165.

¹⁶³⁵ Genthon 1961 72.

befalazták. A hajó északi falában befalazva az egykori oldalkápolna bejáratának keretelése látható. A szentély gótikus boltozatából csak az egykor ember- és állatalakos gyámkövek és a boltozatindítások maradtak meg. Déli oldalán szegmensíves papi ülőfülkék, az északi oldalon a befalazott gótikus sekrestyeajtó keretelése látható.¹⁶³⁶

A hajó alapterülete: 135 m².¹⁶³⁷

Emőd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1438: Borsod megyei Emewd királyi oppidum¹⁶³⁸

- 1452: Perényi János tárnokmester Keetz-i György nevű Emeöd-i familiárisa és officialisa

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék – Szent István király egyház: 1332: 5 garas, 1333 I-II: 6 garas, 1334 I: 5 garas, 1334 II: 5 garas, 1335 I: 1 garas, 1335 II: 5 garas¹⁶³⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1675-ben elpusztult a régi templom.¹⁶⁴⁰

Ete(ny)- ma pusztá Decs mellett (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1565-ben vasárnapi hetipiac (1p)¹⁶⁴¹

- 3 központi hely érhető el innen (2p)

- 1529-ben mezőváros¹⁶⁴² (2p)¹⁶⁴³

- 1398,1446 birtokok ügyintézésére magister vagy rector székel itt officialisokkal (1p)¹⁶⁴⁴

Templom:

Elhelyezkedés:

¹⁶³⁶ Bódva völgye 12-13.

¹⁶³⁷ Várady 1989 76.

¹⁶³⁸ DL. 71976. (Arcanum CD)

¹⁶³⁹ Györffy I. 749., 772.

¹⁶⁴⁰ Várady 1989 84.

¹⁶⁴¹ Miklós-Vizi 1999 208.

¹⁶⁴² Szakály 1992 93.

¹⁶⁴³ Évszázadokon át I. 158.

¹⁶⁴⁴ Holub 1960 3.

A település egy elnyúló dombon húzódott, a templom a mezőváros nyugati szélén helyezkedett el, ahol a hosszan elnyúló domb kb. 3 méterrel emelkedik ki az ártérből.¹⁶⁴⁵

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék¹⁶⁴⁶
- 1402: IX. Bonifác pápa az etei plébániát Péter pécsi egyházmegyei papnak¹⁶⁴⁷
- 1422 Péter fia Briccius, az etei Szentlélek parochialis egyház rectora¹⁶⁴⁸
- 1446: az etei plébános egy birtokper kapcsán szerepel¹⁶⁴⁹
- 1455: Szentlélek egyház¹⁶⁵⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

1935-ben Csalog József ásatása során kőfalat és 5 sírt tárt fel a területen. 1986-ban útépités során bolygatták meg a templom környékén, Gaál Attila és Szabó Géza a körítőfal egy részét és 2 sírt dokumentált. A templomot 1997-ben Miklós Zsuzsa és Vizi Márta tárta fel.¹⁶⁵¹

1. periódus: Téglalap alakú hajó, feltehetőleg négyszög alaprajzú, esetleg félkörös apszissal, a templombelső hossza 12,7 méter lehetett. Keltezése: valószínűleg a 12. század vége – 13. század eleje.
2. periódus: A templomot nyugati irányba bővítették, talán karzattal és toronnyal is bővítették, hossza ekkor 17,2 méter. Keltezése: 13. század második fele.
3. periódus: Az apszis északi oldalán téglalap alakú sekrestye épült. Keltezése: 14. század közepe.
4. periódus: A korábbi szentély elbontása után csarnoktemplommá alakítják egy új, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel (a szentély külső oldalán 5 támpillér). A feltáráskor az omladékból előkerült nagymennyiségű faragott, csonkolt téгла került elő – talán a boltozat részei. A sekrestyét a korábbi falainak felhasználásával trapéz alakúvá alakították északkeleti és északnyugati sarkán támpillérrel. Keltezése: 14. század vége.
5. periódus: A gótikus csarnoktemplom északi oldalán lévő sekrestyét nyugati irányban a templom teljes hosszában kibővítették, ezzel egy 21,6 méter hosszú és kb. 4 méter széles kápolna alakult ki. A déli oldalon is készült egy 10,3 méter hosszú kápolna,

¹⁶⁴⁵ Miklós-Vizi 2001 268.

¹⁶⁴⁶ MonVat I/1. 287, 311.

¹⁶⁴⁷ ZsO. II/1. 1521. regeszta 179.

¹⁶⁴⁸ Lukcsics I. 488. regeszta 127.

¹⁶⁴⁹ K. Németh 2006 56.

¹⁶⁵⁰ K. Németh 2006 56.

¹⁶⁵¹ K. Németh 2006 56-57.

amelynek belső szélessége 2,5 méter. A déli oldalon a kápolna keleti fala és a szentély közötti szögletben két kriptá került elő. Keltezése: 15. század második fele – 16. század eleje.¹⁶⁵²

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög háromoldalával záródó szentélyű teremtemplom, északi és déli oldalán a hajó teljes hosszában kialakított kápolnákkal.

A késő középkori templom alapterülete 187,49 m².

Érsekvadkert (Nógrád megye), középkori név: Vadkert, középkori megye: Nógrád, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1255 oppidum Vadkert¹⁶⁵³
- 1405: populi et hospites in...tribus Wadkerth¹⁶⁵⁴
- uradalmi központ volt, a település az esztergomi érsek birtokában volt¹⁶⁵⁵
- 6 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település a középkorban három részből állt. Felső-Vadkert területén 1860-ban a földek művelésbe vételekor megtalálták a régi templom és házak alapfalait.¹⁶⁵⁶ A tizedjegyzékekben szereplő Középvadkert temploma talán a mai r.k. templom környezetében állt, ahol 2002-ben a 12-18. század közé keltezhető sírok kerültek elő.¹⁶⁵⁷

Történeti adatok:

- 1223: templom említése¹⁶⁵⁸
- 1283: vaskerti egyház és parochus említése¹⁶⁵⁹
- pápai tizedjegyzék: 1332: 25 garas, tizedfizető pap: Albert¹⁶⁶⁰

Fadd (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

¹⁶⁵² Miklós-Vizi 1999 213-216.

¹⁶⁵³ Fejér CD IV/2. 359.

¹⁶⁵⁴ ZsO. II/1. 3890. regeszta

¹⁶⁵⁵ Csánki I. 1890 87.

¹⁶⁵⁶ Nógrád 1997 365.

¹⁶⁵⁷ Régészeti kutatások 2002 208.

¹⁶⁵⁸ Nógrád 1997 365.

¹⁶⁵⁹ Fejér CD V. 194., Mon. Strig. II. 138. oklevél 160., 1313. évi átírás: Mon. Strig. II. 770. oklevél 685.

¹⁶⁶⁰ Győrffy IV. 313.

- 1365 Fod-i officialis Cheke-I András (1p)¹⁶⁶¹
- 1376 csütörtöki vásár (1p)¹⁶⁶²
- 1419 Libertates civibus de Faad¹⁶⁶³
- 1475 oppidum Fadd(3p)¹⁶⁶⁴
- 5 központi hely (3p)

Templom:

Történeti adatok:

- 1419: Péter presbiter¹⁶⁶⁵
- 1427: Szent Márton püspök és hitvalló parochialis egyház¹⁶⁶⁶
- 1429: János fia Jakab a faddi Szent Márton parochialis egyház portionarius¹⁶⁶⁷
- 1431: Mihály plébános¹⁶⁶⁸
- 1455: plébános napszámossai, halasa elleni hatalmaskodás¹⁶⁶⁹
- 1469: Mátyás keresztes-plébános¹⁶⁷⁰
- 1471: Mátyás keresztes-plébános, a plébános kúriája¹⁶⁷¹
- 1479: Benedek keresztes-plébános¹⁶⁷²
- 1482: Benedek keresztes-plébános¹⁶⁷³
- 1519: Péter presbiter és káplán¹⁶⁷⁴
- 1527: Kutasi Mihály plébános és a Szent Márton püspök és hitvalló tiszteletére szentelt templom¹⁶⁷⁵
- 1527: Szent Márton tiszteletére épített plébániatemplom¹⁶⁷⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

2 plébániatemplom:

¹⁶⁶¹ Veszprémi regeszták 580-581., 583. regeszta 226-227.

¹⁶⁶² Samay 2004 51., 1381: Fenyvesi 2000 253. regeszta 129., Dl. 106191. (Arcanum Cd), Fejér CD IX/7. 288. oklevél 443-444.

¹⁶⁶³ Fejér CD X/6. 48.

¹⁶⁶⁴ Dl. 106630. (Arcanum Cd), keresztes birtokok is: Dl. 106632. (Arcanum Cd)

¹⁶⁶⁵ Fejér CD X/6. 83. oklevél 235-237.

¹⁶⁶⁶ K. Németh 2003/a 150., Fejér CD X/6. 415. oklevél 906.

¹⁶⁶⁷ Lukcsics I. 1162. regeszta 223., Lukcsics I. 1165. regeszta 224.

¹⁶⁶⁸ Bartal 1941 27., Dl. 103352. (Arcanum Cd), Brüstle II. 1876 594.

¹⁶⁶⁹ Dl. 106542. (Arcanum Cd)

¹⁶⁷⁰ Dl. 106600. (Arcanum Cd)

¹⁶⁷¹ Dl. 106617. (Arcanum Cd), Szakály 1998 159. regeszta 176-177.

¹⁶⁷² Bartal 1941 38.

¹⁶⁷³ Bartal 1941 39., Dl. 106652. (Arcanum Cd)

¹⁶⁷⁴ Bartal 1941 42., Dl. 106761. (Arcanum Cd)

¹⁶⁷⁵ Évszázadokon át I. 114-115., tévesen 1427-es évszámmal: Bartal 1941 26., Fejér CD X/6. 415. oklevél 906-908., Brüstle II. 1876 594.

¹⁶⁷⁶ Fenyvesi 2000 1123. regeszta 490.

1. templom: Fadd – Parson területén Czövek Attila az 1990-es évek második felében végzett többszöri terepbejárása során. Az egykori ártér szélén fekvő magaspart keleti nyúlványának laposabb tetején rengeteg 15-16. századi leletet talált. Kiemelkedik egy 13. századi limoges-i kereszt aranyozott borításának töredéke. A felszíni kutatások alapján elfogadható az a megállapítás, hogy a templom ezen a területen kereshető.¹⁶⁷⁷
2. templom: 1997-ben a Rákóczi F. utca 2. területén gázvezeték földmunkájakor négy melléklet nélküli, feltehetően késő középkori sír került elő, amely K. Németh András szerint az al-faddi plébániatemplommal azonosítható.¹⁶⁷⁸

Fehérgyarmat (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Gyarmat, középkori megye: Szatmár, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1381: a gyarmati telepések¹⁶⁷⁹
- 1417: Thoth Péter Gyarmath-i officiális¹⁶⁸⁰
- 1418: Szatmár megyei Gyarmath opidum¹⁶⁸¹
- 7-8 központi hely
- birtokközpont tartozékokkal¹⁶⁸² - 1436-ban kapja meg a települést és a hozzá tartozó birtokot Bátori István országbíró, így lesz a Bátoriak egyik uradalmi központja 7, majd a 16. század elejétől 12 faluval¹⁶⁸³

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1334: 6 garas és 23 denár, tizedfizető pap: Miklós¹⁶⁸⁴
- 1422: Mihály klerikus¹⁶⁸⁵
- 1436: köegyházát és a plébános házát említik egy birtokelkobzási perben¹⁶⁸⁶
- 1448: a gyarmati Szent Mihály arkangyal oltár, Lőrinc plébános, Márton káplán, András klerikus, Benedek litteratus¹⁶⁸⁷

¹⁶⁷⁷ K. Németh 2006 70-71.

¹⁶⁷⁸ RF. 1997 181., K. Németh 2006 71.

¹⁶⁷⁹ Kállay II. 1893. regeszta 213.

¹⁶⁸⁰ ZsO. VI. 382. regeszta

¹⁶⁸¹ ZsO. VI. 2378. regeszta

¹⁶⁸² Kubinyi 2000/a 69.

¹⁶⁸³ Németh 2008 105.

¹⁶⁸⁴ Mon. Vat. I/1. 135.

¹⁶⁸⁵ ZsO. IX. 855. regeszta 271.

¹⁶⁸⁶ Németh 2008 105.

¹⁶⁸⁷ Károlyi II. 161. regeszta 267-268.

- 1484: Miklós plébános¹⁶⁸⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

A torony és a hajó a 14. századi építése óta alig változott.¹⁶⁸⁹ 1794-ben felerészben felújítják. A 20. század során többször tatarozták.¹⁶⁹⁰

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom, amelynek nyugati homlokzata előtt galériás torony található.¹⁶⁹¹

A templom alapterülete 184 m².

Forró (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Abaúj, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1288-1330: sedria¹⁶⁹²

- 1319: forrói vám¹⁶⁹³

- 1363: Simon Forow-i hospes¹⁶⁹⁴

- 1420: Harchach/Harkach-i Porcolap/Purkolab/Porcolab (dictus) Balázs Forro-i officialis¹⁶⁹⁵

- 1420: opido Forro¹⁶⁹⁶

- 1422: csütörtöki hetivásár¹⁶⁹⁷

Templom:

Elhelyezkedés:

A falu feletti magaslaton, az észak felé vezető egykori kereskedelmi út felett áll a templom.

Történeti adatok:

– 1262: „Priuilegium Ladislai Regis super quinque villis, puta Forro, qui cathedralis locus erat castri Aba-ujvár, Devecher, Fanchal, Suzd, Gutha, Magistro Aladario, filio

¹⁶⁸⁸ Df. 237851. (Arcanum CD)

¹⁶⁸⁹ Mihucz 2000 71.

¹⁶⁹⁰ SzSzMT I. 399.

¹⁶⁹¹ Genthon 1961 93.

¹⁶⁹² Engel: Birtok CD, Csukovits 1997 381., 1330: AO. XIV. 389. oklevél 237., AO. XIV. 410. oklevél 251.

¹⁶⁹³ AOkm. I. 455. oklevél 505.

¹⁶⁹⁴ Dl. 89365. (Arcanum CD)

¹⁶⁹⁵ ZsO. VII. 2042. regeszta

¹⁶⁹⁶ ZsO. VII. 2387. regeszta

¹⁶⁹⁷ ZsO. IX. 846. regeszta 267.

Comitis Csetae, cum libera, si absque haerede decederet, eadem, cui voluerit, donandi plena facultate, nouiter donatis, collatum in pergamena sub sigillo pendenti.¹⁶⁹⁸

- 14. század eleje: Lőrinc forrói pap és alesperes¹⁶⁹⁹
- 1331: Benedek forrói áldozópap, újvári alesperes¹⁷⁰⁰
- pápai tizedjegyzék: 1332: 48, 1333 I-II: 24 garas¹⁷⁰¹
- 1337: Benedek pap, forrói plébános és capellano specialis¹⁷⁰²
- 1356: forrói egyház¹⁷⁰³
- 1373: Luschasius forrói alesperes¹⁷⁰⁴
- 1375: Lőrinc forrói esperes¹⁷⁰⁵
- 1377: Cristan szikszói plébános és Forró kerület alesperese, György forrói plébános¹⁷⁰⁶
- 1385: György forrói esperes¹⁷⁰⁷
- 1389: György forrói plébános és esperes, illetve főesperes¹⁷⁰⁸
- 1398: György forrói plébános és alesperes¹⁷⁰⁹
- 1400: György forrói plébános-esperes¹⁷¹⁰
- 1400: György forrói plébános és alesperes, László artium facultati baccalarium – az iskola rektora¹⁷¹¹
- 1411: Miklós forrói plébános és alesperes¹⁷¹²
- 1430 Petri Valentini de Boldwa oltárigazgató a forrói Szent Márton egyházban¹⁷¹³
- 1463: Demeter forrói plébános és alesperes¹⁷¹⁴
- 1470: „Mátyás király Rozgon-i János királyi tárnokmester, Rozgon-i Rénold és ezen János fiai: János és István érdemei fejében nekik adja az abaujmegyei Forro, Kasmark és ThelkyBanya mezővárosokban, a Forro birtokon lévő vámba, a fenti mezővárosokban lévő összes többi vámokban és egyházak kegyuri jogában, továbbá

¹⁶⁹⁸ Fejér CD V/2. 145. oldal, Á.Ú.O. VIII. 24. oklevél

¹⁶⁹⁹ Bónis 1997 548. regeszta 64., Dl. 84251. (Arcanum CD) – 1315-1330 közöttre keltezik

¹⁷⁰⁰ AO. XV. 494. oklevél 288.

¹⁷⁰¹ Györffy I. 55.

¹⁷⁰² Fejér CD VIII/4. 126. oklevél 274.

¹⁷⁰³ Fejér CD IX/2. 247. oklevél 508.

¹⁷⁰⁴ Dl. 107860. (Arcanum CD)

¹⁷⁰⁵ Bónis 1997 1385. regeszta 152., Fejér CD IX/5. 19. oklevél 67.

¹⁷⁰⁶ Dl. 42054. (Arcanum CD), Fejér CD IX/7. 604.

¹⁷⁰⁷ Bónis 1997 1487. regeszta 166.

¹⁷⁰⁸ Bónis 1997 1518. regeszta 171., ZsO. I. 1052. regeszta

¹⁷⁰⁹ ZsO. I. 1052. regeszta 132.

¹⁷¹⁰ Bónis 1997 1711. regeszta 192., 1400: ZsO. II/1. 177. regeszta, Dl. 8575. (Arcanum CD), ZsO. II/1. 380. regeszta

¹⁷¹¹ ZsO. II/1. 178. regeszta, Dl. 8575. (Arcanum CD)

¹⁷¹² ZsO. III. 133. regeszta

¹⁷¹³ Lukcsics I. 1366. regeszta 252.

¹⁷¹⁴ Dl. 15861. (Arcanum CD), Bónis 1997 2981. regeszta 362.

tartozékaikban rejlő királyi jogot és hozzájárul ahhoz, hogy ha magtalanul halnának el, a fenti mezővárosok és vámok édestestvérükre: Rozgon-i Osvát fia Osvátra szálljanak.”¹⁷¹⁵

- 1509: András forrói plébános háza, György béli pap és forrói káplán, György forrói scolasticus¹⁷¹⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

A késő gótikus templom feltehetően a 15. században épült és a 1739-ben barokk stílusban átalakították. Nyugati és déli előcsarnoka 1759-ben, a főhomlokzatból enyhén kiugró tornya 1762-63-ban épült, a három boltszakaszos hajót csehsüvegboltozat fedi.¹⁷¹⁷

Leírás, méret:

Egyhajós, támpilléres, 8/3 szentélyű teremtemplom, nyugati homlokzatán barokk toronnyal. A hajó és a szentély egyaránt csehsüveg boltozatos.¹⁷¹⁸

A hajó alapterülete 310 m².

Gönc (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Abaúj, Centralitási pont: 21

Mezőváros adatai:

- 1220-ban említett tíz királynéi német telepesfalu egyike¹⁷¹⁹

- 1327: pénteki hetipiac¹⁷²⁰

- 1349: Thelus gönci [de Gwnch] polgár¹⁷²¹

- 1365-1371 között alapította pálos kolostorát I. Lajos király. A városon kívül a vár alatt Gönc és Telkibánya között épült¹⁷²²

- 1416: oppido Gwnch¹⁷²³

- országos vásár¹⁷²⁴

- 14 külföldi egyetemre járó¹⁷²⁵

Templom:

Elhelyezkedés:

¹⁷¹⁵ DL. 16973. (Arcanum CD)

¹⁷¹⁶ DL. 75977. (Arcanum CD)

¹⁷¹⁷ Genthon 1961 97., Hernád völgye – Encs környéke 17.

¹⁷¹⁸ Horváth é.n.

¹⁷¹⁹ Györffy I. 89.

¹⁷²⁰ Engel: Birtok CD

¹⁷²¹ Kállay I. 1005. regeszta 232., Szabolcs megye I. 2004 452. regeszta 117., DL. 51542. (Arcanum CD)

¹⁷²² Romhányi 2000 27-28.

¹⁷²³ Bánffy I. 378. oklevél 546.

¹⁷²⁴ Kubinyi 1999/a 516.

¹⁷²⁵ Kubinyi 1971 75.

A település főútja feletti kisebb magaslaton szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1271 a kegyúr a királyné¹⁷²⁶
- 1391: Lőrinc plébános¹⁷²⁷
- 1428 Mihály fia Péter a gönci Szent Egyed parochialis egyház portionarius¹⁷²⁸
- 1438: Mihály Gwnch-i plébános és a plébános háza¹⁷²⁹
- 1483: Göncz mezőváros plébánosa és újvári vikárius, az egyház prédikátora, György és az egyház káplánja, Péter¹⁷³⁰
- 1493: Gönc város plébánosa¹⁷³¹
- 1499: Mátyás gönci plébános¹⁷³²
- 1504 előtt: Thyr Mihály gönci lekipásztor¹⁷³³
- 1524: Spilner Bálint és Spilner Máté gönci oltárosok¹⁷³⁴
- plébánia exempta¹⁷³⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templomot a 15. században, állítólag 1448-ban építették. 1714-ben átalakították, a hajó 1736-ban készült. 1935-ben restaurálták.¹⁷³⁶

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom, a nyugati homlokzat elé ugró barokk toronnyal. A szentélyen két mérműves ablak és Bakócz-címer.¹⁷³⁷ A hajó három, a szentély két boltszakaszos, csehboltozattal fedett; a sekrestye homlokzatán befalazott gyémántmetszésű gótikus faragott kereszt.¹⁷³⁸ A szentély felett a padlástérben láthatóak a gótikus boltozat lefaragott indításai.¹⁷³⁹

A középkori szentély hossza: 11,8 m, szélessége: 8 m, a szentély alapterülete: 94,4 m².¹⁷⁴⁰

¹⁷²⁶ Árpád-kori oklevelek 1997 14. oklevél 37.

¹⁷²⁷ Sztáray I. 322. oklevél 511.

¹⁷²⁸ Lukcsics I. 1077. regeszta 211.

¹⁷²⁹ Bándi 1985 Gönc 21. regeszta 589., Bónis 1997 2475. regeszta 295-296., Dl. 13191. (Arcanum CD)

¹⁷³⁰ Bándi 1985 Gönc 42. regeszta 597., Dl. 18818. (Arcanum CD)

¹⁷³¹ Dl. 67465. (Arcanum CD)

¹⁷³² Df. 216250. (Arcanum CD)

¹⁷³³ Kemény 1891 4.

¹⁷³⁴ Df. 218205. (Arcanum CD)

¹⁷³⁵ Engel: Birtok CD

¹⁷³⁶ Genthon 1961 108.

¹⁷³⁷ Genthon 1961 107-108.

¹⁷³⁸ Hernád völgye – Encs környéke 20.

¹⁷³⁹ Bodó Balázs szíves közlése

¹⁷⁴⁰ alaprajzról-alaprajz a KÖH Tervtárából 25362

Görcsöny – ma község és puszta Péctől délkeletre (Baranya megye), középkori megye:

Baranya, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1554 Görcsöny város – török defterben (2p)¹⁷⁴¹;

- 11 központi hely (6p);

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 20 báni denár, 1333 I.: 20 báni denár, 1333 II.: 30 báni denár, 1334 I.: 30 báni denár, 1334 II.: 20 báni denár, 1335 II.: 30 báni denár, tizedfizető pap: Pál¹⁷⁴²

- 1345: búcsúengedély a Gerchin-i Szűz Mária parochialis egyház számára¹⁷⁴³

- 1419 György plébános¹⁷⁴⁴

- 1461: a Gerchen-i parochialis egyház plébánosa¹⁷⁴⁵

- 16. századi dikális összeírás szerint gazdag templomában 3 pap működött¹⁷⁴⁶

Gyánt – ma Tolnanémediről Pincehelyre vezető út oldalán a Kapostól nyugatra, ahol a part magasabb, terült el a falu (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1381: János vránai perjel ganth-i officialisa, Miklós fia György (1p)¹⁷⁴⁷

- 1423 bíró említése¹⁷⁴⁸

- 1475 oppidum Gyanth (1p)¹⁷⁴⁹

- uradalmi központ (3-6 helység és puszta) (1p)¹⁷⁵⁰

- 10 központi hely (5p)

Templom:

Elhelyezkedés:

¹⁷⁴¹ Káldy-Nagy 1960 63. szám 20.

¹⁷⁴² Györfly I. 265., 310.

¹⁷⁴³ Fejér CD IX/1. 46. oklevél 295., Brüsszle II. 1876 710., Bossányi I. 1916. 232.

¹⁷⁴⁴ Zichy VI. 377. oklevél 550.

¹⁷⁴⁵ Zichy X. 145. oklevél 182.

¹⁷⁴⁶ Horváth-Timár 1972 100.

¹⁷⁴⁷ Szakály 1998 29. regesztá 108.

¹⁷⁴⁸ Dl. 106435. (Arcanum CD)

¹⁷⁴⁹ Csánki III. 1897 409., Dl. 106630. (Arcanum CD), Dl. 106632. (Arcanum CD)

¹⁷⁵⁰ Csánki III. 1897 401.

AZ 1998-ban terepbejárással azonosított település templomára utaló rengeteg tégl- és kötörmelék, valamint embercsonst a domb legmagasabb részén található, a Görbőre tartó, a domb szélét átvágó földesúttól a Kapos felé kb. 50 méterre.¹⁷⁵¹

Történeti adatok:

- 1405: plébános említése¹⁷⁵²

Építéstörténet, kutatástörténet:

- 2000 márciusában a templom helyén végzett újabb terepbejáráskor az egyik épület kb. 5 m hosszú kiszántott fala volt megfigyelhető. 2003-ban újabb terepbejárás során a felszíni nyomok alapján eldönthetetlen volt, hogy a templomhely a falu plébániatemplomára vagy inkább johannita rendházára utal. Nem lehetetlen, hogy a 15. század elején adatolt plébániatemplom a 14. század második felétől már nem említett johannita rendház épületéből alakult ki.¹⁷⁵³

Gyöngyös (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 24

Mezőváros adatai:

- 1332-1370 között alapította a ferences kolostort a Szécsényi család, valószínűleg Szécsényi Tamás¹⁷⁵⁴

- 1335: Gyöngyös 1334. május 5-én Tamás erdélyi vajda kérésére kelt városi kiváltságának megerősítése¹⁷⁵⁵

- 1341: Gyungus város¹⁷⁵⁶

- 1363: hetivásár¹⁷⁵⁷

- 1367: Konth Iudicem de Gynges, ac vniuersos ciues et hospites de eadem¹⁷⁵⁸

- 1439: oppidi Gyenges¹⁷⁵⁹

- 1475-1485 között alapította a beginaházat Rozgony János özvegye, Bánfi Dorottya a Szentlélek tiszteletére emelt kápolna mellett¹⁷⁶⁰

- mellékrezydencia¹⁷⁶¹

- 1500 tizedkörzet központja¹⁷⁶²

¹⁷⁵¹ K. Németh 2006 186.

¹⁷⁵² ZsO. II/1. 4299. regeszta 530., Fejér CD X/4. 201. oklevél 452.

¹⁷⁵³ K. Németh 2006 186., Régészeti kutatások 2003 305., Régészeti kutatások 2000 219.

¹⁷⁵⁴ Romhányi 2000 28.

¹⁷⁵⁵ AO. XIX. 660. oklevél 298.

¹⁷⁵⁶ AO. XXV. 204. oklevél 100.

¹⁷⁵⁷ DL. 64067. (Arcanum CD)

¹⁷⁵⁸ Fejér CD IX/4. 47. oklevél 108.

¹⁷⁵⁹ Bánffy I. 434. oklevél 622.

¹⁷⁶⁰ Romhányi 2000 28.

¹⁷⁶¹ Valtér 2002 89., Kubinyi 2000/a 69.

- ispotály¹⁷⁶³
- 19 külföldi egyetemre járó¹⁷⁶⁴
- mészároscéh¹⁷⁶⁵
- 15. század szabó céh¹⁷⁶⁶
- országos vásárok: (Szent) Bertalan, Szent Erzsébet és Szent Orbán napján¹⁷⁶⁷
- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

Az egykori főutca orsószerűen kiszélesedő terén szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1301: felosztó oklevélben az egyház kegyurasága közös maradt¹⁷⁶⁸
- 1320: Csák Máté felégette a templomot¹⁷⁶⁹
- pápai tizedjegyzék – Szent Bertalan egyház: 1332: nincs összeg, 1333 I-II: 50 garas, 1334 II: 13 garas, 1335 I: 20 garas, tizedfizető pap: Miklós¹⁷⁷⁰
- 1376: György plébános¹⁷⁷¹
- 1393 a gyöngyösi plébánost Szécsényi Frank nevezte ki¹⁷⁷²
- 1405: Péter plébános¹⁷⁷³
- 1413: Péter plébános¹⁷⁷⁴
- 1420 Janusii-nak mondott Lukács fia István a gyöngyösi Szent Bertalan parochialis egyház új provisor¹⁷⁷⁵
- 1447: ekkor tűnik fel először a település iskolája¹⁷⁷⁶
- 1500 körül: János pap, az ottani Szűz Mária oltár confraternitásnak dékánja¹⁷⁷⁷

¹⁷⁶² Estei Hippolit 1992 12.

¹⁷⁶³ Majorossy-Szende 2008 451.

¹⁷⁶⁴ Kubinyi 1971 75.

¹⁷⁶⁵ Kubinyi 2000/a 69.

¹⁷⁶⁶ Valter 2002 98.

¹⁷⁶⁷ Bél: Heves 2001 213.

¹⁷⁶⁸ Valter 2002 89.

¹⁷⁶⁹ Györfly III. 96.

¹⁷⁷⁰ Györfly III. 58., 95-96.

¹⁷⁷¹ Bónis 1997 1402. regeszta 154., Dl. 6393. (Arcanum CD)

¹⁷⁷² Valter 2002 94.

¹⁷⁷³ ZsO. II/1. 4185. regeszta

¹⁷⁷⁴ ZsO. IV. 380. regeszta

¹⁷⁷⁵ Lukácsics I. 258. regeszta 93., ZsO. VII. 1543. regeszta

¹⁷⁷⁶ Békefi 1910 357.

¹⁷⁷⁷ Bónis 1997 3832. regeszta 512.

- 18. század: A város köz- vagy főtemploma, amit Szent Bertalan nevére (szenteltek), a piacon áll, nagyon tiszteletre méltó és régi épülete és huszonegy oltára folytán nevezetes.¹⁷⁷⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

1. periódus: Valószínűleg a 13. század elején, esetleg a 12. század végén épülhetett. A mai templom északi oldalán a burkolat felszedése után egy 4,8x4,8 m belső térszerű négyzetes tér, valószínűsíthetően torony falaira bukkantak, ami a templom északnyugati sarkán állhatott. Ehhez a periódushoz tartozik egy körítőfal maradványa, amelyet a templom déli oldalán tártak fel.

2. periódus: A 13. század végén a torony északi oldalához egy boltozott pincét építenek. A felégetés után az újjáépítés pontos dátuma nem ismert.

3. periódus: Az előző periódus valószínűleg gótikus templomát beleépítik a Szécsényi Tamás támogatásával 1350 körül zajló nagyarányú átalakítással létrejövő templomba, amelyből mindössze egy címerkő maradt fenn Szécsényi Tamás és első felesége egyesített címerével.¹⁷⁷⁹

4. periódus: A 15. században két részletben épül meg a hatalmas gótikus csamoktemplom. A század első felében készült el a bajor hatásra tengelypilléres megoldással épült szentély a boltozott pince keleti faláig, majd a század második felében a templom nyugati része. Ezt az újjáépítést a templom kutatója Rozgonyi János országbíróhoz köti. Az északi oldalon a gótikus Szent Anna kápolna állt, amit a szabó céh építtetett a 15. században. 1758-ban összedőlt, romjait elhordták, alapfalait és padlóléglákkal burkolt padlóját a kutatás feltárta.¹⁷⁸⁰

5. periódus: A 17. században a bejáratok elé előcsarnokokat emeltek.

6. periódus: 1674-ben tűzvész pusztította a templomot.

7. periódus: 1746-1756 között nagyarányú átalakításokra került sor. Eltávolították a két keleti pillért, a szentély záródását belülről kosárvíresre alakították, a boltozat helyére barokk lefedés került, mivel az eredeti gótikus boltozat 1741-ben megrepedt. Két oldalkarzatot is emeltek, minek következtében a templom falait meg kellett erősíteni, ezért hat csúcsíves ablakot teljesen, a többinek az alsó részét befalazták.¹⁷⁸¹

8. periódus: 1772-1773-ban megépült az északi torony, 1815-ben a déli torony. A középkori tornyot 1774-ben bontották le.

¹⁷⁷⁸ Bél: Heves 2001 209., 211., 213. , 20 oltárra: ACP I. 137.

¹⁷⁷⁹ Valter 2002 94.

¹⁷⁸⁰ Valter 2002 95-96.

¹⁷⁸¹ Valter 2002 90.,99.

9. periódus: 1917-ben leégett és 1921-ben állították helyre.

1992-ben teljesen felújították, e közben folytatott részleges kutatás, főleg a templom külső oldalán.¹⁷⁸²

Leírás, méret:

Szabadon álló barokk homlokzatú két tornyos, téglalap alaprajzú három hajós, sokszögzáródású szentéllyel ellátott, egykor gótikus csarnoktemplom. A szentélyben egymás mellett 2 pár négyosztós, mérműves ikerablak található.

A hajó alapterülete kb. 745 m².

Gyöngyöspata (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1438: Patha oppidum¹⁷⁸³
- 1501-1508 tizedkörzet központja¹⁷⁸⁴
- 5 külföldi egyetemre járó¹⁷⁸⁵
- 5-6 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főút melletti kisebb kiemelkedésen szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedegyzék – Szűz Mária: 1332: 25 garas, 1333 I-II: 20 garas, 1334 I: 25 garas, 1334 II: 8 garas, 1335 I: 9 garas, tizedfizető pap: Péter¹⁷⁸⁶
- 1413: Miklós plébános¹⁷⁸⁷
- 1454: István decretorum decretorum doctore de Patha¹⁷⁸⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

1969-től 92 temetkezést tártak fel a templomon belül és kívül a 11-18. század között, főleg 16-18. századiakat, az épület kutatása az 1970-es években folyt.¹⁷⁸⁹

1. periódus: A román stílusú templom a 12. században épült, a nyugati homlokzat őrzi ennek nyomait.

¹⁷⁸² Valter 2002 90.

¹⁷⁸³ Bónis 1997 2482. regeszta 297.

¹⁷⁸⁴ Estei Hippolit 1992 130., 170., 237., 304., 338., 339.

¹⁷⁸⁵ Kubinyi 2000/a 80.

¹⁷⁸⁶ Györffy III. 58., 123.

¹⁷⁸⁷ ZsO. IV. 49. regeszta, ZsO. IV. 416. regeszta

¹⁷⁸⁸ Dl. 14715. (Arcanum CD)

¹⁷⁸⁹ RF. 1971 92., HMMT III. 212.

2. periódus: A 13. században alul négyzetes, felül nyolcszögű hasáb formájú torony épült a homlokzat elé, aminek alapfalai ma is láthatóak. Ekkor épült az északi oldalon a kétszakaszos, keresztboltozatos Szent András kápolna.¹⁷⁹⁰

3. periódus: A 14. század 30-as éveiben az új birtokos, Nekcsei Demeter építtette az új, tágasabb egyeneszáródású szentélyt.

4. periódus: A 14. század végén a déli oldalon sokszögzáródású szentéllyel hajó épült, amit összenyitottak a templommal.

5. periódus: 1455-1460 között a két hajó összefogására épült sokszögzáródású szentély. A déli falon nagyobb ablakokat alakítottak ki és új boltozatot kapott a templom. Új torony is épült nyugati oldalán díszes kapuzattal.¹⁷⁹¹

6. periódus: A 16. században alakították ki a déli előcsarnokot.

7. periódus: A 18. században az északi oldalhajót bővítették, a Szent András kápolnát lebontottak és újjáépítették a sekrestyét.¹⁷⁹²

Leírás, méret:

Egy tornyos román homlokzatú háromhajós templom sokszögzáródású szentéllyel.

A hajó alapterülete 289 m².

Gyöngyöstarján (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- tizedkörzet központja¹⁷⁹³

- 2 központi hely

- 1394: Iohannem officialem ipsorum de Taryan¹⁷⁹⁴

- 1456: Tharyan város fele¹⁷⁹⁵

- 1461: Tharyan oppidum¹⁷⁹⁶

Templom:

Elhelyezkedés:

A korábbi templom a mai, 18. században emelt épülettől észak-nyugatra, mintegy 700 lépésnyire egy dombon állt az újkori források alapján. Valószínűleg részben ennek köveiből épült az új templom is.¹⁷⁹⁷

¹⁷⁹⁰ Levárdy 1984 2.

¹⁷⁹¹ Levárdy 1984 4-5.

¹⁷⁹² HMMT III. 212.

¹⁷⁹³ Kubinyi 2000/a 89.

¹⁷⁹⁴ Fejér CD X/2. 119. oklevél 221.

¹⁷⁹⁵ Dl. 15105. (Arcanum CD)

¹⁷⁹⁶ Dl. 59489. (Arcanum CD), Dl. 73514. (Arcanum CD), Dl. 59506. (Arcanum CD)

Történeti adatok:

- 1430: István tarjáni plébános¹⁷⁹⁸
- 1503: Balázs tarjáni plébános¹⁷⁹⁹
- titulus: Mindenszentek¹⁸⁰⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

A falu belterületén a borfeldolgozó üzem erjesztő tornyának alapozási gödrében 12-15. századi sírokat bolygattak meg, a középkori templom körüli temető sírjaiból S végű hajkarikák kerültek elő.¹⁸⁰¹

Györköny (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 10

Mezőváros adatai:

- 1465 oppidum Gerken, 1497-1500 oppidum Gyewrken (3p)¹⁸⁰²
- uradalmi központ (7 település) (1p)¹⁸⁰³
- 19 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A település en áthaladó út melletti kiteresedésen szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: 12 báni denár, 1333 II.: 15 báni denár, 1334 I.: nem fizet, 1334 II.: nem fizet, 1335 II.: nem fizet, tizedfizető papok: Lőrinc, Péter¹⁸⁰⁴
- 1733: vizitáció szerint a régi templom alapjai tágasak, a romok 2 láb magasak, köveit Tolnára hordták el a gabonaház építéséhez, Krähling János az 1722-es telepítési szerződés alapján úgy véli, hogy a falu evangélikus templom a középkori helyére épült.¹⁸⁰⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

2004-ben terepbejárás során a helybeliek azzal az információval szolgáltattak, hogy a jelenlegi ev. templom környékén fekvő házak területén többször akadtak csontvázakra

¹⁷⁹⁷ HMMT III. 239., Adatok II. 33.

¹⁷⁹⁸ Dl. 12287. (Arcanum CD)

¹⁷⁹⁹ Df. 278339. (Arcanum CD)

¹⁸⁰⁰ HMMT III. 239.

¹⁸⁰¹ RF. 1972 82.

¹⁸⁰² Csánki III. 1897 409., Fenyvesi 2000 912. regeszta 407., 914. regeszta 407.

¹⁸⁰³ Csánki III. 1897 409.

¹⁸⁰⁴ Timár 1999 286.

¹⁸⁰⁵ K. Németh 2003/b 11.

és építési törmelékre; ennek alapján a középkori templom valóban a mai egyház helyén keresendő.¹⁸⁰⁶

Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar megye), középkori név: Böszörmény, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 10

Mezőváros adatai:

- 1325: Kálló faluban szombatonként engedélyezett vásártartási jogában megerősítve, Dózsa nádor fiainak a szomszédos Böszörményben [Bezermen] az ő kárára ugyancsak szombatonként tartani szokott vásárát eltörli, s egyben a kállói vásárra menő kereskedőket oltalmába veszi.¹⁸⁰⁷

- 1410: providis viris iudici et iuratis ceterisque universis civibus et hospitibus nostris de Bezermen¹⁸⁰⁸

- 1420: Ag (dictus) Tamás, Hung/Vngh/Vng-i János Bezermen/Besermen-i officialis¹⁸⁰⁹

- 1438-1439: officialibus suis per ipsum in pertinenciis diti oppidi Bezermen¹⁸¹⁰

- 1454: Bezermen oppidum¹⁸¹¹

- 1460: ad labores et edifica castelli in oppido Bezermen erigendi¹⁸¹²

- 9-10 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település központjában enyhe kiemelkedésen szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék – Szent Miklós: 1332: 20 garas, 1333 I-II: 20 garas, 1334 I: 14 garas, 1335 I: ismeretlen összeg, tizedfizető pap: Péter¹⁸¹³

- 1348: Péter pap¹⁸¹⁴

- 1349: böszörményi egyház¹⁸¹⁵

- 1393-1399 között: böszörményi plébános¹⁸¹⁶

- 1394: böszörményi plébános¹⁸¹⁷

¹⁸⁰⁶ K. Németh 2006 80.

¹⁸⁰⁷ Kállay I. 246. regeszta 63., Dl. 50793. (Arcanum CD), AOkm. II. 199. oklevél 220.

¹⁸⁰⁸ ZsO. II/2. 7274. regeszta

¹⁸⁰⁹ ZsO. VII. 2042. regeszta

¹⁸¹⁰ Zichy XII. 144. oklevél 177.

¹⁸¹¹ Szabolcs megye II. 2003 533. regeszta 143., Zichy IX. 334. oklevél 448.

¹⁸¹² Zichy X. 104. oklevél 128.

¹⁸¹³ Németh 1997 49.

¹⁸¹⁴ Kállay I. 957. regeszta 219., Dl. 51493. (Arcanum CD)

¹⁸¹⁵ Dl. 4166. (Arcanum CD), Dl. 4055. (Arcanum CD)

¹⁸¹⁶ Dl. 82944. (Arcanum CD)

- 1415: böszörményi plébános¹⁸¹⁸
- 1416: böszörményi plébános¹⁸¹⁹
- 1455, 1457: a böszörményi parochialis egyház rectora¹⁸²⁰
- 1538: Imre böszörményi pap¹⁸²¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

2005-ben részleges falkutatás folyt az épület külső homlokzatának egy részén, amelynek alapján 5 fő- és 2 alépítési periódust sikerült megkülönböztetni.¹⁸²²

1. periódus: Az álló épület legkorábbi része a déli falban került elő, átlagban 4-4,5 m magasságban maradt meg, ennek a falnak a keleti végét egy átlós támpillér támasztotta meg. Semmilyen nyílás nem került elő, de ezeket egy belső falkutatás még felszínre hozhatja. Egy aránylag kisméretű templom hajójának déli fala lehetett, amelynek alaprajzi elrendezését egy a templom belsejében folytatandó ásás tisztázhatná, a falazat felső részén tapasztalható égésnyomok arra utalnak, hogy az épületben tűz pusztított, amely miatt nagyobb léptékű átalakítására került sor (keltezése: 13-14. század – semmiképp nem épülhetett a 13. század második felénél korábban).¹⁸²³

2. periódus: Az 1. periódusú templom kijavításával együtt járt az is, hogy keleti irányba 4,5 méterrel meghosszabbították. Ehhez valószínűleg elbontották a korábbi szentélyt is, valamint az átlós pillért és helyette merőleges támpilléreket emeltek e falhoz. Az új falazat 4 m magasságig maradt meg és textúrájában élesen különbözik az 1. periódus falától. A hajó 14,5 m hosszú volt – szélessége, valamint szentélyének mérete és formája ismeretlen, egy későbbi falazatból előkerült faragott kövek (az épület maga téglából épült!!!) talán ehhez az új szentélyhez tartoztak (ötoldalú falpillérhez tartozó réteggő – ez egyben boltozott szentélyre is utal). A meszelésrétegek viszonya alapján a 2. periódus az 1. periódus után 30-40 évvel épülhetett (keltezés: 13-14. század).¹⁸²⁴

2/a periódus: A déli falon egy 2,5-3 m-es falemelés volt megfigyelhető, amely egyfajta helyreállításként értékelhető. A hajó hosszán nem változtattak és a bejárat továbbra is a nyugati oldalon lehetett, ebben a falban egy ablak került elő a nyugati karzatsfeljártótól

¹⁸¹⁷ Zichy V. 2. oklevél 2.

¹⁸¹⁸ Zichy VI. 235. oklevél 359., ZsO. V. 592. regeszta

¹⁸¹⁹ Zichy VI. 297. oklevél 428., ZsO. V. 2425. regeszta

¹⁸²⁰ Zichy IX. 354. oklevél 483., Zichy IX. 396. oklevél 544.

¹⁸²¹ Jakó II. 4666. regeszta 612.

¹⁸²² Cabello-Simon 2008

¹⁸²³ Cabello-Simon 2008 44-45., a keltezésre az időintervallumokat a IV. táblán lévő periodizált alaprajz adja meg és 47.

¹⁸²⁴ Cabello-Simon 2008 45-47., a keltezésre az időintervallumokat a IV. táblán lévő periodizált alaprajz adja meg

keletre (csúcsíves záródású, rézsüs kávájú nyílás váll feletti mérműves záródással), amelynek a fallal való egykorúságával azonban a kutatók kételyt fogalmaztak meg. A biztos megoldáshoz nagyobb kutatás kellene, ha további ablaknyílások kerülnek elő, amelyek a fallal egykorúnak bizonyulnának, akkor nem egyszerű helyreállítás ez a periódus, hanem egy jelentős bővítés, átépítés, amely során csak a korábbi épület déli fala maradt meg – ugyanakkor az sem elképzelhetetlen, hogy az ablaknyílást egy későbbi átépítéskor alakították csak ki.¹⁸²⁵

3. periódus: Ekkor alakult ki a teremtemplom, melynek során elbontották az addigi szentélyt és a hajó északi falát. A déli falat meghosszabbították kelet felé 5,3-5,5 méterrel – ezzel egy kb. 20 méter hosszú hajó jött létre és jelentősen megnövelték a hajó szélességét (15 m). A fal magassága a koronázópárkány nélkül pedig 7 méter, ennek a hajónak az északi falát megtalálták a ma álló templom északi falában, az új falazatban a korábbiaknál szélesebb és magasabb mérműves ablakokat alakítottak ki. A hajóhoz egy három oldalú kb. 5 méter hosszú sarkain pillérekkel támasztott, a hajóval megegyező szélességű szentélyt építettek. Biztosan nem épült hozzá sekrestye, a hajó déli és északi falát 3-3 pillér támasztotta, egy 1763. évi visitatio szerint a templom fele boltozva volt – ez talán a szentélyre utal vagy arra, hogy a legnyugatibb pillérig volt boltozva, ott kezdődött a karzat, ami felett síkmennyezetes lezárás lehetett (keltezés: 15. század közepe).¹⁸²⁶

3/a. periódus: A 16-17. századról az írott források hallgatnak, bár bizonyára javítottak a templomon, a 18. század közepéről van újabb biztos adat, amikor 1763-ban tornyot építettek a hajó nyugati oldalához¹⁸²⁷

4. periódus: A 18. század végén elbontották a korábbi tornyot és a hajó nyugati falát és a hajót nyugati irányba 10,5 m-rel meghosszabbították, a szentély boltozatát elbontották, a déli falon a csúcsíves nyílásokból kettőt elbontottak és új ablakokat alakítottak ki, az északi hajófal mellett egy épületet emeltek.¹⁸²⁸

5. periódus: A 19. század második felében gyakran javították a templomot, 1879-1880-ban elbontották a gótikus szentélyt és a hajó falait 9-9,5 m-rel meghosszabbították kelet

¹⁸²⁵ Cabello-Simon 2008 47-48.

¹⁸²⁶ Cabello-Simon 2008 48-49., a keltezésre az időintervallumokat a IV. táblán lévő periodizált alaprajz adja meg

¹⁸²⁷ Cabello-Simon 2008 50.

¹⁸²⁸ Cabello-Simon 2008 50-55.

felé és a hajótesthez egy bejáratú előcsarnokot építettek, toronymagasítás, új nyílásrendszer és ezekhez igazódó támrendszer.¹⁸²⁹

A templomot eredetileg 3 kapuval ellátott egy méter vastag, téglalap alakú, lőréses körítőfal vette körül, amelyet 1864-ben lebontottak.¹⁸³⁰

Leírás, méret:

Egy hajós, téglalap alaprajzú csarnoktemplom nyugati homlokzata előtt négyzet alaprajzú toronnyal.¹⁸³¹

A templom alapterülete: 510 m².

Hajdúszoboszló (Hajdú-Bihar megy), középkori név: Szoboszló, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1448: Thomas officialis de Zoboſzlo¹⁸³²

- 1490 után oppidum¹⁸³³

- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főútvonal kiteresedő részén szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék – Szűz Mária: 1333 I-II: 5 garas, 1334 I: 2+7 garas, 1334 II: 3 garas, 1335 I: ismeretlen összeg, tizedfizető pap: Péter¹⁸³⁴

- 1457: szoboszlói egyház plébánosa¹⁸³⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom a 15. században épült.¹⁸³⁶ Ebben a században épült körülötte az erődfal, amelynek részletei ma is állnak.¹⁸³⁷

Leírás, méret:

¹⁸²⁹ Cabello-Simon 2008 55-58.

¹⁸³⁰ Tolnai 2001 49.

¹⁸³¹ Kathy 1970 47.

¹⁸³² Zichy IX. 147. oklevél 192.

¹⁸³³ Kubinyi 2000/as 88.

¹⁸³⁴ Németh 1997 183.

¹⁸³⁵ Zichy IX. 396. oklevél 544.

¹⁸³⁶ Sági 1973 136.

¹⁸³⁷ Tolnai 2001 53.

A mai református templom nagyméretű egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű téglából épült teremtemplom a nyugati homlokzaton toronnyal. Északi, déli és keleti oldalán újkori bővítésekkel.¹⁸³⁸

A templom alapterülete 287 m².

Hatvan (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 16

Mezőváros adatai:

- castellum: a 15. század második felében a Hatvani család építette, első ismert említése 1493-ból származik¹⁸³⁹
- 1150-1180 között alapították Antiochiai Szent Margit tiszteletére a premontrei kolostort, a 13. század közepétől hiteles hely volt¹⁸⁴⁰
- 1273 vásárvám¹⁸⁴¹
- 1345: hetivásár¹⁸⁴²
- 1404: civitatem Naghathwan¹⁸⁴³
- 1406: in Opido Hothwan¹⁸⁴⁴
- 1442: Nagyhatvan mezővárosban Szent Lőrinc napján tartandó országgyűlésre.¹⁸⁴⁵
- 1444: országos vásár¹⁸⁴⁶
- 1525: a legközelebbi diétán megjelenjék, amelyet Hatvanba Keresztelő Szent János napjára hirdettek¹⁸⁴⁷
- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A középkori templom helyét a mai plébániatemplom helyére lokalizálják.¹⁸⁴⁸

Történeti adatok:

- 1273: a parochialis egyház, amelyben a barátok szolgálnak¹⁸⁴⁹

¹⁸³⁸ Rác 1984 76.

¹⁸³⁹ Koppány 1999 152.

¹⁸⁴⁰ Romhányi 2000 30.

¹⁸⁴¹ Fejér CD V/2. 82-83.

¹⁸⁴² AO. XXXI. 171. oklevél 115., 459. oklevél 256-257.

¹⁸⁴³ ZsO. II/1. 3405. regeszta

¹⁸⁴⁴ HO. VII. 401. oklevél 442.

¹⁸⁴⁵ DL. 44332. (Arcanum CD)

¹⁸⁴⁶ DL. 13811. (Arcanum CD), DL. 13817. (Arcanum CD)

¹⁸⁴⁷ DL. 84177. (Arcanum CD)

¹⁸⁴⁸ HMMT III. 259.

¹⁸⁴⁹ Fejér CD V/2. 82-83.

- pápai tizedjegyzék: 1332: 30 garas, 1334 II: 15 garas, 1335 I: 30 garas, tizedfizető pap: János¹⁸⁵⁰
- titulus: Mária Magdolna¹⁸⁵¹
- 1596-ban pusztult el¹⁸⁵²

Hedrehely (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1443: Hedrehel oppidum¹⁸⁵³
- 1490-1504 között alapította ferences kolostorát a Zopa család¹⁸⁵⁴
- 1519: officális¹⁸⁵⁵

Templom:

Elhelyezkedés:

Az egykori ferences kolostortól 100-150 méterre (a mai református templom helyén) állt egy ismeretlen titulusú nagy méretű románkori templom, 1721-ben még romos állapotban állt. Ezt 3 hajós, téglából és kőből épült kéttornyú templomot azonosítják a középkori plébániatemplommal.¹⁸⁵⁶

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333: 2 pensa, 1334: 2 pensa parvorum, 1335: 2 pensa parvorum, tizedfizető pap: Egyed¹⁸⁵⁷
- 1401: Hedren [Hedrehely] temploma¹⁸⁵⁸

Hejőcsaba (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1392: Mária királynő Chaba faluban levő officialisai¹⁸⁵⁹
- [1444]: István csabai bíró¹⁸⁶⁰
- 1464: a borsodi Chaba város¹⁸⁶¹

¹⁸⁵⁰ Györfly III. 58., 99.

¹⁸⁵¹ HMMT III. 259.

¹⁸⁵² HMMT III. 259.

¹⁸⁵³ Dl. 90973. (Arcanum CD)

¹⁸⁵⁴ Romhányi 2000 30.

¹⁸⁵⁵ Dl. 93795. (Arcanum CD)

¹⁸⁵⁶ Magyar 1979 306.

¹⁸⁵⁷ MREV II. 1899 81. oklevél 69., 76., 81.

¹⁸⁵⁸ Bónis 1997 1738. regeszta 196.

¹⁸⁵⁹ ZsO. I. 2495. regeszta

¹⁸⁶⁰ Zichy IX. 64. oklevél 61-62.

- 1471: mezőváros¹⁸⁶²

Templom:

Elhelyezkedés:

A jelenlegi római katolikus plébániatemplomtól északnyugatra építkezés során épület maradványai kerültek elő, talán a korábbi templommal azonosítható.¹⁸⁶³

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1334-ben és 1335-ben szerepel, de fizetnie nem kellett¹⁸⁶⁴

- 1412: az egyház melletti telek említése¹⁸⁶⁵

- 1482: csabai plébános¹⁸⁶⁶

- 1486: István pap, Chaba-i plébános¹⁸⁶⁷

- 1495: csabai plébános¹⁸⁶⁸

- 1502: II. Ulászló király Kelemen miskolci presbitert ius patronatusa alapján a Chaba-i parochiára prezentálja¹⁸⁶⁹

- 1502: II. Ulászló király meghagyja More Eleknek, a jelenlegi, illetve a leendő diósgyőri várnagyoknak is, hogy mihelyt megürül a várhoz tartozó, Chaba-i plébánia, érdemeiért, amelyeket a király szolgálatában szerzett, Kelemen, miskolci papnak adományozott, iktassák be e plébánia javadalmaiba.¹⁸⁷⁰

- 1503: Anna királyné meghagyja More Eleknek, a diósgyőri vár castellanusának és utódaiknak, hogy ha megürül a várhoz tartozó Chaba possessió plébániája, amelyre a király Kelemen, miskolci papot eligálta s nominálta s egy másik oklevélben Anna királyné is eligálta és nominálta, őt annak élvezetébe iktassák be.¹⁸⁷¹

- 1502: Imre pap, a Chaba-i Mindenszentek kápolna káplánja és altarisztája¹⁸⁷²

Építéstörténet, kutatástörténet:

A 16. század közepén a törökök többször feldúlták a községet, így a 17. század végére lakatlanná vált; a visszatelepedő református lakosok fatemplomot építettek, ezért a faragott kövekből épült, valószínűleg még román stílusú templom gazdátlan, romos

¹⁸⁶¹ Dl. 45079. (Arcanum CD)

¹⁸⁶² Bándi 1985 Diósgyőr 55. regeszta 577., Dl. 17168. (Arcanum CD)

¹⁸⁶³ Sedon László plébános közlése

¹⁸⁶⁴ Györfly I. 764.

¹⁸⁶⁵ ZsO. III. 2815. regeszta, 2844. regeszta

¹⁸⁶⁶ Dl. 18723. (Arcanum CD)

¹⁸⁶⁷ Dl. 83924. (Arcanum CD)

¹⁸⁶⁸ Dl. 57141. (Arcanum CD)

¹⁸⁶⁹ Dl. 84010. (Arcanum CD)

¹⁸⁷⁰ Dl. 84013. (Arcanum CD)

¹⁸⁷¹ Dl. 84019. (Arcanum CD)

¹⁸⁷² Dl. 84018. (Arcanum CD)

állapotban maradt; 1762-ben Simon János nevű molnár közreműködésével, valószínűleg a régi romjain új kőtemplomot építettek.¹⁸⁷³

Hetes (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1408 csütörtöki hetivásár¹⁸⁷⁴

- 1490 oppidum¹⁸⁷⁵

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főútvonal mellett kisebb dombon szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1335 15 kis denár, tizedfizető pap: István¹⁸⁷⁶

- 1343: az előző évben a hetesi parochus papját, akiről azt hitték, hogy a Papszára possessiora vonatkozó oklevelet őrzi, nyakát elvágván megölték¹⁸⁷⁷

- 1496: Hettesi György klerikus a „hetenni” [Hetes] parochialis egyház Szűz Mária oltárának rectora¹⁸⁷⁸

- 1500: Hathess-i [Hetesi] György a Szent Erzsébet [egyház] plébánosa¹⁸⁷⁹

- 1523: Hetes helység plébánosa¹⁸⁸⁰

- 1526: Máté hetesi plébános és alesperes, Veszprém egyházmegyei vikárius az egresi (Somogy megye) egyházban való temetkezésről tanúvallatást tart¹⁸⁸¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1977-ben készítették elő kutatását, amelyre 1979-ben került sor. Ennek során két középkori ablakot találtak a hajó déli oldalán, valamint a szentély 4 oldalán is. 1721-ben a templomon 4 ablak és déli bejárat volt. 1735-ben Jankovich István a falaiban még ép középkori épületet helyreállíttatja, sík mennyezetet építtetett és fatornyot állíttat.¹⁸⁸²

Leírás, méret:

¹⁸⁷³ Miskolc és környéke 37.

¹⁸⁷⁴ ZsO. II/2. 643 l. regeszta

¹⁸⁷⁵ Engel: Birtok CD

¹⁸⁷⁶ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

¹⁸⁷⁷ Dl. 73272. (Arcanum CD), AO. XXVII. 32. oklevél 64.

¹⁸⁷⁸ MREV IV. 1907113. oklevél 135.

¹⁸⁷⁹ MREV IV. 1907 113. oklevél 139.

¹⁸⁸⁰ Egyháztörténelmi emlékek I. 92. oklevél 91.

¹⁸⁸¹ Egyháztörténelmi emlékek I. 231. oklevél 237.

¹⁸⁸² KÖH Tervtár 17233

Egyhajós, támpillér nélküli, a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű templom, amelynek nyugati homlokzatán van a főbejárat és a torony. Boltozati csehsüveg téglaboltozatok, a főfalak nagyméretű téglából és kőből mészhabarcba vannak rakva.¹⁸⁸³

A hajó alapterülete 150,88 m².

Heves (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 16

Mezőváros adatai:

- 1271 országgyűlés helyszíne¹⁸⁸⁴
- 1358: civitatem H[eues, terti]a versus fluvium Tycie¹⁸⁸⁵
- 1426: hetivásár¹⁸⁸⁶
- 1467: oppido Hewes¹⁸⁸⁷
- 1467 nádori közgyűlés¹⁸⁸⁸
- 1500 Szent Márton napi országos vásár¹⁸⁸⁹
- 1500 tizedkörzet központja¹⁸⁹⁰
- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település központjában parkosított tér közepén szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 30 garas, 1333 I: alesperesként 18 garas, 1333 II: 12 garas, 1334 I: 30 garas, 1334 II: 12 garas, 1335 I: 10 garas, tizedfizető pap: János¹⁸⁹¹
- 1358: Szent Márton hitvalló egyház¹⁸⁹²
- 18. század: a Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templom a szentély kivételével romos állapotban van, kőből épült¹⁸⁹³

Építéstörténet, kutatástörténet:

¹⁸⁸³ Kozák 1984 105.

¹⁸⁸⁴ Györfly III. 101.

¹⁸⁸⁵ AOkm. VII. 34. oklevél 60-61.

¹⁸⁸⁶ Dl. 64239. (Arcanum CD)

¹⁸⁸⁷ Károlyi II. 235. regeszta 387., Héderváry I. 253. oklevél 328.

¹⁸⁸⁸ Dl. 90108. (Arcanum CD)

¹⁸⁸⁹ Estei Hippolit 1992 31., Engel: Birtok CD

¹⁸⁹⁰ Estei Hippolit 1992 13.

¹⁸⁹¹ Györfly III. 58., 100-101.

¹⁸⁹² AOkm. VII. 34. oklevél 60-61.

¹⁸⁹³ ACP I. 149.

1969-ben a templom helyreállítása során a hajó déli oldalán a 3. és 4. támpillér között egy gótikus szemöldökgyámos kapuzat in situ felső részére. A szentély déli és dél-keleti oldalán pedig halhólyagos, mérműves ablakokat bontottak ki.¹⁸⁹⁴ 2004-ben a homlokzat helyreállítás terve kapcsán Fülöp András végzett szondázó falkutatást a templomon.

1. periódus: A falkutatás igazolta, hogy a templom sokszögzáródású támpilléres szentélye és a hajó kötésben van. Az északi oldalon előkerült egy számárhátíves elfalazott in situ ajtókeret is. A kapuk keretelései alapján a fennálló középkori templom a 15. század második felében épült. A szentélyhez északról kapcsolódó sekrestye keleti fala elválík a szentélytől, tehát utólag épült hozzá. A keleti sekrestyefal középtengelyében elhelyezkedő állított téglány alakú ablak élszedett kerete szintén a 15. század második felére keltezhető.¹⁸⁹⁵

2. periódus: A török pusztítás után 1718-ban kezdték meg a templom kitisztítását. Az 1740-es évektől ismerünk adatokat az újjáépítésre, amelyet a Haller családhoz kötnek és ami elnyúlt egészen 1772-ig.¹⁸⁹⁶

3. periódus: A 19. század során kisebb átalakításokat végeztek a déli homlokzaton, ekkor alakították ki a klasszicista déli kaput.

Leírás, méret:

Háromboltszakaszos hajó, valamint a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom. A nyugati, barokk homlokzaton toronnyal.¹⁸⁹⁷ A szentély északi oldalához gótikus eredetű sekrestye csatlakozik.¹⁸⁹⁸

A hajó alapterülete 330 m².¹⁸⁹⁹

Igal (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- castellum: 1510 előtt épült a Nyulak-szigeti apácák somogy-tolnai birtoktestének mezővárosi központjában¹⁹⁰⁰

- 1334: Pál Igal- bíró¹⁹⁰¹

¹⁸⁹⁴ HMMT III. 284-285.

¹⁸⁹⁵ A 2004. évi falkutatás eredményeit Fülöp András bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton szeretnék megköszönni.

¹⁸⁹⁶ HMMT III. 284-285.

¹⁸⁹⁷ Genthon 1961 129.

¹⁸⁹⁸ HMMT III. 285.

¹⁸⁹⁹ Az alaprajz Albert Tamás és Erdélyi Szabó Zsuzsa felmérése – Köszönöm a kutatónak, Fülöp Andrásnak, hogy kutatási eredményei mellett ezt is rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁹⁰⁰ Koppány 1999 155.

¹⁹⁰¹ DL. 2851. (Arcanum CD)

- 1421: nyúlsgizeti apácák Igal-i officiálisai, hetivásár¹⁹⁰²
- 1448: Igal mezőváros¹⁹⁰³
- 1462: Mátyás király bizonyítja, hogy egyrészt Gyurgy-i Bodo Gáspárnak, királyi lovászmesternek a nyulakszizeti apácák érdekében tett közbenjárására, másrészt azon vidék és az ország lakói javára az apácáknak a somogymegyei Igal birtokán, amely jelenleg Bodo Gáspár védelme alatt áll, évi vásárjogot adott minden Szentháromság vasárnapjára és Szent Mihály főangyal ünnepére mindazokkal a szabadalmakkal, melyeket a szabad királyi városok vásárai élveznek. Azért felszólítja az összes kereskedőket, árusokat és más idegeneket, hogy az új vásártartási helyen jelenjenek meg áruikkal és eladásra szánt dolgaikkal teljesen szabadon, királyi védelem alatt. Elrendeli, hogy az új engedélyt a nyilvános helyeken kihirdessék.¹⁹⁰⁴

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főút keleti oldalán egy enyhe kiemelkedésen szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1331: János, Igal falu Szent György mártír egyházának presbitere¹⁹⁰⁵
- pápai tizedjegyzék: 1333: 42 kis denár, 1334: 42 kis denár, 1335: 42 kis denár, tizedfizető pap: Mihály¹⁹⁰⁶
- 1427: János plébános¹⁹⁰⁷
- 1428 Ellye János, az igali Szent György parochialis egyház rectora¹⁹⁰⁸
- 1443: az igali egyház plébánosa¹⁹⁰⁹
- 1462: Gergely alesperes és plébános¹⁹¹⁰
- 1465: Dénes klerikus¹⁹¹¹
- 1475: János plébános¹⁹¹²
- 1475: Zakchi János plébános¹⁹¹³

¹⁹⁰² ZsO VIII. 243. regeszta 95-96.

¹⁹⁰³ Dl. 14142. (Arcanum CD), Dl. 14141. (Arcanum CD)

¹⁹⁰⁴ Dl. 15759. (Arcanum CD)

¹⁹⁰⁵ AOkm. II. 446. oklevél 520., Dl. 2645. (Arcanum CD), SMM 28/1997 115. oklevél 11., AO. XV. 68. oklevél 39.

¹⁹⁰⁶ Békefi 1907 97., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

¹⁹⁰⁷ SMM 33/2002 853. oklevél 23-24.

¹⁹⁰⁸ Lukcsics I. 983. regeszta 200.

¹⁹⁰⁹ Dl. 13726. (Arcanum CD)

¹⁹¹⁰ Dl. 15743. (Arcanum CD)

¹⁹¹¹ Dl. 35648. (Arcanum CD)

¹⁹¹² Bónis 1997 3270. regeszta 413., Dl. 17726. (Arcanum CD)

- 1524: igali egyház¹⁹¹⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom 1706-ban leégett,¹⁹¹⁵ a jelenlegi barokk templom 1760 körül épült, szentélye késő középkori, a 15-16. századra keltezik.¹⁹¹⁶

Leírás, méret:

A jelenlegi templom tengelye kelet-nyugati irányú, bejárata délen és nyugaton van, középkori eredetű szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. A hajó hosszúkás, amelyet benyúló falpillérek 3 részre osztanak; dongaboltozat fedi.¹⁹¹⁷

A szentély alapterülete 68 m².

Iregszemcse (Tolna megye), középkori név: Ireg, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1388 szombati hetipiac (1p)¹⁹¹⁸

- 1506 Meggyes Ireg, 1515 Ireg mezőváros (2p)¹⁹¹⁹

- 12 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főút mellett szabadon álló kápolna.

Történeti adatok:

- 1082 In predio Iruhabet ecclesia.¹⁹²⁰

- 1419 A szekszárdi konvent előtt Tahi Tah Mihály eladja 200 új forintért a Tolna megyei lakatlan Meggyesireg birtokot kőtemplommal együtt Tamási János vajda özvegyének és gyermekeinek.¹⁹²¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

¹⁹¹³ Df. 262146. (Arcanum CD)

¹⁹¹⁴ Egyháztörténelmi emlékek I. 136. oklevél 132.

¹⁹¹⁵ Magyar-Nováki 2005 59.

¹⁹¹⁶ KÖH Tervtár 11151 – Vándor András statikai szakvéleménye, Guzsik 1980 6.

¹⁹¹⁷ KÖH Tervtár 8548

¹⁹¹⁸ Fejér X/3. 89., DL. 42390. (Arcanum CD), Fejér X/1. 274. oklevél 488., Fejér CD X/8. 91. oklevél 265.

¹⁹¹⁹ Héderváry I. 358. oklevél 505., 380. oklevél 551.

¹⁹²⁰ HO. IV. 1. oklevél 7., Brüstle III. 1879 134., Fejér CD Tomus I. 448-458.

¹⁹²¹ ZsO. VII. 268. regeszta, Héderváry I. 131. oklevél 156.,

A kápolnát egy nagyobb középkori templom 15. századi szentélyéből alakították ki, a diadalív befalazásával és a Ny-i fal átépítésével. Helyreállítva: 20. század második fele.¹⁹²²

Leírás, méret:

Egyhajós, nyeregtetős, kisméretű kápolna, kívülről szögben törő K-i fallal. Oromzatos Ny-i főhomlokzatánál keskenyebb és alacsonyabb hajóját támpillérek támasztják, az É-i oldalon befalazott (sekrestye-) ajtó vakolatba karcolt jelzése, a Ny-i homlokzaton nyíló bejárat fölött egykori diadalív félköríves átboltozásának vakolatban kihagyott téglasorával. A belsejében borda nélküli keresztboltozat.¹⁹²³ A kápolna műemlék, alaprajzi felmérését Stippek József készítette 1945-ben. A 7,4 m hosszú, 6,8 m széles építmény furcsa szögben, két, egymással 40°-os szöget bezáró oldalban záródik, a záródásnál, ill. É-i és D-i sarkán valamint a D-i oldal közepén egy-egy, feltűnően rövid támpillér erősíti. Az É-i sarkon álló, szokatlan formájú támpillér vélhetőleg úgy keletkezett, hogy a pillérhez hozzáépített falszakasz (talán a sekrestye K-i fala) visszabontása után az egykori fal síkja is megmaradt a pillér Ny-i felén.¹⁹²⁴ A szentély alapterülete 14,35 m².

Jánkmajtis (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Jánk, középkori megye: Szatmár, Centralitási pont: 10

Mezőváros adatai:

- 1347: keltezési hely és congregatio generalis¹⁹²⁵
- 1373: Albert jánki [de Jank] officialis¹⁹²⁶
- 1374: Mihály bíró¹⁹²⁷
- 1416: hetivásár¹⁹²⁸
- 1466: oppidum¹⁹²⁹
- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főút mellett szabadon álló templom.

¹⁹²² Tolna műemlékjegyzéke 2006 50.

¹⁹²³ Tolna műemlékjegyzéke 2006 50.

¹⁹²⁴ K. Németh 2006 90.

¹⁹²⁵ Kállay I. 867. regeszta 200., AO. XXXI. 127. oklevél 92., 130. oklevél 93., 139. oklevél 97.

¹⁹²⁶ Kállay II. 1704. regeszta 166., DL. 52214. (Arcanum CD)

¹⁹²⁷ DL. 70661. (Arcanum CD), Perényi 2008 129. oklevél 87.

¹⁹²⁸ ZsO. V. 2165. regeszta

¹⁹²⁹ Zichy X. 264. oklevél 384.

Történeti adatok:

- 1433: Szent Márton tiszteletére szentelt egyházának éves jövedelmét 20 ft-ra becsülték¹⁹³⁰

- 1475: Demeter plébános¹⁹³¹

- 1538-1751 között a reformátusok használták.¹⁹³²

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom a 15. század második felében épült.¹⁹³³

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom. A szentély északi oldalán sekrestye. A nyugati homlokzaton található a gótikus, bélletes főbejárat, a déli oldalon két mérműves ablak és a nyugatihoz hasonlóan bélletes elfalazott bejárat. A szentélyen két elfalazott rózsablat. A diadalív körtetagos, csúcsíves, csillagboltozatos szentély.¹⁹³⁴

A hajó alapterülete 119,5 m².

Kállósemjén (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Semjén, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1271: V. István király Ubul fiának, Mihálynak megengedi, hogy Semjén nevű birtokán csütörtökönként heti vásárokat tarthasson.¹⁹³⁵

- 1322-1326 között sedriahely¹⁹³⁶

- 1326: Szabolcs vármegyének Semjénben tartott közgyűlésén¹⁹³⁷

- 1395: Kallo és Semyen birtokon lakó hospes-ei és jobbágjai¹⁹³⁸

- 1471 oppidum¹⁹³⁹

- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

¹⁹³⁰ Lukács II. 281. regeszta 113., Németh 2008 123.

¹⁹³¹ Zichy XI. 88. oklevél 162.

¹⁹³² SzSzMT I. 443-449.

¹⁹³³ SzSzMT I. 443-449.

¹⁹³⁴ Mihucz 2000 75.

¹⁹³⁵ Kállay I. 11. regeszta 9., HO. VII. 98. oklevél 128.

¹⁹³⁶ Csukovits 1997 383.

¹⁹³⁷ Kállay I. 281. regeszta 69.

¹⁹³⁸ Szabolcs megye II. 2003 27. regeszta 24., ZsO. I. 4023. regeszta

¹⁹³⁹ Engel: Birtok CD

A településen áthaladó főút mellett szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1317: Egyházassemjén¹⁹⁴⁰
- 1318: János pap¹⁹⁴¹
- 1322-1324: Péter pap¹⁹⁴²
- 1322-1330 között: Csanád egri püspök István borsvai [de Burshua] alesperesnek, hogy azokat a templomi felszereléseket: misekönyveket, psalteriumot, breviariumot, egy kelyhet, két papi ruhát, egy nagyobb csengőt és más egyebeket, melyeket semjéni János fiának: Péternek Szent Miklós tiszteletére épített semjéni egyházából a másik Semjénbe való nemesek: Mihály fiai saját kápolnájukba elvittek, tőlük és János nevű papjuktól a nevezett egyháznak adassa vissza.¹⁹⁴³
- 1324: Péter klerikus¹⁹⁴⁴
- 1324: János pap¹⁹⁴⁵
- 1328: János pap¹⁹⁴⁶
- 1329: parochialis pap¹⁹⁴⁷
- 1329: János pap¹⁹⁴⁸
- 1332: István az egyház rectora¹⁹⁴⁹
- 1332: István rector¹⁹⁵⁰
- 1343: Péter pap¹⁹⁵¹
- 1343: Péter plébános, a semjéni egyház rectora¹⁹⁵²
- 1345: birtokosztáskor: Nagysemjénben a Szent Miklós egyház felé eső rész és Gyurk fia, András kúriája Simon, a többi, a Szűz Mária egyház felőli Iván fiaie¹⁹⁵³
- 1347: János nagysemjéni plébános¹⁹⁵⁴
- 1348: János pap¹⁹⁵⁵

¹⁹⁴⁰ Kállay I. 74. regeszta 26., Szabolcs megye I. 2004 30. regeszta 26.

¹⁹⁴¹ Kállay I. 83. regeszta 28., 85. regeszta 28-29., AOkm. I. 429. oklevél 477., Dl. 50662.

¹⁹⁴² Dl. 56529. (Arcanum CD)

¹⁹⁴³ Kállay I. 177. regeszta 48., Dl. 56603. (Arcanum CD)

¹⁹⁴⁴ Szabolcs megye I. 2004 92. regeszta 38.

¹⁹⁴⁵ AOkm. II. 117. oklevél 132.

¹⁹⁴⁶ AOkm. II. 312. oklevél 350., Dl. 50855. (Arcanum CD), Kállay I. 310. regeszta 75.

¹⁹⁴⁷ Zichy I. 355. oklevél 340., AO. XIII. 558. oklevél 336.

¹⁹⁴⁸ AOkm. II. 378. oklevél 432., AO. XIII. 512. oklevél 309.

¹⁹⁴⁹ AOkm. II. 530. oklevél 622.

¹⁹⁵⁰ Kállay I. 390. regeszta 91.

¹⁹⁵¹ AO. XXVII. 466. oklevél 296., 584. oklevél 356., 685. oklevél 410.

¹⁹⁵² Szabolcs megye I. 2004 338. regeszta 90., 341. regeszta 91., Dl. 51255. (Arcanum CD), AO. XXVII. 764. oklevél 469.

¹⁹⁵³ Kállay I. 817. regeszta 187.

¹⁹⁵⁴ Kállay I. 865. regeszta 199., Bónis 1997 1039. regeszta 115., AO. XXXI. 104. oklevél 77.

- 1351: András fia János nagysejéni pap¹⁹⁵⁶
- 1367: András pap, a nagysejéni egyház rectora¹⁹⁵⁷
- 1373: Nagysejéni Ubul mester, Mihály és Lőkös, továbbá István fia, István; Demeter fia, János és Imre fia, István által Szűz Mária tiszteletére épített leányegyház az egyházi jog szerint mindenben az ugyanott (Nagysejénben) Szent Miklós tiszteletére épült egyház alá tartozzék.¹⁹⁵⁸
- 1377: Mihály plébános¹⁹⁵⁹
- 1381: Panaszt tett Fábián nagysejéni pap ellen azért, mert ez önkényesen otthagya a nagysejéni Szent Miklós-anyaegyházat, ennek leányegyházához, a Szűz Mária-egyházhoz ment át. Ebből pedig a panaszttevőknek és a Szent Miklós-anyaegyháznak is igen nagy kára származik. Mivel jog szerint nem engedhető meg, hogy a leányegyház az anyaegyháznak kárt okozzon, Péter püspöki helynök kiátkozás és három márka bírság terhe alatt utasítja Lukács kállói plébánost, hogy személyesen menjen át Nagysejénbe és szólítsa fel Fábián papot, térjen vissza azonnal a Szent Miklós-anyaegyházhoz.¹⁹⁶⁰
- 1398: Péter plébános és alesperes¹⁹⁶¹
- 1400: Jakab, a Szűz Mária egyház plébánosa¹⁹⁶²
- 1406: Szűz Mária tiszteletére épült egyház és plébánosa¹⁹⁶³
- 1413: nagysejéni plébános a Szt. Miklós egyházat elhanyagolta és az ottani Szűz Mária filialéban végzi a szent cselekményeket¹⁹⁶⁴
- 1413: nagysejéni Szt. Miklós plébániatemplom¹⁹⁶⁵
- 1413: A sejéni Szt. Miklós-anyaegyház rovására az ő Szűz Mária-leányegyházát a kelletténél nagyobb jelentőségre akarja emelni. Annak bizonyítására, hogy a Szt. Miklós-egyház régtől fogva anyaegyháznak számított, a felperesek bemutatták Mihály egri püspöknek 1373. évi, ezt megerősítő oklevelét. Az alperes is kilátásba helyezte, hogy felmutatja őseinek a maga igazát bizonyító oklevelét, a Panyola-iak pedig tanúkat, köztük Lewe-i László fiát: Kelement vonultatták fel. A per a püspök elé is került. Az

¹⁹⁵⁵ Kállay I. 947. regeszta 217., Dl. 51480. (Arcanum CD)

¹⁹⁵⁶ Zichy II. 319. oklevél 445.

¹⁹⁵⁷ Kállay II. 1602. regeszta 141., Bónis 1997 1333. regeszta 145.

¹⁹⁵⁸ Kállay II. 1710. regeszta 167.

¹⁹⁵⁹ Bónis 1997 1405. regeszta 154.

¹⁹⁶⁰ Kállay II. 1856. regeszta 202., Bónis 1997 1455. regeszta 162.

¹⁹⁶¹ Zichy V. 77. oklevél 85., ZsO. I. 5547. regeszta

¹⁹⁶² Hazai oklevéltár 298. oklevél 329-331.

¹⁹⁶³ ZsO. II/1. 4554. regeszta

¹⁹⁶⁴ Bónis 1997 1944. regeszta 223., ZsO. IV. 467. regeszta

¹⁹⁶⁵ Bónis 1997 1950. regeszta 224., 1951. regeszta 224., ZsO. IV. 1005. regeszta, ZsO. IV. 1023. regeszta

assessor-okkal hozott végső ítéletében kimondja, hogy a Szt. Miklós-egyház anyae gyház, a Szűz Mária-egyház pedig ennek a fennhatósága alá tartozó leányegyház volt és marad.”¹⁹⁶⁶

- 1413: A Szt. Miklós tiszteletére emelt templomot, hosszú időre interdictum alá vettek, mert azt Lökös Miklós cinkosaival és familiárisaival meggyalázta. Ezért egyházaikban minden vásár- és ünnepnapon, a harangokat megkongatva, gyertyákat gyújtva, majd elolttva, hirdessék ki a kiközösítését.¹⁹⁶⁷

- 1413: nagysejnéni Szűz Mária egyház 1-2 káplánnal¹⁹⁶⁸

- 1413: nagysejnéni Szent Miklós plébánia, illetve Szűz Mária filia¹⁹⁶⁹

- 1414: Szent Miklós hitvalló parochialis egyház¹⁹⁷⁰

- 1414: Szt. Miklós-egyház¹⁹⁷¹

- 1414: kissemjéni Szent Miklós és nagysejnéni Szűz Mária anya- és leányegyház¹⁹⁷²

- 1414: Az egri püspök, minthogy a nagysejnéni Szűz Mária-egyház a kissemjéni Szent Miklós-egyháznak filiálisa, meghagyja a semjéni plébánosnak, hogy a leányegyházban való további temetkezést ne engedje meg.¹⁹⁷³

- 1414: Miklós Semyen birtokán épített Szűz Mária-leányegyházat simulcum rectoratu és jövedelmeivel együtt a Panyola-iak Semyen birtokán levő Szt. Miklós plébánia- és anyae gyháztól el akarta idegeníteni.¹⁹⁷⁴

- 1414: Szt. Miklós tiszteletére emelt anyae gyház¹⁹⁷⁵

- 1414: Szt. Miklós-egyház újraszentelése¹⁹⁷⁶

- 1415: Szt. Miklós-plébániaegyház újraszentelése¹⁹⁷⁷

- 1418: Szent Miklós-egyház¹⁹⁷⁸

- 1418: Szent Miklós-egyház¹⁹⁷⁹

- 1424 [1425] : plébános¹⁹⁸⁰

- 1424: György plébános¹⁹⁸¹

¹⁹⁶⁶ ZsO. IV. 1374. regeszta

¹⁹⁶⁷ ZsO. IV. 1375. regeszta

¹⁹⁶⁸ Bónis 1997 1956. regeszta 225., ZsO. IV. 1089. regeszta

¹⁹⁶⁹ Bónis 1997 1967. regeszta 226.

¹⁹⁷⁰ Fejér CD X/5. 416. oklevél 864.

¹⁹⁷¹ ZsO. IV. 1670. regeszta

¹⁹⁷² Bónis 1997 1983. regeszta 228., ZsO. IV. 2025. regeszta

¹⁹⁷³ ZsO. IV. 2337. regeszta

¹⁹⁷⁴ ZsO. IV. 2431. regeszta

¹⁹⁷⁵ ZsO. IV. 2470. regeszta

¹⁹⁷⁶ ZsO. IV. 2773. regeszta

¹⁹⁷⁷ ZsO. V. 175. regeszta

¹⁹⁷⁸ Szabolcs megye II. 2003 273. regeszta 77.

¹⁹⁷⁹ ZsO. VI. 1355. regeszta

¹⁹⁸⁰ Zichy VIII. 144. oklevél 209.

- 1427. Nagsemyen-i birtokrészen áll a Szent Miklós tiszteletére szentelt egyház¹⁹⁸²
- 1446: Gergely plébános¹⁹⁸³
- 1457: Pál alesperes és plébános¹⁹⁸⁴
- 1465: Pál plébános és esperes¹⁹⁸⁵
- 1466: Pál esperes¹⁹⁸⁶
- 1470-1490: Pál alesperes¹⁹⁸⁷
- 1483: Kállósemyében köegyház, tornya nincsen, temetőhelye vagyon¹⁹⁸⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

A középkori templom szentélyét felhasználva a hajó és a torony 1850 körül épült.¹⁹⁸⁹

Leírás, méret:

A mai görög katolikus templom szentélye középkori, támpilléres, a nyolcszög három oldalával záródik, déli oldalán befalazott gótikus ablakok nyomai.¹⁹⁹⁰

A középkori szentély alapterülete 41 m².

Kálmánca (Somogy megye), középkori név: Csehi, Kálmáncsehi, középkori megye:

Somogy, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- castellum: a Báthoriak emeltethették a 16. század elején; a település akkor már mezőváros volt, amelyhez több falu és Lábod oppidum tartozott, 1538-ban pusztulásáról szólnak a források, véglegesen a 16. század közepén a török háborúkban pusztult el; helye a falutól északra, a gyöngyös-víz keleti partján emelkedő Várhegygel azonosítható¹⁹⁹¹

- 1342: Civitatenses vero Segusd, Aranyas, Labaad et Chehy¹⁹⁹²

- 1395: Kalmancehy királyi mezővárost (opidum)¹⁹⁹³

- talán társaskáptalan volt itt, alapítója és alapítási ideje ismeretlen, 1550-ben említik először¹⁹⁹⁴

¹⁹⁸¹ Dl. 54414. (Arcanum CD)

¹⁹⁸² Szabolcs megye II. 2003 400. regeszta 107., Dl. 54587. (Arcanum CD)

¹⁹⁸³ Dl. 55337. (Arcanum CD)

¹⁹⁸⁴ Dl. 15188. (Arcanum CD)

¹⁹⁸⁵ Bónis 1997 3033. regeszta 370., Dl. 55803. (Arcanum CD)

¹⁹⁸⁶ Dl. 55806. (Arcanum CD)

¹⁹⁸⁷ Dl. 47927. (Arcanum CD)

¹⁹⁸⁸ Adatok 1887 229.

¹⁹⁸⁹ Genthon-Lux-Szentiványi 1939 21., Mihucz 2000 23.

¹⁹⁹⁰ Genthon-Lux-Szentiványi 1939 21., Mihucz 2000 23.

¹⁹⁹¹ Koppány 1999 161.

¹⁹⁹² Mon. Strig. III. 597. oklevél 416., AO. XXVI. 42. oklevél 73.

¹⁹⁹³ Dl. 9139. (Arcanum CD), ZsO. I. 4140. regeszta, SMM 31/2000 530. oklevél 32-33.

- éves vásár¹⁹⁹⁵

- 9 külföldi egyetemre járó¹⁹⁹⁶

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1334: 40 kis denár, 1335: 20 kis denár, tizedfizető pap: Tamás, Yppolitus¹⁹⁹⁷

- 1455: Marcali János végrendeletében a Pata közelében lévő Kisszentgyörgy nevű falut a Csehi városban a Boldogságos Szűz tiszteletére épült parochialis egyháznak hagyja úgy, hogy az ottani plébános naponként a Gyümölcsoltó Boldogasszony-kápolnában egy misét köteles bemutatni.¹⁹⁹⁸

- 1485: ügyvédvallás helyszíne a kálmáncsai Mindenszentek (!) parochiales egyház temetője, jelen vannak többek között: Tamás kálmáncsai presbiter, Balázs presbiter és kálmáncsai káplán, Bálint, István, Benedek klerikusok, Sebestyén kálmáncsai scolasticus¹⁹⁹⁹

- 1473 János csehi plébános²⁰⁰⁰

Keszthely (Zala megye), középkori megye: Zala, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- 1368-ban alapította ferences kolostorát Szűz Mária tiszteletére Lackfi István. A szerzetesek a korábbi Szent Lőrinc templomot kapták meg, emellé építették új templomukat.²⁰⁰¹

- 1398: Zsigmond király megtiltotta Rezi vár várnagyának, hogy a keszthelyi polgárokat szokatlan collecta fizetésére kényszerítse.²⁰⁰²

- 1398: Zsigmond király megtiltotta Lendvai Herczeg Péternek és hegyesdi várnagyainak, hogy a keszthelyi polgárokat a Vállus erdő használatában háborgassák.²⁰⁰³

- 1398: Zsigmond király megtiltotta, hogy a keszthelyi polgárok ügyeiben bárki bíraskodjék.²⁰⁰⁴

¹⁹⁹⁴ Romhányi 2000 33.

¹⁹⁹⁵ Kubinyi 1989 330.

¹⁹⁹⁶ Kubinyi 1971 76.

¹⁹⁹⁷ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

¹⁹⁹⁸ Dl. 14915. (Arcanum CD)

¹⁹⁹⁹ Dl. 35717. (Arcanum CD)

²⁰⁰⁰ Vasvári káptalan 1997 482. regeszta 161.

²⁰⁰¹ Romhányi 2000 36.

²⁰⁰² ZsO. I. 5290. regeszta

²⁰⁰³ ZsO. I. 5291. regeszta

²⁰⁰⁴ ZsO. I. 5292. regeszta

- 1403: oppidum²⁰⁰⁵
- 1409 civitas Kezthel²⁰⁰⁶
- 1470: officialis²⁰⁰⁷
- 1483: Szent Lőrinc napi vásár (aug. 10.)²⁰⁰⁸
- 1404-1524 oppidum²⁰⁰⁹

Templom:

Elhelyezkedés:

A középkori plébániatemplom a mai kastélytól keletre a Pap utca végén volt.²⁰¹⁰

Történeti adatok:

- 1247 keszthelyi Szent Márton és Szent Lőrinc kápolnák²⁰¹¹
- pápai tizedjegyzék: 1333: 100 széles denár, tizedfizető pap: Jakab²⁰¹²
- 1357: Jakab pap²⁰¹³
- 1368: András plébános panasza V. Orbán pápához – a ferencesek elfoglalták a kápolnát a hozzátartozó házakkal, kertekkel stb., a szentségeket pedig a plébános jogának csorbításával kiszolgáltatják a lakosoknak²⁰¹⁴
- 1417: Lőrinc fia Mátyás rector²⁰¹⁵
- 1419: Lőrinc fia Mátyás parochias pap²⁰¹⁶
- 1446: Chapy András és Kathchor Dávid, Zenthgwrgrwara várnagya, Marcali Dénes fiai: György és István familiárisai, uraik és Marcali János csapataival (gentibus) a panaszosok Keszthely oppidumára törtek, feltörték a keszthelyi egyház ajtaját és az egyházból egyebek mellett kelyheket és könyveket vittek el²⁰¹⁷
- 1474: a plébános 6 jobbágytelke²⁰¹⁸
- 1475: plébános²⁰¹⁹
- 1475: Bálint plébános²⁰²⁰

²⁰⁰⁵ ZsO. II/1. 2192. regeszta

²⁰⁰⁶ Csánki III.1897 21.

²⁰⁰⁷ DL. 93433. (Arcanum CD)

²⁰⁰⁸ DL. 93560. (Arcanum CD)

²⁰⁰⁹ Engel: Birtok CD

²⁰¹⁰ Bontz 1896 186-187.

²⁰¹¹ HO. VI. 33. oklevél 47.

²⁰¹² Békefi 1907 149.

²⁰¹³ Zala I. 368. oklevél 580-581.

²⁰¹⁴ Békefi 1907 149.

²⁰¹⁵ ZsO. VI. 288. regeszta

²⁰¹⁶ Békefi 1907 149.

²⁰¹⁷ 1445: DL. 92996. (Arcanum CD), 1446: DL. 93023. (Arcanum CD)

²⁰¹⁸ DL. 17628. (Arcanum CD)

²⁰¹⁹ DL. 93482. (Arcanum CD)

²⁰²⁰ DL. 93487. (Arcanum CD)

- 1504: Balázs plébános, káplánja: Péter²⁰²¹

- 1513: a Szent Miklós tiszteletére emelt kápolna²⁰²²

- 1520: Gersei Pető János és fia, Ferenc név szerint felsorolt, Keszthely oppidumbeli jobbágysai Pető Antalt és Györgyöt, amikor misehallgatásból hazatértek, kihívták az utcára és ócsárolni kezdték őket, többek között kérdezvén, hogy tisztességes anyától születtek-e.²⁰²³

- 1510-1520 között: keszthelyi templom adományjegyzéke²⁰²⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

A Szent Lőrinc rotundát 1954-1955-ben a Főtérhez kapcsolódó Várkertben tárták fel, hitelesítő ásatása 1978-ban folyt. Valószínűleg 3 építési periódusa volt.

1. periódus: 12. század előtt épülhetett, a későbbi szentély szolgált hajóként.

2. periódus: 12. századi rotunda

3. periódus: a 13. században egy négyszögletes hajóval kibővítették²⁰²⁵

A Szent Márton templom volt a plébániaegyház, ez a mai kastélytól keletre egy dombon állt. Dűledező állapota miatt Festetics György lebontatta.²⁰²⁶

Keszthely – ma Alsónyék nyugati határvidékén Keszthely helynév (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1418 vasárnapi hetivásár (1p)²⁰²⁷

- 1428 forum generale²⁰²⁸

- 1494 oppidum (3p)²⁰²⁹

- 7 egyetemi hallgató (1p)²⁰³⁰

- 2 központi hely (1p)

Templom:

Elhelyezkedés:

²⁰²¹ Dl. 93713. (Arcanum CD)

²⁰²² Dl. 93768. (Arcanum CD)

²⁰²³ Dl. 93821. (Arcanum CD)

²⁰²⁴ Dl. 94048. (Arcanum CD)

²⁰²⁵ Müller 1991 145-146.

²⁰²⁶ Kovácsics 1991 78., Müller 1991 146.

²⁰²⁷ Zichy VI. 335. oklevél 484., 1419: ZsO. VII. 307. regeszta 111.

²⁰²⁸ Zichy VIII. 232. oklevél 346.

²⁰²⁹ K. Németh 2008 289., 1526: Dl 36402. (Arcanum CD), Jakó II. 4153. regeszta 475., 1529: Szakály 1992 93.

²⁰³⁰ Die Matrikel I. 89., 111., II. 97.

Az elpusztult falu és temploma feltételezhető helyét dülőnevek alapján Gaál Attila és Kőhegyi Mihály határozta meg. A középkori Kesztlőc határa a mai Alsónána, Alsónyék és Várdomb hármas határának vidékén terült el, K. Németh András szerint a falu és temploma az ún. Nyéki-völgy déli részén kereshető, ahol egy észak-déli irányú kis patak folyik bele a Lajvér-patakba.²⁰³¹

Történeti adatok:

- 1215: Castelluz-i Szent György egyház kápolnáival²⁰³²
- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: 25 báni denár, 1333 II.: 18 báni denár, 1334 I.: nem fizet, 1334 II.: nem fizet, 1335 II.: nem fizet, tizedfizető papok, Princh, András²⁰³³
- 1408: Mátyás plébános gyóntatóválasztási jogot kapott a pápától²⁰³⁴
- 1437 kesztölci Szent Mihály arkangyal kápolna búcsúengedélye²⁰³⁵
- 1449 plébánia²⁰³⁶
- 1451: Kelemen plébános²⁰³⁷
- 1451 plébános – esztergomi érsek jghatósága²⁰³⁸
- 1475 kesztölci dékán²⁰³⁹
- 1479 Bálint titeli olvasókanonok és kesztölci rector²⁰⁴⁰
- 1486 előtt a település iskoláját említik²⁰⁴¹
- 1489 László plébános²⁰⁴²

Kisnána (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- vár és a Kompolti család rezidenciája²⁰⁴³
- 7-8 központi hely
- 1498 oppidum²⁰⁴⁴

Templom:

²⁰³¹ K. Németh 2006 33.

²⁰³² K. Németh 2003/a 145., Mon. Strig. I. 206. oklevél 206.

²⁰³³ Timár 1999 288.

²⁰³⁴ ZsO. II/2. 6012. regeszta

²⁰³⁵ K. Németh 2003/a 150., Lukcsics II. 443. regeszta, 444. regeszta 143.

²⁰³⁶ Dl. 25204. (Arcanum CD)

²⁰³⁷ Zichy IX. 228. oklevél 305.

²⁰³⁸ Dl. 81033. (arcanum CD)

²⁰³⁹ Dl. 103767. (Arcanum CD)

²⁰⁴⁰ Dl. 103838. (Arcanum CD)

²⁰⁴¹ Békefi 1910 358.

²⁰⁴² Df. 267001. (Arcanum CD), Df. 286811. (Arcanum CD)

²⁰⁴³ Csánki I. 1890 53.

²⁰⁴⁴ Héderváry II. 409. oklevél 381.

Elhelyezkedés:

A település központjában, két patak között kiemelkedő lankás dombon a középkori vár falain belül álló templom.

Történeti adatok:

- 1325: Eghazasnana²⁰⁴⁵

- pápai tizedjegyzék – Mindenszentek egyház: 1332: ismeretlen összeg, 1334 I: 5 garas, tizedfizető pap: Mihály²⁰⁴⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom és a temető feltárását 1966-ban végezték.

1. periódus: A körtemplom építését az ásató s 11. század végére, legkésőbb a 12. század elejére teszi. Már ezt a templomot is temető vette körül, melynek nagyrészt a későbbi építkezések megbolygatták, bolygatatlanul a déli oldalon maradt meg, az előkerült leletek alapján a temető a 12. század közepétől volt használatban.

2. periódus: A 13. században a nyugati oldalon egy kör (patkó) alakú épületrésszel bővítették a templom, ezzel is sírokat vágtak át. Ebben az időszakban épült meg a földesúr lakóhelye a plébániatemplom mellett.²⁰⁴⁷

3. periódus: A 14-15. század fordulóján átalakítják az épületet. Az eredeti körtemplomot és szentélyét megszüntetik, az új hajó a nyugati toldalékhoz épül követve a lebontott rotunda falainak vonalát, ezért kissé kihasasodó belső tere lesz. Keletről egy nagyobb polygonális szentély épül, hozzá északról csatlakozó sekrestye, a templomtesthez délről egy négyzet alaprajzú, felül nyolcszögbe átmenő tornyot építenek. A szentélyben 1428-ban Kompolti László számára kriptát alakítottak ki; ezzel az utolsó átépítéssel a temető nagy részét megsemmisítették, de még mindig nem számolták fel, hiszen a 15. század második feléből is kerültek elő sírok, ezt bizonyítja Albert király 1439. évi érme és két gótikus pártaöv.²⁰⁴⁸ Összesen 66 sírt tártak fel, esetenként 5 sírreteget figyeltek meg. Régészeti leletek a legalsó és a legfelső sírretegben jelentkeztek, a legalsóban S végű hajkarika, melltű, lőfog (nyaknál) és III. István denárja. A belső várfal a legfelső sírreteg falhoz közeli sírjait vágta.²⁰⁴⁹

Leírás, méret:

²⁰⁴⁵ AOkm. II. 212. oklevél 232.

²⁰⁴⁶ Györffy III. 58., 118.

²⁰⁴⁷ Pámer 1970 300.

²⁰⁴⁸ Pámer 1970 301.

²⁰⁴⁹ RF. 1966 89-90.

Ásatás során feltárt templom a kishánai vár területén, a felszínen bemutatott eredetileg körtemplom nyugati oldalán bővítéssel és magasan álló gótikus toronnyal.

Kisvárda (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Várda, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 19

Mezőváros adatai:

- castellum: Zsigmond 1400-ban adott engedélyt az építkezésre a Várdaiaknak; 1451-ben említik az itt álló kastélyt, 1465-től épül romjaira a vár, amely 1471-ben már állt²⁰⁵⁰
- 1330: hetivásár²⁰⁵¹
- 1337: szerdai hetivásár²⁰⁵²
- 1374: in libera foro in dicta Kysuara celebrari²⁰⁵³
- 1381: Blasius hospes de Kysvarad²⁰⁵⁴
- 1387: Luxemburgi Zsigmond révadománya, mellyek a Tisza és a Bodrog folyók közti terület forgalmát Váradra irányították²⁰⁵⁵
- 1393: Mária királynő Kysuara-i Domokos fiainak: Zsigmondnak, Mihálynak, Miklósnak, Pelbártnak és utódaiknak a szabolcsmegyei Kysuara birtokukon pallosjog gyakorlását engedélyezi.²⁰⁵⁶
- 1414: oppidum Kisvarda²⁰⁵⁷
- 1468: éves vásár²⁰⁵⁸ - összesen kettő²⁰⁵⁹
- 1500-1508 tizedkörzet központja²⁰⁶⁰
- 11 vagy több központi hely
- 15 külföldi egyetemre járó²⁰⁶¹

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen átvezető főút mellett szabadon álló templom.

Történeti adatok:

²⁰⁵⁰ Koppány 1999 165.

²⁰⁵¹ AOkm. II. 431. oklevél 503., AO. XIV. 184-185. oklevél 124-125., 418. oklevél 257.

²⁰⁵² Szabolcs megye I. 2004 231. regeszta 68., Zichy I. 503. oklevél 521.

²⁰⁵³ Zichy III. 441. oklevél 593-594.

²⁰⁵⁴ Zichy XII. 41. oklevél 45.

²⁰⁵⁵ Zichy IV. 273. oklevél 324-325.

²⁰⁵⁶ ZsO. I. 3045. regeszta

²⁰⁵⁷ Sztáray II. 106. oklevél 133., ZsO. IV. 1970. regeszta

²⁰⁵⁸ Zichy X. 304. oklevél 446-448.

²⁰⁵⁹ Kubinyi 2000/a 74.

²⁰⁶⁰ Estei Hippolit 1992 23., 75., 161., 175., 232., 241., 299., 305., 339-340.

²⁰⁶¹ Kubinyi 1971 75.

- 1293 körül: János pap²⁰⁶²
- 1308: Tamás parochialis pap²⁰⁶³
- 1317: Pál parochialis pap és Konrád vikárius²⁰⁶⁴
- 1320-1330: István várdai egyház rektora²⁰⁶⁵
- 1327: Pál pap²⁰⁶⁶
- 1328: Pál pap²⁰⁶⁷
- 1329: István pap²⁰⁶⁸
- 1329: István pap²⁰⁶⁹
- 1331: Karászi Miklós és Váradi István rectorok²⁰⁷⁰
- pápai tizedjegyzék – Szent Péter egyház: 1332: 12 garas, 1333: 10 garas, 1334 I: 6 garas, 1334 II: 12 garas, 1335 I: 20 garas, tizedfizető pap: István²⁰⁷¹
- [1347]: István pap, a váradi egyház rectora²⁰⁷²
- 1348: István pap, a váradi egyház rectora, borsvai alesperes²⁰⁷³
- 1350: István pap, a váradi egyház rectora²⁰⁷⁴
- 1351: István pap, a váradi egyház rectora²⁰⁷⁵
- 1356: István pap, a váradi egyház rectora²⁰⁷⁶
- 1358: István pap, a váradi egyház rectora és alesperes²⁰⁷⁷
- 1359: Váradi István borsvai alesperes²⁰⁷⁸
- 1360-1380: Lukács plébános²⁰⁷⁹
- 1373: Lukács plébános és alesperes²⁰⁸⁰
- 1378: Lukács plébános és alesperes²⁰⁸¹
- 1380: Lukács plébános és alesperes²⁰⁸²

²⁰⁶² Zichy I. 92. oklevél 82.

²⁰⁶³ Zichy II. 455. oklevél 605., Adatok I. 297.

²⁰⁶⁴ Zichy I. 182. oklevél 154., Adatok I. 297.

²⁰⁶⁵ Dl. 47908. (Arcanum CD)

²⁰⁶⁶ Bánffy I. 58. oklevél 58.

²⁰⁶⁷ Zichy I. 384. oklevél 314.

²⁰⁶⁸ Dl. 96149. (Arcanum CD), AO. XIII. 219-220. oklevél 142-143.

²⁰⁶⁹ AO. XIII. 512. oklevél 309., AOkm. II. 378. oklevél 432.

²⁰⁷⁰ Sztáray I. 53. oklevél 67-68., Dl. 85224. (Arcanum CD), AO. XV. 174. oklevél 98.

²⁰⁷¹ Németh 1997 201.

²⁰⁷² Szabolcs megye I. 2004 400. regeszta 104., AO. XXXI. 293. oklevél 173., Dl. 96277. (Arcanum CD)

²⁰⁷³ Bánffy I. 130. oklevél 155.

²⁰⁷⁴ Dl. 96317. (Arcanum CD)

²⁰⁷⁵ Dl. 96326. (Arcanum CD)

²⁰⁷⁶ Dl. 96354. (Arcanum CD)

²⁰⁷⁷ Zichy III. 80. oklevél 125.

²⁰⁷⁸ Adatok I. 298.

²⁰⁷⁹ Dl. 97771. (Arcanum CD)

²⁰⁸⁰ Zichy III. 390. oklevél 503., Dl. 77552. (Arcanum CD)

²⁰⁸¹ Zichy IV. 60. oklevél 64., Bónis 1997 1415. regeszta 156.

- 1383: Varda-i Péter apostol egyház temetője²⁰⁸³
- 1383: várdai plébániaegyház²⁰⁸⁴
- 1402: kisvárdai plébániaegyház²⁰⁸⁵
- 1402: Sebestyén plébános²⁰⁸⁶
- 1412: Lukács plébános²⁰⁸⁷
- 1412: várdai egyház plébánosa²⁰⁸⁸
- 1412: Lukács plébános²⁰⁸⁹
- 1422: Pilinek mondott István plébános²⁰⁹⁰
- 1423: Bálint a várdai Szűz Mária egyház oltárigazgatója, János és Lukács várdai plébánosok²⁰⁹¹
- 1424: Lukács plébános halála után János lett a várdai plébános²⁰⁹²
- 1432: Mihály plébános és alesperes²⁰⁹³
- 1433 Szent Péter és Pál parochialis egyház²⁰⁹⁴
- 1443: plébános²⁰⁹⁵
- 1446: egyház²⁰⁹⁶
- 1450: István kisvárdai esperes és két plébános²⁰⁹⁷
- 1450: Gyulai István várdai alesperes²⁰⁹⁸
- 1452: Pál fia Péter pap²⁰⁹⁹
- 1452: Máté a Várda oppidumban álló Szent Péter és Pál parochialis egyház plébánosa²¹⁰⁰
- 1453: Mihály plébános és Bertalan káplán²¹⁰¹

²⁰⁸² Zichy IV. 141. oklevél 165.

²⁰⁸³ Szabolcs megye I. 2004 714. regeszta 179., Zichy IV. 214. oklevél 253-254.

²⁰⁸⁴ Dl. 96585. (Arcanum CD)

²⁰⁸⁵ Zichy V. 268. oklevél 314., Bónis 1997 1778. regeszta 200., ZsO. II/1. 1912. regeszta

²⁰⁸⁶ ZsO. II/1. 1963. regeszta, Dl. 84319. (Arcanum CD)

²⁰⁸⁷ ZsO. III. 2577. regeszta

²⁰⁸⁸ ZsO. III. 2818. regeszta

²⁰⁸⁹ ZsO. III. 2971. regeszta

²⁰⁹⁰ Zichy VIII. 43. oklevél 57.

²⁰⁹¹ Bónis 1997 2206. regeszta 260., Dl. 87971. (Arcanum CD)

²⁰⁹² Zichy VIII. 120. oklevél 179. 1424: János várdai plébános Zichy VIII. 144. oklevél 209., 1424: néhai Lukács plébános Zichy VIII. 125. oklevél 185., 1424: Lukács plébános és Tamás pap Bónis 1997 2224. regeszta 262.

²⁰⁹³ Bónis 1997 2356. regeszta 278., Dl. 97139. (Arcanum CD)

²⁰⁹⁴ Lukcsics II. 201. regeszta 86.

²⁰⁹⁵ Zichy IX. 50. oklevél 52.

²⁰⁹⁶ Zichy IX. 102. oklevél 105.

²⁰⁹⁷ Bónis 1997 2658. regeszta 319., Dl. 80969. (Arcanum CD)

²⁰⁹⁸ Dl. 97223. (Arcanum CD)

²⁰⁹⁹ Bónis 1997 2741. regeszta 329.

²¹⁰⁰ Zichy IX. 246. oklevél 323.

- 1453: plébános²¹⁰²
- 1456: iskolamester²¹⁰³
- 1470: Demeter várdai esperes és plébános²¹⁰⁴
- 1489: parochialis egyház plébánosa²¹⁰⁵
- 1517: Mihály plébános²¹⁰⁶
- 1520: Mihály plébános²¹⁰⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom építését Szent Lászlóhoz kapcsolják, ezt alátámasztandónak tekintik a titulusválasztást, valamint a Szent László kultusz középkori adathatósága, mint pl. a főutca 15. századi neve. A bővítés idejét 1430-1450 közöttre, Várdai (II.) Miklós nevéhez kötik – a korai templomnak nincsen nyoma, a 15. századból fennmaradt a szentély és a hajó kb. 3 méteres szakasza.²¹⁰⁸

A mai templom a 15. században, a kisvárdai várral párhuzamosan épült. Az 1564-es ostrom után Várdai Katalin a romos hajót elbontatta és köveit a várba vitette. A templomhoz fából épült hajó, amelyet a reformátusok, míg az épen maradt szentélyt a katolikusok használták. 1605-ben Bocskai hajdúi felgyújtották és a 18. századig a szentély a reformátusok kezében volt. 1722-1729 között a katolikusok helyreállították a szentélyt, a templomot 1788-1805 között bővítették kétboltszakaszos hajóval, nyugati toronnyal és a szentély fiókoltózatot kapott.²¹⁰⁹

Leírás, méret:

A mai római katolikus templom nyújtott, gótikus szentélye maradt meg a középkori templomból. A szentély a nyolcszög három oldalával záródik. Kívülről háromlépcsős támpillérek támasztják. Déli oldalán 3, a dél-keleti oldalán 1 kőosztású karéjos kőácsú csúcsíves, a keleti oldalon halhólyagos körablaka van. A szentélyben eredeti helyükön láthatók a figurális díszítésű, részben feliratos gyémántkőek. Közülük kettő a templom védőszentjeit, Szent Péter és Szent Pál ábrázolja. A többi négyen nem szerepel nevük, ezek világi személyek, mind a Várdai családhoz köthető, akiknek a templom temetkezési helyük is volt. A koronát viselő, nyírt hajú alakot Németh Péter Zsigmond

²¹⁰¹ Zichy IX. 290. oklevél 373.

²¹⁰² Dl. 55545. (Arcanum CD), Dl. 55552. (Arcanum CD)

²¹⁰³ Zichy XII. 193. oklevél 248.

²¹⁰⁴ Zichy XII. 239. oklevél 292.

²¹⁰⁵ Zichy XI. 283. oklevél 511., Bónis 1997 3574. regesztá 470., Dl. 82008. (Arcanum CD)

²¹⁰⁶ Dl. 67201. (Arcanum CD)

²¹⁰⁷ Dl. 67204. (Arcanum CD)

²¹⁰⁸ Németh 1983 15.

²¹⁰⁹ SzSzMT II. 22-25.

királlyal, a kövér, elálló fülű alakot Várdai István kalocsai érsekkel, a hosszúkás arcú elálló fülűt Várdai Miklóssal, a templom vélhető alapítójával, az utolsó figurát Szent László királlyal azonosítja.²¹¹⁰

A szentély alapterülete 80 m².

Kótaaj (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Keresztút, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1514 oppidum²¹¹¹

- 9-10 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

Kisebb kiemelkedésen szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1417: Benedek plébános²¹¹²

- 1420: Kereszluth plébánosa²¹¹³

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom középkori eredetű.²¹¹⁴

Leírás, méret:

Egyhajós, sokszögzáródású szentélyű a mai református templom. A hajó déli oldalán félköríves kapu és ablak. A szentély keleti oldalán félköríves ablak, a dél-keleti falon keskeny ajtó.²¹¹⁵

A hajó alapterülete 58 m².

Kőröshegy (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- 1371: minden Keuresheg-i polgár (cives et hospites)²¹¹⁶

- 1372: hetivásár²¹¹⁷

²¹¹⁰ Németh 1983 16-17.

²¹¹¹ Engel: Birtok CD

²¹¹² Bónis 1997 2055. regeszta 239., Dl. 53932. (Arcanum CD)

²¹¹³ Fejér CD X/6. 108. oklevél 278.

²¹¹⁴ Németh 1997 108.

²¹¹⁵ SzSzMT II. 29.

²¹¹⁶ Dl. 49277. (Arcanum CD)

²¹¹⁷ Dl. 25139. (Arcanum CD)

- 1396: [Zsigmond király] Feyerkew nevű várát a hozzá tartozó Keurusheg várossal (opidum), az abban levő vámmal és a régóta hozzátartozó falvakkal (villis) meg Latran birtokkal, s a régóta ehhez tartozó, lakatlan Feuur és Chopak birtokokkal temesi ispánjának, István fiának: Miklós mesternek meg testvéreinek (fratribus uterinis): Péternek, Istvánnak és Dénesnek, s általuk az említett István fia, az ő testvérük János (similiter fratris eorum uterini) fiának: Györgynek adományozta²¹¹⁸
- 1494: Ambrus Kewresheg oppiduma curie provisor²¹¹⁹
- az 1490-es évek végén alapította ferences kolostorát a Bátori család²¹²⁰

Templom:

Elhelyezkedés:

A mai településtől délre az egykori agyagbányában előkerült, bolygatott rom.

Történeti adatok:

- 1082-1095 között a pannonhalmi birtokok között felsorolják a Szent Márton templomot.²¹²¹
- 1103: II. Paskál pápa megerősíti kiváltságaiban a panninhalmi apátságot is felsorolja birtokait és tizedeit, köztük a Szent Márton egyházat „in villa Caurisi”²¹²²
- 1173: egyház²¹²³
- 1187: Szent Márton egyház²¹²⁴
- 1209: kőröshegyi egyház feletti lelki fennhatóság vitája a somogyi főesperesség és a pannonhalmi apátság között²¹²⁵
- 1212: a pannonhalmi apát uzurpálja a kőröshegyi egyház feletti lelki fennhatóságot²¹²⁶
- 1215: kőröshegyi egyház²¹²⁷
- 1225: kőröshegyi egyház²¹²⁸
- 1227: kőröshegyi Szent Márton egyház²¹²⁹
- 1229: Vroch klerikus és Guza klerikus²¹³⁰
- 1233: kőröshegyi pap²¹³¹

²¹¹⁸ Dl. 8176. (Arcanum CD), SMM 31/2000 5539. oklevél 36.

²¹¹⁹ Dl. 73327. (Arcanum CD)

²¹²⁰ Romhányi 2000 39.

²¹²¹ Valtér 2004 51., Koppány 1993 215.

²¹²² MREV I. 1896 1. oklevél 1.

²¹²³ Békefi 1907 102.

²¹²⁴ ÁÜO. I. 40. oklevél

²¹²⁵ MREV I. 1896 24. oklevél 25.

²¹²⁶ Fejér CD III/1. 136.

²¹²⁷ Fejér CD III/1. 171., MREV I. 1896 34. oklevél 32.

²¹²⁸ Fejér CD III/2. 34.

²¹²⁹ ÁÜO. I. 145. oklevél

²¹³⁰ ÁÜO. VI. 295. oklevél, Fejér CD III/2. 187., Fejér CD III/2. 181.

- 1233: kőröshegyi egyház²¹³²
- 1237: Unicus kőröshegyi clericus végrendelete²¹³³
- 1246: Szent Márton egyház²¹³⁴
- 1251: kőröshegyi káplán²¹³⁵
- 1357: Lőrinc fia Balázs plébános²¹³⁶
- 1360: István pap²¹³⁷
- 1422-1423: Miklós pannonhalmi apát és Domonkos somogyi főesperes közötti per a kőröshegyi egyház felett gyakorolt joghatóságról²¹³⁸
- 1493: Újlaki Benedek fia Sebestyén acolitus, a kőröshegyi Szent Márton parochialis egyház elhunyt oltárigazgatója²¹³⁹
- 1518: Sebestyén plébános, valamint Mihály, Gergely, Albert, Lőrinc, Bertalan oltárigazgatók²¹⁴⁰
- 1748: egy leírás szerint a település végén délre két templom romja látható²¹⁴¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1961-ben topográfiai kutatások során a falu szélén álló agyagbánya metszeteiben sírfoltok és egy templom átvágott hosszfalai látszottak, valamint nagy mennyiségű középkori kerámia került elő. A nyugati rész eddigre megsemmisült.²¹⁴² 1982-ben kisebb feltárás folyt a területén.²¹⁴³ 2007-ben a Szemételep, volt homokbánya területén tereprendezés során tartottak helyszíni szemlét az egykori középkori templom ismert lelőhelyén. A földmunkák a templomot nem érintették, csak a munkák közben észlelték a főként a felszínen és az egykori bányagödör metszetében látható épületnyomokat.²¹⁴⁴

Kőrösmonostora – ma Körispusztá Gerde és Kisasszonyfa között, Kisasszonyfa területén északon (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

²¹³¹ ÁÚO. I. 190. oklevél, MREV I. 1896 104. oklevél 92-93.

²¹³² ÁÚO. I. 191. oklevél, MREV I. 1896 105. oklevél 94.

²¹³³ Df. 206968. (Arcanum CD), ÁÚO. II. 41. oklevél

²¹³⁴ Fejér CD IX/7. 660., MREV I. 1896 146. oklevél 124.

²¹³⁵ MREV IV. 1907 242. oklevél 308.

²¹³⁶ MREV IV. 1907 301. oklevél 344.

²¹³⁷ Veszprémi regeszták 537. regeszta 211-212.

²¹³⁸ MREV III. 1902 44. oklevél 42.

²¹³⁹ MREV IV. 1907 11. oklevél 134.

²¹⁴⁰ Df. 208185. (Arcanum CD), Df. 208317. (Arcanum CD)

²¹⁴¹ Magyar-Nováki 2005 160.

²¹⁴² MNM Adattár XIX. 549/1961., Reöthy 1990 53.

²¹⁴³ Valter 2004 51., Koppány 1993 215.

²¹⁴⁴ Régészeti kutatások 2007 241.

- 13. századtól premontrei prépostság (1p)²¹⁴⁵
- 1376 forum comprovinciale in poss. Keresmonostora (1p)²¹⁴⁶
- 1550, 1579 török defterben város és piac (2+2p)²¹⁴⁷
- 11 központi hely (6p)

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 20 báni denár, 1333 I.: 18 báni denár, 1333 II.: 12 báni denár, 1334 I.: 12 báni denár, 1334 II.: 10 báni denár, 1335 II.: 15 báni denár²¹⁴⁸, tizedfizető pap:Pál²¹⁴⁹

Lábod (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1327: ciuitatibus reginalibus Vereuche, Segusd, Labad²¹⁵⁰
- 1409: Labad mezővárosi szabad [éves] vásár²¹⁵¹
- 1436: néha Marczaly-i Dénes fiainak, Györgynek és Istvánnak Labad-i officialisa, Gethye-i Aztaluk (dictus) Péter²¹⁵²
- 1444: Labád birtokon összeülő nyolc békebíró²¹⁵³
- 9 külföldi egyetemre járó²¹⁵⁴

Templom:

Történeti adatok:

- 1418: János, a lábodi Szent Lukács-egyház rectora és ottani esperes²¹⁵⁵
- 1485: Gergely plébános²¹⁵⁶
- 1492: Tóth Benedek fia János a lábodi Szent Lukács parochialis egyház Mindenszentek oltárának acolytus rectora²¹⁵⁷
- 1494: plébános²¹⁵⁸

²¹⁴⁵ Romhányi 2000 39.

²¹⁴⁶ Csánki II. 1894 499.

²¹⁴⁷ Káldy-Nagy 1966 153.

²¹⁴⁸ Györffy I. 265.

²¹⁴⁹ Györffy I. 265., 331.

²¹⁵⁰ Fejér CD VIII/3. 60. oklevél 194.

²¹⁵¹ Df. 236580. (Arcanum CD), ZsO. II/2. 6704. regeszta

²¹⁵² SMM 33/2002 904. oklevél 45.

²¹⁵³ Dl. 44368. (Arcanum CD)

²¹⁵⁴ Kubinyi 1971 76.

²¹⁵⁵ Dl. 102009. (Arcanum CD), ZsO. VI. 1958. regeszta

²¹⁵⁶ Dl. 35717. (Arcanum CD)

²¹⁵⁷ MREV III. 1902 480. oklevél 324.

²¹⁵⁸ MREV IV. 1907 31. oklevél 30.

- 1500: Gál fia Celestius a Lábod oppidum beli Szent Lukács parochialis egyház
Mindenszentek oltárának altarástája²¹⁵⁹

Lenti (Zala megye), középkori név: Nempti, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 13. század végén vagy a 14. század elején épült királyi vár²¹⁶⁰
- 1343: hétfői hetivásár²¹⁶¹
- 1389: civitatem Nempty²¹⁶²
- 1403: opido Nempti²¹⁶³

Templom:

Történeti adatok:

- 1343: Szent György egyház patronátusi joga²¹⁶⁴
- 1389: egyház²¹⁶⁵
- 1508: János plébános²¹⁶⁶

Letenye (Zala megye), középkori megye: Zala, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1347 vám említése²¹⁶⁷
- 1367: I. Lajos király Zeech-i Miklós szlavón bánnak Letenye birtokon szerdai heti vásárt engedélyez.²¹⁶⁸
- 1498 mezőváros²¹⁶⁹
- castellum: 1533-ban és 1540-ben említik, valószínűleg középkori eredetű lehet²¹⁷⁰

Templom:

²¹⁵⁹ MREV IV. 1907 113. oklevél 138.

²¹⁶⁰ Herényi 2000 370., Csánki III. 1897 12., 22.

²¹⁶¹ Dl. 3564. (Arcanum CD), Dl. 3565. (Arcanum CD), Dl. 3566. (Arcanum CD) – hétfői hetivásár!, Dl. 3621. (Arcanum CD), Fejér CD IX/1. 25. oklevél 85-90., AO. XXVII. 122. oklevél 113-114., 132. oklevél 120.

²¹⁶² ZsO. I. 940. regeszta, ZsO. I. 944. regeszta, ZsO. I. 945. regeszta

²¹⁶³ ZsO. II/1. 2657. regeszta

²¹⁶⁴ Dl. 3564. (Arcanum CD), Dl. 3565. (Arcanum CD), Dl. 3566. (Arcanum CD) – hétfői hetivásár!, Dl. 3621. (Arcanum CD), Fejér CD IX/1. 25. oklevél 85-90., AO. XXVII. 122. oklevél 113-114., 132. oklevél 120.

²¹⁶⁵ ZsO. I. 940. regeszta, ZsO. I. 944. regeszta, ZsO. I. 945. regeszta

²¹⁶⁶ Bónis 1997 4042. regeszta 550-551.

²¹⁶⁷ Herényi 2000 335., Csánki III. 1897 21., SMM 28/1997 196. oklevél 38., AO. XXXI. 909. oklevél 471.

²¹⁶⁸ Dl. 100120. (Arcanum CD)

²¹⁶⁹ Kerecsényi-Tóth 1992 12.

²¹⁷⁰ Koppány 1999 172.

Történeti adatok:

- 1496: Patrok-i Gál a Liteghe oppidum beli Szent Katalin oltár rectora²¹⁷¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1958-ban a jelenlegi templom közelében a Fő téren útépités közben 11-13. századi sírok kerültek elő. Összesen 16 sírt tártak fel és további nyolcnak a helyét meghatározták. Az előkerült leletek között van S-végű hajkarika, állatcsont.²¹⁷²

Levelek (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1417: Gegen-i lászló király ember különös jelenlétet hív ide össze²¹⁷³

- 1430: hetivásár²¹⁷⁴

- 1438: opidum Lewelegh²¹⁷⁵

- 9-10 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település mai központjában főútvonalak kereszteződésében szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1313: Mihály pap²¹⁷⁶

- pápai tizedjegyzék: 1333: 8 garas, 1334 I: 4 garas, 1334 II: ismeretlen összeg, 1335 I: ismeretlen összeg, tizedfizető pap: Mátyás²¹⁷⁷

- 1395-1410 között: László plébános²¹⁷⁸

- 14. század: plébános²¹⁷⁹

- 1413: plébános²¹⁸⁰

- 1413: plébános²¹⁸¹

- 1414: plébános²¹⁸²

²¹⁷¹ MREV IV. 1907 113. oklevél 136.

²¹⁷² RF. 1958 64., ArchÉrt 1959 211.

²¹⁷³ ZsO. VI. 1162. regeszta

²¹⁷⁴ Dl. 54728. (Arcanum CD) 1481 hétfői hetivásár: Zichy XI. 166. oklevél 296.

²¹⁷⁵ Zichy VIII. 442. oklevél 640.

²¹⁷⁶ AO. III. 452. oklevél 202.

²¹⁷⁷ Németh 1997 123.

²¹⁷⁸ Dl. 56615. (Arcanum CD)

²¹⁷⁹ Bónis 1997 1729. regeszta 195.

²¹⁸⁰ ZsO. IV. 1023. regeszta, ZsO. IV. 1072. regeszta

²¹⁸¹ ZsO. IV. 1375. regeszta

²¹⁸² ZsO. IV. 2773. regeszta, Fejér CD X/5. 416. oklevél 864.

- 1453: plébános²¹⁸³

Építéstörténet, kutatástörténet:

Az 1975. évi tatarozáskor a 14. század első felére keltezhető ablakokat tártak fel a szentélyen és a sekrestyén, valamint a déli oldalon egy késő gótikus bélletes körte és pálcatagos bejáratot. A templom a 14. században épült.²¹⁸⁴

Leírás, méret:

A mai római katolikus templom egyhajós, keresztboltozatos szentélye a nyolcszög három oldalával zárul. A nyugati főhomlokzaton gótikus, gazdagon profilált bélletes kapu. A templom déli oldalán bélletes körte és pálcatagos félkörös késő gótikus elfalazott ajtó. A szentélyhez délről kapcsolódik a sekrestye, amelynek keleti fala a nyolcszög két oldalával záródik. A hajó északi falán falkép részletei kerültek elő.²¹⁸⁵

A hajó alapterülete 113 m².

Lippó (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont:7

Mezőváros adatai:

- 1422 Chenew Benedek lippói polgár²¹⁸⁶;

- 1465 oppidum Lippo (1p)²¹⁸⁷

- 1433 szerdai hetivásár (1p)²¹⁸⁸

- 10 központi hely (5p)

Templom:

Történeti adatok:

- 1274 birtokeladási oklevélben szerepel a Szent Lőrinc templom²¹⁸⁹

- pápai tizedjegyzék: 1332: [nincs összeg], 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: [nincs összeg], 1334 I.: [nincs összeg], 1334 II.: –, 1335 II.: 5 báni denár, tizedfizető pap: Domonkos²¹⁹⁰

- 1336: Szt. Lőrinc tiszteletére épült egyház²¹⁹¹

- 1438, 1446 AlsoLyppo-n alapított parochialis egyház plébánosa²¹⁹²

²¹⁸³ Dl. 55552. (Arcanum CD)

²¹⁸⁴ SzSzMT II. 44-47.

²¹⁸⁵ Mihucz 2000 28.

²¹⁸⁶ ZsO. IX. 1144. regeszta 364., 1145. regeszta 364., Zichy VIII. 57. oklevél 71.

²¹⁸⁷ Csánki II. 1894 463.

²¹⁸⁸ Zichy VIII. 343. oklevél 494., Zichy VIII. 344. oklevél 497.

²¹⁸⁹ Györfly I. 336.

²¹⁹⁰ Györfly I. 265., 336.

²¹⁹¹ AO. XX. 72. oklevél 101.

²¹⁹² Dl 13899. (Arcanum CD)

- 1446: az alsólippói Szent Lőrinc egyház plébánosának fundusa²¹⁹³

Marcali (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- Castellum: a 15. század első felében építették a Marcaliak, 1456-ban már állt, 1487-től a Báthoriaké; 1532-ben Pekry Lajos kifosztotta, az 1540-es évektől végvár; 1568-ban a törökök elfoglalták és lerombolták; a település nyugati szélén emelkedő Várszeg nevű dombon, a Jókai és a Vár utcák által határolt területen volt²¹⁹⁴

- 1385: csütörtöki hetivásár²¹⁹⁵

- 1416: hospitis videlicet de Marchali/Marczali²¹⁹⁶

- 1448: Marchali mezőváros²¹⁹⁷

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főútvonal mentén egy téren szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 István pap 9 garas és 20 kis denár²¹⁹⁸

- 1359: Lőrinc plébános²¹⁹⁹

- 1374: néhai Péter plébános²²⁰⁰

- 1404: IX. Bonifác pápa megengedi, hogy János fia István, a marcali Szent Anianus parochialis egyház plébánosát gyóntatója feloldozhassa.²²⁰¹

- 1455: Marcali János végrendeletében a Marcali városban lévő Szent Anianus parochialis egyháznak 6 teljes jobbágytelket adományoz a déli oldalról - heti egy miséért és vigiliáért, említi Balázs plébánost is²²⁰²

- 1456: Balázs plébános és esperes, Miklós pap és káplán²²⁰³

- 1456: Végrendelet megerősítése Balázs plébános és alesperes házában. A megjelölt tanúk között van: Balázs plébános és esperes, Miklós, a marcali Szent László király

²¹⁹³ Dl. 13899. (Arcanum CD)

²¹⁹⁴ Koppány 1999 176.

²¹⁹⁵ Dl. 42333. (Arcanum CD), Fejér CD X/8. 59. oklevél 205., SMM 31/2000 468. oklevél 15.

²¹⁹⁶ ZsO. V. 1677. regeszta

²¹⁹⁷ Dl. 14168. (Arcanum CD)

²¹⁹⁸ Békefi 1907 104., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

²¹⁹⁹ Dl. 4867. (Arcanum CD), Bándi 1986 2. oklevél 28-29.

²²⁰⁰ MREV II. 1899 277. oklevél 237., 270. oklevél 228.

²²⁰¹ ZsO. II/1. 3301. regeszta, MREV II. 1899 444. oklevél 346.

²²⁰² Dl. 14915. (Arcanum CD)

²²⁰³ Dl. 15022. (Arcanum CD), Bándi 1986 44. oklevél 45.

oltár igazgatója, Gergely marcali Letha-i plébános, Németszági Miklós arcium facultatis baccalaureus, Ányos és Miklós marcali klerikusok²²⁰⁴

- 1459: Balázs plébános és esperes²²⁰⁵

- 1471: Balázs plébános²²⁰⁶

- 1475: Balázs plébános²²⁰⁷

- 1476: Balázs plébános és esperes²²⁰⁸

- 1493: Balázs mester, egykori plébános²²⁰⁹

- 1497: a település iskolájának említése²²¹⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

1970-ben végeztek falkutatást az épületen. A barokk fiókos dongaboltozatú jelenlegi templomhajó magában foglalja a késő gótikus templomot. Ennek a keleti végéhez épült a mai szentély, az eredeti 15-16. század fordulóján épített teremtemplom három boltszakasznyi hajóból és ugyanennyi, de rövidebb travéjú, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyből állt. A középkori szentélyzáródást a hozzáépítéskor elbontották. A templom falai és támpillérei téglából épültek, a nyílás és ülőfülke keretezések kő tagozatúak voltak. A külső falkutatás során megtalálták a déli oldalon szakaszonként nyíló egy-egy rézsüs kávájú csúcsíves állóablak helyét, ezeket – kettő kivételével – kőkereteiket kibontva később kitágították. A szentély befalazott ablakának egyikében in situ keretkövek is napvilágot láttak, az eltávolított keretkövek egy része a plébániaépület lépcsőjébe van befalazva, illetve a templomkertben látható. A belső falkutatás korlátozott volt, ennek során a szentély déli falán kőből épült keleti sarokpillérből a lábazat fölötti szakaszban a falba mélyülő ülőfülke került elő.²²¹¹ Középkori faragványok kerültek elő az 1990-es évek elején csatornaépítés során²²¹²

Leírás, méret:

A templom hatboltszakaszos és támpilléres hajója középkori, 1738-ban készített fiókos dongaboltozattal, a szentély csehsüvegboltozata szintén újkori. A nyugati bejárat előtt erőteljes barokk torony órapárkánnyal és falazott sisakkal.²²¹³

²²⁰⁴ Dl. 15038. (Arcanum CD), Bándi 1986 45. oklevél 45-46.

²²⁰⁵ Dl. 15370. (Arcanum CD), Bándi 1986 47. oklevél 46.

²²⁰⁶ Békefi 1907 104.

²²⁰⁷ Df. 200542. (Arcanum CD)

²²⁰⁸ Df. 200542. (Arcanum CD)

²²⁰⁹ Dl. 106678. (Arcanum CD)

²²¹⁰ Békefi 1910 358.

²²¹¹ Dávid-Gergelyffy 1972 432-433., Koppány 1993 201.

²²¹² Sági-Cséby 1991 50.

²²¹³ Koppány 1993 201.

A középkori hajó alapterülete: 157,85 m².

Máré – ma Várvölgy utca, Magyaregregy területén, attól délre Márévölgy (Baranya megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- 1318: márói vár és uradalom²²¹⁴(1p)
- 1353: Szűz Mária monostor kegyúri joga (1p)²²¹⁵
- 1413, 1419, 1457: vasárnapi hetipiac (1p)²²¹⁶
- 1450: oppidum Mare (3p)²²¹⁷
- 17 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A vártól délre helyezkedett el mind a Szent Kereszt templom, mind a Boldog Margit egyház²²¹⁸

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: nem fizet, 1333 II.: 10 báni denár, 1334 I.: 10 báni denár, 1334 II.: [nincs összeg], 1335 II.: 10 báni denár²²¹⁹
- 1353: Szent Kereszt és Szent Margit egyházak²²²⁰
- 1358: Szent Margit egyház²²²¹
- 1411 Benedek plébános²²²²
- 1411: Szűz Mária, Szent Margit és Szent Kereszt egyházak²²²³
- 1438: Miklós plébános²²²⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

1971-ben a falu határában, a várvölgyi elágazásnál a domb középső részén nagy épületkomplexus falmaradványai kerültek elő, amelyeket a kolostor maradványaival is

²²¹⁴ Zichy I. 186. oklevél 160.

²²¹⁵ Zichy II. 380. oklevél 506.

²²¹⁶ ZsO. IV. 815. regeszta 201., ZsO. VII. 172. regeszta 72., 1457: Zichy IX. 400. oklevél 556., DI. 81258. (Arcanum CD)

²²¹⁷ Csánki III. 1897 409., Zichy IX. 192. oklevél 254., 1456-1461: Zichy IX. 254., Zichy X. 44. oklevél 55-60. 1459: Zichy X. 301., 1478: Csáky I/1. 448.

²²¹⁸ Füzes 2000 20.

²²¹⁹ Tímár 1999 290.

²²²⁰ Zichy II. 380. oklevél 506., Zichy XI. 13. oklevél 21. 1469. évi oklevélbe belefoglalva

²²²¹ Zichy III. 75. oklevél 118., Zichy XI. 13. oklevél 22. 1469. évi oklevélbe belefoglalva

²²²² Zichy VI. 97. oklevél 153.

²²²³ Zichy VIII. 352. oklevél 519.

²²²⁴ Füzes 2000 25., 1438: Zichy XII. 142. oklevél 175.

lehet azonosítani. Megállapítható volt, hogy az egész domboldal több korszakban településül és temetőül szolgált, így a plébániatemplomot is ide lokalizálhatjuk.²²²⁵

Mátészalka (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Szalka, középkori megye: Szatmár, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1361: Szatmár megyei Zalka nevű birtokukon ismét heti vásárt tarthassanak minden csütörtökön²²²⁶
- 1362: a királyné falvai: Szalka és Máté²²²⁷
- 1363: Miklós és Cosmas Mathezalka-i hospesek és falunagyok²²²⁸
- 1408: Szalka város²²²⁹
- 1439: Szalkán összeülő nyolc békebíró²²³⁰
- 1439: Zalka oppidum²²³¹
- Szent Margit napi országos vásár²²³²
- 5-6 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

Utak kereszteződésében szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1303: Szent Mihály arkangyal tiszteltérre emelt egyház Mátén²²³³
- pápai tizedjegyzék – Máté: 1332 II. 6 garas, 1334 II. 8 garas, tizedfizető pap: Mihály²²³⁴
- 1374: Szalka nevű birtokon Mindenszentek tiszteletére kőből emelt templom²²³⁵
- 1421 szalkai plébános²²³⁶
- 1427: Bálint szalkai plébános és alesperes²²³⁷

²²²⁵ RF, 1971 95.

²²²⁶ Dl. 5071. (Arcanum CD)

²²²⁷ Kállay II. 1449. regeszta 103.

²²²⁸ Szabolcs megye I. 2004 584. regeszta 149., Kállay II. 1457. regeszta 104-105., Dl. 51980. (Arcanum CD)

²²²⁹ Dl. 96767. (Arcanum CD)

²²³⁰ Dl. 39548. (Arcanum CD)

²²³¹ Bónis 1997 2496. regeszta 299., Dl. 39548. (Arcanum CD)

²²³² Kubinyi 2000/a 85., Engel: Birtok CD

²²³³ Németh 2008 177.

²²³⁴ Németh 2008 178.

²²³⁵ Dl. 52723. (Arcanum CD)

²²³⁶ ZsO. VIII. 996. regeszta

²²³⁷ Bónis 1997 2282. regeszta 269., Dl. 97057. (Arcanum CD)

- 1437: László zalkai plébános és szatmári alesperes²²³⁸

- 1438: szalkai plébános²²³⁹

- 1500 körül: István Zalka-i plébános²²⁴⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

Nyugati homlokzat előtt nyolcszög alakú saroktámpillérekkel megtámasztott középkori eredetű torony szintenként 1-1 résablakkal 1790-ben szinte teljesen átépítik²²⁴¹

Leírás, méret:

A jelenlegi református templom eredetileg sokszögű szentélyzáródású téglalap alaprajzúvá átalakított, nyugati homlokzata előtt toronnyal déli bejárata előtt előcsarnokkal.²²⁴²

Mátraverebély (Nógrád megye), középkori név: Vereb, illetve Verebély, középkori megye: Nógrád, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- castellum: 1504-ben kapott engedélyt Verebéli György II. Ulászló királytól, hogy valamelyik birtokán fából vagy kőből kastélyt építsen; a helyi hagyomány szerint a plébániatemplom felett emelkedő dombon állt egykor a kastély²²⁴³

- 1398: „Zs. Wereb-i György fia Péter mester comes camararum salium nostrorum et de Lyppa kérésére nógrádmegyei Wereb nevű birtokán nagyboldogasszony napján (aug. 15.), valamint a megelőző s követő napokon évi vásár tartását engedélyezi a környező vásárok sérelme nélkül s oly szabadságokkal, quibus nundine ceterarum civitatum regni nostri insignite fore perhibentur.”²²⁴⁴

- 1340-ben említik vásártartási jogát²²⁴⁵

- 5 egyetemre beiratkozott (Bécs 1453-1630 5 fő)²²⁴⁶

- 2 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés: A településen egykor átvezető főút mellett egy kisebb dombon szabadon álló templom.

²²³⁸ Bónis 1997 2459. regeszta 294., DI. 39535. (Arcanum CD), Fekete Nagy 1931 86. oklevél 81.

²²³⁹ DI. 39545. (Arcanum CD), Fekete Nagy 1931 96. oklevél 84-85.

²²⁴⁰ Bónis 1997 3864. regeszta 517.

²²⁴¹ Mihucz 2000 80.

²²⁴² Genthon 1961 181.

²²⁴³ Koppány 1999 242.

²²⁴⁴ ZsO. I. 5317. regeszta

²²⁴⁵ Nógrád 1997 478.

²²⁴⁶ Schrauf IV. 1902 XXXVI.

Történeti adatok:

- 1329: Vereb egyházas falu²²⁴⁷
- 1331: verebi egyház, Demeter áldozópap²²⁴⁸
- pápai tizedjegyzék: 1332 30 garas, tizedfizető pap: Demeter²²⁴⁹
- 1332: egyház említése²²⁵⁰
- 1346: András fia János plébános²²⁵¹
- 1400: a verebi Szűz Mária parochialis egyház és a benne lévő Szentháromság és Szent Mária Magdolna kápolnák²²⁵²
- 1400: a verebi Szűz Mária egyház, valamint a parochialis egyház rectora - búcsúengedély²²⁵³
- 1418: verebélyi plébános²²⁵⁴
- 1493: Dénes verebélyi plébános²²⁵⁵
- 1548-ban a törökök felégették a települést, és így a templomot is²²⁵⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

1865-ben felbontották a padlót és a sírokat, a benne talált aranyat beolvasztották. 1914-1916-ban Lux Kálmán restauráltatta, majd ugyanezt tette 1938-ban Látzay Fritz Oszkár is.²²⁵⁷ 1962-1964 között Czeglédy Ilona és Koppány Tibor végzett a templomban falkutatást és régészeti feltárást.

1. periódus: A feltárt egyhajós, félköríves szentélyzáródású épületet a 12. századra datálják a kutatók.²²⁵⁸ Később beleépítették a kegyúri karzatot és emiatt a nyugati homlokzat elé két támpillért is emeltek. Ezt az épületet valószínűleg a tatárjárás pusztította el.²²⁵⁹

2. periódus: A régi hajó kétszeres hosszával új hajót építettek a 13. század végén, így a korábbi templom az új szentélye lett. Nyugati oldalán volt a karzata és a bejárata is.

²²⁴⁷ AOkm. II. 379. oklevél 433., AO. XIII. 514. oklevél 311.

²²⁴⁸ AOkm. II. 478. oklevél 567., Mon. Strig. III. 291. oklevél 199., AO. XV. 401. oklevél 232., 412. oklevél 240-241.

²²⁴⁹ Györffy IV. 318.

²²⁵⁰ AOkm. II. 511. oklevél 600., Mon. Strig. III. 309. oklevél 210.

²²⁵¹ Bossányi I. 1916. 192., 194., Bossányi II. 1918 159.

²²⁵² MonVat I/4. 311. oklevél 251.

²²⁵³ MonVat I/4. 312. oklevél 252.

²²⁵⁴ ZsO. VI. 2646. regeszta

²²⁵⁵ Dl. 20007. (Arcanum CD), Bónis 1997 3627. regeszta 480.

²²⁵⁶ Czeglédy-Koppány 1969 33.

²²⁵⁷ Czeglédy-Koppány 1969 34-35.

²²⁵⁸ Czeglédy-Koppány 1969 41., 43.

²²⁵⁹ Czeglédy-Koppány 1969 43.

3. periódus: A 14. század elején a szentély északi oldalára sekrestyét, a déli oldalára ugyanilyen építményt, talán osszáriumot emeltek.²²⁶⁰

4. periódus: A 14. században teljesen átépítették, szentélye alacsonyabb volt, mint a század végén kialakult végleges templom.²²⁶¹

5. periódus: A 17-18. században többször javították, az új boltozat 1807-ben készül el az Almássy család anyagi támogatásával.²²⁶²

Leírás, méret:

Három hajós, a főszentély a nyolcszög három, az oldalszentélyek a nyolcszög kétoldalával záródóak. Déli oldalán két bejárat előcsarnokkal, a nyugati nyitott. Nyugati homlokzatán nagyméretű csúcsíves ablak és befalazott gótikus kapu. Az északi oldalon kettő, a déli oldalon négy csúcsíves ablakkal. A nyugati homlokzathoz közel fa huszártorony. A hajó boltozata barokk csehsüveg, a templom nyugati végében karzat helyezkedik el. A templom délnyugati oldalán sekrestye.

A hajó alapterülete 291 m².

Mecseknádasd (Baranya megye), középkori név: Nádasd, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1392: keddi hetivásár (1p)²²⁶³

- 1397: Nadaasd uradalma²²⁶⁴

- 1465: oppidum Nadasd (1p)²²⁶⁵

- 6 központi hely (3p)

- vár és város uradalmi központ (23 helység és 1 város) (1p)²²⁶⁶

Templom:

Elhelyezkedés:

1. templom – Szent István: A település nyugati végén a főútvonal mellett kisebb magaslaton álló kerítőfallal övezett templom. Ez volt valószínűleg Felsőnádasd plébániatemploma.²²⁶⁷

²²⁶⁰ Czeglédy-Koppány 1969 44.

²²⁶¹ Czeglédy-Koppány 1969 46.

²²⁶² Czeglédy-Koppány 1969 34-35.

²²⁶³ Zichy IV. 399. oklevél 493.

²²⁶⁴ Fenyvesi 2000 354. regeszta 171., ZsO. I. 4654. regeszta, ZsO. I. 4727. regeszta

²²⁶⁵ Csánki III. 1897 410.

²²⁶⁶ Csánki III. 1897 400.

²²⁶⁷ Sándor 1971 126.

2. templom – Schlossberg. A település keleti végén a főútvonal mellett nagyobb domb tetején feltárt templom helyreállított romja. Ez volt valószínűleg Alsónádasd plébániatemploma.²²⁶⁸

Történeti adatok:

- 1235: Szent László király egyháza említését a Szent István egyházra vonatkoztatják²²⁶⁹
- Dercsényi Dezső szerint ez az azonosítás téves, a forrás Püspökszentlászlóra vonatkozik²²⁷⁰
- 1332: Péter pap²²⁷¹
- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: nem fizet, 1333 II.: 40 báni denár, 1334 I.: 40 báni denár, 1334 II.: 4 garas [20 báni denár], 1335 II.: 40 báni denár, tizedfizető pap: Gerhardus²²⁷²
- 1397: Mihály plébános²²⁷³
- 1397: Nadaasd uradalma kegyúri jogokkal²²⁷⁴
- 1429: Szentmártoni Bálint fia István a nádasdi Szent Imre parochialis egyház portionarius²²⁷⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

1. templom – Szent István templom: 1969-ben folyt a templomban régészeti feltárás és falkutatás G. Sándor Mária vezetésével.
1. periódus: A román kori (13. század első fele) templomból a nyugati zárófal maradt meg későbbi hozzáépítéssel, valamint az alapfalak, mintegy 20-30 cm-el a 14. századi padlószint alatt. Az első periódusú templom hajója 5,5x4,8 m, szentélye 3,5x3,8 m volt.
2. periódus: A 13. században toronnyal és sekrestyével bővítették, ebből a toronytest szinte sértetlenül megmaradt a második emelet, illetve a fogsoros párkány magasságáig. A torony három oldalán befalazott fogsoros párkány került elő, a sekrestye ajtónyílása is előkerült a szentély északi falában.
3. periódus: A 14. század elején történik a templom megnagyobbítása, bővítése, azaz a szentélyt kelet és dél felé, a hajót szintén dél felé megnövelik, ekkor épülhetett az északi oldalon az ossarium is. A szentélyt kökeretes sekrestyeajtóval, szentélyboltozattal látták

²²⁶⁸ Sándor 1971 126.

²²⁶⁹ Sándor 1971 127. – Id. Fejér CD III/2. 438. „...cum terris Brittanorum de Nadasth, adhuc de parte meridionali procedendo versus occidentem iusta terras memoratorum Brittanorum in via magna, quae est in vertice montis, per quam venitur ad Ecclesiam Sancti Ladislai Regis cum continuis metis...”;

szövegváltozata: Sándor 1974

²²⁷⁰ Dercsényi 1984 25.

²²⁷¹ AOkm. II. 486. oklevél 575.

²²⁷² Timár 1999 291.

²²⁷³ Zichy XII. 50. oklevél 54.

²²⁷⁴ Fenyvesi 2000 354. regeszta 171., ZsO. I. 4654. regeszta, ZsO. I. 4727. regeszta

²²⁷⁵ Lukács I. 1137. regeszta 220.

el. Ekkor készült a félköríves diadalív, valamint a hajó felőli oldalon freskómaradványok, pasztorfórium és ülőfülkék.

4. periódus: A templom déli oldalán a 15. században ismeretlen okból saroktámpilléres tornyot emelnek.²²⁷⁶

5. periódus: A templomot erősítés céljából kerítőfallal veszik körbe nagyjából a 16. század elején.²²⁷⁷

6. periódus: 1936-1938 során a fedélszéket és a tetőt javították ki, valamint átalakították az ablakokat, befalazták a sekrestyeajtót és a rozszant sekrestyét lebontották²²⁷⁸

2. templom – Schlossberg: 1973-1980 között folyt a területen Gerő Győző és G. Sándor Mária végeztek régészeti feltárást

1. periódus: A második periódusú templom padlószintje alatt román kori épület maradványai kerültek elő. Az északi mellékhajó alatt korábbi épület maradványai, valószínűleg a korábbi templom 11-12. századi, mivel erre az időszakra vállkő is előkerült. A déli oldalon a 14. századi szint alatt a déli mellékhajóhoz csatlakozó támpillérrel megerősített falrészlet került elő, amely szintén a korai templom része lehetett.

2. periódus: A második periódusú templomot a kutatók a 14. századra keltezték (kb. 20x20m). Szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, falait támpillérekkel erősítették meg. A templom bejárata a nyugati homlokzat tengelyében volt, feltárással kerültek a hajókat elválasztó pillérsor alapjai is. A sekrestye az északi oldalon volt. A szentély feltárasakor előkerült az oltáralap és nagy felületben a terrazzo burkolat is. A diadalív élszedéssel díszített homokkőkváderekből épült. Szintáén feltárással került a templom kerítőfala. A nyugati homlokzat előtt támpillérekkel megerősített négyszög alaprajzú torony áll. A déli mellékhajó keleti felében téglaboltozatos helyiség maradványa – törmelékből és betöltéséből gótikus boltozati borda és figurális szobortöredék került elő.

3. periódus: A török korban dzsámi volt, előkerült a mihrábfülke alapozása.²²⁷⁹

Leírás, méret:

1. templom – Szent István: Egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom, nyugati homlokzata előtt toronnyal, északi oldalán sekrestyével és déli kapuval.

²²⁷⁶ Sándor 1971 141-142., Schönerné 1974 195-196.

²²⁷⁷ Sándor 1971 141-142.

²²⁷⁸ Schönerné 1974 197., Sándor 1971. 127-133.

²²⁷⁹ Magyar műemlékvédelem IX. Budapest, 1984. 485., RF 1980 107., RF 1979 108., RF 1978 123., RF. 1976 61-62., RF. 1973 97-98.

A hajó alapterülete 56,84 m².

2. templom – Schlossberg: Háromhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom, nyugati homlokzata előtt különálló toronnyal.

A hajó alapterülete 308,33 m².

Mezőkeresztes (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Keresztes, középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1414: universos populos et iobagiones de possessione Kerezthes vocata residentes²²⁸⁰

- 1418: Kereztes birtokon lakó populi et Wolachi²²⁸¹

- 1429: Keresztes város²²⁸²

- 1456: László király bizonyítja, hogy néhány hívének: Fekete Miklós, János literatus és Bery Miklós vajdák útján a Keresztes városban lakó oláh /Walahi/ polgárok és lakosok érdekében kifejezett kérésére, másrészt figyelemmel ezeknek már Zsigmond és Albert királyok idejében, majd az ő uralma alatt is kifejtett hűséges szolgálataira, a vajdáknak, illetőleg az egész Keresztes községnek pecsétet adományoz: ugyanazokkal a kiváltságokkal, melyekkel más, pecséttel rendelkező városok élnek.²²⁸³

- 1471: Mátyás király nyílt parancsa, melyben megtiltja, hogy Keresztes oppidum lakó felett más mint Keresztes oppidum széke ítélkezzék.²²⁸⁴

- 1473: Mátyás király a Dyosgyewr királyi vár ispánjához és várnagyaihoz. Miután a Dyosgyewr királyi várhoz tartozó Keresztes királyi mezőváros civisei, hospesei és lakószai panaszt tettek, hogy a régi királyoktól nyert és őáltala is megerősített szabadságuk értelmében jószágait és barmaikat a Tisza mindkét partján bármely nemes területén legeltethetik, mégis ennek ellenére egyes nemesek az állataikat levágják, a pásztorokat megverik és szabadságuk ellenére háborgatják őket, elrendeli, hogy a polgárokat a régi szabadságaikban tartsák meg.²²⁸⁵

- 1492: II. Ulászló király Miskolc, Diósgyőr és Keresztes városokat királyi pártfogásába vette, ezért eltiltja a katonákat az azokba való beszállásolástól.²²⁸⁶

Templom:

²²⁸⁰ ZsO. IV. 2586. regeszta

²²⁸¹ ZsO. VI. 2658. regeszta

²²⁸² Df. 202439. (Arcanum CD)

²²⁸³ Dl. 15077. (Arcanum CD)

²²⁸⁴ Dl. 65563. (Arcanum CD)

²²⁸⁵ Dl. 17509. (Arcanum CD)

²²⁸⁶ Szendrei III. 124-125.

Elhelyezkedés:

A településen átvezető főút mellett szabadon álló templom.

Építéstörténet, kutatástörténet:

A jelenlegi templomépítését 1490-re teszik.²²⁸⁷ 1773-ban építették át, valamint toldották meg nyugat felé, a torony is ekkor készült; a keresztirányú bővítés 1821-ben készült.²²⁸⁸

Leírás, méret:

A református templom egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó támpilléres szentélyű templom. A nyugati homlokzat elé ugró toronnyal.²²⁸⁹ A templom külső homlokzatán: a barokk ablak könyöklője alatt a gótikus ablak keretelésének alja látható, a szentély délkeleti falában egy csúcsíves ablak van. A szentély gótikus, bordás keresztboltozattal fedett, az első boltszakasz záróköve címeres, a másodiké hiányzik; a szentély falában gótikus ülőfülke és faragott kő szentségház.²²⁹⁰

Mezőkövesd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Kövesd, középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- 1416: keddi hetivásár²²⁹¹

- 1450: Kövesd mezőváros²²⁹²

- 1464: Mátyás király a borsodmegyei Mezőkövesd királyi oppidumot, hogy az elmúlt háburúk alatt elszenvedett pusztulásból felemelkedhessék és a lakosság száma gyarapodhassék, szabad királyi várossá teszi a többi királyi városok módjára, továbbá a város civiseit felmenti minden királyi vám fizetése alól, gabonáik, szőleik és egyéb javaik után nem tartoznak kilencedet fizetni, egyetlen királyi ispán vagy officiális sem szállhat meg rajtuk és élelmet nem vehet rajtuk, sem rendes, sem rendkívüli királyi taksát nem fizetnek, hanem csak évi 200 arany forintot tartoznak pünkösöd táján Diosgyor királyi vár ispánjának adni és a Diosgyor-i ispánoknak kötelességük a polgárokat összes szabadságaikban, továbbá szántóföldjeikben és rétjeikben, főleg azokban az erdőkben, melyeket eddig is használtak, megoltalmazni.²²⁹³

²²⁸⁷ Genthon 1961 184., Tóth 1928 121.

²²⁸⁸ Mezőkövesd és környéke 21.

²²⁸⁹ Genthon 1961 184.

²²⁹⁰ Mezőkövesd és környéke 21.

²²⁹¹ ZsO. V. 2236. regeszta

²²⁹² Dl. 59405. (Arcanum CD), Dl. 38298. (Arcanum CD)

²²⁹³ Dl. 16031. (Arcanum CD), Dl. 16032. (Arcanum CD)

- 1472: Mátyás király Mezökövesd királyi oppidum összes évi rendes censusát, hogy a mezőváros abból a nyomorból és szegénységből, melybe az ellenséges lengyelek pusztítása és gyujtogatása folytán jutott, évi 200 aranyforintban állapítja meg, továbbá a mezőváros egyetlen polgárát sem vonhatja perbe sem világi, sem egyházi ügyben az ország egyetlen bírása sem, hanem ezeket a pereket a mezőváros bírása és esküttjei előtt kell letárgyalni és csak akkor lehet Diosgyor királyi vár kapitányához és onnan a királyi kuriába fellebbezeni, ha ezek ítéletével nincs megelégedve valaki.²²⁹⁴

- 1494: „I. Ulászló Mezökövesd oppidum tanácsának kérésére a mezökövesdieket megerősíti az elődei által nekik adományozott vámmentességükben.”²²⁹⁵

- 1520: Lajos király Mezokowesd királyi város részére átírja és megerősíti Mátyás királynak a városnak a jelen oklevél élén is lefestett pecsétjét adományozó 1464. júl. 12-én kelt oklevelét, a város census és rendes taksa fizetésének módjáról és a városi bírásokról és a fellebbezés módjáról szóló 1472. jún. 27-i oklevelét, továbbá nem atyjának, László (!) királynak a város vámmentességéről szóló 1494. márc. 30-i oklevelét.²²⁹⁶

- 1520: II. Lajos Mezökövesd tanácsának kérelmére átírja és megerősíti I. Mátyásnak két és II. Ulászlónak egy oklevelét. I. Mátyás első oklevele a Mezökövesd városának adományozott pecsétről szól, amelyet II. Lajos oklevele is lefest, a második s a II. Ulászló-féle adók és vámok nem fizetéséről szól.²²⁹⁷

- 1525: Mária királyné Mezokowesd királynéi mezőváros részére átírja és megerősíti férjének Lajos királynak 1520. nov. 1-én kelt oklevelét, mely átírja Mátyás királynak 1464. júl. 12-én a mezővárosnak Lajos király oklevele élén is lefestett pecsétet adományozó és 1472 jún. 27-i, a város részére bizonyos szabadságokról szóló oklevelét.²²⁹⁸

- 1525: Mária királyné Mezökövesd város tanácsának kérelmére átírja és megerősíti Lajosnak I. Mátyásnak két és II. Ulászlónak egy oklevelét átíró oklevelét, amelyek a Mezökövesdnek adományozott pecsétről és szabadságokról szólnak.²²⁹⁹

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen átvezet egykori főút mentén álló templom.

²²⁹⁴ Dl. 16032. (Arcanum CD), Dl. 24340. (Arcanum CD)

²²⁹⁵ Dl. 24340. (Arcanum CD)

²²⁹⁶ Dl. 16032. (Arcanum CD)

²²⁹⁷ Dl. 24340. (Arcanum CD)

²²⁹⁸ Dl. 16032. (Arcanum CD)

²²⁹⁹ Dl. 24340. (Arcanum CD)

Történeti adatok:

Építéstörténet, kutatástörténet:

A 15. századi gótikus templomot 1713-ban felújították, 1768-ban bővítették. A gótikus templomból oldalkápolnaként megmaradt a szentély és a torony, utóbbit rossz állapot miatt 1830-ban lebontották és újjáépítették; a szentély gótikus keresztboltozatos.²³⁰⁰

Leírás, méret:

A jelenlegi katolikus templom kápolnája a 15. századi templom támpilléres szentélye.²³⁰¹

Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 22

Mezőváros:

- 1347: I. Lajos király a Szécsi családnak Miskolc birtokán pallosjogot adományoz²³⁰²
- 1376: Miskolc város és tanácsa oklevelet ad ki egy miskolci polgár végrendekezése kapcsán²³⁰³
- 1381: Iwanka fia János miskolci hospes felesége, Klára végrendeletének ügye²³⁰⁴
- 1388: hospites et populi nostri de Myskolch²³⁰⁵
- 1394: oppido Miskolcz²³⁰⁶
- 1395: Zsigmond Miskolc mezővárosnak, jutalmul a törökországi hadjárat céljaira beszolgáltatott adóért, pallosjogot ad.²³⁰⁷
- 1404: szerdai heti vásár²³⁰⁸
- 1414: hétfői hetivásár Újmiskolcon²³⁰⁹
- 1407: Joannes Batthus de Zikzo, Rector hospitalis Ecclesiae Omnium Sanctorum in fine oppidi Myskolch fundatae²³¹⁰
- 1453 Mihály artium facultatis baccalaureus, Miskolcz-i iskolamester²³¹¹

²³⁰⁰ Mezőkövesd és környéke 5.

²³⁰¹ Genthon 1961 184.

²³⁰² DL. 100037. (Arcanum CD), AO. XXXI. 439. oklevél 245.

²³⁰³ Bándi 1985 Diósgyőr 17. regeszta 564., DL. 6328. (Arcanum CD), Szendrei III. 63-64.

²³⁰⁴ Bándi 1985 Diósgyőr 20. regeszta 565., Bónis 1997 1456. regeszta 162., DL. 6787. (Arcanum CD)

²³⁰⁵ Zichy IV. 303. oklevél 353., ZsO. I. 462. regeszta

²³⁰⁶ Fejér CD X/8. 175. oklevél 383.

²³⁰⁷ ZsO. I. 4096. regeszta, Szendrei III. 71.

²³⁰⁸ ZsO. II/1. 3276. regeszta

²³⁰⁹ ZsO. IV. 1759. regeszta

²³¹⁰ Fejér CD X/4. 299. oklevél 625.

²³¹¹ Bándi 1985 Diósgyőr 42. regeszta 572-573., DL. 14674. (Arcanum CD), Miskolc története I. 400.: rajtuk kívül még három miskolci pap: Orbán, Oszvald, Jakab, Szendrei III. 89.

- 1467: Mátyás király Miskolc népesebbé tétele érdekében felmenti a lakosságot mindenféle vám- vagy egyéb illeték fizetésétől áruik után az egész országra.²³¹²
- 1471: Mátyás király Miskolc városát mentesíti a taxák, contributiok és collecták fizetése alól, ezért meghagyja a Dyosgewr-i várnagynak és dicatoroknak, hogy a mondott adókat Miskolc népétől ne szedjék be.²³¹³
- 1471: Mátyás király kegylevele, melyben a miskolci jövevényeket mindennemű adófizetéstől szabadokká teszi s ilyen értelemben adja parancsát a diósgyőri várnagyságnak és Miskolc városának²³¹⁴
- 1471: Mátyás király rendelet, miszerint Miskolc város lakosait a bortizedre vonatkozó szabadságaikban ne háborgassák²³¹⁵
- 1471: Mátyás király, hogy Myskolcz királyi mezőváros lakossága szaporodjék, a mezővárosban lakó összes inquilinusokat felmenti minden taksa, adó és más kollektá fizetése alól. Meghagyja a Dyosgyor királyi vár várnagyainak, alvárnagyainak, Myskoz mezőváros bírájának, esküdtjeinek és az összes adószedőknek, hogy a jövőben ezeket az inquilinusokat ne kényszerítsék rá a taksa vagy más kollektá fizetésére.²³¹⁶
- 1472: Mátyás király utasítja Zbugyai István diósgyőri várnagyot, hogy mivel ő nem tudta a miskolciak azon régi szabadságát, mely szerint bort a városba senki nem vihet be és ott nem árulhat, még a pálosok sem, ennél fogva tehát ne engedje meg a pálosoknak a borárusítást, dacára annak, hogy ő [ti. Mátyás] ezt megengedte²³¹⁷
- 1473: Mátyás király parancslevele Zbugyai István diósgyőri várkapitány részére, mivel a miskolci polgárok panaszkodtak erősen ellene és a bortizedszedők ellen, hogy a miskolciak szabadságai ellenére mindenféle új és meg nem engedett zsarolásokat visznek véghez és ez többé meg ne történjék²³¹⁸
- 1481: Borsod megye Miskolc mezővárosban tartott bírói széke²³¹⁹
- 1492: II. Ulászló király Miskolc, Diósgyőr és Keresztes városokat királyi pártfogásába vette, ezért eltiltja a katonákat az azokba való beszállásolástól²³²⁰
- 1492: Beatrix királyné parancslevele kecskeméti Patócsi Bertalan diósgyőri várnaghoz, mivel a miskolciak azon panasszal jöttek elébem, hogy ő és tisztársai

²³¹² Szendrei III. 103-104.

²³¹³ Dl. 45451. (Arcanum CD)

²³¹⁴ Szendrei III. 107-108.

²³¹⁵ Szendrei III. 105-106.

²³¹⁶ Dl. 17151. (Arcanum CD)

²³¹⁷ Szendrei III. 110.

²³¹⁸ Szendrei III. 111-112.

²³¹⁹ Dl. 90177. (Arcanum CD)

²³²⁰ Szendrei III. 124-125.

megsértették a város szabadságát, különösen a borkilenced szedésével jártak el meg nem engedhető szabadossággal, ennél fogva meghagyja, hogy többé ilyen elő ne forduljon, sőt a miskolciakat védje meg ezen szabadságukban²³²¹

- 1495: II. Ulászló király átírja Mátyás király 1471. évi, a miskolci jövevényeket adófizetéstől felmentő oklevelét²³²²

- 1500: Miskolc mezőváros, a megyei törvényszék hely²³²³

- 1500-1508 tizedkörzet központja²³²⁴

- 1503: Anna királynő a Borsod megyei Miskolc oppidum bírának és tanácsának bemutatásában és a város részére átírja és megerősíti Mátyás király 1472. augusztus 1-i privilégiumát, melyben a király eltiltja idegeneknek a borárulást a városban.²³²⁵

- 1503: Anna királyné oklevele, hogy a miskolciak szabadon végrendelkezhetnek javaikról²³²⁶

- 1503: Anna királyné oklevele, hogy a miskolciak bárhol is üldözhetik városukban a gonosztevőket²³²⁷

- 1508: A mészáros céh szabályzata²³²⁸

- 1512: II. Ulászló megengedi Miskolcnak, hogy okleveleinél zöld pecsétet használhasson²³²⁹

- 1516: II. Lajos király felmentő levele a miskolci és diósgyőri polgárok részére, hogy semminemű dolgaiktól és árucikkeiktől adót és vámot fizetni nem tartoznak²³³⁰

- 1516: II. Lajos király Miskolc és Diósgyőr polgárságának a panaszára meghagyja Diósgyőr vár officialisainak, hogy a polgárokat régi bíraskodási kiváltságaikban háborgatni ne merészeljék, sőt inkább azokat tartásuk be.²³³¹

- 1516: II. Lajos király levele Colowrathi Kosaczky János diósgyőri várnagyhoz, melyben meghagyja, hogy miután a Horváth György és Szalonnás Bálint közötti perben ezek magukat Miskolc város bíraskodása alól kivonták, dacára Miskolc város erre vonatkozó régi jogának: intézkedjék, hogy ezen ügy a rendes útra tereltesse²³³²

²³²¹ Szendrei III. 125-126.

²³²² Dl. 17151. (Arcanum CD), Szendrei III. 127-128.

²³²³ Bándi 1985 Lád 139. regeszta 664., Dl. 90250. (Arcanum CD), Dl. 20969. (Arcanum CD)

²³²⁴ Estei Hippolit 1992 13., 133., 171., 239., 304., 337.

²³²⁵ Dl. 24750. (Arcanum CD), Dl. 17352. (Arcanum CD), Szendrei III. 133-134.

²³²⁶ Szendrei III. 134-135.

²³²⁷ Szendrei III. 136-137.

²³²⁸ Dl. 39386. (Arcanum CD), Szendrei III. 150-152.

²³²⁹ Szendrei III. 155-156.

²³³⁰ Szendrei III. 156-157.

²³³¹ Dl. 24785. (Arcanum CD), Szendrei III. 157-158.

²³³² Szendrei III. 158-160.

- 1516: II. Lajos király átírja Anna királynő 1503. évi oklevelét, melyben a miskolci jövevényeket minden adófizetéstől felmenti²³³³
- 1519: II. Lajos király megengedi a miskolciaknak, hogy a gonosztevőket saját területükön szabadon üldözhessek²³³⁴
- 1521: a miskolci varga céh szabályzata²³³⁵
- 1524: Mária királyné átírja II. Lajos király 1516. évi oklevelét, melyben a miskolci jövevényeket minden adófizetéstől felmenti, de úgy, hogy 12 munkást bizonyos napokon Diósgyőrrre küldjenek²³³⁶

Templom:

Elhelyezkedés:

Miskolc-Óváros – Az Avas (egykori Szent György hegy) oldalában egy kisebb kiszögellésén a Szinva patak felett álló templom.

Miskolc-Újváros – Az egykori Újváros háromszög alakú terén állt a Pece patak közelében.

Történeti adatok:

- 1323: Hatalmaskodás során egy jobbágyot megsebesítettek, amikor kijött a miskolci templomból²³³⁷
- 1332: 18, 1333: 18, 1334 II: 18 garas, 1335 I: 9, 1335 II: 9 garas pápai tizedet fizet²³³⁸
- 1373: Mihály plébános²³³⁹
- 1376: Péter pap²³⁴⁰
- 1407: Szikszói Joannes Batthus, a Miskolc oppidum végében alapított Mindenszentek ispotály rectora²³⁴¹
- 1411: Zsigmond király megengedi, hogy Miskolc város, a régi és az új egyaránt, a Szt. István-egyház plébánosát mindenkor szabadon választhassa.²³⁴²
- 1440: Zend-i Tamás özvegye, Anna a Szent István király plébániaegyházra, következőképpen Bálint decretorum doctor plébánosra és utódaira hagyja javai egy részét²³⁴³

²³³³ Szendrei III. 160-162.

²³³⁴ Szendrei III. 162-163.

²³³⁵ Dl. 39385. (Arcanum CD)

²³³⁶ Szendrei III. 175-176.

²³³⁷ Miskolc története I. 98., AO. VII. 345. regeszta 162.

²³³⁸ Györffy I. 749., 789-790.

²³³⁹ Dl. 6110. (Arcanum CD), Dl. 1669. (Arcanum CD)

²³⁴⁰ Bándi 1985 Diósgyőr 17. regeszta 564., Dl. 6328. (Arcanum CD), Szendrei III. 63-64.

²³⁴¹ Fejér CD X/4. 299. oklevél 625.

²³⁴² Fejér CD X/5. 78. oklevél 182-183., Miskolc története I. 225., ZsO. III. 209. regeszta

²³⁴³ Bándi 1985 Diósgyőr 39. regeszta 571., Dl. 13557. (Arcanum CD)

- 1445 az ómiskolci Szent István plébániaegyház és az újmiskolci Szűz Mária plébániaegyház, valamint plébánosaik²³⁴⁴
- 1445 az ómiskolci és újmiskolci plébániaegyházak²³⁴⁵
- 1450: Benedek miskolci pap²³⁴⁶
- 1453: Végredeletben tanúk: Bálint decretorum doctore miskolci plébános, Mihály artium facultatis baccalaureus miskolci iskolamester, az oklevél kibocsátása idején miskolci plébános, Orbán, Oszvald és Jakab papok²³⁴⁷
- 1458: Miskolci Szent István-egyház szőlője²³⁴⁸
- 1461: a Szent István király egyház szomszédságában fekvő szőlő²³⁴⁹
- 1461: Benedek pap²³⁵⁰
- 1462: Miskolc városában lakó Benedek pap²³⁵¹
- 1469: Themeswar-i Mihály miskolci plébános²³⁵²
- 1471: Mátyás király rendelete, mely szerint a miskolciakat bármilyen egyházi perben csak a saját egyházi elöljárójuk elé lehet idézni és senki más ne merje őket megidézni vagy ellenük egyházi fenytéket alkalmazni²³⁵³
- 1478: I. Mátyás király Miklós miskolci presbiternek engedélyezte a Mészársorona plébános mészárszéke mellett egy macellum vagy camara építését²³⁵⁴
- 1480: Fülöp bíró forrásvölgyi irtványának északi szomszédja a Szent István király egyháza²³⁵⁵
- 1480: Miskolcz-i Kowach István a megye előtt eltiltotta többek között a miskolci plébánost attól, hogy Csaba possessió határában malmot építsen és az ahhoz szükséges árkot kiássa²³⁵⁶
- 1482: Szirma possessióban a miskolci plébános rétje²³⁵⁷
- 1482: Mihály plébános és a miskolci egyház csabai birtokának említése²³⁵⁸

²³⁴⁴ Lukcsics II. 827. regeszta 219.

²³⁴⁵ Lukcsics II. 829. regeszta 220.

²³⁴⁶ Bónis 1997 2669. regeszta 320., Dl. 14367. (Arcanum CD)

²³⁴⁷ Bándi 1985 Diósgyőr 42. regeszta 572-573., Dl. 14674. (Arcanum CD), Miskolc története I. 400., Szendrei III. 89.

²³⁴⁸ Bándi 1985 Diósgyőr 43. regeszta 573., Dl. 15269. (Arcanum CD), Miskolc története I. 223.

²³⁴⁹ Bándi 1985 Diósgyőr 49. regeszta 575., Dl. 15547. (Arcanum CD)

²³⁵⁰ Dl. 15551. (Arcanum CD)

²³⁵¹ Dl. 15790. (Arcanum CD)

²³⁵² Dl. 67445. (Arcanum CD)

²³⁵³ Szendrei III. 106-107.

²³⁵⁴ Dl. 83835. (Arcanum CD)

²³⁵⁵ Miskolc története I. 222.

²³⁵⁶ Dl. 83861. (Arcanum CD)

²³⁵⁷ Dl. 83885. (Arcanum CD)

²³⁵⁸ Dl. 83891. (Arcanum CD)

- 1483: Miklós mester, a Miskolc városban levő Szent Katalin oltár igazgatója²³⁵⁹
- 1483: az ispotályt Mindenszentek egyház néven említik²³⁶⁰
- 1484: Mihály plébános és a miskolci Mindenszentek egyház csabai birtoka²³⁶¹
- 1486: János plébános²³⁶²
- 1487: Beatrix királyné utasítja az egri vikáriust: döntse el, hogy János Miskolczi plébános és Zyrna-i Ambrus ügye, hogy ti. a Borsod megyei Jenke nevű prediumot nemes urak adták-e őseik lelki üdvéért a Mindenszentek hospitale-nak, vagy e predium Zyrna-i Ambrus örök tulajdona-e, mint a királyné véli, egyházi jellegű, ítélkezzék maga, ha pedig nem az, tegye át Borsod megye ítélőszékéhez, felhíván a megyét, hogy szolgáltatson igazságot.²³⁶³
- 1487: néhai Temesvári Mihály plébános²³⁶⁴
- 1489: János miskolci plébános²³⁶⁵
- 1489: Beatrix királyné megerősíti a János miskolci plébános és a város polgársága között 1489. június 23-án a Szinván épült három kerekcsap malom, egy másik Csabán álló malom és egy a városban levő kőház kapcsán kötött egyezséget. Ennek során házat ítél a másik alapítványi kápolnának, a Szent Mihály kápolnának, úgy rendelkezik, hogy a háromkövű malom egyik kövét (illetve annak jövedelmét) a plébános a templom építésére fordítsa, de csak plébánosi működésének idején; a Mindenszentek ispotályos egyházhoz tartozó javakat is említi²³⁶⁶
- 1489: Miskolc városa Chaba-i Kowach Istvánnak adja a Szent István király plébániaegyház oldalához – a templommal egyidőben emelt – Szűz Mária mennybementele kápolna kegyúri jogát, amely kápolnát Kowach István lelke üdvösségéért alapított, építtetett és szerelt fel (két casula, egy misekönyvvél és a szertartásokhoz szükséges edényekkel, valamint két szőlővel 116 Ft értékben, kőboltozattal, üvegszemes ablakokkal)²³⁶⁷
- 1489: Temesvári Mihály plébános²³⁶⁸
- 1490: Fülöp pap a miskolci Szűz Mária oltár igazgatója²³⁶⁹

²³⁵⁹ Dl. 105615. (Arcanum CD) Dl. 83894. (Arcanum CD)

²³⁶⁰ Miskolc története I. 238.

²³⁶¹ Dl. 83904. (Arcanum CD)

²³⁶² Dl. 67461. (Arcanum CD)

²³⁶³ Bónis 1997 3539. regeszta 464., Dl. 83930. (Arcanum CD), Dl. 83932. (Arcanum CD)

²³⁶⁴ Miskolc története I. 402.

²³⁶⁵ Dl. 15478. (Arcanum CD)

²³⁶⁶ Miskolc története I. 226., 229., 231., 238., Szendrei III. 120-122.

²³⁶⁷ Dl. 83949. (Arcanum CD), Miskolc története I. 227.

²³⁶⁸ Miskolc története I. 228.

²³⁶⁹ Miskolc története I. 403.

- 1490: Beatrix királyné levele János miskolci plébánoshoz, amelyben jelzi neki, hogy a miskolciak ismételt panaszkodtak, hogy a plébános nem törődve a városnak az összes templomai feletti ius patronatusával beperelte őket a királyné kúriáján, utasítja, hogy egyezzen ki a várossal²³⁷⁰
- 1491: Az egri káptalan előtt Chaba-i Kowach István tiltakozott az ellen, hogy Beatrix királyné őt, vagy még több esztendővel azelőtt az ő két malmát (egyiket Chaba-n, háza mellett, a Heyew folyón, a másikat ugyancsak ott, penes vicum Thelek) elfoglalta s az egyiket Dyosgewr várához csatolta, a másikat pedig, Myskolcz oppidum tanácsának kérésére, az ott alapított Mindenszentek ispotálynak adományozta.²³⁷¹
- 1493: Bertalan egri vikárius és ügyhallgató ítéletet hozott a Chaba-i Kowach István, mint felperes és Bálint presbíter (de Myskolcz), mint alperes között folyt perben: Utóbbi 5 évvel ezelőtt capelle Beate Virginis Assuptionis ad latus ecclesie Sanctis Stephani Regis in dicta Myskolcz constructe kegyúri jogát usurpálta s onnan erőszakkal eltávolította Kowach István káplánját s megzavarta az ő és szülei lelki üdvösségére rendelt szent szertartásokat. Kowach Istvánt visszahelyezte Bertalan vikárius a kápolna kegyúri jogaiba s a káplánt funkciójába. Bálint papot egyszersmind elmarasztalta a perköltségekben.²³⁷²
- 1495: János plébános és alesperes²³⁷³
- 1495: Fülöp presbíter, a miskolci Szűz Mária oltár igazgatója és János plébános²³⁷⁴
- 1497: Pap Simon kőházát halála után a királyné fele részben a Szent István, fele részben a Boldogasszony egyháznak adja²³⁷⁵
- 1500: Miskolci András mester áldozárnak, a Szent István parochialis egyház mellett épült Szent Mihály kápolna rektorak 60 magyar arany Ft örök áron vett egy elhagyott és romos házat Miskolc oppidumban és a Bábonyi-bérc szőlőhegyen egy szőlőt.²³⁷⁶
- 1502: Kelemen presbíter²³⁷⁷
- 1502: Anna királyné meghagyja More Eleknek, a diósgyőri vár castellanusának és utódaiknak, hogy ha megürül a várhoz tartozó Chaba possessió plébániája, amelyre a

²³⁷⁰ Szendrei III. 123-124.

²³⁷¹ Dl. 83958. (Arcanum CD)

²³⁷² Bónis 1997 3634. regeszta 481., Dl. 83961. (Arcanum CD)

²³⁷³ Dl. 83970. (Arcanum CD)

²³⁷⁴ Dl. 57141. (Arcanum CD)

²³⁷⁵ Miskolc története I. 234.

²³⁷⁶ Dl. 65638. (Arcanum CD), Miskolc története I. 199., 231., Szendrei III. 129-130.

²³⁷⁷ Dl. 84010. (Arcanum CD)

király Kelemen, miskolci papot eligálta s nominálta s egy másik oklevélben Anna királyné is eligálta és nominálta, őt annak élvezetébe iktassák be.²³⁷⁸

- 1502: Miskolci András, a miskolci Szent Mihály arkangyal kápolna rectora²³⁷⁹

- 1502: Imre pap, a Szent Benedek oltár oltárigazgatója²³⁸⁰

- 1503: Anna királyné oklevele, mellyel Zsigmond 1411. évi, a ius patronatust illető oklevelét átírja²³⁸¹

- 1504: Anna királyné kiváltságlevele a miskolci Szent István egyház részére, kivéven azt minden adófizetéstől oly kötelezettséggel, hogy minden szerdán egy misét tartoznak tartani Szent Anna tiszteletére, mindazáltal, hogy ez a felmentés a város sérelmére ne legyen. Ha pedig a misemondást elmulasztanák, ezen kiváltság is azonnal megszűnik, ily értelemben utasítja a diósgyőri várispánságot és Miskolc városát.²³⁸²

- 1504: Négy egyházi ingatlan említése, amelyek mindegyike a piacon állt: a plébános kőháza, a Boldogasszony-ház, Szent Mihály-ház, Szent Benedek-ház²³⁸³

- 1505: Anna királyné kegylevele, hogy a miskolciak, mohiak, diósgyőriek és keresztesiek tizedet az eddigi szokás szerint adjanak és idegennek ne – okot ennek kiadására az egri egyházmegye vezetője adott, akinek tizedszedői jogtalanul szedtek tizedet a fent említett településektől²³⁸⁴

- 1505: Johannes Ba.an de Zykzo miskolci iskolamester²³⁸⁵

- 1507: II. Ulászló király átírja Mátyás király 1471. évi oklevelét, mely szerint a miskolciakat csak saját egyházi előljáróságuk elé lehet idézni²³⁸⁶

- 1507: II. Ulászló pátens levele, mely szerint zalaházi Zalay Tamás mesternek, miskolci plébánosnak és utódainak a plébánosságban hatalmat adott, hogy a Mindenszentekről nevezett és a Szentgyörgy vértanúról, valamint a Mihály arkangyalról, úgyszintén a Szent Istvánról nevezett egyházaknak, azok kápolnáinak és oltárainak vezetését ius patronatusi joggal arra alkalmas személyeknek adományozhassák²³⁸⁷

- 1507 előtt: szalaházi Szalai Tamás lett a plébános²³⁸⁸

²³⁷⁸ Dl. 84013. (Arcanum CD), 1503: Dl. 84019. (Arcanum CD)

²³⁷⁹ Dl. 84018. (Arcanum CD)

²³⁸⁰ Miskolc története I. 232., Dl 84018. (Arcanum CD)

²³⁸¹ Szendrei III. 132-133.

²³⁸² Szendrei III. 141-144.

²³⁸³ Miskolc története I. 199., 211., Szendrei III. 142.

²³⁸⁴ Szendrei III. 144-145.

²³⁸⁵ Dl. 46736. (Arcanum CD)

²³⁸⁶ Szendrei III. 148-149.

²³⁸⁷ Szendrei III. 149-150.

²³⁸⁸ Miskolc története I. 404.

- 1507: Miskolc mezőváros szélén levő Mindenszentekről nevezett ispótyály igazgatója²³⁸⁹
- 1508: A miskolci mészáros céh szabályzata szerint a mészáros mesterek kiválaszthatnak a miskolci plébániai templomban egy oltárt és ahhoz az oltárhoz kereshetnek egy megfelelő, buzgó papot, aki naponként vagy hetenként - aszerint amint vele időben és salariumban meg tudnak egyezni - mutat be részükre szentmise - áldozatot és imádkozik a céh minden tagjának a lelkiüdvéért.²³⁹⁰
- 1509: Simon fia, András, miskolci pap, pápai közjegyző²³⁹¹
- 1511: II. Ulászló király a miskolci plébánosoknak a miskolci templomok felett adott ius patronatusi kiváltságot visszavonja²³⁹²
- 1516: András plébános²³⁹³
- 1521: Pál baccalaureus fokozatú iskolamester²³⁹⁴
- 1522: Szabó Máté polgár tesz alapítványt a Mindenható és a Szent István egyházban megépített Szent János oltár javára, melynek oltárnoka Miklós²³⁹⁵
- 1524: Oláh Miklós miskolci plébános és viceplébánosa²³⁹⁶
- 1525: Ferenc orgonista²³⁹⁷
- 1531: Márton pap halála²³⁹⁸
- 1531: Oláh Miklós a miskolci plébános²³⁹⁹
- 1533: Oláh Miklós ugyan a plébános, de mivel nem tartózkodik az egyházában, ezért viceplébánosa van²⁴⁰⁰
- 1534: Oláh Miklós, Miskolc plébánosa – plébánosi ház említése²⁴⁰¹
- 1535: Ferenc hajdani miskolci orgonista említése²⁴⁰²

Építéstörténet, kutatástörténet:

Miskolc-Újváros – 1954-1955-ben csatornázáskor kerültek elő falak a Deák tér délnyugati sarkánál, amelyek talán a templomhoz kapcsolódónak, egyes vélemények

²³⁸⁹ Bándi 1985 Lád 144. regesztá 665-666., Dl. 21794. (Arcanum CD), Dl. 84051. (Arcanum CD), Szendrei III. 145.

²³⁹⁰ Dl. 39386. (Arcanum CD), Szendrei III. 150-152.

²³⁹¹ Dl. 84054. (Arcanum CD)

²³⁹² Szendrei III. 154-155.

²³⁹³ Miskolc története I. 404.

²³⁹⁴ Miskolc története I. 236.

²³⁹⁵ Miskolc története I. 232.

²³⁹⁶ Egyháztörténelmi emlékek I. 154. oklevél 151.

²³⁹⁷ Miskolc története I. 231.

²³⁹⁸ Miskolc története I. 405., Szendrei III. 177.

²³⁹⁹ Szendrei III. 178.

²⁴⁰⁰ Szendrei III. 180., 181., 184., 186.

²⁴⁰¹ Miskolc története I. 234., Szendrei III. 185.

²⁴⁰² Miskolc története I. 231., Szendrei III. 186.

szerint ugyanis a tér keleti oldalán a mai minorita templom és kolostor alatt kell keresnünk az újvárosi plébániatemplomot. Ezen túlmenően két körtetagos bordaívtöredék, egy faragott ablakkerettöredék, egy kőgyámtöredék és további bordatagok láttak napvilágot.²⁴⁰³ Az Újváros plébániatemploma valószínűleg a Szent István templom 15. század utolsó harmadára datálható újjáépítése, bővítése előtt épült.²⁴⁰⁴ A templom 1544-ben pusztult el, de alapfalai századokig láthatóak voltak, még 1729-42 között is, amikor a minorita rendházat építették. Az előkerült maradványok a Pece hídjánál 2-3 méter mélyen kerültek elő.²⁴⁰⁵ 2006-ban a Hősök terén, annak északi részén a középkori temető sírjai kerültek elő.²⁴⁰⁶

Miskolc-Óváros

A templomban 1926-ban, 1935-ben, 1941-ben (Megay Géza), 1972-ben (Czeglédy Ilona) és 1981-ben (Feld István) folyt kutatás.²⁴⁰⁷

1. periódus: Eredetileg egy 13. századi egyhajós, egyeneszáródású szentéllyel ellátott tekintélyes méretű (hossza: 20,7 m, szélessége: 5,4 m) kőtemplom állt itt északi oldalán sekrestyével.²⁴⁰⁸ A szentélyben freskómaradványok, diadalív, sekrestye maradványai.²⁴⁰⁹

2. periódus: A 14. században kibővítették, a hajót meghosszabbították.²⁴¹⁰

3. periódus: A 15. század elején újabb meghosszabbítás történt és ekkor toronnyal is ellátták.²⁴¹¹ A mai késő gótikus formáját az 1453-1489 közötti átalakításkor nyerte, amikor alapjaitól újjáépítették. Eredetileg nyolcszögű pillérek is körbefutották a szentélyt. 1480 körül a templom gyökeres újjáépítésen esett át; az új épület háromhajós, hálóboltozatos csarnoktemplom, a hajóval megegyező szélességű 12/5 záródású körüljárós szentéllyel, támpilléres tömeggel, változatos mérművi ablakokkal, északi oldalán kápolnákkal.²⁴¹² 1489-ben két kápolna épült a templom északi oldalán Boldogságos Szűz Mária mennybemenetele és Szent Mihály tiszteletére. A legújabb

²⁴⁰³ RF. 1966 92., Marjalaki Kiss 1987 135., Minorita templom helyére lokalizálja: Miskolc és környéke 7.

²⁴⁰⁴ Miskolc története I. 249.

²⁴⁰⁵ Marjalaki Kiss 1987 135.

²⁴⁰⁶ HOMÉ 47/2008 174.

²⁴⁰⁷ Miskolc története I. 222-237., Feld 2003 385-386.

²⁴⁰⁸ Miskolc története I. 222-237.

²⁴⁰⁹ Miskolc története I. 223.

²⁴¹⁰ Miskolc története I. 224.

²⁴¹¹ Miskolc története I. 224.

²⁴¹² Miskolc és környéke 5-6., Feld 2003 388., az előkerült könyv alapján Sedlmayr János által kiserkesztett boltozat gazdagabb megoldású lehetett a szentélykörüljárónál, mint a Csemegi által kiserkesztett: Feld 2003 395.

kutatások alapján a két kápolna egymás felett helyezkedett el, az azonban nem eldöntheti, hogy melyik titulus melyik kápolnához tartozhatott.²⁴¹³

4. periódus: 1544-ben török támadás érte, a templom kiégett, a boltozat beomlott; 1560-as években református templomként épült újjá, a korábbi karcsú, nyolcszögű pilléreket megerősítették, négyzetes alaprajzúvá alakították. A pillérek megerősítéséhez felhasználták az elpusztult boltozat, karzat, valamint az eredeti gótikus pillérek faragott köelemeit is.²⁴¹⁴

5. periódus: 1760 körül épült a déli oldalon a ravatalozó épült.

6. periódus: 1816-ban az északi kápolnák és sekrestye lebontása.

Leírás, méret:

Miskolc-Óváros – Szabadon álló egy hajós, sokszögzáródású szentéllyel ellátott gótikus csarnoktemplom északon és délen előcsarnokos bejáratral. A nyugati főbejárat szintén előcsarnokos megoldású. A támpillérek között 11 nagyméretű csúcsíves, háromosztású ablakot alakítottak ki, fő motívumaik a négylevelű rózsza és a halhólyag. A déli oldalon gótikus bélletes déli kapu, melyen a pálcatagok, melyek a bélletlábazatból rovátkolt oszlopszékek közbeiktatásával indulnak, rácsszerűen találkoznak áttörve a testvértagozatok ívét, az északi kapun ugyanezek a pálcatagok csúcsívben egyesülnek.²⁴¹⁵ Az északi falban több 15. század végi gótikus részlet látható: a szentségtartó, az egykori sekrestye kisebb körtetagos ajtókeretezése. A szentély falában látható Miskolczi István diósgyőri várnagy feleségének és fiának befalazott sírköve, illetve a szentély tengelyében helyezték el a 15. század végi, reneszánsz intarziás díszítésű ún. királyi stallumot.²⁴¹⁶

A hajó területe: 305 m².

Mohács (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 14

Mezőváros adatai:

- 1280 megyei közgyűlés helyszíne (1p)²⁴¹⁷
- 1323 pécsi püspök Mohach-i officialisa (1p)²⁴¹⁸
- 1330-as években birtokközpont lett²⁴¹⁹

²⁴¹³ Feld 2003 390-391.

²⁴¹⁴ Miskolc és környéke 5-6., Feld 2003 395.

²⁴¹⁵ Miskolc története I. 226-227.

²⁴¹⁶ Miskolc és környéke 5-6.

²⁴¹⁷ Györffy I. 343.

²⁴¹⁸ AO. VII. 1991 126. regeszta 67., Fejér CD VIII/2. 229. oklevél 494-495. Tomoknak mondott Péter testvére, Egyed

- 1333 hospites de villa Mohach²⁴²⁰
- 1343 a település népei, mivel a pécsi püspök alá tartoznak, teljes vámmmentességet élveznek Hercegh Péter városain, falvain és vámhelyein, különösen Danócon és Szekcsőn²⁴²¹
- 1394-1412 között több ízben civitas vagy cives²⁴²²
- 1408 hetivásár²⁴²³
- 1414 Mohach mezőváros²⁴²⁴
- 1420 két hetivásár: kedd és szombat (?péntek)²⁴²⁵
- 1507 nundina [évi vásár] említése (vásárok összesen 3p)²⁴²⁶
- 7 központi hely (4p)
- 8 egyetemi hallgató, esetleg 10 (mindenképp max. 1p.)²⁴²⁷

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 90 báni denár – 1,5 fertó, 1333 I.: 90 báni denár – 1,5 fertó, 1333 II.: 30 báni denár, 1334 II.: nem fizet, 1335 II.: 15 báni denár, tizedfizető papok: Péter, Lőrinc²⁴²⁸
- 1335 Szűz Mária titulus említése a pápai tizedjegyzékben²⁴²⁹
- 1400 Sebestyén plébános és a Szűz Mária egyház említése²⁴³⁰
- 1400 káplán említése²⁴³¹
- 1401 a mohácsi plébániát IX. Bonifác pápa Sebestyén pécsi egyházmegyei papnak adja²⁴³²
- 1434 Gergely oltáros pap²⁴³³
- 1478: Máthé plébános²⁴³⁴
- 1478: Máthé Mohach-i plébános és Orgonás György²⁴³⁵

²⁴¹⁹ Koszta 1993/a 16.

²⁴²⁰ Csánki II. 1894 463., AO. XVII. 332. regeszta 152., AOkm. III. 28. oklevél 32.

²⁴²¹ Koszta 2007 197., Fejér CD IX/1. 58. oklevél 143-147., AO. XXVII. 398. oklevél 257..

²⁴²² Koszta 1993/a 20., 1394 civibus: Zichy IV. 446. oklevél 562.

²⁴²³ Zichy V. 466. oklevél 559.

²⁴²⁴ ZsO. IV. 1774. regeszta 411.

²⁴²⁵ Zichy VI. 407. oklevél 604-605.

²⁴²⁶ Dl. 82262.

²⁴²⁷ Kubinyi 1971 76., Koszta 1993/a 38.

²⁴²⁸ Brüstle III. 1879 750-751., Györfy I. 266., 343.

²⁴²⁹ Kuti 1990 6.

²⁴³⁰ ZsO. II/1. 163. regeszta 25., Bónis 1997 1697. regeszta 191., MonVat I/4. 237. oklevél 185.

²⁴³¹ Koszta 2007 226., MonVat I/4. 237. oklevél 185.

²⁴³² ZsO. II/1. 1372. regeszta 163.

²⁴³³ Koszta 2007 226.

²⁴³⁴ Dl. 18040. (Arcanum CD), Dl. 18041. (Arcanum CD)

- 1554-ben, 1570-1570-ben török defterben Szent Miklós utcai városrész – valószínűleg középkori alapítás²⁴³⁶

- 1613: két templomot említene, az egyik „templum in medio oppido...Mohaciensis...tecto et ianuis iudiget solum”²⁴³⁷

- 1663: „régén...jól lakott helység volt...ez ma is látható egyes kőrákosokból, néhány régi épületből és rombadőlt templomokból, melyek közül az egyik, amint az ember bejut, az úttól jobbra még áll, most azonban a legnagyobb része puszta és beépítetlen.”²⁴³⁸

- 1729-ben a romos Szent Borbála templomot említik - talán a harmadik középkori templom, ezek azonban csak a plébánia filiái lehettek, amelyekre a megnövekedett lakosságszám miatt lehetett szükség²⁴³⁹

Muhi (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 15

Mezőváros adatok:

- 1332: Birtokadományozás kapcsán a király és a királyné Mohy faluból való polgárai ellentmondtak. Mivel pedig a Mohy-i polgárok a királyi különös jelenlet elé tartoznak, Balázs és János ellen nem idézték meg őket, hanem az ügyet a király elé terjesztik.²⁴⁴⁰

- [1340] 1343: de villa Mochay vocata de foro eiusdem²⁴⁴¹

- 1343: Mohy falu közelében tartott közgyűlés²⁴⁴²

- 1366: Nagy Lajos király saját bíráik és a királyi tisztek hatósága alá helyezi a település polgárait²⁴⁴³

- 1422: opidi Mohi²⁴⁴⁴

- 1425: Mohy-ban tartani szokott évi vásárra²⁴⁴⁵

- 1500-1508 tizedkörzet központja²⁴⁴⁶

²⁴³⁵ Dl. 18058. (Arcanum CD); Koszta 2007 226.: Orgonás György neve a templom orgonájának meglétére is bizonyíték lehet

²⁴³⁶ Kammerer II. 1890 169., 396.

²⁴³⁷ Erdélyi és hódoltsági I/1-2. 88., 90., 98,

²⁴³⁸ Ottendorf 54.

²⁴³⁹ Koszta 1993/a 37.

²⁴⁴⁰ Bándi 1985 Lád 7. regeszta 611-612., Dl. 2737. (Arcanum CD)

²⁴⁴¹ AOkm. IV. 184. oklevél 301-302., AO. XXVII. 45. oklevél 76., AO. XXVII. 61. oklevél 82., 1404 csütörtöki hetivásár: ZsO. II/1. 3276. regeszta, 1416: ZsO. V. 2236. regeszta

²⁴⁴² Dl. 70163. (Arcanum CD), AO. XXVII. 620-621. oklevél 377.

²⁴⁴³ Pusztai 2000/b 122. – ezt később Mátyás király, majd 1501-ben Ulászló király is megerősíti

²⁴⁴⁴ ZsO. IX. 508. regeszta 163.

²⁴⁴⁵ Dl. 57114. (Arcanum CD)

²⁴⁴⁶ Estei Hippolit 1992 12., 170., 238., 304., 338., 340.

- 1501: Ulászló király megerősíti a településnek Nagy Lajos király által adott, majd Mátyás király által is megerősített és kibővített privilégiumait, köztük a Mátyás által adományozott polgárok általi szabad plébánosválasztást is²⁴⁴⁷
- 1510: Abran-i Magnus Demeter nemest, "decimatorem frugum et vernalium de districtu Mohy"²⁴⁴⁸
- 1520: II. Lajos király két országos vásárt engedélyezett – az egyiket Szent Lukács napján (október 18.), a másikat pünkösdre, valamint csütörtöki hetivásárt is²⁴⁴⁹

Templom:

Történeti adatok:

- 1324: Demeter pap²⁴⁵⁰
- pápai tizedjegyzék: 1333 6 garas, 1334 I: 4 garas, 1334 II: 10 garas, 1335 I: 6 garas, 1335: 12 garas, tizedfizető pap: Pál, majd János²⁴⁵¹
- 1349: Pál pap, Muhi egyházának rectora²⁴⁵²
- 1353: Mohi-i plébános és a vikárius bírósága²⁴⁵³
- 1411: Muhi plébánosa²⁴⁵⁴
- 1412: Muhi-i egyház plébánosa²⁴⁵⁵
- 1439: Imre plébános²⁴⁵⁶
- 1470: Tamás vasvári prépost és esztergomi helynök Máté, Kyssarus-i plébános panaszára, miszerint a Swine-i János felesége: Beáta által végrendeletileg ráhagyott poroszkát /gradarius/ és 8 arany forintot sem Beáta fiától, Jánostól, sem ennek özvegyétől, Erzsébettől nem kapta meg, ezen kívül mikor az elhunyt temetésén Mochy birtokon misézni akart, az ott lakó Benedek pap kiűzte a templomból, Syna-i Hano István pedig házából egy biretumot, az egyházból az oltárról az offertoriumot elvette, Adorján /fia/ János és Wyswaras-i Sakaly Benedek pedig házához menve gyalázó szavakkal illetve, megparancsolja a Kayatha-i Alsosolcza-i Sentmichal-i, Gerke-i és Alsonemthy-i plébánosoknak, hogy Erzsébetet, Benedek papot, Istvánt, Jánost és Benedeket idézzék meg elébe Esztergomba az idézéstől számított 20. napra.²⁴⁵⁷

²⁴⁴⁷ Pusztai 2000/b 122.

²⁴⁴⁸ Dl. 67503. (Arcanum CD)

²⁴⁴⁹ Bessenyei 1997 208.

²⁴⁵⁰ Károlyi I. 53. regeszta 59., 55. regeszta 60.

²⁴⁵¹ Györffy I. 749., 791.

²⁴⁵² AOkm. V. 149. oklevél 283.

²⁴⁵³ Dl. 96334. (Arcanum CD)

²⁴⁵⁴ ZsO. III. 438. regeszta

²⁴⁵⁵ ZsO. III. 2051. regeszta, ZsO. III. 3043. regeszta

²⁴⁵⁶ Bándi 1985 Lád 64. regeszta 635., Bónis 1997 2514. regeszta 301., Dl. 13429. (Arcanum CD)

²⁴⁵⁷ Dl. 70295. (Arcanum CD)

- 1473: Bálint, Mochi mezőváros plébánosa²⁴⁵⁸

- 1501: szabad plébánosválasztás²⁴⁵⁹

- 1563: A Hejő vizén volt itt malom három kövel (régebben négy köve volt) mely valamikor az oltárigazgatóé volt, de mióta oltárigazgatók nincsenek, a városnak foglalták le azt. A malom szombat napi jövedelmét Mohi város parochusa kapta²⁴⁶⁰

- titulus: Szent János evangélista²⁴⁶¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

A település régészeti kutatása a 19. század hetvenes éveiben kezdődött el. 1874-ben Myskovszky Viktor ásott a templom helyénél, amikor az egykori templom épületeinek alapfalait találta meg, majd 1878-ban a Magyar Történelmi Társulat hadtörténeti bizottság is végzett kutatásokat az egykori település dombján. Ekkor a templom kiterjedését, az akkor még a felszínen látható romok alapján sikerült meghatározni, mely kb. 20x40 m volt. Ezen felül a templomtól délkeletre kb. 15 méterre nyitott kutatógödörben faragott kő, vas kapa, bronzharang olvadéka került felszínre.²⁴⁶² A település területén az 1930-40-es években folytak először ásások Leszih Andor vezetésével. Ekkor azonosították a templom helyét is, amelynek azonban már jórészt a 18. században kitermelték kőfalait. Így bár az ásató talált valamennyi falat, de ebből a templom építéstörténete és alaprajza sem volt rekonstruálható.²⁴⁶³

Muraszemenye (Zala megye), középkori név: Szemenye, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1248-ban alapította a ferences kolostort Hahót nembeli Mihály varasdi ispán²⁴⁶⁴

- 1355: ciuitatis Zemenye...nostri hospites de Zemenye²⁴⁶⁵

- 1469: Zemenye mezőváros²⁴⁶⁶

Templom:

Elhelyezkedés:

²⁴⁵⁸ Dl. 57136. (Arcanum CD)

²⁴⁵⁹ Pusztai 2000/b 122.

²⁴⁶⁰ Pusztai 2000/b 124.

²⁴⁶¹ Soós 1985 111.

²⁴⁶² Pusztai 2000/b 128-129.

²⁴⁶³ Éri-Bálint 1959 11.

²⁴⁶⁴ Romhányi 2000 61., Fejér CD IV/2. 23-24.

²⁴⁶⁵ Fejér CD IX/2. 218. oklevél 452-455.

²⁴⁶⁶ Dl. 16853. (Arcanum CD), Dl. 16854. (Arcanum CD)

Felsőszemenye: Szabadon álló, egyhajós, poligonális szentélyzáródású templom, D-i homlokzata előtt toronnyal, a szentély felől kontyolt nyeregtetővel, a szentély K-i oldalához csatlakozó sekrestyével. Homlokzatain architektúra-festés: armírozást utánzó falsávok, és nyílások körül keretezés.²⁴⁶⁷

Történeti adatok:

- 1322: Szent Márton egyház²⁴⁶⁸
- 1389: egyház²⁴⁶⁹
- 1463: Márk plébános²⁴⁷⁰
- 1505: Fülöp, a szemenei Szent Márton parochialis egyház plébánosa²⁴⁷¹
- 1507: plébános²⁴⁷²

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom átalakított formában maradt ránk középkori előzményekkel, a barokk átépítés 1741-ben történt. Az 1966. évi restauráláskor külső falain és tornyán kváderutántázú festést találtak és restauráltak²⁴⁷³

Nádudvar (Hajdú-Bihar megye), középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1487: Halabor-i Blint, Kallo-i Lewkes János (egr.) Nadwdwar-i officialisa²⁴⁷⁴
- 1506: Nádudvar oppidum²⁴⁷⁵
- 1500-1508 tizedkerület központja²⁴⁷⁶
- 9-10 központi hely

Templom:

Történeti adatok:

- 1455: nádudvari parochialis egyház rectora²⁴⁷⁷
- 1499: nádudvari plébános háza²⁴⁷⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

²⁴⁶⁷ Zala műemlékjegyzéje 2006 71.

²⁴⁶⁸ Valter 2000 122., Valter 1985 186.

²⁴⁶⁹ ZsO. I. 944. regeszta

²⁴⁷⁰ DL. 15801. (Arcanum CD)

²⁴⁷¹ MREV IV. 1907 134. oklevél 160-162. 1. jegyzet is

²⁴⁷² DL. 104167. (Arcanum CD)

²⁴⁷³ Valter 2000 122., Valter 1985 186.

²⁴⁷⁴ Szabolcs megye II. 2003 669. regeszta 184.

²⁴⁷⁵ DL. 73541. (Arcanum CD)

²⁴⁷⁶ Estei Hippolit 1992 12., 137., 175., 242., 305., 338., 339., 340.

²⁴⁷⁷ Zichy IX. 354. oklevél 483.

²⁴⁷⁸ DL. 75487. (Arcanum CD)

Az 1350-es években épült a település központjában a templom. A 16. században református kézbe került, 1530-ban Biró Gáspár bővítette. 1773-ban lebontották és helyére 1774-ben építették a jelenlegi református templomot.²⁴⁷⁹

Nagyharsány (Baranya megye), középkori név: Harsány, középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1247 körül az ide vezető út a hétfői vásárra vezető út néven bukkan fel (1p)²⁴⁸⁰
- 13. század végetől a település felett áll a szársomlói vár - uradalmi központ (23 település) (1p)
- 1334 megyegyűlés színtere (1p)²⁴⁸¹
- 1339 Harsányban a Baranya megyei nemesek és nemtelenek számára tartott congregacio generalis²⁴⁸²
- 1554 város-török defterben (2p)²⁴⁸³
- 4 központi hely (2p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A település főutcájának közepén orsósan kiszélesedő főút északi szegélyén áll a templom²⁴⁸⁴

Történeti adatok:

- 1223 első adat a templomra²⁴⁸⁵
- 1289 Mindenszentek tiszteletére emelt egyház²⁴⁸⁶
- pápai tizedjegyzék: 1332: 50 báni denár, 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: 30 báni denár, 1334 I.: 30 báni denár, 1334 II.: 25 báni denár, 1335 II.: 30 báni denár, tizedfizető papok: 1332 Domonkos, 1333-1334 István, 1335 Viszlói István²⁴⁸⁷
- 1400 IX. Bonifác pápa búcsút ad a plébániatemplomnak²⁴⁸⁸
- 1402, 1405 harsányi plébániatemplomnak búcsúengedély²⁴⁸⁹

²⁴⁷⁹ Balázs 2001 49.

²⁴⁸⁰ Györfly I. 313.

²⁴⁸¹ Györfly I. 314.

²⁴⁸² AO. XXIII. 717. regeszta 329.

²⁴⁸³ Káldy Nagy 1960 766. szám 104.

²⁴⁸⁴ Mende 1987 2.

²⁴⁸⁵ Szita 2002 101.

²⁴⁸⁶ Fejér CD V/3. 449.

²⁴⁸⁷ Györfly I. 265., 313-314., Szita 2002 101.

²⁴⁸⁸ ZsO. II/1. 560. regeszta 68.

²⁴⁸⁹ Szita 2002 25.

- 1461: harsányi parochiális egyház plébánosa²⁴⁹⁰

- a török hódoltság alatt a reformátusok, 1560 körül az unitáriusok birtokolták, 1574-ben itt zajlott le a református és unitárius prédikátorok közt az ún. nagyharsányi disputa, a török alatt a község templomát mint erősséget említik, állítólag 1566-ben török kézre került²⁴⁹¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1872-ben Rómer Flóris járt a templomban, leírta a szentélyt, a pilléreket, a cintériumot, a torony új ablakait, a szentély levert bolthajtásait, a szószéket és a pasztofóriumot.²⁴⁹²

A református templom régészeti és műemléki kutatása 1972-1978 között történt meg.²⁴⁹³ A kutatást Bodor Imre vezette.²⁴⁹⁴

1. periódus: Román kori, 13. századi egyhajós, félköríves apszisú templom – az apszis a gótikus diadalívtől keletre került elő, illetve annak csak déli fele, mert az északit a késő középkori temetkezések elpusztították. A templom déli kapuját és három résablakát a neogótikus-támpilléres architektúra takarta el az 1970-es évekig. A hajó déli oldalán előreugró, faltestekkel keretezett, meredek timpanonnal fedett kávába helyezett kökeretes déli kapu állt, a három résablak – az ablakok élére állított téglából formált keretekkel vannak kialakítva, befalazásukból 1847-es évszámós téglák kerültek elő – közül a nyugati majdnem ép állapotban került elő, a középsőt egy neogótikus nyílás vágta ketté, a keleti egy részét pedig a cintérium tetősíkja takarja el. A déli falhoz hasonlóan az északi fal is nagyrészt az eredeti párkánymagasságig megőrizte a román kori falazatot, de keleti és nyugati falát csak a feltárások hozták felszínre, utóbbi a maival esett egybe.²⁴⁹⁵ A hajó belső terében két oszloppal vagy pillérrel alátámasztott kis kiüléssű nyugati karzat állt, a pillérek alapozása a mai orgonakarzat alatt került elő. A román kori hajó 2,2 méterrel rövidebb volt a mainál, valószínűleg síkfödémrel volt fedve, a megmaradt falakon ugyanis semmi nyoma nincs boltozásnak. A hajó déli oldalának belsejében egy csúcsíves záródású román kori falfülke került feltárássra, a falakat kívül anyagában színezett (belső csontfehér, kívül sárgás-fehér) mészhabarc vakolattal látták el, vakolt volt a kis kiüléssű lábazat is.

2. periódus: 15. századi késő gótikus átalakítás-bővítés, amelynek során téglából megépült a párkánymagasságig megmaradt a nyolcszög három oldalával záródó,

²⁴⁹⁰ Zichy X. 145. oklevél 182.

²⁴⁹¹ Mende 1987 9-12.

²⁴⁹² Mende 1987 7-8.

²⁴⁹³ Mende 1987 3-6.

²⁴⁹⁴ Kozák 1974. 349.

²⁴⁹⁵ Mende 1985 149., KÖH Tervtár 25334

támpilléres szentély. Ennek 3 mérműves ablaka is megmaradt, valamint belsejében a szentségtartó fülke és a déli oldalon a szegmensívvel záródó nagyméretű ülőfülke és az északi oldalon a sekrestyeajtó, valamint előkerült a késő gótikus oltáralapozás is.²⁴⁹⁶

Ekkor épült a sekrestye is az északi oldalon, amelynek előkerültek alapfalai is, valamint boltozatának lenyomata is, utóbbi valószínűleg idomtégla-ból készült. A szentély első harmadában álló nyolcszög alaprajzú téglapillér, valamint az idomtégla-bordákból álló szentélyboltozat is ekkor készült.²⁴⁹⁷ A sekrestyétől nyugatra feltárták az ossariumot, attól nyugatra pedig egy ismeretlen rendeltetésű helyiséget is.²⁴⁹⁸

3. periódus: A barokk korban újjáépítés, először 1756-ban a keleti, majd 1757-ben a nyugati karzatot építették meg, majd 1782-ben kijavítják a torony és új kerítést emelnek.

4. periódus: 1847-ben ismét renoválás történt, valamint a cintérium építése és a csehsüvegboltozat kialakítása a hajóban,²⁴⁹⁹ ekkor falazták be a déli homlokzat román kori kapuját és román kori, valamint barokk ablakait.²⁵⁰⁰ 1867-ben újabb felújítás történt.

5. periódus: 1896-ban ledőlt a torony, a jelenlegi 1900-ban emelték.²⁵⁰¹

Leírás, méret:

Árpád-kori eredetű, késő gótikus szentéllyel megtöltött nagyméretű egyhajós sokszögzáródású templom, nyugati homlokzata előtt toronnyal.

A hajó alapterülete 70 m².

Nagykálló (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Kálló, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 18

Mezőváros adatai:

- castellum: 1457-ben kaptak királyi engedélyt a Kállaiak, hogy fából kastélyt vagy erősséget építsenek; középkori adat nem maradt fenn; feltételezhető azonban, hogy a török végvár előzményeként a mezővárosban álló uradalmi központként funkcionáló kastélyt tekinthetjük²⁵⁰²

- 1319-1418 között sedriahely²⁵⁰³

- 1324: megyei közgyűlés²⁵⁰⁴

²⁴⁹⁶ Mende 1985 152., KÖH Tervtár 25334

²⁴⁹⁷ Mende 1985 154.

²⁴⁹⁸ KÖH Tervtár 25334

²⁴⁹⁹ Mende 1985 155.

²⁵⁰⁰ RF 1974 98-99.

²⁵⁰¹ Mende 1985 155.

²⁵⁰² Koppány 1999 161.

²⁵⁰³ Csukovits 1997 383.

- 1325: Kálló falujában szombatonként engedélyezett vásártartási jogában megerősítve, Dózsa nádor fiainak a szomszédos Böszörményben [Bezermen] az ő kárára ugyancsak szombatonként tartani szokott vásárát eltörli, s egyben a kállói vásárra menő kereskedőket oltalmába veszi.²⁵⁰⁵
- 1343: Balázs fia, János (Tamás officialis-a)²⁵⁰⁶
- 1390: „Zsigmond Kállai István érdemeiért Kállón évi vásár tartását engedélyezi.”²⁵⁰⁷
- 1395: Kallo és Semyen birtokon lakó hospes-ei és jobbágjai²⁵⁰⁸
- 1411: oppidum Kallo²⁵⁰⁹
- 1438 országos vásár²⁵¹⁰
- 1500-1508 tizedkörzet központja²⁵¹¹
- 7 külföldi egyetemre járó²⁵¹²
- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó főútvonal mellett szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1328: Demeter pap²⁵¹³
- 1329: Iván mester kállói papja²⁵¹⁴

²⁵⁰⁴ 1324: Hazai oklevéltár 186. oklevél 196., AOkm. II. 123. oklevél 138., 1325: AOkm. II. 157. oklevél 174-175., Dl. 50766. (Arcanum CD), 1329: Kállay I. 335. regeszta 80., AOkm. II. 380. oklevél 434., AO. XIII. 55. oklevél 39., AO. XIII. 517. oklevél 312., 1333: Szabolcs megye I. 2004 194. regeszta 59., Szabolcs megye I. 2004 199. regeszta 61., Kállay I. 415. regeszta 98., 1339: Kállay I. 563. regeszta 131., 565. regeszta 132., Szabolcs megye I. 2004 249-253. regeszta 71-72., 1340: Szabolcs megye I. 2004 262-264. regeszta 74-75., 266. regeszta 75., Kállay I. 580. regeszta 135., 1346: Kállay I. 859. regeszta 197., Szabolcs megye I. 2004 391-392. regeszta 102., 393-394. regeszta 103., 1347: Szabolcs megye I. 2004 408. regeszta 106., AO. XXXI. 542. oklevél 293., 545. oklevél 294., 552. oklevél 297., 1351: Szabolcs megye I. 2004 473. regeszta 122., 475. regeszta 123., 1358: AOkm. VII. 44. oklevél 80., AOkm. VII. 45. oklevél 81., AOkm. VII. 46. oklevél 82., AOkm. VII. 47. oklevél 83., AOkm. VII. 48. oklevél 84., AOkm. VII. 49. oklevél 85., AOkm. VII. 50. oklevél 86., AOkm. VII. 51. oklevél 87., AOkm. VII. 52. oklevél 89., Szabolcs megye I. 2004 536. regeszta 137., 537-545. regeszta 138-140., 1359: Szabolcs megye I. 2004 557-558. regeszta 143., 1363: Szabolcs megye I. 2004 591., 593. regeszta 151., 1379: Kállay I. 636. regeszta 147., 655. regeszta 151-152., Dl. 51170. (Arcanum CD), Dl. 51187. (Arcanum CD), AO. XXVI. 508. oklevél 349., 239. oklevél 194., 1380: Szabolcs megye I. 2004 702. regeszta 176.

²⁵⁰⁵ Kállay I. 246. regeszta 63., Dl. 50793. (Arcanum CD), AOkm. II. 199. oklevél 220.

²⁵⁰⁶ AO. XXVII. 455. oklevél 292.

²⁵⁰⁷ ZsO. I. 1425. regeszta

²⁵⁰⁸ Szabolcs megye II. 2003 27. regeszta 24.

²⁵⁰⁹ ZsO. III. 1028. regeszta

²⁵¹⁰ Engel: Birtok CD

²⁵¹¹ Estei Hippolit 1992 13., 136., 243., 305., 338., 340.

²⁵¹² Kubinyi 2000/a 72.

²⁵¹³ Zichy I. 384. oklevél 314.

²⁵¹⁴ Dl. 62175. (Arcanum CD), AO. XIII. 401. oklevél 251.

- pápai tizedjegyzék: 1332: 18 garas, 1333: 11 garas, 1334 I: 14 garas, 1334 II: 14 garas, 1335 I: 25 garas, tizedfizető pap: Lőrinc²⁵¹⁵
- 1340: Pál kállói plébános és esperes²⁵¹⁶
- 1342: Kálló (más néven Boznudada) a Szent Kereszt-egyházzal²⁵¹⁷
- 1342. a nagykállói fürdőházak²⁵¹⁸
- 1345: Miklós, a kállói egyház administratora²⁵¹⁹
- 1347: Miklós pap négy márkát fizet kártérítés címén Peres Péter kállói telepesnek.²⁵²⁰
- 1347: Miklós plébános és szabolcsi esperes²⁵²¹
- 1348: Miklós, az egyház rectora, belsőszabolcsi alesperes, János és István parochialis klerikusok²⁵²²
- 1348: Miklós plébános és szabolcsi esperes²⁵²³
- 1351: Szent Kereszt oltár²⁵²⁴
- 1364: a kállói pap háza²⁵²⁵
- 1367: Lukács plébános, Szabolcs megyei esperes²⁵²⁶
- 1377: Lukács plébános, szabolcsi alesperes²⁵²⁷
- 1379: Lukács kállói és Lőrinc gávai papok és alespersek²⁵²⁸
- 1380: Lukács plébános²⁵²⁹
- 1381: Lukács plébános²⁵³⁰
- 1400: nagykállói Szent Kereszt egyház, melynek Péter a plébánosa²⁵³¹
- 1405: János plébános²⁵³²
- 1406: János plébános, esperes²⁵³³

²⁵¹⁵ Németh 1997 138.

²⁵¹⁶ Kállay I. 587. regeszta 137., Dl. 51121. (Arcanum CD)

²⁵¹⁷

²⁵¹⁸ Kállay I. 667. regeszta 154-155., Dl. 51198. (Arcanum CD)

²⁵¹⁹ Kállay I. 795. regeszta 182., Bónis 1997 1020. regeszta 112., Dl. 51337. (Arcanum CD)

²⁵²⁰ Kállay I. 865. regeszta 199., Bónis 1997 1039. regeszta 115., Dl. 51403. (Arcanum CD)

²⁵²¹ Kállay I. 928. regeszta 212., Bónis 1997 1053. regeszta 117., Dl. 51465. (Arcanum CD), AO. XXXI. 1175. oklevél 591.

²⁵²² Kállay I. 941. regeszta 215., 947. regeszta 217., 964. regeszta 221., 967. regeszta 222., Bónis 1997 1064. regeszta 118., 1065. regeszta 118., 1067. regeszta 118., 1079. regeszta 120., 1080. regeszta 120.; Dl. 51501., 51503., 51505., 51481., 51480. (Arcanum CD)

²⁵²³ Kállay I. 945. regeszta 216.

²⁵²⁴ Szabolcs megye I. 2004 468-469. regeszta 121., 470. regeszta 122.

²⁵²⁵ Szabolcs megye I. 2004 603. regeszta 154.

²⁵²⁶ Kállay II. 1602. regeszta 141., Bónis 1997 1333. regeszta 145., Dl. 52118. (Arcanum CD)

²⁵²⁷ Kállay II. 1747. regeszta 177., Bónis 1997 1406. regeszta 155., Dl. 52407. (Arcanum CD)

²⁵²⁸ Kállay II. 1794. regeszta 188., 1808. regeszta 191.

²⁵²⁹ Dl. 42155. (Arcanum CD)

²⁵³⁰ Kállay II. 1856. regeszta 202., Dl. 52360. (Arcanum CD)

²⁵³¹ Hazai oklevéltár 298. oklevél 329-331.

²⁵³² Szabolcs megye II. 2003 111. regeszta 42.

- 1409: Szent Kereszt egyházban az oltárnál²⁵³⁴
- 1413: Benedek esperes-plébános²⁵³⁵
- 1414: Kállói Benedek a parochialis egyház plébánosa²⁵³⁶
- 1414: plébános²⁵³⁷
- 1414: plébános²⁵³⁸
- 1415: Benedek plébános²⁵³⁹
- 1415: plébános²⁵⁴⁰
- 1415: János plébános²⁵⁴¹
- 1416: plébános²⁵⁴²
- 1420: Jakab kállói plébános és esperes²⁵⁴³
- 1424 [1425]: plébános²⁵⁴⁴
- 1430-1450: Jakab plébános²⁵⁴⁵
- 1430: Domonkos plébános és alesperes²⁵⁴⁶
- 1430 körül: Domonkos plébános és vikárius²⁵⁴⁷
- 1440 körül: Péter pap-esperes, valamint a nagykállói Szent Kereszt egyház építkezése²⁵⁴⁸
- 1447: Gál plébános²⁵⁴⁹
- 1454: János plébános, alesperes²⁵⁵⁰
- 1456: plébános²⁵⁵¹
- 1456: András plébános és alesperes²⁵⁵²
- 1457: János, Kallo város plébánosának a háza²⁵⁵³

²⁵³³ Df. 275575. (Arcanum CD)

²⁵³⁴ Szabolcs megye II. 2003 164. regeszta 53.

²⁵³⁵ Bónis 1997 1956. regeszta 225., ZsO. IV. 1089. regeszta

²⁵³⁶ Zichy VI. 211. oklevél 319., Zichy VI. 216. oklevél 325., Zichy VI. 219. oklevél 330.

²⁵³⁷ Bónis 1997 2003. regeszta 230., ZsO IV. 2677. regeszta

²⁵³⁸ ZsO. IV. 2540. regeszta

²⁵³⁹ Dl. 79220. (Arcanum CD)

²⁵⁴⁰ Zichy VI. 235. oklevél 359., ZsO. V. 592. regeszta

²⁵⁴¹ ZsO. V. 2574. regeszta

²⁵⁴² Zichy VI. 297. oklevél 428., ZsO. V. 2425. regeszta

²⁵⁴³ Bónis 1997 2145. regeszta 252., Dl. 54138. (Arcanum CD), Dl. 107724. (Arcanum CD), Df. 285876.

(Arcanum CD)

²⁵⁴⁴ Zichy VIII. 144. oklevél 209.

²⁵⁴⁵ Dl. 48208. (Arcanum CD)

²⁵⁴⁶ Zichy XII. 109. oklevél 134.

²⁵⁴⁷ Zichy XII. 111. oklevél 136.

²⁵⁴⁸ Adatok I. 158.

²⁵⁴⁹ Dl. 44492. (Arcanum CD)

²⁵⁵⁰ Df. 228760. (Arcanum CD)

²⁵⁵¹ Dl. 15024. (Arcanum CD)

²⁵⁵² Dl. 15026. (Arcanum CD)

- 1459: plébános²⁵⁵⁴
- 1483: Balázs plébános és esperes²⁵⁵⁵
- 1483: Kállóban köegyház torony nélkül, temetőhellyel, 10 márka értékű²⁵⁵⁶
- 1484: Balázs plébános és esperes²⁵⁵⁷
- 1489: parochialis egyház plébánosa²⁵⁵⁸
- 1512: Mihály pap volt kállói plébános²⁵⁵⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1. periódus: A korábbi, román rotundát a vár területén azonosították Eggen hadmérnök 1665-ös rajza alapján, a Gervers-Molnár Vera által felállított tipológia alapján 12-13. századra datálták.²⁵⁶⁰
2. periódus: A jelenlegi templomot valamikor a 15. században építhették,²⁵⁶¹ 1483-ban 10 márkában határozták meg értékét és ekkor még nem volt tornya sem.²⁵⁶²
3. periódus: 1753-1754-ben és 1783-ban erősen átépítették.²⁵⁶³

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó középkori szentélyű templom a nyugati homlokzat előtt toronnyal.

A középkori szentély alapterülete 30 m².

Nagykanizsa (Zala megye), középkori név: Kanizsa, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 16

Mezőváros adatai:

- vár és uradalom²⁵⁶⁴ - a várat 1323-ban említik először²⁵⁶⁵
- 1321: Ciuitate Canisa²⁵⁶⁶
- 1371: keddi hetivásár²⁵⁶⁷
- 1423-ban alapította ferences kolostorát Kanizsai Miklós fia, János esztergomi érsek²⁵⁶⁸

²⁵⁵³ Dl. 15188. (Arcanum CD)

²⁵⁵⁴ Dl. 55651. (Arcanum CD)

²⁵⁵⁵ Bónis 1997 3457. regesztá 449., Dl. 56134. (Arcanum CD)

²⁵⁵⁶ Adatok 1887 228.

²⁵⁵⁷ Dl. 56170. (Arcanum CD)

²⁵⁵⁸ Zichy XI. 283. oklevél 511., Dl. 82008. (Arcanum CD)

²⁵⁵⁹ Bónis 1997 4122. regesztá 567.

²⁵⁶⁰ Lukácsy 1980 98.

²⁵⁶¹ Genthon 1961 202.

²⁵⁶² Adatok 1887 228.

²⁵⁶³ Genthon 1961 202.

²⁵⁶⁴ Engel: Birtok CD

²⁵⁶⁵ Méri 1988 13.

²⁵⁶⁶ AOkm. I. 574. oklevél 627. – valószínűleg hamis: lásd Méri 1988 13., Holub 1929. 409. 9. jegyzet

²⁵⁶⁷ Dl. 41864. (Arcanum CD), SMM 30/1999 345. oklevél 11.

- 1423: fürdő említése Kanizsa oppidumban²⁵⁶⁹

- 1448: Kanizsa város országos vásáráról²⁵⁷⁰

- ispotály²⁵⁷¹

Templom:

Történeti adatok:

- 1257: Szent Margit földje²⁵⁷²

- 1261: Szent Margit egyház²⁵⁷³

- 1322: Szent Margit kőegyház²⁵⁷⁴

- pápai tizedjegyzék: 1333: 20 greciensis, tizedfizető pap: György²⁵⁷⁵

- 1402: IX. Bonifác pápa a kanizsai Szt. Miklós-kápolnát felkeresőknek búcsút engedélyez.²⁵⁷⁶

- 1418 a kanizsai Szent Margit parochialis egyház búcsúengedélye²⁵⁷⁷

- 1423: említik a vár egyik helyiségében berendezett Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt kápolnát²⁵⁷⁸

- 1430: Szepetneki Brixius fia Mihály a kanizsai Szent Margit parochialis egyház portionarius²⁵⁷⁹

- 1430: Szepetneki Brixius fia Mihály a kanizsai Szent Margit parochialis egyház Szent Szalvátor oltárának rectora²⁵⁸⁰

- 1443: Benedek veszprémi kanonok, Kanisa vár plébánosa²⁵⁸¹

- 1450-1470 között: Benedek plébános²⁵⁸²

- 1452: „Márton plébános²⁵⁸³

- 1454: kanizsai plébános szőlője a Zala megyei Vayda birtokon²⁵⁸⁴

- 1478: plébános²⁵⁸⁵

²⁵⁶⁸ Romhányi 2000 34.

²⁵⁶⁹ Méri 1988 13., 64. 40. jegyzet

²⁵⁷⁰ Dl. 93097. (Arcanum CD)

²⁵⁷¹ Majorossy-Szende 2008 451. – 1481: Méri 1988 13., 64. 20. jegyzet

²⁵⁷² Méri 1988 64. 24. jegyzet

²⁵⁷³ Méri 1988 64. 24. jegyzet

²⁵⁷⁴ Méri 1988 13., 64. 24. és 25. jegyzet ld. Zichy I. 162.

²⁵⁷⁵ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

²⁵⁷⁶ ZsO. II/1. 1836. regeszta, MREV II. 1899 432. oklevél 338.

²⁵⁷⁷ Lukcsics I. 63. regeszta 60., ZsO. VI. 1651. regeszta

²⁵⁷⁸ Méri 1988 14.

²⁵⁷⁹ Lukcsics I. 1355. regeszta 250.

²⁵⁸⁰ Lukcsics I. 1361. regeszta 251.

²⁵⁸¹ Dl 13752. (Arcanum CD)

²⁵⁸² Dl. 25463. (Arcanum CD)

²⁵⁸³ Dl. 14549. (Arcanum CD), Dl. 14548. (Arcanum CD), Dl. 14555. (Arcanum CD), 1453. évi átírás:

Dl. 14549. (Arcanum CD), Dl. 14698. (Arcanum CD)

²⁵⁸⁴ Dl. 14866. (Arcanum CD)

- 1484: plébános²⁵⁸⁶

Nagykapornak (Zala megye), középkori név: Kapornak, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 20

Mezőváros adatai:

- 1145-1156 között alapította a Kadar nem a Szent Megváltó tiszteletére, majd a Héder nembeli Kőszegiek kezébe került, a 13. század második harmadától hiteleshely²⁵⁸⁷

- 1326-1526 sedriahely²⁵⁸⁸

- 1408: Kelemen fiai: Miklós és Adrianus Kaporna-i hospesek...Kapornak bírāja és esküdtjei²⁵⁸⁹

- 1420: Kapornak oppidum²⁵⁹⁰

- 1424: hetivásár²⁵⁹¹

- 1444: országos vásár²⁵⁹²

- 1479: Zenthgyroth, Kapornak és Rennek oppidumokban országos illetve heti vásárokon Szent György nyolcadára (máj. 1.) oklevelei bemutatására és a korábban kirótt bírságok megfizetésére inszINUÁCIÓVAL a nádor PRÉZENCIÁJA elé megidéztek.²⁵⁹³

- 1518: Kapornaki tizedkés²⁵⁹⁴

- 1524 Márk-napi évi vásár²⁵⁹⁵

- sókamarai hivatal székhelye is²⁵⁹⁶

Templom:

Elhelyezkedés:

Maradványai a mai temetőben találhatóak.²⁵⁹⁷

Történeti adatok:

- 1264: Szent Kozma és Damján tiszteletére emelt templom²⁵⁹⁸ - 1330: Heym fia Hegun, a Szent Kozma és Damján vértanúk egyházának papja²⁵⁹⁹

²⁵⁸⁵ Dl. 49894. (Arcanum CD)

²⁵⁸⁶ Dl. 102628. (Arcanum CD), Dl. 102630. (Arcanum CD)

²⁵⁸⁷ Romhányi 2000 34.

²⁵⁸⁸ Csukovits 1997 385.

²⁵⁸⁹ ZsO. II/2. 6134. regeszta

²⁵⁹⁰ ZsO. VII. 2266. regeszta

²⁵⁹¹ Dl. 44439. (Arcanum CD)

²⁵⁹² Dl. 92981. (Arcanum CD)

²⁵⁹³ Dl. 93525. (Arcanum CD)

²⁵⁹⁴ Dl. 68505. (Arcanum CD)

²⁵⁹⁵ Vasvári káptalan 1997 706. regeszta 230.

²⁵⁹⁶ Herényi 2000 281-282., Csánki III. 1897 20., Engel: Birtok CD

²⁵⁹⁷ Valter 2004 50.

²⁵⁹⁸ Valter 2004 50.

- pápai tizedjegyzék: 1333: 30 széles denár, tizedfizető pap: Hegvinus²⁶⁰⁰
- 1336 IX. Bonifác pápa engedélyezi, hogy a misefai, Weche-i és Gylwes-i dézsmanegyed a kapornaki plébánost illesse meg.²⁶⁰¹
- 1337 Mesko veszprémi püspök, miután a Hegen plébánossal folytatott perben meggyőződött arról, hogy a kapornaki dézsma negyede és a misefalvai, Weche-i, Gylwes-i dézsma egésze a szent Kozma és Damján plébániát illeti, a mindenkori kapornaki plébánost ebben a jogában megerősíti.²⁶⁰²
- 1346: a kapornaki Szent Margit egyház (!)²⁶⁰³
- 1347 Hegen plébános²⁶⁰⁴
- 1354: terra ecclesie de Kapornok²⁶⁰⁵
- 1420: Labad-i Domokos, a Szent Kozma és Damján plébániaegyház rectora²⁶⁰⁶
- 1420: Domokos plébános²⁶⁰⁷
- 1421: Jakab fia Domonkos a kapornaki parochialis egyház rectora²⁶⁰⁸
- 1421 Labad-i Jakab fia Domonkos plébános²⁶⁰⁹
- 1422: parochialis egyház²⁶¹⁰
- 1434 Domonkos plébános²⁶¹¹
- 1455: György plébános²⁶¹²
- 1465 György plébános²⁶¹³
- 1468: plébános²⁶¹⁴
- 1477: Péter plébános²⁶¹⁵
- 1500: Perbar-i Lukács litteratust a kapornaki Kozma és Damján egyház plébánosává prezentálják²⁶¹⁶

²⁵⁹⁹ AO. XIV. 640. oklevél 362.

²⁶⁰⁰ Békefi 1907 144., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

²⁶⁰¹ Vasvári káptalan 1997 80. regeszta 37., AO. XX. 378 és 379.oklevél között 281.

²⁶⁰² Vasvári káptalan 1997 83. regeszta 38.

²⁶⁰³ Dl. 3859. (Arcanum CD)

²⁶⁰⁴ Vasvári káptalan 1997 102. regeszta 43., AO. XXXI. 813. oklevél 422., AO. XXXI. 814. oklevél 423.

²⁶⁰⁵ Dl. 15680. (Arcanum CD)

²⁶⁰⁶ ZsO. VII. 2266. regeszta

²⁶⁰⁷ ZsO. VII. 2366. regeszta

²⁶⁰⁸ MREV IV. 1907 344. oklevél 390., 392., Bónis 1997 2153. regeszta 253.

²⁶⁰⁹ MREV IV. 1907 345. oklevél 409., 346. oklevél 413.

²⁶¹⁰ ZsO. IX. 995. regeszta 316., Dl. 92600. (Arcanum CD)

²⁶¹¹ Vasvári káptalan 1997 306-307. regeszta 110.

²⁶¹² Bónis 1997 2813. regeszta 339., Dl. 39956. (Arcanum CD)

²⁶¹³ Vasvári káptalan 1997 448. regeszta 152.

²⁶¹⁴ Dl. 16606. (Arcanum CD)

²⁶¹⁵ Bónis 1997 3307. regeszta 421., Dl. 49870. (Arcanum CD)

²⁶¹⁶ Vasvári káptalan 1997 561. regeszta 183.

- 1501: Orosz Péter veszprémi nagyprépost és püspöki helynök Perbar-i Lukácsot kapornaki plébánosi állásában megerősíti.²⁶¹⁷
- 1501: Feyes Benedek özvegye Ágnes egy szőlőt ad a kapornaki plébániatemplomnak, hogy Lukács esperes-plébános és utódai érte és őseiért misét mondjanak.²⁶¹⁸
- 1511: Perbari Lukács plébános, pápai közjegyző²⁶¹⁹
- 1518: Lukács esperes-plébános és a kapornaki Mindenszentek (!) plébánia és oltár²⁶²⁰
- 1520: Osvát és Simon káplánok, Lukács esperes-plébános²⁶²¹
- 1521: Lukács esperes-plébános, Osvát pap²⁶²²
- 1521: Lukács plébános, Kapornakkés decimátora²⁶²³
- 1522: a temetőben, a Szent Kozma és Damján egyház oldalánál temetőkápolna építése, Lukács plébános és alesperes, Simon presbiter, Sebestyén scolasticus és Oszvald presbiter, a Szent Kozma és Damján egyház oltárigazgatóságai²⁶²⁴
- 1522: Lukács alesperes, plébános²⁶²⁵
- 1523: Lukács kapornaki plébános, alesperes²⁶²⁶
- 1524: Lukács esperesplébánosnak²⁶²⁷
- a 18. század közepén (1754) még láthatóak voltak romjai²⁶²⁸

Nagymányok (Tolna megye), középkori név: Mányok, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1437 officialis (1p)²⁶²⁹
- 1554 Nagymányok város (2p)²⁶³⁰
- 7 központi hely (4p)

Templom:

Elhelyezkedés:

²⁶¹⁷ Vasvári káptalan 1997 563. regeszta 183.

²⁶¹⁸ Vasvári káptalan 1997 572. regeszta 187.

²⁶¹⁹ Vasvári káptalan 1997 630. regeszta 205.

²⁶²⁰ Vasvári káptalan 1997 649. regeszta 212.

²⁶²¹ Vasvári káptalan 1997 678. regeszta 220.

²⁶²² Vasvári káptalan 1997 681. regeszta 222.

²⁶²³ Vasvári káptalan 1997 682. regeszta 222.

²⁶²⁴ Egyháztörténelmi emlékek I. 66. oklevél 74., Vasvári káptalan 1997 693. regeszta 225.

²⁶²⁵ Vasvári káptalan 1997 695. regeszta 226.

²⁶²⁶ Dl. 67663. (Arcanum CD)

²⁶²⁷ Vasvári káptalan 1997 705. regeszta 230.

²⁶²⁸ Egyházlátogatási 1997 69., Valtér 1985 192.

²⁶²⁹ Szakály 1998 99. regeszta 143-144.

²⁶³⁰ Káldy-Nagy 1960 329. szám 49.

A középkori templom a mai r.k. templom helyén állt.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: nem fizet, 1333/II. 30 báni denár, 1334/I.: 30 báni denár, 1334/II. : [nincs összeg], 1335/I.: 20 báni denár, tizedfizető pap: Kelemen²⁶³¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1721-ben az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint még állt a középkori templom, amely téglából épült, tornya és oldalfalai épek voltak, kőből épült oldalkápolnája romos volt. A toronyalatti sekresty dél felől csatlakozott a szentélyhez. 1729-ben a vizitációkor már nem volt teteje, de a hajó, a szentély és a sekrestye boltozása még megvolt. A leírások alapján középkori falfestmények nyomai is láthatóak voltak a falakon. Blandl György plébános az 1722-es és 1733-as vizitáció alapján rekonstruált alaprajzát és egy nézeti képet is közreadott.²⁶³²

Nagyszentpál – ma Iharosberény ÉNY-i részén (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- 1358 civitas²⁶³³
- 1370: csütörtöki hetivásár²⁶³⁴
- 1410: in civitate et possessione nostra Zenthpal²⁶³⁵
- 1417: opidum Zenthpal²⁶³⁶
- 1509: Somogy megyei Zenthpal mezővárosban tartott évi Szent Mihály napi (szept. 29.) vásár²⁶³⁷

Templom:

Történeti adatok:

- 1452: Kelemen plébános²⁶³⁸
- 1453: Kelemen plébános²⁶³⁹
- 1447: Benedek plébános²⁶⁴⁰

²⁶³¹ Tímár 1999 290.

²⁶³² K. Németh 2006 127., Blandl 1936 116.

²⁶³³ Engel: Birtok CD

²⁶³⁴ Dl. 101694. (Arcanum CD)

²⁶³⁵ ZsO. II/2. 7375. regeszta

²⁶³⁶ ZsO. VI. 14. regeszta

²⁶³⁷ Dl. 68154. (Arcanum CD)

²⁶³⁸ Dl. 14549. (Arcanum CD)

²⁶³⁹ Dl. 14771. (Arcanum CD), Dl. 14705. (Arcanum CD), Dl. 14704. (Arcanum CD)

²⁶⁴⁰ Dl. 14825. (Arcanum CD), Dl. 14824. (Arcanum CD)

Nógrád (Nógrád megye), középkori megye: Nógrád, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1284-ben birtokosától, a váci püspöktől városi kiváltságokat és vásártartási jogot is kapott, valószínűleg hetipiac tartására²⁶⁴¹
- 1405 populi et hospites in...Kysnewgrad²⁶⁴²
- 15. században mezővárosként és vámhelyként említik.²⁶⁴³
- vár és uradalmi központ²⁶⁴⁴
- 4 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

Pontos helye nem ismert, a legújabb kutatások alapján helyét talán sikerült lokalizálni.²⁶⁴⁵

Történeti adatok:

- titulus: Boldogasszony²⁶⁴⁶
- 1229: Nógrád vár plébániája²⁶⁴⁷
- 1299 templom említése²⁶⁴⁸
- 1349: Miklós plébános²⁶⁴⁹

Nova (Zala megye), középkori megye: Zala, Centralitási pont: 10

Mezőváros adatai:

- 1331 Nova faluban tartott közgyűlés²⁶⁵⁰
- 1393: Lendua-i István bán özvegyének officialisa: Miklós fia László mester²⁶⁵¹
- 1418: szerdai hetivásár²⁶⁵²
- 1446 oppidum²⁶⁵³

²⁶⁴¹ MMT III. 1954 49., Györffy IV. 1998 280.

²⁶⁴² ZsO. II/1. 3890. regeszta

²⁶⁴³ Történeti névtár 1915 140-143.

²⁶⁴⁴ Csánki I. 1890 87., 90.

²⁶⁴⁵ Majcher Tamás előadása 2001. november 30-án a Középkori templomok kutatása Magyarországon konferencián

²⁶⁴⁶ Györffy IV. 280.

²⁶⁴⁷ HO. VIII. 14. oklevél 25., Fejér CD III/2. 194.

²⁶⁴⁸ Nógrád műemlékjegyzék 448.

²⁶⁴⁹ Fejér CD IX/1. 390. oklevél 711.

²⁶⁵⁰ 1331: Veszprémi regeszták 224-225. regeszta 94-95., AO. XV. 93-94. oklevél 55-56., 1380: DI. 6717. (Arcanum CD)

²⁶⁵¹ ZsO. I. 2799. regeszta

²⁶⁵² ZsO. VI. 2650. regeszta

– 1513: Noua ciuitas²⁶⁵⁴

– 1504: Byro Bálint, Nowa oppidum officiálisa és Nowakees kerület decimátora²⁶⁵⁵

Templom:

Történeti adatok:

– pápai tizedjegyzék: 1333: 2 pensa lat, 1334: 70 széles denár, tizedfizető pap: Benedek²⁶⁵⁶

– 1421: Mihály plébános²⁶⁵⁷

– 1524: plébános²⁶⁵⁸

– titulus: Szűz Mária²⁶⁵⁹

Nyírbátor (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Bátor, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 19

Mezőváros adatai:

– a kastély építését 1480 körül Báthori István erdélyi vajda kezdte meg, 1498-ban legalább egy része már állt; 1433-ban a Báthori család ecsedi ágának ősi és atyai udvarházát említik Bátorban – valószínűleg ennek helyére épült a kastély; az ásatások alapján a 15. század végén megkezdett kastélyépítés átnyúlt a 16. század első évtizedeire és valószínűleg a vajda unokaöccse, Báthori András fejté be; a 16-17. században is fennállt, valószínűleg a Rákóczi-szabadságharcban pusztult el²⁶⁶⁰

– é.n. [1282]: Bereck ispán kérésére IV. (Kun) László király engedélyezi, hogy Bátor faluban minden héten vásárt tartson, amelyre a kereskedők szabadon jöhetnek, árusíthatnak és vámfizetés nélkül távozhatnak²⁶⁶¹

– 1330 I. Károly király Bátor Bereck fiainak hűségese szolgálatát megjutalmazva Bátor falujuk lakóit és birtokaik népét felmenti a királyi adók fizetésétől, kiveszi őket a nádor, az országbíró és Szatmár vármegye ítélkezése alól, perekben a földesurak által hozott ítélete ellen a királyi személyes jelenléti bíróságához fellebbezhetnek, a földesúr

²⁶⁵³ Engel: Birtok CD

²⁶⁵⁴ Dl. 93769. (Arcanum CD)

²⁶⁵⁵ Dl. 46655. (Arcanum CD)

²⁶⁵⁶ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

²⁶⁵⁷ MREV IV. 1907 344. oklevél 396., 345. oklevél 410., 346. oklevél 413.

²⁶⁵⁸ Bónis 1997 4346. regesztá 614.

²⁶⁵⁹ Engel: Birtok CD

²⁶⁶⁰ Koppány 1999 116-117., Virágos 2006 68-78.

²⁶⁶¹ ÁÜO. IV. 242. oklevél, Németh 2008 21.

pallosjogot kapott. Bátor falu lakói a királyi szabad városok lakóihoz hasonló szabadsággal élhetnek, de ellenük indított perekben a földesurak bírósága ítélkezik²⁶⁶²

- 1332 I. Károly király Bástori Bereck fiainak érdemeire való tekintettel elrendeli, hogy a Szatmárról és Szatmárnémetiből jövő, Domahidán és Kocsordon átkelő kereskedők áruikkal Bástor falun keresztül menjenek, ott a szerdai heti vásárokon lerakodjanak, s csak a vásár befejezése után menjenek tovább, ugyanezt a rendelkezést a szatmári, szatmárnémeti, debreceni és kállói kereskedőknek is be kell tartania, valamint a Nagyszalacson és Szalacson keresztül utazó kereskedőknek is²⁶⁶³ - ez az utolsó rész, ami árumegállító jogra utal, hamisítvány, valószínűleg Bástori István országbíróága idején (1471-93 között) készült, oka pedig a 15. század közepére Debrecen és a Kraszna megyei Nagyszalacs csökkentette a bástori vásár forgalmát, amit így próbáltak megőrizni²⁶⁶⁴

- 1339: közgyűlés helyszíne²⁶⁶⁵

- 1382: Szent György napi országos vásár²⁶⁶⁶

- 1415: Szent János napi országos vásár²⁶⁶⁷

- 1419: Kosar (dictus) Tamás Bathor-i hospes²⁶⁶⁸

- 1420: Bathor opidum²⁶⁶⁹

- 1475-1485 között alapította ferences kolostorát Báthori István²⁶⁷⁰

- 1512: II. Ulászló király bizonyítja, hogy megjelent előtte Bathor-i Andrásnak a fia: Bathor-i András és bemutatta előtte Károly királynak kettős pecsétje alatt hártván kiállított oklevelét, mely szerint a király az oklevélbemutató Bathor-i Andrásnak a városát, a szatmármegyei Bathor városát és annak a lakóit a Bathor-iak érdemeire való tekintettel kivette a nádor, az országbíró és minden más bírói hatóság, különösen pedig a szatmári comesek, vicecomesek és szolgabírák joghatósága alól és azokat tisztán csak földesuraik joghatósága alá rendelte és ugyanakkor felmentette őket a királynak járó kamara-haszna és minden más adó fizetése alól, vagy bármilyen élelmiszer-szolgáltatás alól. Ugyanakkor bemutatott más három oklevelet ugyanattól a Károly királytól hasonlóképpen hártván, titkos pecsétje alatt kiállítva, melyeknek majdnem azonos

²⁶⁶² Középkori oklevelek 2000 3. oklevél 22-27., Fejér CD VIII/3. 173. oklevél

²⁶⁶³ Középkori oklevelek 2000 4-6. oklevél 28-33. – országos vásártartással bővítette az 1282-es heti vásártartási jogot ld. Németh 2008 21.

²⁶⁶⁴ Németh 2008 21.

²⁶⁶⁵ Kállay I. 567. regeszta 132.

²⁶⁶⁶ Dl. 39482. (Arcanum CD)

²⁶⁶⁷ Szabolcs megye II. 2003 249. regeszta 71., ZsO. V. 1160. regeszta

²⁶⁶⁸ Szabolcs megye II. 2003 288. regeszta 81., 290. regeszta 82., ZsO. VII. 404. regeszta, ZsO. VII. 483. regeszta

²⁶⁶⁹ ZsO. VII. 1388. regeszta

²⁶⁷⁰ Romhányi 2000 47.

tartalma szerint a király elrendelte, hogy a Szatthmar-ból, Szatthmar-Némethy-ből és bármely más helyről jövő összes kereskedők, akik Domahidi és Kachurd nevű birtokokon mennek keresztül, egész rakományukkal, legyen az só vagy bármi más, először Bathor városában kötelesek kikötni és áruikat az ottani, minden hét szerdáján tartandó hetivásáron áruba bocsátani és csak azután távozhatnak tovább teljes biztonságban. Ezt a kegyet is Bathor-i András elődjének az érdemeire való tekintettel adta meg a városnak Károly király. Bathor-i András kérte Ulászló királyt, hogy a bemutatott négy oklevelet erősítse meg és szóról szóra átírva adja ki privilegialis formában a város lakói részére. A király Bathor-i András kérését mindenben teljesítette.²⁶⁷¹

- 9 külföldi egyetemre járó²⁶⁷²

- 7-8 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település központjában egy mags dombon szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1313: Simon és Márton papok Pályi Ereblye fia, Egyed lánya, Ilonka temetésén működnek közre, egyúttal végrendeleti tanúk²⁶⁷³

- 1322: Márton pap, szatmári esperes²⁶⁷⁴

- 1323: Márton pap²⁶⁷⁵

- pápai tizedjegyzék: 1333: 11 bányai d. pensa, 1334: 26 garas, tizedfizető papok: István, Lőrinc²⁶⁷⁶

- 1354: Az egyház rectorának curiája a Szent György tiszteletére épült egyház kegyuraságával együtt közös marad.²⁶⁷⁷

- 1373: egyház²⁶⁷⁸

- 1411: János plébános²⁶⁷⁹

- 1412: Darabas János plébános és a batori parochialis egyház rectora²⁶⁸⁰

²⁶⁷¹ Dl. 14020. (Arcanum CD)

²⁶⁷² Kubinyi 1971 76.

²⁶⁷³ Németh 2008 23., AO. III. 452. oklevél 202.

²⁶⁷⁴ Bónis 1997 728. regeszta, 729. regeszta 81., Dl. 96080., Dl. 96090. (Arcanum CD), AO. VI. 755. regeszta 278., AO. VI. 825. regeszta 303.

²⁶⁷⁵ Szabolcs megye I. 2004 74. regeszta 34., AO. VII. 10. regeszta 14.

²⁶⁷⁶ Németh 2008 23.

²⁶⁷⁷ Dl. 4407. (Arcanum CD), részletes magyar fordítását közli: Németh 2008 22-23.

²⁶⁷⁸ Dl. 31106. (Arcanum CD), Dl. 74677. (Arcanum CD)

²⁶⁷⁹ ZsO. III. 1276. regeszta

²⁶⁸⁰ Bónis 1997 1933. regeszta 222., ZsO. III. 2933. regeszta

- 1416: János plébános²⁶⁸¹
- 1416: bátori plébános²⁶⁸²
- 1433: in vico parvo seu platea ecclesiam parvam et rotundam in honorem sacratissimi corporis Christi constructam²⁶⁸³
- 1434: Domonkos plébános²⁶⁸⁴
- 1438: plébános²⁶⁸⁵
- 1450 körül [1424-1430]: Gergely plébános²⁶⁸⁶
- 1451: János pap és Tamás litteratus²⁶⁸⁷
- 1451 [1445-1455]: Mihály plébános és alesperes²⁶⁸⁸
- 1451: plébános²⁶⁸⁹
- 1454: Bálint plébános²⁶⁹⁰
- 1455: Bálint plébános²⁶⁹¹
- 1462: Imre plébános²⁶⁹²
- 1465: János káplán²⁶⁹³
- 1470: János plébános és alesperes²⁶⁹⁴
- 18. század: a templom az összeíráskor a 18. században a kálvinistáké volt, korábbi 9 oltáráról tudnak²⁶⁹⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

1931-ben a templom közepén folytak feltárások az újkori sírkamrák kerültek ekkor felszínre. 1962-1963-ban a műemléki helyreállítás folyt kutatás nélkül a templomban. Az 1980-as években Balázsik Tamás folytatott ásásokat a templom nyugati felében, ekkor a karzatpillérek vonalában bukkant korábbi falakra. 2008-ban a helyreállítást megelőző részleges falkutatásra került sor Simpon Zoltán vezetésével.²⁶⁹⁶

²⁶⁸¹ ZsO. V. 1599. regeszta

²⁶⁸² Bónis 1997 2039. regeszta 236., ZsO. V. 1437. regeszta

²⁶⁸³ Középkori oklevelek 2000 50. oklevél 104.

²⁶⁸⁴ Dl. 44013. (Arcanum CD)

²⁶⁸⁵ Dl. 39541. (Arcanum CD), Dl. 39545. (Arcanum CD), Fekete Nagy 1931 96. oklevél 84-85.

²⁶⁸⁶ Bónis 1997 2684. regeszta 322., Dl. 25729. (Arcanum CD) – ez alapján 1424-1430 közé teszik a keltezés időpontját

²⁶⁸⁷ Zichy IX. 210. oklevél 277.

²⁶⁸⁸ Bónis 1997 2702. regeszta 324., Dl. 39552. (Arcanum CD) – ez alapján 1445-1455 közé teszik a keltezés időpontját

²⁶⁸⁹ Dl. 64367. (Arcanum CD)

²⁶⁹⁰ Bónis 1997 2799. regeszta 337., Dl. 62314. (Arcanum CD), Dl. 62313. (Arcanum CD)

²⁶⁹¹ Dl. 62315. (Arcanum CD), Dl. 62317. (Arcanum CD), Dl. 62316. (Arcanum CD)

²⁶⁹² Bónis 1997 2652. regeszta 357.

²⁶⁹³ Dl. 38348. (Arcanum CD)

²⁶⁹⁴ Bónis 1997 3153. regeszta 389., Dl. 39606. (Arcanum CD)

²⁶⁹⁵ ACP I. 31.

²⁶⁹⁶ Simon 2009 137. 14. jegyzet, Papp 2005 69.

1. periódus: A Krisztus teste kápolna feltárása során kiderült, hogy itt eredetileg egy patkóíves szentélyzáródású rotunda állt, amelynek Árpád-kori fennállása biztos, bizonyára ez lehetett a település első plébániatemploma. Ez rongálódhatott meg az 1326. évi tűzvészben.²⁶⁹⁷

2. periódus: A jelenlegi késő gótikus templom falába foglalva a déli és a nyugati oldalon előkerült a korábbi templom falazata. Ezt a nyugati zárófalat találta meg Balázsik Tamás. Kutatója az 1930-as években feltárt I. és II. sírkamra kialakítása kapcsán felvetette, hogy ennek a korai templomnak a falait itt is felhasználták, így a templom szentélye talán egyeneszáródású lehetett (ez a 13. század második felére jellemző, de a 14. század végén is használják), de ez ásatás nélkül csak feltevés. Ez a korai templom a történeti adatok, valamint a Szent György titulus családhoz kötését figyelembe vételével nem épülhetett fel 1279 előtt, amikor a Bátori család a települést megkapta, sőt az is lehetséges, hogy Bátori Bereck fiai az ecsedi vár felépítése után, csak a 14. század 20-as 30-as éveiben emelték az 1326-ban tűzvészben megrongálódott Krisztus teste kápolna pótlására.²⁶⁹⁸

3. periódus: Az előző templom hajóját később észak felé kibővítették a nyugati fal megtartásával, kutatója szerint hosszirányba nem, csak szélességében bővült a templom. Ennek a periódusnak a keletkezésében fontos szerep jut a Krisztus teste kápolnának, amelyet 1433-ban még mint ecclesia rotundát említenek, majd ez után – a mellette álló templom átépítésekor – átalakítanak és a templomhoz kapcsolnak. Feltételezések szerint az 1480-as években épült templom ezzel a periódussal egyezhet meg.²⁶⁹⁹

4. periódus: A jelenlegi teremtemplom ekkor került kialakításra, egyidős a templom falával a jelenleg is álló sekrestye a felső szintjén lévő oratóriummal. Építési idejét – tekintetbe véve Bátori András életkorát is – az épület kutatója szerint lenne 1500 körülre kitolni. Az eddigi záródátum, az 1511. év a stallumokhoz kötődik, amelyek elhelyezéséhez, azonban ablakokat kellett – részben – felfalazni, így biztosan utólagosak és a rajtuk szereplő évszám nem mérvadó. Véleménye szerint inkább Bátori András 1517. évi esküvőjét lenne célszerű záródátumnak megadni, amikor biztosan el kellett készülnie a templomnak.²⁷⁰⁰ Az épület kialakításában többszöri tervváltoztatást

²⁶⁹⁷ Simon 2009 137., 141.

²⁶⁹⁸ Simon 2009 139., 141.

²⁶⁹⁹ Simon 2009 141-145.

²⁷⁰⁰ Simon 2009 138-153.

tart lehetségesnek Papp Szilárd az ablakkeretek profiljainak megváltozása és a torony kialakítása kapcsán.²⁷⁰¹

Leírás, méret:

A református templom egyetlen hatalmas, hálóboltozattal fedett terem, amelynek szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. Dél-nyugati sarkánál kisméretű, négyszintes négyszögű torony, észak-keleten emeletes sekrestye. A nyugati kapu a százszországi késő gótikával rokon, felette sárkányos Báthory címer. Délen kettős reneszánsz kapu, amely a 15-16. század fordulóján készült. A déli oldalon 4 háromosztatú, a szentély dél-keleti oldalán 1 csúcsíves ablak található. A nyugati kapu felett négyosztatú gótikus ablak.²⁷⁰²

A templom alapterülete 489 m².²⁷⁰³

Olaszliszka (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Zemplén, Centralitási pont: 15

Mezőváros adatai:

- 1320 szerdai hetivásár, valamint Pünkösöd vigiliáján országos vásár²⁷⁰⁴

- 1347 officialis²⁷⁰⁵

- 1461 oppidum²⁷⁰⁶

- 1466 három sokadalom (János olajbafőzése, Mária születése, Alexandriai Szent Katalin)²⁷⁰⁷

- 8 külföldi egyetemre járók²⁷⁰⁸

- tizedkörzet központja²⁷⁰⁹

- 7 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen átvetető főút mellett egy kisebb kiemelkedésen kerítőfallyal övezett szabadon álló templom.

²⁷⁰¹ Papp 2005 69-70.

²⁷⁰² Entz-Szalontai 1969 39., 42., Entz 1993 5-7.

²⁷⁰³ Gróh 1893 414.

²⁷⁰⁴ AO. V. 785. regeszta 302.

²⁷⁰⁵ AO. XXXI. 477. oklevél 265., 514. oklevél 282.

²⁷⁰⁶ Csánki I. 1890 337.

²⁷⁰⁷ Státný Oblastný Archiv v Levoci Szepesi prépostsági levéltár (471a) 2-11-825 – az adatra Kubinyi András hívta fel a figyelmem

²⁷⁰⁸ Kubinyi 1971 76.

²⁷⁰⁹ Estei Hippolit 1992 73., 159., 229., 297.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332-1335, tizedfizető: Péter pap²⁷¹⁰
- 1449: Crutai Mátyás liszikai presbiter²⁷¹¹
- 1472: a település iskoláját említik²⁷¹²
- 1486: Lyzka-i Szűz Mária egyház építése²⁷¹³
- 1489: Bresadi Tamás magister, most liszikai plébános²⁷¹⁴
- 1493: Dénes liszikai káplán²⁷¹⁵
- 1516: Albert liszikai lelkész²⁷¹⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom építését a 14. századra teszik.²⁷¹⁷ 1578-ban a tornyot lerombolták. 1632-34-ben felújították és 1733-ban mind a tetőt, mind a tornyot kijavították.²⁷¹⁸ A 18. században keleti irányba megtoldották és beboltozták. A templom hajójának mai barokk formája az 1770-ben végzett bővítés és átépítés eredménye; a kívülről 8/3 záródású, belülről félköríves szentély barokk kialakítású; a sekrestye ajtajának kökerete 17. századi – késő reneszánsz²⁷¹⁹

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó nyújtott, belül íves szentélyű templom. Nyugati homlokzata előtt körülfutó erkéllyel ellátott torony.²⁷²⁰ Az erőteljes főhomlokzat előtt álló torony sarkain gótikus armírozás. A torony a körbefutó erkély konzoljainak magasságáig gótikus, ugyancsak gótikus a toronyalja pálcatagos, csúcsíves bejárati szabad nyílása. A bejárat fölött késő reneszánsz feliratos táblák láthatóak, középen Daniel Stenczel eperjesi mester 1634-es évszámmal datált körzós-címeres emléktáblája, jobbról pedig a torony állítólagos alapjaitól való építése 1632. évi kezdésének emléktáblája. Csaknem teljes egészében gótikus a hajó, amelynek déli oldalán elfalazott bejárat az előzőhöz hasonlóan tagolt, csúcsíves, körtetagos

²⁷¹⁰ Valter 1969/a 123., Mon.Vat. I/1. 249., 324., 340., 345., 361.

²⁷¹¹ Df. 264497. (Arcanum CD)

²⁷¹² Békefi 1910 358.

²⁷¹³ Bónis 1997 3531. regeszta 462.

²⁷¹⁴ Dl. 26721. (Arcanum CD)

²⁷¹⁵ Df. 270750. (Arcanum CD)

²⁷¹⁶ Df. 217518. (Arcanum CD)

²⁷¹⁷ Valter 1969/a 123.

²⁷¹⁸ KÖH Tervtár 26788

²⁷¹⁹ Sárospatak és környéke 24-25.

²⁷²⁰ Genthon 1961 224.

kereteléssel. Szintén befalazva a vakolat alatt rejtőznek a nagyméretű, csücsíves ablakok, amelyek helyett barokk nyílásokat vágtak.²⁷²¹

A hajó alapterülete 186 m².

Ozora (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 20

Mezőváros adatai:

- 1398, 1406, 1438, 1523: oppidum (3p)²⁷²²
- 1399: Zsigmond király szerdai hetivásárt engedélyez (1p)²⁷²³
- 1399: Zsigmond király Ozorai Firenzei Scolari Piponak pallosjogot ad.²⁷²⁴
- 1405: Zsigmond király Ozorai Pipo temesi- és sokamaraispán részére átírja Ozorán hetivásárt engedélyező 1399 nov. 5. oklevelét.²⁷²⁵
- 1417: ozorai kerület (2p)²⁷²⁶
- 1418: obszerváns ferences kolostor építésére kér Ozorai Pipo engedélyt a pápától, amit meg is kap (2p)²⁷²⁷
- 1426: hospites de Ozora²⁷²⁸
- 1426: évi és heti vásárok (sokadalom2p)²⁷²⁹
- 1447: Hedrehwara-i Lőrinc nádor megerősíti Ozora nevű városának Ozora-i Pipo és felesége: Borbála asszony által engedélyezett kiváltságokat.²⁷³⁰
- vár és város uradalmi központ (6-13 falu és 2 város) (1p)²⁷³¹
- 15. század – főrezidencia (3p)²⁷³²
- 15 központi hely (6p)

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332 I.: nem fizet, 1333 I.: nem fizet, 1333 II.: nem fizet, 1334 I-II.: [nincs összeg] 1335 II.: nem fizet²⁷³³

²⁷²¹ Sárospatak és környéke 24-25.

²⁷²² Fenyvesi 2000 391. regeszta 189., 459. regeszta 219., 642. regeszta 294-295., 1096. regeszta 477., 1434, 1437, 1443, 1447, 1472, 1500-1506: Csánki III. 1897 410.

²⁷²³ ZsO. I. 6112. regeszta 680., Fenyvesi 2000 419. regeszta 203.

²⁷²⁴ ZsO. I. 6113. regeszta

²⁷²⁵ ZsO. II/1. 4324. regeszta

²⁷²⁶ ZsO. VI. 1031. regeszta 299-302.

²⁷²⁷ ZsO. VI. 1960. regeszta, Lukcsics I. 95. regeszta 65., Romhányi 2000 48-49.

²⁷²⁸ Dl. 87989. (Arcanum CD)

²⁷²⁹ Évszázadokon át I. 69.

²⁷³⁰ Dl. 88212. (Arcanum CD)

²⁷³¹ Csánki III. 1897 398.

²⁷³² Papp 2000 70.

²⁷³³ Timár 1999 306.

- 1400: Szent Margit szűz és mártír parochialis egyház²⁷³⁴
- 1406: Bálint plébános²⁷³⁵
- 1418: parochialis egyház²⁷³⁶
- 1418: egyház és tizedei²⁷³⁷
- 1418: Szent Margit parochialis egyház búcsúengedélye²⁷³⁸
- 1418: Szent Margit egyház parochusa²⁷³⁹
- 1420: Kevrsheg-i János fia Balázs az ozorai parochialis egyház rectora²⁷⁴⁰
- 1420: búcsúengedély az ozorai Szent Anna kápolnának²⁷⁴¹
- 1424: Szent Margit templom és plébánosa²⁷⁴²
- 1424: Henrik pécsi püspök káptalanja hozzájárulásával átengedi Ozorai Piponak ozorai, bozási és debreutei tizedeit, az pedig egy budai Szent György utcai kőházat ad az ozorai Sz. Margit egyház mindenkori plébánosának.²⁷⁴³
- 1425: Szent Margit parochialis egyház²⁷⁴⁴
- 1428: Éliás [Illés] plébános²⁷⁴⁵
- 1434: Dalmadi Lőrinc fia Benedek, az ozorai Szent Margit parochialis egyház rectora²⁷⁴⁶
- 1438 Henrik Pécsi püspök Ozora-i Pipo özvegye: Borbála asszony Ozora várában álló, Fülöp és Borbála szentek oltalmát élvező kápolnája részére az év felsorolt ünnepeire 40 napos búcsút engedélyez.²⁷⁴⁷
- 1472 Szent Margit parochialis egyház²⁷⁴⁸
- 1473 Bálint plébános, (al)esperes²⁷⁴⁹
- 1518 esperes és plébános²⁷⁵⁰
- 1529 István mester plébános és alesperes²⁷⁵¹

²⁷³⁴ K. Németh 2003/a 148., MonVat I/4. 238., ZsO. II/1. 576. regeszta

²⁷³⁵ K. Németh 2006 136.

²⁷³⁶ Lukcsics I. 75. regeszta 62.

²⁷³⁷ ZsO. VI. 1856 regeszta

²⁷³⁸ Lukcsics I. 79. regeszta 63., ZsO. VI. 1859. regeszta

²⁷³⁹ K. Németh 2003/a 148., Lukcsics I. 95. regeszta 65.

²⁷⁴⁰ Lukcsics I. 277. regeszta 95., ZsO. VII. 1634. regeszta, MREV III. 1902 19. oklevél 26.

²⁷⁴¹ Lukcsics I. 284. regeszta 96., ZsO. VII. 1698. regeszta, Lukcsics I. 299. regeszta 98., ZsO. VII. 1824. regeszta

²⁷⁴² Fenyvesi 2000 590. regeszta 273-274.

²⁷⁴³ Dl. 87983. (Arcanum CD), 1425-ben Zsigmond megerősíti

²⁷⁴⁴ Lukcsics I. 774. regeszta 165. ld. Dl. 87983.

²⁷⁴⁵ Fenyvesi 2000 609. regeszta 281., Dl. 88000. (Arcanum CD)

²⁷⁴⁶ Lukcsics II. 337. regeszta 124.

²⁷⁴⁷ Dl. 88142. (Arcanum CD)

²⁷⁴⁸ K. Németh 2003/a 148., Dl. 88529., Dl. 88530. (Arcanum CD)

²⁷⁴⁹ Héderváry I. 292. oklevél 388., Dl. 91004. (Arcanum CD)

²⁷⁵⁰ Dl. 94336. (Arcanum CD)

- 1531: Szent András apostol oltárigazgatóság²⁷⁵²
- 1531: Szent Margit parochialis egyház²⁷⁵³
- 1537: A János és Ferdinánd királyok közti fegyverszünet idején Török Bálint megostromolta az ozorai várat.. Az ostrom azzal kezdődött, hogy a vár oldalához épített Szent Margit vértanúról elnevezett egyházat felgyújtotta és porrá égette.²⁷⁵⁴
- 1543 Szent Margit vértanú egyháza²⁷⁵⁵
- 1690 Urbarium et conscriptio: a templom elpusztult²⁷⁵⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

Az ozorai várkastély feltárása idején egy kutatóárokban előkerült a középkori ozorai plébániatemplom körítőfalának részlete. A várásatáson másodlagos felhasználásból napvilágra jött nagyszámú, feldolgozatlan gótikus kötödredék között a plébániatemplom kövei is megtalálhatók. Szintén a várásatáson bukkant elő egy a 12. század második felére keltezhető, Rajna-Maas vidéki háromlábú bronz keresztaltár, amely vagy a várkapólnát vagy a plébániatemplomot ékesíthette.²⁷⁵⁷

2002 őszén gázvezeték-fektetés során a templomtól keletre négy helyen is kőből készült középkori alapfalak kerültek napvilágra. Ezek feltehetően a középkori templom poligonális záródású szentélyének és támpilléreinek alapfalaiként azonosíthatóak, e három értékelhető falszakasz alapján úgy tűnik, hogy a mai templom a középkori épülethez képest kissé északnyugatra állt. A negyedik szakasz törmelékretégeiben előkerült 1635-ös III. Ferdinánd ezüstdenár talán a középkori templom használatának végét jelzi. A templommal kapcsolatba hozható a belső várudvar barokk feltöltésében előkerült, 15-16. századnak meghatározott harangtöredék²⁷⁵⁸

Ónod (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1350: a település birtokosa Cudar Péter I. Lajos király apródjaként pallosjogot kapott²⁷⁵⁹
- 1413: oppidum²⁷⁶⁰

²⁷⁵¹ Héderváry II. 18. oklevél 19.

²⁷⁵² K. Németh 2003/a 145., Héderváry II. 32. oklevél 45.

²⁷⁵³ K. Németh 2003/a 148., Héderváry II. 32. oklevél 42.

²⁷⁵⁴ K. Németh 2006 136.

²⁷⁵⁵ Évszázadokon át I. 114-115.

²⁷⁵⁶ Hegedüs 1979 57.

²⁷⁵⁷ K. Németh 2006 137.

²⁷⁵⁸ Ódor-K. Németh 2004 218.

²⁷⁵⁹ Tomka 2000 162., AO. V. 257. regeszta 417-418.

- 1430-as évek: a Cudarok főrezidenciája²⁷⁶¹

Templom:

Elhelyezkedés:

A középkori templom helye nem ismert. Feltételezés, hogy a késő középkori templom a mai református templom alapja.²⁷⁶²

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 5, 1334 I: 2, 1334 II: 5, 1335 I: 2, 1335 II: 2 garas²⁷⁶³

- 1363: Cudar Péter és fiverei Ónodon – amely egyházhatóságilag az esztergomi egyházmegyéhez tartozott – újjáépítették a Mindenszentek tiszteletére emelt plébániatemplomot, amely 1363-ban a pápától búcsúkat kapott és ekkor még az építkezés nem volt befejezve – a búcsúengedélyt maga a király, Nagy Lajos kérte.²⁷⁶⁴

- 1416: A vár megosztásakor az ónodi parochialis egyházzal van szó, amelyet a vár körbe vesz.²⁷⁶⁵

- 1427 Wyquar-i András fia Jakab az Olvod-i Mindenszentek parochialis egyház plébánosa²⁷⁶⁶

- 1439: Jakab Olnod-i plébános²⁷⁶⁷

- Szűz Mária plébánia²⁷⁶⁸

- 18. század: Fatemplom állt a településen.²⁷⁶⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

A vár területén előkerült temetőrészletből egy S-végű hajkarika került elő, a egy aránylag nagyméretű típus, amely széles időszámba keltezhető, de a 13. században különösen kedvelték. Előkerültek a várat megelőző falmaradványok, amelyeket az írott forrásokból ismert templom északi falával is azonosíthatottak.²⁷⁷⁰ A legutóbbi összefoglalás ennek ellentmondani látszik, hiszen ebben az esetben a temető sírjai a templomon belülre esnének, valószínűbbnek tartja azt, hogy a Cudarok legkorábbi lakóhelye volt.²⁷⁷¹

²⁷⁶⁰ ZsO. IV. 529. regeszta

²⁷⁶¹ Tomka 2000 176-177.

²⁷⁶² Keményffy 1966 28.

²⁷⁶³ Györfly I. 749.

²⁷⁶⁴ Bossányi II. 1918 153.

²⁷⁶⁵ ZsO. V. 2388. regeszta

²⁷⁶⁶ Lukcsics I. 933. regeszta 192., Bónis 1997 2276. regeszta 269.

²⁷⁶⁷ Bándi 1985 Lád 64. regeszta 635., Bónis 1997 2514. regeszta 301., DI. 13429. (Arcanum CD)

²⁷⁶⁸ Engel: Birtok CD

²⁷⁶⁹ ACP II. 304.

²⁷⁷⁰ RF. 1987 92., RF. 1988 81., RF. 1989 66.

²⁷⁷¹ Tomka 2000 158., 160-161., 167.

Páka (Zala megye), középkori megye: Zala, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- castellum: 1405-1424 között idősebb Szécsényi László emeltette, első említése 1431-ből való, 1440-ben Cillei Ulrik foglalta el²⁷⁷²
- 1405: Paka opidum²⁷⁷³
- 1422: vásárnapi hetivásár²⁷⁷⁴
- 1464: Fülöp és Jakab napja körüli vásár [országos]²⁷⁷⁵
- 1502: szerdai hetivásár²⁷⁷⁶

Templom:

Elhelyezkedés:

A település északkeleti szélén, egy kisebb magaslaton, szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1121: két Páka nevű birtok létezett, egy kisebb és egy nagyobb – utóbbin állt a Szent György templom²⁷⁷⁷
- 1323: pákai Szent Márk fakápolna²⁷⁷⁸
- 1325 Szent Márk tiszteletére felszentelt fakápolna említése²⁷⁷⁹
- 1501: az egyházlátogatás során Péter plébános és két káplán említése²⁷⁸⁰
- 1512: Péter plébános²⁷⁸¹
- 1513: Péter plébános²⁷⁸²
- 1518: Péter plébános²⁷⁸³

Építéstörténet, kutatástörténet:

1979-ben a templomban szintstyűlyesztést terveztek – ami végül nem valósult meg – ezért kisebb szondázás folyt a templomban.

Ennek során kiderült, hogy a déli fal alapozásának szerkezete 15. századi kivitelezésre utal, illetve a déli kaputól 277 cm-re a bővítés és a korábbi fal csatlakozása volt

²⁷⁷² Koppány 1999 192.

²⁷⁷³ ZsO. II/1. 4032. regeszta

²⁷⁷⁴ ZsO. IX. 411. regeszta 136.

²⁷⁷⁵ Molnár-Vándor 1983 101.

²⁷⁷⁶ Molnár-Vándor 1983 101.

²⁷⁷⁷ Molnár-Vándor 1983 99., Valter 1985 206.

²⁷⁷⁸ Fejér CD VIII/2. 210. oklevél 461.

²⁷⁷⁹ Valter 2004 47.

²⁷⁸⁰ Molnár-Vándor 1983 101.

²⁷⁸¹ Molnár-Vándor 1983 101.

²⁷⁸² Df. 252129. (Arcanum CD)

²⁷⁸³ Df. 252134. (Arcanum CD)

megfigyelhető. A szentély a nyolcszög három oldalával záródik, amely a gótikában és a barokkban is jellemző²⁷⁸⁴

A középkori templom legkésőbb a török időkben elpusztult, 1698-ban csak alapjait említik, 1720-ban már az új templomról szólnak a források, amelyiket a régi romokból emeltek Szent Péter és Pál tiszteletére.²⁷⁸⁵

Leírás, méret:

Egyhajós, poligonális szentélyzáródású templom, nyugati homlokzata előtt toronnyal.

A hajó alapterülete 132,48 m².

Paks (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 18

Mezőváros adatai:

- 15. század első fele civitas Pakws, 1468 forum comprovinciale in Paks²⁷⁸⁶
- 1408 szerdai hetipiac²⁷⁸⁷
- 1458 vármegyei gyűlés (1p)²⁷⁸⁸
- 1460 körül alapította a Paksy család ferences kolostorát, amely 1526-ban elpusztult (2p)²⁷⁸⁹
- 1504 Paks mezőváros²⁷⁹⁰
- 1529 Paks mezőváros²⁷⁹¹
- 5 országos vásár, hetipiacok, révátkelő – vám (vásárok összesen 5p)²⁷⁹²
- középbirtok uradalmi központja (1p)²⁷⁹³
- 20 központi hely (6p)

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: 23 báni denár, 1333 II.: nem fizet, 1334 I.: nem fizet, 1334 II.: [nincs összeg], 1335 II.: 24 báni denár, tizedfizető papok:Lőrinc, András²⁷⁹⁴
- 1429 Pakos-i János fia Miklós pap, a paksi Szent Kereszt parochialis egyház portionarius²⁷⁹⁵

²⁷⁸⁴ Molnár 1990 8., Molnár-Vándor 1983 101.

²⁷⁸⁵ Németh 1979 91-92.

²⁷⁸⁶ Csánki III. 1897 410.

²⁷⁸⁷ Fenyvesi 2000 253. regeszta 129.

²⁷⁸⁸ Paks 1975 22.

²⁷⁸⁹ Romhányi 2000 49.

²⁷⁹⁰ Fenyvesi 2000 989. regeszta 434.

²⁷⁹¹ Szakály 1992 93.

²⁷⁹² Német 1989 9.

²⁷⁹³ Csánki III. 1897 400.

²⁷⁹⁴ Timár 1999 292., Brüstle IV. 1880 106.

- 1433 Mindenszentek parochialis egyház²⁷⁹⁶
- 15. század első fele Eccl. S. Crucis de Pakws²⁷⁹⁷
- 1572 török dzsámi és két keresztény temploma van²⁷⁹⁸
- 1591 Egy jelentékeny karaván-szerája és két keresztény temploma van, a templomok egyike a mezővároson kívül hegyen áll, a másik, mely nagyobb, magában a mezővárosban van.²⁷⁹⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

- 1. templom – Templomdomb: A római katolikus templom szentélye és nyugati hajófala mellett 1995-ben Várady Zoltán által folytatott ásátás nem támasztotta alá azt a feltevést, hogy a templom bizonyosan középkori eredetű lenne, az előkerült leletanyag 16-17. századnál nem korábbi.²⁸⁰⁰ K. Németh András szerint ennek ellenére is templom közvetlen környékén, esetleg pontosan alatta kereshető a város középkori plébániatemploma.²⁸⁰¹ A korábban itt álló, 1722-ben készült templomot az 1901-ben lebontották, de a források szerint szentélye még ennél is korábbi volt. Az új templom építéskor több kriptára bukkantak a régi alatt.²⁸⁰² Az 1721-es vizitáció szerint kváderkövekből és téglákból épült, szentélyének csak boltozata hiányzott, az északi hajófal 13. [kb. 24,3 m] a déli 6 lépés [kb. 11,2 m] szélességben hiányzott, nagyméretű „gót” ablakait jórészt befalazták, Egyed Antal 1829-es leírása szerint a templom helyén sánc, közelében kőből épült kút, a hegyen pedig épületek alapjai voltak, a domb más részein az 1840-es években kerültek elő temetkezések.²⁸⁰³
- 2. templom: 1954-1955-ben a Rókus utca 3. mögötti partrészen, a sánchegy alatt vörösmárvány sírkőtöredék, téglák, csontok kerültek elő, amelyek alapján 15. századi temetőt lokalizáltak a területre.²⁸⁰⁴ 1996-ban a Rókus utca 4. sz. mögött a löszfal felett lépcsőépítés során kőalapozást találtak és csontvázakat bolygattak meg. A leletmentés alapján a temetőrészlet a 15. század végére, a 16. századra keletkezett Várady Zoltán és V. Péterfi Zsuzsanna.²⁸⁰⁵

²⁷⁹⁵ Lukcsics I. 1157. regeszta 223.

²⁷⁹⁶ Lukcsics II. 212. regeszta 90-91., 267. regeszta 109.

²⁷⁹⁷ Csánki III. 1897 410.

²⁷⁹⁸ Német 1989 11.

²⁷⁹⁹ Emlékkönyv 1901 7.

²⁸⁰⁰ RF. 1995 112-113.

²⁸⁰¹ K. Németh 2006 145.

²⁸⁰² Emlékkönyv 1901 9., 22.

²⁸⁰³ K. Németh 2003/b 17-20.

²⁸⁰⁴ ArchÉrt 1957 88.

²⁸⁰⁵ K. Németh 2003/b 17-20.

Pásztó (Nógrád megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 17

Mezőváros adatai:

- Pásztói család birtokközpontja²⁸⁰⁶
- 1134 előtt létesült Szent Miklós tiszteletére szentelt templommal bencés monostora, alapítója talán a Rátót nem volt, hiteleshelyi tevékenységet is folytatott, 1191-ben ciszterci lett²⁸⁰⁷
- 1331: iudie et iuratis de villa Paztoh²⁸⁰⁸
- 1345: hetivásár²⁸⁰⁹
- 1407: Pásztó mezőváros, bíró és esküdtek²⁸¹⁰
- 1461: Paztoh mezővárosban a Szent György napi censust a panaszosok jobbágyságot maguknak szedték be²⁸¹¹
- 1475: aratási vásár²⁸¹²
- 1500-1508 tizedkörzet központja²⁸¹³
- ispotály²⁸¹⁴
- 6 külföldi egyetemre járó²⁸¹⁵
- 7-8 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A középkori település szélén, egy dombon állt, ma a település központjában szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék – Szent Lőrinc egyház: 1332: ismeretlen összeg, 1333 I-II: 50 garas, 1334 I: 70 garas, 1334 II: nincs összeg, 1335 I: 21 garas, tizedfizető papok: Domonkos és Lajos²⁸¹⁶
- 1372: egyházak kegyurasága²⁸¹⁷
- 1395: Miklós plébános²⁸¹⁸

²⁸⁰⁶ Kubinyi 2000/a 80.

²⁸⁰⁷ Romhányi 2000 50.

²⁸⁰⁸ AOkm. II. 456. oklevél 532., AO. XV. 186. oklevél 106.

²⁸⁰⁹ AO. XXXI. 171. oklevél 115.

²⁸¹⁰ Bónis 1997 1845. regeszta, ZsO. II/2. 5450. regeszta

²⁸¹¹ Dl. 90036. (Arcanum CD), Dl. 90054. (Arcanum CD)

²⁸¹² Dl. 17737. (Arcanum CD)

²⁸¹³ Estei Hippolit 1992 12., 129., 170., 237., 304., 337., 340.

²⁸¹⁴ Majorossy-Szende 2008 451.

²⁸¹⁵ Kubinyi 2000/a 80.

²⁸¹⁶ Györfői III. 58., 122.

²⁸¹⁷ Dl. 89424. (Arcanum CD)

- 1417 Pásztó fürdőjének említése²⁸¹⁹
- 1444: ispotálytemplom kőből temetővel, de torony nélkül²⁸²⁰
- 1459: István plébános, György és Pál káplán, Bertalan altarista²⁸²¹
- 1467: István plébános háza²⁸²²
- 1487: Bálint plébános, Lukács pap ispotálymeste, Imre pap pásztói káplán és Péter pap, a Szent László kápolna igazgatója, plébános háza és templom említése²⁸²³
- 1489: Pazthoh helység káplánja²⁸²⁴
- 1503 Szentlélek ispotálynak Dánffy András 300 forintot hagyott végrendeletileg²⁸²⁵
- 1509: András deák acolithust, Pazthoh-i scholasticus-t [tanító] a Pazthoh-i plébánia temetője mellett elfogták²⁸²⁶
- 1516: pásztói egyház²⁸²⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

1957-59-ben rendbehozták kívülről, 1967-ben pedig a belső felújítás folyt, ekkor került felszínre a korai gótikus sokszögzáródású szentély falai a mai barokk szentélyben.²⁸²⁸

1. periódus: A 12. század végén - 13. század elején egy kisméretű kápolna állhatott a mai templom dél-nyugati sarkában. Nyomát a déli hajófalban megmaradt románkori ablak és a torony déli támpillére őrzi.

2. periódus: A 13. század második-felében végén ezt a kápolnát megnagyobbították, ekkor épült a nyugati oldalon a torony. Ugyanekkor készült a torony nyugati félköríves bejárata, a bordázott keresztboltozatos toronyalja, a déli hajófal és a déli hajófalban látszó nagyméretű félköríves ablak. Építését a Rátót nemzetséghez köthetjük.²⁸²⁹

3. periódus: Az 1400-as évek elején tovább bővítik, a hajót észak felé szélesítették, keleten poligonális szentély épült, melynek keleti zárófala a mai szembemésző oltár alatt van. Ekkor készült a déli oldalra a nyitott előcsarnok, amelyből a gótikus, kétszakaszos keresztboltozatú déli kápolna sugárboltozású apszissal, mérműves ablakokkal és gótikus ülőfülkével, amin az eredeti festést is megtalálták nyomokban.

²⁸¹⁸ Fejér CD X/3. 176.

²⁸¹⁹ Kubinyi 1999/c 251.

²⁸²⁰ Adatok 1887 228., Kubinyi 1999/c 250.

²⁸²¹ Békefi 1898 169. 8.j.

²⁸²² Dl. 16479. (Arcanum CD)

²⁸²³ Kubinyi 1999/c 249.

²⁸²⁴ Dl. 38799. (Arcanum CD)

²⁸²⁵ Kubinyi 1999/c 250.

²⁸²⁶ Bónis 1997 4054. regeszta 552., Dl. 90296. (Arcanum CD)

²⁸²⁷ Bónis 1997 4189. regeszta 582.

²⁸²⁸ Valtér 1969/b 227-228.

²⁸²⁹ Valtér 1987 277.

1421-ben renoválták és kimeszelték, ahogy erről Benke Gábor feliratos köve tanúskodik a gótikus kápolnában.²⁸³⁰

4. periódus: A 15. század végén még egy átépítés volt, ennek nyomát a késő gótikus ajtók mutatják. 5. periódus: 1723-ban készült a torony felsőszintje, majd 1734-ben épült meg a templom új szentélye és 1763-67 között átépítették a templomot, új tornyot kapott, ekkor készült a barokk belső és a barokk boltozat is.²⁸³¹

Leírás, méret:

Egyhajós templom, a homlokzat elé ugró 2 emeletes toronnyal, a hajó déli oldalához csatlakozó gótikus kápolnával, északi oldalán sekrestyével, valamint négy boltszakaszos, lekerekített egyeneszáródású szentéllyel.

A hajó alapterülete 319 m².

Patapoklosi (Baranya megye), középkori név: Pata, középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- castellum: valószínűleg a 15. század elején Alsáni János királyi főpohárnokmester építtette, uradalmi székhely, 1431-ben említik először, ekkor körülárkolt, fából épített falakkal körbevésett fatornyos építmény volt; 1438-ban a Marcaliaké lett, 1455-56-ban zálogba adták Antimus Jánosnak, aki továbbadta a Rozgonyiaknak, a zálogátadás révén több család kiváltotta, majd újra elzálogosította (Garaiak, Marcaliak, keményfalvi Törökök, Rozgonyiak)²⁸³²

- 1353: Pata-i bíró²⁸³³

- 1431 hetivásár²⁸³⁴

- 1448: Patha nevű város²⁸³⁵

- 1455: Patha oppidum²⁸³⁶

- 1510: Lad-i Ferenc officialis in Patha²⁸³⁷

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333: 50 kis denár, tizedfizető pap: Barnabás²⁸³⁸

²⁸³⁰ Valter 1987 278.

²⁸³¹ Valter 1969/b 227-228.

²⁸³² Koppány 1999 194-195., Marcali 1995 90.

²⁸³³ Dl. 89315. (Arcanum CD), Dl. 89314. (Arcanum CD), SMM 29/1998 236. oklevél 8-9.

²⁸³⁴ Kubinyi 1989 330., Engel: Birtok CD

²⁸³⁵ Dl. 14168. (Arcanum CD)

²⁸³⁶ Teleki II. 61. oklevél 84. a jegyzetben szerepel, Dl. 24542 (Arcanum CD)

²⁸³⁷ Dl. 25533. (Arcanum CD)

- 1429 Brictius fia Tamás, a patai Szent András parochialis egyház portionarius²⁸³⁹
- 1448: az egyházak kegyurasága²⁸⁴⁰
- 1455: Szent András - egyház²⁸⁴¹
- 1455 Szent András apostol egyház²⁸⁴²

Patak (Nógrád megye), középkori megye: Nógrád, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1350: „...populi et hospites de Pathak ...magistri Kounya, comitis Neugradiensis...”²⁸⁴³
- 1405: szombati hetivásár²⁸⁴⁴
- 1434 oppidum²⁸⁴⁵
- uradalmi központ²⁸⁴⁶
- 4 központi hely

Pécsvárad (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 17

Mezőváros adatai:

- 1015-ben alapították a bencés monostort, amely a 13. század közepétől hiteles hely volt (3p)²⁸⁴⁷
- 1015 szerdai hetivásár az Alszege²⁸⁴⁸
- 1220 körül vasárnapi hetivásár a Szent Péter egyház mellett²⁸⁴⁹
- 1258 hétfői hetivásár az újpécsi részen (vásárokért összesen: 3p)²⁸⁵⁰
- 1258/1259 „villium et cives de Novo Pech in Varadino”²⁸⁵¹
- 1333, 1348, 1350, 1391, 1400, 1408, 1413, 1439 civitas²⁸⁵²
- 1439, 15-16. század fordulója oppidum (4p)²⁸⁵³

²⁸³⁸ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

²⁸³⁹ Lukcsics I. 1258. regeszta 236.

²⁸⁴⁰ DL. 14168. (Arcanum CD)

²⁸⁴¹ DL. 14915. (Arcanum CD)

²⁸⁴² Marcali 1995 74.

²⁸⁴³ Mon. Strig. IV. 5. oklevél 39-40.

²⁸⁴⁴ ZsO. II/1. 4267. regeszta

²⁸⁴⁵ Csánki I. 1890 93.

²⁸⁴⁶ Csánki I. 1890 87.

²⁸⁴⁷ Romhányi 2000 51.

²⁸⁴⁸ Györffy I. 364-366.

²⁸⁴⁹ Györffy I. 364-366.

²⁸⁵⁰ Györffy I. 364-366.

²⁸⁵¹ Györffy I. 364-366., Mon. Strig. I. 595. oklevél 453.

²⁸⁵² Civitas: Gállos-Gállos 2001 140., ZsO. IV. 319. regeszta 109-110., Zichy VI. 3. oklevél 2., Zichy XII. 61. oklevél 75. oppidum: Gállos-Gállos 2001 140.

- vár és uradalmi központ (20-22 helység) (1p)²⁸⁵⁴

- 12 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A Szent Péter templom a hegyfok legmagasabb kiszögellésén, a Felváros piacának déli részén állt, 1733-ban romjai itt még láthatóak voltak, körülötte temető volt.²⁸⁵⁵

A Mindenszentek templom a középkori Felváros piacán, a mai Kossuth téren áll.²⁸⁵⁶

Történeti adatok:

- 1220 körül Szent Péter egyház melletti vásár²⁸⁵⁷

- 1320 Benedek a Mindenszentek egyház papja²⁸⁵⁸

- 1327 Balázs a Szent Péter egyház papja²⁸⁵⁹

- pápai tizedjegyzék – Szent Péter: 1332: [nincs összeg], 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: 40 báni denár, 1334 I.: 30 báni denár, 1334 II.: [nincs összeg], 1335 II.: –; Mindenszentek: 1332: [nincs összeg], 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: 40+40 báni denár, 1334 I.: 45 báni denár, 1334 II.: [nincs összeg], 1335 II.: 40 báni denár²⁸⁶⁰

- 1344: a Szent Péter apostol egyházzal szemközti telek említése²⁸⁶¹

- 1413 Szent Péter apostol egyház és a Mindenszentek egyház György plébánosa²⁸⁶²

- 1415 Ruffus Balázs Pochwaradia-i Szent Péter egyház rectora²⁸⁶³

- 1428 a Mindenszentek parochialis egyház Szűz Mária kápolnája búcsút kap²⁸⁶⁴

- 1460: Oszvát a pécsváradai egyház plébánosa²⁸⁶⁵

- 1463: Osvát a pécsváradai Mindenszentek egyház plébánosa²⁸⁶⁶

- 1733-ban a Szent Péter templomot kicsi és szűk templomként említik, 1757-67 között köveit bizonyára beépítették a ma is álló Nagyboldogasszony templom falaiba²⁸⁶⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

1. periódus: valamikor a 11. században épült, talán körapszisos szentélyű lehetett.

²⁸⁵³ Gállos-Gállos 2001 140.

²⁸⁵⁴ Csánki II. 1894 453.

²⁸⁵⁵ Gállos-Gállos 1988 52.

²⁸⁵⁶ Műemlékjegyzék 1976 153., Gállos-Gállos 1988 51.

²⁸⁵⁷ Györfly I. 364-366.

²⁸⁵⁸ Zichy I. 202. oklevél 175-176.

²⁸⁵⁹ Zichy I. 320. oklevél 300., Zichy I. 322. oklevél 301.

²⁸⁶⁰ Györfly I. 266., 363-364.

²⁸⁶¹ AOkm. IV. 242. oklevél 410.

²⁸⁶² ZsO. IV. 319. regeszta 109-110.

²⁸⁶³ ZsO. V. 43. regeszta 68.

²⁸⁶⁴ Lukcsics I. 994. regeszta 202.

²⁸⁶⁵ Dl. 65531. (Arcanum CD), Df. 237597. (Arcanum CD)

²⁸⁶⁶ Dl. 65531. (Arcanum CD)

²⁸⁶⁷ Gállos-Gállos 2001 137.

2. periódus: a 12-13. század – Nyugati irányba bővítik az épületet, az északi saroktól a tornyon még kb. 1 méterrel délre továbbnyúló szakasz tört kőből épült. A hajó keleti falának a szentélytől délre eső része is ebből az időszakból származik, északi fala 13. század végi törtkő, de lehetséges, hogy a szentély felőli szakasza még korábbi és magában foglalja az itt állt első templom északi falának maradványát.

3. periódus: 14-15. század – Ekkor épült déli hajófal, a hajó keleti falának egy részét ekkor újíthatták meg (kisebb falvastagság), talán kéthajós belső tere volt. A toronytól délre rézsűvel képzett és csücsívben záródó egyszerű gótikus ablak a 14-15. század fordulójáról, a toronytól északra már fent az oromfalban elfalazott 14. századi gótikus mérműves ablak (14. század első fele).

4. periódus: 18-19. századból több visitatio-s adat – javítások: a déli hajófal részbeni átépítése új nyíláskeretekkel, valamint 1815 után épült a templomba szinte teljes mélységével behúzott torony.²⁸⁶⁸

Leírás, méret:

A Mindenszentek templom jelenlegi formájában egy hajós, keletelt épület, amelynek szentélye szabálytalan négyszög alaprajzú, a szentély a 13. század végén épülhetett, jelenleg dongaboltozat fedí és északi falában utólagos, 19. századi ablak.

A hajó alapterülete: 107,5 m²

Pellérd (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1305 keltezési hely – Baranya megye gyűléshelye (1p)²⁸⁶⁹

- 1554 Pellérd város – török defterben (2p)²⁸⁷⁰

- 11 központi hely (6p)

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 45 báni denár, 1333 I.: 30 báni denár, 1333 II.: 15 báni denár, 1334 I.: [nincs összeg], 1334 II.: 35 báni denár, 1335 II.: 35 báni denár, tizedfizető papjai: 1332, 1333 I. Gallus, 1333 II., 1334, 1335 Paulus²⁸⁷¹

- 1542 a dikális összeírás szerint egyházas hely plébánossal és két oltárigazgatóval²⁸⁷²

²⁸⁶⁸ KÖH Tervtár 20178

²⁸⁶⁹ Györfly I. 367.

²⁸⁷⁰ Káldy-Nagy 1960 15. szám 16.

²⁸⁷¹ Györfly I. 266., 367., Brüstle IV. 1880 186.

²⁸⁷² Horváth-Timár 1972 116.

- a településről közelebről meg nem határozható helyen egy öntött bronz templomi füstölő került elő, amely 15. századi német munka²⁸⁷³

Pétervására (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1419: Salgo-i Miklós Peteruasara-i officialisa: Zelchen-i Zsigmond és Miklós bíró²⁸⁷⁴

- 1445: Peterwasara oppidum²⁸⁷⁵

- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék – Szent Márton egyház: 1332. ismeretlen összeg, 1333 I-II: 12 garas, 1334 I: 5 garas, 1334 II: 5 garas, 1335 I: 5 garas, tizedfizető pap: Egyed²⁸⁷⁶

- 1443: Bálint pétervásári pap, Pálóczi László udvarmester káplánja²⁸⁷⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

1972-ben a Várterületén tereprendezés alkalmával a kora Árpád-kori temető 68 sírja, valamint Árpád-kori hulladékgyűjtő került elő a mai templom körítőfalai mentén. A sírokat II. András pénzei a 12-13. század fordulójára kelteznek.²⁸⁷⁸ A 18. században jó állapotban volt, jól ellátott oltárokkal, majd 1767-ben történt a templom renoválása, majd 1812-1817-ben új templom épült.²⁸⁷⁹

Poroszló (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- 1219 előtt alapította bencés monostorát a Sártványvecse nem Szent Péter és Pál tiszteletére, később a Rátót nem lett a kegyura²⁸⁸⁰

- 1407: sókamara²⁸⁸¹

- 1451: Erdély Péter officialis²⁸⁸²

²⁸⁷³ Kereszténység 2000 77. 75. katalógustétel

²⁸⁷⁴ ZsO. VII. 190 regeszta

²⁸⁷⁵ Dl. 13846. (Arcanum CD)

²⁸⁷⁶ Györffy III. 58., 124-125.

²⁸⁷⁷ Dl. 13724. (Arcanum CD)

²⁸⁷⁸ RF. 1972 84-85.

²⁸⁷⁹ Egyházlátogatási 1998 90., ACP II. 322.

²⁸⁸⁰ Romhányi 2000 52.

²⁸⁸¹ ZsO. II/2. 5335. regeszta, Csánki I. 1890 56.

²⁸⁸² Dl. 14461. (Arcanum CD)

- 1460: Porozlo oppidum²⁸⁸³

- 11 vagy több központi hely

Templom:

Történeti adatok:

- 1292: Péter plébános²⁸⁸⁴

- 1318: János plébános²⁸⁸⁵

- pápai tizedjegyzék – Szent Margit egyház: 1332: 18 garas, 1334 I: 7 garas, 1334 II: 8 garas, 1335 I: 13 garas, tizedfizető pap: Simon²⁸⁸⁶

- 1420: Szűz Mária és Szent Margit tiszteletére szentelt parochialis egyház és Szent Jakab apostol kápolna²⁸⁸⁷

- 1427: Poroszlón két köegyház, egyik kéttornyú, mely tornyoknak egyike fedetlen, a másik torony tetőzetes, nem temetkezési hely. A másik egyháznak nincsen tornya, tetőzetes és vagyon cziinterme, vagyis temetkezési helye.²⁸⁸⁸

- 1433: Poroszló plébánosa²⁸⁸⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1782-ben készen volt az új templom tervezete és helyét is kijelölték, amiből kitetszik, hogy a középkori templom már nem állt.²⁸⁹⁰

Rudabánya (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkor megye: Borsod, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1359: ciuitatem vestram Rudabania²⁸⁹¹

- 1397: nádori közgyűlés²⁸⁹²

- 1415: országos vásár²⁸⁹³

- 1420: oppidum²⁸⁹⁴

- 1437 hetivásár²⁸⁹⁵

²⁸⁸³ Dl. 15486. (Arcanum CD)

²⁸⁸⁴ Fejér CD VI/1. 229.

²⁸⁸⁵ AOkm. I. 405. oklevél 452.

²⁸⁸⁶ Györffy III. 58., 126-127.

²⁸⁸⁷ ZsO. VII. 2384. regeszta

²⁸⁸⁸ Adatok 1887 228.

²⁸⁸⁹ Dl. 43937. (Arcanum CD)

²⁸⁹⁰ HMMT III. 521.

²⁸⁹¹ Zichy III. 102. oklevél 152-153., Zichy III. 103. oklevél 153-155.

²⁸⁹² ZsO. I. 4830. regeszta

²⁸⁹³ ZsO. V. 518. regeszta

²⁸⁹⁴ ZsO. VII. 2042. regeszta

- 1439: Albert király országnagyjaihoz, az ispánokhoz, vármagyokhoz, szabad királyi városokhoz stb. Felszólítja őket, hogy ha Ruda nevezetű városának a polgára: Czigenfuesel Erasmus vagy emberei és szolgálai életfenntartásuk biztosítása céljából bejárva az országot áruikkal az ő területükre érkeznek, senki ne merje őket bíróság elé állítani, sem személyükben vagy áruikban korlátozni, hanem akinek valami keresete van velük szemben, a Ruda-i bírónál és esküdteknél teljes elégtételt fog nyerni.²⁸⁹⁶

Templom:

Elhelyezkedés:

A jelenlegi település központjától távolabbbmannak északi magasabban fekvő részén álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1335 I: 2 garas²⁸⁹⁷

- 1486: Márton rudabányai pap²⁸⁹⁸

- titulus: Szent Miklós²⁸⁹⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1. periódus: A 14. század végén – a 15. század első felében építhették.²⁹⁰⁰ Az első templom egy 33 méter hosszú épület volt a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel, amivel körülbelül azonos hosszúságú volt a hajó.²⁹⁰¹ Két- vagy háromhajós lehetett, de ezt a kutatás nem tudta egyértelműen bizonyítani. Nyugati homlokzatából negyedrészt kiugró tornya volt. Befalazott, mérműves ablakait feltárták, ezek alapján az is megállapítható, hogy a falkorona magasabb volt, mint a jelenlegi. A szentélyhez északról egy kétrészesre osztott kápolna és attól nyugatra a sekrestye kapcsolódott.²⁹⁰²

2. periódus: Körülbelül Mátyás uralkodása alatt, a 15. század második felében lehetett.²⁹⁰³ Ez a kisebb csarnoktemplom három hajós volt, kisebb, egyeneszáródású szentéllyel. Valószínűleg hálóboltozattal volt fedve. A korábbi templomnál valamivel szélesebb mérműves ablakai voltak.²⁹⁰⁴ 3. periódus: A jelenlegi templom szentély nélküli terem, a korábbi szentély valószínűleg megsérült és ezért lebontották.

²⁸⁹⁵ Dl. 13089. (Arcanum CD)

²⁸⁹⁶ Dl. 13409. (Arcanum CD)

²⁸⁹⁷ Györffy I. 750., 802.

²⁸⁹⁸ Bónis 1997 3531. regeszta 462.

²⁸⁹⁹ Pámer 1980 200. 5. jegyzet

²⁹⁰⁰ Pámer 1980 203., Sajó völgye 16.

²⁹⁰¹ Pámer 1980 197.

²⁹⁰² Pámer 1980 198.

²⁹⁰³ Pámer 1980 203.

²⁹⁰⁴ Pámer 1980 199.

4. periódus: A templomot 1664-ben javították ki és alakították ki mai formáját az eredeti templom nyugati részéből keletről fallal lezárva a két boltszakasznyi teret.

5. periódus: A 18. században a nyugati homlokzat elé előcsarnokot emeltek.²⁹⁰⁵

Leírás, méret:

Téglalap alaprajzú, támpillérekkel erősített szentély nélküli templom. Déli falán két csúcsíves, mérműves ablak, valamint egy csúcsíves, gótikus ajtó, amelynek 15. századi vas ajtószárnya a Herman Ottó Múzeumban látható; egy harmadik mérműves gótikus ablakot a 17. századi keleti zárófalba másodlagosan beépítettek. Az egykori középkori templom keleti részének maradványai sokszögzárodású szentéllyel romként kapcsolódnak a jelenlegi épülethez; a templomban láthatóak az egykori boltozat bordaíndításai és az északi falon látható 15. századi falfestés.²⁹⁰⁶ Nyugati homlokzata előtt előcsarnok. Az északi falon 15. századi falkép.²⁹⁰⁷

A hajó alapterülete a szűkités előtt 399 m², a szűkités után 158,5 m².

Sajókaza (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Kaza, középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 13

Mezőváros adatai:

- 1315 előtt alapították Rátót nembeli családok Szent János evangélista tiszteletére²⁹⁰⁸

- 1343 nádori közgyűlés helyszíne²⁹⁰⁹

- megyei ítélkezőhely²⁹¹⁰

- 1412: civitatem et possessionem nostram Caza vocatam...civium et hospitium nostrorum²⁹¹¹

- 1436: Kaza város²⁹¹²

- 1461: Inanch-i Domonkos, Gedew-i Lóránd fia Györgynek és György fiának: Jánosnak Kaza városában alkalmazott tisztartója²⁹¹³

²⁹⁰⁵ Pamer 1980 204., Sajó völgye 16.

²⁹⁰⁶ Sajó völgye 16.

²⁹⁰⁷ Pamer 1980 193.

²⁹⁰⁸ Romhányi 2000 35.

²⁹⁰⁹ 1343: AOkm. IV. 184. oklevél 301., Dl. 3557. (Arcanum CD), AO. XXVII. 61. oklevél 83., 1349: Sztáray I. 115. oklevél 214., 1351: Dl. 96322. (Arcanum CD), 1372: Dl. 2535. (Arcanum CD), Dl. 24684. (Arcanum CD), 1381: Hazai oklevéltár 286. oklevél 312., Dl. 75849. (Arcanum CD), Dl. 100179. (Arcanum CD), Dl. 89495. (Arcanum CD), Dl. 89496. (Arcanum CD), Dl. 83379. (Arcanum CD), Dl. 42196. (Arcanum CD), Fejér CD IX/5. 288. oklevél 527., Fejér CD IX/6. 279. oklevél 269., Dl. 89497. (Arcanum CD), Fejér CD IX/6. 284. oklevél 271., 1393: ZsO. I. 3173. regeszta, ZsO. I. 3174. regeszta, Balassa 1990 227. regeszta 80., Dl. 65832. (Arcanum CD), ZsO. II/1. 1579. regeszta

²⁹¹⁰ 1407: ZsO. II/1. 5075. regeszta, 1412: ZsO. III. 2877. regeszta

²⁹¹¹ ZsO. III. 3153. regeszta

²⁹¹² Dl. 89931. (Arcanum CD)

- 1461: Mátyás király Kaza-i Kakas Miklós özvegye, Katalin, Kaza-i Zsigmond fiai: Kakas László és György részére engedélyezi, hogy Kaza nevű Borsod megyében levő mezővárosukban évente Sarlós Boldogasszony és Ferenc hitvalló ünnepén s az azt megelőző és követő napokon évi vásárt tarthassanak olyan kiváltságokkal, mint a királyi és más városok. Meghagyja a kereskedőknek, hogy áruikkal minden félelem nélkül keressék fel a nevezett vásárokat. Mindezt vásárokon és más nyilvános helyeken kihirdetni rendeli.²⁹¹⁴

- 1467: Kaza mezővárosban²⁹¹⁵

- 1468: Miklós, az egri vár udvarbírája tudatja Kaza-i Detrével, hogy Santha Péter nevű Kaza-i jobbágyát Detre Múzes nevű szolgája a borsodi törvényszék elé idézte. Minthogy Detre Kaza nevű mezővárosának van törvénye és szokása, tegyen igazságot Detre a felek között.²⁹¹⁶

- 1467: tizedkörzet központja²⁹¹⁷

- 1503-1508 tizedkörzet központja²⁹¹⁸

Templom:

Elhelyezkedés:

A település központjában körítőfallal övezett dom teetijén szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1288: Egyed pap²⁹¹⁹

- 1329: birtokfelosztáskor a Szent Vid vértanú-templom említése²⁹²⁰

- 1361: János pap, a Kaza-i egyház rectora²⁹²¹

- 1372: kazai egyházak kegyursága²⁹²²

- 1378: Lukács plébános²⁹²³

- 1381: kazai plébánia²⁹²⁴

- 1409: kazai Pap utca említése²⁹²⁵

- 1415: a mindenkori pap háza a Pap utcában²⁹²⁶

²⁹¹³ Dl. 15565. (Arcanum CD)

²⁹¹⁴ Dl. 90035. (Arcanum CD)

²⁹¹⁵ Dl. 16480. (Arcanum CD)

²⁹¹⁶ Dl. 90118. (Arcanum CD)

²⁹¹⁷ Bónis 1997 3066. regeszta 375., Dl. 90104. (Arcanum CD)

²⁹¹⁸ Estei Hippolit 1992 171., 238., 304., 339.

²⁹¹⁹ HO. VII. 163. oklevél 204.

²⁹²⁰ AO. XIII. 162. oklevél 102.

²⁹²¹ Dl. 89354. (Arcanum CD)

²⁹²² Dl. 89424. (Arcanum CD)

²⁹²³ Fejér CD IX/6. 255. oklevél 240., Dl. 89473. (Arcanum CD)

²⁹²⁴ Dl. 89495. (Arcanum CD), Fejér CD IX/6. 280. oklevél 270.

²⁹²⁵ ZsO. II/2. 6793. regeszta

- 1427 Mikefalvi János fia Márton a kazai Szent Vid és Mpdeszt parochialis egyház plébánosa, presbiter²⁹²⁷
- 1444: Kazai kőtemplom toronnyal és temetővel²⁹²⁸
- 1467: kazai plébános²⁹²⁹
- 1468: Kaza-i plébános²⁹³⁰
- 1473: Pál plébános²⁹³¹
- 1638-ben tűzvész pusztította.²⁹³²

Építéstörténet, kutatástörténet:

1974-1975-ben Détshy Mihály, majd 2001-2003 között Simon Zoltán végzett kutatásokat a tmeplomban.

1. periódus: A legkorábbi, viszonylag nagyméretű templom legkésőbb 1200 körül téglából épült. Északi és déli hajófala teljes magasságban megmaradt, a hajó mérete 11,35x10 m-es volt, a hajó felső részén téglából fűrészfogas párkány került kialakításra, hasonló díszítőelem került elő a lábazon is, ilyen megoldás nem ismert eddig a korszak építészetéből.²⁹³³

2. periódus: A 13. század második felében nyugat felé kibővítették a hajót mintegy 6,5 méterrel, a párkány korábbi fogrovatos díszítését megszüntették és másikat alakítottak ki, amely azonban az első periódusban kialakított fogrovatos párkány utánzata a lábazon is, a tornyot is ebben a második periódusban építették. A nyugati, az északi és a déli oldalon is tölcselesen szűkülő félköríves záradékú ablakokat találtak. Az ablakok elhelyezkedése egy nyugati karzat késő románkori fennállására utalnak. Az építkezést a 13. század második felére, de 1288 előttre valószínűsítik.²⁹³⁴

3. periódus: A nagy alapterületű késő gótikus szentély nyugati felében napvilágra kerültek egy, a 14. század első felére datálható, támpillér nélküli, a nyolcszög három oldalával záródó korábbi szentély alapfalai.²⁹³⁵

4. periódus: 1500-1510 körül késő gótikus stílusban átalakították, a hajót megemelték, erre törtköves falazat utal, valamint gótikus ablaknyílásokat alakítottak ki, ekkor kapta

²⁹²⁶ ZsO. V. 504. regeszta

²⁹²⁷ Lukcsics I. 915. regeszta 189., Bónis 1997 2273. regeszta 268.

²⁹²⁸ Adatok 1887. 228.

²⁹²⁹ Bónis 1997 3066. regeszta 375., Dl. 90104. (Arcanum CD)

²⁹³⁰ Dl. 90115. (Arcanum CD)

²⁹³¹ Dl. 90154. (Arcanum CD)

²⁹³² Détshy 1983 93-106.

²⁹³³ Simon 2002 114-117.

²⁹³⁴ Simon 2002 117-119.

²⁹³⁵ Régészeti kutatások 2002 262.

mai törtkőből épült szentélyét. A szentély ablakainak mérművei és osztósudarai elpusztultak. Feltárássra kerültek a késő gótikus szentéllyel egyidőben épült sekrestye alapfalai is, valamint a templom belsejében a sekrestye elfalazott reneszánsz ajtónyílása. A sekrestye nyugati oldalán egy 4x2 méter belső terű ossarium került elő.²⁹³⁶ Az 1500 körül épült szentélyében feltárták a késő gótikus ablakokat, hat felszentelési kereszt, ornamentikus keretezésű 17. századi felirattörödékek kerültek elő, a mai járószint a középkorinál mélyebben húzódik, előkerült a kétperiódusú késő gótikus oltáralapozás.²⁹³⁷

5. periódus 1794-ben épült fel a déli előcsarnok, a tornyot 1790-ben és 1853-ban magasztották.²⁹³⁸

Leírás, méret:

A jelenlegi református templom egy hajós, nyújtott szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, a nyugati homlokzat elé ugrik a román stílusú torony, feltehetően a 12. század második feléből. A torony első emeletén kör alakú ablak, két oldalán egyes, második és harmadik emeletén lizénák közötti tükrörben kettős és hármas ikerablakok vannak, valamennyi román kori. Az ikerablakok könyöklői fűrészfogas, illetve cikkcakkos, alatta a homlokzatokat téglafízek díszítik; a torony eredetileg ívekkel megnyitott földszintjén csakúgy, mint a csehsüvegboltozatos cinteremben lépcsős, illetve hengertagos bélletű, román kori kapuk vezetnek a hajóba; a nyugati homlokzaton a toronytól kétoldalt egy-egy román kori karzatablak látható; a diadalív csúcsíves, élszedett; a szentély boltozatából a pajzzsal díszített bordaindítások láthatóak. A déli bejárat előtt csehsüvegboltozatos előcsarnok található. A szentély északi oldalán középkori sekrestye nyomai. Mind a nyugati, mind a déli kapu bélletes.²⁹³⁹

A hajó alapterülete: 183 m².²⁹⁴⁰

Sajószentpéter (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Szentpéter, középkori megye: Borsod, Centralitási pont: 19

Mezőváros adatai:

- 1293 hetivásár²⁹⁴¹

- 1369-1461 sedriahely²⁹⁴²

²⁹³⁶ Simon 2001, Simon 2002 114., 120-122.

²⁹³⁷ Régészeti kutatások 2002 262.

²⁹³⁸ Simon 2001, Sajó völgye 18.

²⁹³⁹ Détsky 1983 93-106., Sajó völgye 18.

²⁹⁴⁰ Détsky 1983 93-106.

²⁹⁴¹ Györffy I. 807.

- 1370 [1367, 1406]: Merth fia Miklós fia Balázs, Szentpéter királynői civitas polgára, Szentpéter civitas tanácsa²⁹⁴³
- 1396: Zsigmond király szabaddá tette a gombaszögi pálosok Szentpéteren levő házát egy szőlővel együtt, amely így minden adótól és hegyvámától mentes²⁹⁴⁴
- 1409: oppidum²⁹⁴⁵
- 1412: nádori közgyűlés²⁹⁴⁶
- 1414: keddi hetivásár²⁹⁴⁷
- 1425: „Dyossgewr vár várnagya parancsa a várhoz tartozó vámhelyekhez és azok vámosaihoz, hogy a Borsod megyei Zenthpether oppidum árukkal kereskedő lakói vám fizetésére ne kényszerítsék, mivel felmutatott privilégiumuk szerint tributum fizetésétől őket Zsigmond király felmentette.”²⁹⁴⁸
- 1429: Palóczi Mátyus országbíró bizonyáglevele arról az attestációról, amelyet Borsod megyék részére tartott generális kongregáción az ott jelen levő megyei hatóság Zenthpether oppidum lakóinak Zsigmond királytól nyert vámmentessége ügyében tett és amelynek alapján a lakosok mentesek a Kallo possessióban felállított vám fizetése alól is.²⁹⁴⁹
- 1446: Pálóci László gróf Sajószentpéter mezővárosa számára a király Szent Miklós hitvalló és Szent Gergely pápa minden egyes ünnepére szabad éves vásárokat engedélyez²⁹⁵⁰
- 1452: Pelsewcz-i Imre felesége: Veronika asszony elrendeli, hogy a Borsod megyei Zenthpeter civitas lakosai, akik már Zsigmond királytól vámfizetés alól mentesítő levelet nyertek, a Mohy [Gömör megyei Méhi?] possessióban álló vámhelyen vám fizetésére ne kényszeríttessenek, hanem áruikkal vámfizetés nélkül szabadon tovább mehessenek²⁹⁵¹
- 1468: Vicecamerarius salium - sókamara²⁹⁵²

²⁹⁴² Csukovits 1997 381.

²⁹⁴³ Dl. 105581. (Arcanum CD)

²⁹⁴⁴ Tóth 2007 18.

²⁹⁴⁵ ZsO. II/2. 6793. regeszta, , ZsO. II/2. 6798. regeszta, ZsO. II/2. 6799. regeszta, ZsO. II/2. 6804. regeszta, ZsO. II/2. 6807. regeszta

²⁹⁴⁶ Bándi 1985 Lád 41. regeszta 627-628., Dl. 9977. (Arcanum CD)

²⁹⁴⁷ ZsO. IV. 1759. regeszta

²⁹⁴⁸ Dl. 98079. (Arcanum CD)

²⁹⁴⁹ Dl. 98085. (Arcanum CD)

²⁹⁵⁰ Tóth 2007 27-28. – első vására június 29-én Péter és Pál apostolok ünnepekor volt, adománylevele nem ismert, de Árpád-kori meglétét említik, Csánki I. 1890 167.

²⁹⁵¹ Dl. 98081. (Arcanum CD), Méhire: Tóth 2007 28.

²⁹⁵² Csánki I. 1890 167.

- 1505: Az uralkodó Sajószentpéter mezőváros összes lakosát mentesíti mind a királyi, mind a más vámok megfizetése alól az országban²⁹⁵³

- 1519: II. Lajos király parancsa, melyben elrendeli, hogy a Borsod megyei Sayozenthpether oppidum polgárai ellen az egri püspök részére fizetendő dézsma ügyében folyó per a királyi kúriába tétessék át²⁹⁵⁴

Templom:

Elhelyezkedés:

A település egykori központjában, a térszerűen kiszélesedő főutcán szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 28, 1333 24, 1334 II: 24 garas, 1335 I: 20, 1335 II: 20 garas, tizedfizető pap: János²⁹⁵⁵

- 1409: Zenthpeter-i Szt. Miklós-templom²⁹⁵⁶

- 1412: Zenthpeter-i Szent Miklós-templom²⁹⁵⁷

- 1468: Zenthpether-i Benedek karpap²⁹⁵⁸

- 1491: a Sayozenthpether-i plébános és káplánjai²⁹⁵⁹

- 17. század: két pusztá templomot említenek a városban²⁹⁶⁰

- 1756-ban leégett a templom²⁹⁶¹

- 18. század: A településen kívül a Szent Péter apátság (!) romjai láthatóak. Katolikus formára épített kőtemplom áll a településen.²⁹⁶²

Építéstörténet, kutatástörténet:

1. periódus: 14. század: a hajó megépítése, ehhez kapcsolható kerámia került elő

2. periódus: 15. század harmadik negyede: kőfaragványok, pénzek datálják

3. periódus: 16. század eleje: szentély, boltozat és reneszánsz részletek ekkor készülnek

3. periódus: a 18. században – feltehetően az 1756. évi tűz után – átalakították, ekkor készült a kazettás mennyezet, a karzatok, a szószek.²⁹⁶³

Leírás, méret:

²⁹⁵³ Tóth 2007 37-38.

²⁹⁵⁴ Dl. 98086. (Arcanum CD)

²⁹⁵⁵ Györfly I. 750., 807.

²⁹⁵⁶ ZsO. II/2. 6811. regeszta

²⁹⁵⁷ ZsO. III. 2914. regeszta

²⁹⁵⁸ Dl. 90119. (Arcanum CD)

²⁹⁵⁹ Dl. 90205. (Arcanum CD)

²⁹⁶⁰ Horváth 1986 2-3.

²⁹⁶¹ Tóth 2007 195-196.

²⁹⁶² ACP II. 385.

²⁹⁶³ Lővei é.n., valamint a legújabb kutatásokról Simon Zoltán szíves szóbeli közlése.

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres mérműves ablakkal ellátott szentélyű templom. Nyugati homlokzata előtt nagy alapterületű ötszintes négyzet alaprajzú torony, sarkain nagy kiülőségű, átlós támpillérekkel. Az osztópárkányokkal tagolt torony oldalanként egy-egy mérműves ablakkal áttört, legfelső szintje fölött tűzfigyelő galériával. A hajó déli oldalán csücsíves kapuzatú, barokk előcsarnok. A hajó eredetileg is síkfödémű lehetett, a szentélyt a megmaradt bordaíndítások alapján három keresztboltozat fedte. A szentély északi oldalán az egykori sekrestyeajtó reneszánsz kerettel és szemöldökpárkánnyal a 16. század elejéről származhat.²⁹⁶⁴

Kiskassa – Szent Péter plébániatemplom: Árpád-kori, valamint 15. századi templom alapfalai, a korábbi templom fala mellett két sír került elő, egyik melléklete S-végű karika volt.²⁹⁶⁵ 1769-ben még megvoltak a templom romjai – amelyet leírója prépostsági templomnak nevezett – az ún. Kiskassa területén.²⁹⁶⁶ Egy 1855. évi feljegyzés szerint köveiből építették a mai r.k. templom tornyát, a mellette vívő úton pedig nagy számban került elő embercsont.²⁹⁶⁷

Salomvár (Zala megye), középkori név: Salamonvár/Harkály/Salomvár, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

- 1328 Vörös dictus Salamon Harkal-i piacán összehívta a szomszédokat²⁹⁶⁸ - hetivásár
- 1438: Salamonwara városa²⁹⁶⁹
- 1445: Salomonvara oppidum bírāja, Fábián²⁹⁷⁰
- 1522: Zala megyei Salomwar oppidum Szent László napi országos vásárán (jún. 27.)²⁹⁷¹
- vár és uradalom²⁹⁷²

Templom:

Elhelyezkedés:

²⁹⁶⁴ Sajó völgye 19., Lövei é.n.

²⁹⁶⁵ Régészeti kutatások 1998 164.

²⁹⁶⁶ Tóth 2007 195-196.

²⁹⁶⁷ Tóth 2007 297-298.

²⁹⁶⁸ Vasvári káptalan 1997 65. regeszta 30.

²⁹⁶⁹ DL. 13284. (Arcanum CD)

²⁹⁷⁰ DL. 92994. (Arcanum CD)

²⁹⁷¹ DL. 104738. (Arcanum CD)

²⁹⁷² Engel: Birtok CD

A település központjában utak kereszteződésének kiteresedő részén szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1328 János pap²⁹⁷³

- pápai tizedjegyzék: 1333: 40 lat (széles denár), 1334: 40 lat (széles denár), tizedfizető pap: Tamás²⁹⁷⁴

- 1367 Szent János apostol és hitvalló tiszteletére szentelt plébániatemplom említése²⁹⁷⁵

- 1403: János alesperes és az egyház rectora²⁹⁷⁶

- 1422: Salomonwara-i Keresztelő Szent János egyház²⁹⁷⁷

- 1478: György presbiter²⁹⁷⁸

- 1499: György plébános²⁹⁷⁹

- 1554: Antal plébános²⁹⁸⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

Kívülről 1970-ben, belülről 1980-ban kisebb kutatás után állították helyre.²⁹⁸¹

1. periódus: A 13. század első harmadában épült a román templom a nyugati homlokzat elé nyúló négyszögű toronnyal. A toronyhoz téglalap alakú hajó csatlakozik, amelynek északi falát széles, lapos lizénák tagolják, a déli hajófalon félköríves, rézsús ablakok világították meg a templom belsejét, a szentély a mainál mélyebben volt.

2. periódus: A 13. század végén vagy a 14. század elején bővítették a templomot. Ekkor kelet felé növelték a templomhajót és az elbontott félköríves szentély helyett egyeneszáródású szentélyt építettek, amelynek padozatát téglával burkolták. A szentélyt délen kettő, keleten egy vagy kettő enyhén csúcsíves, keskeny, rézsús ablak világította meg. Az északi oldalon bélletes pasztofórium van a szentélyfalban, freskóra utaló nyom nem került elő. A hajó északi és déli falát egyaránt keskeny, rézsús, enyhén csúcsíves ablakok világították meg, a szentély valószínűleg boltozva volt.

3. periódus: A 14. század végén a torony szintjét megemelték, a gótikus ablakokat ekkor helyezték a torony felső szintjére. Ebben az időszakban készült a gótikus pasztofórium a torony nyugati falában.

²⁹⁷³ Vasvári káptalan 1997 65. regeszta 30.

²⁹⁷⁴ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

²⁹⁷⁵ Valter 1993 63.

²⁹⁷⁶ ZsO. II/1. 2213. regeszta

²⁹⁷⁷ ZsO. IX. 547. regeszta 178.

²⁹⁷⁸ HO. V. 233. oklevél 344.

²⁹⁷⁹ Valter 1993 71.

²⁹⁸⁰ Valter 1993 71.

²⁹⁸¹ Zala műemlékjegyzéke 2006 95., Valter 2004 163.

4. periódus: A 18. század eleji (talán 1718) helyreállításkor vörös színű kváderfestés került a torony, a hajó, és a szentély sarkaira.

5. periódus: 1771-ben nagyléptékű barokk átépítés történt. Ekkor elbontották az egyeneszáródású szentélyt és helyére barokk sokszögzáródású szentély került, a szentély északi oldalán sekrestye épült, alatta kriptá, felette oratórium.²⁹⁸²

Leírás, méret:

Egyhajós, poligonális szentélyzáródású templom, Ny-i homlokzata előtt toronnyal, a szentély felől kontyolt nyeregtetővel, a szentély É-i oldalához csatlakozó sekrestyével. A hajó É-i oldalán lépcsős támpillérek. A tornyon enyhén csúcsíves kapu, fölötté mérműves ikerablak töredéke, valamint vízszintes záradéku ikerablakok. A hajó és a szentély D-i falán csúcsíves ablakok és ablaktöredékek. A hajó és a torony sarkain festett sarokarmírozás

A hajó alapterülete 85,04 m².

Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Patak, középkori megye: Zemplén, Centralitási pont: 23

Mezőváros adatai:

- castellum: királyi engedéllyel 1465-ben Pálóczi László építette, az engedély szerint az itt álló kúriáját vár módjára árokkal, falakkal és védőművekkel erősíthette meg; ez a kúria egy 1461. évi oklevél szerint a város északi felén a Héce nevű utcában volt; 1493-ban castellum, 1482-ben, 1483-ban, 1511-ben és 1526-ban castrum; helye a Dobó és Szuhai utca, valamint a Fazekas sor által bezárt Széldombon található, egyes falai támfalként láthatóak; J. Dankó Katalin feltárása: 40x40 méteres két méter vastag kőfallal körbevett építmény, amelynek északkeleti oldalán egykor két torony között egy palotaszárny állt, mind a palotaszárny, mind a tornyok alapincézettek voltak, az épület bejárata az északnyugati torony alatt volt az itt feltárt farkasverem alapján, leletanyag: kerámiaanyag és kályhaszemek 14-16. század, pálcátagos késő gótikus kőfaragványok – a kastély ajtó- és ablakkereteinek maradványai; a castellum a település szélén fekvő dombon, a városmagtól egy km-re fekszik, a plébániatemplomtól északkeletre közel a Nagy úthoz (ma Dobó Ferenc utca), amely összekapcsolta a településsel²⁹⁸³

- Perényiek udvarháza: valószínűleg a város déli részén a városmagban állhatott, 1529-ben Pálóczi Katalin udvarházát a Bodrog partján, a híd közelében álló alsó várként

²⁹⁸² Valter 1993 76-78.

²⁹⁸³ Koppány 1999 195., Dankó 1990 217-226.

tesznek említést²⁹⁸⁴; másik kúria : a város felső végén a Nagy utca északi részén, a mai Szél-dombon, kb. 1 kilométerre északra fekszik a városmagtól²⁹⁸⁵;

- Ispotály: Ispotály utca 5. szám alatt áll a középkori épület, a 16. század második felében rendezték be ispotálynak, a telket 1561-ben kapta Kopácsi István a pataki református iskola első igazgatója és háza építtetett rá, 1568-ban veje örökölte, aki gyermektelen lévén az egyháza hagyta örökölni és ebben öregek számára ispotályt rendeztek be²⁹⁸⁶

- domonkos kolostorát 1230-1238 között alapította II. András vagy IV. Béla Szent Vince tiszteletére²⁹⁸⁷

- ferences kolostorát 1261 előtt alapította feltehetőleg az uralkodó²⁹⁸⁸

- beginaházá 1487-1493 között alapította Rozgonyi Dorottya, Pálóci Imre özvegye²⁹⁸⁹

- klarissza kolostorát 1385 körül alapította Erzsébet királyné Szent Anna tiszteletére, 1537-ben Perényi Péter arra kényszerítette az apácákat, hogy a kolostorukkal szemben lévő beginaházba költözzenek át²⁹⁹⁰

- Krisztus teste ispotály²⁹⁹¹

- 1201: Potok-i hospesek kiváltsága²⁹⁹²

- 1252-től nádori közgyűlések helyszíne²⁹⁹³

- 1315: királyi civitas²⁹⁹⁴

- 1335: szombati hetivásár²⁹⁹⁵

- 1390 oppidum²⁹⁹⁶

- 1401: Zsigmond a Perényiek részére átírja Patak és Újhely városok adományozásáról szóló 1390 szept. 29. oklevelét.²⁹⁹⁷

- 1429: Zsigmond király Nagy Patak civitast, miután annak plébánosa és név szerint felsorolt polgárai panaszkodtak a király előtt az őket ért sok pusztulásról, jogaik

²⁹⁸⁴ Dankó 2004 33.

²⁹⁸⁵ Dankó 2004. 34.

²⁹⁸⁶ RF, 1989 69-70.

²⁹⁸⁷ Romhányi 2000 56.

²⁹⁸⁸ Romhányi 2000 56.

²⁹⁸⁹ Romhányi 2000 56.

²⁹⁹⁰ Romhányi 2000 56.

²⁹⁹¹ Kubinyi 1999/b 266.

²⁹⁹² Bándi 1985 Terebes 1. regeszta 673.

²⁹⁹³ 1252: ÁÚO. XI. 270. oklevél; továbbiak: ÁÚO. XII. 441. oklevél, AO. X. 406. regeszta 250., AO. XXIII. 561. regeszta 265., 567-568. regeszta 268., ZsO. II/1. 98. regeszta 14., ZsO. IV. 732. regeszta 187., ZsO. VI. 144. regeszta 95.

²⁹⁹⁴ Perényi 2008 25. oklevél 25-26.

²⁹⁹⁵ Zichy I. 437. oklevél 446., AO. XIX. 65. oklevél 38.

²⁹⁹⁶ Csánki I. 1890 338.

²⁹⁹⁷ ZsO. II/1. 940. regeszta

csorbitásáról és azok gyakorlásának állandó akadályozásáról, a szabad királyi városok sorába emeli és a kiadványban foglalt privilégiumokkal ruházza fel, meghagyva egyben Ujhely vára várnagyainak, hogy a polgárokat e kiváltságok birtokában ne háborgassák, hanem inkább védjék meg.²⁹⁹⁸

- 1460 két országos vásár²⁹⁹⁹

- 1461: Mátyás király figyelembe véve Palocz-i László comes országbírónak töretlen hűségét, nagyszerű erenyeit és kiváló szolgálatkészségét, továbbá az alapos megfontoltságát, férfias komolyságát és nagy élettapasztalatát, amelyek az igazságszolgáltatásban, meg az ország és a királyi udvar ügyeinek az intézésében nemcsak rendkívül hasznosak, hanem szinte nélkülözhetetlenek, a zempléni megyei Sarospathak városban a comes egyik utcájának (vicum seu plateam Heecze vocatam), amely a szent Ferenc kisebb testvéreinek a Bold.Szűzről elnevezett kolostorától és a kolostor körül, annak a felső részén elhúzódó ároktól indul ki és húzódik egészen László comesnek a saját curiájáig, Sarospathak városnak a felső részében, hosszában Ardo birtok felé nyúlva, amely utcát a comes éppen azért, mert a saját curiájához közel fekszik, különösképpen kedvel, hogy azt annál köbnyebben lehessen benépesíteni, ennek az utcának és a benne lakó népeknek a következő kedvezményeket és kiváltságokat adja: 1) Felmenti őket a királyi fiscusnak fizetendő kamara-haszna fizetésétől és emiatt senki sem zaklathatja őket. 2) Az utca lakói a királyi és királynői vámhelyeken még akkor is, ha a király ezek közül némelyeket később magánosoknak ajándékozna, örök időkre mentesek minden vámfizetés alól. 3) Menteseik minden hadbaszállástól, az ország bármely ellensége ellen indítja azokat a király és a hadvezetők meg a toborzók a kiváltság ellenében senkit sem kényszeríthetnek hadbaszállásra. 4) Menteseik minden hadi szolgálattól, amely a mozsarak, az ezekhez tartozó kövek és más hadiszerek szállítására vonatkoznak. 5) Menteseik az erődtímenyek emelésénél való közreműködéstől, akár az ország védelme szempontjából épülnek, akár külön valamely meghatározott célra. 6) Menteseik a kocsik, lovak és ökrök szolgáltatásától és az élelmiszerek fizetésétől, általában minden szolgálattól és kötelezettségtől, amelyekre általánosságban kötelezve volnának. 7) A királyi lovászmesterek, vagy a királyi udvar bármely szolgáltevője semmiféle joghatósággal nem bírnak az illető utca lakóival szemben úgy, hogy ha a király vagy utódai odaérkeznek, - amint az általános szokás - "super mechanicos" semmiféle censust nem

²⁹⁹⁸ DL. 24820. (Arcanum CD)

²⁹⁹⁹ DL. 15528.

szedhetnek. 8) Sem a király, sem a megye, sem az összenemesség részére nem lehet tőlük semmi néven nevezendő adót szedni, még ha azt azon vidék megvédelmezése céljából szedik is.³⁰⁰⁰

- 1555 szabó céh pecsétnyomója³⁰⁰¹

- 1572-ben fazekas, 1574-ben a kovács céh³⁰⁰²

- 1578 ötvös céh³⁰⁰³

- 13 egyetemre járó (Bécs 1444 7 fő, 1449 Thomas Litterati de Bathak,³⁰⁰⁴ 1453 Marcus de Pactack, 1456 Damianus de Patag,³⁰⁰⁵ Krakkó 1492 Blasius de Pathak, 1494 Joannes de Pathak, 1503 Michael de Pathak³⁰⁰⁶)

- nagybirtok uradalmi központja³⁰⁰⁷

- 3 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A város egykori kiteresedő főutcájának közepén álló templom.

Történeti adatok:

- é.n.: Achylleus mester, pataki plébános³⁰⁰⁸

- 1201: a Szent Miklós egyház mellett élő Potok-i hospesek kiváltsága³⁰⁰⁹

- 1263: János pataki plébános³⁰¹⁰

- 1307: Achylleus mester, pataki plébános³⁰¹¹

- 1310: Achilles mester, Potok-i plébános³⁰¹²

- 1310: Achilles Potok-i plébános³⁰¹³

- 1311: Achilles Potok-i plébános³⁰¹⁴

- 1318: Wytomerius Potok-i plébános³⁰¹⁵

- 1321: Vitemér Pothoka-i plébános³⁰¹⁶

³⁰⁰⁰ Dl. 15664. (Arcanum CD)

³⁰⁰¹ Céhkataszter II. 274.

³⁰⁰² Román 1966 585.

³⁰⁰³ Céhkataszter II. 274.

³⁰⁰⁴ Schrauf II. 1892 96., 106.

³⁰⁰⁵ Schrauf IV. 1902 397.

³⁰⁰⁶ Schrauf III. 1893 4., 5., 10.

³⁰⁰⁷ Csánki I. 1890 331.

³⁰⁰⁸ HO. VIII. 372. oklevél 453.

³⁰⁰⁹ Bándi 1985 Terebes 1. regeszta 673.

³⁰¹⁰ Kállay I. 5. regeszta 8., 1265: Zichy IX. 115. oklevél 137. – 1446. évi oklevélbe belefoglalva

³⁰¹¹ AOkm. I. 122. oklevél 129., Bándi 1985 Újhely 1. regeszta 689., Dl. 1709. (Arcanum CD)

³⁰¹² Bándi 1985 Újhely 2. regeszta 690.

³⁰¹³ Bándi 1985 Újhely 3. regeszta 690.

³⁰¹⁴ Bándi 1985 Újhely 4. regeszta 690., Mon. Strig. II. 724. oklevél 650

³⁰¹⁵ Bándi 1985 Újhely 6. regeszta 691.

- 1324: Ithemerius Pothoka-i plébános, pápai küldött bíró³⁰¹⁷
- 1325-1346 [1295-re hamisított]: Jakab patok-i plébános³⁰¹⁸
- 1329: A pataki parochialis egyház plébánosának, Istvánnak a halálával a plébános is székesmegüresedett, ezért azt András [erdélyi/gyulafehérvári] püspök kapja meg.³⁰¹⁹
- 1330: András korábbi [gyula-]fehérvári püspök, pataki plébános halála után a pataki plébániát Károly király házi káplánja, a néhai Trebes-i Miklós fia Simon kapja meg.³⁰²⁰
- 1336: Mihály Wyhel-i plébános, Conversinus Pothoc-i plébános vikáriusa³⁰²¹
- 1338: Pál plébános³⁰²²
- 1339: Pál plébános³⁰²³
- 1341: Beke atya, egykori plébános³⁰²⁴
- 1342: a Szent Ágota mártír egyház papja³⁰²⁵
- 1343 előtt: István plébános³⁰²⁶
- 1344: Conversinus orvos-plébános Vitus nyitrai püspök kérvénye szerint a sárospataki plébániajavadalmat önkényesen lefoglalta³⁰²⁷
- 1344. február 13-tól István fia Péter a sárospataki plébános, aki ezen felül fehérvári, gradnai, trencsényi főesperes, zágrábi és veszprémi kanonok volt³⁰²⁸
- 1344: a pataki plébániai tizede³⁰²⁹
- 1351: János Wyhel-i plébános, Conversinus Potho/k/-i vikáriusa³⁰³⁰
- 1351: Jakab a pataki Keresztelő Szent János egyház papja, Conversinus plébános vikáriusa és a királyné káplánja³⁰³¹
- 1358: Sándor plébános³⁰³²
- 1361: Sándor pataki plébános³⁰³³

³⁰¹⁶ Bándi 1985 Újhely 7. regeszta 691., Dl. 2059. (Arcanum CD)

³⁰¹⁷ Bónis 1997 747. regeszta 83., AOkm. II. 141. oklevél 157., AO. VIII. 396. regeszta 203.

³⁰¹⁸ Perényi 2008 18. oklevél 22. Az oklevélen szereplő dátum 1295. május 1., az oklevél azonban hamisítvány, valamikor 1325 és 1346 között keletkezett.

³⁰¹⁹ AO. XIII. 90. oklevél 62., 91-93. oklevél 63.

³⁰²⁰ AO. XIV. 443. oklevél 271., ehhez kapcsolódnak még: AO. XIV. 444-446. oklevél 271-272.

³⁰²¹ AOkm. III. 179. oklevél 265., Bándi 1985 Újhely 11. regeszta 692., AO. XX. 165. oklevél 165.

³⁰²² Zichy I. 524. oklevél 547-548.

³⁰²³ Zichy I. 537. oklevél 564.

³⁰²⁴ Zichy I. 565. oklevél 595., AO. XXV. 33. oklevél 22., Dl. 76627. (Arcanum CD)

³⁰²⁵ Zichy II. 13. oklevél 16-17., AO. XXVI. 168. oklevél 147.

³⁰²⁶ Bossányi I. 1916 191., 194.

³⁰²⁷ Bossányi I. 1916 191., 194.

³⁰²⁸ Bossányi I. 1916 192., 194., Mon. Strig. III. 693. oklevél 532.

³⁰²⁹ AOkm. IV. 277. oklevél 459.

³⁰³⁰ Bándi 1985 Újhely 13. regeszta 693.

³⁰³¹ Zichy II. 319. oklevél 444-445., AOkm. V. 281. oklevél 461-462.

³⁰³² Zichy III. 84. oklevél 131.

³⁰³³ Károlyi I. 163. regeszta 251.

- 1363: a pataki parochialis egyház temetőjének említése³⁰³⁴
- 1370: Miklós pataki plébános, egri kanonok és helynök³⁰³⁵
- 1373: Miklós plébános³⁰³⁶
- 1374: Pál fia Miklós az esztergomi egyházmegye alá tartozó pataki Szent János parochialis egyház rectora³⁰³⁷
- 1377-ben a városban tűz pusztított, amely a templomban is kárt tehetett³⁰³⁸
- 1382: Miklós pataki plébános³⁰³⁹
- 1382: a pataki plébános³⁰⁴⁰
- 1387: János a pataki Keresztelő Szent János parochialis egyház rectora és Miklós a korábbi plébános³⁰⁴¹
- 1389: a pataki Keresztelő Szent János egyház plébánosává a ius presentandi alapján a király Kakas László fia, Miklós egri egyházmegyei klerikust nevezi ki³⁰⁴²
- 1389: pataki plébános³⁰⁴³
- 1391: Kakas Miklós pataki plébános³⁰⁴⁴
- 1392: Zsigmond király a plébánia kegyúri jogait Perényi Miklósról ruházta, mivel már 1390-ben neki adományozta Patakot és Újhelyt³⁰⁴⁵
- 1411: Kakas Miklós plébános³⁰⁴⁶
- 1411: Kakas Miklós plébános³⁰⁴⁷
- 1411: Kakas Miklós Pathak-i plébános és Péter vikárius bíraskodnak³⁰⁴⁸
- 1412: Miklós plébános³⁰⁴⁹
- 1413: Imre licentiatu in decretis-t mint plébános beiktatta a Kakas Miklós halálával megüresedett Nagpathak-i Keresztelő Szt. János-egyház plébánia kúriájának, házának és haszonvételeinek tényleges birtokába³⁰⁵⁰

³⁰³⁴ Zichy III. 155. oklevél 215-216.

³⁰³⁵ Bónis 1997 1348. regeszta 147., Fejér CD IX/4. 152. oklevél 156.

³⁰³⁶ Zichy III. 391. oklevél 504., Zichy III. 399. oklevél 511.

³⁰³⁷ MREV II. 1899 275. oklevél 235.

³⁰³⁸ Détsy 1972 89.

³⁰³⁹ Kállay II. 1904. regeszta 215., 1908. regeszta 217., DI. 52408. (Arcanum CD)

³⁰⁴⁰ DI. 52412. (Arcanum CD)

³⁰⁴¹ Fejér CD X/8. 76. oklevél 235-237.

³⁰⁴² ZsO. I. 1053. regeszta

³⁰⁴³ Bónis 1997 1515. regeszta 171.

³⁰⁴⁴ Bándi 1985 Újhely 29. regeszta 697., Bónis 1997 1559. regeszta 176., DI. 7676. (Arcanum CD), ZsO. I. 1924. regeszta

³⁰⁴⁵ ZsO. I. 2563. regeszta, 2634. regeszta, Perényi 2008 163. oklevél 102-103.

³⁰⁴⁶ Károlyi I. 356. regeszta 576., Bónis 1997 1906. regeszta, DI. 99473., ZsO. III. 851. regeszta

³⁰⁴⁷ ZsO. III. 536. regeszta

³⁰⁴⁸ ZsO. III. 1276. regeszta

³⁰⁴⁹ ZsO. III. 3153. regeszta

³⁰⁵⁰ ZsO. IV. 70. regeszta

- 1418 a pataki Szűz Mária, Szent Ágota, Szent Mihály, Szent Miklós, Szent János és Szent Domonkos templomok búcsúengedélye³⁰⁵¹
- 1419: Imre plébános³⁰⁵²
- 1420: Miklós, Imre pataki plébános vikáriusa³⁰⁵³
- 1424 Szabó Kálmán a pataki Szent Lukács kápolna provisor³⁰⁵⁴
- 1429: plébános³⁰⁵⁵
- 1435, 1438: a plébániatemplom oltárainak jegyzéke – főoltár: Szent Miklós, mellékoltárok: Boldogságos Szűz, Szent Lukács, Simon és Júdás apostolok, Krisztus teste³⁰⁵⁶
- 1453: Mihály plébános³⁰⁵⁷
- 1454: Mihály plébános³⁰⁵⁸
- 1464: II Pius pápa megerősíti az esztergomi érsek kiváltságát a megyés püspökök alól kivett monostorokra, prépostségekra és plébániákra – köztük a pataki plébániára is³⁰⁵⁹
- 1477: Sorker-i Máté Sarospatak-i plébános és a plébános háza³⁰⁶⁰
- 1480: Bálint titeli prépost, Sarospathak-i plébános³⁰⁶¹
- 1484: Palocz-i Mihály magister egri kanonok tiltakozik, amiért Erdewd-i Tamás titeli prépost azon a címen, hogy ő a Sarospathaka-i plébánián sok kárt okozott neki, 200 arany ft-ot vett meg rajta, noha őt a Palocz-i urak adományából iktatták be a plébánia tényleges birtokába.³⁰⁶²
- 1494: Thwba János, a sarospathak-i Keresztelő Szent János egyház vikáriusa, György, Spany György pap (presbyter), Feyethe-i Tamás pap (presbyter)³⁰⁶³
- 1508: János sárospataki plébános³⁰⁶⁴
- 1509: Roycza-i István egri kanonokra és Sarospathak-i plébános³⁰⁶⁵

³⁰⁵¹ Lukacsics I. 49. regeszta 56., ZsO. VI. 1453. regeszta 1418: Perényi Miklós királyi lovászmester kéri a pápát, hogy engedélyezzen búcsút azoknak, akik az egri egyházmegyei pataki hat, az újhelyi három, a szinai Szent Miklós- és a perényi Szent György-egyházakat felkeresik.

³⁰⁵² Bándi 1985 Újhely 47. regeszta 702., ZsO. VII. 1206. regeszta

³⁰⁵³ Bándi 1985 Újhely 48. regeszta 703., ZsO. VII. 1296. regeszta, Bónis 1997 2130. regeszta 250., DI. 8826., ZsO. VII. 1598. regeszta

³⁰⁵⁴ Lukacsics I. 728. regeszta 157.

³⁰⁵⁵ DI. 24820. (Arcanum CD)

³⁰⁵⁶ Détshy 1972 90.

³⁰⁵⁷ Károlyi II. 173. regeszta 295., Zichy IX. 276. oklevél 355.

³⁰⁵⁸ Károlyi II. 177. regeszta 299.

³⁰⁵⁹ MREV III. 1902 283. oklevél 173.

³⁰⁶⁰ Bándi 1985 Újhely 75. regeszta 713., DI. 18006. (Arcanum CD)

³⁰⁶¹ DI. 72038. (Arcanum CD)

³⁰⁶² Jakó I. 2486. regeszta 836., DI. 36395. (Arcanum CD)

³⁰⁶³ Bándi 1985 Újhely 80. regeszta 715., DI. 20241. (Arcanum CD)

³⁰⁶⁴ Df. 234614. (Arcanum CD)

³⁰⁶⁵ Bándi 1985 Újhely 88. regeszta 718-719., DI. 21935. (Arcanum CD)

- 1515 Roycha-i István egri kanonok és Sarospathak-i plébános³⁰⁶⁶
- 1515: Roycha-i István egri kanonok, Sarospathak-i plébános³⁰⁶⁷
- 1521: a település iskoláját említik³⁰⁶⁸
- 1522: Raskai Pál sárospataki vikárius³⁰⁶⁹
- 1524: Írásbeli szolgálatairért Pálóci Antal zempléni ispán Raska-i Mihály csanádi nagyprépostnak adja a sárospataki Keresztelő Szt. János plébániát és meghagyja a Pathak-i várnagyoknak és minden alattvalójának, hogy Raska-i Mihályt törvényes és örökös plébánosnak ismerjék el, valamint ami jár neki adják meg.³⁰⁷⁰
- 1525: Sárospatak város tanúsítja, hogy átvették a sárospataki Szt. János egyház bizonyos dolgait Raska-i György özvegyétől, Pálóci Katától, Raska-i Mihálytól, Zsigmondtól és Istvántól.³⁰⁷¹
- 1526: Raskay Mihály sárospataki plébános és csanádi nagyprépost³⁰⁷²
- 1528: Serédi Gáspár plébános³⁰⁷³
- 1537 után protestáns kézbe került³⁰⁷⁴
- 1737 tűzvészben leégett a templom³⁰⁷⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom régészeti feltárása és műemléki kutatása 1964-1965-ben történt meg.³⁰⁷⁶

1. periódus: a gótikus templomtól délre álló rotunda, amely hétméter belső átmérőjű patkóalakú szentéllyel és 3 támpillérrel. A 11-13. század vége között önálló templom, a 17. századig temetőkápolna volt. 1428-ban Perényi Miklós földesúr rendelkezett, hogy a rossz állapotú kápolnát renoválják, temetőkápolnaként maradt fenn, a város 1685-ös látképén is látható.³⁰⁷⁷

2. periódus: A 13. század során épült templom alapfalait nem találták meg, csak körítőfalra került elő, valamint valószínűleg ehhez a templomhoz tartoznak a későbbi elfalazásokból előkerült 13. századira datálható faragott kövek (boltozatos bordák,

³⁰⁶⁶ Bándi 1985 Újhely 89. regeszta 719., Dl. 22709. (Arcanum CD), Dl. 22710. (Arcanum CD)

³⁰⁶⁷ Bándi 1985 Újhely 90. regeszta 720.

³⁰⁶⁸ Békefi 1910 359.

³⁰⁶⁹ Df. 229675. (Arcanum CD)

³⁰⁷⁰ Dl. 68673. (Arcanum CD)

³⁰⁷¹ Dl. 68674. (Arcanum CD)

³⁰⁷² Dl. 82732. (Arcanum CD)

³⁰⁷³ Egyháztörténelmi emlékek I. 394. oklevél 386., 396. oklevél 388.

³⁰⁷⁴ Détszy 1972 90.

³⁰⁷⁵ Molnár 1972 232.

³⁰⁷⁶ Molnár 1972 226-233.

³⁰⁷⁷ Gervers-Molnár 1983 11., Ferenczy 1972 142., Dankó 2004 31.

béletes kapu töredékei).³⁰⁷⁸ A 14. században épült cinteremfalán belül állt egy kora gótikus templom, amely a jelenlegi templomnál kisebb volt és részlete lehetett az északi várfalban talált alacsony támpillérsoros fal – ezt a templomot valamivel a cinterem falának építése előtt emelték.³⁰⁷⁹

3. periódus: A 14. század második felében, talán éppen az 1377-es pataki tűzvész után épült át háromhajós, bazilikális gótikus templommá, mellékhajói egyenes záródásúak voltak, főhajója két boltszakaszos, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel.³⁰⁸⁰

4. periódus: A 15. század vége felé a templomot késő gótikus csarnoktemplommá építették át a 14. századi alaprajz megtartásával. Déli bejárata elé négyszögletes, toronyszerű előcsarnokot emeltek, ennek emeletét egyszerű csillagboltozat fedte, és oratóriumként használták. A háromhajós belső teret négyszögletes, prizmás lesarkítású lábazatból kiinduló, homorúan ívelt oldalú, nyolcszögletes pillérek választották el egymástól, a falakon levő falpillérek közül kétszer hornyolt bordák indultak ki sugarasan, valószínűleg hálóboltozatot formálva. A 15. századi építkezés pontos idejét nem ismerjük, a munkák 1492-re fejeződtek be, erre az előcsarnok egyik támpillérének címerpajzsban korábban még látható évszám a bizonyíték. Az építészeti stílus és kőfaragójegyek alapján a 15. századi építkezések közben műhelyváltás történt, a műhelyek tagjai sziléziai, szászországi, felvidéki és budai építkezéseken is dolgoztak. Az építető kérdése: a egyértelműen nem tudjuk a Pálóczi családhoz kötni, címerük nem jelenik meg sehol, talán Patak városának nemesi rangra emelt polgárai is szerepet játszottak az építkezésben, talán ezek a családok voltak az építtetők.³⁰⁸¹

5. periódus: 1540 körül a Perényi család birtoklása idején a templom protestánsná lett, ekkor kőfallal kettévágták a várost és a templom a védműrendszer része lett, így az épület is némi átépítésre került főleg Perényi Gábor életében.³⁰⁸² A korábbi keskeny szentélyt lebontották, helyén és a mellékhajók két boltszakasznyi meghosszabbításával téglalap alakú templomot alakítottak ki, miközben apró részletekig figyelembe vették a 15. századi stílust és a lebontott szentély mérműves ablakait az új falakba visszaépítették. Feltehetően a Perényi-féle építkezések nyoma a templom délnyugati sarkánál előkerült harangtorony alapozás is a korábbi szentély és boltozat lebontása után a gótikus templom hajóját centrális elrendezésűvé bővítik, a régi szentély helyén 2

³⁰⁷⁸ Molnár 1972 228.

³⁰⁷⁹ Ferenczy 1972 142.

³⁰⁸⁰ Gervers-Molnár 1983 11.

³⁰⁸¹ Gervers-Molnár 1983 12.

³⁰⁸² Gervers-Molnár 1983 12.

boltszakasszal meghosszabbítják a csarnoktemplomot és az új falazatba feltehetően a lebontott szentély ablakait helyezik át, több belső átalakítás történik (karzat, falpillérek megvastagítása, nyílásfalazások, újraboltozás) és kiépül a templomot érintő külső városfal az 1530-as években.³⁰⁸³

6. periódus: Az 1640-es években a déli rizalitépítményre még 2 emeletet húznak, megvastagítják a külső városfalat és új sekrestyét építenek, 1737-ben tűzvész pusztít a templomban – a károkat kijavítják, 1781-ben az újra megrongálódott templomot bezárják, a belső járósínt ezen periódus alatt 1,5 méterrel, a külső 1 méterrel nő meg.³⁰⁸⁴

7. periódus: A 18. század végén a megrongálódott részeket, boltozatot lebontották és 1787-ben provinciális késő barokk stílusban újraboltozták az épületet és kiegészítették, használhatóvá tették, ekkor épült a homlokzati harangtorony is.³⁰⁸⁵

8. periódus: A 18. század vége-19. század időszakában kisebb javítások folytak, majd 1915-ben renoválták a templomot.³⁰⁸⁶

Leírás, méret:

Északi falával a városfalba épített három hajós, téglalap alaprajzú templom. Nyugati homlokzata előtt nyolcszögletű torony, déli bejárata előtt előcsarnok.³⁰⁸⁷

A hajó alapterülete 455 m².

Sátoraljaújhely (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori név: Újhely, középkori megye: Zemplén, Centralitási pont: 16

Mezőváros adatai:

- 1258-ban feltehetően IV. Béla alapította Szent Egyed tiszteletére pálos kolostorát, amelynek temploma ma is áll³⁰⁸⁸

- 1261 hétfői hetivásár³⁰⁸⁹

- 1284: hospitum nostrorum de Wyhel³⁰⁹⁰

- 1324 előtt alapította Károly Róbert Szent István király tiszteletére ágostonrendi remetekolostorát, a városon belüli pontos helye ismeretlen³⁰⁹¹

³⁰⁸³ Ferenczy 1972 146.

³⁰⁸⁴ Ferenczy 1972 146-147.

³⁰⁸⁵ Ferenczy 1972 147., Molnár 1972 232-233.

³⁰⁸⁶ Ferenczy 1972 148.

³⁰⁸⁷ Molnár 1964-1965 127.

³⁰⁸⁸ Romhányi 2000 69.

³⁰⁸⁹ Á.Ú. VIII. 4. oklevél 6.

³⁰⁹⁰ Á.Ú. IX. 278. oklevél, Á.Ú. IX. 279. oklevél

³⁰⁹¹ Romhányi 2000 69.

- 1334 civitas³⁰⁹²
- 1391 oppidum³⁰⁹³
- 1497 évi vásár³⁰⁹⁴
- 1569 szabó céh³⁰⁹⁵
- 9 külföldi egyetemre járó³⁰⁹⁶
- exempt plébánia³⁰⁹⁷
- vár és uradalmi központ³⁰⁹⁸
- 4 központi hely
- 1401: Zsigmond király rendelkezése szerint Perényi Miklós bán fiai: Miklós, Jakab és László Wyhel nevű opidum-ukban lakó polgárait és hospeseit, amikor élelemszerzés végett utaznak, vagy más embereit ne merjék birtokaikon, a hatóságuk alá tartozó területen vagy körükben bíróságuk elé állítani, sem áruikat, főleg mások adósságai és büntetetei miatt lefoglalni. Igazát ugyanis velük szemben mindenkinek a Perényiek, várnagyuk vagy a opidum bírāja és esküdtjei előtt kell keresnie.³⁰⁹⁹
- 1573: az újhelyi iskola említése³¹⁰⁰

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- 1260: hospesek szabad papválasztása³¹⁰¹
- 1261: plébános első említése³¹⁰²
- 1336: Mihály plébános³¹⁰³
- 1336: Mihály plébános, Conversinus Pothoc-i plébános vikáriusa³¹⁰⁴
- 1351: János plébános, Conversinus Potho/k/-i vikáriusa³¹⁰⁵
- 1396: János plébános³¹⁰⁶

³⁰⁹² Csánki I. 1890 339.

³⁰⁹³ Fejér CD X/1. 367. oklevél 662.

³⁰⁹⁴ Dl. 67144. (Arcanum CD)

³⁰⁹⁵ Román 1966 585.

³⁰⁹⁶ Kubinyi 1971 76.

³⁰⁹⁷ Gárdonyi 1933 164-165.

³⁰⁹⁸ Csánki I. 1890 336., Borovszky é.n. 143.

³⁰⁹⁹ ZsO. II/1. 951. regeszta

³¹⁰⁰ Károlyi III. 235. oklevél 399.

³¹⁰¹ Sátoraljaújhely lexikona 317., 337.

³¹⁰² Sátoraljaújhely lexikona 317., 337.

³¹⁰³ AOkm. III. 179. oklevél 265., Dl. 4164. (Arcanum CD)

³¹⁰⁴ Bándi 1985 Újhely 11. regeszta 692., AO. XX. 165. oklevél 165.

³¹⁰⁵ Bándi 1985 Újhely 13. regeszta 693., Dl. 4164. (Arcanum CD), AOkm. V. 281. oklevél 461-462.,

Bónis 1997 1153. regeszta 126.

³¹⁰⁶ ZsO. I. 4239. regeszta

- 1411: újhelyi plébánia³¹⁰⁷
- 1418: János plébános³¹⁰⁸
- 1418 az újhelyi Szent Egyed, Szent Imre és Szűz Mária egyháznak búcsúengedély³¹⁰⁹
- 1420-1440 között: Máté újhelyi altarista³¹¹⁰
- 1426: Albert pap szülője³¹¹¹
- 1434: a Boldogságos Szűz újonnan épült egyháza³¹¹²
- 1440: Márton plébános³¹¹³
- 1468: Sebestyén újhelyi plébános háza, Miklós az újhelyi Szent Zsófia oltár oltárosa, Kisvárdai Domonkos az újhelyi Szentháromság oltár igazgatója³¹¹⁴
- 1477: Esztergomi (de Strigonio) Dénes arcium liberalium baccalaureus rector scolarium³¹¹⁵
- 1479: János plébános³¹¹⁶
- 1492: György újhelyi áldozópap³¹¹⁷
- 1502: Péter plébános³¹¹⁸
- 1506: Péter plébános³¹¹⁹
- 1509: a Szent Imre herceg egyház malma³¹²⁰
- 1515: Wyhel-i plébániaegyház malma³¹²¹
- 1518: Barnabás újhelyi plébános³¹²²
- 1526: az újhelyi Szt. Imre egyház és Tamás, újhelyi plébános³¹²³

Építéstörténet, kutatástörténet:

1482-ben a középkori templomot újjáépítették, ez azonban 1765-ben és 1768-ban leégett, ekkor lebontották és helyére Trautsohn herceg a mai római katolikus templomot építtette.³¹²⁴

³¹⁰⁷ Károlyi I. 356. regeszta 577.

³¹⁰⁸ ZsO. VI. 1388. regeszta, ZsO. VI. 2341. regeszta

³¹⁰⁹ Lukcsics I. 49. regeszta 56., ZsO. VI. 1453. regeszta

³¹¹⁰ Df. 285058. (Arcanum CD)

³¹¹¹ Bándi 1985 Újhely 51. regeszta 704., Dl. 11888. (Arcanum CD)

³¹¹² Sátorajújhely lexikona 317., 337.

³¹¹³ Dl. 13567. (Arcanum CD)

³¹¹⁴ Bándi 1985 Újhely 65. regeszta 709., Dl. 8797. (Arcanum CD)

³¹¹⁵ Bándi 1985 Újhely 74. regeszta 713., Dl. 18005. (Arcanum CD)

³¹¹⁶ Dl. 38412. (Arcanum CD)

³¹¹⁷ Df. 215804. (Arcanum CD)

³¹¹⁸ Dl. 68141. (Arcanum CD)

³¹¹⁹ Df. 216809. (Arcanum CD), Df. 216861. (Arcanum CD)

³¹²⁰ Bándi 1985 Újhely 88. regeszta 718-719., Dl. 21935. (Arcanum CD)

³¹²¹ Bándi 1985 Újhely 90. regeszta 720., Dl. 22710. (Arcanum CD)

³¹²² Df. 256226. (Arcanum CD)

³¹²³ Dl. 82732. (Arcanum CD)

Segesd (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 17

Mezőváros adatai:

- 1248: hospites de Segusd³¹²⁵
- 1290-1295 között alapította ferences kolostorát III. András király felesége, Fennena királyné, a törökkorban várrá alakították át³¹²⁶
- 1327: ciuitatibus reginalibus Vereuche, Segusd³¹²⁷
- 1374: hétfői hetivásár³¹²⁸
- 1389: Segesd királyi opidum³¹²⁹
- 1395: tizedkörzet központja³¹³⁰
- vár és uradalom³¹³¹

Templom:

Elhelyezkedés:

A Baracsi földön, a vártól nyugatra feltárt középkori templomrom.

Történeti adatok:

- 1216: segesdi egyház³¹³²
- 1269: segesdi plébánia³¹³³
- 1319: plébános³¹³⁴
- 1320: segesdi pap³¹³⁵
- 1321: segesdi egyház³¹³⁶
- 1322: Pál segesdi pap³¹³⁷
- 1330: Pannonhalmi apátság és a segesdi plébánia tized- és egyéb pere³¹³⁸
- 1332: Odo zirci apát a segesdi tizedet örökre a pannonhalmi apátságnak ítéli és a makacs Pósa segesdi plébánost pedig kiközösíti³¹³⁹

³¹²⁴ Genthon 1961 255., Sárospatak és környéke 29.

³¹²⁵ ÁÜO. II. 128. oklevél

³¹²⁶ Romhányi 2000 57.

³¹²⁷ Fejér CD VIII/3. 60. oklevél 194.

³¹²⁸ DL. 6190. (Arcanum CD), SMM 30/1999 363. oklevél 17.

³¹²⁹ ZsO. I. 1071. regeszta

³¹³⁰ ZsO. I. 3950. regeszta

³¹³¹ Engel: Birtok CD

³¹³² Fejér CD III/1. 183., MREV I. 1896 38. oklevél 36.

³¹³³ Fejér CD IV/3. 500., Mon. Strig I. 732. oklevél 568.

³¹³⁴ Magyar 1985 36.

³¹³⁵ Fejér CD VIII/7. 108. oklevél 131., Mon. Strig. II. 902. oklevél 786., Mon. Strig. III. 966. oklevél 713.

³¹³⁶ MREV II. 1899 46. oklevél 39.; 1327. évi megerősítés: Mon. Strig. III. 971. oklevél 716.

³¹³⁷ MREV IV. 1907 252. oklevél 318., Mon. Strig. III. 32. oklevél 14.

³¹³⁸ Bónis 1997 839. regeszta 93., PRT II. 1903 106. oklevél 372., MREV II. 1899 62. oklevél 52., AO. XIV. 379. oklevél 232-233.

- 1332: segesdi egyház rectora³¹⁴⁰
- 1358: Lukács plébános³¹⁴¹
- 1361: Jakab segesdi alesperes³¹⁴²
- 1365: Lukács segesdi plébános, királynéi káplán³¹⁴³
- 1389: az egyházak kegyúri joga³¹⁴⁴
- 1397: segesdi plébánia³¹⁴⁵
- 1412: Jakabot, a parochiális egyház plébánosa³¹⁴⁶
- 1414: Jakab plébános³¹⁴⁷
- 1455: Marcali János végrendeletében Segesd városban a Keresztelő Szent János tiszteletére épült kápolna rectora évenként 2 hordó bort kapott Marcali városból, ő ezen felül a Farkasfalu nevű helységet is neki adományozza Segesd kerületéből - heti egy miséért.³¹⁴⁸
- 1464: az esztergomi érsek kiváltságának megerősítése II. Pius pápa által a megyés püspökök alól kivett monostorokra, prépostságokra és plébániákra – köztük a segesdi plébániáét is³¹⁴⁹
- 1464: segesdi rector vagy plébános³¹⁵⁰
- 1474: Ferenc, a segesdi Szent Mihály arkangyal egyház plébánosa³¹⁵¹
- 1474: Ferenc segesdi plébános³¹⁵²
- 1475: Gál fia Mátyás zágrábi diakónus, a segesdi Szent Kereszt oltár rectora³¹⁵³
- 1488: iskolamesterének említése³¹⁵⁴
- 1491: Péter pap³¹⁵⁵
- 1495: János plébános³¹⁵⁶

³¹³⁹ Bónis 1997 868. regeszta 96., PRT II. 1903 107. oklevél 373., MREV II. 1899 74. oklevél 59-60.

³¹⁴⁰ AOkm. II. 517. oklevél 608.

³¹⁴¹ AOkm. VII. 92. oklevél 170.

³¹⁴² Dl. 5045. (Arcanum CD)

³¹⁴³ Df. 236494. (Arcanum CD), SMM 9/1978 40-41. oklevél 74-75.

³¹⁴⁴ ZsO. I. 1071. regeszta

³¹⁴⁵ Fejér CD X/2. 280. oklevél 517-518.

³¹⁴⁶ ZsO. III. 1687. regeszta

³¹⁴⁷ ZsO. IV. 1792. regeszta, MREV IV. 1907 336. oklevél 373-374.

³¹⁴⁸ Dl. 14915. (Arcanum CD)

³¹⁴⁹ MREV III. 1902 283. oklevél 173.

³¹⁵⁰ MREV III. 1902 281. oklevél 171. II. Pius pápa megerősíti a pannonthalmi monostor Szent Istvántól nyert kiváltságait.

³¹⁵¹ HO. I. 239. oklevél 369.

³¹⁵² Df. 209062. (Arcanum CD)

³¹⁵³ MREV III. 1902 436. oklevél 291.

³¹⁵⁴ Békefi 1910 477.

³¹⁵⁵ Dl. 101128. (Arcanum CD)

³¹⁵⁶ MREV IV. 1907 35. oklevél 34-35. oldalon a jegyzetben

- 1690: említik a fallal kerített város elhagyott plébániájának említése³¹⁵⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

Gótikus stílusban átépített téglatemplom támpillérekkel, szentélyében az oltáralap is előkerült. Ettől délre 30-50 méterre egy kisméretű, esetleg kör alakú építmény, talán egy másik kápolna alapfalai, körülötte kelet-nyugati tájolású sírok.³¹⁵⁸

Leírás, méret:

Egyenes szentélyzáródású egyhajós templom.

A templom alapterülete 140 m².

Sellye (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- 1480 előtt a Bakonyai család építtette castellumát, majd 1480-ban Váradi Péter és Nagylucsei Orbán birtoka lett az uradalom, de közben Bakonyiai utódai is megosztják, a 16. század elején még állt, helye valószínűleg a jelenlegi református templom helyén, annak dombján volt, uradalmi központ (1p)³¹⁵⁹

- 1480 után alapították obszerváns ferences kolostorát (2p)³¹⁶⁰

- 1554 Selén város – török defterben (2p)³¹⁶¹

- 15 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A Dobina dűlőben 1954-ben 60 síros temetőrészlet került elő, ennek alapján ide valószínűsítik a középkori Sellyét és templomát.³¹⁶²

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 30 báni denár, 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: [nincs összeg], 1334 I.: 23 báni denár, 1334 II.: 25 báni denár, 1335 II.: 12 báni denár, tizedfizető papjai: Dyonisiusus, Petrus³¹⁶³

- 1461: Sellye parochialis egyházának plébánosa³¹⁶⁴

- 1542-ben a dikális összeírás plébániás helyként nevezi meg³¹⁶⁵

³¹⁵⁷ Magyar 1988 122.

³¹⁵⁸ Magyar 2001 263.

³¹⁵⁹ Koppány 1999 208.

³¹⁶⁰ Romhányi 2000 57.

³¹⁶¹ Káldy-Nagy 1960 659. szám 87.

³¹⁶² Kiss 1983 268.

³¹⁶³ Györfy I. 266., 377.

³¹⁶⁴ Zichy X. 145. oklevél 182.

³¹⁶⁵ Horváth-Timár 1972 119.

Siklós (Baranya megye), középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 16

Mezőváros adatai:

- uradalmi központ (50 vagy több falu) (2p)³¹⁶⁶
- 1294: hetivásár³¹⁶⁷
- 1332 előtt Szent Anna tiszteletére alapított ágostonrendi kolostor, amely 1541-ig működött (1p)³¹⁶⁸
- 1344: Soklous város³¹⁶⁹
- 1454 oppidi Soklos (4p)³¹⁷⁰
- 1392 szerdai hetivásár (1p)³¹⁷¹
- 1403: Garai Miklós nádor siklósi várnagyaihoz és baranyamegyei officialisaihoz.³¹⁷²
- 1478-ban 42 helység, később 49, a 16. század elején 52 helység tartozott az uradalomhoz³¹⁷³
- 14 egyetemi hallgató (2p)³¹⁷⁴
- 13 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A település első plébániatemploma valószínűleg a későbbi ágostonos kanonokok által használt templom volt.³¹⁷⁵

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 1 márka (240 báni denár), 1333 I.: 26 garas (130 báni denár), 1333 II.: 50 báni denár, 1334 I.: 104 báni denár, 1334 II.: 50 báni denár, 1335 II.: 12 garas [60 báni denár]³¹⁷⁶
- 1352: siklósi egyház³¹⁷⁷
- 1455 Niry Lőrinc fia Benedek siklósi klerikus³¹⁷⁸
- 1461: a siklósi parochialis egyház plébánosa³¹⁷⁹

³¹⁶⁶ Csánki II. 1894 452.

³¹⁶⁷ ÁÜO. X. 107. oklevél

³¹⁶⁸ Romhányi 2000 58.

³¹⁶⁹ Dl. 40949. (Arcanum CD)

³¹⁷⁰ Károlyi II. 178. regeszta 301., Dl. 87302. (Arcanum CD)

³¹⁷¹ Zichy IV. 399. oklevél 493.

³¹⁷² ZsO. II/1. 2674. regeszta

³¹⁷³ Font 2000 67.

³¹⁷⁴ Kubinyi 1971 75.

³¹⁷⁵ Lövei 1995 177.

³¹⁷⁶ Györfy I. 266., 379.

³¹⁷⁷ Zichy II. 365. oklevél 491.

³¹⁷⁸ Lukcsics II. 1356. regeszta 333.

- 1507: Márk mester, a Soklos castrumban épült kápolna rektora³¹⁸⁰

Siklónagyfalu (Baranya megye), középkori név: Naghfalu, középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1267: megyegyűlés helyszíne³¹⁸¹
- 1302-1524 csütörtökön, később hétfőn sedriahely - megyeszékhely (2p)³¹⁸²
- 1329: nádori generalis kongregáció³¹⁸³
- 1382 hospites et populi nostri (regis) de Naghfalu³¹⁸⁴
- 1387: „...vniuersi hospites et populi nostri de Naghfalu...”³¹⁸⁵
- 1413 hetivásár-a nap nincs megnevezve (1p)³¹⁸⁶
- 1492 opidum Naghfalw (3p)³¹⁸⁷
- 4 központi hely (2p)

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: [nincs összeg], 1333 I.: [nincs összeg], 1333 II.: 15 báni denár, 1334 I.: [nincs összeg], 1334 II.: nem fizet, 1335 II.: nem fizet, tizedfizető papok: Bank, Gergely³¹⁸⁸
- 1398: IX. Bonifác pápa a pécsi egyházmegyei nagyfalui templomot felkeresőknek búcsút engedélyez.³¹⁸⁹
- 1457: Nagyfalu plébánosa³¹⁹⁰
- 1461: Nagyfalu parochialis egyházának plébánosa³¹⁹¹

Simontornya (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 17

Mezőváros adatai:

³¹⁷⁹ Zichy X. 145. oklevél 182.

³¹⁸⁰ DL. 75740. (Arcanum CD)

³¹⁸¹ ÁÜO. XI. 407. oklevél

³¹⁸² Csukovits 1997 381., 1410: Zichy VI. 49. oklevél 65., 1421: Zichy VIII. 2. oklevél, 1424: Zichy VIII. 167. oklevél 254.

³¹⁸³ Fejér CD VIII/3. 171. oklevél 399., AO. XIII. 252. oklevél 163.

³¹⁸⁴ Csánki II. 1894 463.

³¹⁸⁵ Zichy IV. 276. oklevél 328-329.

³¹⁸⁶ ZsO. IV. 1068. regeszta 250.

³¹⁸⁷ Csánki II. 1894 463.

³¹⁸⁸ Györffy I. 266., 345.

³¹⁸⁹ ZsO. I. 5574. regeszta

³¹⁹⁰ Zichy IX. 401. oklevél 556.

³¹⁹¹ Zichy X. 145. oklevél 182.

- 1347 Symontornya nevű vár összes birtoktartozékaival és haszonvételeivel (17 falu)³¹⁹²
- 1377 oppidum seu possessionem ipsorum Symontornya³¹⁹³
- 1410, 1424, 1478, 1517 oppidum Symonthornya (3p), 1377 országos vásár Szent György napkor, vámhely³¹⁹⁴
- 1416: a Kanizsaiak officialisai, köztük Fábián castellanus de Simonthornya³¹⁹⁵
- 1434 Endred-i Domonkos királyi ember és Mihály clericus nyilvánosan megidézük Wrs-i Bychkele fia Albertet és jobbágysait először március 3-án Ozora mezővárosban, másodszer március 4-én Symontornya-n, harmadszor március 6-án Pyspekzekel birtokon.³¹⁹⁶
- 1477 három vásáros kikiáltás: január 13-án Székesfehérváron, január 16-án Symonthornyán és január 18-án Adonyban (4p az országosokkal együtt)³¹⁹⁷
- 1515-1518 között alapították domonkos kolostorát Szűz Mária tiszteletére, és 1541-ben szűnt meg (2p)³¹⁹⁸
- 8 központi hely (4p)
- vár és város, uradalmi központ (22 falu és 2 város) (1p)³¹⁹⁹

Templom:

Történeti adatok:

- 1552 Szen-György utca mahalle, 1565, 1570 Szen-György mahalle, 1583: Szen-György mahalle³²⁰⁰ - minden bizonnyal középkori eredetű
- 1690 Urbarium et Conscriptio: a kőből épült török mecsetből alakítottak templomot³²⁰¹
- A simontornyai buszállomás szélén látható emléktábla szerint ezen a helyen állt a település plébániatemploma 1768-ig, amelyet 1543-tól a reformátusok használtak.³²⁰²

Sirok (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- vár és uradalom³²⁰³

³¹⁹² Fenyvesi 2000 204. regeszta 107.

³¹⁹³ C. Tóth 2000 27. regeszta 98-99.

³¹⁹⁴ Csánki III. 1897 411.

³¹⁹⁵ C. Tóth 2000 52. regeszta 104.

³¹⁹⁶ DL. 106388. (Arcanum CD), Fejér CD X/7. 273. oklevél 593-594.

³¹⁹⁷ C. Tóth 2000 90. regeszta 117.

³¹⁹⁸ Romhányi 2000 58.

³¹⁹⁹ Csánki III. 1897 399.

³²⁰⁰ Dávid 1982 132. szám 129.

³²⁰¹ Hegedűs 1979 57.

³²⁰² K. Németh 2006 155.

- 1472: oppidum³²⁰⁴

- 5-6 központi hely

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1334 I: 3 garas, 1334 II: 2 garas, 1335 I: 3 garas³²⁰⁵

Somogyszil (Somogy megye), középkori név: Szil, középkori megye: Tolna,
Centralitási pont 8

Mezőváros adatai:

- 1449 Zyl város³²⁰⁶

- 1483 oppidum Zyl (3 p)³²⁰⁷

- 9 központi hely (5p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A település főutcájának kiszélesedő terén szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- patrocínium: Szent Demeter³²⁰⁸

- pápai tizedjegyzék: 1332 I.: nem fizet, 1333 I.: 8 báni denár, 1333 II.: 5 báni denár, 1334 I-II.: 2 garas [10 báni denár], 1335 I.: nem fizet, 1335 II.: 1 garas [5 báni denár], tizedfizető pap: Balázs, Miklós³²⁰⁹

- 1484-ben Buzlay Mózes Fejér megyei ispán az alapoktól megjavíttatta a templomot, valószínűleg a késő gótikus részletek ekkor kerültek kialakításra³²¹⁰ - erre vonatkozik : 1483-ból áttételes adat – a pécsi egyházmegyei Szent Demeter templom plébánosa, Buzlai Mózes 1483-ban hordozható oltárra kapott engedélyt [település nincs megnevezve]³²¹¹

- 1524: szili templom oltárának és oltárigazgatójának hagyott javadalmak³²¹²

Építéstörténet, kutatástörténet:

³²⁰³ Dl. 14856. (Arcanum CD), Dl. 15684. (Arcanum CD), Dl. 14855. (Arcanum CD)

³²⁰⁴ Dl. 59603. (Arcanum CD)

³²⁰⁵ Györffy III. 58., 131.

³²⁰⁶ Dl. 14284. (Arcanum CD)

³²⁰⁷ Csánki III. 1897 412.

³²⁰⁸ Csánki III. 1897 412.

³²⁰⁹ Timár 1999 310.

³²¹⁰ K. Németh 2000 163., K. Németh 2003/a 145., MREV III. 1902 438. oklevél 292. l. jegyzet

³²¹¹ K. Németh 2006 160-161.

³²¹² K. Németh 2006 161.

1976-ban falkutatás során elfalazott mérműves ablakokat tártak fel a szentély délkeleti, valamint déli oldalán. Utóbbi töredékes, de restaurálható gazdagon tagolt 15. század végi mérműves ablak volt. A torony második szintjének több ablaka és a torony legfelső szintjének nyílásai is ekkor kerültek kibontásra. A befalazásból megégett mérműtöredékek, valamin abalkkáva- és párkánydarabok kerültek elő. Hasonló párkánytöredékek láttak napvilágot a sekrestye falazatüüből is. A középkori diadalív töredékeit megtalálták a barokk koriban, a gótikus énekkarzat ajtaját és a szintén gótikus tetőszerkezet lenyomatát pedig a nyugati falon. In situ kerültek elő a szentély lábazatának töredékei és a szentély támpilléreinek gótikus fedkövei. Az épület az égett mérművek alapján valamikor leégett, jelenlegi formáját a barokk korban kapta.³²¹³

Leírás, méret:

Háromszintes tornya a hajónál keskenyebb és északnyugati, valamint délnyugati sarkain három vízvezetővel ellátott támpillérek támasztják. A tornyot ma barokk toronysüveg fedi, oldalait a keleti kivételével 3-3 nyílás (minden szinten 1-1) töri át; a toronyba ma nyugatról lehet belépni, a toronyaljából nyílik a templom bejárata, déli bejárat nincs, szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, északi és déli oldalán egyaránt 3-3 pillér díszíti, ez igaz mindkét hajófalra is.³²¹⁴

A hajó alapterülete 111,14 m².

Somogytúr (Somogy megye), középkori név: Túr, középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- castellum: a 16. század első negyedében a Báthoriak építették, bár a mezővárosnak egyszerre több birtokosa volt, 1538-ban Török Bálint elfoglalta és felrobbantotta; helye valószínűleg a mai falu temetője melletti épülettörmelékese hely volt, amelyet török templom néven emlegetnek, romjai 1764-ben még látszottak³²¹⁵

- 1396: csütörtöki hetivásár³²¹⁶

- 1410: foro eiusdemque fori tributo in dicta possessione [Twr] singulis feriis [... ab] antiquo libere celebrari consueto et exigi solito³²¹⁷

- 1460: „...a panaszosokat, mikor a Twr-i hetivásárról haza felé tartottak...”³²¹⁸

³²¹³ Dávid-Kovács 1984 535-537.

³²¹⁴ K. Németh 2000 162.

³²¹⁵ Koppány 1999 237.

³²¹⁶ Df. 261846. (Arcanum CD), SMM 31/2000 537. oklevél 34.

³²¹⁷ ZsO. II/2. 7372. regeszta

- 1495: in opido Thur és országos vásár³²¹⁹

- 1496 Túr mezőváros³²²⁰

Templom:

Történeti adatok:

- 1184-1188 között az egyház évi egy márka jövedelmét János veszprémi püspök a veszprémi káptalannak adta³²²¹

- 1233: papját említik³²²²

- pápai tizedjegyzék: 1333: 70 kis denár, 1334: 70 kis denár, 1335: 70 kis denár, tizedfizető pap: Buche³²²³

- 1410: egyház³²²⁴

- 1422: Miklós fia, György veszprémi egyházmegyei presbiter, túri plébános³²²⁵

- 1426: György plébános³²²⁶

- 1429: Somogy megyei Thwr possessióban, a benne álló parochialis egyház patronátusával³²²⁷

- 1484: Péter túri plébános³²²⁸

- 1496: Sogenedat-i János a Thnw-i [túri?] Szent Márton püspök parochialis egyház Szűz Mária oltárának rectora³²²⁹

- 1500: Etwes-i János acolytus, a Tuehwr-i [túri] parochialis egyház Mindenszentek oltárának rectora³²³⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

Egyes vélemények szerint a plébániatemplom maradványai a temetőben kerültek elő, ahonnan egy 13. századi konzol és párkánykő töredéke is származik.³²³¹

Az 1970-es években azonban a Zrínyi tucában földmunkák során kerültek elő koponyák és különböző temetkezésekre utaló maradványok, amelyeket nem jelentettek be. 2000-ben a Zrínyi utca 15-nél gázvezetékárok földmunkái során 14-15. századi, a kör alakú

³²¹⁸ Dl. 93302. (Arcanum CD)

³²¹⁹ HO. V. 250. oklevél 382.

³²²⁰ Dl. 56284. (Arcanum CD)

³²²¹ MREV I. 1896 3. oklevél 5.

³²²² MREV I. 1896 104. oklevél 92-93., Valter 2004 52., Békefi 1907 115-116.

³²²³ Békefi 1907 115., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³²²⁴ ZsO. II/2. 7372. regeszta

³²²⁵ ZsO. IX. 358. regeszta 125.

³²²⁶ Békefi 1907 115.

³²²⁷ Dl. 68449. (Arcanum CD), Dl. 45150. (Arcanum CD), SMM 33/2002 859. oklevél 25., 862-863. oklevél 26.

³²²⁸ Dl. 56162. (Arcanum CD)

³²²⁹ MREV IV. 1907 113. oklevél 136.

³²³⁰ MREV IV. 1907 113. oklevél 138.

³²³¹ MREV I. 1896 104. oklevél 92-93., Valter 2004 52., Békefi 1907 115-116.

fejen bevéselt oroszlán stilizált ábrázolásával díszített gyűrűt találtak embercsontok mellett. A helyszín a jelenlegi katolikus templomtól délre, 200 méterre helyezkedik el, valószínűleg egy középkori temető és talán templom lehet a területen.³²³²

Somogyvár (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 15

Mezőváros adatai:

- 1091-ben alapította bencés apátságát Szent László király Szent Egyed tiszteletére francia anyakolostorral. A 13. század elejétől hiteleshely, exempt apátság³²³³
- 1224: Ciuitate seu Opido Castri Symidiensis³²³⁴
- 1272: Ciuitatem suam Regalem Somogywar³²³⁵
- 1322-től megyei sedriahely, megyei közgyűlések helyszíne³²³⁶
- 1358 nádori közgyűlés³²³⁷
- 1374: szombati hetivásár³²³⁸
- 1378: ciuibus ac hospitibus suis in Somogyvár³²³⁹
- 1449: Opidum Somogghwar³²⁴⁰

Templom:

Elhelyezkedés:

A középkori település több részből állt, már az Árpád-korban valószínűleg 5 templom volt.³²⁴¹ Három templom azonosítható az eddigi kutatások alapján: Mernyei Erzsébet házától északkeletre feltárt több periódusú Árpád-kori templom – Szent Apollinaris, a monostortól északra feltárt kupavári templom – Szent Péter, Kortó területe – Szent György

Történeti adatok:

- 1184-1188: Szent Apollinaris egyház, a monostor melletti nagy faluban³²⁴²
- 1210: Somogy oppidum Szent Péter kápolnájának tizedjoga³²⁴³

³²³² Régészeti kutatások 2000 204.

³²³³ Romhány 2000 58.

³²³⁴ HO. VII. 8. oklevél 11.

³²³⁵ ÁÚO. XII. 54. oklevél

³²³⁶ Csukovits 1997 383., 1322: Zichy I. 248. oklevél 215., 1347: Dl. 49256. (Arcanum CD), 1349: Dl. 859. (Arcanum CD), AOkm. V. 146. oklevél 276-277., 1351: Dl. 89310. (Arcanum CD), 1368: Df. 236499. (Arcanum CD)

³²³⁷ Veszprémi regeszták 495. regeszta 197., Dl. 90920. (Arcanum CD), Df. 236488. (Arcanum CD), 1368: Dl. 49284. (Arcanum CD), Fejér CD IX/4. 76. oklevél 150., 1374: Dl. 42020. (Arcanum CD)

³²³⁸ Dl. 6190. (Arcanum CD), SMM 30/1999 363. oklevél 17.

³²³⁹ Fejér CD IX/5. 154. oklevél 299., SMM 30/1999 415. oklevél 43.

³²⁴⁰ HO. IV. 257. oklevél 353.

³²⁴¹ Müller 1975 52.

³²⁴² MREV I. 3. oklevél 5., Békefi 1907 110.

- 1212: parochia³²⁴⁴
- 1215: Szent Péter kápolna parochusa³²⁴⁵
- 1230: a Szent Apollinaris egyház, amely a somogyvári egyház mellett áll a nagy faluban³²⁴⁶
- 1238: Szent Péter egyház parochusa és tizedei³²⁴⁷
- 1323 somogyi Szt. György egyház³²⁴⁸
- pápai tizedjegyzék - Szent Péter egyház: 1333: 2 pensa, 1334: 2 pensa, 1335: 2 pensa, tizedfizető pap: Péter; Szent György egyház: 1333: 6 garas és 38 kis denár, 1335: 100 kis denár, tizedfizető pap: Antal, Pál³²⁴⁹
- 1337: Pál somogyi pap³²⁵⁰
- 1370: Balázs papot, a somogyvári Szent Péter apostol-egyház rectora, a konvent káplánja³²⁵¹
- 1377 Péter presbiter, a Szent György-egyház rectora³²⁵²
- 1377 Tamás, a Szent Péter-egyház káplánja³²⁵³
- 1384: György káplán, a Szent Péter apostol egyház rectora³²⁵⁴
- 1384 a várbeli Szent Péter apostol-egyház rectora³²⁵⁵
- 1402: IX. Bonifác pápa Bárdi Mihály veszprémi egyházmegyei papnak adja a somogyvári Szent György plébániát, amelyben korábban Tompos János néhai plébános teljesített szolgálatot.³²⁵⁶
- 1427 György fia Pál, a somogyvári Szent György parochialis egyház rectora³²⁵⁷
- 1428: Péter fia Gergelyt, a somogyvári Szent Kereszt (?) egyház plébánosa³²⁵⁸
- 1429 Mihály fia Imre, a somogyvári Szent Péter parochialis egyház rectora³²⁵⁹

³²⁴³ ÁÜO. I. 59. oklevél

³²⁴⁴ MREV I. 1896 28. oklevél 24.

³²⁴⁵ ÁÜO. I. 69. oklevél, ÁÜO. XI. 83. oklevél, SMM 26/1995 1. oklevél 5.

³²⁴⁶ MREV I. 1896 96. oklevél 83. Valószínűleg erre az egyházza vonatkozik, de csak a templom titulustát megnevezve: MREV I. 1896 3. oklevél 5., 88. oklevél 74.

³²⁴⁷ ÁÜO. XI. 211. oklevél

³²⁴⁸ Veszprémi regeszták 129. regeszta 61.

³²⁴⁹ Békefi 1907 110.

³²⁵⁰ SMM 28/1997 148. oklevél 20., 1342. évi átírása: Mon. Strig. III. 600. oklevél 442.

³²⁵¹ Dl. 49289. (Arcanum CD)

³²⁵² SMM 30/1999 394. oklevél 30-31.

³²⁵³ SMM 30/1999 402. oklevél 36-37.

³²⁵⁴ Tóth 1984 7. oklevél 51.

³²⁵⁵ SMM 31/2000 466. oklevél 14-15.

³²⁵⁶ ZsO. II/1. 1668. regeszta, MREV II. 1899 429. oklevél 336-337.

³²⁵⁷ Lukacsics I. 972. regeszta 199.

³²⁵⁸ Dl. 92738. (Arcanum CD)

³²⁵⁹ Lukacsics I. 1113. regeszta 216.

- 1429 Somogyvári Balázs fia Lukács, a somogyvári Szűz Mária parochialis egyház rectora³²⁶⁰
- 1450: somogyvári plébános³²⁶¹
- 1455: Marcali János végrendeletében a Somogyvár városban lévő Szent György parochialis egyház Szent István vértanú oltárának, amelyet ő létesített, egy malmot hagyott a halastóból folyó Kortho folyón, hogy mindennap azon az oltáron egy misét mondjanak.³²⁶²
- 1471 Gergely, a Szent György egyház plébánosa³²⁶³
- 1479: a somogyvári és kortói plébánosok³²⁶⁴
- 1489: somogyvári egyház³²⁶⁵
- 1493: Péter somogyvári orgonakészítő³²⁶⁶
- 1504: Szent György mártír parochialis egyház³²⁶⁷
- 1518: Zatha-i Péter fia János a Szt. Péter egyház plébánosa, mint közjegyző³²⁶⁸
- 1529: a Szent Péter egyház plébánosa Zathai János székesfehérvári kanonok, a plébános lakása a Szent Egyed monostor mögött van; Illési János misés pap, egyben a Szent Péter egyház káplánja³²⁶⁹
- 1529: György misés pap, a somogyvári Szent László kápolna igazgatója³²⁷⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

1971-ben terepbejárások során több középkori telep nyomai kerültek elő: az ún. Kupavár közelében a Nyaka és Temető úti dűlőkben 12-16. századi település nyomai, az ún. Váralja területén a Tölösi dűlőben 13-16. századi település nyomai, a kurtói dűlő szélén főleg 10-13. századi, a Makovistya és Török dűlőben 13-16. századi település, a Nyaka és Makovistya dűlőben egy-egy középkori templom alapjai és szétdúlt kőfalai voltak megfigyelhetők.³²⁷¹

Szent Péter: Egyperiódusú épület, amelyet ásatója az ispáni vár templomának tart. Véleménye szerint a 11. század elején épülhetett és temetőjével együtt évszázadokon át

³²⁶⁰ Lukcsics I. 1115. regeszta 216.

³²⁶¹ Dl. 93184. (Arcanum CD)

³²⁶² Dl. 14915. (Arcanum CD)

³²⁶³ Békefi 1907 110.

³²⁶⁴ Df. 236629. (Arcanum CD), SMM 10/1979 1979 232. oklevél 108.

³²⁶⁵ Df. 236664. (Arcanum CD), SMM 10/1979 277. oklevél 126.

³²⁶⁶ Dl. 93630. (Arcanum CD)

³²⁶⁷ MREV IV. 1907 123. oklevél 151. 1. jegyzetben

³²⁶⁸ Dl. 47266. (Arcanum CD)

³²⁶⁹ Békefi 1907 110.

³²⁷⁰ Békefi 1907 110.

³²⁷¹ RF. 1971 100-101.

használták. A feltárt sírok jórésze azonban 14-15. századi, korábbi temetkezések nem ismertek, ezért a keltezés kérdéses.³²⁷² 1984-ig 460 sír került feltárássra.³²⁷³

Szent Apollinaris: Az 1973-ban a Nyaka-dűlőben feltárt háromhajós egyház. Több építési periódusa nem ismert. 1230 után már nem ismeretes okleveles említése, azonban a temetkezések a feltárás alapján a középkor egészében folytatódtak.³²⁷⁴

Leírás, méret:

Szent Péter: Egyhajós, félköríves szentélyű templom. A szentély szélessége a hajófalakkal azonos, keskeny diadalíve van. A szentélyív külső falán négy, a hajó nyugati végén egy-egy támpillér látható.

A templom alapterülete 90 m².³²⁷⁵

Szent Apollinaris: 15 méter hosszú, háromhajós templom, amelynek alaprajza közöletlen.³²⁷⁶

Szakcs (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1387 vasárnapi hetivásár³²⁷⁷
- 1388 vasárnapi hetipiac (1p)³²⁷⁸
- 1452 officialis (1p)³²⁷⁹
- 1453 oppidum Zakch (1p)³²⁸⁰
- 5 központi hely (3p)
- 7 egyetemi hallgató (1p)³²⁸¹

Templom:

Elhelyezkedés:

A település központjában egy kisebb magaslaton szabadon álló templom.

Történeti adatok:

³²⁷² Valter 2004 42.

³²⁷³ RF. 1983 93.

³²⁷⁴ Aradi 2007 100.

³²⁷⁵ Valter 2004 42.

³²⁷⁶ Aradi 2007 100.

³²⁷⁷ DI. 42366. (Arcanum CD), SMM 31/2000 480. oklevél 18.

³²⁷⁸ Fejér X./3. 89., Fejér X./ 8. 74. oklevél 230., DI. 42390. (Arcanum CD), Fejér CD X/8. 91. oklevél 265., SMM 31/2000 483. oklevél 19.

³²⁷⁹ Horváth 1969 40.

³²⁸⁰ Csánki III. 1897 411.

³²⁸¹ Die Matrikel I. 261., II. 76., 87., 104., Alb. I. 115., 255., 258.

- pápai tizedjegyzék: 1332 I.: nem fizet, 1333 I.: 70 báni denár, 1333 II.: 43 báni denár, 1334 I-II.: 10 garas [50 báni denár], 1335 I.: nem fizet, 1335 II.: 5 garas [25 báni denár], tizedfizető pap: Benedek³²⁸²
- 1430 Péter fia Balázs, a szakcsi Szent Jakab parochialis egyház portionarius³²⁸³
- 1437 Szent Jakab parochialis egyház³²⁸⁴
- 1446: pápai búcsúengedély a Szent Jakab templomnak³²⁸⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

Az 1965. évi felújítás során a déli oldalon egy gótikus ablak egyik ívét bontották ki hat darabban, de nem építették vissza. Előkerült egy másik, 4 méter magas gótikus ablak is, ennek csücsíve ma is látható. A barokk boltozat felett a padlástérben is látható egy elfalazott gótikus ablakzáradék. Földmunkák során a z északi faltól nem messze kőfalakat találtak, talán a sekrestye alapjai. A templomban látható egy szenteltvíztartóként használt, a törökkoppányi darabbal teljesen azonos török mosdómedence.³²⁸⁶ A legújabb műemlékjegyzék szerint feltehetően a 13. század végén, a 14. század elején csücsíves ablakokkal épült a templom, amelyet 1544-ben a törökök felgyújtottak, a török hódoltság idején nem használták. Falai és másodlagosan beépített kőfaragványai felhasználásával épült az új templom. 1810-ben téglából torony épült, és a hajót kőből épült karzattal bővítették. 1865-ben a torony és a tető leégett, utána helyreállították.³²⁸⁷

Leírás, méret:

Egyhajós, Ny-i homlokzati tornyos templom, poligonális záródású szentéllyel, a szentély északi oldalán sekrestyével. A főhomlokzat középtengelyében a toronyaljába nyíló, szemöldökgyámos, záróköves díszű, kőkeretes kapu. A hajóban csehüveg-, a szentélyben csehüveg boltozat és félkupola.³²⁸⁸

Szakoly (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

³²⁸² Timár 1999 308.

³²⁸³ Lukcsics I. 1351. regeszta 249., Lukcsics I. 1355. regeszta 249.

³²⁸⁴ K. Németh 2003/a 146., Lukcsics II. 470. regeszta

³²⁸⁵ K. Németh 2006 166., Lukcsics II. 894. regeszta

³²⁸⁶ K. Németh 2006 166., Horváth 1969 290.

³²⁸⁷ Tolna műemlékjegyzéke 2006 87.

³²⁸⁸ Tolna műemlékjegyzéke 2006 87.

- 1320: megyei közgyűlés³²⁸⁹
- 1423: piachely említése a településen³²⁹⁰
- 1459: ad forum ebdomadale in opido Zakol³²⁹¹
- 1504 Szakolyi Jánosnál volt zálogba Szakolyi Hódos György fiainak, Imrének és Pálnak a Szakoly faluban levő nemesi kúriájuk³²⁹²
- 6 külföldi egyetemre járó³²⁹³
- 5-6 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- 1329: Szent Lőrinc egyház és Péter pap³²⁹⁴
- pápai tizedjegyzék: 1332: 9+18 garas, 1333: 18 garas, 1334 I: 8 garas, 1334 II: nem fizet, 1335 I: 7 garas, tizedfizető papok: Péter, Miklós³²⁹⁵
- 1345: Mihály plébános és Jakab szakolyi scholaris³²⁹⁶
- 1345: Mihály plébános³²⁹⁷
- 1345: Mihály plébános³²⁹⁸
- 1345: Jakab szakolyi scholaris, és Mihály, az egyház rectora³²⁹⁹
- 1347: Mihály plébános³³⁰⁰
- 1348: Mihály pap³³⁰¹
- 1415: plébános³³⁰²
- 1417: István plébános³³⁰³
- 1423: szakolyi parochialis egyház³³⁰⁴
- 1457: Egyed plébános³³⁰⁵
- 1471: plébános³³⁰⁶

³²⁸⁹ AOkm. I. 497. oklevél 553., 498. oklevél 554.

³²⁹⁰ Zichy VIII. 72. oklevél 91-92.

³²⁹¹ Zichy X. 54. oklevél 69.

³²⁹² Középkori oklevelek 2000 97. oklevél 169.

³²⁹³ Kubinyi 2000/a 84.

³²⁹⁴ SzSzMT II. 300-302.

³²⁹⁵ Német 1997 170-171.

³²⁹⁶ Kállay I. 789. regeszta 181., Bónis 1997 1016. regeszta 112., Dl. 51331. (Arcanum CD)

³²⁹⁷ Kállay I. 790. regeszta 181., Bónis 1997 1017. regeszta 112., Dl. 51332. (Arcanum CD)

³²⁹⁸ Kállay I. 791. regeszta 181., Bónis 1997 1018. regeszta 112., Dl. 51333. (Arcanum CD)

³²⁹⁹ Kállay I. 795. regeszta 182., Bónis 1020. regeszta 112., Dl. 51337. (Arcanum CD)

³³⁰⁰ Kállay I. 865. regeszta 199., Dl. 51403. (Arcanum CD), AO. XXXI. 104. oklevél 77.

³³⁰¹ Kállay I. 958. regeszta 220., Dl. 51494. (Arcanum CD)

³³⁰² ZsO. V. 2574. regeszta

³³⁰³ Bónis 1997 2055. regeszta 239., Dl. 53932. (Arcanum CD), ZsO. VI. 369. regeszta

³³⁰⁴ Zichy VIII. 128. oklevél 188.

³³⁰⁵ Dl. 15188. (Arcanum CD)

- 1472: plébános³³⁰⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom valószínűleg a 14. század első felében már állt. 1897-ben a torony kivételével a templomot elbontották.³³⁰⁸

Leírás, méret:

A lebontott református templom egyhajós, szentélye a nyolcszög három oldalával záródott. A hajó elé kiugró torony gótikus, sarkain támpillérekkel.

A hajó alapterülete 87 m².

Szécsény (Nógrád megye), középkori megye: Nógrád, Centralitási pont: 14

Mezőváros adatai:

- castellum: A korábbi, megerősített udvarházból feltételezhetően 1440 körül ifjabb Szécsényi László építtette. Szécsény már 1334-ben engedélyt kapott, hogy uradalmi központként tornyos falakkal vegyék körül, ezen belül állhatott a földesúri központ is. 1451-ben az itt tartózkodó Hunyadi János adott engedélyt megerősítésére, majd 1456-58 között a husziták elfoglalták. Ez után került vissza, Mátyás uralkodása alatt a Szécsényi családhoz. 1462-ben a Szécsényiek kihaltával leányágon a Losonci és Ország családé, az 1480. évi osztzkodás után egyedül a Losonciaké lett. 1489-ben harinai Farkas Tamás és Miklós zálogbirtoka, 1498-ban Losonci László tart itt várnagyot, később végvár; jelenleg a Forgách-kastély áll a helyén³³⁰⁹

- 1330: hetivásár³³¹⁰

- 1332-ben alapítja meg Szécsényi Tamás a ferences kolostort³³¹¹

- 1344: „...contra quatuor homines de Zechen in Judicys conuictus extitisset...”³³¹²

- 1400-ból ismerjük ispotálya említését, amelyet 1793-ban bontottak le³³¹³

- 1405: szerdai hetipiac Zechen civitasban³³¹⁴

- 1439: Zechen oppidum³³¹⁵

- 1444-1524 között megyei sedria színhelye³³¹⁶

³³⁰⁶ Dl. 55936. (Arcanum CD)

³³⁰⁷ Dl. 55960. (Arcanum CD)

³³⁰⁸ SzSzMT II. 300-302.

³³⁰⁹ Koppány 1999 213-214.

³³¹⁰ AO. XIV. 374. oklevél 231.

³³¹¹ Romhányi 2000 60.

³³¹² Hazai oklevéltár 230. oklevél 245.

³³¹³ Majcher 1994 20.

³³¹⁴ ZsO. II/1. 4267. regeszta, 1415: ZsO. V. 1038. regeszta, 1416: ZsO. V. 2249. regeszta, 1462: Dl. 105907. (Arcanum CD)

³³¹⁵ Dl. 13405. (Arcanum CD), Csánki I. 1890 93.

- 1514: officialis³³¹⁷

- uradalmi központ a Szécsényi család rezidenciája³³¹⁸

- 3 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

Az egykori városfal mellett feltárt egyhajós templom alapfalai.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 12 garas³³¹⁹

- 1343: Szécsény parochusa³³²⁰

- 1410 György plébános³³²¹

- 1468: szécsényi plébános³³²²

- 1477: János plébános és esperes, Bálint pap és káplán³³²³

Építéstörténet, kutatástörténet:

A ferences kolostorban az 1992. évi kutatás hozott áttételes eredményeket a korai plébániatemplom ittlétére. A késő középkori plébániatemplom területén 1976-ban, 1988-ban, 1992-ben és 1993-ban folytak régészeti feltárások, illetve jelenleg is folynak kutatások a területen.

1. plébániatemplom: A ferences kolostor gótikus sekrestyéjének középkori járószintje alatt sírok kerültek elő, amelyeket a gótikus templom alapozása vágott. Ezek Szécsény korábbi plébániatemplomának temetőjéhez tartoztak, ezt a 14. századi ferences templom és kolostor megépülésekor számolták fel.³³²⁴

2. plébániatemplom: A leletanyag alapján a 14. század közepén (1340-1350-es évek) épülhetett egyetlen periódusban. Egyhajós, a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű templom volt. Előkerültek a szentély bordás boltozatának darabjai, a hajó a feltételezések szerint síkmennyezetes volt. Az előkerült kőfaragványokból teljesen kiserkeszthető volt egy mérműves ikerablak belső oldalán vörös és fekete színekkel, egy emberfejet (mongoloid típus) ábrázoló gyámkő és sok gótikus bordatöredék. Freskótöredék is napvilágra került, valamint a délkeleti hajósarokban előkerült egy

³³¹⁶ Csukovits 1997 382.

³³¹⁷ Dl. 39339. és 39340. (Arcanum CD)

³³¹⁸ Csánki I. 1890 88.

³³¹⁹ Györffy IV. 223., 297.

³³²⁰ Mon. Strig. III. 679. oklevél 517., AO. XXVII. 627. oklevél 380.

³³²¹ Balassa 1990 246. regeszta 85.

³³²² Dl. 16701. (Arcanum CD)

³³²³ Balassa 1990 418. regeszta 150., Dl. 65958. (Arcanum CD)

³³²⁴ RF. 1992 111-112.

későbbi építésű mellékoltár alapja. A templom padlózatát téglá borította, amelyet legalább egyszer megújítottak és a templom belsejében falazott sírok is előkerültek. 1976-ban kerültek elő a támpilléres torony maradványai. Az 1992-1993. évi kutatások során további temetkezések kerültek napvilágra, vaéamint a sekrestye részleges kutatása is megtörtént.³³²⁵ A templom pusztulása a török idők elejére, a 16. század közepe tájára (1552) tehető. Később nem állítják helyre, hanem az épület maradványai közé lakóház kerül és a végleges pusztulás majd a 17. század végén-18. század legeljén történik meg.³³²⁶

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű feltárt templom, nyugati fala előtt toronyalapozással.

A hajó alapterülete: 115 m².

Szekszárd (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1061-ben alapították bencés monostorát a Szent Megváltó tiszteletére, amely legkésőbb 1543-ban szűnt meg, a 13. század közepétől hiteles helyként is működött (1+1p)³³²⁷
- 1418, 1485, 1497 opidum Saxard (3p)³³²⁸
- 1429-ben várnagyát említik, kisebb uradalom központja (3 vagy 4, de valószínűleg még több helység) (1p)³³²⁹
- 3 központi hely (2p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A főtér déli oldalán (a Bartina áruház helyén) állhatott a középkori plébánia és mellette a templom, mögöttük a temető (mai Munkácsy és Bezerédj utcák).³³³⁰

Történeti adatok:

- 1015-re hamisított pécsváradi alapítólevélben szerepel a szekszárdi Szent Benedek templom³³³¹

³³²⁵ RF, 1992 112., RF, 1993 85.

³³²⁶ Bodnár 1989 42-44., RF, 1988 89-90., MNM Adattár XVIII. 183/1989.

³³²⁷ Romhányi 2000 61-62.

³³²⁸ Csánki III. 1897 411., 1418: ZsO. VI. 1398. regeszta 385.

³³²⁹ Csánki III. 1897 406., 402.

³³³⁰ Szekszárd é.n. 59.

³³³¹ K. Németh 2001 392., DHA 1992 12. oklevél 73.

- 1322 Miklós pap és plébános³³³²
- 1376 Szent János apostol és evangélista a templom védőszentje³³³³
- 1484 plébános³³³⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

1970-ben a Munkácsy Mihály utca 13. szám alatt Horváth Jolán vízvezeték fektetésekor középkori sírokat tárt fel. Ennek kapcsán kiderül, hogy a környékről már többször kerültek elő ilyen sírok.³³³⁵ Vass Előd ezek alapján a plébániát és templomot a mai Bartina Áruház helyére lokalizálta, a temetőt pedig a Munkácsy és a Bezerédj utcák közti területre.³³³⁶

Szentgyörgy – ma Debrecen-Józsa területe (Hajdú-Bihar megye), középkori név: Macs, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1462: Erzsébet, Mátyás király anyja azt a kiváltságot adja István kalocsai és bácsi érseknek és testvéreinek, hogy Szentgyörgy nevű Szabolcsmegyei birtokát és annak összes lakóit mentesíti a Debrecenben fizetendő vám alól. Utasítja tisztviselőit a rendelkezés pontos betartására.³³³⁷
- 1458 oppidum, 1458, 1461 országos vásár³³³⁸
- 3-4 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A Tóóc egykori medre melletti kiemelkedő magasparton egykor állt templom romjai.

Történeti adatok:

- 1234: egyház³³³⁹
- 1322, 1323: Szent György egyház³³⁴⁰
- pápai tizedjegyzék: 1333 I-II: 20 garas, 1334 II: ismeretlen összeg, tizedfizető pap: János³³⁴¹

³³³² AO. VI. 2000 848. regeszta 311.

³³³³ Szekszárd é.n. 60.

³³³⁴ DL. 102628. (Arcanum CD)

³³³⁵ RF. 1970 73., Ódor 1999 161. szerinte az ismert szekszárdi lelőhelyek közül egyiket sem lehet a Munkácsy utcai temetővel azonosítani

³³³⁶ K. Németh 2006 172.

³³³⁷ DL. 88393. (Arcanum CD) – 1464-ben Mátyás király megerősíti

³³³⁸ Csánki I. 1890 508.

³³³⁹ Nepper-Módy 1985 115., Váradi Regestrum 132. oklevél 250-253.

³³⁴⁰ Zichy I. 242. oklevél 211., 1323: Zichy I. 251. oklevél 220.

³³⁴¹ Németh 1997 127.

- 1335: Egyházasmacson Szt. György vértanú tiszteletére emelt köegyház³³⁴²
- 1340: Egyházasmacson Szent György tiszteletére emelt egyház³³⁴³
- 1367: Egyházasmacs³³⁴⁴
- 1379: Kismacs másnéven Egyházasszentgyörgy³³⁴⁵
- 1380: Kismacs másnéven Egyházasszentgyörgy³³⁴⁶
- 1382: Kismacs másnéven Egyházasszentgyörgy³³⁴⁷
- 1394: Szt. György-egyház³³⁴⁸
- 1410: Macs és Szentgyörgy két egyháza³³⁴⁹
- 1414: Macson a Szent György egyház filiája³³⁵⁰
- 1414: Hosszúmacson Szent György mártír egyház³³⁵¹
- 1414 körül: macsi Szent György egyház³³⁵²
- 1415: Macson a Tóció-ér váradi egyházmegyéhez tartozó részén a Szent Mihály arkangyal tiszteletére emelt egyház, az egri egyházmegyéhez tartozó oldalán a Szent György mártír tiszteletére emelt egyház³³⁵³
- 1416: a Szent Mihály arkangyal és a Szent György mártír tiszteletére emelt egyházak joga³³⁵⁴
- 1417: hosszúmacsi Szent Mihály arkangyal egyház és a macsi Szent György egyház³³⁵⁵
- 1419: hosszúmacsi Szent Mihály arkangyal egyház és a macsi Szent György egyház³³⁵⁶
- 1424: Szentgyörgy egyháza³³⁵⁷
- 1451: abban az utcában, amelyben a parochialis egyház áll, három jobbágytelket juttattak és statuáltak Zsuzsannának, amelyekben Franciscus Toth, Valentinus filius

³³⁴² AO. XIX. 341. oklevél 156., Zichy I. 460. oklevél 480.

³³⁴³ Zichy I. 554. oklevél 582., Zichy I. 555. oklevél 583., Zichy I. 557. oklevél 585.

³³⁴⁴ Zichy III. 234. oklevél 336.

³³⁴⁵ Zichy IV. 85. oklevél 102.

³³⁴⁶ Zichy IV. 143. oklevél 167.

³³⁴⁷ Zichy IV. 199. oklevél 238., Zichy IV. 201. oklevél 239.

³³⁴⁸ ZsO. I. 3376. regeszta

³³⁴⁹ Zichy VI. 48. oklevél 64.

³³⁵⁰ Zichy VI. 211. oklevél 318-319., Bónis 1997 1998 regeszta 230., ZsO. IV. 2540. regeszta

³³⁵¹ Zichy VI. 216. oklevél 325., Zichy VI. 219. oklevél 330., ZsO. IV. 2677. regeszta, ZsO. IV. 2774.

regeszta

³³⁵² ZsO. IV. 2844. regeszta

³³⁵³ Zichy VI. 235. oklevél 359-361., Zichy VI. 245. oklevél 370-371., Bónis 1997 2024. regeszta 233.,

Bónis 1997 2031. regeszta 234., ZsO. V. 4. regeszta, ZsO. V. 363. regeszta, ZsO. V. 592. regeszta

³³⁵⁴ Zichy VI. 297. oklevél 429.

³³⁵⁵ Zichy VI. 305. oklevél 441-442., ZsO. VI. 389. regeszta

³³⁵⁶ Zichy VI. 366. oklevél 537.

³³⁵⁷ Zichy VIII. 143. oklevél 207., Zichy VIII. 144. oklevél 208.

Martini et Vincentius Guba laknak, és ő kapta a Szent Mihály egyház kegyuraságának a felét is...³³⁵⁸

- 1455, 1457: Szentgyörgy parochialis egyházának rectora³³⁵⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

1956-ban Józsa-Nyulas között a vasút 84-86. sz. szelvényeinél kelet-nyugati tájolású sírok kerültek elő, valószínűleg a 16. században elpusztult Macs falu temetőjéből származnak.³³⁶⁰ 1981-ben Józsa – Klastromparton, a Tóóc egykori medre melletti kiemelkedő magasparton Módy György és M. Nepper Ibolya feltárta Egyházasmacs (Egyházasszentgyörgy) 12. századi templomának alapjai.³³⁶¹ 1991-ben Józsa – Klastromparton engedély nélküli földmunka nyomán az Árpád-kori Szentgyörgy település objektumainak és temetőjének nagy részét megsemmisítették, a leletmentés során a templomtól északra előkerült a 10. századi temető 25 sírja és egy Árpád-kori, két késő középkori ház a hozzátartozó objektumokkal.³³⁶² A templomtól északra feltárt sírok igazolták, hogy itt elhelyezkedett egy 10. századi temető is, a templomot a 10. századi temetőre építették rá. Összesen 42 sír került feltárássra, mellékleteik: lócsont, ezüst S-végű hajkarika töredéke, szélesre kalapált S-végű bronzkarika, tojás, vastárgy töredékei, nagyméretű L alakúra elhajlott ovális fejű vas koporsószege, jó minőségű ezüsből készült laposra kalapált S-végű hajkarika, 3 db különböző méretű igen jó minőségű ezüsből készült szélesre kalapált S-végű karika, vassarló. A sírok megerősítették a templom 13. századra való keltezését.³³⁶³ 2007-ben megelőző feltárás folyt a Klastrompart területén. A feltárt objektumok többsége a középkori templomot körülvevő temetőhöz és településhez kapcsolódik.³³⁶⁴

A templom egyetlen periódusban épült meg, építési idejét az ásatók a 13. század első felére, 1210-1233 közé teszik.³³⁶⁵

Leírás, méret:

Ásatás során feltárt egyhajós, egyeneszáródású szentélyű templom, a szentélyek sarkain támpillérrel.³³⁶⁶

A hajó alapterülete 71 m².

³³⁵⁸ Dl. 14467. (Arcanum CD)

³³⁵⁹ Zichy IX. 354. oklevél 483., Zichy IX. 396. oklevél 544.

³³⁶⁰ RF. 1956 51.

³³⁶¹ RF. 1981 92.

³³⁶² RF. 1991 60.

³³⁶³ Nepper 2002 37-42.

³³⁶⁴ Régészeti kutatások 2007 206-207.

³³⁶⁵ Nepper-Módy 1985 115.

³³⁶⁶ Nepper-Módy 1985 98.

Szentlőrinc (Baranya megye), középkori név: (Okri)Szentlőrinc, középkori megye: Baranya, Centralitási pont: 14

Mezőváros adatai:

- 13. század első fele templomos rendház említése, 13. század második fele hiteles hely(2p)³³⁶⁷
- 1235-ben már a templomosok birtoka volt, 1274-ben már volt preceptora; 1310 után az ispotályosok birtokába került; 1450-ben egy kisebb birtok központja volt (3 falu)³³⁶⁸
- 1363: hetivásár³³⁶⁹
- 1424 szerdai hetivásár (1p)³³⁷⁰
- 1472 oppidum (3p)³³⁷¹
- 1554 török város³³⁷²
- 1582-1583 Szentlőrinc város – török defterben³³⁷³
- város, piac és vásárvám (2p)³³⁷⁴
- 11 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

A középkori település és templom a mai falutól északra, kb. 1,5 km-re a Cserdibe vezető út nyugati oldalán, észak-déli irányú dombvonulaton feküdt, amelynek neve Melegoldal (Szarkád-dűlő)- a domb nyugati peremén Árpád-kori telepnyom.³³⁷⁵

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332: 13 báni denár, 1333 I.: 18 báni denár, 1334 I.: 15 báni denár, 1334 II.: 3 garas [15 báni denár], 1335 II.: 17 báni denár³³⁷⁶
- 1542 dikális összeírásban plébániás helyként szerepel³³⁷⁷

Szenyér (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 9

Mezőváros adatai:

³³⁶⁷ Györfő I. 389-390.

³³⁶⁸ Engel 2001 296.

³³⁶⁹ Dl. 5218. (Arcanum CD)

³³⁷⁰ Zichy VIII. 181. oklevél 274.

³³⁷¹ Zichy XI. 120.

³³⁷² Káldy-Nagy 1960 84. szám 23.

³³⁷³ Kammerer I. 1886 341.

³³⁷⁴ Káldy-Nagy 1966 136-137.

³³⁷⁵ Bándi 1963 152.

³³⁷⁶ Györfő I. 267., 389-390.

³³⁷⁷ Horváth-Timár 1972 122.

- castellum: 1460 körül tapsonyi Antimus János építette az 1459-ben Mátyás királytól kapott engedély alapján. 1465 körül a birtokokat elkobozták a családtól és előbb a Kanizsaiak, majd laki Thúz János birtokolta. Az Antimusok 1470-ben kapták vissza birtokaikat, de a szenyéri kastélyt nem, azt hosszú per után eladták 1482-ben Wesoki Perottusnak az esztergomi érsekség birtokkormányzójának, aki 1497-ben továbbadta Bakócz Tamás akkori egri püspöknek. Bakócz 1521-ben végrendeletében az esztergomi Boldogságos Szűz kápolnára hagyta, így a kastély az uradalommal az esztergomi káptalanra szállt. A 16. században végvárrá alakított kastély sáncainak maradványai a falutól délre fekvő Várdomb erdős területén ma is láthatóak.³³⁷⁸

- 1437: szenyéri fürdő³³⁷⁹

- 1482: a várkastély alatt fekvő Zenyer mezőváros³³⁸⁰

- 1498: II. Ulászló király Erdewd-i Bálint (egregii) kérésére, továbbá a Somogy (Simigiensi) megyei Zener mezőváros javára, valamint népei és lakosai gyarapodására engedélyezi, hogy a mezővárosban a kereszt felmagasztalása (szept. 14.) és András ünnepén (nov. 30.), továbbá az azokat megelőző és követő napon szabad vásárt (nundinas liberas seu fora annualia libera) tarthassanak ugyanolyan előjogokkal, amilyeneket más szabad városok és mezővárosok élveznek, de az ilyenek sérelme nélkül. Egyszersmind minden kereskedőt, külföldit, utazót, akik Zener mezővárosba kívánnak áruikkal jönni, biztosítja szabad közlekedésükről.³³⁸¹

- 1522: Feelpecz-i Gergely, György esztergomi (Strigoniensis) érsek Zynyer-i officiális³³⁸²

Templom:

Elhelyezkedés:

A jelenlegi településen kívül, annak temetőjének közepén dombon álló templom az országút mellett.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333: 40 kis denár, tizedfizető pap: János³³⁸³

- 1345: Szent Péter apostol egyház³³⁸⁴

³³⁷⁸ Koppány 1999 220-221.

³³⁷⁹ Df. 238197. (Arcanum CD), SMM 10/1979 138. oklevél 78., 1438: Df. 238201. (Arcanum CD), SMM 10/1979 146. oklevél 81.

³³⁸⁰ Df. 236626. (Arcanum CD), Df. 236627. (Arcanum CD), Df. 236628. (Arcanum CD), SMM 10/1979 239-242. oklevél 111-113.

³³⁸¹ Df. 236674. (Arcanum CD), SMM 10/1979 290. oklevél 130.

³³⁸² Df. 236694. (Arcanum CD)

³³⁸³ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³³⁸⁴ Mon. Strig. III. 757. oklevél 570.

- 1436: Antal plébános³³⁸⁵

- 1500: János pap és plébános³³⁸⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

1972-ben végezte el régészeti és műemléki kutatását Valter Ilona. A templom a 13. század második felében (1270 körül) épült egységes építmény. Datálását a gótika felé mutató részletformái (ablakok, sokszögű, bár támpillér nélküli szentély, csúcsíves diadalív) adják. Szentélye boltozott volt, hajója esetében ez kérdéses, bár erre utalhatnak a hajó északi oldalán és a nyugati sarkon álló egyidős támpillérek. A nyugati kapu és előcsarnok későbbi. A szentélyben folytatott feltárás során korábbi szentély nyomai nem kerültek elő, a falakon kevés középkori festés maradt fenn.³³⁸⁷ A hajó és a szentély falcsatlakozásánál az ormfal eltérő falsíkja, a szentély északi falának elvékonyodó fala két építési periódus – késő román (13. század vége), illetve gótikus – utalnak. A hajó sík falfödémrel a karzat egy nagy ívvel átboltozott szerkezettel rendelkezett; a falkutatáskor láthatóvá vált a karzat eredeti feljárata, továbbá az, hogy az alátámasztó két pillér utólag (az orgona építések) készítették³³⁸⁸

A templom újjáépítése 1748 után kezdődött – ekkor mintegy 1 méterrel csökkentették a hajó párkánymagasságát, befalazták a hajó és a szentély középkori ablakait és új, barokk ablakokat alakítottak, valamint a déli kapu befalazása után nyugaton nyitottak új bejáratot³³⁸⁹

Leírás, méret:

Falusi viszonylatban nagyméretű templom, amelynek nyugati homlokzata háromszögű ormos és két rézsűs támpillérre támaszkodik. Nyújtott négyszögű, északi oldalán támpillérekkel támasztott hajójához szintén nyújtott, a nyolcszög három oldalával záruló támpillér nélküli szentély tartozik. A szentély északi oldalához a templom építésével egyidős sekrestye kapcsolódik. A déli hajófalán négy félköríves, a gótikába hajló ablak nyílik, alatta román kori kapu előépítményének lefaragott nyoma látható és a félköríves kapu. A hajó síkfedésű; a szentély boltozata barokk, de a csúcsíves diadalív középkori.³³⁹⁰

A hajó alapterülete: 74,32 m².

³³⁸⁵ Dl. 12867. (Arcanum CD), Bándi 1986 35. oklevél 41.

³³⁸⁶ Dl. 101277. (Arcanum CD)

³³⁸⁷ Valter 1975 92-93.

³³⁸⁸ Erdei 1975 95.

³³⁸⁹ Valter 1975 93-94., Valter 2004 166.

³³⁹⁰ Valter 2000 123.

Szepetnek (Zala megye), középkori megye: Zala, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1325 a veszprémi püspök Szepetnek nevű falujában szombatonként tartandó szabad hetivásár, kereskedőknek vámmentesség³³⁹¹
- 1347 szepetnekkési dézsmaszedők³³⁹²
- 1371: vasárnapi hetivásár³³⁹³
- 1376: László veszprémi püspök szepetneki tiszte: Felpinc Mihály³³⁹⁴
- 1493 oppidum³³⁹⁵

Templom:

Történeti adatok:

- 1184-1188 között: ecclesia de Scepthnuc³³⁹⁶
- pápai tizedjegyzék: 1334: 100 nagy denár, tizedfizető pap: Benedek³³⁹⁷
- 1343: Benedeket pap³³⁹⁸
- 1417: Szepethneki Pál fia András rector³³⁹⁹
- 1418: Szepetneki Pál fia András plébános a szepetneki egyházban³⁴⁰⁰
- 1419: Szepetneki Pál fia András plébános, szepetneki parochialis³⁴⁰¹
- 1430: Benedek fia Bálint, a szepetneki parochialis egyház portionarius³⁴⁰²
- 1465: Máté plébános³⁴⁰³
- 1468: Máté plébános³⁴⁰⁴
- 1492: Szepetneki Nagy István fia András acolytus és kápolna káplánja a szepetneki parochialis egyházban³⁴⁰⁵
- 1522 Mátyás plébános³⁴⁰⁶
- 1524: plébános³⁴⁰⁷
- 1554: az egyházlátogatás során jól felszereltként írták le a templomot³⁴⁰⁸

³³⁹¹ Veszprémi regeszták 159. regeszta 71-72.

³³⁹² Vasvári káptalan 1997 102. regeszta 43., AO. XXXI. 813-814. oklevél 422-423.

³³⁹³ Dl. 41864. (Arcanum CD), SMM 30/1999 345. oklevél 11.

³³⁹⁴ Dl. 50276. (Arcanum CD)

³³⁹⁵ Engel: Birtok CD

³³⁹⁶ MREV I. 1896 3. oklevél 4.

³³⁹⁷ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³³⁹⁸ AO. XXVII. 632. oklevél 384.

³³⁹⁹ ZsO. VI. 288. regeszta, MREV IV. 1907339. oklevél 381.

³⁴⁰⁰ MREV III. 1902 12. oklevél 13-15.

³⁴⁰¹ MREV IV. 1907 343. oklevél 387-388.

³⁴⁰² Lukcsics I. 1355. regeszta 250.

³⁴⁰³ Dl. 86396. (Arcanum CD)

³⁴⁰⁴ Bónis 1997 3096. regeszta 380., Dl. 16695. (Arcanum CD)

³⁴⁰⁵ MREV III. 1902 480. oklevél 324.

³⁴⁰⁶ Vasvári káptalan 1997 695. regeszta 226.

³⁴⁰⁷ Bónis 1997 4346. regeszta 614.

Szerdahely – ma Bonyhád határának északi részén Szerdahely³⁴⁰⁹ (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1412, 1419 szerdai hetivásár (1p)³⁴¹⁰
- 1432 oppido Zerdahel³⁴¹¹ (1p)
- 14 központi hely (6p)

Templom:

Történeti adatok:

- 1432 Szent István király parochialis egyház plébánosa³⁴¹²

Szerencs (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Zemplén, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- bencés monostorát 1247 előtt alapította a Bogátradvány nem Szent Péter és Pál tiszteletére. 1556-ban az apátságot várrá alakították³⁴¹³
- 1490 oppidum³⁴¹⁴
- 1519 éves vásár³⁴¹⁵
- tizedkerület központja³⁴¹⁶
- 8 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen átvezető főútvonal feletti domb oldalon szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1217: a szerencsi parochia tizede³⁴¹⁷
- 1275 szerencsi parochia³⁴¹⁸
- 1309: szerencsi egyház³⁴¹⁹

³⁴⁰⁸ Katolikus 2002 28.

³⁴⁰⁹ TMFN 358.

³⁴¹⁰ ZsO. III. 2138. regeszta 510., ZsO. VII 307. regeszta 111.

³⁴¹¹ Lukcsics II. 72. regeszta 56.

³⁴¹² Lukcsics II. 72. regeszta 56.

³⁴¹³ Romhányi 2000 65.

³⁴¹⁴ MVM IX. 13., 1525: Engel: Birtok CD

³⁴¹⁵ Jakó II. 3747. regeszta 363.

³⁴¹⁶ AO. XI. 162. regeszta 81.

³⁴¹⁷ Fejér CD III/1. 191.

³⁴¹⁸ Árpád-kori oklevelek 1997 17. sz. oklevél 42.

- 1322: Miklós szerencsi pap, alesperes³⁴²⁰
- 1330: plébániai iskola³⁴²¹
- pápai tizedjegyzék: Szent György plébánia, Benedek plébános³⁴²²
- 1349: szerencsi egyház³⁴²³
- 1381: Király Péter szerencsi licentitus Parochus³⁴²⁴
- 1456: János szerencsi plébános³⁴²⁵
- 1465: Zerench-i egyház plébánosa³⁴²⁶
- 1524: szerencsi plébános, Péter pap szerencsi altariszt³⁴²⁷
- 1525: Péter Zerench-i plébános, a Zerench oppidumban levő Szent György plébániaegyház sekrestyéje³⁴²⁸
- 1595-ben Rákóczi Zsigmond a protestánsoknak adta³⁴²⁹
- 1670-1683 közötti időszakban ismét katolikus templomként működött.³⁴³⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templomban régészeti vagy műemléki kutatás nem folyt, a református templom mellett kertrendezési munkálatok során csontvázak kerültek elő, az egyiket 11. századi érmék keltezték³⁴³¹

Leírás, méret:

A mai református templom egy hajós, nyújtott trapéz alakú a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel, nagyméretű támpillérekkel. A téglalap alaprajzú hajó déli hosszoldalához négyzetes alaprajzú torony épült, amelynek legalsó szintjén keresztboltozat van és alul gótikus csúcsíves kökeretes lőrészzerű ablakok, feljebb félköríves záródásúak nyílnak.³⁴³² A hajó és szentély csúcsíves ablakai középkoriak, kissé átépítettek; a templom belseje mai kiképzését 1900-ban kapta: hajója fiókos dongával, szentélye keresztboltozattal fedett.³⁴³³

³⁴¹⁹ AOkm. I. 164. oklevél 178.

³⁴²⁰ Fejér CD VIII/2. 62. oklevél 343.

³⁴²¹ MVM IX. 19.

³⁴²² Mon. Vat. I/1. 249.

³⁴²³ Dl. 4087. (Arcanum CD)

³⁴²⁴ Fejér CD Index 2. 319.

³⁴²⁵ Bónis 1997 2825. regeszta 341., Dl. 15063. (Arcanum CD)

³⁴²⁶ Dl. 16286. (Arcanum CD)

³⁴²⁷ Bónis 1997 4345. regeszta 614., Dl. 23997. (Arcanum CD), Egyháztörténelmi emlékek I. 159. oklevél 155.

³⁴²⁸ Dl. 76002. (Arcanum CD)

³⁴²⁹ MVM IX. 19.

³⁴³⁰ MVM IX. 19.

³⁴³¹ RF. 1967 77.

³⁴³² Genthon 1961. 274.

³⁴³³ Tokaj és környéke 29.

A hajó alapterülete 145m².

Szigetvár (Baranya megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- A castellumot a 14-15. század fordulóján Antimus fia János szlavón vicebán és alnádor építtette; 1449-ben említették először, 1461-ben egy cserével a Garaiaké lett, 1473-ban enyingi Török Ambrus kapta meg apósától és onnantól a családé; a castellum helye a mai vár északnyugati részén volt³⁴³⁴. A régészeti feltárások a ma is látható szigeti vár északnyugati sarkában azonosították a belső várat, amelynek helyén a középkori castellum állt.³⁴³⁵
- 1449: Baranya megyei Zygeth várát Zygeth városával (civitate) és más tartozékaival³⁴³⁶
- 1461: Zygeth nevű mezőváros³⁴³⁷
- 1463: Garai László nádor özvegye, Alexandrina tescheni hercegnő és fia Jób Sziget város lakóinak új privilégiumokat ad.³⁴³⁸
- évi vására és hetivására volt³⁴³⁹

Templom:

Történeti adatok:

- 1482: a Somogy megyei Felsen-Szigeth-i, a parochia mellett fekvő jobbágységek³⁴⁴⁰
- 1526 előtt: a pécsi egyházmegyében fekvő szigeti Szent Kozma és Damján plébánia³⁴⁴¹

Szikszó (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Abaúj, Centralitási pont: 21

Mezőváros adatai:

- 1392: Zykzo királynői civitas és Zykzo-i officialisok³⁴⁴²
- 1393: Mária királynő a szikszói polgárok 600 aranyftrnyi collectajából évenként 50 ftrtot elenged³⁴⁴³

³⁴³⁴ Koppány 1999 223-224.

³⁴³⁵ Kovács 1966 227-228.

³⁴³⁶ Df. 236601. (Arcanum CD), SMM 10/1979 180. oklevél 92.

³⁴³⁷ Dl. 17113. (Arcanum CD)

³⁴³⁸ Dl. 88383. (Arcanum CD)

³⁴³⁹ Kubinyi 1989 330.

³⁴⁴⁰ Dl. 36104. (Arcanum CD)

³⁴⁴¹ Mező 2003 206.

³⁴⁴² ZsO. I. 2537. regeszta

- 1407: Zykzow királynői civitas vagy opidum³⁴⁴⁴
- 1411: Perényi Simon fia Péter Zykzow birtok vagy királyi mezővárost valamennyi tartozékával, köztük szőlőhegyekkel, malmokkal, halászhelyekkel, út- és vásárvákokkal, a Zykzow-ban tempore fori szedni szokottal királyi adományként megkapja.³⁴⁴⁵
- 1478: Mátyás király Soldos Andrásához, Dyosgewr várának comeséhez. Panaszolták előtte Zykzo királyi városnak a bírāja: Polyankay György és esküdtje: Zathmary Lukács a saját és az összes polgárok nevében, hogy élelmet követel rajtuk és Dyosgewr várához munkára kényszeríti őket, ami azonban ellenkezik régi kiváltságaikkal. Kérték a királyt, őrizze meg őket ezekben a kiváltságokban. Azért a király meghagyja a címzettnak és a jövőendő comeseknek is, hogy Zykzo város lakóit szabadságaik ellenére ne merjék élelem fizetésére, sem pedig a várhoz tartozó munkálatokra kényszeríteni.³⁴⁴⁶
- 1501-1508 tizedkörzet központja³⁴⁴⁷
- 15 külföldi egyetemre járó³⁴⁴⁸
- sókamara³⁴⁴⁹

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- 1317: már egyházas hely³⁴⁵⁰
- 1339: Jakap pap, a Sykzou-i egyház rektora³⁴⁵¹
- 1377: Cristan plébános, Forró kerület alesperese³⁴⁵²
- 1377: Keresztély szikszói plébános, forrói esperes³⁴⁵³
- 1414: a Zykzow-i plébános szomszédságában fekvő két szőlője³⁴⁵⁴
- 1419: Warano-i Miklós fiát: István egri egyházmegyei clericus-t, a Szikszó oppidumban lévő megüresedett Szűz Mária-plébániaegyház élére helyezték.³⁴⁵⁵

³⁴⁴³ ZsO. I. 2961. regeszta

³⁴⁴⁴ ZsO. II/2. 5226. regeszta

³⁴⁴⁵ ZsO. III. 692. regeszta, Perényi 2008 329. oklevél 164-166.

³⁴⁴⁶ DL. 18045. (Arcanum CD)

³⁴⁴⁷ Estei Hippolit 1992 125., 126., 135., 172., 239., 304.

³⁴⁴⁸ Kubinyi 1971 75.

³⁴⁴⁹ Engel CD

³⁴⁵⁰ Soós 1985 497.

³⁴⁵¹ Perényi 2008 61. oklevél 50.

³⁴⁵² DL. 42054. (Arcanum CD), Bónis 1997 1410. regeszta 155., Fejér CD IX/7. 604.

³⁴⁵³ Bónis 1997 1414. regeszta 156., DL. 60373. (Arcanum CD)

³⁴⁵⁴ DL. 10258. (Arcanum CD), ZsO. IV. 2607. regeszta

³⁴⁵⁵ ZsO. VII. 665. regeszta, Perényi 2008 361. oklevél 182.

- 1429 Aszalói Lőrinc fia Mihály a szikszói Szűz Mária parochialis egyház oltárosa vagy portionarius³⁴⁵⁶
- 1429 Resurche-i Benedek fia Pál a szikszói Szűz Mária parochialis egyház oltárosa vagy portionarius³⁴⁵⁷
- 1429 Kesneche-i Benedek fia Pál a szikszói Szűz Mária parochialis egyház portionarius³⁴⁵⁸
- 1453: Péter artium facultatis Baccalareo, Michaelae scolastico³⁴⁵⁹
- 1461: Zykzo város felosztásakor Szent László utca, Szent Miklós utca, Szent János utca³⁴⁶⁰
- 1475: Péter plébános³⁴⁶¹
- 1476: Magh-i Péter plébános³⁴⁶²
- 1478: a Zykzo oppidumban lévő plébániaegyházban lévő oltár³⁴⁶³
- 1483: Márk a szikszói templom Mária oltárának papja, Ungi Péter szikszói plébános³⁴⁶⁴
- 1500: Szikszó egyháza³⁴⁶⁵
- 1514: Bereck szikszói plébános³⁴⁶⁶
- 1517: Bereck Szikszói plébános és alperes³⁴⁶⁷
- 1517: Bereck szikszói plébános végrendelete³⁴⁶⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom régészeti feltárását és falkutatását 1994-ben Balázsik Tamás végezte.

1. periódus: A legkorábbi templomból, amely a 12. századra tehető, az íves szentélyzáródás maradt meg.
2. periódus: A 13. században egyhajós, négyszetes szentélyű templommá alakították. Belsejét falfestmények díszítették, amelynek töredékei szintén előkerültek.³⁴⁶⁹

³⁴⁵⁶ Lukcsics I. 1086. regeszta 212.

³⁴⁵⁷ Lukcsics I. 1088. regeszta 213.

³⁴⁵⁸ Lukcsics I. 1096. regeszta 214.

³⁴⁵⁹ Dl. 14645. (Arcanum CD)

³⁴⁶⁰ Dl. 15532. (Arcanum CD), Perényi 2008 495. oklevél 242.

³⁴⁶¹ Dl. 70975., Dl. 70976., Dl. 70977. (Arcanum CD), Perényi 2008 565. oklevél 271., Perényi 2008 567. oklevél 272., 568. oklevél 272.

³⁴⁶² Dl. 70979. (Arcanum CD), Perényi 2008 571. oklevél 273.

³⁴⁶³ Dl. 75926. (Arcanum CD)

³⁴⁶⁴ Csáky I/1. 462.

³⁴⁶⁵ Dl. 72087. (Arcanum CD)

³⁴⁶⁶ Df. 217380. (Arcanum CD)

³⁴⁶⁷ Df. 271000. (Arcanum CD)

³⁴⁶⁸ Miskolc története I. 213.

³⁴⁶⁹ Balázsik 1999 171.

3. periódus: A 14. század végén-15. század elején épült a majdnem teljesen négyzetes három hajós, sokszögzáródású templom.³⁴⁷⁰ Ennek építése során a korábbi templom északi falát elbontották, nyugati falát befoglalták az új templomba.³⁴⁷¹

4. periódus: A 15. század második felében boltozták be a középhajót és építették meg a nyugati homlokzat elé a tornyot.

5. periódus: A 15. század végén a szentély új, magasabb csillaghálós boltozatot kapott.³⁴⁷² Ekkor építették meg először a déli, majd az északi kápolnát, majd ezek után a gótikus karzatot.³⁴⁷³

6. periódus: Az 1540-50-es években a török támadások miatt megerősítették, az ablakok alsó részét 1 méterrel felfalazták, lőréseket alakítottak ki a szentély déli, a hajó keleti valamint a déli előcsarnok keleti és nyugati falában.³⁴⁷⁴ 1588-ban a törökök felégették, valószínűleg ennek nyomait tüntették el a 17. század első felében.³⁴⁷⁵ A 17. és 18. században többször is pusztította tűzvész (1688, 1697, 1706), melynek során boltozata is beomlott. A 19. század elején a torony statikai állapota romlott, ezért csökkentették magasságát és belül kb. 1 méter vastag fallal bélelték. 1828-ban a sekrestyét konzisztoriális teremmé alakították, ezért a szentély felőli bejáratát megszüntették és kívülről nyitottak új ajtót. 1852-ben pusztította utoljára tűz, helyreállítása 1854-re készült el.³⁴⁷⁶

A Fő téren 2006-ban próbafeltárás során előkerült a templomot körítő 16. század végi árok, amelynek szélessége 17-19 méter, mélysége 5 méter volt.³⁴⁷⁷

Leírás, méret:

Háromhajós, álbazilikális templom, szentélye a nyolcszög három oldalával záródik nyugati homlokzata felett torony. A szentély északi oldalán sekrestye, a hajó északi és déli oldalán előcsarnokos bejárat, főbejárata a nyugati oldalon található mellette északi és déli oldalkápolnákkal.

A hajó alapterülete: 304 m².

Tamási (Tolna megye), középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 13

Mezőváros adatai:

³⁴⁷⁰ Balázsik 1999 173.

³⁴⁷¹ Balázsik 1999 171.

³⁴⁷² Balázsik 1999 175.

³⁴⁷³ Balázsik 1999 176.

³⁴⁷⁴ Balázsik 1999 177-178.

³⁴⁷⁵ Balázsik 1999 178.

³⁴⁷⁶ Balázsik 1999 179-181.

³⁴⁷⁷ HOMÉ 47/2008 179.

- 1339, 1351, 1364, 1441, 1443-1447, 1453, 1506 oppidum Thamasy (3p)³⁴⁷⁸
- 1444 „Ulászló király meghagyja a budai káptalannak, küldje ki hites emberét, hogy annak
- 1570-1590 vásár és sokadalom (3p)³⁴⁷⁹
- vár és város uradalmi központ (1441: 14 falu és 1 város, 1443: 22-27 falu és 1 város, 1500: 17 falu és puszták és 2 város) (1p)³⁴⁸⁰
- 15 központi hely (6p)

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332 I.: 25 báni denár, 1333 I.: 15 báni denár, 1333 II.: 10 báni denár, 1334 I-II.: [nincs összeg], 1335. I.: 2 garas [10 báni denár], 1335 II.: 2 garas [10 báni denár], tizedfizető papok: Jakab, Miklós³⁴⁸¹
- 1432: Szent István király parochialis egyház plébánosa, Mindenszentek tiszteletére újonnan emelt kápolnának búcsú kérése³⁴⁸²
- 1433: a Szent István király parochialis egyháznak hordozható oltárra engedélyt kérnek³⁴⁸³
- 1447: Szűz Mária kápolna a Szent István király parochialis egyház oldalánál³⁴⁸⁴
- 1453 Miklós plébános³⁴⁸⁵
- 1467: Péter fia István, a plébániaegyház rectora, engedélyt kapott a pápától hordozható oltár használatára³⁴⁸⁶
- 1537: Dombai János végrendeletében a tamási plébániatemplom részére visszaadni rendelte annak nála levő tárgyait: egy ékkövekkel díszített arany, egy szintén ékkövekkel kirakott aranyozott ezüst, és egy kövek nélküli aranyozott ezüst kelyhet, két aranyozott ezüst keresztet, egy vörös bíborból készült, kövekkel jól kirakott miseruhát, egy ezüst füstölőt (*turribulum*), egy pár ezüst misekancsót (*ampolna*) és négy ezüst gyertyatartót (*candelabra*)³⁴⁸⁷

³⁴⁷⁸ Csánki III. 1897 407., 1443: Héderváry I. 169. oklevél 210.; 1441: Zichy IX. 24. oklevél 24., Zichy IX. 32. oklevél 34.

³⁴⁷⁹ Dávid 1982 307.

³⁴⁸⁰ Csánki III. 1897 398., 407.

³⁴⁸¹ Timár 1999 310., Brüstle IV. 1880 675.

³⁴⁸² Lukcsics II. 72. regeszta 56., MREV III. 1902 104-106. oklevél 74.

³⁴⁸³ Lukcsics II. 177. regeszta 79.

³⁴⁸⁴ K. Németh 2003/a 149., Csánki III. 1897 412.

³⁴⁸⁵ DL 88280. (Arcanum CD)

³⁴⁸⁶ K. Németh 2006 176.

³⁴⁸⁷ K. Németh 2006 176.

- 1542: a dica-összeírás szerint a kápolnamesternek (*Magistri capelle de Thamasy*) Hékkúton hét, Prozsán pedig három portája volt³⁴⁸⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

1733. évi vizitáció szerint az 1710- es évek végén a hívek elkezdtek újjáépíteni az épületet. A birtokos Esterházy herceg anyagilag nem tudta támogatni őket, de visszaadni rendelte a török által elpusztított korábbi templom – amelyből megmaradt az alapozás középső része – a várba építkezésre elszállított köveit. A mai katolikus templom tehát a középkori helyén, részben annak anyagából épült. 1958-ban egy újkori sír előkerülése kapcsán Papp István plébános beszámolt a templom belsejében végzett munkák során a padló alatt talált támpillérek alapjairól, valamint átadott egy az 1444-ben kihalt Tamási család címerével díszített padlóteglát.³⁴⁸⁹

Tar (Nógrád megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- castellum: a 14-15. század fordulóján korábbi kúriája felhasználásával a Tari család építette, 1472-ben a Tariak kihalta után a guthi Országhok és a Kompoltiak kapták meg³⁴⁹⁰ - officiolatus³⁴⁹¹

- 1478: Thar oppidum³⁴⁹²

- 7-8 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település északkeleti szélén, a Mátra déli lejtőjének egyik nyúlványán szabadon álló kerítőfallal övezett templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék – Szent Mihály egyház: 1332: 9 garas, 1334 I: 9 garas, 1334 II: 4 garas, 1335 I: 4 garas, tizedfizető pap: Domonkos³⁴⁹³

- 1438: Tar egyházának rectora³⁴⁹⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

³⁴⁸⁸ K. Németh 2006 176.

³⁴⁸⁹ K. Németh 2006 177. MNM Ad. 370. T. IV.: egy újkori, talán 19. századi sír került elő a templom előtt, a templomdomb oldalába vágott részüben 1958-ban, ekkor adta át Papp István azt a padlóteglát, amin a Tamási címer látható és ekkor adott információt a templom belső átalakításakor talált falakról is.

³⁴⁹⁰ Koppány 1999 233.

³⁴⁹¹ Kubinyi 2000/a 89.

³⁴⁹² DL 18065. (Arcanum CD)

³⁴⁹³ Györfy III. 59., 139.

³⁴⁹⁴ DL 26603. (Arcanum CD)

1978 és 1982 között Juan Cabello teljes régészeti és műemléki feltárást végzett a templom épületén.

1. periódus: Az első templom valamikor a 13. század elején épült téglány alakú hajóval és patkóíves szentéllyel. Bejárata a déli hajófalon volt, a kapuzat béléletes kialakítású lehetett. A főleg a szentélyben és a diadalíven feltárt freskómaradványok (apostolsor) alapján gazdagon kifestett templomról beszélhetünk.³⁴⁹⁵

2. periódus: A templomot 14. század utolsó harmadában a birtokos Tari család kibővítette. Az átalakítás során a templomot egy kéthajós térrel bővítették, déli falon mérműves ablakokkal. Ebből a korszakból maradtak fenn az újonnan épített hajóból falképek (köztük egy passióciklus). A templomot nyílásokkal tagolt törtkő fallal vették körül.³⁴⁹⁶

3. periódus: A 15. század során a templomot jelentősen átalakították, ezt az építkezést Tari Lőrincel lehet kapcsolatba hozni. Elbontották a két hajós tér boltozatát és a hajót kőbordás hálóboltozattal fedték le. Elbontották a szentély északi és déli falát és helyükre negyedgömb alakú karéjakat építettek. A templomba ekkor két kapun lehetett belépni. A nyugati oldalon levő kőbéleletes, szoborfülkés, timpanonos kapuzatot a 18. század során kiemelték és köveit felhasználták. A déli kapuzat ma is a helyén áll. Ebben a periódusban is készültek falképek, amelyek a két karéjban láthatóak. Témájuk Jézus életéből vett jelenetek valamint szerzeteseket, világiakat ábrázolnak. A déli karéj ablakától jobbra látható térdelő lovagban akár magát Tari Lőrincet is feltételezhetjük.³⁴⁹⁷

4. periódus: A 16. század elején épült a déli kapu elé az előcsarnok.³⁴⁹⁸

5. periódus: A 18. századi átalakítás során a hajót csehsüvegboltozattal fedték le, a déli kapuzatot elfalazták, elbontották a teljes nyugati kapuzatot. A hajó nyugati végéhez ekkor építették a két emeletes, hagymasisakos tornyot.

6. periódus: 1804-ben megépült az új sekrestye és a 19. század közepén a torony elé nyitott porticust emeltek.³⁴⁹⁹

Leírás, méret:

Álló, egy homlokzati tornyos, egy hajós három karéjos szentélyű román és gótikus stílusú templom barokk és klasszicista bővítésekkel.

³⁴⁹⁵ Cabello 1993 37-40.

³⁴⁹⁶ Cabello 1993 40-42.

³⁴⁹⁷ Cabello 1993 43-46.

³⁴⁹⁸ Cabello 1993 46.

³⁴⁹⁹ Cabello 1993 47-48.

A hajó alapterülete 129 m².

Tarcal (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Zemplén, Centralitási pont: 8

Mezőváros adatai:

- 1434: Johannes Hano iudex, Clemens Kenczel, Franciscus Mathei iurati de Tarczal ac universi consules³⁵⁰⁰
- 1541 oppidum³⁵⁰¹
- 1598 országos vásár³⁵⁰²
- uradalmi központ³⁵⁰³
- 6 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település közepén egy kisebb domb tetején kerítőfallal övezett szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1256: templom³⁵⁰⁴
- 1345: a János lovagok Szent Istvánról elnevezett esztergomi monostorához tartozó tarcali templom, melynek védőszentje Szent András, búcsú engedélyt nyert³⁵⁰⁵
- 1454: tarcali plébános³⁵⁰⁶
- 1454: Barnabás plébános³⁵⁰⁷
- 1457: Barnabás plébános³⁵⁰⁸
- 1500 körül: tarcali plébános³⁵⁰⁹

Építéstörténet, kutatástörténet:

14-15. században épült, 1615-ben tornyát Hansmann Márton átalakította, a templomot 1766-ban átépítették.³⁵¹⁰ 1611-ben, majd 1764 és 1766 között újjáépítették.³⁵¹¹

³⁵⁰⁰ Károlyi II. 88. regeszta 149.

³⁵⁰¹ Heller 1981 187.

³⁵⁰² Hőgye 1981 84.

³⁵⁰³ Csánki I. 1890 330.

³⁵⁰⁴ Tarcal 1996 16.

³⁵⁰⁵ Bossányi I. 1916 196.

³⁵⁰⁶ Zichy IX. 339. oklevél 464.

³⁵⁰⁷ Dl. 81184. (Arcanum CD)

³⁵⁰⁸ Zichy IX. 342. oklevél 467-468., Bónis 1997 2796. regeszta 337., Dl. 81184. (Arcanum CD)

³⁵⁰⁹ Bónis 1997 3854. regeszta 515.

³⁵¹⁰ Genthon 1961 287.

³⁵¹¹ Tokaj és környéke 33-34.

Leírás, méret:

Három boltszakaszos csehsüvesboltozatos hajó, félköríves negyedgömb boltozatos szentélyű nyugati főhomlokzata előtt gótikus, saroktámpilléres tornya a második szinttől fölfelé nyolcszögletű.³⁵¹²

Telkibánya (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Abaúj, Centralitási pont: 11

Mezőváros adatai:

- 1341: a civitate Teluky³⁵¹³

- 1341: Telukbanya-i Márton magister, rector, bányabérlő a maga, valamint az ugyanoda való polgárok, hospesek és bányászok nevében kérte, hogy a király végeztesse le a város határainak kijelölését³⁵¹⁴

- 1347. Miklós Smulnych-i és Telkybanya-i kamaraispán és officialisa³⁵¹⁵

- 1389: Wyhel, Telekbanya és Patak királyi városok³⁵¹⁶

- 1447: oppidum regale Telkybánya³⁵¹⁷

Templom:

Elhelyezkedés:

Hegytetőn, az egykori település központjában álló modern temetővel körülvelt szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1332-ben és 1334-ben szerepel, de összeg nélkül, 1335 I: 5 garas, tizedfizető pap: János³⁵¹⁸

- 1369: Mihály egri püspök, Kuprer György bíró és fivére, Koncz Telky-i bányaispán kérésére az ispótály létesítéséhez, amelyet a nevezettek Telky város déli szélén egy régi fából épült kápolna helyén Szent Katalin tiszteletére saját költségükön és királyi hozzájárulással kezdtek építeni kőből, megyéspüspöki hozzájárulását adja, még pedig, hogy a Telky-i anyaegyházra az ispótály megépítéséből joghátrány ne származzék. Az ispótály a megyés püspök joghatósága alá tartozik, az ispótály 40 napi búcsút is kap.³⁵¹⁹

³⁵¹² Tokaj és környéke 33-34.

³⁵¹³ AOkm. IV. 89. oklevél 122., AO. XXV. 493. oklevél 234., AO. XXV. 545. oklevél 256.

³⁵¹⁴ AO. XXV. 591. oklevél 282.

³⁵¹⁵ AO. XXXI. 490. oklevél 271.

³⁵¹⁶ ZsO. I. 857. regeszta

³⁵¹⁷ Wenzel 1880 350.

³⁵¹⁸ Györffy I. 56., 151.

³⁵¹⁹ Bándi 1985 Gönc 2. regeszta 582., Dl. 5783. (Arcanum CD)

- 1428: Streytgesser János esküdt felesége egyetértésével, rokonai hozzájárulásával úgy végrendelkezett, hogy minden évben 1 lámpást vagy gyertyát Szűz Mária tiszteletére a városi plébániaegyháznak, 1-et a Szent Katalin ispotálynak, 1-et pedig a Guncz váraljai (sub castro) Szűz Mária kolostornak adjanak Streytgesser nevű szőlője jövedelméből.³⁵²⁰
- 1438: György plébános³⁵²¹
- 1459: Mátyás pap és Bonifác plébános³⁵²²
- 1470: egyház kegyúri joga³⁵²³
- 1479: Mátyás plébános a saját plébániáján³⁵²⁴

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templom építési idejét a 15. századra teszik. 1624-ben nagymértékben átépítették, a hajót három pillérrel két részre osztották, az eredeti szentélyt lebontották. A neogót tornyot 1892-ben építették hozzá.³⁵²⁵ A hosszú téglalap alaprajzú hajójának eredeti gótikus kiképzéséből csak csekély részletek láthatóak: a lábazat egy szakasza, elfalazott ív a déli falban. Egykori szentélyének helyét a hajó mai, keleti zárófalán túl a terepegyenetlenségek sejtetik.³⁵²⁶ Helyszíni megfigyelések alapján a templom észak és dél felé is nagyobb kiterjedésű lehetett, erre utal a déli falon látható befalazott árkádív, valamint a templom körüli temetkezések során előkerülő faragott kőanyag is.³⁵²⁷

Leírás, méret:

Egyhajós, a hajóval azonos szélességű egyenes szentélyű templom nyugati homlokzata előtt toronnyal. Déli oldalán árkádív befalazva és négy neogót csücsíves ablak.³⁵²⁸

A jelenlegi templom alapterülete 480 m².³⁵²⁹

Tiszacsege (Hajdú-Bihar megye), középkori név: Csege, középkori megye: Szabolcs, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1336: Leukus viceofficiali dicte possessionis vestre Chege vocate ac Michaele villico de eadem³⁵³⁰

³⁵²⁰ Bándi 1985 Gönc 19. regeszta 588., Dl. 11976. (Arcanum CD)

³⁵²¹ Bándi 1985 Gönc 21. regeszta 589., Dl. 13191. (Arcanum CD)

³⁵²² Bándi 1985 Gönc 32. regeszta 593., Dl. 15368. (Arcanum CD)

³⁵²³ Dl. 16973. (Arcanum CD), Dl. 17124. (Arcanum CD)

³⁵²⁴ Bándi 1985 Gönc 38. regeszta 595., Dl. 13819. (Arcanum CD)

³⁵²⁵ Várady 1989 332.

³⁵²⁶ Hernád völgye – Encs környéke 48.

³⁵²⁷ Bodó Balázs szíves szóbeli közlése.

³⁵²⁸ Genthon 1961 293.

³⁵²⁹ alaprajzról-KÖH Tervtár 25396

³⁵³⁰ AOkm. III. 208. oklevél 305., AO. XX. 444. oklevél 316.

- 1454: Stephane de Rohad et Johanne de Wngh officialibus de Chege³⁵³¹

- 1550: oppidum³⁵³²

- castellumát az Agárdiak építették a 15. század közepe körül; 1461-ben említik a település Costhel azaz kastély utcáját³⁵³³

- 7-8 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település központjában főút mellett szabadon álló templom.

Történeti adatok

- pápai tizedjegyzék – Mindenszentek egyház: 1332: ismeretlen összeg, 1333 I-II: 14 garas, 1334 I: 6 garas, 1334 II: 6 garas, 1335 I: nem fizetett, tizedfizető pap: Demeter³⁵³⁴

- 1347: ius patronatus³⁵³⁵

Építéstörténet, kutatástörténet:

1976-ban falkutatást végeztek a templomon, amelynek során a hajón és a szentélyen egyaránt több középkori részlet került elő. A szentély és a hajó déli oldalán gótikus ablak részletei, a sokszögzáródáson és a hajón lefaragott támpillérek maradványai és a szentély északi oldalán az elbontott sekrestye befalazott nyílása került kibontásra.

A gótikus templomot 1773-ban megnagyobbították, 1887-ben felújították.³⁵³⁶ 1861-ben a gótikus hajó nyugati oldalához tornyot építettek³⁵³⁷

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom.³⁵³⁸

A hajó alapterülete 131,5 m².

Tokaj (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Zemplén, Centralitási pont:

12

Mezőváros adatai:

- castellum: 1410 és 1412 között Garai János építette az Árpád-kori vár helyére, annak megmaradt

³⁵³¹ Dl. 30037. (Arcanum CD)

³⁵³² Károlyi III. 154. oklevél 256.

³⁵³³ Koppány 1999 130.

³⁵³⁴ Németh 1997 53.

³⁵³⁵ Dl. 30015. (Arcanum CD)

³⁵³⁶ Genthon 1961 296.

³⁵³⁷ RF. 1976 71.

³⁵³⁸ Genthon 1961 296.

tornya köré; 1422-ben a zálogbirtokot Zsigmond király visszaváltotta a Garaiaktól és ettől kezdve a szerb despoták birtoka volt; 1444-től Hunyadi Jánosé, 1457-ben tőle örökölte Szilágyi Erzsébet, 1459-ben a Szapolyaiaké lett³⁵³⁹

- 1353 Andreas dictus Fulo et Nicolaus filius Andree fily Zerye, item Nicolaus in puerili etate constitutus filius Stephani dicti Zekul hospites de Tokay³⁵⁴⁰

- 1407: „...camararum salium Zalardiensis predicte, Zatmariensis, Maramorusiensis, Tokay et de Porozlo...” – sókamarahivatali hely³⁵⁴¹

- 1420 oppidum³⁵⁴²

- 1466-1472 között alapította Szapolyai Imre, majd másodszor fia János, először Szűz Máris, másodszor Szent Anna tiszteletére³⁵⁴³

- 1519: mostani és jövődöbeli Thokay-i tisztjeiknek, hogy a pálosokat sértetlenül őrizték meg ezen jogukban³⁵⁴⁴

- 1557 borbély céh³⁵⁴⁵

- 1598 országos vásár³⁵⁴⁶

- vár és uradalmi központ³⁵⁴⁷

- 8 központi hely

Templom:

Történeti adatok:

- 1256: Szent Kereszt egyház³⁵⁴⁸

- 1349: Miklós pap³⁵⁴⁹

- 1350: Miklós pap³⁵⁵⁰

- 1454: János plébános³⁵⁵¹

Építéstörténet, kutatástörténet: A középkori templomot a 20. század elején bontották le, eredetileg egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű épület volt, körülötte kerítőfallal.³⁵⁵²

³⁵³⁹ Koppány 1999 236.

³⁵⁴⁰ Károlyi I. 139. regeszta 215-216.

³⁵⁴¹ ZsO II/1. 4925. regeszta 615.

³⁵⁴² ZsO. VII. 1482. regeszta 347.

³⁵⁴³ Romhányi 2000 68.

³⁵⁴⁴ Bándi 1985 Tokaj 17. regeszta 689., Dl. 24378. (Arcanum CD)

³⁵⁴⁵ Céhkataszter II. 276.

³⁵⁴⁶ Högye 1981 84.

³⁵⁴⁷ Csánki I. 1890 330.

³⁵⁴⁸ Györfly II. 278., 281., Tarcal 1996 16.

³⁵⁴⁹ Kállay I. 989. regeszta 227., Dl. 51525. (Arcanum CD), Szabolcs megye I. 2004 445. regeszta 115.

³⁵⁵⁰ Szabolcs megye I. 2004 458. regeszta 118., Dl. 51555. (Arcanum CD)

³⁵⁵¹ Zichy IX. 342. oklevél 468.

³⁵⁵² Németh 2001 26.

Tolcsva (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Zemplén, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1449: Tolcsva mezőváros³⁵⁵³
- tizedkörzet központja³⁵⁵⁴
- 5 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település főútvonala mentén kerítőfallal övezett szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1333: pápai tizedjegyzékben Szűz Mária egyház, tizedfizető pap: Niger, Thimas³⁵⁵⁵
- 1398: ecclesiam beate virginis a parte fluvii Bodrogh³⁵⁵⁶
- 1514: Illés tolcsvai plébános³⁵⁵⁷

Építéstörténet, kutatástörténet:

14-15. században épült. A 18. században barokk kórus kialakítása, valamint ekkor készült el a torony fagalériája és zsindelyes sisakot is kapott. 1836-ban meghosszabbították és bejárata az észak keleti oldalra került. 1954-ben helyreállítás során a torony gótikus ablakrácsait leszedték.³⁵⁵⁸

Leírás, méret:

Egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű templom. A hajó baloldalán gótikus torony, alsó szintjén csillagboltozatos kápolna, az északi oldalon is kápolna. A tornyon és a hajó déli oldalfalán gótikus ablakok.³⁵⁵⁹

Tolna (Tolna megye), középkori név: Tolnavár, középkori megye: Tolna, Centralitási pont: 20

Mezőváros adatai:

- 1015 tolnai vásárvám³⁵⁶⁰
- 1381 Tholnawár villában lakó királyi népek és hospesek³⁵⁶¹

³⁵⁵³ Dl. 55435. (Arcanum CD)

³⁵⁵⁴ Estei Hippolit 1992 72., 158., 228., 296.

³⁵⁵⁵ Mon. Vat. I/1. 250., 324.

³⁵⁵⁶ ZsO. I. 5467. regeszta, Perényi 2008 191. oklevél 115., 192. oklevél 116-117.

³⁵⁵⁷ Df. 271604. (Arcanum CD)

³⁵⁵⁸ Genthon 1961 306., Pauleczki 1996 116-118.

³⁵⁵⁹ Genthon 1961 306., Pauleczki 1996 116-118.

³⁵⁶⁰ Fenyvesi 2000 2. regeszta 5.

- 1395 hetivásár (1p)³⁵⁶²
- 1416 Turóci Pál királynéi officialis (1p)³⁵⁶³
- 1424, 1425, 1429, 1453, 1463, 1466, 1469, 1470 c., oppidum Tholnawar, Tholnauar 1452, 1463, 1476 oppidum Tholna (3p)³⁵⁶⁴
- 1463, 1466, 1475, 1517, 1518, 1526 oppidum/ mezőváros³⁵⁶⁵
- 1463 országgyűlés (2p), 1466 nádori közgyűlés (1p)³⁵⁶⁶
- 1560 nundina [évi vásár] (2p)³⁵⁶⁷
- 18 központi hely (6p)
- 16 egyetemi hallgató (2p)³⁵⁶⁸

Templom:

Elhelyezkedés:

Történeti adatok:

- Tolnán, mint államalapítási birtokközpontban bizonyosan kellett létezett templom, talán a főesperesi és plébániai funkciókat egyben töltötte be, Györffy a tolnai plébánia létrejöttét a 10. század végére helyezte, feltételezve, hogy István még trónörökösként megkapta az uradalmat³⁵⁶⁹
- pápai tizedjegyzék: 1333 I.: 35 báni denár, 1333 II.: nem fizet, 1334 I.: nem fizet, 1334 II.: nem fizet, 1335 II.: 30 báni denár, tizedfizető pap: Simon³⁵⁷⁰
- 1429 Plebarti Petri, a tolnavári Szent István király parochialis egyház portionarius³⁵⁷¹
- 1478: parochialis egyház³⁵⁷²
- 1478: plébános, János, a [hiányos] szűz tiszteletére emelt oltár rectora³⁵⁷³
- 1495: Mihály plébános³⁵⁷⁴
- 1553 Kápolna utcában Szent Bertalan kápolna³⁵⁷⁵

³⁵⁶¹ DL. 92656. (Arcanum CD)

³⁵⁶² ZsO. I. 4004. regeszta 439.

³⁵⁶³ ZsO. V. 1624. regeszta 448., 1635. regeszta 454., Fejér CD X/5. 320. oklevél 703-704., Fejér CD X/5. 322. oklevél 705-706., Fejér CD X/5. 324. oklevél 708-709., ZsO. V. 1937. regeszta, ZsO. V. 2387. regeszta

³⁵⁶⁴ Csánki III. 1897 412.

³⁵⁶⁵ Fenyvesi 2000 777. regeszta 350., 779. regeszta 351., 846-847. regeszta 376., 848. regeszta 377., 1065. regeszta 463., 1069. regeszta 465., 1077. regeszta 469., 1104. regeszta 481. et al.

³⁵⁶⁶ Csánki III. 1897 412., Zichy X. 199. oklevél 270.

³⁵⁶⁷ Szakály 1973 107. 95. jegyzet

³⁵⁶⁸ Kubinyi 1971 75.

³⁵⁶⁹ K. Németh 2001 393-394.

³⁵⁷⁰ Tímár 1999 294.

³⁵⁷¹ Lukcsics I. 1323. regeszta 244.

³⁵⁷² MREV III. 1902 391. oklevél 251.

³⁵⁷³ MREV IV. 1907 393. oklevél 473., 477.

³⁵⁷⁴ MREV IV. 1907 36. oklevél 36.

³⁵⁷⁵ K. Németh 2003/a 145.

Építéstörténet, kutatástörténet:

A településen két templmról tudunk, azonban ezekről elsősorban újkori források szólnak.

1. templom – Duna-meder: Az 1686. véi metszetsorozata váron belül kereszthajós, félköríves szentélyzáródású, tető nélküli templomot ábrázol. A Duna-perti templomra több 17-18. századi adat ismert, a legfontosabb információkat az 1718-1733 közötti források adják. Ezekből tudjuk meg, hogy a régi templom a Duna partján állt, már ekkor szinte teljesen elnyelte a folyó. A templom bejárata Ny-on nyílt, felette torony emelkedett, a hajóhoz mindkét oldalon kápolnák csatlakoztak és sekrestyével is megtoldották. A 19. században is fennmaradt emléke.³⁵⁷⁶

2. templom – R.k. templom: 1722. évi vizitáció említi a plébánia telkén álló régi kőtemplomot. Ennek helyét a mai r.k. templom környezetében kereshetjük.³⁵⁷⁷

Szent Bertalan kápolna: 1898-ban a Selyemgyár építésekor kerültek elő régészeti leletek. A közelben állt középkori épületekre utalhat a Rómer Flóris 1864-es gyűjtőútján a tolnai posta előtt felvázolt gótikus faragott kő, Ódor János Gábor pedig 1996-ban egy 15. századi, gótikus kőborda-töredéket szállított a szekszárdi múzeumba a Fürdőház utcából.³⁵⁷⁸ 2005-ben a Selyemgyár területén Ódor János Gábor és Gaál Attila tárt fel egy szinte alapjáig elpusztított, támpillér nélküli poligonon ellátott, 11,3 m hosszú, 6 m széles templomot és a körülötte fekvő, főleg 17-18. századi temető részletét. A 149 sír kb. 10 %-ának tájolása eltér a kora újkori-újkori sírokétól; ezek (15-)16. századi temetkezések lehetnek.³⁵⁷⁹

Valkó – puszta Barcstól északra (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1360 Valkó falu piaca³⁵⁸⁰

- 1468, 1469: Walko oppidum³⁵⁸¹

Templom:

Elhelyezkedés:

³⁵⁷⁶ K. Németh 2006 182-183.

³⁵⁷⁷ K. Németh 2006 184.

³⁵⁷⁸ K. Németh 2006 182-184.

³⁵⁷⁹ K. Németh 2006 184-185.

³⁵⁸⁰ Veszprémi regeszták 537. regeszta 211-212.

³⁵⁸¹ Dl. 88475. (Arcanum CD)

A Barcsról Drávaszentesre vezető út mentén, Barcstól mintegy 1,5 km-re, a Dráva egykori árterének szélén a ma Vukovári-mezőnek nevezett területen állt.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1334 3 nagy denár, tizedfizető pap: András³⁵⁸²

- 1494: Péter plébános³⁵⁸³

Építéstörténet, kutatástörténet:

1928-29-ben a közút építésekor átvágták a templom falait, ekkor a maradványokat még a barcsi várral azonosították. 1986-ban vízvezeték építés során egyértelműen kiderült, hogy nem a vár maradványai kerültek felszínre, hanem Valkó középkori temploma és temetője.³⁵⁸⁴ 1992-ben történt meg a templom még bolygatatlan részének feltárása M. Aradi Csilla és Rózsás Márton vezetésével.

1. periódus: A szentély alapozáskor megfigyelhető volt, hogy egy korábbi periódusban a templom szentély félköríves záródású volt; analógiák alapján a. periódus a 13. század elejére keltezhető.

2. periódus: A feltárás során előkerült a templom 6 méter széles, a nyolcszög három oldalával záródó szentélye, valamint az ehhez északról csatlakozó 4x4 méteres sekrestye alapfalai. A templomhajó nyugati részét és az esetleges tornyot az út építésekor megsemmisítették. A gótikus szentélyt támpillérek erősítették – ez a szentély azonos szélességű volt a hajóval. Ez a periódus a 13. század végére – 14. század elejére tehető. Ehhez a szentélyhez tartozik egy oltáralapozás, melyből az 1. periódushoz tartozó idomtégglák, illetve élszedett téglák kerültek elő. Bár tornyának esetleges helyét megbolygatták, de létére áttételesen utal az ásatás során előkerült harangfültöredék, amelyet analógiák alapján a 14-15. századra lehet keltezni. Az előkerült vakolattöredékek alapján a templom belül festett volt, sőt az egyik töredék egy átfestésről is tanúskodik.³⁵⁸⁵

Leírás, méret:

Egyhajós, a hajóval azonos szélességű támpilléres sokszögű szentélyzáródású templom. A szentély alapterülete 24 m².

Vásárosnamény (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), középkori név: Namény, középkori megye: Bereg, Centralitási pont: 12

³⁵⁸² Aradi-Rózsás 1994 95.

³⁵⁸³ MREV IV. 1907 31. oklevél 30.

³⁵⁸⁴ Aradi-Rózsás 1994 95.

³⁵⁸⁵ Aradi-Rózsás 1994 96-97.

Mezőváros adatai:

- kúria: A 15. században az itt birtokos Naményi családnak volt itt kúriája. A család 1544-ben kihalt, innentől csak a Lónyay család birtokolta a települést, a kastélyt 1558-ban megerősítették, esetleg ekkor (át)építették. Kemény János felesége volt Lónyay Anna, aki a kastélyt még jobban megerősítette, ezt 1669-ben a királyi hadak erősen megrongálták. Rómer még látta romjait: a téglalakú melléképület párkánya kettős fogazással volt díszítve, a torony árokkal, lőrésekkel és ablakokkal még állt; Myskovszky készített róla rajzot is.³⁵⁸⁶

- 1405: hetivásár³⁵⁸⁷

- 1412: csütörtöki hetivásár³⁵⁸⁸

- 1418: Zsigmond király Lonya-i Ferenc fiának: Györgynek a neki és a szentkoronának tett szolgálataiért Bereg megyei Nomeen nevű birtokán úrnapján és Mihály-napon (szept. 29.) a királyi városokban szokásos módon évi vásár tartását engedélyezi, a kereskedőknek és vásárosoknak szabad jövést-menést biztosítva. Rendelkezését a megyében ki kell hirdetni a piacokon.³⁵⁸⁹

- 1450: Dionisii iudicis de ipsa Nomen³⁵⁹⁰

- 1462: Namen mezőváros³⁵⁹¹

- 11 vagy több központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A település főútvonala mellett álló épületekkel határolt templom.

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333 Péter pap 4 garas, 1334 Péter pap 3 garas³⁵⁹²

- titulusa talán Szent Gergely³⁵⁹³

- 1423: János plébános³⁵⁹⁴

- 1434: plébános³⁵⁹⁵

- 1444: plébános³⁵⁹⁶

³⁵⁸⁶ SzSzMT II. 420.

³⁵⁸⁷ Szabolcs megye II. 2003 95. regeszta 39., ZsO. II/1. 3701. regeszta

³⁵⁸⁸ ZsO. III. 2462. regeszta

³⁵⁸⁹ ZsO. VI. 2058. regeszta

³⁵⁹⁰ Zichy IX. 182. oklevél 233.

³⁵⁹¹ Dl. 66981. (Arcanum CD)

³⁵⁹² Németh 2008 198.

³⁵⁹³ Németh 2008 198.

³⁵⁹⁴ Bónis 1997 2208. regeszta 261., Dl. 54345. (Arcanum CD)

³⁵⁹⁵ Dl. 54883. (Arcanum CD)

³⁵⁹⁶ Dl. 66908. (Arcanum CD)

- 1451: Damján plébános³⁵⁹⁷
- 1454: Demjén plébános³⁵⁹⁸
- 1461: Damján plébános³⁵⁹⁹
- 1461: Damján plébános³⁶⁰⁰
- 1462: Damján/Demjén plébános és alesperes³⁶⁰¹
- 1462: Damján plébános és alperes³⁶⁰²
- 1477: plébános³⁶⁰³
- 1477: Ambrus plébános³⁶⁰⁴
- 1477: Ambrus plébános³⁶⁰⁵
- 1518: Antal plébános³⁶⁰⁶

Építéstörténet, kutatástörténet:

Az 1700-as években a hajót megnagyobbították. 1825-1828-ban megépítették a tornyot, ami beszakadt, 1833-ban készült el az új torony. 1937-ben a középkori templomot lebontották.³⁶⁰⁷

Leírás, méret:

A lebontott református templom egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom volt csúcsíves diadalívvel, amelynek déli oldalán ülőfülke volt. A szószék mellett falfestés nyomai voltak.³⁶⁰⁸

A középkori templomhajó alapterülete 102 m².

Visonta (Heves megye), középkori megye: Heves, Centralitási pont: 6

Mezőváros adatai:

- 1322: hetivásár³⁶⁰⁹
- 1406: Petrum dictum Torsa hospites de eadem Vyssontha³⁶¹⁰
- 1445: Wisontha oppidum³⁶¹¹

³⁵⁹⁷ Dl. 39579. (Arcanum CD), Fekete Nagy 1931 132. oklevél 95.

³⁵⁹⁸ Bónis 1997 2799. regeszta 337., Dl. 62314. (Arcanum CD)

³⁵⁹⁹ Károlyi II. 209. regeszta 343., Bónis 1997 2914. regeszta 351.

³⁶⁰⁰ Dl. 99003. (Arcanum CD)

³⁶⁰¹ Bónis 1997 2937. regeszta 354., Dl. 39595. (Arcanum CD), Bónis 1997 2938. regeszta 354., Bónis 1997 2943. regeszta 355., Dl. 39596. (Arcanum CD) Fekete Nagy 1931 151. oklevél 101.

³⁶⁰² Dl. 39595. (Arcanum CD) Fekete Nagy 1931 150. oklevél 100.

³⁶⁰³ Zichy XII. 243. oklevél 301.

³⁶⁰⁴ Zichy XII. 244. oklevél 303.

³⁶⁰⁵ Dl. 81799. (Arcanum CD)

³⁶⁰⁶ Bónis 1997 4212. regeszta 587.

³⁶⁰⁷ SzSzMT II. 422-423.

³⁶⁰⁸ SzSzMT II. 422-423.

³⁶⁰⁹ AOkm. II. 28. oklevél 33.

³⁶¹⁰ ZsO. II/1. 4528. regeszta

- 7-8 központi hely

Templom:

Elhelyezkedés:

A településen áthaladó út mentén, a település központjában szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1304 előtt: Lajos pap, a visontai Szent Kereszt egyház rectora kápolnát emeltetett Veresmarton³⁶¹²

- pápai tizedjegyzék – Szent Kereszt: 1332: 25 garas, 1333 I-II: 27 garas, 1334 I: 30 garas, 1334 II: 15 garas, 1335 I: 16 garas³⁶¹³

- 1347: Ecclesiae sancte Crucis Parochialem³⁶¹⁴

- 1348: Szent Kereszt plébániaegyház³⁶¹⁵

- 1406: Thomam plebanum ecclesie de Vyssontha³⁶¹⁶

- 1422: János fia, Tamás az egri egyházmegyei visontai Szentkereszt egyház plébánosa³⁶¹⁷

- 18. század: a templom jó állapotú³⁶¹⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

A templomon 1999-ben végeztek műemléki kutatást.

A kutatók feltételezése alapján a szentély és a hajó nem egy időben épült. 1720-ban és 1732-ben jó állapotúnak írják le. 1756-ban megszüntették, befalazták a középkori ablakokat és kialakították a jelenlegieket, valamint megszüntették az északi kápolnát és felhúzták az északi hajófalat. 1824-ben felépült a nyugati előcsarnok, a korábbi karzat és a templom jelenlegi boltozata, pillérrendszere. Megemelték a templom magasságát, valamint felépítették a sekrestyét és a tornyot. Valószínűleg ekkor szüntették meg a déli kaput. 1854-ben a tetőzet jelenlegi ácsszerkezetét alakították ki. 1878-ban átépítették a sekrestye déli homlokzatát és befalazták a torony ablakait. A 20. században készült el a jelenlegi karzat.³⁶¹⁹

Leírás, méret:

³⁶¹¹ Dl. 24534. (Arcanum CD)

³⁶¹² Adatok 1887 207.

³⁶¹³ Györfly III. 59., 145.

³⁶¹⁴ Fejér CD IX/1. 3329. oklevél 598-599., 601-602.

³⁶¹⁵ Dl. 68091. (Arcanum CD)

³⁶¹⁶ ZsO. II/1. 4528. regeszta

³⁶¹⁷ ZsO. IX. 337. regeszta 123., 374. regeszta 128.

³⁶¹⁸ ACP II. 458.

³⁶¹⁹ Fülöp-Koppány 1999. Ezúton szeretném megköszönni Fülöp Andrásnak és Koppány Andrásnak, hogy kutatási dokumentációjukat rendelkezésemre bocsátották.

Téglalap alakú egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó támpillér nélküli szentélyű templom, dél-keleti homlokzata előtt toronnyal. A hajó kétszakaszos, csehsüveg boltozatos, a szentélyt lapos dongaboltozat fedi, amely fiókokkal tagolt, ehhez északról sekrestye kapcsolódik. A hajó ablakai a boltozat tengelyeitől eltolva találhatóak, valószínűleg a boltozat később készült. A szentély ablakai félkörívesek, déli kapuja lehetett. Északi oldalán valószínűleg kápolna csatlakozott hozzá, amelynek élszedett bejáratát megtalálták.

Vizsoly (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), középkori megye: Abaúj, Centralitási pont: 6
Mezőváros adatai:

- 1215 a Hernád-völgyében lévő királynéi telepések ispánságának székhelye³⁶²⁰
- 1332: hét vármegyének Vizsolyban a gonosztevők megfélézése végett tartott gyűlésén³⁶²¹
- 1334: hetivásár³⁶²²
- 1340: nádori közgyűlés³⁶²³
- 1422: cives et hospites civitatis de Vysol/Uysol...Wysol civitas-ba³⁶²⁴
- 1438: Wyzol királyi oppidumokat³⁶²⁵

Templom:

Elhelyezkedés:

A település főútvonala mellett, a központban szabadon álló templom.

Történeti adatok:

- 1220: Egyházassvizsoly említése³⁶²⁶
- pápai tizedjegyzék: 1332: 19 garas és 3 kis denár, 1333 I-II. 24 garas, 1334 I: 16 garas, 1335 I: 16 garas, tizedfizető pap: János³⁶²⁷
- 1456: János Vysol-i plébános és Vysol-i Szt. András – egyház³⁶²⁸

Építéstörténet, kutatástörténet:

³⁶²⁰ Györfly I. 157.

³⁶²¹ Kállay I. 383. regeszta 90., Dl. 50922. (Arcanum CD)

³⁶²² AO. XIX. 65. oklevél 37. 1335. évi oklevélben

³⁶²³ Mon. Strig. III. 543. oklevél 374., 1341: AO. XXV. 669. oklevél 316., 1409: ZsO. II/2. 6967. regeszta, Perényi 2008 309. oklevél 156.

³⁶²⁴ ZsO. IX. 252. regeszta 98., 950. regeszta 303., ZsO. IX. 846. regeszta 267.

³⁶²⁵ Dl. 71976. (Arcanum CD)

³⁶²⁶ Györfly I. 156.

³⁶²⁷ Györfly I. 57., 157.

³⁶²⁸ Bónis 1997 2832. regeszta 342., Dl. 15088. (Arcanum CD)

1. periódus: Az első, egyhajós, nyújtott félköríves szentélyű templomot a 13. század elején emelték. 2. periódus: A 14. században egy nagyobb, magasabb gótikus hajót kapcsoltak a korábbi templomhoz. Ennek déli oldalán csúcsíves ablakokat és egyszerű bélétes kaput alakítottak ki, így a kisebb hajó déli bejáratát befalazták.

3. periódus: A 14. században, de valamivel később épült fel a nyugati homlokzat elé a háromszintes torony, legfelső szintjén kényszerítő mérműves ablakkal.

4. periódus: A 17. század végén épült fel a templomot körbevevő kőkerítés.³⁶²⁹

A templom belseje gazdagon festett. A freskók a 13. századtól a 15. századig készültek, a 16. század közepén a templom reformátussá válása miatt lemeszelték őket, teljes restaurálásuk 1986-ra készült el.³⁶³⁰

Leírás, méret:

Egyhajós, félköríves apszisú templom, nyugati homlokzata előtt toronnyal, jelenleg az egyetlen bejárat ennek aljából nyílik. A templom hajószakaszai oromfalas, nyeregvetős tömegűek, a 14. századi hajó déli oldalán négy gótikus ablak nyílik, alattuk csúcsíves kő ajtókeret. A román kori hajó déli homlokzatán három szintén román kori ablak nyílik a lépcsős párkány alatt. Nyugati szélén lépcsős bélétes román kori kapu, amin még a középkori színes festés részletei is megmaradtak. A szentélynégyyszögön, az apszis záródásán is egy-egy ablak nyílik délre, illetve keletre; az apszis külseje hegyes vakárkádok sorával tagolt; a gótikus hajó síkmennyezettel fedett.³⁶³¹

Zákány (Somogy megye), középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 8

Mezővárosi adatok:

- alsó-zákányi castellum: 1457-1458-ban Dombai Miklós alispán, Újlaki Miklós familiárisa építtette. A település a középkorban kettős volt, mindkét részen kastéllyal. Alsó-Zákány a 15. század közepén a Marcaliaké volt, tőlük foglalta el Dombai. Eredetileg mindkét Zákány a század közepére kihalt Zákányi család birtokában volt, de leányágon a Dombai, az Istvánffi és az Imrefi család kezére került, később a kastélyon és a birtokon az Imrefiek a Dombaiakkal osztoztak. 1478-ban és 1482-ben leszármazottaik, a Zichiek és a Batthyányak is birtokosaik között voltak.³⁶³² - Alsó-Zákány: vára ma Gyékényes határába esik³⁶³³

³⁶²⁹ Benke 1989 2-5.

³⁶³⁰ Benke 1989 6-7.

³⁶³¹ Hernád völgye – Encs környéke 50-51.

³⁶³² Koppány 1999 246.

³⁶³³ Magyar-Nováki 2005 54.

- felső-zákányi castellum: A 15. század eleje körül a korábbi vár helyére a Zákányiak építették. Első adata 1445-ből ismert; 1446-ban az utolsó Zákányi özvegye és a Marcaliak osztottak meg castellum Zákány és uradalma felett. 1450-ben már a Marcaliak két ága pereskedett érte, majd közösen zálogosítottak el két helyre is, majd eladták egymás tudta nélkül. 1494-ben az Imrefi család szerezte meg végleg; a falu északkeleti részén a Zákány vára nevű hely őrzi emlékét.³⁶³⁴

- 1342: ceterorum ciuium de eadem Zakan³⁶³⁵

- 1371: szerdai hetivásár³⁶³⁶

- 1378 királyi civitas³⁶³⁷

- 1444: Zakan opidum³⁶³⁸

- 1446: két Zakan nevű város³⁶³⁹

- 1460 előtt már létezett ágostonrendi remetekolostora³⁶⁴⁰

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333. 40 kis denár (1 egyház), 1334: 40-40 kis denár (2 egyház), tizedfizető papok: János, Jakab³⁶⁴¹

- 1342: Antal a zákányi Szent Márton egyház papja és Gergely presbiter³⁶⁴²

- 1430 György fia Mikós a zákányi Szent Kozma és Damján parochialis egyház portionarius³⁶⁴³

- 1453: Pál alsózákányi plébános és alesperes³⁶⁴⁴

- 1454: Pál alsózákányi plébános és alesperes, Miklós felsőzákányi plébános³⁶⁴⁵

- 1454: Mátyás veszprémi püspöknek vikáriusa Pál alsózákányi, Péter felsőzákányi egyházak plébánosai³⁶⁴⁶

- 1455: Pál zákányi plébános³⁶⁴⁷

- 1467: Gergely zákányi plébános³⁶⁴⁸

³⁶³⁴ Koppány 1999 246-247.

³⁶³⁵ Zichy II. 22. oklevél 29-30., AO. XXVI. 305. oklevél 240.

³⁶³⁶ Dl. 41864. (Arcanum CD), SMM 30/1999 345. oklevél 11.

³⁶³⁷ Engel: Birtok CD

³⁶³⁸ Dl. 13781. (Arcanum CD), SMM 34-35/2003-2004 947. oklevél 11.

³⁶³⁹ Dl. 13996. (Arcanum CD), Zichy IX. 118. oklevél 150., SMM 34-35/2003-2004 964. oklevél 16.

³⁶⁴⁰ Romhányi 2000 73.

³⁶⁴¹ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³⁶⁴² Zichy II. 22. oklevél 29-30., AO. XXVI. 305. oklevél 240.

³⁶⁴³ Lukcsics I. 1351. regeszta 249., Lukcsics I. 1355. regeszta 249.

³⁶⁴⁴ Bónis 1997 2758. regeszta 332., Dl. 14705. (Arcanum CD), Dl. 14704. (Arcanum CD)

³⁶⁴⁵ Dl. 14823. (Arcanum CD)

³⁶⁴⁶ Dl. 38706. (Arcanum CD)

³⁶⁴⁷ Dl. 14915. (Arcanum CD)

- 1475: Miklós zákányi plébános³⁶⁴⁹

Zalaegerszeg (Zala megye), középkori név: Egerszeg, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 10

Mezőváros adatai:

- 1305 egy vásárlás kapcsán a település lakóit (István és testvérei, Beke és Csépán) civeseknek nevezik³⁶⁵⁰

- 1328-ban megyegyűlés színhelye; hétfői vásárát 1329-ben, 1344-ben és 1390-ben említik³⁶⁵¹

- 1408 nádori közgyűlés³⁶⁵²

- 1421 possessio seu oppidum³⁶⁵³

- 1422: hétfői hetivásár Egerzsegh opidum-ban³⁶⁵⁴

- 1446: Bulcsui Miklós sümegi várnagyot és egerszegi tisztet³⁶⁵⁵

Templom:

Történeti adatok:

- 1247 az egerszegi Mária Magdolna egyház³⁶⁵⁶

- pápai tizedjegyzék: 1333: 100 széles denár, 1334 2 pensa széles denárokbán, tizedfizető pap: Péter³⁶⁵⁷

- 1390: Mária Magdolna tiszteletére emelt köegyház és kegyúri joga³⁶⁵⁸

- 1414: Jakab templomgondnok³⁶⁵⁹

- 1421: Péter plébános³⁶⁶⁰

- 1422: plébános házának lerombolása³⁶⁶¹

- 1441: Mátyás plébános³⁶⁶²

- 1477: plébános³⁶⁶³

³⁶⁴⁸ Dl. 49457. (Arcanum CD)

³⁶⁴⁹ Dl. 100860. (Arcanum CD)

³⁶⁵⁰ Bilkei 2006 13., AO. I. 745. olevél 358.

³⁶⁵¹ Herényi 2000 188., Csánki III. 1897 20., 1329: Fejér CD VIII/3. 384., AO. XIII. 218. oklevél 142., 426. oklevél 264., 534. oklevél 321., 553. oklevél 332.; 1346: Zala I. 443.; 1390: Holub 1917 51.

³⁶⁵² Bilkei 2006 14., Zala II. 142. oklevél 338.

³⁶⁵³ Zala II. 191. oklevél 429.

³⁶⁵⁴ ZsO. IX. 411. regeszta 136.

³⁶⁵⁵ Dl. 44424. (Arcanum CD)

³⁶⁵⁶ Vasvári káptalan 1997 11. regeszta 15., HO. VI. 33. oklevél 47.

³⁶⁵⁷ Békefi 1907 137., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³⁶⁵⁸ ZsO. I. 1415. regeszta

³⁶⁵⁹ Df. 271315. (Arcanum CD)

³⁶⁶⁰ MREV IV. 1907 344. oklevél 395., 345. oklevél 410., 346. oklevél 413.

³⁶⁶¹ ZsO. IX. 471. regeszta 153.

³⁶⁶² Bónis 1997 2531. regeszta 303., Dl. 92929. (Arcanum CD), Zala II. 251. oklevél 512.

- 1478: plébános³⁶⁶⁴
- 1478: plébános³⁶⁶⁵
- 1486: Mihály plébános³⁶⁶⁶
- 1519: plébános³⁶⁶⁷
- 1540: Fábián mester, oltárigazgató, a templom plébánosa³⁶⁶⁸
- 1541 karácsonya: a Gersei Pethők és familiárisaik megtámadták a templomot, a kegytárgyakat elvitték, az épületet lerombolták³⁶⁶⁹
- 1554-ben a templom tetőzetét nem találták jónak, temetőjében marhák és disznók járkáltak³⁶⁷⁰
- 1750-1760 között épült a középkori templom helyére a Mária Magdolna templom³⁶⁷¹

Építéstörténet, kutatástörténet:

A középkori templom első periódusa a 13. század első felében épülhetett. A 14-15. században gótikus stílusban építették át, valószínűleg ekkor épült mellé a gótikus temetőkápolna, melynek alapfalait 1976-ban a mai templom déli oldalán feltárták. A török időben többször felperzselték, de még a 18. század első évtizedeiben használták, ekkor keletelt, egytornyú templom volt.³⁶⁷² Padányi Bíró Márton veszprémi püspök, a város földesura új templomot építtetett a régi helyén, amelynek alapkövetétele 1747-ben volt és 1769 körül készült el.³⁶⁷³ A középkori épületet az új templom építésekor bontották el, tornya még 1756-ban is állt³⁶⁷⁴

1976-ban a plébániatemplom déli oldalán került elő a gótikus temetőkápolna. Az épület kizárólag téglából épült. A templom teljes hajórésze alatt ossarium volt egyszerű dongaboltozattal fedve, az ossariumban kötegekbe rendezett csontokon kívül 14 sírt tártak fel. Az előkerült leletek a sírok egy részét 14-15. századra, illetve 16-17. századra, valamint az újkorra kelteznek.³⁶⁷⁵ A kápolna külső méretei: hossza 10 méter,

³⁶⁶³ MREV IV. 1907 393. oklevél 467-468.

³⁶⁶⁴ Dl. 107031. (Arcanum CD)

³⁶⁶⁵ Dl. 50002. (Arcanum CD)

³⁶⁶⁶ Bónis 1997 3533. regeszta 463., Dl. 50003. (Arcanum CD)

³⁶⁶⁷ Dl. 47334. (Arcanum CD)

³⁶⁶⁸ Bilkei 2006 16.

³⁶⁶⁹ Bilkei 2006 16.

³⁶⁷⁰ Katolikus 2002 37.

³⁶⁷¹ Béres – Megyeri 2002 144.

³⁶⁷² Kostyál 2000 1.

³⁶⁷³ Kostyál 2000 2., 4.

³⁶⁷⁴ Vándor 1997 109-110.

³⁶⁷⁵ Vándor 1997 104-107.

szélessége 6,5 méter, valamikor a 14. század közepe és a 15. század vége között épülhetett.³⁶⁷⁶

Zalakomár (Zala megye), középkori név: Komár, középkori megye: Somogy, Centralitási pont: 12

Mezőváros adatai:

- - 1263: hospites nostro nomine congregentur, quibus terram Kamar Iobbagionum Castri³⁶⁷⁷

- 1365: Ciuitatis, siue in Kamar, siue in foro, liberam haberent exigendi facultatem³⁶⁷⁸

- 1406: szerdai hetivásár³⁶⁷⁹

- 1444: Marczali-i Imre és János (magn.) Komar-i officialisa: Gordowa-i Fanch Péter³⁶⁸⁰

- 1449 oppidum³⁶⁸¹

- 1565-1566 Komár város³⁶⁸²

- ágostonos remetekolostorát valószínűleg a tatárjárás után alapította IV. Béla Szent Erzsébet tiszteletére – eredetileg a vilhelmiták számára, 1256 után lett ágostonrendi, majd 1524 előtt domonkosok költöztek ide³⁶⁸³

Templom:

Történeti adatok:

- 1252: az egyház rectora³⁶⁸⁴

- 1256: plébános³⁶⁸⁵

- pápai tizedjegyzék: 1333: 8 lat, tizedfizető pap: Kozma³⁶⁸⁶

- 1397: plébánia³⁶⁸⁷

- 1412: János dékán kanonok³⁶⁸⁸

Zalaszántó (Zala megye), középkori név: Szántó, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 10

³⁶⁷⁶ Vándor 1997 110.

³⁶⁷⁷ Fejér CD VII/1. 268. oklevél 322-323.

³⁶⁷⁸ Fejér CD IX/3. 259. oklevél 480.

³⁶⁷⁹ ZsO. II/1. 4811. regeszta

³⁶⁸⁰ Df. 201295. (Arcanum CD)

³⁶⁸¹ Engel: Birtok CD

³⁶⁸² Kammerer I. 1886 188.

³⁶⁸³ Romhányi 2000 38.

³⁶⁸⁴ Fejér CD IV/2. 154-155., Mon. Strig. I. 511. oklevél 394.

³⁶⁸⁵ Holub 1929 334.

³⁶⁸⁶ MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³⁶⁸⁷ Fejér CD X/2. 280. oklevél 517-518.

³⁶⁸⁸ ZsO. III. 2579. regeszta, ZsO. III. 2931. regeszta

Mezőváros adatai:

- vár és uradalom³⁶⁸⁹
- 1423: Zantho királyi oppidum és hospesei³⁶⁹⁰
- 1472: Zantho officialisai³⁶⁹¹
- 1494-1522 sedriahely³⁶⁹²
- 1497: II. Ulászló király Pethewfy János és Miklós jelentéséből értesülvén, hogy egyes Zala megyei nemesek a sedes iudiciaria-t, amelyet eddig mindig az ő Zantho nevű oppidumukban tartottak, máshová akarják elhelyezni...³⁶⁹³
- 1497: Zala megye nemeseinek, akik erre egyhangúlag azt felelték, hogy sedes iudiciaria-jukat egyetemlegesen Gerse-i Pethewfy Miklós és János nevezett oppidumába, Zanthon kívánják tartani.³⁶⁹⁴

Templom:

Elhelyezkedés:

A község észak-déli főutcájának kiszélesedésében, egy kisebb magaslaton, az út tengelyére merőlegesen álló templom.

Történeti adatok:

- 1236: Szent Kozma és Damján egyház³⁶⁹⁵
- 1247: a káptalannak fizetendő jövedelem a Zamtov-i szent Kozma és Damján egyháztól négy súly a tized- és az oltárjövödelmek fejében³⁶⁹⁶
- pápai tizedjegyzék: 1333: 10 garas, 1334: 40 széles denár, 1335: 40 széles denár, tizedfizető pap: Demeter³⁶⁹⁷
- 1341: Szt. Cosma és Damján templom³⁶⁹⁸
- 1357: János pap, esperes³⁶⁹⁹
- 1417: János fia Mihály szántói egyház rectora³⁷⁰⁰
- 1418: János fia Mihály szántói egyház rectora³⁷⁰¹
- 1418: Lőrinc, a szántói parochialis egyház rectora³⁷⁰²

³⁶⁸⁹ Engel: Birtok CD

³⁶⁹⁰ DL. 92632. (Arcanum CD)

³⁶⁹¹ DL. 93452. (Arcanum CD)

³⁶⁹² Csukovits 1997 385.

³⁶⁹³ DL. 93662. (Arcanum CD)

³⁶⁹⁴ DL. 93666. (Arcanum CD)

³⁶⁹⁵ HO. VI. 21. oklevél 31.

³⁶⁹⁶ Vasvári káptalan 1997 11. regeszta 15., HO. VI. 33. oklevél 47.

³⁶⁹⁷ Békefi 1907 176., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³⁶⁹⁸ Veszprémi regeszták 339. regeszta 136-137., AO. XXV. 276. oklevél 128.

³⁶⁹⁹ Békefi 1907 176.

³⁷⁰⁰ ZsO. VI. 288. regeszta, MREV IV. 1907 339. oklevél 381.

³⁷⁰¹ MREV III. 1902 12. oklevél 13-14.

- 1419: parochialis³⁷⁰³
- 1421: György plébános³⁷⁰⁴
- 1428: plébános³⁷⁰⁵
- 1438: Zantho egyházának kegyurasága³⁷⁰⁶
- 1441: a szántói Szent Kozma és Damján parochialis egyház temetőjében álló kápolnának Mária mennybemenetele ünnepére 40 napos búcsú³⁷⁰⁷
- 1472: plébános³⁷⁰⁸
- 1487: plébános³⁷⁰⁹
- 1508: Mátyás plébános és alesperes³⁷¹⁰

Építéstörténet, kutatástörténet:

1957-1960 között falvizsgálat és régészeti feltárás folyt a templomban.³⁷¹¹ A falkutatás előtti felméréskor kiderült, hogy a parókián gótikus bordatöredékeket őriztek.³⁷¹² 1930 körül a templomdombot kőtámfallal vették körül, ekkor néhány sírt is találtak, de a leletek valószínűleg a háború során elpusztultak.³⁷¹³

1. periódus: A legkorábbi periódus egy kisméretű, íves szentélyű templom volt, amelynek alapfalai az északi hajófal és a sekrestye szögletében láthatók, egykori szentélye a sekrestye padlója alá esik. Ez volt az először 1236-ban említett Szent Kozma és Damján egyház. – Keltezése: 12. század
2. periódus: A 13. század közepe táján déli oldalához azonos hosszúságú, egyenes szentélyzáródású új templomot építettek. A déli homlokzaton magasan levő román kori ablakok és a freskótöredékek ehhez a periódushoz kapcsolhatóak.
3. periódus: A 13. század végén a templomot nyugati irányba meghosszabbították.
4. periódus: Az ekkor már csak oldalkápolnaként működő korábbi kis templomot hosszabbították meg nyugat felé a 14. században vagy a 15. század elején.
5. periódus: A 15. század folyamán mindkét szentélyt elbontották és a század végén megépítették az eredetileg hálóboltozattal fedett mai szentélyt, a déli hajóhoz, a

³⁷⁰² Fejér CD X/6. 39. oklevél 157., ZsO. VI. 2662. regeszta

³⁷⁰³ MREV IV. 1907 343. oklevél 387.

³⁷⁰⁴ MREV IV. 1907 344. oklevél 395., 345. oklevél 410., 346. oklevél 413.

³⁷⁰⁵ Dl. 92744. (Arcanum CD)

³⁷⁰⁶ Dl. 102973. (Arcanum CD), Dl. 92875. (Arcanum CD)

³⁷⁰⁷ MREV III. 1902 192. oklevél 115.

³⁷⁰⁸ Dl. 93455. (Arcanum CD)

³⁷⁰⁹ Dl. 93583. (Arcanum CD)

³⁷¹⁰ Dl. 65196. (Arcanum CD)

³⁷¹¹ Koppány 1993 190-191.

³⁷¹² Détshy-Sedlmayr 1958 85.

³⁷¹³ Détshy-Sedlmayr 1958 86.

mellékkápolna helyén pedig sekrestyét, a templom nyugati végére tornyot emeltek. A templom körüli ásátások igazolták az oldalkápolnák meglétét (alakjuk módosult a 15. század végi építkezések során), ebben az időben előfordul a késő gótikus és a reneszánsz formák egyidejű alkalmazása a templom kőfaragványai.³⁷¹⁴

6. periódus: A 15-16. század fordulóján építik fel a déli oldalra az alapfalakba megmaradt, támpilléres oldalkápolnát, végül ahhoz toldva oldalcsarnokot építettek.

7. periódus: A 16. századi pusztulás után a 18. század elején újjáépítik mai terjedelmében, fiókos dongaboltozattal fedve.³⁷¹⁵ A romos oldalkápolnákat lebontották, megépítették a barokk támpilléreket a déli hajófalnál, és ekkor falazták el a középkori nyílásokat is.³⁷¹⁶

Leírás, méret:

Egyhajós középkori templom, vaskos kétemeletes saroktámpilléres nyugati toronnyal, sokszögzáródású szentéllyel, részben barokk átépítésben, mindkét oldalán elpusztult korábbi épületrészek alapfalaival. Az 1959-től megindult helyreállítás során kibontották a gótikus ablakokat és a román kori részeket. A szentély északi falában a késő gótikus szentségtartó és a korai reneszánsz sekrestyeajtó maradt meg.³⁷¹⁷

A hajó alapterülete 70,8 m².

Zalaszentgrót (Zala megye), középkori név: Szentgrót/Szentgirolt, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 15

Mezőváros adatai:

- 1250: Valentinus Castellanus Castri Zenthgyrolth³⁷¹⁸ - vár és uradalom

- 1370: szerdai hetivásár³⁷¹⁹

- 1393: Jekus fia János Zenthgerolth-i hospes³⁷²⁰

- 1447: Zenthgyrolth oppidum³⁷²¹

- 1479: Zenthgyroth, Kapornak és Rennek oppidumokban országos illetve heti vásárokon Szent György nyolcadára (máj. 1.) oklevelei bemutatására és a korábban kirótt bírságok megfizetésére inszINUÁCIÓVAL a nádor prézenciája elé megidéztek.³⁷²²

³⁷¹⁴ KÖH Tervtár 1100, Koppány 1993 190-191.

³⁷¹⁵ Koppány 1993 190-191.

³⁷¹⁶ KÖH Tervtár 1100

³⁷¹⁷ Koppány 1993 190-191.

³⁷¹⁸ ÁÜO. VII. 216. oklevél

³⁷¹⁹ DL. 101694. (Arcanum CD)

³⁷²⁰ ZsO. I. 2920. regeszta

³⁷²¹ DL. 102504. (Arcanum CD), DL. 102508. (Arcanum CD)

³⁷²² DL. 93525. (Arcanum CD)

- 1486-1494 sedriahely³⁷²³

- 1492-1515 között alapította ferences kolostorát a Szentgróti, a Hagymási vagy a Béri család, a szerzetesek feltehetően egy korábbi templomot kaphattak meg, mivel az épület a 13. század második felében épült³⁷²⁴

Templom:

Elhelyezkedés:

A település névadó templomának pontos helye nem ismert, valószínűleg az egykori vár közelében, a mai plébániatemplom közelében kell keresni³⁷²⁵

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333: 40 széles és 40 kicsi denár, 40 kis denár [2 pap], tizedfizető papok: András, Péter³⁷²⁶

- 1421: Dénes plébános³⁷²⁷

- 1469: Bálint plébános³⁷²⁸

Zalaszentlászló (Zala megye), középkori név: Szentlászló, középkori megye: Zala, Centralitási pont: 7

Mezőváros adatai:

- 1454: Zenthlazlo falu bírójával³⁷²⁹

- 1474 oppidum³⁷³⁰

- 1486: István officialis³⁷³¹

Templom:

Történeti adatok:

- pápai tizedjegyzék: 1333: 24 kis denár, tizedfizető pap: Gál³⁷³²

- 1421: Simon plébános³⁷³³

- 1428: Varannói Mihály fia Máté, a szentlászlói Szent László parochialis egyház rectora³⁷³⁴

³⁷²³ Csukovits 1997 385.

³⁷²⁴ Romhányi 2000 62.

³⁷²⁵ Valter 2004 198.

³⁷²⁶ Békefi 1907 180., MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³⁷²⁷ MREV IV. 1907 344. oklevél 395., 345. oklevél 410., 346. oklevél 413.

³⁷²⁸ Bónis 1997 3118. regeszta 383., Dl. 45372. (Arcanum CD)

³⁷²⁹ Dl. 93252. (Arcanum CD)

³⁷³⁰ Engel: Birtok CD

³⁷³¹ Df. 256925. (Arcanum CD)

³⁷³² MREV II. 1899 81. oklevél 64-83.

³⁷³³ MREV IV. 1907 344. oklevél 395., 345. oklevél 410., 346. oklevél 413.

³⁷³⁴ Lukcsics I. 1044. regeszta 208.

- 1428: Varannói Mihály aranyműves fia Máté a szentlászlói Szent László parochialis egyház rectora ³⁷³⁵
- 1486: György plébános ³⁷³⁶
- 1520: Máté plébános ³⁷³⁷
- 1522: Ferenc szentlászlói és pakodi plébános, közjegyző ³⁷³⁸

³⁷³⁵ Lukcsics I. 1045. regeszta 208.

³⁷³⁶ Dl. 46040. (Arcanum CD)

³⁷³⁷ Vasvári káptalan 1997 678. regeszta 220.

³⁷³⁸ Vasvári káptalan 1997 695. regeszta 226-227.

IRODALOMJEGYZÉK

- ACP I.=Acta Cassae Parochorum. Egri egyházmegye 1. füzet Abara-Kvakóc. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai V. sorozatszerk.: Németh Lajos. Budapest, 1969.
- ACP II.=Acta Cassae Parochorum. Egri egyházmegye 2. füzet Laak-Zsukó. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai VI. sorozatszerk.: Németh Lajos. Budapest, 1969.
- Adatok 1885=Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez I. Eger, 1885.
- Adatok 1887=Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez II. Eger, 1887.
- Amon 1995=Amon, Karl: Stadt und Pfarre. In: Stadt und Kirche. Szerk.: Hye, Franz-Heinz. Linz/Donau, 1995 121-136.
- Andrén 1985=Andrén, Anders: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Acta Archaeologica Lundensia Nr. 13. Bonn-Malmö, 1985.
- Andrén 1994=Andrén, Anders: State and Towns in the Middle Ages: The Scandinavian Experience. In: Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800. ed. Tilly, Charles – Blockmans, Wim P. Boulder-San Francisco-Oxford, 1994. 128-149.
- AO. I-XXXI.=Anjou-kori oklevéltár. [Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia] Budapest-Szeged, 1990-2007.
- AOkm.I-VII.=Anjoukori okmánytár I-VII. szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878-1920.
- Aradi 2007=Aradi Csilla, M.: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása. Doktori disszertáció. Budapest, 2007.
- Aradi-Rózsás 1994=Aradi Csilla, M. – Rózsás Márton: A középkori Valkó templomának feltárása. In: SMK 10/1994 95-104.
- Árpád-kori oklevelek 1997=Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban [Diplomata aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata]. Válogatta és fordította: Kondorné Látkóczi Erzsébet. Eger, 1997.
- ÁÚO. I-XII.=Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár I-XII. (Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus) Pest-Budapest, 1860-1873.
- Bácskai 1965=Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest, 1965.

- Bácskai 1995=Bácskai, Vera: Small Towns in Eastern Central Europe. In: Small Towns in Early Modern Europe. Ed.: Clark, Peter. (Themes in International Urban History) Cambridge, 1995. 77-89.
- Bácskai 2002=Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest, 2002.
- Bakay 1973=Bakay Kornél: Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság 1972-73. évi feltárásáról. In: SMMK 1/1973 341-348.
- Bakay 1978=Bakay Kornél: Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974-75). In: SMMK 2/1975 191-207.
- Bakay 1992=Bakay Kornél: Szent László somogyvári apátsága és a somogyi ispáni vár. In: Műemlékvédelem 36/1992 2. szám 107-110.
- Balassa 1990=A Balassa család levéltára 1193-1526. szerk.: Borsa Iván. Budapest, 1990.
- Balassagyarmat 1977=Balassagyarmat története 896-1962. főszerk.: Balogh Sándor. Balassagyarmat, 1977.
- Balázs 1998=Balázs József: Egyházak és iskolák Diósgyőrben. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 3. Miskolc, 1998.
- Balázs 2001=Balázs Sándor: Nádudvar története. Budapest, 2001.
- Balázsik 1999=Balázsik Tamás: A szikszói református templom. In: Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. Nemzetközi konferencia Myskovszky Viktor születésének 160. évfordulója alkalmából. Kassa-Bártfa, 1998. május 18-21. Szerk.: Corejová, Jozefína – Bardoly István – Váliné Pogány Jolán. Bratislava-Budapest, 1999. 170-183.
- Balogh 1962=Balogh István: A debreceni Nagytemplom. Budapest, 1962.
- Bándi 1963=Bándi Gábor: Adatok Baranya megye Árpád-kori településtörténetéhez. In: JPMÉ 8/1963 147-158.
- Bándi 1985=Bándi Zsuzsa: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). In: Borsodi levéltári évkönyv 5/1985 557-726.
- Bándi 1986=Bándi Zsuzsanna: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. In: SMM 17/1986 27-66.
- Bánffy I.=Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. I. kötet 1214-1457. Szerk.: Varjú Elemér. Budapest, 1908.
- Barbarits 1929=Barbarits Lajos: Nagykanizsa. (Magyar városok monográfiája 4.) Budapest, 1929.

- Bartal 1941=Bartal Aurél: Fadd monográfiája. H.n. [Pécs], 1941.
- Békefi 1898=Békefi Remig: A Ciszterci Rend múltja Magyarországon, 1098-1898. Pécs, 1898.
- Békefi 1906=Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1906.
- Békefi 1907=Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a történeti korban. In: Lóczy Lajos (szerk.): A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, 1904-1920. III. kötet. 1907.
- Békefi 1910=Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910.
- Bél: Heves 2001=Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730-1735 [Matthias Bel: Notitia Comitatus Hevesiensis 1730-1735]. Szerk.: Bán Péter. Eger, 2001.
- Belényesi 2004=Belényesi Károly: Pálos kolostorok az Abaúji-hegységen. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 3.) Miskolc, 2004.
- Bencsik-Veres 1989=Bencsik János – Veres László: Tokaj. Múzeum. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtár 363. Budapest, 1989.
- Benke 1989=Benke György: Vizsoly, Református templom, Károli Biblia. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 327. Budapest, 1989.
- Béres-Megyeri 2002=Béres Katalin – Megyeri Anna: Zalaegerszeg. In: Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus. Zalaegerszeg, 2002. 141-158.
- Bessenyei 1997=Bessenyei József: Diósgyőr vára és uradalma a 16. században – források. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 2. Miskolc, 1997.
- Biczó 1987=Biczó Piroska: Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986. Kecskemét, 1987. 71-80.
- Bilkei 1996=Bilkei Irén: Adatok Csesztreg történetéhez a 13-16. században. In: Fejezetek Csesztreg történetéből. Talai kosmonográfiák 2. szerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, 1996. 56-68.
- Bilkei 2006=Bilkei Irén: Egerszeg a XIV-XVI. században. In: Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Zalai gyűjtemény 61. szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2006. 9-18.
- Blandl 1936=Blandl György: Nagymányok község története. Pécs, 1936.
- Blazovich 1985=Blazovich László: A Körös – Tisza – Maros köz középkori településrendje. Dél-alföldi évszázadok 1. Békéscsaba – Szeged, 1985.

- Blazovich 2002/a=Blazovich László: Jogi helyzet és igazgatás. II. A földesúri város (mezőváros, oppidum) In: Blazovich László: Városok az Alföldön a 14-16. században. Szeged, 2002. 130-144.
- Blazovich 2002/b=Blazovich László: Gondolatok a középkori településhálózatról. In: Blazovich László: Városok az Alföldön a 14-16. században. Szeged, 2002. 35-45.
- Bodnár 1989=Bodnár Katalin, F.: Ezt fogjuk visszatemetni...? In: Múzeumi mozaik. A Nógrád megyei múzeumok tájékoztatója. Salgótarján, 1989. 42-44.
- Bódva völgye=Bódva völgye – Edelény környéke. Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. VI. Miskolc, 1992.
- Bogucka 1991=Bogucka, Maria: The Network and Functions of Small Towns in Poland in Early Modern Times (from the 16th to the first half of the 17th century). In: Gründung und Bedeutung kleinerer Städte im nördlichen Europa der frühen Neuzeit. Szerk.: Maczak, Antoni – Smout, Christopher. Wiesbaden, 1991. (Wolfenbütteler Forschungen Band 47.) 219-234.
- Bóna 1998=Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.
- Bónis 1997=Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. Jogtörténeti Tár I/1. Budapest, 1997.
- Bontz 1896=Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896.
- Borovszky é.n.=Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r.t. város. szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n.
- Borovszky 1911=Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n. [1911]
- Bossányi I. 1916=Dr. Bossányi Árpád: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni időszak. I. VI. Kelemen pápa 1342-1352. Budapest, 1916.
- Bossányi II. 1918=Dr. Bossányi Árpád: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni időszak. II. VI. Ince pápa 1352-1362., V. Orbán pápa 1362-1370., VII. Kelemen ellenpápa 1378-1394. Budapest, 1918.
- Brigljević 1995=Brigljević, Ksenija: The Cistercian Monastery and the Medieval Urban Development of Zagreb. In: Annual of Medieval Studies et the CEU 1993-1994. Budapest, 1995. 100-107.

- Brüsztle II. 1876=Brüsztle, Josephus: Recensio Universi Cleri Diocesis Quinqueecclesiensis. Tomus II. Pécs, 1876.
- Brüsztle III. 1879=Brüsztle, Josephus: Recensio Universi Cleri Diocesis Quinqueecclesiensis. Tomus III. Pécs, 1879.
- Brüsztle IV. 1880=Brüsztle, Josephus: Recensio Universi Cleri Diocesis Quinqueecclesiensis. Tomus IV. Pécs, 1880.
- Budapest története II. 1973=Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest, 1973.
- Burnichioiu 1999=Burnichioiu, Ileana: Despre tipologizare în arhitectură: Bisericile gotice din Transilvania cu închideri de altar în ax. (About the Architectural Typology: Transylvanian Gothic Churches with Axial Closing of Apsis.) In: Architectura religioasă medievală din Transilvania. (Középkori egyházi építészet Erdélyben.) szerk.: Kiss Imola – Szöcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 107-120.
- Buzás 1999=Buzás Gergely: A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a későgótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon. In: Architectura religioasă medievală din Transilvania. (Középkori egyházi építészet Erdélyben.) szerk.: Kiss Imola – Szöcs Péter Levente. Satu Mare, 1999. 135-162.
- Buzás 2009/a=Buzás Gergely. Magyarország és Európa. In: Pannon enciklopédia. A magyar építészet története. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest, 2009. 72-73.
- Buzás 2009/b=Buzás Gergely. Az internacionális gótika első szakasza. In: Pannon enciklopédia. A magyar építészet története. Szerk.: Deák Zoltán. Budapest, 2009. 88-99.
- C. Tóth 2000=C. Tóth Norbert: Oklevelek Simontornya középkori történetéhez (1264-1543). In LK 71/2000 1-2. szám 93-128.
- Cabello 1993=Cabello, Juan: A tari Szent Mihály – templom és udvarház. Művészettörténeti füzetek 22. Budapest, 1993.
- Cabello-Simon 2008=Cabello, Juan – Simon Anna: A böszörményi református templom falkutatása (Kísérlet a templom vázlatos építéstörténetének ismertetésére egy be nem fejezett kutatás nyomán). In: Hajdúsági Múzeum évkönyve 11/2008 41-59., IV-VII. tábla
- Céhkataszter II.= A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere II. Szerk.: Édir István – Nagy Lajos – Nagybakay Péter. Budapest, 1975.
- Cevins 2003/a=de Cevins, Marie-Madeleine: Az Egyház a késő középkori magyar városokban. Budapest, 2003.

- Cevins 2003/b=de Cevins, Marie-Madeleine: A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban. In: Korall 11-12/2003 május 47-74.
- Clark 1995=Clark, Peter: Introduction. In: Small Towns in Early Modern Europe. Ed.: Clark, Peter. (Themes in International Urban History) Cambridge, 1995. 1-21.
- Clark-Reeder 1995=Clark, Peter – Reeder, David A.: Series editorial preface. In: Small Towns in Early Modern Europe. Ed.: Clark, Peter. (Themes in International Urban History) Cambridge, 1995. XVII-XX.
- Czirák 1910=Czirák Gyula: Tolnavármegyei Dunaföldvár multja és jelene. Dunaföldvár, 1910.
- Czegléd 1988=Czegléd Ilona: A diósgyőri vár. Budapest, 1988.
- Czegléd-Koppány 1969=Czegléd Ilona – Koppány Tibor: A mátraverebélyi r.k. templom. In: Magyar Műemlékvédelem 1963-66. Budapest, 1969. 31-51.
- Czegléd-Sedlmayr 1970=Czegléd Ilona – Sedlmayr János: A csengeri református templom. In: Magyar Műemlékvédelem 1967-1968. Budapest, 1970. 79-92.
- Csáky I/1.=Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. kötet 1. rész. Oklevelek 1229-1499-ig. Budapest, 1919.
- Csánki I. 1890=Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet Budapest, 1890.
- Csánki II. 1894=Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet Budapest, 1894.
- Csánki III. 1897=Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet Budapest, 1897.
- Császár 1970=Császár László: A kései gótikus hajlított bordás boltozattechnika és magyarországi hatása. In: Magyar műemlékvédelem 1967-1968. szerk.: Dercsényi Dezső – Entz Géza – Havassy Pál – Merényi Ferenc. Budapest, 1970. 65-78.
- Császár 1987-1988=Császár László: Késő gótikus boltozattípusok Közép-Európában I. In: Építés-építéstudomány 19/1987-1988 1-2. szám 93-168.
- Csemege 1937=Csemege József: Szentélykörüljárós csarnoktemplomok a középkorban. Budapest, 1937.
- Csukovits 1997=Csukovits Enikő: Sedriahelyek - megyeszékhelyek a középkorban. In: TSZ 1997/3-4. 363-386.
- Dankó 1990=Dankó Katalin, J.: A sárospataki castellum kutatása. In: Castrum Bene 2/1990 szerk.: Cabello, Juan. Budapest 1992. 217-226.

- Dankó 2004=Dankó Katalin, J.: Régészeti adatok a középkori város történetéhez. In: A 800 éves város, Patak. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 47.) szerk.: Tamás Edit. Sárospatak, 2004. 31-45.
- Dankó-Valter 2003=Dankó Katalin – Valter Ilona: A sárospataki késő középkori ispotály. In: Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Budapest, 2003. 367-384.
- Dávid 1982=Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982.
- Dávid-Gergelyffy 1972=Dávid Ferenc – Gergelyffy András: Az Országos Műemléki Felügyelőség falkutatásai 1969-1970. In: Magyar műemlékvédelem 1969-1970. Budapest, 1972. 431-436.
- Dávid-Kovács 1984=Dávid Ferenc – Kovács György: Somogyszil, Szabadság utca. Római katolikus templom. In: Magyar műemlékvédelem 1984. Budapest, 1984. 535-537.
- Degn 1991=Degn, Ole: Small towns in Denmark in the sixteenth and seventeenth centuries. In: Gründung und Bedeutung kleinerer Städte im nördlichen Europa der frühen Neuzeit. Szerk.: Maczak, Antoni – Smout, Christopher. Wiesbaden, 1991. (Wolfenbütteler Forschungen Band 47.) 151-170.
- Degrassi 2006=Degrassi, Donata: La costruzione di una rete urbana nell'Italia nord-orientale e il ruolo della città di medio livello. In: Minderstädte, Kümmerformen, Gefreite Dörfer. Stufen zur Urbanität und das Märkteproblem. Szerk.: Knittler, Herbert. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas Band XX.) Linz, 2006. 79-108.
- Dercsényi 1984=Dercsényi Dezső: Baranya középkori templomai. Budapest, 1984.
- Détshy 1972=Détshy Mihály: A sárospataki r.k. plébániatemplom történetének okleveles adatai. In: Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. Budapest, 1972. 89-102.
- Détshy 1974-1975=Détshy Mihály: Az ónodi vár korai építkezései. In: HOMÉ 13-14/1974-1975 191-209.
- Détshy 1983=Détshy Mihály: A sajakazai református templom román kori tornyának feltárása és helyreállítása. In: Építés - Építészettudomány 15/1983 93-106.
- Détshy 1988=Détshy Mihály: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templomépítkezésének dokumentumai. In: HOMÉ 25-26/1988 229-242.
- Détshy-Sedlmayr 1958=Détshy Mihály – Sedlmayr János: A zalaszántói plébániatemplom restaurálása. In: Műemlékvédelem 2/1958 2. szám 84-87.

- DHA 1992=Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000-1131. szerk.: Györffy György. Budapest, 1992.
- Draskóczy 1984=Draskóczy István: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 91-128.
- Draskóczy 2004=Draskóczy István: Egy katonatiszt Hunyadi Mátyás korában: Miskolci Kovács István. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngy. Budapest, 2004. 131-138.
- Edelény 1973=Edelény múltjából. szerk.: dr. Sági Vilmos. Edelény, 1973.
- Egyházlátogatási 1997=Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 4. Veszprémi egyházmegye. szerk.: Dóka Klára. Budapest, 1997.
- Egyházlátogatási 1998=Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 5. Egri főegyházmegye. összeállította: Dóka Klára. Budapest, 1998.
- Egyházlátogatási 1999=Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 7. Pécsi egyházmegye. összeállította: Dóka Klára. Budapest, 1999.
- Egyháztörténelmi emlékek I.=Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. kötet: 1520-1529. szerk.: Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János. Budapest, 1902.
- Emlékkönyv 1901=Emlékkönyv a paksi Szent Szív templom 1901. évi november hó 24-én tartott szentelése alkalmából. Szerk.: Müller Lajos és Bors József. Paks, 1901.
- Engel 2001=Engel Pál: The Estates of the Hospitallers in Hungary at the End of the Middle Ages. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. by Hunyadi, Zsolt – Laszlovszky, József. Budapest, 2001. 291-302.
- Entz 1956=Entz Géza: Könyvismertetés Szűcs Jenő Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon című könyvéről. In: Művészettörténeti Értesítő 5/1956 332-334.
- Entz 1973/a=Entz Géza: A gótika művészete. Budapest, 1973.
- Entz 1973/b=Entz Géza: A debreceni Szent András templom. In: Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. H.n. 1973.
- Entz 1979=Entz Géza: Gótikus építészetünk településalakító szerepe. In: Építés-Építészettudomány 11/1979 17-21.
- Entz 1993=Entz Géza: Nyírbátor, Református templom. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 25. Budapest, 1993.

Entz 1996=Entz Géza: Erdély építészete a 14-16. században. Kolozsvár, 1996.

Entz-Szalontai 1969=Entz Géza – Szalontai Barnabás: Nyírbátor. Budapest, 1969.

Erdei 1975=Erdei Ferenc: A szenyéri rk. templom helyreállítása. In: Műemlékvédelem 19/1975 2. szám 95-97.

Erdei 1979=Erdei Ferenc: A szerencsi vár helyreállítása. In: Műemlékvédelem 23/1979 3. szám 204-215.

Erdélyi és hódoltsági I/1-2.=Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1-2. 1609-1625. Szeged, 1990.

Éri-Bálint 1959=Éri István – Bálint Alajos: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. Régészeti Füzetek Ser. II. 4. Budapest, 1959.

Érszegi 1978=Érszegi Géza: Középkor. In: Sárvár monográfiája. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely, 1978. 79-239.

Estei Hippolit 1992=Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500-1508. Közzéteszi: E. Kovács Péter. Eger, 1992.

Évszázadokon át I.=Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. I. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd 1978.

Farbaky 1998=Farbaky Péter: Késő gótika és kora reneszánsz. In: Magyarország építészetének története. Szerk.: Sisa József – Wiebenson, Dora. Budapest, 1998. 63-84.

Fehér 1955=ifj. Fehér Géza: Az 1949. évi Mohács – Csele-pataki mentőásatás. In: ArchÉrt 82/1955 212-228.

Fejér CD I-XI.=Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI. Buda, 1829-1844.

Fejérpataky 1887=Fejérpataky László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. I-II. In: Századok 21/1887 495-517., 589-609.

Fekete Nagy 1931=Fekete Nagy Antal: A Petróczy levéltár középkori oklevelei: második közlemény. In: LK 9/1931 1-2. szám 38-111.

Fekete Nagy 1937=Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. In: Századok 71/1937 9-10. sz. 417-431.

Feld 2000=Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. (A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 38.) Sárospatak, 2000.

Feld 2003=Feld István: Régészeti adatok a miskolc-avasi templom és egykori kápolnáinak történetéhez. In: Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Viga Gyula, Holló Szilvia Andrea, Cs. Schwalm Edit. Budapest, 2003. 385-399.

- Feld 2009=Feld István: A Bátoriak kegyúri temploma. Megjegyzések az újabb nyírbátori épületrégészeti kutatások értékeléséhez. In Szabolcs-Szatmár-beregi szemle 44/2009 1. szám 155-158.
- Fenyvesi 2000=Fenyvesi László: Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái. Tolna megyei levéltári füzetek 8. Szekszárd, 2000.
- Ferenczy 1972=Ferenczy Károly: A sárospataki r.k. templom feltárása és helyreállítása. In: Műemlékvédelem 16/1972 3. szám 139-155.
- Fodor 2001=Fodor László: Heves a XIII-XV. században. Történeti, régészeti adatok a várról és a városról. In: Tanulmányok Hevesről. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József. Heves, 2001. 57-82.
- Font 2000=Font Márta: Siklós középkori története. In: Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Szerk.: Vonyó József. Siklós, 2000. 55-76.
- Források 1965=Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI-XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Közli: Román János. A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeum forráskiadványai 2. Sárospatak, 1965.
- Fügedi 1981/a=Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 57-89., 470-477.
- Fügedi 1981/b=Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 336-364., 515-519.
- Fülöp-Koppány 1999=Fülöp András – Koppány András: Visonta r.k. templom műemléki szondázó kutatás dokumentáció 1999.
- Füzes 2000=Füzes Miklós: Magyaregregy. H.n. [Budapest], 2000.
- Gaál 1977-78=Gaál Attila: Késő középkori leletek Tolna megyéből I. In: BÁMÉ 8-9/1977-78 109-131.
- Gaál 1984=Gaál Attila: Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. In: BÁMÉ 12/1984 123-155.
- Gaál-Kőhegyi 1971-72=Gaál Attila – Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában [I.] In: BÁMÉ 2-3/1971-72 270-332.
- Gállos-Gállos 1988=Gállos Ferenc – Gállos Orsolya: Fejezetek Pécsvárad történetéből. Dunántúli dolgozatok (C) Történettudományi sorozat 2. Pécs, 1988.

Gállos-Gállos 2001=Gállos Ferenc – Gállos Orsolya: Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: Pécsvárad. Szerk.: Füzes Miklós. Pécsvárad, 2001. 103-199.

Gárdonyi 1933=Gárdonyi Albert: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Szerk.: Domanovszky Sándor. Budapest, 1933. 161–182.

Genthon 1961=Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. Budapest, 1961.

Genthon-Lux-Szentiványi 1939=Genthon István – Lux Géza – Szentiványi Gyula: Szabolcs megye művészeti emlékei. Budapest, é.n. [1939]

Gere 2003=Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az orzai várkastélyból. *Opuscula Hungarica IV.* Budapest, 2003.

Gervers-Molnár 1972=Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. (Művészettörténeti füzetek 4.) Budapest, 1972.

Gervers-Molnár 1983=Gervers-Molnár Vera: Sárospataki síremlékek. Művészettörténeti füzetek 14. Budapest, 1983.

Gótikus 2000=Gótikus stílus. Építészet, szobrászat, festészet. Szerk.: Toman, Rolf ; Beyer, Birgit; Borngässer, Barbara. Budapest, 2000.

Gömöri 1996=Gömöri János: A sárospataki középkori plébániai iskola. In: A magyar iskola első évszázadai (996-1526). Szerk.: G. Szende Katalin. Győr, 1996. 69-78.

Gömöri 2001=Gömöri János: Adatok a hevesi vár kérdéséhez. In: Tanulmányok Hevesről. Szerk.: Petercsák Tivadar és Szabó J. József. Heves, 2001. 31-56.

Gömöri 2002=Gömöri János: Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. Sopron, 2002.

Gróh 1893=Gróh István: A nyírbátori ev.ref. templom. In: *ArchÉrt* 13/1893 413-425.

Guglielmotti 1995=Guglielmotti, Paola: Territori senza città. Riorganizzazione duecentesche del paesaggio politico nel Piemonte meridionale. A stampa in *Quaderni storici* 30 (1995) n. 3. 765-798. Distribuito in formato digitale da Reti Medievali 1-20.

Guzsik 1979=Guzsik Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. In: *VMMK* 14/1979 163–201.

Guzsik 1980=Guzsik Tamás: A magyar falu középkori templomépítészeté III. Somogy megye középkori parochialis egyházai (összefoglaló és katalógus). Budapest, 1980.

Györffy I-IV.=Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV. Budapest, 1966-1998.

Györffy 1977=Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977.

- Györfffy 1984=Györfffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. társadalmi és művelődéstörténeti tanulmányok. szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 141-157.
- Gyulai 1994=Gyulai Éva: A miskolci Avasi templom 16. századi sírkövei. In: HOMÉ 32/1994 185-206.
- HMMT III.=Heves megye műemlékei III. szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1969.
- HO. I-VIII.=Hazai okmánytár. I-VIII.. Kiadják: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Stummer Arnold – Véghely Dezső. Győr, 1865-1891.
- Havassy 1994=Havassy Péter: Bölcske története és családjai. Bölcskei tanulmányok 2. Bölcske, 1994.
- Hazai oklevéltár=Hazai oklevéltár 1234-1536. szerk.: Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest, 1879.
- Héderváry I-II.=A Héderváry-család oklevéltára I-II. Közlik: Radvánszky Béla – Závodszy Levente. Budapest, 1909-1922.
- Hegedűs 1979=Hegedűs László: Tolna megye nyugati felének települései (1580-1704). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. Szekszárd, 1979. 5-104.
- Heller 1981=Heller, Georg: Comitatus Zempliniensis. Veröffentlichungen des Finnisch – Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 13. München, 1981.
- Herényi 2000=Herényi István: Helytörténeti lexikon, 800-1400. Nyugat-Magyarország az Árpádok és Anjouk korában. Velem, 2000.
- Hernád völgye – Encs környéke=Hernád völgye – Encs környéke. Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. V. Miskolc, 1992.
- Holub 1917=Holub József: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. In: Századok 51/1917 1. szám 45-60.
- Holub 1929=Holub József: Zala megye története a középkorban I. Pécs, 1929.
- Holub 1960=Holub József: Ete város története (Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez) In: Történeti Statisztikai Közlemények 1958. 3-4. sz. (különlenyomat) Budapest, 1960.
- HOMÉ 47/2008=A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2006-2007-ben. Összeállította: Hajdú Melinda. In: HOMÉ 47/2008 169-198.
- Horváth é.n.=Horváth Béla: Forró r.k. templom. KÖH Tervtár 25356
- Horváth 1969=Horváth Árpád: Szakcs mezőváros története. H.n., 1969.

- Horváth 1986=Horváth Béla: Sajószentpéter, Műemlékek. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 264. Budapest, 1986.
- Horváth 1992=Horváth József: Csurgó, műemlékek. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 441. Budapest, 1992.
- Horváth-Gondos 2004=Horváth Zoltán György – Gondos Béla: Somogy, Tolna és Baranya középkori templomai a teljesség igényével. Budapest, 2004.
- Horváth-Tímár 1972=Horváth J. Gyula – Timár György: XVI. századi dikális konscripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564) In: Baranyai helytörténetírás 1972. szerk.: Szita László. Pécs, 1973. 7-127.
- Höllrigl 1934=Höllrigl József: A csengeri ref. templom kriptájának leletei. In: ArchÉrt 61/1934 97-114.
- Högye 1981=Högye István: Hegyaljai vásárok, piacok 1711–1849. In: Borsodi Levéltári Évkönyv 4/1981 83–101.
- Hunyadi 2001=Hunyadi Zsolt: The Hospitallers in the Kingdom of Hungary. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. by Hunyadi, Zsolt – Laszlovszky, József. Budapest, 2001. 253-268.
- Hunyadi 2002=Hunyadi Zsolt: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam... A johanniták Magyarországon a 14. század végén. In: Aetas 17/2002 4. szám 52-76. elektronikus változat: <http://www.epa.oszk.hu/00800/00861/00023/2002-4-05.html>
- Jakó I-II.=A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I-II. közzé teszi: Jakó Zsigmond. Budapest, 1990.
- Jankovich-Bésán 1976=Jankovich-Bésán Dénes: Adatok a Rinya-völgyi középkori településtörténethez. In: SMM 7/1976 3-38.
- KMTL=Korai magyar történeti lexikon. 9-14. század. főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994.
- K. Németh 2000=K. Németh András: Javított helynévmutató és néhány lokalizálási megjegyzés Szakály Ferenc: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt című könyvéhez. In: WMMÉ 22/2000 143-154.
- K. Németh 2001=K. Németh András: A középkori Tolna vármegye korai templomairól. In: WMMÉ 23/2001 391-405.
- K. Németh 2003/a=K. Németh András: Középkori patrocíniumok a pécsi püspökség tolnai és regölyi főesperességében. In: A Koller József emlékkonferencia (2002. október

24-25.) válogatott előadásai. Tanulmányok Pécs történetéből 13. szerk.: Font Márta-Vargha Dezső. Pécs, 2003. 133-157.

K. Németh 2003/b=K. Németh András: „Mostan helyét az eke hasítja és a szél fojdogálja” Középkori templomok Paks környékén. In: Paksi múzeumi füzetek 3/2003 3-41.

K. Németh 2005=K. Németh András: Ami a megyemonográfiából kimaradt. Wosinsky Mór régészeti kérdőíveinek kiadatlan, középkoros vonatkozásai. In: Wosinsky Mór „...a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854-1907. szerk.: Gaál Attila. Szekszárd, 2005. 131-144.

K. Németh 2006=K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai. Phd disszertáció. Kézirat. Budapest, 2006.

K. Németh 2008=K. Németh András: Sokadalmak és hetipiacok a későközépkori Tolna megyében. In: WMMÉ 30/2008 281-294.

K. Németh-Ódor 2005=K. Németh András-Ódor János Gábor: Tolna megye vitatott fekvésű középkori kolostorainak azonosítása. Apor és Töl, Földvár és Iván. In: WMMÉ 27/2005 131-157.

Káldy-Nagy 1960=Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírása. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103. szám. Budapest, 1960.

Káldy-Nagy 1966=Káldy-Nagy Gyula: Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. In: Értekezések 1966 – Szigetvári emlékkönyv 1566-1966. Budapest, 1966.

Káldy-Nagy 1970=Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970.

Káldy-Nagy 1985=Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. (Pest megye múltjából 6.) Budapest, 1985.

Kállay I-II.=A nagykállói Kállay-család levéltára. I-II. szerk.: Iványi Béla. Budapest, 1943.

Kammerer I. 1886=Magyarországi török kincstári defterek. Sajtó alá rendezte: Kammerer Ernő I. kötet 1543-1635. Budapest, 1886.

Kammerer II. 1890=Magyarországi török kincstári defterek. Sajtó alá rendezte: Kammerer Ernő II. kötet 1540-1639. Budapest, 1890.

Károlyi I-III.=A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I-III. Sajtó alá rendezte: Géresi Kálmán. Budapest, 1882-1885.

- Kathy 1970=Kathy Imre: Hajdúböszörmény középkori temploma. In: Magyar Építőművészet 1970. 1.sz. 46-47.
- Katolikus 2002=Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16-17. század. Szerk.: Tomisa Ilona. Budapest, 2002.
- Katzinger 2006=Katzinger, Willibald: Forum Austriae, nec civitas nec villa. In: Minderstädte, Kümmerformen, Gefreite Dörfer. Stufen zur Urbanität und das Märkteproblem. Szerk.: Knittler, Herbert. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas Band XX.) Linz, 2006. 203-278.
- Kemény 1891=Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891.
- Keményffy 1966=Dr. Keményffy Béla: Adalékok Ónod és környéke történetéhez. 1966. Herman Ottó Múzeum Adattár
- Kerecsényi-Tóth 1992=Kerecsényi Edit – Tóth Oszkár: Letenye története. Letenye, 1992.
- Kereszténység 2000=Kereszténység és államiság Baranyában. Szerk.: Huszár Zoltán. Pécs, 2000.
- Kisari Balla 1996=Kisari Balla György: Törökkori várrajzok Stockholmban. Budapest, 1996.
- Kisari Balla 1998=Kisari Balla György: Száz várrajz Württembergben. Budapest, 1998.
- Kisari Balla 2000=Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- Kisari Balla 2005=Kisari Balla György: Marsigli tábornok térképei. Budapest, 2005.
- Kisbán 1938=Kisbán Emil: A magyar Pálosrend története. I. kötet 1225-1711. Budapest, 1938.
- Kiss 1967=Kiss Attila: A sellyei Árpád-kori temető. In: JPMÉ 12/1967 69-73.
- Kiss 1983=Kiss Attila: Baranya megye X-XI. századi sírleletei. Budapest, 1983.
- Kollmann 2004=Kollmann Örs László: Szempontok az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődésének vizsgálatához. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Analecta mediaevalia II. szerk.: Neumann Tibor. Budapest, 2004. 97-172.
- Kollmann 2005=Kollmann Örs László: Az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődése. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35. szerk.: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 47-122.

- Komáromy 1960=Komáromy József: A múzeumépület – a középkori scola építéstörténete. (Múzeumi füzetek 10-11.) Miskolc, 1960.
- Koppány 1990=Koppány Tibor: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk.: Galavics Géza – Herner János – Keserü Bálint. Szeged, 1990. 451–461.
- Koppány 1993=Koppány Tibor: A Balaton környékének műemlékei. Művészettörténet – műemlékvédelem III. Budapest, 1993.
- Koppány 1999=Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. Művészettörténeti füzetek 26. Budapest, 1999.
- Koroknay 1961=Koroknay Gyula: A kálloi vár. In: *JAMÉ 2/1961* 73-89.
- Kostyál 2000=Kostyál László: Zalaegerszeg, Mária Magdolna plébániatemplom. Budapest, 2000.
- Kosza 1993/a=Kosza László: Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. In: *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára.* Szerk.: Ódor Imre. Mohács, 1993. 11-48.
- Kosza 1993/b=Kosza László: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142-1270. In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok 1993/1-2. szám* 115-128.
- Kosza 2007=Kosza László: Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. Mohács a középkorban. In: *Kosza László: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Capitulum III.* Szeged, 2007. 191-234. [Kosza 1993 bővített kiadása]
- Kozák 1962=Kozák Károly: A zalaszentlélek templom feltárása és környékének középkori története. In: *ArchÉrt 89/1962* 2. szám 220-235.
- Kozák 1974=Kozák Károly: Régészeti kutatások 1971-1972. In: *Magyar műemlékvédelem 1971-1972.* Budapest, 1974. 347-354.
- Kozák 1984=Kozák Károly: Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. In: *Magyar műemlékvédelem IX.* Budapest, 1984. 73-117.
- Kovács 1966=Kovács Béla: Elpusztult kolostorok Heves megyében. In: *EMÉ 4/1966.* 71-95.
- Kovács 1990=Kovács Béla: Magyarország középkori patrocíniumai. In: *Agria 25-26/1989-1990* 407-419.
- Kovacsics 1991=Kovacsics József: Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke. Budapest, 1991.

- Kováts 1942=Kováts J. István: Magyar református templomok. Budapest, 1942.
- Kováts 1966=Kováts Valéria: Sziget várának kutatástörténetéhez. In: JPMÉ 11/1966 207-255.
- Középkor 1975=Sódor Alajos: Gótikus építészet. Az építészet története. Középkor. Budapest, 1975.
- Középkori oklevelek 2000=Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban (1300-1525). Szerk.: Érszegi Géza. Nyíregyháza, 2000.
- Kubinyi 1965=Kubinyi András: Kubinyi András: A XV-XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseihez. In: Századok 99/1965 3. sz. 513-521.
- Kubinyi 1971=Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Településtudományi közlemények 23/1971 58-78.
- Kubinyi 1972=Kubinyi András: A magyarországi városhálózat XIV-XV. századi fejlődésének néhány kérdése. In: TBM 19/1972 39-56.
- Kubinyi 1983=Kubinyi András: Gondolatok a középkor végi alföldi és alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. In: Építés-Építészettudomány 15/1983 283-291.
- Kubinyi 1989=Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: A Tapolcai Városi Múzeum közleményei 1/1989 319-335.
- Kubinyi 1991/a=Kubinyi András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16-18. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. szerk.: dr. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 15-29.
- Kubinyi 1991/b=Kubinyi András: Költözés, helyváltoztatás, utazás a későközépkori Magyarországon. In: A Tapolcai Városi Múzeum közleményei 2/ 1991 229-242.
- Kubinyi 1996=Kubinyi András: Csepreg a Nyugat-Dunántúl településhálózatában. In: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk.: Dénes József. Csepreg, 1996. 130-148.
- Kubinyi 1999/a=Kubinyi András: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: HOMÉ 37/1999 Miskolc, 1999. 499-518.
- Kubinyi 1999/b=Kubinyi András: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 253-267.

- Kubinyi 1999/c=Kubinyi András: A pásztói Szenlélek-ispotály a középkorban. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 249-252.
- Kubinyi 2000/a=Kubinyi András: Városok, mezővárosok és központi helyek az Alföldön és az Alföld szélén. In: Kubinyi András: Városfejlődés és vásárfejlődés a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged, 2000. 7-102.
- Kubinyi 2000/b=Kubinyi András: A középkori Magyarország középkori része városfejlődésének kérdéséhez. In: Kubinyi András: Városfejlődés és vásárfejlődés a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged, 2000. 103-168.
- Kubinyi 2005=Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35. szerk.: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 9-36. [Első közlése: Történelmi Szemle 2004/1-2 1-30.]
- Kubinyi 2006=Kubinyi András: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? In: URBS Magyar várostörténeti évkönyv I. főszerk.: Á. Varga László. Budapest, 2006. 51-61.
- Kuti 1990=Kuti István: Mohács településtörténete a kezdetektől 1587-ig. In: Adalékok Mohács településtörténetéből és építészeti jellegzetességeiről. Mohács, 1990.
- Kvassay 1997=Kvassay Judit: A város területén napvilágra került középkori kerámialeletek tanulságai. In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostarténeti tanulmányok. Szerk.: Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1997. 49-66.
- Ladányi 1992=Ladányi Erzsébet: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete. In: LSZ 42/1992 4. szám 3-12.
- Lászy 1994=Lászy Judit: A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. szerk.: Haris Andrea. Budapest, 1994. 491-516.
- Laszlovszky 2009=Laszlovszky, József: Crown, Gown and Town: Zones of Royal, Ecclesiastical and Civic Interaction in Medieval Buda and Visegrád. In: Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. szerk.: Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin. H.n., 2009. 179-203.

- Levárdy 1984=Levárdy Ferenc: Gyöngyöspata, plébániatemplom. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 156. Budapest, 1984.
- Liebhart 2006=Liebhart, Wilhelm: Zwischen Dorf und Stadt: der altbayerische Marktflecken im Spätmittelalter. In: Minderstädte, Kümmerformen, Gefreite Dörfer. Stufen zur Urbanität und das Märkteproblem. Szerk.: Knittler, Herbert. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas Band XX.) Linz, 2006. 279-304.
- Lilja 1995=Lilja, Sven: Small Towns in the Periphery: Population and Economy of Small Towns in Sweden and Finland during the Early Modern Period. In: Small Towns in Early Modern Europe. Ed.: Clark, Peter. (Themes in International Urban History) Cambridge, 1995. 50-76.
- Lővei é.n.=Lővei Pál: A sajoszentpéteri református templom építéstörténete. HOM Adattár
- Lővei 1995=Lővei Pál: A siklói plébániatemplom szentélye és középkori falképei. In: Műemlékvédelmi szemle 1995/1-2. 177-203.
- Lukácsy 1980=Lukácsy Gábor: Elpusztult rotundák Szabolcs megyében. In: ArchÉrt 107/1980 98-101.
- Lukcsics I.=Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei I. kötet. V. Márton pápa (1417-1431). Budapest, 1931.
- Lukcsics II.=Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei II. kötet. IV. Jenő pápa (1431-1447) és V. Miklós pápa (1447-1455). Budapest, 1938.
- Magyar 1979=Magyar Kálmán: Hedrehely mezőváros középkori műemlékei. In: Műemlékvédelem 23/1979 4. szám 302-308.
- Magyar 1985=Magyar Kálmán: A segesi királynéi ispánság történetéről (XI-XV. század) Különnyomat a Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1985.
- Magyar 1987=Magyar Kálmán: Babócsa középkori nemzeti központjának régészeti és építéstörténeti kutatásáról (1978-1986). In: Műemlékvédelem 31/1987 4. szám 237-246.
- Magyar 1988=Magyar Kálmán: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. (Egy királynéi központ a X-XVIII. században) Somogyi almanach 45-49. szám Kaposvár, 1988.
- Magyar 1990=Magyar Kálmán: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből. Szerk.: Magyar Kálmán. Babócsa, 1990. 15-220.

Magyar 1991=Magyar Kálmán: Mezővárosi háztípusok és berendezési tárgyak a középkori Somogy megyében. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16-18. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. szerk.: dr. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 217-226.

Magyar 1992/a=Magyar Kálmán: A Dél-Dunántúl XI-XV. századi településtörténetéről. (Egy Dráva-menti nemzeti- és birtokközpont komplex régészeti feltárása I.). In: A Dunántúl településtörténete IX. Város – mezőváros – városiasodás. A Magyar Tudományos Akadémia veszprémi és pécsi bizottságainak IX. konferenciája. Veszprém, 1990. november 8-9. szerk.: Solymosi László – Somfai Balázs. Veszprém, 1992. 53-60.

Magyar 1992/b=Magyar Kálmán: Somogyvár Magyarország virágzó Árpád-kori központja (Források a XI-XIV. századból). In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk.: Magyar Kálmán. Kaposvár, 1992. 11-53.

Magyar 2001=Magyar Kálmán: Szent István államszervezésének régészeti emlékei. Kaposvár-Segesd, 2001.

Magyar-Nováki 2005=Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.

Magyar bányászat I. 1997=A magyar bányászat évezredes története I. szerk.: Faller Gusztáv, Kun Béla, Zsámboki László. Budapest, 1997.

Magyar műemlékvédelem IX.=Magyar műemlékvédelem 1984. Budapest, 1984.

Magyarországi művészet=Magyarországi művészet 1300–1470 körül. 1. kötet Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987.

Majcher 1994=Majcher Tamás: A középkori Szécsény. In: Város és társadalom a XVI-XVIII. században. Studia Miskolcinsensia 1. Szerk.: Bessenyei József, Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. 19-26.

Majorossy-Szende 2008=Majorossy, Judit – Szende, Katalin: Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary. In: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. – Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe. Szerk.: Scheutz, Martin – Sommerlechner, Andrea – Weigl, Herwig – Weiß, Alfred Stefan. Wien-München, 2008. 409-454.

Mályusz 1944=Mályusz Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. In: Századok 78/1944 1-3. sz. 36-62.

- Mályusz 1953=Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely György. Budapest, 1953. 128-191.
- Mályusz 1971=Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971.
- Mályusz 2007=Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 2007.
- Marcali 1995=Marcali történetének Mohács előtti dokumentumai I. szerk.: Gál József. Marcali, 1995.
- Marjalaki Kiss 1987=Marjalaki Kiss Lajos: Miskolc régi építményei 1702-ig. In: Marjalaki Kiss Lajos: Történeti tanulmányok. Miskolc, 1987. 134-138.
- Marosi 1979=Marosi Ernő: Építési korszakok – építészettörténeti szakaszok a magyarországi gótikában. In: Építés-Építészettudomány 11/1979 23-34.
- Marosi 1997=Marosi Ernő: A középkor művészete. 1. kötet Budapest, 1997.
- Mátészalka története 1992=Mátészalka történet. szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992.
- Die Matrikel=Die Matrikel der Ungerischen Nation an der Wiener Universität 1453-1630. szerk.: Schrauf, Karl. Bécs, 1902.
- Melis 1991=Melis Katalin: Der Wiederaufbau der Stadt Pest und ihre Blüte im Spätmittelalter. In: Budapest im Mittelalter. Szerk.: Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991 366–380.
- Mende 1985=Mende Ferenc: Nagyharsány középkori temploma. In: Építés-építészettudomány 17/1985 1-2. szám 149-165.
- Mende 1987=Mende Ferenc: Nagyharsány, középkori templom. Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 272. Budapest, 1987.
- Méri 1988=Méri István: A kanizsai várásatás. Budapest, 1988.
- Mesterházy 1968=Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. In: DMÉ 50/1968 145-177.
- Mező 2003=Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- Mezőkövesd és környéke=Mezőkövesd és környéke. Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. II. Miskolc, 1992.
- Mihucz 2000=Mihucz Ildikó, Sz.: Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Nyíregyháza, 2000.

- Miklós 2004=Miklós Zsuzsa: A légifotózás szerepe a templomkutatásban II. Újabb Tolna megyei templomok felfedezése. In: Műemlékvédelem 48/2004 1. szám 5-11.
- Miklós 2007=Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. (Varia Archaeologia Hungarica XXII.) Budapest, 2007.
- Miklós-Vizi 1999=Miklós Zsuzsa - Vizi Márta: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. In: WMMÉ 21/1999 207-269.
- Miklós-Vizi 2001=Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre-Szolnok, 2001. 261-280.
- Miskolc és környéke=Miskolc és környéke. Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. I. Miskolc, 1992.
- Miskolc története I.=Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. szerk.: Kubinyi András. Miskolc, 1996.
- Móga-Pintér 2006=Móga Sándor – Pintér Attila: A csesztregi római katolikus templom homlokzatának helyreállítása. In: Műemlékvédelem 50/2006 3. szám 147-151.
- Molnár 1964-1965=Molnár Vera: Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról. In: MFMÉ 1964-1965/2. 127-135.
- Molnár 1972=Molnár Vera: Beszámoló a sárospataki r.k. templom 1964-1965. évi ásatásáról. In: Magyar műemlékvédelem (1969-1970). Budapest, 1972. 226-233.
- Molnár 1990=Molnár László: Fejezetek Páka történetéből. Zalaegerszeg, 1990.
- Molnár-Vándor 1983=Molnár László – Vándor László: A pákai „Várhelyi domb” területén végzett kutatásokról. In: Zalai gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 97-113.
- Módy 1984/a=Módy György: A Szent András templom és a Verestorony kutatása 1980-ban. Debrecen 1290-1390 között. A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 42. szerk.: Gazda László. Debrecen, 1984.
- Módy 1984/b=Módy György: A falutól a mezővárosig. In: Debrecen története 1693-ig. I. szerk.: Szendrey István. Debrecen, 1984. 99-130.
- Módy 1989-1990=Módy György: A debreceni és a tokaji uradalom. (Régiókutatói kísérlet). In: DMÉ 68/1989-1990 165-178.
- Módy 1991=Módy György: Debrecen egyházi építéstörténete. In: Műemlékvédelem 35/1991 2. szám 110-117.

- Módy 2006=Módy György: Debrecen egyházi építéstörténete. In: *Historia et ars*. Módy György válogatott tanulmányai. A Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 59. szerk.: V. Szathmári Ibolya. Debrecen, 2006. 113-119.
- Mon. Strig. I.=Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. 979-1273. szerk.: Knauz Ferdinánd. Esztergom, 1874.
- Mon. Strig. II.=Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. II. 1273-1321. szerk.: Knauz Ferdinánd. Esztergom, 1882.
- Mon. Strig. III.=Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. III. 1321-1349. szerk.: Dedek Lajos Crescens. Esztergom, 1924.
- Mon. Strig. IV.=Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. IV. 1350-1358. szerk.: Dreska Gábor – Érszegi Géza – Hegedűs András – Neumann Tibor – Szovák Kornél – Tringli István. Esztergom, 1999.
- Mon. Vat. I/1.=Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrancia. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281-1375. Budapest, 1887.
- Mon. Vat. I/4.=Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrancia. I/4. Bullae Bonifacii IX. p. m. Budapest, 1888.
- MREV I. 1896=Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis. Tomus I. 1103-1276. Budapest, 1896.
- MREV II. 1899=Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis. Tomus II. 1276-1415. Budapest, 1899.
- MREV III. 1902=Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis. Tomus III. 1416-1492. Budapest, 1902.
- MREV IV. 1907=Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis. Tomus IV. 1493-1526. Budapest, 1907.
- Műemlékjegyzék 1976=Magyarország műemlékjegyzéke. Budapest, 1976.
- Müller 1975=Müller Róbert: A fonyódi járás középkori településhálózata. (A járás 10-15. századi településeinek jegyzéke). In: SMM 6/1975 35-60.
- Müller 1991=Müller Róbert: Keszthely középkori topográfiája. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16-18. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. szerk.: dr. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991.144-1148.
- Művészeti szótár=Művészeti szótár. szerk.: Végh János. Budapest, 1997.

- MVM IX.=Szerencs. Magyar városok monográfiája IX. Szerk.: Barna János. Budapest, 1931.
- Nagy 1987=Nagy Emese: Zsigmond kora a régészeti kutatásban. In: Művészet Zsigmond király korában, 1387-1437. szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest, 1987. 364-379.
- Német 1989=Német Imre: Történeti előzmények (Lussonium – Pokus - Paks). In: Paks, a tízéves város 1979-89. Paks, 1989. 7-14.
- Németh 1976=Németh József: Zala megye műemlékei. In: Műemlékvédelem 20/1976 2. szám 68-73.
- Németh 1983=Németh Péter: A kisvárdai római katolikus templom Szent László-ábrázolása. In: Tanulmányok Kisvárdai történetéből. Szerk. Ács Zoltán. Budapest 1983. 12-23.
- Németh 1997=Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
- Németh 2001=Németh Péter: Adatok és kérdőjelek Tokaj középkori történetéhez. In: Tokaj és Hegyalja XIII. szerk.: Bencsik János. Tokaj, 2001. 21-27.
- Németh 2006=Németh Péter: A nyírbátori Szent György templom – új megvilágításban. In: Szabolcs-Szatmár-beregi szemle 41/2006 3. szám 377-382.
- Németh 2008=Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008.
- Nepper 2001=Nepper Ibolya, M.: Berich über die Erforschung der reformierten Kirche von Berekböszörmény im Jahre 1997. In: Archaeological Reports 1997 (RF. 1997) Budapest, 2001. 123-126.
- Nepper 2002=Nepper Ibolya, M.: Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírletei 1. rész. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei 3.) Budapest – Debrecen, 2002.
- Nepper-Módy 1985=Nepper Ibolya, M. – Módy György: Szentgyörgy (Kismacs) Árpád-kori templomának feltárása. A falu a 13-14. században. In: DMÉ 64/1983-1984. Debrecen, 1985. 91-130.
- NMM 1954=Nógrád megye műemlékei. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954.
- Nováki-Sárközy-Feld 2007=Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest-Miskolc, 2007.
- Nógrád 1997=Nógrád megye kézikönyve. 1997.

Nógrád műemlékjegyzék=Nógrád megye részletes műemlékjegyzéke I-III. írta és szerkesztette: Frics Gyula. Salgótarján, 1987.

Ódor 1999=Ódor János Gábor: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. In: WMMÉ 21/1999 151-173.

Ódor 2002=Ódor János Gábor: Bába középkori plébániatemploma. In: Bábai hírlap 2002. május, 2. évfolyam 15. szám 2.

Ódor-K. Németh 2004=Ódor János Gábor – K. Németh András: Adatok Tolna megye néhány középkori templomáról. (Dombóvár – Szarvasdpuszta; Kajdacs – Sárvíz-part; Miszla – r. k. templom; Ozora – r. k. templom). In: WMMÉ 26/2004 213-228.

Orosz 1960=Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a 17. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In: Agrártörténeti tanulmányok. szerk.: Szabó István Budapest, 1960. 3-70.

Orosz 1983=Orosz István: Mezővárosi fejlődés az Észak-Kelet-Tiszántúlon a késői feudalizmus korában. In: Tanulmányok Kisvárdai történetéből. Szerk.: Ács Zoltán. Kisvárdai, 1983. 30-35.

Ortvay 1891=Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I-II. Budapest, 1891.

Ottendorf=Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Kiadta: Hermann Egyed. Pécs, 1943.

Oszlopotok 2000=Oszlopotok emeltünk, hogy beszéljék a múltakat. A milleniumi műemlékhelyreállítások lexikona. Szerk.: Tamási Judit. Budapest, 2000.

P. Takács-Pfeiffer 2001=P. Takács J. Ince O.F.M. – Pfeiffer János: Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17-18. században 1. kötet. Pápa-Zalaegerszeg, 2001.

Paks 1975=Paks nagyközség monográfiája. Szerk.: Németh Imre. Paks, 1975.

Palovics 1980=Palovics Lajos: Szent Miklós patrocíniuma és a településtörténet. In: Quibus expedit universis. Diákköri dolgozatok 1977-1979. szerk.: Ladányi Erzsébet. Budapest, 1980. 93-123.

Pamer 1970=Pamer Nóra: A kispánai vár feltárása. In: Magyar Műemlékvédelem 1967-1968. Budapest, 1970. 295-315.

Pamer 1980=Pamer Nóra: Rudabánya középkori temploma. In: Műemlékvédelem 24/1980 4.szám 193-211.

Papp 2000=Papp István. A tamási járás évszázadai. Tamási, 2000.

Papp 2005=Papp Szilárd: A királyi udvar építkezései Magyarországon, 1480-1515. Budapest, 2005.

- Pauleczki 1996=Pauleczki Ferenc: Tolcsva története. Tolcsva, 1996.
- Pásztor 1940=Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940. 50-65.
- Perényi 2008=A Perényi család levéltára 1222-1526. Közzéteszi: Tringli István. Budapest, 2008.
- Pleidell 1934=Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. In: Századok 68/1934 1-44., 158-200., 276-313.
- Pongrácz 1994=Pongrácz Gábor: Adatok a bölcskei katolikus és református egyház történetéhez. In: Múlt és jelen Bölcskén: régészeti, történeti, természettudományi és néprajzi kutatások, tanulmányok a falu történetéből. Bölcskei tanulmányok 1. szerk.: Szabó Géza. Bölcske, 1994. 149-188.
- Pourquery 1991=Pourquery, Marie-Madeleine: A plébániák és a városi környezet. In: Aetas 1991 3-4. szám 59-93.
- PRT II. 1903=A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története II. A pannonhalmi főapátság története II. szerk.: Sörös Pongrácz. Budapest, 1903.
- Pusztai 2000/a=Pusztai Tamás: Előzetes jelentés a telkibányai Szent Katalin ispotály 1997-98. évi feltárásáról. In: HOMÉ 39/2000 117-134.
- Pusztai 2000/b=Pusztai Tamás: A középkori Mohi régészeti kutatása. In: Ónod monográfiája. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. Ónod, 2000. 119-155.
- Pusztai 2010=Pusztai Tamás: Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása. In: A középkori és a kora újkor régészete Magyarországon. I. szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 113-139.
- Rácz 1984=Rácz Zoltán: Hajdú - Bihar megye középkori templomai. In: A műemlékvédelem negyedévszázada Hajdú - Bihar megyében 1958-1983. Debrecen, 1984.
- Régészeti kutatások 1998=Régészeti kutatások Magyarországon 1998. Budapest, 2001.
- Régészeti kutatások 2000=Régészeti kutatások Magyarországon 2000. szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003.
- Régészeti kutatások 2001=Régészeti kutatások Magyarországon 2001. szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003.
- Régészeti kutatások 2002=Régészeti kutatások Magyarországon 2002. szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004.
- Régészeti kutatások 2003=Régészeti kutatások Magyarországon 2003. szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004.

- Régészeti kutatások 2007=Régészeti kutatások Magyarországon 2007. szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008.
- Reöthy 1990=Reöthy Ferenc: Kőröshegy. Kőröshegy múltjáról és jelentéről. H.n., 1990.
- Román 1966=Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI-XVII. században. In: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI-XVII. századi agrártörténetéből. Budapest, 1966. 561-629.
- Romhányi 2000=Romhányi Beatrix, F.: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Budapest, 2000.
- Rupp II. 1872=Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. II. kötet Az egri érsek-egyház-tartomány. Pest, 1872.
- Rüsz Fogarasi 2001=Rüsz Fogarasi Enikő: Központi helyek az erdélyi középkori vármegyékben. In: Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Pál Judit – Fleisz János. Csíkszereda, 2001. 20-42.
- SMFN=Somogy megye földrajzi nevei. Budapest, 1974.
- Sági-Cséby 1991=Sági Károly – Cséby Géza: Marcali régészeti emlékei. In: Marcali története. Várostörténeti tanulmányok I. szerk.: Kanyar József. Marcali, 1991. 5-59.
- Sajó völgye=Sajó völgye – Ózd környéke. Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. III. Miskolc, 1992.
- Samay 2004=Samay László: Fejezetek az egykori mezőváros Fadd történetéből az őskortól napjainkig. Fadd, 2004.
- Sándor 1971=Sándor Mária, G.: A mecseknádasdi Szent István templom. Adatok Mecseknádasd középkori településtörténetéhez. In: JPMÉ 16/1971 125-142.
- Sándor 1974=Sándor Mária, G.: A mecseknádasdi Szent István-templom kutatása. In: Magyar műemlékvédelem 1971-1972. Budapest, 1974. 179-194.
- Sápi 1973=Sápi Lajos: Műemlékek Hajdú - Bihar megyében. In: Hajdú- Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. H.n. 1973.
- Sárospatak és környéke=Sárospatak és környéke. Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. VII. Miskolc, 1992.
- Sátoraljaújhely 1261–1986=Sátoraljaújhely 1261–1986. Szerk.: Csorba Csaba. Sátoraljaújhely, 1986.
- Sátoraljaújhely lexikona=Sátoraljaújhely lexikona. Szerk.: Dr. Kovács Dániel. Sátoraljaújhely, 2001.

- Schönerné 1974=Schönerné Pusztai Ilona: A mecseknádasdi Szent István-templom helyreállítása. In: Magyar műemlékvédelem 1971-1972. Budapest, 1974. 195-202.
- Schrauf II. 1892=Dr. Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Budapest, 1892.
- Schrauf III. 1893=Dr. Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön III. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). Budapest, 1893.
- Schrauf IV. 1902=Dr. Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön IV. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Budapest, 1902.
- Scott 2005=Scott, Tom: Town, Country and Regions in Reformation Germany. (Studies in Medieval and Reformation Traditions. History, Culture, Religion, Ideas. Volume CVI. Szerk.: Gow, Andrew Colin.) Leiden – Boston, 2005.
- Scott 2006=Scott, Tom: Kleine Städte, keine städte. Das so genannte „urbane Netz“ in Südwestdeutschland im ausgehenden Mittelalter. In: Minderstädte, Kümmerformen, Gefreite Dörfer. Stufen zur Urbanität und das Märkteproblem. Szerk.: Knittler, Herbert. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas Band XX.) Linz, 2006. 181-202.
- Šedivý 2005=Šedivý, Juraj: Az egyház a középkori Pozsonyban – Régi választások és új kérdések. In: Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk.: Czoch Gábor – Kocsos Aranka – Tóth Árpád. Pozsony, 2005. 95–130.
- Simon 2001=Simon Zoltán: Kazai ízek. In: Műemléklap. Az OMVH tájékoztatója. 2001. 5-6. sz.
- Simon 2002=Simon Zoltán: Egy lépés előre: újabb középkori részletek a sajókazai református templomon. In: Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – műemlékvédelem XI. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 2002. 105-126.
- Simon 2009=Simon Zoltán: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. In Szabolcs-Szatmár-beregi szemle 44/2009 1. szám 135-154.
- Simon 2010=Simon Zoltán: Ásatás és falkutatás középkori falusi templomainkban. In: A középkori és a kora újkor régészete Magyarországon. I. szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 289-314.
- SMM 9/1978=Borsa Iván: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei. In: SMM 9/1978 57-86.
- SMM 10/1979=Borsa Iván: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei. In: SMM 10/1979 59–150.

SMM 11/1980=Komjáthy Miklós: A somogyi konvent II. Ulászló kori oklevelei az Országos Levéltárban. In: SMM 11/1980 47-60.

SMM 26/1995=Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (1215-1300). In: SMM 26/1995 3–18.

SMM 28/1997=Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (1331-1350). In: SMM 28/1997 11-44.

SMM 29/1998=Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (1351-1370) In: SMM 29/1998 3-40.

SMM 30/1999=Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (1371-1380) In: SMM 30/1999 7-54.

SMM 31/2000=Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (1381-1400) In: SMM 31/2000 7-60.

SMM 33/2002=Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (1421-1440) In: SMM 33/2002 7-58.

SMM 34-35/2003-2004=C. Tóth Norbert: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (1441-1453) In: SMM 34-35/2003-2004 9-38.

Somogyi 1941=Somogyi Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. (Palaestra Calasanciana 37.) Budapest 1941.

Soós 1985=Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, 1985.

Sopko 1981=Sopko, Július: Stredoveké Latinské Kódexy v Slovenských Knihnicach. Stredoveké Kódexy Slovenskej Provenienencie I. H.n., 1981.

Sümegi 1997=Sümegi József: Bátaszék és környéke a középkorban. In: Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig. (Bátaszék monográfiája 1.) Szerk. Dobos Gyula. H. n. 1997. 76-428.

Szabó 1984=Szabó János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 21-90.

Szabó-Szécsi 1994=Szabó Géza – Szécsi Attila: Bölcske határának régészeti lelőhelyei. In: Múlt és jelen Bölcskén. Régészeti, történeti, természettudományi és néprajzi kutatások, tanulmányok a falu életéből. Szerk. Szabó Géza. (Bölcskei Tanulmányok 1.) Bölcske, 1994. 69-114.

Szabolcs megye I. 2004=Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284-1386). Szeged – Nyíregyháza, 2004.

Szabolcs megye II. 2003=C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387-1526). Budapest – Nyíregyháza, 2003.

Szakály 1973=Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: SMM 4/1973 55-112.

Szakály 1992=Szakály Ferenc: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526-1711. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk.: Glózs József – V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 91-174.

Szakály 1998=Szakály Ferenc: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314-1525. Szekszárd, 1998.

Szatmári 2005=Szatmári Imre: Békés megye középkori templomai. Békéscsaba, 2005.

Székely 1961=Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században. In: Agrártörténeti Szemle 3 (1961) 3-4. sz. 309-344.

Székely 1991=Székely György: Szerves és szabályozott növekedés a magyarországi városhálózatban, 1300-1450. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16-18. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. szerk.: dr. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 7-13.

Szekszárd é.n.=Szekszárd város történeti monográfiája I. szerk.: K. Balog János. Szekszárd, é.n. [1989]

Szelle 1894=Szelle Zsigmond: Duna-Földvár régi emlékei. In: Archaeologiai közlemények XVII. Budapest, 1894. 3-34.

Szendrei III.=Miskolcz város története és egyetemes helyirata. III. kötet Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225-1843. közli: Szendrei János. Miskolc, 1890.

Szentek lexikona=Szentek lexikona. A magyar változatot szerkesztette Zala Mária. Budapest, 1994.

Szentkirályi-Détsy 1994=Szentkirályi Zoltán – Détsy Mihály: Az építészet rövid története. Budapest, 1994.

Szita 2002=Szita László: Nagyharsány. Száz magyar falu könyvesháza. H.n. [Budapest], é.n. [2002]

SzSzMT I.=Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. szerk.: Entz Géza. Budapest, 1986.

SzSzMT II.=Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II. szerk.: Entz Géza. Budapest, 1987.

Sztáray I-II.=A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I-II. Szerk.: Nagy Gyula. Budapest, 1887-1889.

- Szűcs 1955=Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955.
- Tarcal 1996=Németh Péter – Ulrich Attila – Árva Ferenc: Tarcal története a honfoglalástól 1849-ig. Tarcal, 1996.
- Tari 2000=Tari Edit: Pest megye középkori templomai. (Studia comitatensia 27.) Szentendre, 2000.
- Teleki II.=A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. II. kötet 1438-1526. szerk.: Barabás Samu. Budapest, 1895.
- Tímár 1999=Tímár György: Tolnavármegye templomos helyei. In: TMLF 7/1999 277-314.
- TMFN=Tolna megye földrajzi nevei. Budapest, 1981.
- Tokaj 1993=Tokaj vára 16-17. századi metszeteken. Szerk. Csorba Csaba. Miskolc, 1993.
- Tokaj és környéke=Tokaj és környéke. Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke. IV. Miskolc, 1992.
- Tokaj és vidéke 1930=Tokaj és vidéke. Magyar városok monográfiája. Budapest, 1930.
- Tolna műemlékjegyzéke 2006=Magyarország műemlékjegyzéke, Tolna megye. Szerk.: Lövei Pál. Budapest, 2006.
- Tolnai 2001=Tolnai Gergely: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Esztergom, 2001.
- Tomka 2000=Tomka Gábor: Az ónodi vár. In: Ónod monográfiája. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. Ónod, 2000. 157-209.
- Tóth 1928=Tóth Kálmán: Mezőkeresztes története. Miskolc, 1928.
- Tóth 1984=Somogy megyére vonatkozó oklevelek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. In: SMM 15/1984 41-52.
- Tóth 1990=A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Közreadja: Tóth Péter. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 28. Miskolc, 1990.
- Tóth 1994=Tóth Péter: Szempontok a borsodi mezővárosok középkori és kora újkori történetének vizsgálatához. In: Város és társadalom a XVI-XVIII. században. Studia Miskolcinsia 1. Szerk.: Bessenyei József, Fazekas Csaba. Miskolc, 1994. 113-124.
- Tóth 1995=Tóth Péter: Egy bortermelő mezőváros: Sajószentpéter a késő középkorban. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Mezőváros – kisváros A Hajnal István Kör

1990. évi keszthelyi konferenciája, 1990. június 23-25. szerk.: Mikó Zsuzsa. Debrecen, 1995. 55–61.
- Tóth 2007=Válogatott források Sajószentpéter történetéhez. Összeállította: Tóth Péter. Sajószentpéter, 2007.
- Történeti névtár 1915=A váci egyházmegye történeti névtára. Vác, 1915.
- Válogatott források 2000=Válogatott források Dédestapolcsány történetéhez. Szerk.: Takács László. Dédestapolcsány, 2000.
- Valter 1969/a=Valter Ilona: Egyházashelyek és templomok a középkori Bodrogtúzában. In: HOMÉ 8/1969 115-127.
- Valter 1969/b=Valter Ilona: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. In: Műemlékvédelem 13/1969 4. szám 226-230.
- Valter 1975=Valter Ilona: Szenyér r.k. Templom. In: Műemlékvédelem 19/1975 2. szám 92-94.
- Valter 1985=Valter, Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens.Eisenstadt, 1985.
- Valter 1987=Valter Ilona: Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros. In: Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. I. Tanulmányok. szerk.: Beke, László – Marosi Ernő – Wehli, Tünde. Budapest, 1987. 271-282.
- Valter 1991=Valter Ilona: Mezővárosi kutatások újabb eredményei Észak-Magyarországon. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16-18. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. szerk.: dr. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 195-209.
- Valter 1992=Valter Ilona: Középkori élet az iskolamester házában. In: Műemléki belső terek. Az Egri Nyári Egyetem előadásai, 1991. augusztus 9-17. Eger, 1992. 15-18.
- Valter 1993=Valter Ilona: A Salamonvári család és a salomvári római katolikus templom. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – műemlékvédelem IV. Szerk.: Lövei Pál. Budapest, 1993. 61-84.
- Valter 1996/a=Valter Ilona: Az észak-magyarországi mezővárosok és Pápa fejlődésének rokon vonásai és különbségei. In: Tanulmányok Pápa város történetéből 2. szerk.: Hermann István. Pápa, 1996. 65-74.
- Valter 1996/b=Valter Ilona: Falusi és mezővárosi iskolák a középkorban. In: A magyar iskola első évszázadai (96-1526). Szerk.: G. Szende Katalin. Győr, 1996. 61-68.
- Valter 1998=Valter Ilona: A cikádori ciszterci apátság kutatása. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk.: Sümei József, Zombori István. Budapest, 1998. 155-166.

- Valter 2000=Valter Ilona: A magyar keresztény államiság építészeti emlékei a Dél-Dunántúlon – Zala, Somogy, Tolna megyében. In: Kereszténység és államiság Baranyában. Szerk.: Huszár Zoltán. Pécs, 2000. 111-137.
- Valter 2002=Valter Ilona: A gyöngyösi Szent Bertalan-templom építéstörténete a város történetében. In: Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet – műemlékvédelem XI. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 2002. 89-104.
- Valter 2004=Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest, 2004.
- Vándor 1991=Vándor László: Mezővárosok Zala megyében. In: Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia. Pécs, 1989. március 16-18. Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3. szerk.: dr. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 211-216.
- Vándor 1994=Vándor László: A Zala megyei ferences kolostorok kutatása. In: Koldulórendi építészeti a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Művészettörténet – műemlékvédelem VII. szerk.: Haris Andrea. Budapest, 1994. 105-120.
- Vándor 1996=Vándor László: Csesztreg és környékének középkori történeti topográfiája (A Felső-Kerka-völgy zalai szakasza). In: Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalai kismonográfiák 2. szerk.: Vándor László. Zalaegerszeg, 1996. 33-55.
- Vándor 1997=Vándor László: Adatok Egerszeg középkori topográfiájához. In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1997. 99-132.
- Vándor 2006=Vándor László: Újabb adatok az egerszegi várról és a városról a legutóbbi régészeti kutatások alapján. In: Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Zalai gyűjtemény 61. szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2006. 19-31.
- Váradi Regestrum=A Váradi Regestrum. Értelmezi: Kandra Kabos. Budapest, 1898.
- Váradý 1989=Váradý József: Tiszáninnen református templomai. Debrecen, 1989.
- Varga 1989=Varga Imre: A canonica visitatio. In: Magyar egyháztörténeti vázlatok 1/1989 337-355.
- Várostörténeti 1963=A Magyar Történelmi Társulat várostörténeti konferenciája, 1962. november 8-9. In: Századok 97/1963 2. sz. 308-407.
- Vass 1976=Vass Előd: Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai. In: Baranyai helytörténetírás 1976. szerk.: Szita László. Pécs, 1976. 15-49.

Vasvári káptalan 1997=Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212-1526. Vas megyei levéltári füzetek 8. készítette: Kóta Péter. Szombathely, 1997.

Végh 1998=Végh András: Budai királyi palota 1. Középkori idomtégla töredékek. Lapidarium Hungaricum 4. szerk.: Feld István. Budapest, 1998.

Veszprémi regeszták=Veszprémi regeszták (1301-1387). Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1953.

Virágos 2006=Virágos, Gábor: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian Noble Residences and Their Social Context from the Thirteenth Through to the Sixteenth Century: an Outline for Methodology. BAR International Series 1583 Archaeolingua Central European Series 3. H.n. [Oxford], 2006.

Wenzel 1880=Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880.

Werbőczy: Tripartitum=Werbőczy István: Tripartitum: A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű reprint kiadás. Szerk.: Gazda István. Budapest, 1990.

Wolf 1999=Wolf Mária: A földvár kutatás jelenlegi helyzete, a borsodi földvár. In: HOMÉ 37/1999 315-328.

Wolf 2001=Wolf Mária: Északkelet-Magyarország ispáni várai. In: HOMÉ 40/2001 179-198.

Wyrobisz 1991=Wyrobisz, Andrej: Townships in the Grand Duchy of Lithuania during the agrarian and urban reform called „pomera na voloki” (2nd half of 16th-first half of 17th centuries). In: Gründung und Bedeutung kleinerer Städte im nördlichen Europa der frühen Neuzeit. Szerk.: Maczak, Antoni – Smout, Christopher. Wiesbaden, 1991. (Wolfenbütteler Forschungen Band 47.) 193-204.

Zala I-II.=Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. kötet szerk.: Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Budapest, 1886-1890.

Zala műemlékjegyzéke 2006=Magyarország műemlékjegyzéke, Zala megye. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 2006.

Zichy I-XII.=A zichi és vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I-XII. Szerk.: Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső. Pest-Budapest, 1871-1931.

Zoltai 1925=Zoltai Lajos: Települések. Egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI-XV-ik századokban. Debrecen, 1925.

Zólyomi 1997=Zólyomi József: Balassagyarmat. Nógrád megye települései 10. Horpács, 1997.

ZsO. I-II/1-2.=Zsigmond-kori oklevéltár I-II/1-2. Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest, 1951-1958.

ZsO III-XI.=Zsigmond-kori oklevéltár III-XI. Szerk.: Mályusz Elemér kéziratát kiegészítve Borsa Iván és C. Tóth Norbert. Budapest, 1993-2009.

Digitális adatbázisok

ÁÚO/Hazai oklevéltár=Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus, Hazai oklevéltár, 1234-1536, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. CD-ROM szerk.: Wenzel Gusztáv, Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula, Závodszy Levente. Budapest, 2003.

DL/Df. (Arcanum CD)=A középkori Magyarország levéltári forrásai. CD-ROM. Szerk.: Rácz György. Budapest, 2003.

Engel: Birtok CD=Magyarország a középkor végén: Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Szerk.: Engel Pál. Budapest, 2001.

Fejér CD=Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI. Buda, 1829-1844. Az elektronikus változatot szerk.: Furka Tamás, előszó. Érszegi Géza. Budapest, 2004.

Rövidítések:

ArchÉrt=Archaeologiai értesítő

BÁMÉ=A Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve

DMÉ=A Déri Múzeum Évkönyve

EMÉ=Az Egri Múzeum Évkönyve

FA=Folia Archaeologica

HOMÉ=A Herman Ottó Múzeum évkönyve

JAMÉ=A Jósza András Múzeum évkönyve

JPMÉ=A Janus Pannonius Múzeum évkönyve

LK=Levéltári közlemények

LSZ=Levéltári szemle

MFME=A Móra Ferenc Múzeum évkönyve

RF=Régészeti füzetek [ásatás éve és oldalszám]

SMM=Somogy megye múltjából

SMMK=A Somogyi Megyei Múzeumok közleményei

TBM=Tanulmányok Budapest múltjából

TMLF=Tolna megyei levéltári füzetek

TSZ=Történelmi szemle

TT=Történelmi tár

VMMK=Veszprém Megyei Múzeumok közleményei

WMMÉ=A Wosinszky Mór Múzeum évkönyve

Északkelet-Magyarország és az Észak-Alföld – a vizsgált települések térképmelléklete

Kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok Északkelet-Magyarországon és az Észak-Alföldön

1. Debrecen	3. Gyöngyös	5. Sárospatak
2. Gönc	4. Miskolc	6. Szikszó

Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok Északkelet-Magyarországon és az Észak-Alföldön

7. Hatvan	10. Nagykálló	13. Sajószentpéter
8. Heves	11. Nyírbátor	14. Sátoraljaújhely
9. Kiskvárda	12. Pásztó	

Részleges városfunkciójú mezővárosok Északkelet-Magyarországon és az Észak-Alföldön

15. Abaújszántó	20. Olaszliszka	25. Tokaj
16. Balmazújváros	21. Poroszló	26. Szerencs
17. Diósgyőr	22. Sajókaza	27. Vásárosnamény
18. Mezőkövesd	23. Szécsény	
19. Muhi	24. Telkibánya	

Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak Északkelet-Magyarországon és az Észak-Alföldön

28. Berekböszörmény	42. Hajdúböszörmény	56. Patak
29. Balassagyarmat	43. Hajdúszoboszló	57. Pétervására
30. Bodrogkeresztúr	44. Hejőcsaba	58. Rudabánya
31. Buják	45. Jánkmajtis	59. Sirok
32. Csenger	46. Kállósején	60. Szakoly
33. Dédestapolcsány	47. Kisnána	61. Szentgyörgy
34. Demecser	48. Kótaj	62. Tar
35. Edelény	49. Levelek	63. Tarcal
36. Emőd	50. Mátészalka	64. Tiszacsege
37. Érsekudkert	51. Mátraverebély	65. Tolcsva
38. Fehérgyarmat	52. Mezőkeresztes	66. Visonta
39. Forró	53. Nádudvar	67. Vizsoly
40. Gyöngyöspata	54. Nógrád	
41. Gyöngyöstarján	55. Ónod	

Dél-Dunántúl – a vizsgált települések térképmelléklete

Kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok a Dél-Dunántúlon

1. Kapornak

Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok a Dél-Dunántúlon

2. Dunaföldvár

6. Pécsvárad

10. Tolnavár

3. Nagykanizsa

7. Segesd

11. Zalaszentgrót

4. Ozora

8. Siklós

5. Paks

9. Simontornya

Részleges városfunkciójú mezővárosok a Dél-Dunántúlon

12. Babócsa

19. Keszthely

26. Somogyvár

13. Bata

20. Köröshegy

27. Szentlőrinc

14. Bátaszék

21. Körösmonostora

28. Szigetvár

15. Bölcse

22. Máré

29. Tamási

16. Dunaszekcső

23. Mohács

30. Zalakomár

17. Igal

24. Nagyszentpál

18. Kálmánca

25. Selye

Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak a Dél-Dunántúlon

31. Babarc

49. Irgszemcse

67. Somogytúr

32. Bak

50. Kesztlő

68. Szakcs

33. Becsehely

51. Lábod

69. Szekszárd

34. Bélavár

52. Lenti

70. Sényér

35. Bonyhászerdahely

53. Letenye

71. Szepetnek

36. Bonyhádvarasd

54. Lippó

72. Valkó

37. Csele

55. Marcali

73. Zákány

38. Csesztreg

56. Mecseknádasd

74. Zalaegerszeg

39. Csurgó

57. Muraszemenye

75. Zalaszentő

40. Dalma

58. Nagyharsány

76. Zalaszentlászló

41. Döbrököz

59. Nagymányok

42. Ete

60. Nova

43. Fadd

61. Páka

44. Görcsöny

62. Pata

45. Gyánt

63. Pellérd

46. Györköny

64. Salomvár

47. Hedrehely

65. Siklósnagyfalu

48. Hetes

66. Somogyszil

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	2
I. Bevezetés	3
1. A kutatás tárgya és módszertana	3
1.1. Témaválasztás	3
1.2. A vizsgált területek és azok körülhatárolása	4
1.3. Források és módszerek	5
2. A mezővárosok kutatástörténete	9
2.1. A mezőváros fogalmának kutatástörténete	9
2.2. A mezőváros és városképe	18
2.3. A kisváros és központi hely kutatás a nemzetközi szakirodalomban és a magyar kutatási eredmények ennek fényében	23
3. Kritériumrendszerből felhasznált csoportok körülhatárolása, kiválasztásuk és ennek indoklása	27
4. A kritériumrendszer kiegészítése	28
4.1. Nógrád megye mezővárosai	28
4.2. A Hegyalja mezővárosai	30
4.3. Baranya megye mezővárosai	34
4.4. Tolna megye mezővárosai	37
II. A mezővárosi fejlődés korszaka	43
III. A mezővárosi plébániatemplomok és az egyházszerkezet	59
1. Egyházszerkezet és írott források	59
1.1. Mezővárosi plébániatemplomok a pápai tizedjegyzékben	60
2. A plébániaegyházakban szolgáló egyházi személyek	69
2.1. Plébánosok, papok, káplánok, presbiterek	69
2.2. Esperesek, alesperesek a mezővárosi plébánosok között	73
3. Oltárok és kápolnák a plébániatemplomokban	78
4. Mezővárosi egyházi intézmények az írott forrásokban	86
4.1. Iskolák	87
4.2. Ispótyok	92
5. Patrocíniumok és titulusok	95

IV. A mezővárosi plébániatemplomok építéstörténete és kérdései	103
1. Keltezési kérdések és azonosítási problémák	103
2. A templom és a templom helyének azonosítási lehetőségei	103
3. A templomok építéstörténete az írott és a régészeti források tükrében	120
3.1. A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok	121
3.2. Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok	124
3.3. A részleges városfunkciójú mezővárosok	128
3.4. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak	133
4. A 15. századi át- vagy újjáépítés kérdése	139
5. Több templom a mezővárosok területén	152
V. A plébániatemplomok és a gótika – alaprajzi tipológia és alapterület	157
1. Az Andrén-féle módszer	157
2. A mezővárosi fejlődés és a gótika	158
3. A templomok alapterülete és alaprajza	162
3.1. A kisebb városok, valamint a jelentősebb funkciót betöltő mezővárosok	162
3.2. A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok	166
3.3. A részleges városfunkciójú mezővárosok	170
3.4. Az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak	176
4. Összefoglaló elemzés	183
VI. Egyházi épületek, mezővárosi település és rezidencia	193
1. Plébániatemplomok a településen	193
2. Kápolnák	194
3. A plébános háza, alapítványi házak	195
4. Iskolák	197
5. Ispótyok	198
6. Temető	198
7. Monostorok, kolostorok	200
8. A rezidencia	206
9. A rezidencia és a plébániatemplom viszonya	213

VII. Összegzés	222
1. A településhálózat és a földrajzi helyzet kapcsolata	222
2. Az írott források elemzésének eredményei	223
3. Mezővárosi plébániatemplomok fejlődése – építéstörténeti folyamatok	224
4. A települések kritériumrendszerben elfoglalt helye és a templom építészeti kialakítása	226
5. A templom térhasználata	228
6. A templomok alapterülete és a településhierarchia	231
VIII. Katalógus	234
IX. Irodalomjegyzék és rövidítések	463
X. Térképmelléletek	501